

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ve KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NDA İLKSEL BİRİKİM VE
KAPİTALİST DEVLET

Ayla Ezgi AKYOL

2502140494

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Ateş USLU

İSTANBUL – 2022

ÖZ

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İLKSEL BİRİKİM VE KAPİTALİST DEVLET

AYLA EZGİ AKYOL

Bu tez, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye birikimi sürecini ve devletin bu süreçteki işlevini analiz etmektedir. Tezde, arşiv kaynaklarına dayanarak Osmanlı Devleti'nin i) savaşın finansmanı için emek gücüne, mülkiyete, tarımsal artığa, doğal kaynaklara, üretim ve geçim araçlarına el konulmasını öngören seferberlik ve vergilendirme politikalarının sınıfsal bir seçicilik gözetilerek uygulanmasında ii) toplumun daha önceden üretim faaliyetine katılmamış veya daha sınırlı olarak katılmış kesimlerin ücrete bağımlı hale gelmesine neden olan sosyal politikaların oluşturulmasında; iii) gerek silah ve mühimmat üretimi ve bunların uluslararası ticareti yoluyla, gerekse gıda, giyim, barınma gibi sivil nüfusun yeniden üretimi için gerekli ihtiyaç maddeleri üzerine yapılan spekülatif ticaret yoluyla olağanüstü savaş kârlarının yaratılmasında etkin bir rol oynadığı ortaya konmakta; bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Dünya Savaşı döneminin sadece ulus inşası bakımından değil, aynı zamanda sermaye birikiminin ve kapitalist devletin inşası bakımında da önemli bir tarihsel momente işaret ettiği ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: ilksel birikim, sermaye birikimi, kapitalist devlet, savaş, harp zenginliği

ABSTRACT

PRIMITIVE ACCUMULATION AND THE CAPITALIST STATE IN THE OTTOMAN EMPIRE DURING WORLD WAR I

AYLA EZGİ AKYOL

This thesis analyses the process of capital accumulation and the function of the state in the Ottoman Empire during World War I. Based on archival sources, it argues that the Ottoman State played an effective role in i) the execution of mobilization and taxation policies that dictated the confiscation of the labor power, property, agricultural surplus, natural resources, means of production and subsistence for the financing of the war, by considering class based discrimination; ii) the formation of social policies that lead to that the social groups which had not yet participated in production activity or participated in limited way submit to wage; iii) the making of extraordinary war profits, both through the production of arms and ammunition and their international trade, and through speculative trade on basic necessities i.e. food, clothing, sheltering which were compulsory for the reproduction of the civilian population. In this context, it argues that the period of World War I constituted an important historical moment not only in terms of nation building but also in terms of capital accumulation and formation of the capitalist state.

Key Words: primitive accumulation, capital accumulation, capitalist state, war, war profiteering

ÖNSÖZ

“Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’nda İlksel Birikim ve Kapitalist Devlet” başlıklı bu çalışma Türkiye’nin kapitalistleşme tarihini anlaşılır kılmak için literatüre mütevazı bir katkıda bulunma amacıyla ortaya çıktı. İlksel birikim kavramı, kapitalizmi verili modernist yaklaşımların dışında tanımlarken aynı zamanda savaşın ekonomi politiğini ve siyasal olanın özerk görünümünü devlet ve toplumu, siyaset ve ekonomiyi birbirinden ayrı düzeyler olarak ele almaksızın düşünebilmeyi mümkün kılıyordu. Bu nedenle çalışmamın kuramsal çerçevesini ilksel birikim kavramı etrafında oluşturdum. 2019 senesinde izleme imkanı bulduğum International Institute of Social History tarafından düzenlenen “Towards a Global History of Primitive Accumulation” adlı konferans da bana bu konuda pek çok yeni bakış açısıyla karşılaşma olanağı tanıdı.

Kuramın hakikatle bağ kurduğu ölçüde geçerlilik kazandığı gerçeği, bu çalışmanın detaylı bir ampirik çalışma üzerine temellenmesini gerektiriyordu. Yaklaşık beş sene süren araştırmamın önemli bir kısmında arşiv kaynakları üzerine çalışıp ampirik olan ile kuram arasındaki bağlantıyı oluşturmaya gayret ettim. Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı tarafından sunulan Osmanlıca Rika ve Divani seminerlerine katıldım. Derin arşiv bilgisiyle Osmanlıca öğrenmeme vesile olduğu için Orhan Sakin’e teşekkürlerimi sunarım. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan belgelerin ve İBB Atatürk Kıtıplığı’ndaki döneme ait gazete ve dergilerin dijital formda erişilebilmesi arşiv araştırmamı büyük ölçüde kolaylaştırdı. Ayrıca araştırmam sırasında Fransa’da geçirdiğim altı aylık süre, bana Osmanlıcamı geliştirme ve Centre des Archives Diplomatiques de Nantes’da bulunan belgeleri inceleme şansı tanıdı. Bu süreçte beni CETOBAC ve Ecole Pratique des Hautes Etudes’de seminer ve atölyelerine kabul eden Marc Aymes, Işık Tamdoğan ve Özgür Türesay’a teşekkür ederim.

Tüm bunların ötesinde bu çalışma, pek çok kişinin emeği ve desteğiyle oluştu. Tez danışmanım Doç. Dr. Ateş Uslu, yazıklarımı her zaman sabırla okuyup cesaretlendirici geri dönüşleriyle, birlikte çalıştığımız süre boyunca gösterdiği

hoşgörü, teşvik ve müdahaleleriyle bu çalışmaya en temel katkıyı sundu. Tez İzleme Komitesi üyeleri Dr. Öğr. Ü. Mustafa Görkem Doğan ve Dr. Öğr. Ü. Erol Ülker'in desteklerine çok şey borçluyum. Onların yapıcı eleştirileri, yer yer zorlamaları, gerek arşiv, gerekse ikincil kaynak tavsiyeleri bana yönümü bulmamda çok yardımcı oldu. Hepsine emekleri ve çabaları için teşekkür ederim. Ayrıca Tez Savunma Jürisi'nin bir parçası olmayı kabul eden Prof. Dr. Erden Attila Aytekin ve Doç. Dr. Y. Doğan Çetinkaya'ya da çalışmama getirdikleri değerli yorum ve katkılarda dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Tezi yazma sürecimde ne zaman ihtiyaç duysam bana destek olan, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde birlikte çalıştığım meslektaşlarım, dostlarım Ezgi Pınar, Sezen Çilengir, Mustafa Kahveci, Cemal Salman, Seda Yurtcanlı Duymaz, Emir Kurmuş, Cerenmelis Kılıç, Yusuf Avcı, Yusufcan İndibay, Hatice Kırantepe'ye gösterdikleri emek ve dayanışma için çok teşekkür ederim. Onlarla çalışmak, bu süreçteki en büyük şanslarımdan biriydi. Ayrıca, tüm bu süreçte emekleriyle yanımda olan, gerek entelektüel gerekse manevi olarak beni besleyen, yaşadığım alanlarda kendimi hep güvende hissettiren kız kardeşlerim Özlem Işıl, Selma Deęirmenci, Elif Demirkaya, Yeşim Akmeraner, Suna Yılmaz, Nesli Ruken Han, Işıl Erdiñ, Ebru Doğan, Aslı Ekiciler ve Tuęçe Oklay'a, dostlarım Bilge Güç, Çağlar Dölek, Zeynel Gül, Saim Arslan, ve Sedat Kökat'a çok teşekkür ederim. Dilerim, hiç eksik olmasınlar.

Son olarak ne zaman kendime inancımı kaybetsem, karamsarlığa düşsem beni motive eden, şefkati ve hoşgörüsüyle hep yanımda olan, okumakta zorlandığım Osmanlıca belgeler üzerinde benimle birlikte saatlerce uğraşan, yardımını, emeğini bir an bile esirgemeyen Dimitrios Giagtzoglou'na ve beni koşulsuz bir sevgiyle ve sabırla destekleyen ailem Hacer ve Mahmut Akyol'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Bu tezi yazma gücünü bulduysam onlar sayesinde.

Ayla Ezgi AKYOL

İSTANBUL 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
TABLolar LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İLKSEL BİRİKİM: TARİHYAZIMI VE KURAM

1.1. Marx'ın Düşüncesinde İlkse Birikim ve Tarih Yazımı.....	15
1.2. İlkse Birikimin Tarihsel Süreci: “Ayrılma” Mantığının Kuruluşu ve Kapitalist Devlet.....	29
1.3. Kalıcı Bir ilişki Olarak İlkse Birikim: Ayrılmanın Sürekliliği.....	42
1.4. Modernist Paradigma ve İlkse Birikimin Yön Değiştirmesi.....	52
1.4.1. Weberci Tarihsel Sosyolojinin Hegemonyası.....	52
1.4.2. Tek Ülkede İlkse Birikim.....	63
1.5. Osmanlı Tarihyazımında İlkse Birikimin Yokluğu.....	81
1.5.1. Alternatif/Eleştirel Tarihyazımının Gösterdikleri.....	98

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI: İLKSEL BİRİKİMİN GENİŞLETİLMESİ

2.1. Birinci Dünya Savaşı Ekonomisi: İleri Kapitalist Ülkelerde Devletin “Değişen” Rolü ve İlkse Birikim.....	113
2.2. Seferberlik, Proleterleşme ve Taylorizm.....	127
2.3. Taylorist İş Yönetimi ve Emek Gücünün Kadınlaşması.....	132
2.4. Savaş Vurgunculuğu.....	143
2.5. İşçi Hareketi ve Grevler.....	154

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
SEFERBERLİK, SAVAŞ VERGİSİ VE İLKSEL BİRİKİM

3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Seferberlik Politikasının Sınıfsallığı.....	158
3.2. İlkse Birikim Yasası Olarak Tekalif-i Harbiye Kanunu: El Koyma Yoluyla Mülksüzleştirme.....	171
3.3. Milliyetçi Fanatizm ve İlkse Birikim: Bedel-i Nakdi'den Tasfiye Kanununa Gayrimüslimlerin Mülksüzleşmesi.....	206

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
CEPHE GERİSİNDE ÜRETİM VE YENİDEN ÜRETİM

4.1. Yeniden Üretimin Önemsizleşmesi: Muinsiz Aile Maaşından Gönüllü Kuruluşlara Birinci Dünya Savaşı Sırasında Sosyal Politika.....	236
4.2. Birinci Dünya Savaşı'nda Güvencesizleşen ve İşçileşen Kadınlar.....	269
4.3. Üretimde Seferberlik: Harb Ziraatı ve Tarımda Çalışma Mükellefiyeti.....	302

BEŞİNCİ BÖLÜM
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
DEVLET-SERMAYE İLİŞKİLERİ: HARP ZENGİNLİĞİNİN OLUŞUMU VE
İLKSEL BİRİKİM

5.1. Literatürde Harp Zenginliği.....	322
5.2. Birinci Dünya Savaşında Tarımda Sermaye Birikimi ve Devlet.....	334
5.2.1 Birinci Dünya Savaşı'nda İaşe Politikaları ve Toprak Sahibi Tüccarların Sermaye Birikimi.....	349
5.3. Birinci Dünya Savaşı'nda Ticari İmtiyazlar, Milli Banka ve Sermaye Birikimi.....	373
5.3.1 Birinci Dünya Savaşı'nda Dış Ticaret İmtiyazları.....	392
5.4. İtibar-ı Milli Bankası'nın Kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda İlkse Birikimde Milli Banka Sermayesinin Rolü.....	413

5.5. Korporatizmden İhtikara Harp Kazançları.....	427
5.5.1. Harp Kazançları Vergisi.....	449
SONUÇ.....	455
KAYNAKÇA.....	468
ÖZGEÇMİŞ.....	503

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 2.1. 1913-1918 Yılları Arası Kadın İşgücü İstihdamının Ülkelere Göre Dağılımı.....	137
Tablo 2.2. Ülkelere Göre 1913-1918 Yılları Arası Sendikalı İşçi, Grev ve Grevci Sayısı.....	155
Tablo 4.1. İstanbul’da Temel Tüketim Maddeleri Fiyat Artışı (1914-1919).....	239
Tablo 4.2. 1913-1915 Yılları Arasında Ortalama İşçi Gündelikleri.....	254-255
Tablo 4.3. 1917 Yılında İstanbul’da Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi ile Anlaşmalı Özel ve Kamu Kuruluşları.....	281-282
Tablo 4.4. Kadın İşçi Taburu’nda Asgari ve Azami Maaş Miktarları.....	290
Tablo 4.5. Cinsiyete Dayalı Ücret Farklılaşması (1913-1915).....	299
Tablo 5.1. Almanya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Gönderilen Emtia, Emtia Sahipleri ve Tahsis Edilen Vagon Sayıları.....	388-390
Tablo 5.2. Osmanlı İmparatorluğu’nda Savaş Boyunca Maden İthalat ve İhracatında Bulunan Şirket ve Kurumlar.....	402
Tablo 5.3. İtibar-ı Milli Bankası İlk Hissedarları.....	419-420
Tablo 5.4. 1918 Yılında İtibar-ı Milli Bankası’ndan Kredi Alan Kişi ve Şirketler.....	426

KISALTMALAR LİSTESİ

A.}DVN.MKL: Sadaret Divan Mukavelenameler

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AEG: Allgemeine Elektricitats-Gesellschaft AG

A.e. Aynı Eser

A.g.e. Adı Geçen Eser

AÜT: Asya Üretim Tarzı

ASE: Amalgamated Society of Engineers

BEO: Bâb-ı Ali Evrak Odası

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bkz: Bakınız

Bs: Basım

CADN: Centre des Archives diplomatiques de Nantes

CGT: Confédération Générale du Travail

CND: Council of National Defense

DH.EUM: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

DH.İD.: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı

DH.İ.UM.: Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

DH. KMS.: Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri

DH.SYS: Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

DH. ŞFR: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi

DH.UMVM: Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı

HR.İD: Hariciye Nezareti İdare

HR.SFR.04: Hariciye Nezareti Paris Sefareti

HR.SYS: Hariciye Nezareti Siyasi

İ.DUİT: İrade Dosya Usulü

İ.TAL: İrade Taltifat

MAZC: Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri

MMZC: Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

MV: Meclis-i Vükela Mazbataları

NDAC: National Defense Advisory Commission

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TKP: Türkiye Komünist Partisi

ŞD: Şura-yı Devlet Evrakı

GİRİŞ

Geç Osmanlı erken Cumhuriyet döneminde modern devletin gelişimine dair var olan geniş literatüre rağmen, bu literatür bize devletin kapitalist niteliğine dair oldukça kısıtlı bir bilgi sunmaktadır. Bunun, en genel anlamda modernist bir tarihsel paradigma etrafında şekillenen bir tarih yazımının literatürdeki belirgin ağırlığıyla ilişkili olduğu düşünülebilir. Modernist tarihyazımı, en temelde güçlü devlet geleneği tezi üzerine kuruludur. Güçlü devlet geleneği tezi, Osmanlı toplum ve devlet yapısının benzersizliğinden hareketle, devleti toplumsal ilişkilerden özerk, toplumsal sınıfların üzerinde hatta toplumsal sınıfların gelişimi önünde bir engel olarak ele alır ve bu özgül yapının Osmanlı'dan Cumhuriyete süreklilik içinde olduğunu (path-dependant) ileri sürer.¹ Devlet-merkezci, Weberci veya kurumsalcı olarak tarif edilen bu tarihyazımında tarihsel dönüşümün öznesi Batıcı bürokratlar ve modernleştirici elitler olarak belirlenirken; burjuvazi, sivil toplumun bir parçası olarak, devletin karşısında, ona muhalif ve toplumsal, siyasal, iktisadi olarak zayıf özellikleriyle ifade edilir. Bu anlamıyla tarihyazımı, Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalist devletin oluşumunun değil, onun yokluğunun tarihini ele alır.

Metinlerin önemli bir kısmı, kapitalist bir devletin oluşmayışını Osmanlı İmparatorluğu'nda merkantilist bir aşamanın hiç yaşanmamış olmasıyla ilişkilendirerek kapitalist devlet tartışmasının önünü çok daha erken bir yüzyıldan itibaren kapatır.² Bu metinlerde merkantilist aşama, devleti kapitalist sınıfın doğrudan bir aracı haline getiren bir süreç ve sadece Batı toplumlarında görülebilecek bir olgu olarak ele alınmakla kalmaz, aynı zamanda kapitalist devletin tarih ötesi açıklayıcısı olarak yer alır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti merkantilist bir aşamadan geçmediği

---

¹ Güçlü devlet tezinin yöntemsel varsayımlarının eleştirisi için bkz. Galip Yalman "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi", **Süreklilik Kriz Politikaları**, Ed. by Neşecan Balkan, Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 2004; Demet Dinler, "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", **Praksis**, No: 9, 2011, ss.17-54; İsmet Akça, "Ordu Devlet ve Sınıflar: 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi Örneği Üzerinden Alternatif Bir Okuma Denemesi", **Türkiye'de Ordu Devlet ve Güvenlik Siyaseti**, Ed. by Evren Balta Paker, İsmet Akça, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, ss. 351-406.

² Bu yazarlar arasında Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 18.bs., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012; Halil İnalcık, Donald Quataert, **Osmanlı Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1. Cilt**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004. İdris Küçükömer, **Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2007 sayılabilir.

için, 16.yüzyılda kapitalist olmadığı gibi, örneğin, 20.yüzyılın başında da kapitalist değildir. Başka bir deyişle devlet, biçimi itibariyle değişmemiş, hep aynı kalmıştır. Dolayısıyla tarihyazımı bizatihi gerisindeki bu tarih ötesi kuramsal ve yöntemsel varsayımlar nedeniyle devletin kapitalist bir nitelik kazanmasının tarihsel sürecinin gölgede kalmasına neden olur.

Bununla birlikte bu tezin temel sorusu, Çağlar Keyder’in Osmanlı devlet-toplum ilişkileri üzerine tartışmasız en çok referans verilen metinlerden biri olan *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar* metninde yer alan kapitalist devlet yaklaşımı üzerine şekillenmiştir. Keyder, bu metinde kapitalist devlete Jön Türklerin 1908-1918 “deneyi” sırasında ortaya çıkan fakat yitirilmiş bir ihtimal olarak yer verir. Buna göre, Rum ve Ermeni burjuvazisi, siyasi amaçlarını Osmanlı İmparatorluğu dahilinde gerçekleştirmeyi tercih etseydi, “*bürokratik reformculuk yerine genç burjuvazinin hâkimiyeti altında kapitalist bir devlet kurulmasıyla sonuçlanabilirdi... 1914-24 arasında Rum ve Ermenilerin ülkeden ayrılması ve çıkarılmasıyla, Osmanlı burjuvazisi iktisadi, siyasi ve ideolojik kazançlarını kaybetti. Müslüman burjuvazinin güçsüzlüğü, bürokrasinin iktidarını korumasını ve devlet merkezli bir sosyo-ekonomik dönüşümü kontrol etmeye ve yönlendirmeye girişmesini mümkün kıldı*”.³

Keyder’in Osmanlı İmparatorluğu’nda kapitalist devletin yokluğundan ziyade onun başarısız bir girişim olduğunu ileri süren bu argümanına karşın, Osmanlı tarihi üzerine yapılan geç dönem çalışmaların önemli bir kısmı, 1908-1918 dönemini işçi sınıfının gelişimi ve doğrudan devlet iktidarı aracılığıyla Türk-Müslüman bir burjuvazinin yaratılma süreci olarak tarif etmiştir. Emek tarihi çalışmaları, bu dönemde ücrete bağımlılığın iyiden iyiye geliştiğini, işçi sınıfının kendisini sadece niceliksel olarak değil, niteliksel olarak da var ettiğini, artan grevlerin ve kentsel toplumsal hareketlerin gerisinde belirginleşen sınıf çelişkilerini ve devletin bu çelişkileri ya Tatil- Eşgal Kanunu’nda olduğu gibi doğrudan zor yoluyla bastırma ya da yabancı ve gayrimüslim malları boykot eylemlerindeki destekleyici tutumunda olduğu gibi ulusal kolektif bir irade içerisinde soğurma yollarıyla yönettiğini ortaya

---

³ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, 19.bs. İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 10.

koyar.⁴ Öte yandan, aynı dönem ister Alman ekonomist Friedrich List'in ileri sürdüğü fikirler çerçevesinde milli iktisat ve devlet güdümlü kapitalizmi savunmak biçiminde olsun, isterse Manchester iktisadı olarak nitelendirilen serbest piyasa kapitalizmine sadık kalmak biçiminde olsun sermaye birikimi fikrinin hiç olmadığı kadar hegemonik olduğu; ücretli işçiliğin kutsandığı, yoksulluğun ve tembelliğin ayıplandığı, maddiyatın, faydacılığın ve sermayeye duyulan özlemin Osmanlı kamuoyunun gündeminden düşmediği bir dönem olarak karşımıza çıkar.⁵ Dahası, 1908-1918 yılları arasındaki oldukça özel bir moment olan Birinci Dünya Savaşı dönemine dair yapılan çalışmalar, bu dönemde savaş zenginlerinin türediğini, milli anonim şirketlerin kurulduğunu, gayrimüslim mallara el koymak yoluyla Müslüman-Türk bir burjuvazinin yaratıldığını ve devletin bu zenginliğin yaratılmasında etkin bir rol oynadığını ortaya koyar.⁶

Hal böyle iken, 1914-1924 döneminin başarısız bir kapitalist devlet deneyi olarak görülmesi nasıl açıklanabilir? Geç dönem Osmanlı tarihi çalışmalarının ortaya çıkardığı bu veriler ışığında, 20.yüzyılın başında karşımıza çıkan devletin 16.yüzyıldaki devletle aynı olduğu veya devletin kapitalist devlet olmakta başarısız olduğu iddia edilebilir mi? Böyle bir iddia ancak gerisindeki varsayımlar ele alınarak anlaşılır kılınabilir. Keyder'in başarısızlık tezinin gerisinde kapitalizm ve kapitalist devletle ilgili birkaç temel varsayımı ayırt etmek mümkündür. İlk olarak kapitalist devlet, burjuvazinin dolaysız bir enstrümanı olarak ve temelde burjuvazinin devlet iktidarını ele geçirdiği siyasal bir devrimle ilişkilendirilerek tanımlanmıştır. İkinci olarak devlet-merkezli bir kapitalist dönüşümün kapitalist devletin ruhuna aykırı olduğu varsayılır. Bu bağlamda devletin iktisadi alanla ilişkisinin özü itibariyle dışsal bir ilişki olduğu varsayımı tekrar edilmiş olur. Üçüncü olarak ise kapitalizm, mülksüzleştirme, disipline edici yasalar, yağma, savaş ve yerinden etme pratiklerinin

---

⁴ Donald Quataert, Erik Jan Zürcher, **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998; Y. Doğan Çetinkaya, **Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)**, Çev. Özgür Bircan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

⁵ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019; Ahmed Emin Yalman, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, Çev. Birgen Keşoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

⁶ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat, a.g.e.**

tümüyle dışında asıl olarak burjuva kültürü, rasyonel girişim, barışçıl ve doğal bir gelişme modeli olarak pozitif ve ilerici sıfatlar çerçevesinde tahayyül edilir.

Tüm bu varsayımlar bir açıdan sermaye birikiminin, ilksel birikimden ayrıştırılarak ele alınmasıyla ilişkilidir. Bu perspektifte üreticilerin emeğin nesnel araçlarından ayrılarak disiplin altına alınmasını, kaynaklara, emek gücüne, üretim ve geçim araçlarına zorla el konulmasını, ücretli özgür emeğin yanı sıra ücretsiz ve zorunlu çalışma biçimlerinin de işe koşulmasını mümkün kılan ekonomi dışı zor, kapitalizmin ancak arkaik bir zamanının istisnai biçimi olarak yer bulurken; sermaye birikimi, bundan tümüyle ayrı olarak üretim araçlarının gelişimi, emeğin gittikçe artan verimliliği, bununla ilişkili olarak zenginliğin artışı, emeğin özgürleşmesi, siyasal ve yönetsel araçların demokratikleşmesi ve ekonominin bunlardan ayrılarak doğal bir işleyiş mekanizmasıyla kendisini yeniden üretmesi olarak ele alınır. Bu anlamıyla birikim ve ilksel birikim ayrımı hem modernist paradigmanın hem de devlet ve iktisat arasındaki ayrımının temelinde yer alır.

Öte yandan Karl Marx'ın kavramsallaştırmasında ilksel birikim, dolaysız üreticilerin üretim ve geçim araçlarından ayrılmasını doğuran tarihsel süreç, aynı zamanda bu ayrılığın korunmasını ve giderek daha geniş ölçekte yeniden üretilmesini mümkün kılan sürekli bir ilişkidir.⁷ Bu nedenle sadece sermaye birikiminin tarihsel sürecini ifade eden “ilkel” bir aşama değil; sermaye birikiminin içkin-mantıksal - ilksel- gerekliliğidir. Marx'ın ilksel birikim yaklaşımı, şiddeti, el koymayı, sömürgeciliği, devletin zorlayıcı yasalarını sermaye birikimi öncesinde veya dışında değil; doğrudan onun oluşumu ve yeniden üretimi sürecinde tanımlar. Bu anlamıyla ilksel birikim, sermaye birikiminin zorunlu bir momenti olarak kapitalist devleti doğuran ve onun sürekliliğini garanti eden kapitalizmin asli bir yasası olarak var olur.

Birikimi ilksel birikimden ayıran yaklaşım, şüphesiz Keyder'e veya Osmanlı tarihyazımına özgü değildir. Marx'ın ortaya koymuş olduğu anlamda ilksel birikim, 1950'lerden sonra kapitalizmin açıklayıcı ölçütlerini burjuva devrimleri, sanayi kapitalizmi, sözleşmecî toplumsal ilişkiler, gelişmiş bir sivil toplum ve sınıf kültürüne

---

⁷ Karl Marx, **Kapital Cilt I**, Çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam Yayınları, 2011.

indirgeyen modernist tarihyazımının hegemonyası altında ya tümüyle unutulmuş ya da en iyi ihtimalle yön değiştirmiştir. Kapitalizmin modernist idealizasyonu sadece Osmanlı İmparatorluğu gibi geç kapitalistleşen ülkelerde değil kapitalizmin doğduğu topraklarda dahi devletin kapitalizmle ilişkisini eksik, çarpık ve gerici olarak tarif eder. Ki, Perry Anderson ve Tom Nairn'in "tamamlanmamış devrim" tezi, tam da bu idealleştirme nedeniyle Britanya'da kapitalizmin ve kapitalist devletin eksikliği üzerine temellenir. Nairn-Anderson tezlerinin ideal kapitalist devlet anlayışı, ancak türünün tek örneği olan Fransız Devrimi'nde karşılık bulur.⁸

Bu tezlere 1970'ler kapitalizme geçiş tartışmalarında kapsamlı eleştiriler sunulmuştur. Bu eleştiriler, modernliğin göstergeleri ile kapitalistleşmenin göstergeleri arasında bir özdeşlik kuran kavrayışa karşı kapitalizmin ölçütünün ilksel birikim olduğunu ortaya koymuşsa da eleştirilerin önemli bir kısmı Fransa modeline karşı İngiltere modelinin idealleştirilmesi üzerine temellenmiştir. İlksel birikim, tarihsel araştırma konusu olarak geri çağrılmakla birlikte içeriği önemli ölçüde sınırlanmış; kapitalizmin tarih öncesine sıkıştırılarak; feodal üretim tarzına özgü veya sadece İngiltere ile sınırlı bir tarihsel olay olarak ele alınmıştır.⁹

Dolayısıyla Keyder'in kapitalist devletin başarısızlığı tespitini, sadece Weberci-kurumsalcı tarihsel sosyoloji yaklaşımlarıyla değil, aynı zamanda kapitalist devletin başarı ölçütlerini ilksel birikim perspektifinin dışında, modernist ve tikelci varsayımlar etrafında ele alan ve pek çoğu devlete ilişkin varsayımlarını içinde bulundukları Keynezyen refah devletinin etkisi altında biçimlendiren 1960'larda ve 70'lerde geçerlilik kazanan Marksist yaklaşımlarla da ilişkilendirmek gerekir.

Kapitalist devlete ilişkin kuramsal ve yöntemsel varsayımların yanı sıra Keyder'in Osmanlı burjuvazisini Ermeni ve Rum sermayedarlarla sınırlaması dikkat çekicidir. Ermeni ve Rumların tasfiyesi ise, devletin kapitalist bir nitelikte işlemediğinin göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, burjuvazi

⁸ Tom Nairn, "The English Working Class", **New Left Review**, No: 24, 1964, pp.45-57; Perry Anderson, "Origins of the Present Crisis" **New Left Review**, Vol: 23, 1964, pp. 26-53.

⁹ Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış**, Çev. Cevdet Aşkın, Ankara, Epos Yayınları, 2003; Robert Brenner, "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe", **Past & Present** No:70, 1976, pp.30-75.

içinde Müslüman-Türk sermayedarın siyasal ve ideolojik olarak örgütlenmiş varlığını görünmez kılmanın yanı sıra, bahsi geçen 1914-1924 yılları arası dönemde devletin Müslüman-Türk sermayedar lehine ortaya koyduğu yasa ve uygulamaların tam da kapitalist bir devlet olmaktan kaynaklanabileceğini yadsır. Böylelikle, gayrimüslim burjuvazinin tasfiyesinin gerisinde burjuvazinin karşısında, sermaye birikimini gözden çıkaracak kadar katı, irrasyonel, geleneksel ve statükocu bir devlet aygıtının değil, aksine, bir yandan sınıfsal bir seçicilikle uygulanan el koyma, mülksüzleştirme, dolaysız üreticileri üretim ve geçim araçlarından ayırma, ücrete tâbi kılma gibi politikaları, öte yandan Müslüman Türk burjuvaziyi güçlendirmeye dönük korumacılık, imtiyazlı kılma ve kayırma gibi politikaları yürürlüğe sokan; bu bağlamda faydacılık ideolojisine tümüyle sadık bir kapitalist devlet aygıtının söz konusu olabileceğini gözden kaçırır.

Altı çizilmesi gereken bir diğer husus ise, mevzu bahis dönemde İmparatorluğun gerek dahilinde gerekse haricinde savaşın asli bir yer işgal ediyor olmasıdır. Savaşın ekonomi politiği, Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönemindeki sermaye birikiminin ve devlet, sermaye ve sınıf mücadelesi arasındaki ilişkinin merkezinde yer alır. Devletin, sivil nüfus karşısında tümüyle özerk bir askeri iktidar görünümünü alırken, sahip olduğu olağanüstü yetkiler aracılığı ile bir yandan mülksüzleştirme, emek gücünü oluşturma, öte yandan zenginleştirme ve birikime yönelik ikili bir politikayı örgütleme olanağına kavuşur.

Kapitalist çağda savaş dönemleri, diplomasi ve milliyetçilik tarihiyle sınırlı olarak ele alınabilecek istisnai dönemler olmayıp, sermaye birikiminin doğrudan kaldıracı olarak işlev görebilmektedir. Özellikle 1914-1918 yılları arasında tüm dünyayı etkisi altına alan ve topyekûn-endüstriyel bir savaş niteliğinde gelişen Birinci Dünya Savaşı sırasında, savaş ve kapitalizm arasındaki ilişki çok daha açık biçimde ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu için özel bir sermaye birikim dönemi olmasının yanı sıra, tüm savaşan ülkelerde ilksel birikim ve sermaye birikimi arasındaki içsel ilişkiyi açıkça ortaya koymuştur.

Savaş süreci, tüm dünyada devlet ve ekonomi arasındaki ayrımın görünüşte bir ayrım olduğunu ortaya koyması bağlamında önemli bir tarihsel momente işaret eder.

Kapitalizmin tarih öncesinde değil, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan bu savaş, bir yandan insan gücünün askerler veya işçiler olarak topyekun seferber edilmesi bağlamında, öte yandan ağır vergi ve el koyma süreçleriyle mülksüzleşmenin, üretim ve geçim araçlarından ayrılmanın genişletilmesi bağlamında, bir başka açıdan ise daha önce işçileşmemiş toplumsal kesimlerin vasıfsız ve ucuz iş gücü olarak emek piyasasına katılması, vasıflı emek gücünün Taylorist iş yönetimini hayata geçirmek yoluyla değersizleştirilmesi bağlamında ilksel birikimin tipik bir örneğini sergilerken; aynı zamanda bu olağanüstü hal içerisinde sermayedarların, savaş üretimini denetlemek, gerek sınıf mücadelesini baskılamak anlamında gerekse yeni birikim yolları keşfetmek anlamında devletin ideolojik ve şiddet araçlarından nasıl faydalandıklarını, böylelikle nasıl muazzam kazançlar elde ettiklerini göstermesi bakımından birikimin de tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Birikim ve ilksel birikim arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bu süreç, aynı zamanda devletin yasa, söylem ve zor gücünün sermaye birikiminin ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermesi bağlamında kapitalist devletin etkinliğini de ortaya koyar. Birinci Dünya Savaşı, gerisindeki tüm ulusal söylemler ve diplomatik ilişkilerin ötesinde doğrudan doğruya kapitalist bir moment olarak ortaya çıkar. Böyle bir moment, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek zor gerekse rıza yoluyla egemen hale gelen Müslüman-Türk burjuvazi etrafında örülen kapitalistleşme projesi ile çakışmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye birikiminin genişletilmesini mümkün kılmıştır.

Bu tez, Çağlar Keyder'in başarısız bir kapitalist devlet girişimi olarak dile getirdiği dönem içerisinden Birinci Dünya Savaşı dönemine odaklanmaktadır. En temel olarak şu sorudan hareket eder: *Ne devleti burjuvazinin karşısında konumlanmış kendi başına bir varlık, ne de kapitalizmi, varlığı ancak modern kavramlarla açıklanabilecek bir gelişme modeli olarak kabul etmeksizin; kapitalist devleti bir toplumsal ilişki olarak ele alan ve merkezine ilksel birikim kavramını yerleştiren bir kuramsal çerçeveden baktığımızda bu dönemde kapitalist devlete dair aksine bir başarı hikayesi görmek mümkün müdür?*

Bu genel soru, tezde kimi somut sorulardan hareketle tartışılacaktır. İlk olarak, Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan *Mükellefiyet-i Askeriye*, *Tekalif-i Harbiye*,

Bedel-i Nakdi, Mükellefiyet-i Ziraiyye yasaları savaşın getirdiği doğal zorunluluklar olmanın ötesinde birer ilksel birikim yasası olarak ele alınabilir mi? Bu yasaların öngördüğü yaptırımlar, toplumun tamamına homojen bir şekilde dağılmış mıdır, yoksa etnik, dinsel, sınıfsal bir seçiciliğe sahip midir? İkincisi, milliyetçi fanatizmin örgütlenmesi, gayrimüslim nüfusa karşı yürütülen tehcir ve mallara el koyma politikaları, salt ulus inşasına ve ekonominin Türkleştirilmesine yönelik politikalar mıdır, yoksa bunlar ilksel birikimin bir biçimi olarak mı karşımıza çıkar? Üçüncüsü, cephe gerisinde kalan kadınlara yönelik geliştirilen Muinsiz Aile Maaşı, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, Zorunlu İzdivaç gibi uygulamalar, devletin seferber ettiği erkek nüfusla yaptığı bir tür zımni sözleşme gereğince geliştirilen politikalar mıdır, yoksa bunları, yeniden üretimin önemsizleştirilmesi, ekonomik bir zor yoluyla kadınların ücrete tâbi kılınması, kadınların disiplin altına alınması ve geçimlerinin erkeklerin sorumluluğuna verilmesi gibi tam da kapitalizme özgü işgücü ve sosyal politikaların hayata geçirilmesi olarak mı ele almak gerekir?

Bunların yanı sıra şu sorular da sorulmuştur: i) devlet savaş sırasında cephe gerisi nüfusun geçim sorununu nasıl ele almıştır? Savaş sırasında ortaya çıkan geçim sorunu, savaşın getirdiği doğal bir kıtlıkla mı yoksa geçim araçlarının tüccar ve toprak sahiplerinin inisiyatifine terk edilmesiyle mi ilişkilidir? ii) harp zenginleri kimlerden oluşur? Harp zenginliği savaşın niyetlenilmemiş sonuçları veya semptomları mı yoksa bilinçli bir sermaye birikimi projesi midir? iii) savaş döneminde kapitülasyonların kaldırılması, milli anonim şirketlerin ve milli bankanın kurulması, iktisadi bağımsızlığın ve milli bir iktisadın doğuşunun göstergeleri olarak ele alınabilir mi? Bu bağlamda savaş boyunca yerli sermayedarlar ile müttefik devletler sermayedarları arasındaki ilişki nasıl bir seyir izlemiştir?

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı dönemi üzerine gelişen literatürde bu tartışma başlıklarına dair veriler ortaya çıkarılmışsa da bu veriler birbiriyle ilişkilendirilip bütünlüklü bir kapitalizm tahliline evrilmemiştir. Bu tezin literatüre katkısı, gerek mevcut verileri tarihyazımının benimsediği kapitalizm yaklaşımlarının dışına çıkarak, ilksel birikim kavramsallaştırması etrafında yeniden ele almak; gerekse kapsamlı bir arşiv araştırmasıyla yeni veriler ortaya çıkarmak

yoluyla savaş döneminde iktisadi, toplumsal ve siyasal alanda olup bitenleri doğrudan kapitalizmle ilişkili olarak analiz etmesidir. Birinci Dünya Savaşı'nı ele alan literatürde iki hakim kavramsallaştırma göze çarpmaktadır. Bunlardan biri, “milli iktisat”, diğeri “ekonominin Türkleştirilmesi” kavramsallaştırmasıdır.

Birinci Dünya Savaşı'nı, milli iktisat fikrinin hayata geçirilmesi olarak ele alan yaklaşım,¹⁰ savaş sırasında sermaye birikimini, anonim şirketlerinin kuruluşunu, bankacılık faaliyetlerini, devletin sermaye birikimindeki etkin müdahalesini ve harp zenginlerinin oluşma süreçlerini ele almakla birlikte, hem sermaye birikiminin dışa bağımlı niteliğini yok sayma eğilimindedir; hem de birikimin kaynağında yer alan el koyma, mülksüzleştirme gibi pratikleri yok sayarak birikimin daha ziyade ulusal, korporatist, kolektif bir el birliğine dayandığına işaret eder. Bu anlamıyla, dönemin yönetici sınıfının içinde örgütlendiği İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin resmi söylemine oldukça benzer bir söylemi içinde taşır. Bu tez, birincil kaynakları tekrar ele almak, yorumlamak yoluyla bu kavramsallaştırmanın geçersizliğini ortaya koymayı öngörür.

Öte yandan ekonominin Türkleştirilmesi kavramsallaştırmasından hareket eden tehcir literatürü¹¹ savaş döneminde tehcir politikaları aracılığıyla gayrimüslim nüfusun mallarına el konulduğunu ve bu malların büyük ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın kimi hatırı sayılır Türk-Müslüman girişimciye sunulduğunu ortaya çıkarır. Bununla birlikte “ekonominin Türkleştirilmesi” kavramsallaştırması, milli iktisat kavramsallaştırmasına benzer şekilde ekonominin niteliğine ve biçimine doğrudan işaret etmemekte, sermaye ve sınıf oluşum süreçlerini ulus şemsiyesi altında görünmez kılmaktadır. Bu literatür, savaş dönemini mülkiyetin el değiştirmesi ele alır ve mülkiyetin el değiştirmesi süreçlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine özgü ilksel birikim sürecinin bir parçası olarak değil, salt bir ulus inşası projesiyle sınırlı olarak sunma eğilimindedir. Kavramsallaştırmadaki bir başka sorun da toplumsal sınıf

¹⁰ Zafer Toprak, Türkiye’de Milli İktisat, a.g.e.

¹¹ Fuat Dündar, **Modern Türkiye’nin Şifresi İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)** İstanbul, İletişim Yayınları, 2008; Murat Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011; Nevzat Onaran, **Osmanlı’da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919) Emvâl-i Metrûke’nin Tasfiyesi**, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2013; Taner Akçam, **Ermeni Meselesi Hallolunmuştur, Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

perspektifinden yoksun olmasıdır. İmparatorluk nüfusundaki tek çelişkinin inanç veya etnik farklılaşmadan doğduğu gibi bir varsayıma dayanmakta; Müslüman ve gayrimüslim nüfusun kendi içindeki sınıfsal farklılaşmayı hesaba katmamaktadır. Bu tez, ekonominin Türkleştirilmesi kavramsallaştırmasının dışına çıkıp, savaş dönemine dair ele aldığı tüm yasa ve uygulamaları gerek Müslüman gerekse gayrimüslim nüfus içindeki sınıfsal farklılaşmayı verili kabul ederek sınıfsal bir perspektiften değerlendirmeye çalışmakta, milliyetçi fanatizmin ve gayrimüslim nüfusa karşı işletilen ayrımcı politikaları sadece ulus devletin değil, aynı zamanda kapitalist devletin faaliyetleri olarak açıklamayı öngörmektedir.

Bu iki kavramsallaştırmanın dışında yer alan, Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nu iktisadi ve toplumsal boyutlarıyla ele alan literatür, kabaca dört başlıkta incelenebilir. Bunlardan ilki, savaş dönemine doğrudan tanıklık eden kişilerin yayınladıkları hatıra, günlük ve belgelerden oluşur. Birincil kaynak niteliğindeki bu metinler içinde Maliye Nazırı Cavid Bey’in Meşrutiyet Ruznamesi başta olmak üzere, Ahmed Rıza, Emmanuil Emmanuilidis, Cemil Topuzlu, Ahmed Emin Yalman ve Muhittin Birgen gibi devlet adamı ve gazetecilerin anıları sayılabilir.¹² Bu hatıra ve günlükler, savaş dönemine dair bilinmeyen pek çok ayrıntıyı ortaya çıkardığı gibi arşiv belgelerinde ortaya çıkan bilgilerle karşılaştırılması açısından da oldukça faydalı olmuştur.

İkincisi, savaşın finansmanı, fiyat değişimi, şirket sermayeleri, mali durum, işçi sayıları, ücretler, sınıf kompozisyonu, sanayi sayımı, sektörel değişimler, tarımsal üretim ile ilgili nicel veri, rapor ve belgeleri derleyen ve günümüz Türkçesine kazandıran çalışmalardır.¹³ Bu çalışmalar, savaş boyunca daha genel-ampirik

---

¹² Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi III. Cilt**, haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2015; Ahmet Rıza, **Anılar**, Cumhuriyet Aydınlanma Dizisi:208, 2001, Emmanuil Emmanuilidis, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Yılları**, Çev. Niko Çanakçıoğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 2014; Cemil Topuzlu, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982; Ahmed Emin Yalman, **Birinci Dünya Savaşı’nda, a.g.e**; Ahmed Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, İstanbul: Pera Turizm Yayınları, 1997, Muhittin Birgen, **İttihat ve Terakki’de On Sene**, Ed. by Zeki Arıkan, 6.bs. İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.

¹³ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994; Ahmet Gündüz Ökçün, **Tarımda Çalışma Ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyyet-İ Ziraiyye)- Belgeler 1914-1922**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler

düzeydeki iktisadi ve sosyal değişimleri ortaya koymaları bakımından bu çalışmanın da temel referansları arasındadır.

Üçüncüsü, Birinci Dünya Savaşı'nın toplumsal tarihini belli spesifik başlıklar altında inceleyen, cephe ve cephe gerisindeki sıradan insanların tarihine odaklanan çalışmalardır. Bu çalışmalarda Osmanlı İmparatorluğu'nda seferberlik politikasının nasıl işlediği, cephedeki askerlerin yetersiz beslenme ve giyecek gibi yeniden üretim sorunları, asker firarları, amele taburları ve disipline edici askeri uygulamalar;¹⁴ cephe gerisinde en ziyade kadınlardan oluşan sivil nüfusun maruz kaldığı el koyma yoluyla mülksüzleşme süreçleri, geçim sorunları ve bunlara karşı geliştirilen direniş biçimleri;¹⁵ devletin, ücrete ve sosyal yardıma bağımlı hale gelen kadınlara yönelik hayata geçirdiği Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın İşçi Taburu ve zorunlu izdivaç uygulamaları¹⁶ ele alınmıştır. Son on yılda ortaya çıkan bu çalışmalar, toplumun özellikle alt sınıflarının tarihini görünür kılmaları bakımından hem bu teze ilham vermiş hem de ona kaynaklık etmişlerdir.

Dördüncüsü, doğrudan sermaye içi ilişki ve çelişkileri, devletin yetkili kişi ve kurumlarının savaş ticaretindeki etkinliğini, Osmanlı İmparatorluğu ile müttefik devletler sermayedarları arasındaki ilişkileri ele alan çalışmalardır.¹⁷ Bu çalışmalar hem harp zenginlerinin kim olduklarına hem de devlet-sermaye arasındaki kompleks ve görünmeyen ilişkilere işaret etmek bakımından bu teze katkıda bulunmuşlardır. Bu

---

Fakültesi Yayınları, 1983; Ahmet Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri**, İstanbul, Hil Yayın, 1984. Celali Yılmaz, **Osmanlı Anonim Şirketleri**, İstanbul, Scala Yayıncılık, 2011.

¹⁴ Mehmet Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

¹⁵ Yiğit Akın, "War, Women, and the State, The Politics of Sacrifice in the Ottoman Empire During the First World War", **Journal of Women's History**, Vol:26, No:3, 2014, pp.12-35; Yiğit Akın, **When the War Came Home The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire**, California, Stanford University Press, 2018, Elif Mahir Metinsoy, **Ottoman Women during World War I Everyday Experiences, Politics, and Conflict**, United Kingdom, Cambridge University Press, 2017.

¹⁶ Yavuz Selim Karakışla, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

¹⁷ Taylan Esin, **Osmanlı İktisadi Savaşının Aktörleri (1914-1919)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020.; Erol Ülker, "Military, Finance, and Economy in the Late Ottoman Empire: Directorate-General of Hedjaz and Military Railways and Ports, 1914-1919", **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Vol: 22, No:1, pp.17-28.

tez, aynı zamanda bu ilişkileri detaylıca inceleyerek ve bu alanda yeni veriler ortaya koyarak bu çalışmalara katkıda bulunmayı hedefler.

Tüm bu çalışmalar, ortaya koydukları veriler ve perspektifler itibariyle bu tezin hazırlanmasına önemli katkılarda bulunmuş olmakla birlikte, tezin asıl kaynakları arşiv materyalleri, meclis tutanakları, savaş döneminde çıkarılan gazete ve dergilerden oluşur. Tezin konusuyla ilişkili olarak 1914-1918 yılları arasında *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)* ve *Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN)*'dan edinilen belgeler ile *Tasvir-i Efkâr*, *Tanin*, *Kadınlar Dünyası*, *İktisadiyat*, *İctihad* gazete ve dergileri, *Meclis-i Mebusan* ve *Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri* incelenmiştir.

Tezin birinci bölümü, ilksel birikimi hem kuramsal hem de tarihyazımı perspektifinden tartışacaktır. İlksel birikim, Marx'tan bu yana sadece sermaye birikiminin kalıcı yasası olarak üreticilerin üretim ve geçim araçlarından ayrılmasına işaret etmekle kalmaz; aynı zamanda kapitalizmi gelişme, kalkınma ve total zenginlik kaynağı olarak pozitif anlamlarla ele alan modernist yaklaşımın sorgulanmasını mümkün kılar. Bu bölümde ilksel birikimin hem Avrupa'da ortaya çıkışının tarihsel sürecine hem de ilksel birikime dair geliştirilen kuramsal yaklaşımlara yer verilecektir. Bu sırada savaşın henüz kapitalizmin doğuşunda dahi ilksel birikimin olağanüstü bir aracı olarak işlev gördüğüne değinilecektir. İkinci olarak modernist paradigmanın ve Parsonsçu-Weberci yaklaşımın hakimiyet kurduğu 1950'ler sonrası dönemde ilksel birikim yaklaşımlarının nasıl bir seyir izlediğine odaklanılacak; bu bağlamda kapitalizme geçiş tartışmaları ve *La Pensée* dergisi etrafında sürdürülen Asya Üretim Tarzı tartışmalarına yer verilecektir. Üçüncü olarak, 1950'lerden 1970'lere uzanan tartışmaların etkisi altında şekillenen Osmanlı tarihyazımında Osmanlı toplumsal yapısının ve kapitalizmin nasıl ele alındığı ve buna karşılık alternatif/eleştirel tarihyazımından Osmanlı İmparatorluğu'nda ilksel birikimin tarihine çıkarımlarda bulunulacaktır.

İkinci bölümde, Birinci Dünya Savaşı sırasında belirgin hale gelen birikim ve ilksel birikimin birbiriyle içsel ilişkisi ve devletin sermaye birikimindeki genişleyen rolü ileri kapitalist ülkelerin deneyimlediği biçimleriyle ele alınacaktır. İleri kapitalist ülkelerin savaşın ihtiyaçları için cephede ve cephe gerisinde insan gücünün ve

kaynakların topyekûn olarak seferber etme süreçleri incelenecek; devlet ve sermayedarların silah ve mühimmat üretimi temelinde kurdukları işbirliğine, savaş vurgunculuğunun gelişimine yer verilecektir. Bunun yanı sıra bu bölümde ilksel birikimin savaş üretimi yoluyla nasıl genişletildiği tartışılacak; bu bağlamda üretimin militaristleşmesi, ücrete bağımlılığın artışı, zorunlu çalıştırma uygulamaları, emek gücünün Taylorist iş yönetimin hayata geçirilmesiyle değersizleştirilmesi ve fedakarlıkta eşitsizliğe karşı gelişen kitlesel tepkiler de ele alınacaktır.

Üçüncü bölüm, Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Dünya Savaşı sırasında izlenen *Mükellefiyet-i Askeriye* ve bir mülksüzleştirme yasası olarak işlev gören *Tekalif-i Harbiye Kanunu*'nun nasıl sınıfsal ve etnik-dinsel bir seçicilikle uygulandığı ve devleti el koyma işlevi bağlamında nasıl örgütlediği ortaya konulacaktır. Bu amaçla hem yasaların devlete sağlamış olduğu olağanüstü el koyma yetkilerine değinilecek, hem de arşiv belgelerinden yararlanılarak yasalardan kentsel alt sınıfların, küçük üreticilerin, tüccarların ve büyük toprak sahiplerinin nasıl etkilendikleri, bu yasalara karşı verdikleri toplumsal tepkileri ve devletin bu tepkilere karşı geliştirdiği yönetim stratejileri tartışılacaktır. Bunun yanı sıra, *Tekalif-i Harbiye Kanunu*, *Bedel-i Nakdi* ve daha sonrasında *Tasfiye Kanunu* ile birlikte gayrimüslim nüfusun mülksüzleşme, borçlanma ve amele taburlarında istihdam edilme süreçleri ele alınacak, bunların ilksel birikimin bir biçimi olup olmadığı değerlendirilecektir.

Dördüncü bölüm, cephe gerisinde üretim ve yeniden üretim süreçlerine odaklanacaktır. Bu bölümde, *Muinsiz Aile Maaşı* ve *Muhtacin Maaşı* uygulamaları incelenerek devletin sivil nüfusun yeniden üretimindeki sorumluluğunu nasıl ele aldığı tartışılacaktır. Savaş boyunca devletin birer uzantısı gibi çalışan Donanma Cemiyeti, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi sivil toplum kuruluşları etrafında örülen sosyal politikalar yoluyla geçim sorununun yönetilme süreçleri ele alınacaktır. İkinci olarak, savaş boyunca ücretlerin genel seyri ve sınıf kompozisyonunun nasıl değiştiği tartışılacak ve sosyal güvencelerinden yoksunlaşan kadınların ücrete tabi hale gelerek seks işçiliği veya işgücüne katılım yoluyla hayatta kalma süreçleri ele alınacaktır. Üçüncü olarak, tarımda ekme yükümlülüğü anlamına gelen *Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu*'nun emek gücünü örgütlemek, denetlemek ve

retken kılmak bakımlarından devlete tanıdığı yetkilere ve kanunun kırdaki sınıfsal farklılaşma bakımından etkilerine değinilecektir.

Son bölüm ise doğrudan Birinci Dünya Savaşı boyunca gelişen sermaye birikimini ele alacaktır. Bu bölümde ilk olarak savaş döneminde Ziraat Bankası Kanunu, İaşe politikaları, kooperatifleri ve köy sandıklarını destekleyici politikalar ve milli anonim şirketlerin kuruluşu yoluyla tarım ve ticaret sermayesinin birikimini tartışacaktır. Bu dönemde devletin hem üretim merkezlerindeki temel ihtiyaç maddelerini yüksek fiyattan satın alarak tarımdaki sermaye birikimine hem de kentsel ticareti aracı tüccar ve esnafların keyfiyetine terk ederek ve vagon vesikalarını belli bir seçicilikle dağıtarak ticaret sermayesinin birikimine nasıl destek olduğu ortaya konacaktır. Bununla ilişkili olarak, Birinci Dünya Savaşı'nda devletin sağlamış olduğu imtiyazlar yoluyla zenginleşen kimi kişi ve aile şirketlerine yer verilecektir.

İkinci olarak savaş döneminde izlenen ihracat politikalarına, müttefik devletler sermayedarlarına verilen imtiyazlara, İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluş sürecine ve banka aracılığı ile gerçekleştirilen sermaye birikimine odaklanılacaktır. Bu şekilde savaş dönemi zenginliğinin tümüyle milli ve özerk bir sermaye birikimine tekabül etmediği, bunun yerine uluslararası savaş ticareti ekseninde biriken sermayenin eşiştiz-bileşik ilişkileri içinde anlaşılması gerektiği ortaya konacaktır. nc olarak, devletin korporasyonlara ve milli şirketlere dayalı bir birikimi, vurgunculuk (ihtikâr) yoluyla birikimden ayırmaya yönelik politikası tartışılarak devletin bu süreçte nasıl sermaye fraksiyonlarının bir çatışma ve uzlaşı alanı haline geldiği ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLKSEL BİRİKİM: TARİHYAZIMI VE KURAM

1.1. Marx'ın Düşüncesinde İlkse Birikim ve Tarih Yazımı

Marx başta olmak üzere kapitalizmin kökeni üzerine tartışma yürüten pek çok yazar, kapitalist sınıfın salt iktisadi, sosyal ve siyasal hegemonyasına değil, aynı zamanda tarihyazımına yön veren ideolojik hegemonyasına da eğilmek zorunda kalmıştır.¹⁸ Bu ideolojik hegemonyanın temel dayanaklarından biri, merkantilist çağın doğuşu sürecinde ortaya çıkan; ticari kazancı masumlaştırmak, sermaye birikim süreçlerini şiddet karşıtı süreçler olarak tanımlamak amacıyla kullanılan; tatlılık, yumuşaklık, sükûnet ve güzellik gibi anlamlara gelen *doux commerce* öğretisidir.¹⁹ 18.yüzyıl tıbarıyla liberal aydınlanma düşünürleri ve iktisat teorisyenlerinin düşüncelerinde daha fazla yer alan bu öğreti, kapitalist birikimi insanlığı uygarlaştıran, insanları irrasyonel ilişki ve kurumlardan kurtaran, zenginliği artırarak doğal savaş durumuna son veren ahlaki bir içerikle tanımlar. Bu öğretinin yönlendirdiği tarih anlatısı ise kapitalizme geçiş sürecini siyasal zor araçlarıyla emeğin boyunduruk altına alınması olarak değil, zaten zenginliğin kaynağı olan emeğin rasyonel örgütlenmesine dayanan doğal ve barışçıl bir geçiş süreci olarak ele alır.

Bu öğreti, aynı zamanda, toplumları ileri-geri, gelişmiş-az gelişmiş gibi ikiliklerle kategorize eden modernist tarihsel paradigmanın da temelinde yer alır.²⁰ Buna göre, geleneksel toplumlarda şan ve gururdan kaynaklanan yıkıcı arzuların yerini, modern toplumlarda ılımlı rasyonel çıkarlar almıştır. Bu nedenle ticari ilkeleri benimseyen toplumlar, kişisel arzuların egemenliğine dayalı mutlaki yönetimlerden,

---

¹⁸ Bkz: Karl Marx, Kapital Cilt I, a.g.e.; Edward P. Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları, 2004; Maurice Dobb, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, Çev. F. Akar, İstanbul, Belge Yayınları, 1992; Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış**, Çev. Cevdet Aşkın, Ankara, Epos Yayınları, 2003; Sven Beckert, **Pamuk İmparatorluğu: Tek Bir Meta İle Kapitalizmin Küresel Tarihi**, Çev. Ali Nalbant, Ankara, Say Yayınları, 2018.

¹⁹ Albert O Hirschman, **Tutkular ve Çıkarlar: Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?**, Çev. Barış Cezar, İstanbul, Metis Yayınları, 2008, s. 72.

²⁰ A.e. s.74.

kişisel olmayan egemenlik biçimlerine, toplumsal sözleşmeye dayalı, demokratik cumhuriyet yönetimlerine geçebilmişlerdir. *Doux commerce* öğretisi, 18.yüzyıl aydınlanma düşünürleri arasında o kadar belirgindir ki, sermaye birikiminin fiili tezahürleri, bu ılımlı, barışçıl ve uygarlaştırıcı süreçleri içermediği koşulda dahi, birikimin doğasını bütünlüklü olarak sorgulamak yerine tatlı (sweet) ve çirkin (odious) ticaret ayrımına giderek; birincisini çağdaşlık, uygarlık; ikincisini geleneksellik ve geri kalmışlıkla ilişkilendirmişlerdir. Böylelikle *doux commerce* öğretisi, hem sermaye birikimine içkin bir idea, hem de modern toplumların ideali olarak tanımlanmıştır.

Marx, *Kapital*'de kapitalizmin kökenini ele aldığı “So-Called Primitive Accumulation (*Sözde İlk Birikim*)” bölümünü, *doux commerce* (tatlı ticaret) öğretisiyle şekillenen bu tarih anlatısını eleştirerek başlatır.²¹ Marx’a göre gerçekte tarihte en önemli rolü fetih ve boyunduruk gibi zor süreçleri oynamasına rağmen, ekonomi politik düşünürlerin metinlerinde ilk birikim yöntemleri saf ve temiz yöntemler olarak ele alınır. Oysa, kapitalist ilk birikim, burjuva tarihçilerinin ya da ekonomi politik yazarların öne sürdüğü gibi bir tarafta çalışkan, akıllı, tutumlu bir seçkinler grubunun diğer tarafta ise tembel, savurgan bir serseriler grubunun oluşması ve böylece zenginliğin toplumda bir azınlığın elinde kendiliğinden toplanmasıyla gelişen bir süreç değildir. İlk birikim sürecinin tarihsel hareketi, üreticilerin ücretli işçilere dönüşmesini; bunların bir yandan serflikten ve lonca kurumunun engelleyici etkilerinden kurtulurken; öte yandan feodal düzenin kendilerine sağladığı tüm yaşamsal güvencelerden yoksun hale geldikleri, bu bağlamda hem üretim araçlarından hem de geçim araçlarından ayrıldıkları bir süreçle gelişir.

Marx’a göre burjuva tarihçileri bu ikili süreçten ilkin, sadece özgürleşme sürecini görür; ikincisini yani mülksüzleşme sürecini ise tümüyle görmezden gelir. Oysa ilk birikim süreci, Avrupa’da kır üreticisinin topraktan yoksun bırakılmasını, kilise mülklerinin yağmalanmasını, devlet arazilerine hileli yollarla el konulmasını; öte yandan, ortak toprakların çitlenerek, feodal mülkiyetin gasp edilerek modern özel mülkiyete dönüştürülmesini içerir. Bunun devamında, toprak sermayenin parçası haline getirilir, mülksüzleşen kırsal üreticiler kentsel sanayi için gerekli olan özgür

---

²¹ Karl Marx , *Kapital* Cilt I, **a.g.e.** ss. 686-730.

proleteriyaya dönüştürülür; kentsel üreticinin emeği daha önce zanaatkar emeğinde görüldüğü türden somut niteliğini tümüyle kaybederek soyut, zamanla ölçülen yabancılaşmış bir nitelik kazanır.

Tüm bu süreç, *doux commerce* öğretisinde ileri sürüldüğü gibi barışçıl yöntemlerle değil; zorlayıcı, cezalandırıcı fiili ve yasal edimlerle gerçekleştirilir. Ayrılma ve mülksüzleşme süreci, Marx'ın kendi ifadesiyle insanlık tarihine kandan ve ateşten harflerle yazılmıştır. Bu süreci Marx şöyle anlatır: “*mülklerinden zorla sürülüp çıkarılan ve serseriliğe mahkûm edilen kır nüfusu korkunç bir terör aracı olarak yararlanılan yasalar altında kırbaçla dövülmek, kızgın demirle dağlanmak ve her türlü işkence altında inletilmek suretiyle ücretli çalışma sisteminin zorunlu kıldığı disipline alıştırıldı.*”²²

İngiltere’de 15.yüzyıldan 18.yüzyıla kadar olan süreçte Yoksulluk Vergisi Yasası, Serserilik ve Dilenciliğe Karşı Şiddet Yasaları, İşçiler Statüsü Yasası, Ortak Toprakların Çevrilmesi İçin Yasalar çıkarılır. Bu yasalar, bir yanıla hem ortak mülkiyet alanlarına hem de *Eski Rejim*’in devlet, kilise ve feodal mülklerine el koymanın hukuki zeminini oluşturur, diğeryanıla ise bu el koyma sürecinin toplumsal sonuçlarını sermaye birikimini mümkün kılacak şekilde yönetmeyi hedefler. Örneğın, Yoksulluk Vergisi, Reform Hareketlerinin feodal mülklerin önemli bir kısmını elinde tutan Kilise’nin egemenliğine son verip bu mülkleri burjuvaziye tahsis edilmesini olanaklı kıldığı bir sürecin ertesinde Kilise’nin tahsis ettiğı topraklarda yaşamını sürdüren yoksulları da o topraklardan sürme ve kentlerde çalışmaya zorlama amacıyla çıkarılır. Benzeri şekilde Serserilik ve Dilenciliğe Karşı Yasalar da kente gelip çalışmaktan kaçınan mülksüzleşmiş nüfusu fiziki şiddet yoluyla disiplin altına almak ve fabrikalarda çalışmaya zorlamak amacıyla uygulanır. İşçi Statüsü Yasası, konumları kırdaki bağımsız köylü tarımı ve kentlerdeki lonca örgütleri tarafından korunan ve bu nedenle artan ücretli emek talebi karşılayamayan ücretli işçiliğı artırmayı, bununla birlikte işçi ücretlerini düşük tutmayı ve işçiyi işine bağılı kılmayı amaçlar. Burjuvazinin fiili icraatları ile yasa koyucunun faaliyetleri birbiriyle uyum göstermediğinde ise siyasi iktidar değişimi zorunlu hale gelir. Örneğın, ortak

---

²² A.e. s. 707.

kullanılan toprakların yağmalama ve çitleme hareketleri fiilen 15.yüzyılda başlamış olmasına rağmen bunu mümkün kılan Ortak Toprakların Çevrilmesi İçin Yasa Tasarısı 18.yüzyılda gündeme gelebilmiştir. 18.yüzyıldan önceki yüz elli yıl boyunca ise kapitalist çitleme hareketleri fiilen devam ederken; feodal devletin çitlemeyi önleyici yasalarıyla karşılaşılır. Bu nedenle ilk birikim süreci, burjuvazinin hem özel mülkiyeti hem de sermaye birikimi için gerekli emek gücünü en kısa sürede oluşturmak için devletin zorlayıcı gücüne duyduğu temel ihtiyacı da ortaya koyar.

Zor, İspanya, Portekiz, Hollanda ve İngiltere gibi erken kapitalistleşen ülkelerin kapitalizme geçiş süreçlerinde başlı başına iktisadi bir güç olarak işleminin yanı sıra, bunların 17.yüzyıl itibariyle sömürgeleştirdikleri toplumlarda kurulan yönetimlerce daha açık ve kaba bir şekilde uygulanır. Marx, bu sömürge yönetimlerinin Karayipler’de Meksika’da ve Doğu Hindistan’da insan hırsızlığı, köle ticareti, kapitalist plantasyonlarda köle emeğinin yaygınlaştırılması, yerli halkın yerinden edilmesi veya katledilmesi gibi uygarlıkla ilişkilendirilemeyecek yöntemlerle nasıl doğal kaynaklara ve emek gücüne el koyduğunu; bu bölgelerde üretim tarzını devrimci bir eylemle dönüştürmek ve endüstriyel üretim yoluyla üretici güçlerin gelişmesine olanak tanımak yerine nasıl “yozlaşmış” sermaye birikimi yöntemleri geliştirdiğini anlatır. Örneğin, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası, Doğu Hindistan’da politik egemenliği elinde tutmanın yanı sıra yüksek dereceli memurları aracılığıyla Hindistan’ın kıyı ticareti, adalar arası ticaret ve ülkenin iç ticaretini tek eline almıştır. Bu iç ticaretin işleyişi, gelişme veya kalkınma ile ilişkilendirilemeyecek türden bir kapitalistleşme sürecini ortaya koyar. Marx, Hindistan’da kumpanya memurları ile iç ticaret arasında kurulan ilişki yoluyla sürdürülen ilk birikim sürecine dair birtakım ipuçları verir:

“Tuz, afyon, Hint karabiberi ve diğer metallerin tekelleri bitip tükenmek bilmeyen bir zenginlik kaynağıydı. Memurlar fiyatları kendileri saptıyor ve talihsiz Hinduları diledikleri gibi soyuyordu. Genel vali bu özel ticarete katılıyordu. Kolladığı kimseler öyle koşullar taşıyan sözleşmeler elde ediyordu ki, simyacılardan daha akıllıca hareket ederek, altını yoktan yaratıyorlardı. Bir

günde yerden mantar bitercesine büyük servetler ortaya çıkıyor, bir kuruş bile yatırmaksızın ilk birikim başlayıp devam ediyordu.”²³

Bu ipuçları bize, kapitalizmin doğasının emeğin üretkenliği, toprağın verimliliği gibi gelişme yasalarıyla açıklanamayacağını; aynı şekilde, kapitalist sınıfların doğası itibariyle devrimci ve üretim tarzını dönüştürmeye yazgılı sınıflar olmadığını; kapitalist kâr ihtiyacı temelinde bir yerde üretici güçlerin gelişimi önündeki engelleri kaldırırken, başka bir yerde vurgunculuk, fiyat spekülasyonu gibi ticari sermaye birikimi araçlarıyla muhafazakar veya gerici roller de üstlenebildiğini gösterir.

Marx’ın kapitalizmin *doux commerce* öğretisine dayalı hegemonik tarih anlatısına karşıt tutumu, *Kapital*’in *Sözde İlk Birikim*, bölümünde belirgin olarak görülür. Kapitalizmi bir tarihsel ilerleme olarak görmediğini; ilerleme olarak bahsedilenin yalnızca kölelikteki bir biçim değişikliği, feodal sömürünün kapitalist sömürüye dönüşmesi anlamına geldiğini açıkça ifade eder.

Bununla birlikte, hem Marx’ın erken dönem metinlerinde hem de kimi Marx sonrası Marksist düşünürlerin yaklaşımlarında, ilerlemeci tarihsel paradigma bu bölümde olduğu kadar açıkça eleştirilmemiş, kapitalizme geçişin yıkıcı etkilerinin yanı sıra onun yaratıcı, özgürleştirici etkilerinin özellikle altı çizilmiştir. Örneğin, 1848 yılında yazılan *Komünist Manifesto*, Marx ve Engels’in modernist bir tarihsel perspektife sahip olduğuna dair en çok referans verilen metindir ve metinde kapitalizmin evrenselleşme eğilimine, burjuvazinin oynadığı role dair şu ifadeler yer alır:

“Üretim aletlerinin hızla gelişmesiyle ve ulaştırma araçlarının her gün daha yüksek bir düzeye ulaşmasıyla, burjuvazi, en barbar kavimleri bile uygarlığın seline katıyor. Ürünlerinin ucuzluğu, bütün Çin setlerini dövüp yıkan ve yabancılara karşı en inatçı bir düşmanlık duyan barbarları boyun eğmeye zorlayan ağır toplardır. Burjuvazi, bütün ulusları, yok olma olasılığıyla karşı karşıya bırakarak, burjuva üretim biçimini kabullenmeye zorluyor; bu uluslar

---

²³ A.e. s. 720.

direnseler de onları kendisinin uygarlık dediği şeye ayak uydurmaya, yani burjuva olmaya zorluyor... Burjuvazi, köyü, kente bağımlılaştırmıştır. Büyük kentler kurmuş, köy nüfusuna göre kent nüfusunu büyük ölçüde artırmış ve böylelikle nüfusun önemli bir kısmını, kır yaşamının aptallaştırıcı etkilerinden kurtarmıştır. Nasıl köyü kente bağımlılaştırmışsa, aynı biçimde, barbar ya da yarı barbar ülkeleri uygar ülkelerin boyunduruğu altına almış, köylü halkları burjuva halklara, Doğu'yu Batı'ya bağımlı duruma getirmiştir".²⁴

Marx ve Engels'in bu metninde, bu yıllarda, hem burjuvaziye üretim tarzlarını dönüştürebilecek devrimci bir işlev yükledikleri, hem de kapitalizmi üretim araçlarının gelişimini sağlaması nedeniyle ilerici bir üretim tarzı olarak tanımladıkları görülür. Aynı zamanda bu metinde genel olarak tarihsel gelişme, kır/kent, Doğu/Batı, gerici/devrimci uygar/barbar ikiliğine dayanan Modernist tarihsel paradigma çerçevesinde ele alınmıştır. 1845 yılında yazdıkları *Alman İdeolojisi*'nde de benzeri şekilde üretim tarzlarının, üretici güçlerin doğrusal gelişimine bağlı olarak birbirini izlediği; tarihin kılan toplumundan (veya kabile), antik, feodal ve modern burjuva toplumlara doğru düz bir çizgide ilerlediği kabul edilir.²⁵ Bu kavrayışta, her yeni üretim tarzı eskiye karşı görece bir üstünlüğe sahiptir, çünkü üretici güçler bir önceki üretim tarzında olduğundan daha gelişkin bir aşamaya ulaşmıştır.

Bu tutum, Marx'ın 1850'li yılların başında hem Türkiye, Çin, Hindistan, Rusya gibi erken kapitalistleşen ülkeler dışında kalan ülkelere ilişkin görüşlerinin; hem de kapitalizmin bu toplumlara girişinin etkilerine dair yaklaşımlarının yer aldığı *New York Daily Tribune* gazetesine yazmış olduğu yazılarda da belirgindir.²⁶ Doğu Sorunu çerçevesinde yazılan bu makalelerde ilerlemeci tarihyazımının Batı dışı toplumların farklılıklarını kategorize etmek ve bu toplumları tarihsel ilerlemeden alıkoyan toplumsal, siyasal, iktisadi engelleri açıklamak için öne sürdüğü *Doğu Despotizmi* kavramı benimsenir. Bu makaleler arasından, daha sonra *Kapital Üzerine Mektuplar* olarak da yayınlanan, Marx ve Engels'in mektuplarında özel mülkiyetin yokluğunun

²⁴ Karl Marx, Friedrich Engels, **Komünist Parti Manifestosu**, Çev. Süleyman Arslan, Ankara, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1976, s.32-33.

²⁵ Karl Marx, Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, 2.bs., Çev. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2015, s.65.

²⁶ Karl Marx, Friedrich Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, 2.bs., Çev. Mihri Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1977.

Doğu despotizminin temelinde yer aldığı, toprak mülkiyetinin devlet denetim altına girmesinin de iklim, toprağın yapısı ve büyük sulama sistemlerine duyulan ihtiyaç nedeniyle bayındırlık hizmetlerinin merkezileşmesiyle ilişkili olduğu ifade edilir.²⁷ Yazarlara göre bu, Asya topluluklarının feodal biçime bile geçemeyişinin temel sebebidir. Benzeri şekilde *Hindistan'da İngiliz Egemenliği* başlıklı yazısında, Marx İngiliz sömürgeciliğinin Hindistan'daki yıkıcılığına rağmen, üretici güçleri geliştirerek toplumsal bir devrimin önünü açmak gibi faydalı bir etkiye bulunacağını ifade eder. Bryan Turner, bu yazılara bir de Engels'in *Northern Star* dergisinde yer alan Fransa'nın Cezayir'i sömürgeleştirmesini "uygarlığın ilerlemesi yönünde önemli ve talihli bir olgu", Fransız güçlerine karşı yapılan Abdülkadir isyanını ise "toplumun barbarlık durumunun" "ümitsiz" bir mücadelesi olarak değerlendirdiği yazısını da dahil eder.²⁸

Tüm bu değerlendirmeler, Marx'ın *Kapital*'de ilk birikime ilişkin dile getirdiği perspektiften önemli ölçüde farklıdır. *Doux commerce* öğretisinin eleştirilmekten çok teşvik edildiği, bunun yanı sıra homojen bir tarih anlayışı, Batı dışı toplumların Batı'nın tarihsel çizgisini izleyeceği varsayımı; dolayısıyla sömürgeciliğin ve ilk birikim süreçlerinin olumlanması göze çarpar. Kapitalist gelişme ve Batı dışı toplumlara dair bu değerlendirmelerin gerisinde Hegel'in teleolojik ve Avrupa-merkezci tarih tezinin etkileri olduğu iddia edilir.²⁹ Hegel'in, özellikle Hindistan üzerine tahlillerinde, bu toplumu kendilik bilincinden yoksun, bu nedenle değişmesi mümkün olmayan tarihsiz bir toplum olarak ele almasının; bunun yanı sıra, "*Avrupalılara tabi olmak Asyalı İmparatorluklar için gerekli bir kaderdir*" diyerek sömürgeciliği tarihsel bir gereklilik olarak ortaya koymasının bu değerlendirmeler üzerinde etkili olduğu görülür.³⁰

Kapitalist üretim ilişkilerinin oluşumu ile üretici güçlerin gelişimi arasında doğrusal bir ilişki olduğu varsayımına dayanan bu tutum, İngiltere'nin Hindistan

---

²⁷ A.e. s. 106.

²⁸ Bryan S. Turner, **Marx ve Oryantalizmin Sonu**, Çev. H. Çağatay Keskinok, Ankara, Kaynak Yayınları, 1984, s. 15

²⁹ Turner, a.e.; Kevin Anderson, **Marx Sınırlarda: Etnisite, Ulus, Ulusçuluk ve Batı Dışı Toplamlar**, Çev. Deniz Gedizlioğlu, İstanbul, Yordam Kitap, 2018.

³⁰ Anderson, a.e. s. 49.

üzerinde kurduğu sömürge egemenliğinin pratik sonuçları ortaya çıktıkça değişime uğrayacaktır. Kevin Anderson, Marx'ta, 1856 yılında dahi, ilerlemeye karşı duyulan iyimserliğin yerini bir tür umutsuzluğa bırakmaya başladığını, Çartist yayın organı *People's Paper*'ın yıldönümünde konuşmasında da bu değişimin izlerinin görüldüğünü öner sürer. Nitekim, bu konuşmasında Marx, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin ortaya çıkardığı zenginlik kaynaklarının, nasıl gittikçe daha fazla insan için yoksunluk kaynağı haline geldiğini vurgular.³¹ 1850'li yılların sonlarından itibaren Marx'ın kapitalizme yaklaşımında söz konusu olan Modernist, determinist öğeler yerini daha açık biçimde diyalektik bir perspektife bırakacaktır. Tüm Avrupa'da etkisini gösteren 1857 ekonomik kriziyle birlikte yazmaya başladığı *Grundrisse (Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma)* metni, Marx'ın hem çizgisel tarih anlatısından hem de determinist kapitalizm kavrayışından uzaklaştığının açıkça görüldüğü ilk kapsamlı metin olarak değerlendirilir.³² Bu metinde Marx, ilerlemeci tarihsel yaklaşımı eleştirerek, ekonomik kategorilerin tarihte belirleyici oldukları sırayla birbirini izlemeye terk etmenin lüzumsuz ve yanlış olduğunu; doğal sıralama gibi gözüken ya da tarihsel gelişime tekabül eden dizinin aksine, esas olanın bunların modern burjuva toplumu içindeki eklemlenme şekilleri olduğunu ileri sürer.³³ Bunun da ötesinde 18.yüzyıl uygarlık tarihçilerinin, toplum sözleşmesi kuramcılarının ve ekonomi politik yazarlarının varsayımlarının gerisindeki doğalcılığı; hem bireyin hem de üretimin koşulları biçimlerinden bağımsız genel, soyut, özcü ve ebedi önermelerle kavranmasını eleştirerek bu önermeleri tarih dışı olmakla suçlar.³⁴ Grundrisse'ye göre

³¹ Bu konuşmada Marx şöyle diyor: “Zamanımızda görünen o ki, her şey kendi zıddına gebe. İnsan emeğini kısaltmak ve meyve vermesini sağlamak gibi harika bir kuvvetle kutsanmış olan makineler, görüyoruz ki aynı emeği aç bırakmakta ve aşırı çalıştırmaktadır. Yeni ortaya çıkmış olan zenginlik kaynakları, tuhaf bir büyümenin etkisiyle yoksunluğun kaynaklarına dönüşmektedir. Sanatın kazandığı zaferler, karakter kaybıyla satın alınmış gibi görünmektedir. İnsanlığın doğaya hakim hale gelmesi, insanın aynı hızla başkalarına veya kendi alçaklığına köle kılınmasıyla sonuçlanmaktadır. Bilimin saf ışığı bile, ancak cehaletin kara perdesi üstünde parlayabilmektedir. Bütün ilerleme ve buluşlarımız, maddi güçlere entelektüel bir yaşam bahşetmekle ve insan hayatını maddi bir güce dönüştürerek cansızlaştırmakla sonuçlanır gözükmektedir”. Kevin Anderson, Marx Sınırlarda, **a.g.e.** s.79

³² Ellen Meiksins Wood “Historical Materialism in “Forms which Precede Capitalist Production”, **Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later**, Ed. by Musto Marcello, New York, Routledge. 2008, pp. 79-92; Kevin Anderson, **a.g.e.**

³³ Karl Marx, **Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, Çev. Sevan Nişanyan, İstanbul, Birikim Yayınları, 2008, s. 153.

³⁴ Marx'a göre bu önermeler, bireyin “doğal birey” olarak kabul edilmesi, başka bir deyişle 16.yüzyıldan bu yana gelişen yeni üretim güçlerinin ürünü olan 18.yüzyıl bireyinin tarihi bir sonuç değil; ezeli ve ebedi bir varlık olarak ele alınması; üretim evrensel doğa yasalarıyla belirlenen “genel anlamda üretim” olarak tarif edilirken, bölüşümün bundan tamamen bağımsız, toplumsal rastlantıyla belirlenen tikel bir

bu önermeler, tarihi burjuva sivil toplumunun kuruluşuyla birlikte başlatır ve geçmişi bütünüyle yokluklar tarihi olarak yazar. Mülkiyeti, üretim ilişkilerini ve bunlara denk düşen toplumsal ilişkileri, hukuk ve devlet mekanizmasını burjuva sivil toplumunun icatlarıymış gibi sunarak bunların daha önceki varoluş biçimlerini tümüyle görmezden gelir. Böylelikle burjuva sivil toplumunun kendi tarihsel özgüllüğü yok sayılmış olur.

Grundrisse'de Marx, sermaye birikiminin tarihsel gelişme üzerindeki olumlu etkisine değil, aksine sermaye birikiminin çelişkilerine odaklanır. Bu bağlamda sermaye ilişkisinin oluşumunun hem kuramsal hem tarihsel olarak anlaşılması için kimi önemli noktaların altını çizer: (i) tarihin ideolojik dolayımından arındırılarak gerçek tarihin ortaya çıkarılması, bu bağlamda gelişmenin soyut kavramsallaştırmasından uzak durulması, (ii) Evrensel tarihin önceden varsayılmayacağı, çünkü tarihin evrensel tarih haline gelmesinin kendisinin bir sonuç olduğu (iii) üretici güçlerin üretim ilişkileri arasındaki ilişkinin, sınırların saptanması gereken ve reel farklılığı yok etmeyen bir diyalektikle kavranışı, (iii) maddi üretimin eşitsiz gelişimi (burada asıl zor ve gerekli olan, Birleşik Devletlerin Avrupa'ya nazaran veya üretim ilişkilerinin modern sanata nazaran orantısız gelişimi değil; üretim ilişkilerinin nasıl hukuksal ilişkiler olarak eşitsiz geliştiğini anlamaktır) (iv) Maddi üretimin eşitsiz gelişimi, zorunlu bir gelişim gibi görünse de bunların rastlantısal boyutunun açıklanması.³⁵

Grundrisse'de Marx'ın kendisine hatırlatmak için aldığı bu notlardan, daha önceki bakış açısının değiştiğini anlamak mümkündür. Tarihsel gelişmenin zorunluluk ilişkisine dayalı, tek boyutlu, doğrusal ve mekanik bir gelişme olduğu kabulüne dayalı bir diyalektik kavrayışından uzaklaştığı, diyalektiği sermaye ilişkilerinin ve bunların zorunlu olmayan, ucu açık ve çok boyutlu gelişimi içerisine yerleştirdiği görülür. "Eşitsiz gelişme" kavramı da salt coğrafi eşitsizlik veya üretici güçlerin eşitsiz gelişimi ile sınırlı değil, aynı zamanda üretim ilişkilerinin de eşitsiz gelişimi bağlamında kullanılmıştır.

---

unsur olarak tanımlanması, böylelikle sermayenin ebedi bir doğa ilişkisiymiş gibi sunulmasıdır. Karl Marx, **a.e.**

³⁵ **A.g.e.** s.155-156.

Grundrisse ile birlikte ortaya çıkan bu bakış açısı, ilksel birikimin daha geniş olarak ele alındığı *Kapital*'de içerilmiştir. Sermaye ilişkisinin önkoşulu ve sonucu olarak ilksel birikim, *Kapital*'de şöyle tanımlanır:³⁶

“Sermaye ilişkisi, işçilerle, emeğin gerçekleşme koşullarını oluşturan mülkiyetin, birbirlerinden ayrılmış olmasını gerektirir. Kapitalist üretim, kendi ayakları üzerinde durabilecek hale gelir gelmez, bu ayrılmayı korumakla kalmaz, bunu giderek büyüyen bir ölçekte yeniden üretir. Dolayısıyla, sermaye ilişkisini yaratan süreç, işçiyi kendi çalışma koşullarının mülkiyetinden³⁷ ayıran süreçten başka bir şey olamaz; bu, bir yandan, toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye, öte yandan, dolaysız üreticileri ücretli işçilere dönüştüren süreçtir. Demek oluyor ki, ilk birikim denilen şey, üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreçten başka bir şey değildir. Bunun bir "ilk" süreç olarak görünmesi, sermayenin ve sermaye ile uyuşan üretim tarzının tarih öncesi dönemini oluşturmaktan ileri gelir... Bu mülksüzleşmenin tarihi farklı ülkelerde farklı renklere bürünür, farklı aşamalarını farklı sıralarla ve farklı tarih dönemlerinde geçirir. Bunun klasik biçimine sahip olduğu tek yer İngiltere'dir. İngiltere'yi örnek alışımızın nedeni de budur”³⁸

Marx'ın ilksel birikime dair yaptığı bu tanımdan, ilk olarak sermayenin kendi başına bir varlık değil, bir toplumsal ilişkiye tekabül ettiği, dolayısıyla toplumsal

³⁶ Türkçeye “*sözde ilkel birikim*” (Karl Marx, **Kapital Cilt I**, Ankara, Sol Yayınları, s.678) ve “*ilk birikim*” olarak çevrilen kavram, İngilizce metinde “*primitive accumulation*” (ilkel birikim), Fransızca “*accumulation initiale*” (ilk birikim) Almancada “*ursprünglich akkumulation*” (orijinal, başlangıçta olan, bozulmamış) olarak yer almaktadır. Bu metnin genelinde kavram “*ilksel birikim*” olarak kullanılacaktır. Bunun nedeni, tarihsel önkoşul olarak “ilk birikim” yani üretim araçlarından ilk ayrılmanın aynı zamanda onun kapitalist toplumsal ilişkilerin sürekli yeniden üretilen önkoşulu olması, başka bir deyişle “asli birikim” olmasıdır (Bkz. Sylvia Federici, **Caliban ve Cadı: Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim**, Çev. Öznur Karakaş, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2014). Bunun yanı sıra ilksel birikim kavramı, Adam Smith'in sermayeyi sanki politik müdahalelerle değil kendi doğal seyri içinde ortaya çıkmış gibi ele aldığı ve “previous” kavramını sermayenin arkaik formunu ifade etmek için dile getirdiği tarihsel anlatının eleştirisini de içerir.

³⁷ Burada Türkçe metinde “mülkiyet” (Karl Marx, **Kapital Cilt I**, İstanbul, Yordam Yayınları, 2011, s.687) ve İngilizce metinde “ownership” olarak kullanılan kavramda üretici ve üretim araçlarının birliği, bu araçların belli mülkiyet hakları olarak üreticilere tanımlı olmasından öte; insanın kendi emek koşulları üzerindeki doğrudan kontrolüne işaret eden canlı emeğin doğal formuna denk düşmektedir. Dolayısıyla üretim araçlarından ayrılmayı, üreticilerin üretim araçları üzerindeki mülkiyetinden ayrılmanın ötesine taşımak, insanın kendi emek koşulları üzerindeki kontrolünden yani canlı emeğin doğal formundan ayrılma olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Ancak bu şekilde ilksel birikim daha evrensel ve gittikçe daha geniş ölçekte yeniden üretilen bir süreç olarak karşımıza çıkar.

³⁸ Marx, **a.e.** s.687-689.

ilişkilerin sermaye birikimini mümkün kılacak biçimde dönüşmesi süreçlerini içerdiği anlaşılmaktadır. Bu, sermaye birikiminin doğal bir süreç olmadığı bir yanıyla ayrılmayı sağlamaya yönelik yasal ve fiziki zor araçlarının harekete geçirildiği politik süreçlere, başka bir deyişle, kapitalist devletin gelişme sürecine; diğer yanıyla üreticilerin üretim ve geçim araçlarından ayrılmaya karşı mücadelesine; başka bir deyişle işçileşmeye karşı mücadeleye tekabül eder. İkinci olarak tanıtımda, ayrılma bir kez tesis edildikten sonra bunun genişleyen ölçekte yeniden üretildiği, yani ayrılmaya yönelik zorun tek seferlik bir olay değil yaygınlaşan, tekrar eden bir ilişki olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda ilksel birikim hem tarihsel bir sürece, ilk birikime (ilk günah, birikimin önkoşulu); hem de birikimin esas koşuluna yani asli birikime tekabül eder. Üçüncü olarak ise tanım, ilksel birikim sürecinin farklı biçimleri ve farklı sıraları olabileceğinin altını çizerek Avrupa dışı, daha özel olarak, İngiltere dışı toplumlarda da her ne kadar “norm dışı” olsa da ilksel birikimden bahsedilebileceğini varsayar. Bu açıdan toplumlar arasındaki tarihsel farklar yok sayılmamakla birlikte, bu farklara açıklayıcı bir anlam atfedilmemektedir. Böylelikle Marx’ın *Kapital*’de dile getirdiği bu perspektif, hem kapitalizme ilerici sıfatlar yükleyen hem de doğu toplumlarını değişimden, dönüşümden uzak ele alan modernist tarihyazımından önemli ölçüde ayrılır.

Marx’ın düşüncesinde devletin ilksel birikime ilişkin ikili bir rolü söz konusudur. Bunlardan ilki, yukarıda ele aldığımız gibi bağımsız üreticilerin üretim ve geçim araçlarından ayrılarak proleterleşmesini mümkün kılan şiddet, mülksüzleştirme ve disipline edici yasaların uygulanmasında açığa çıkar. Kapitalizm, doğduğu topraklarda bir yandan çitleme serbestisi, mülkiyet, yoksulluk, isyan ve cadı avı yasalarıyla “dolaysız üreticiler”i proleterleşmeye zorlarken; sömürgeleştirdiği her yerde en kaba şiddet biçimine bürünerek yerli halkların yerinden edilmesi, kaynakların yağmalanması ve emek gücüne el konulması biçimlerinde yayılır. Her iki koşulda da kapitalizm, devlet zoruna başlı başına bir iktisadi güç olarak başvurur.³⁹ Devlet zoru, kapitalizme geçiş sürecini hızlandırmak; ücretleri düzenlemek, iş gününü uzatmak ve bizzat işçinin kendisini normal bir bağımlılık derecesinde tutmak için ilksel birikimin

---

³⁹ A.e. s.719.

zorunlu bir unsurdur.⁴⁰Devletin bu husustaki işlevi tek seferlik bir işlev değildir. Kapitalizme geçiş sürecinde doğrudan sınıf mücadeleleri içinde olduğu gibi, sermayenin canlı emeğe bağımlılığı devam ettiği ölçüde kapitalist devletin ilksel birikimin yürütme organı olarak işlevi de devam edecektir.⁴¹

Devletin ilksel birikim sürecindeki ikinci rolü ise devlet borçlanması ve devlet korumacılığı biçiminde ortaya çıkar. Bu ikinci biçimde devlet, borçlanma yoluyla kamunun gelir kaynaklarına gittikçe daha fazla el konmasına aracılık eder. Devletlerin artan borçları vergi olarak üreticilere ödetilirken, devletin ödediği borcun faizinden yeni sermaye birikimi olanakları doğar. Marx, bu hususla ilgili İngiltere Ulusal Bankası'nın doğuşunu örnek verir. Marx'ın ifadelerine göre, 17.yüzyılın sonlarında kurulan İngiltere Ulusal Bankası, para basma yetkisiyle donatılarak, ticari senetleri iskonto etmek; meta üzerinden avans vermek ve değerli maden satın almak yoluyla kendisine yarattığı kredi parasını devlete sürekli olarak yüksek faizlerle borç vermek için kullanır.⁴² Banka, bir eliyle verdiğini diğer eliyle daha da artmış olarak geri alırken hem ulusun ebedi alacaklısı haline gelir; hem de bir takım özel fabrikatörlerin, tacirlerin, aylak rantiyeler sınıfının, vergi mültezimlerinin, hükümet ve halk arasında aracı olarak iş gören bankerlerin aniden zenginleşmelerine vesile olur. Marx'a göre bu ulusal bankalar kuruldukları andan itibaren, hükümetlerin yanında yer alarak elde ettikleri ayrıcalıklar sayesinde bu bankalara para yatırabilmiş olan özel spekülasyonların şirketleri haline gelirler ve devlete verdikleri borçlar, anonim şirketlerin, her tür menkul kıymet üzerinde yapılan işlemlerin, spekülasyonun, borsa oyunlarının ve modern bürokrasinin gelişmesine yol açarlar.

Marx'a göre, modern vergi sistemi, ulusal borçlanma sisteminin tamamlayıcısıdır. Devlet borçlanması arttıkça borçların ödenmesi adına vergiler yükselir ve kamunun gelirlerine ve değerli madenlerine devlet tarafından gittikçe daha fazla oranda el konur. Aşırı vergilemenin istisnai bir şey olmaktan çok bir ilke

---

⁴⁰ A.e. s. 695.

⁴¹ Siyaveş Azeri, "Ursprüngliche Akkumulation"nın Sürekliliği, Dolaylı Tahakküm ve Devlet", **Praksis**, No: 47, 2017, ss.93-118., William C. Roberts, "What was primitive accumulation? Reconstructing the origin of a critical concept", **European Journal of Political Theory**, Vol: 0, No: 0, 2017, pp.1-21.

⁴²Karl Marx, Kapital I, a.g.e. s.722.

olduğuna değinen Marx “*en gerekli geçim araçları üzerine konulan (böylece bunların pahalılaşmasına yol açan) vergilerin etrafında dönen bir mekanizmaya sahip bulunan modern maliye, bundan ötürü, otomatik artan oranlılığın tohumunu kendi içinde taşır*” demektedir.⁴³ Artan vergiler, aşır vergi yükü altında ezilen bağımsız üreticilerin üretim araçlarından ayrılmalarının bir aracı olarak işlev görür.

Devlet borcunun yanı sıra ulusal korumacılık sistemi de ilksel birikimin kaldıracı işlevini görmüştür. Marx, Avrupa lkelerinde gelişen devlet korumacılığının gerek kendi sınırları içinde gerekse sömürge halklarının üzerindeki mlkszleştirici etkisini şöyle açıklar:

“Sistemin mülksüzleştirme yönündeki etkinliği, kendisini tamamlayan parçalardan biri olan korumacılık sistemi ile daha da artar... Koruma sistemi fabrikatör imal etmeye, bağımsız işçileri mülksüzleştirmeye, ulusal üretim ve geçim araçlarını sermayeleştirmeye, eski üretim tarzından modern üretim tarzına geçişi zorla kısaltmaya yarayan yapay bir araçtı. Avrupa devletleri bu buluşun patentini aralarında paylaşamadılar ve bir kere kar yapıcıların hizmetine girince, bu amaç için, dolaylı olarak koruyucu gümrükler, dolaysız olarak ihraç primleri vb. ile yalnızca kendi halklarını soyup sağana çevirmekle kalmadılar. Aynı zamanda, kendilerine bağlı ülkelerde bütün sanayilerin kökünü zorla kazıdılar.”⁴⁴

Devlet borçlanması ve korumacılık sistemi, öncelikle ilksel birikimin, sınıf yapıları ve üretim ilişkilerinin zor yoluyla dönüştürülmesi ile sınırlı olmadığını, bunun haricinde vergilendirme gibi araçlara da sahip olduğunu gösterir. Devlet borçlanması, Marx’a göre, devlet ister despotik ister meşruti isterse cumhuriyetçi olsun kapitalist çağa damgasını vurur.⁴⁵ İkinci olarak, devletin ilksel birikimdeki rolünün sadece zorlayıcı yasalar çıkarmak ve uygulamakla sınırlı olmayıp; devletin bizatihi sermaye çevrimi süreci içerisinde de roller edinerek gerek yeni sermayedarların oluşumuna gerekse mevcut sermayedarların yatırımlarının büyümesine katkıda bulunduğunu gösterir. nc olarak ise, kentsel zanaatkarın uzun erimli süreç içerisinde kapitalistlere dönüşerek eski üretim tarzını yıkacak devrimci bir sürece öncülük

---

⁴³ A.e. s. 723.

⁴⁴ A.e. s.724.

⁴⁵ A.e. s. 721.

etmesinin ilksel birikimin zorunlu bir koşulu olmadığını ortaya çıkarır.⁴⁶ Nitekim, devlet borçlanması yoluyla yaratılan zenginlik, sadece sanayici kapitalistin sermaye birikimine vesile olmaz; bunun yanı sıra bir anlamda “gökten inme”⁴⁷, tacir, banker, spekülâtör, aylak rantıye sınıfı gibi üretken sermaye ile doğrudan ilişki kurmayan sınıfları da sermaye birikim sürecine eklemler. Marx, bu tür bir zenginliğin eski üretim tarzından modern üretim tarzına geçişi zorla kısaltmaya yarayan yapay bir süreçle ortaya çıkmış olduğunu ileri sürmüş olmasına rağmen, yine de bunu açıkça bir ilksel birikim deneyimi olarak ortaya koymuştur.

Özetle, devletlerin ayrılma sürecindeki işlevi zorlayıcı şiddete fiili ve yasal araçlar sağlamaktan ibaret değildir. Devletler, hem kamusal harcama adı altında, spekülâtör sermayedarlarca idare edilen ulusal bankalara borçlanıp bu borçların faizini vergiler olarak halka ödetmek yoluyla; hem de yerli sermayeye korumak adına geliştirdikleri gümrük politikaları sayesinde fiyatları yükseltmek yoluyla bir yandan sermaye birikimini mümkün kılarken diğer yandan ulusal ve uluslararası mülksüzleşmenin temelini atmışlardır. Böylelikle devlet, ilksel birikimin hem icracısı hem de onun aracısı haline gelir.

Kapitalist devleti konumlandırırken kimi hususları netleştirmek gerekir. Birincisi, kapitalist devlet, tıpkı ilksel birikim gibi kapitalizm öncesi üretim tarzı içinde oluşmuştur. Bu kabul, bizi kapitalist devletin başlangıcını burjuva devrimlerine dayandırmak gibi tarihsel olarak doğru olmayan önermelere koşullanmaktan alıkoyar. İkincisi, sermaye ve devlet arasındaki ilişki ne tümüyle ampirik bir özdeşlikle ne de kendinde bir “görelî özerklik” ile açıklanabilir.⁴⁸ Her iki yaklaşım da belli bir momentteki spesifik bir kapitalist devleti açıklayabilmek için elverişli argümanlar sunsa da kapitalist devletin doğasını ve işleyiş mantığını ayırt edebilmemizi mümkün

---

⁴⁶ Bu argüman, bu çalışmanın ileriki bölümlerinde ele alacağımız gibi, 1960’ların kapitalizme geçiş tartışmaları içerisinde Maurice Dobb ve Paul Sweezy arasında bir tartışma konusu olacaktır.

⁴⁷ A.e. s. 722.

⁴⁸ Devleti burjuvazinin dolaysız enstrümanı olarak tarif eden Ralph Miliband ile devleti, toplumsal formasyonun birbirine indirgenemez ekonomik, siyasal ve ideolojik düzeyleri bir arada tutan görece özerk bir yapı olarak ele alan Nicos Poulantzas arasındaki tartışma için Bkz. Clyde W. Barrow, “The Miliband-Poulantzas Debate: An Intellectual History”, **Paradigm Lost: State Theory Reconsidered** Ed. by Stanley Aronowitz and Peter Bratsis, London, University of Minnesota Press, 2002, pp. 3-52; Ralph Miliband, Nicos Poulantzas, Ernesto Laclau, **Kapitalist Devlet Sorunu**, Çev. Yasemin Merkmán, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.

kılmamaktadır. Kapitalist devlet, burjuvazinin çıkarlarının dolaysız somut ifadesi olmadığı gibi; tersinden ona kapitalist niteliğini veren karakteri ondan ayırtılamaz.

Kapitalist devletin ayırt edici özelliği, devletin sermaye ile ilişkisinin dolayımlanmış bir ilişki olmasıdır. Kapitalist devletin doğası, siyaset ve iktisadın görünüşteki ayrılığına dayanır. Gerçekte bir toplumsal ilişki olan sermayenin bir doğa yasası gibi görünmesine benzer şekilde, devlet de sınıflar üstü, toplumsal ilişkilerden bağımsız ve nötr görünür. Esasında ise devletin görünüşteki nötrlüğü, sermaye egemenliğinin devlet aracılığı ile fetişleştirilmiş biçiminin özelliğidir.⁴⁹ Devlet ancak kendisini nötr kılmak yoluyla Linebaugh'un bahsetmiş olduğu gibi bir imtiyazı yasa haline getirebilir ve bunu toplumsal olarak geçerli kılabilir.⁵⁰ Kapitalist toplumsal ilişkiler, bu görünüşte bağımsız devlet yoluyla toplumsal bir yasa haline gelir. Böyle bir devlet, mülkiyetteki eşitsizlikten bağımsız, her bireyin eşit yurttaşlar olarak ele alınmasını; işçinin emek gücünü satmak zorunda kalmış bir insan olarak değil, ücret karşılığı üretim araçlarının özel mülkiyet sahipleriyle kendi emek gücünü değişen bir özel mülkiyet sahibi olarak tanınmasını; iktisadi zorlama yasalarının özgürlük ve eşitlik yasaları olarak ifade edilmesini mümkün kılar.⁵¹ Görünüşteki nötrlüğün gerisinde ise kapitalist devlet biçiminin işlevi özel mülkiyet haklarının korunması yoluyla emeğin araçlarından ayrılmasını güvenceye almaktır. Böylelikle, ayrılmanın kuruluşu ve daha geniş ölçekte yeniden üretilmesi, yani ilksel birikim, kapitalist devletin kalıcı amacı olarak ortaya çıkar.

1.2. İlksel Birikimin Tarihsel Süreci: “Ayrılma” Mantiğinin Kuruluşu ve Kapitalist Devlet

İlksel birikim, sermaye ilişkilerinin toplum tarafından birer doğa yasası gibi kabul edilmesine kadar açık bir şiddet yoluyla, sermaye ilişkileri doğallaştıktan sonra ise sessiz bir şiddet yoluyla devam eder. Tarihsel anlamıyla ilksel birikim süreci bu

---

⁴⁹ Simon Clarke, **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, Çev. İbrahim Yıldız, Ankara, Ütopya Yayınları, 2004, s. 228.

⁵⁰ Peter Linebaugh, **Londra İdamları: 18.yy'da Suç ve Sivil Toplum**, Çev. Çiğdem Demir, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2015.

⁵¹ Werner Bonefeld, **Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama: Devlet, Sermaye, Sınıf**, Çev. Özgür Yalçın, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2014.

ilişkilerin doğallaşması için uygulanan açık şiddet ve yasalarla, buna karşı gelişen mücadelelerin tarihini içerir. Dolaysız üreticilerin üretim araçlarından (veya emeğin nesnel koşullarından) ayrılması gibi uzun, çelişkili ve çatışmalı bir süreç, işçi sınıfı içerisinde ırk ve cinsiyete dayalı ayrımların; iş, yeniden üretim ve boş zamana dair yeni düşünme, eyleme tarzlarının sömürge savaşlarının ve kapitalist devletin oluşumu gibi bir dizi sürecin örgütlenmesini gerektirir. İlksel birikim üzerine oluşmuş literatürün bir kısmı doğrudan bu süreçleri tarihsel olarak ampirik-betimleyici bir çerçevede ele almaya odaklanır.

İlksel birikim, ahlaki ve toplumsal açıdan kabul edilebilir olanın sınırlarını yeniden belirlemeyi gerektirir. Bu hususu Marx'ın ilksel birikimin klasik biçimi olarak gösterdiği İngiltere özelinde detaylıca ele alan Edward P. Thompson'a göre bu süreç, bir yandan toprak çitlemeleri ve tarımda makineleşme yoluyla tarım işçilerinin ve küçük köylülerin mülksüzleşmeleri, işe yaramaz kılınmaları ve geçimlik üretimlerini sağlayamayarak ücrete bağımlı hale gelmelerini; öte yandan vasıflı emek, prestijli meslek ve yüksek gelir anlamına gelen zanaatkarlığın yeni teknolojik buluşlar, buhar makineleri ve ucuz işçi bolluğu karşısında değersizleşmesi ve büyük imalatçılar ve araçlarca devre dışı bırakılmasını içerir.⁵² Üreticilerin emekleri üzerindeki kontrolü tümüyle kaybedip fabrika disiplinine tâbi hale gelmelerini mümkün kılan bu süreç, sadece iktisadi olarak değil, siyasal ve kültürel olarak da örgütlenmiştir. İlksel birikim süreci, siyasal ve kültürel olarak kendisine engel olarak gördüğü iki temel meselenin üstesinden gelmeyi gerektirir: birincisi, göreneksel hakların ve kapitalizm öncesi ahlaki ekonominin ortadan kaldırılması, ikincisi suçu ve suçluyu yeniden formüle etmeye yarayan bir yasama aygıtının kurulması. Bunlardan ilki, yapılması ahlaken hoş görülme ve meşru olmayan üretim ve ticaret usullerinin yapılabilir hale gelmesini içerdiği gibi, yoksulların geçim güvencelerinin sağlanması ve mülkiyetten yararlanması gibi toplumsal teamülleri geçersiz kılınmasına neden olur.⁵³ Bunlar, örneğin, yiyecek fiyatlarının spekülasyon, istifçilik gibi saf faydacı yöntemlerle geçimi engelleyecek düzeyde yükseltilmesi; yoksulların kendi ihtiyacı için ormanlarda

⁵² Edward P. Thompson, İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, a.g.e.

⁵³ Edward P. Thompson, **Avam ve Görenek: İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları, 2006.

avlanma ve odun kesme gibi faaliyetlerinin yasaklanması, yoksullara meşruiyet ve birtakım güvenceler sağlayan yoksul yasalarının ortadan kaldırılmasıdır.

İkincisi, mala karşı işlenen suçlar ve endüstriyel başkaldırı gibi edimleri cezai yaptırıma uğratan yasama aygıtının örgütlenmesi ilksel birikimin bel kemiğini oluşturur. Thompson'a göre İngiltere'de tarihin hiçbir zamanında genel ve yazılı yasalar, halkın yazılı olmayan yasalarından 18.yüzyılın ikinci yarısında olduğu kadar belirgin şekilde ayrışmamıştır.⁵⁴ Öncesinde cana karşı işlenen suçlar yazılı yasalarla olduğu gibi yazılı olmayan yasalarca da suç olarak kabul edilir ve cezalandırılır. Buna karşın kalpazanlık, yasak bölgede avlanmak, vergi kaçırmak, askerden kaçmak halk nezdinde müsamaha gösterilebilecek eylemlerdir. Koyun hırsızlığı veya kumaş çalma eylemlerinde ise kınanmakla yetinilir. 18.yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise mala karşı işlenen suçlar, küçük hırsızlıklar hatta ipek dokuma tezgahının parçalanması, çitlerin yıkılması, buğday yığınlarının yıkılması gibi eylemler bile ya doğrudan idamla cezalandırılmış; idam cezasının ertelendiği durumlarda ise sürgün ve zorunlu çalışma cezasına evrilmiştir. Thompson, *“ticari genişleme, araziye çitleme, Sanayi Devrimi'nin ilk yılları hep darağacının gölgesinde meydana geldi. Beyaz köleler Amerika'daki plantasyonlar ve daha sonra Van Diemen'in Ülkesi için kıyılarımızı terk ederken Bristol ve Liverpool siyah kölelikten elde edilen kârları ile zenginleşti”* diye anlatır.⁵⁵

Benzeri bir duruma işaret eden Peter Linebaugh ise bu yasama aygıtının kuruluşuna eşlik eden beş temel yasadaki bahseder: 1715 tarihli İsyan Yasası, 1719 tarihli Sürgün Yasası, 1721 tarihli Örgütlenme Yasası, 1723 tarihli Yoksullar Yurdu Yasası ve Kara Waltham Yasası.⁵⁶ Bu yasalardan İsyan Yasası, on ikiden fazla kişinin gürültülü şekilde yan yana bulunmasını; Örgütlenme Yasası ise, usta başı dokumacıların ücret artışı veya iş gününün kısaltılması için örgütlenmelerini yasa dışı ilan etmiştir. Sürgün yasası, idam cezasının verilmediği durumda suçluların Batı Hint Adaları ya da Kuzey Amerika'ya belli bir süreliğine köle emeği olarak gönderilmesini içeren zorunlu emek yasasıdır ve büyük oranda sömürgelerde ihtiyaç duyulan emek gücünü sağlama amacıyla çıkarılmıştır. Yoksullar Yurdu Yasası, yoksulların

⁵⁴ Edward P. Thompson, İngiliz İşçi Sınıfı, **a.g.e.** s.99

⁵⁵ **A.e.** s.100

⁵⁶ Peter Linebaugh, Londra İdamları, **a.g.e.**, s.46-47.

tutuklanması, kapatılması ve gözetlenmesini mümkün kılan; içeride yoksulları uysallaştırıp, disiplin altına alırken aynı zamanda dış dünyaya göz dağı vermeyi amaçlayan yasadır. Kara Waltham Yasası ise ortak mülkiyet üzerinde yazılı olmayan kullanım haklarını yasa dışı ilan eden ve bunları özel mülkiyet hakları içerisinde tanımlayan bir mülkiyet düzenlemesidir. Tüm bu yasalar, bir yandan mülksüzleştirmeyi, üretim ve geçim araçlarından ayrılmayı örgütleyen; emek gücünü boyun eğmeye ve itaate zorlayan ilksel birikim yasalarına örnek oluşturur.

Zorlayıcı yasaların tamamlayıcı unsuru, faydacılığa dayalı yeni ahlaki düzenin eski ahlaki düzeni ve geçim stratejilerini yerinden etmesidir. Bu, yoksulların kutsallığını kabul eden bir ahlaki düzenden onların serseri, dilenci, ya da suçlu olarak addedildiği bir ahlaki düzene geçişi temsil eder. Faydacı ahlak, halkın toplu olarak bir arada bulunduğu alanları suç yuvası ilan ederek; yoksulların boş zaman, kişisel ilişkiler, eğlence, konuşma ve tavırlarına gerek yasa gerekse dini propaganda aracılığı ile müdahale ederek inşa edilmiştir. Thompson'ın ileri sürdüğü gibi fabrikaların disiplin ajanlığının yanı sıra, kiliseler, okullar, resmi daireler, askeri kuruluşlar, yarı askeri örgütler kolektif olarak çalışma ve boyun eğme ideolojisini geçerli kılmaya çalışırlar.⁵⁷ “Ücretli emek” ile “çalışmayan yoksul” arasındaki farkı ahlaki bir temelde ifade etme üzerine kurulu bu ideoloji, ücretli emeği yaygınlaştırmayı, onu kapitalist zamana tâbi kılmayı ve fabrika içi disiplinini sağlamayı hedefler. Thompson bu yeni ahlaki düzenin ortalama İngiliz işçisinin daha disiplinli, “saat” in üretken temposuna daha bağımlı, daha ağırbaşlı ve metodik, daha az tahripkar ve daha az kendiliğinden” kıldığını ortaya koyar. Thompson’a göre, toplumu disipline etmek yoluyla kendini inşa eden faydacı ahlak, tarihyazımını bütünüyle belirlemiştir. Kırsal yoksulları yerlerinden eden çitleme hareketi, şimdide bu insafsızlığı ile değil, verimlilik ve hızla büyüyen bir nüfusu besleme konusundaki başarısıyla anılır.⁵⁸

İlksel birikim sürecini proleterleşme perspektifinden ele alan Michael Perelman’a göre de bu süreç, eski yaşam tarzlarını baltalamak, insanların kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerini zayıflatmak, ücretli emek sistemi dışında hayatta

⁵⁷ Edward P. Thompson, İngiliz İşçi Sınıfı, **a.g.e.** s. 490.

⁵⁸ **A.e.** s. 250.

kalma stratejileri bulmaktan uzaklaştırmakla ilgilidir.⁵⁹ Köylülerin ortak topraklar üzerinde elde etmiş, korumuş ve o zamana kadar göz yumulmuş olan geleneksel hakları acımasız yasalarca lağvedilmiştir. Yasaların yanı sıra yoksulları uyuşukluk ve tembellikle suçlarken, zenginlerin boş zaman aktivitelerini alkışlayan -klasik ekonomi politikçilerin de dahil olduğu- bir koro aracılığıyla dini bayramlar ve tatiller yok edilmiş, ideal çalışma günü yoksulların verimli olabildiği tüm zamana yayılmıştır.

Tüm bu anlatılar, ücretli özgür emeğin ekonomi dışı zor ve ekonomik zorun kesişmesinden, birbiriyle iç içe geçmesinden doğduğunu ortaya koyar. Bununla birlikte ücretli özgür emeğin doğuşu, ücretsiz veya zorunlu emek biçimleriyle tamamlanmıştır. İlksel birikim, ücretli- ücretsiz; özgür-zorunlu emek biçimlerinin içsel ilişkisine dayanır. Bu husus, feminist tarihçi ve kuramcılar tarafından detaylıca ele alınmıştır. Bu hususun anlaşılabilmesi için ücretli emeğin varoluşunu, onu önceki emek biçimlerinden ayıranın ne olduğunu ortaya koymak gerekir.

Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*'nde hür insanların yaptığı işin kölelerin yaptığı işten daha ucuza geldiğini ileri sürer. Çünkü kölenin yeniden üretimi efendisine bırakılmıştır. Köle, dikkatsiz bir gözetimci olan efendisinin sırtından geçinir. Özgür işçi ise kendi yeniden üretiminden kendisi sorumludur, dolayısıyla işçinin tutumluluğu tarafından yönetilir ve her durumda işçinin sattığı emek gücüne karşılık aldığı ücretin miktarı ve sürekliliğine tâbidir.⁶⁰ Dolayısıyla, emek gücü maliyetinin özgür işçi yordamıyla düşürülmesi, yeniden üretim sürecinin bedavaya getirilmesiyle mümkün olmuştur. Bu, kadınları yeniden üretim sürecinin bedava işçileri olarak tarih sahnesine çıkarır. Leopoldina Fortinati, kapitalist toplumsal ilişkilerin en temel özelliğinin “yeniden üretimin önemsizleşmesi” olduğunu ileri sürer.⁶¹ Fortinati'ye göre, her ne kadar kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinde sömürü söz konusu olsa da üretimin asıl amacı, yeniden üretimdir. Oysa kapitalist üretim ilişkilerinde yeniden üretim, üretimin amacından ayrılmıştır. Üretim, bizatihi kendi başına bir amaç haline gelir. Yeniden

---

⁵⁹ Michael Perelman, **The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation**, Durham&London, Duke University Press, 2000.

⁶⁰ Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s.88

⁶¹ Leopoldina Fortinati, **The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor and Capital**, Newyork, Autonomedia, 1995.

üretimin önemsizleşmesi ve üretimin amacından dışlanması, hane içi iş bölümünü sermaye birikimi yararına yeniden örgütlemeyi zorunlu kılar.

Perelman, Fortinati ile paralel şekilde ilksel birikimin önemli bir unsurunun hane halkının kapitalist dönüşümü olarak ileri sürmüştür. Eski üretim tarzının zanaatkarları ve toprak sahiplerinden farklı olarak sermayedar, yeniden üretim sürecindeki sorumluluğunu hane halkı üzerine yükler. Örneğin, 17.yüzyılda Londralı bir fırıncının haftalık maliyeti, fırıncı, eşi, dört ücretli kalfa, iki çırak, iki hizmetçi, fırıncının üç ya da dört çocuğunun bakım ve beslenme masraflarını içerir. Dolayısıyla işçilerin bakımı ve beslenmesi üretim sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır.⁶² Perelman’a göre kapitalizmin gelişmesiyle birlikte ev ve işyeri arasındaki (veya ev içi üretimle meta üretimi arasındaki) ayrım görünüşte belirginleşirken; gerçekte bu ikisi birbirine “toplumsal yeniden üretim” amacı etrafında sıkı sıkıya bağlanmıştır. Sermaye, evin bir yeniden üretim fabrikası gibi işlemlerini talep eder; işçi üretmek üzerine uzmanlaşmış bir fabrika.⁶³

Bu durum, kadınların kapitalist toplumsal ilişkilerdeki deneyiminin salt baskı ve tahakküm olarak değil doğrudan sömürü olarak ele alınmasını gerektirir.⁶⁴ Ücretli emek ve emeğin üretkenliği arasında kurulan dolaysız ilişkiye itiraz eden Mariarosa Dalla Costa ve Fortinati’ye göre kadınların toplumsal olarak yeniden üretim işlevine denk düşen ev içi işleri, sermaye için artı değer yarattığı ölçüde üretimin doğrudan bir parçasıdır. Dolayısıyla ücretsiz hizmetler olarak “üretken olmayan emek” kapsamında ele alınan kadın emeği, sermayenin gözünden pek ala üretkendir. Nitekim ancak kadının yeniden üretim işini bedava olarak yapmayı üstlenmesi yoluyla erkek işçi, bu işlerden tamamen azat edilerek, kendini yeniden üretmeye yetecek parayı kazanmak için tamamen özgür hale gelir.⁶⁵

---

⁶² Michale Perelman, *Invention of Capitalism*, a.g.e. s.73.

⁶³ A.e. s.74.

⁶⁴ Mariarosa Dalla Costa, **Kadınlar ve Toplumun Altüst Edilmesi**, Çev. Kolektif, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2015; Maria Mies, **Ataerki ve Birikim: Uluslararası İşbölümünde Kadınlar**, Çev. Yıldız Temurtürkan, Ankara, Dipnot Yayınları, 2012.

⁶⁵ Dalla Costa, a.e., s. 32

İlksel birikimin tarihsel süreci, ücretli emeğin bir koşulu olarak kadınların yeniden üretimin bedava işçileri haline getirilmelerini içerir. Sylvia Federici'ye göre ilksel birikim, sadece ücretli işçiliği doğurmakla kalmamış, sınıf mücadelesini bölmeye yarayan ve işçi sınıfı içinde farklılıkların ve ayrımların üretildiği birtakım yasaları da hayata geçirmiştir.⁶⁶ Bu ayrımlar, en belirgin olarak ırka dayalı köleleştirme ve işçiler arasında cinsiyete dayalı hiyerarşilerin kurulumuyla sağlanır. İlksel birikim, üreticilerin geçim araçlarından ayrılmasının, yerli Amerikalı ve Afrikalıların köle plantasyonlarında çalıştırılmak üzere köleleştirilmelerinin; ve yeniden üretimi bedavaya getirmek, emek gücünün toplumsal yeniden üretimini mümkün kılmak için kadınların cinsellik faaliyetleri ve üreme üzerindeki kontrollerine el koyulmasının ortak tarihidir. Federici'ye göre Marx'ın ilksel birikim analizi, bunların ilk ikisine yer vermekle birlikte cinsiyete dayalı hiyerarşilerin kurulumunu dışarıda bırakmıştır.

Federici'nin analizinde ilksel birikim, *“eski düzenin rahminde olgunlaşmakta olan ekonomik güçlerin ortaya çıkardığı evrimci bir gelişimin ürünü değil, feodalizm karşısı mücadeleden doğan olanakları yok eden bir karşı devrim”* sürecidir”.⁶⁷ Avrupa'daki ilksel birikim süreci, köylülerin var olan toplumsal ilişkilerinde büyük bir dönüşüme ve yıkıma neden olmuş, bu nedenle mülksüzleşme ve proleterleşmeye karşı bir mücadele hareketi başlatılmıştır. Kriz halindeki feodalizme karşı gelişen toplumsal tepki, kendisini *Halk heretikliği* içinde ifade eder. Halk Heretikliği, mülksüzleşen köylülerin ve kent proleterlerinin eşitlikçi bir toplum arzusunu temsil eden, yoksulluk nedeniyle evlenmeyi ve üremeyi reddeden, aynı zamanda Hristiyanlıktaki Kurtuluş Teolojisi'ne dayanan mezhepsel bir harekete dayanır. Harekete dahil olanlar, gerek işin reddini savunmak yoluyla; gerekse de dünyada yaratılan her şeyin yoksulların emeğine dayandığı fikriyle kol emeğini savunmak yoluyla, kişilerin kendi geçimi için yaptığı bir faaliyetten ziyade başkaları için yaptıkları bir faaliyet olarak “iş”in yarattığı çelişkiyi ortaya koyarlar. Kadınlar, mülksüzleşme proleterleşmeye karşı gelişen toplumsal hareketlerin önemli bir parçasıdır. Kapitalist çitlemeyle ortak kullanılan topraklardan dışlanan yoksul köylüler

⁶⁶ Sylvia Federici, *Caliban ve Cadı*, a.g.e.

⁶⁷ A.e. s. 36.

içinde kadınlar önemli bir yer tutar. Bu alanlar, kadınlar tarafından etkin biçimde kullanılmaktadır. Öte taraftan, Sven Beckert’in belirttiği gibi kapitalizm, gelişmesinin bir yolu olarak demiryollarını, kömür madenlerini de dev çelik fabrikalarını keşfetmeden önce eskiden beri kadın emeğinin üretim sürecinin temel bir bileşeni olduğu pamuk üretimi üzerinde şekillenmiştir. Bu da ilksel birikim sürecinde kadınların niceliksel varlığını yadsınamaz olduğunu ortaya koyar.

Federici’ye göre kapitalizmin karşı devrim hareketi, işçi ücretlerinin yüksekliğinin, işçilerin artan pazarlık gücünün ve kadınların cinsellik ve doğum üzerindeki kontrollerinin kapitalist kâr ve emek gücünün yeniden üretimi üzerinde ciddi bir tehlike yaratmasıyla başlamıştır. İşçi maliyetlerinin yükselişi aynı zamanda yaşam koşulları iyileşen işçilerin bu koşulları koruma ve iyileştirme mücadelesiyle birleştiğinde kapitalistleşen devletin yasal ve fiziki şiddeti açığa çıkar. Bu şiddet, emek maliyetini düşürmek için köleliği yasalaştırma yoluna gitme, yeni bir iş yasasıyla ücretlerin azami sınırını belirleme ve bu yasalara karşı isyan eden ve bu sırada kendi demokratik yönetim aygıtlarını kurmaya yönelen köylü ve kentli proleterleri bastırma ve cezalandırma biçimlerinde ortaya çıkmıştır. Bu süreçte devlet, yasa ve zor araçlarını sınıf mücadelesi karşısında merkezileştirerek kapitalist niteliğini kazanır. Federici bunu şu sözlerle ifade eder:

“Bu süreçte devlet sınıf ilişkilerinin nihai idarecisi ve emek gücünün yeniden üretiminin denetçisi halini aldı. Devlet bu işlevini günümüze kadar sürdürmüştür. Bu yetki kapsamında, devlet görevlileri pek çok ülkede azami “ücreti sabit tutarak emeğin maliyetini kısıtlamak için yasalar yürürlüğe koydular, artık şiddetli bir şekilde cezalandırılan serseriliği yasakladılar ve işçileri çoğalmaya teşvik ettiler”⁶⁸

15-17.yüzyıllar arası ilksel birikim ve devlet ilişkisi, bir düzeyde proletaryanın genelinin sınıf mücadelesini bastırmak ve işçileri üretim alanına sabitlemek için çıkan disipline edici yasalar ve uygulamalarda açığa çıkar. Serseriliği, işsizliği ve disiplinsizliği suç olarak tanımlayan ve bunlar karşısında cezai yaptırımlar getiren yoksulluk yasalarında bu ilişki açık biçimde görülür. Buna boş zamanını disipline

---

⁶⁸ A.e. s. 78.

etmek amaçlı işçilerin kendi aralarında kurduğu tüm kolektif toplumsallık biçimlerinin, eğlence, spor, oyun gibi işçiler arasında dayanışma ve bağlılığı artıran tüm faaliyetlerin yasaklanması da dahildir. Bir başka düzeyde ise, devletin işgücünün yeniden üretimini garanti altına almak, işçileri yeniden üretim araçlarından ayırarak kadınları yeniden üretimin ücretsiz emekçileri haline getirmek amaçlarıyla kadın bedenini ve cinselliğini kontrol etmeye dönük kimi politikaların uygulayıcısı olmasında görülür. Bu süreç, i) kadınların ücretli işlerin çoğundan uzaklaştırılması, ücretli çalıştıkları durumda bile erkeklerin aldıkları ücretin çok az bir kısmını kazanmasına dönük emek politikalarıyla, ii) devletin doğum kontrolü üzerindeki denetimini içeren nüfus politikalarıyla, iii) işgücünün yeniden üretiminin kamusal kolektif biçimlerden çıkarılıp aile özel alanı içerisinde tanımlanmasıyla, iv) evliliğin ve üremenin teşvik edilmesine dönük sosyal politikalarla sağlanmıştır. Bu şekilde ilksel birikim, sadece üreticileri üretim araçlarından ayırmakla kalmamış; aynı zamanda onları yeniden üretim araçlarından da ayırarak; yeniden üretimi işçilerin “özel” bir alanda icra ettiği “bireysel” bir faaliyet haline getirmiştir.

Federici, karşı devrim olarak ele aldığı ilksel birikim sürecinde kadınların hane içine kapatılıp yeniden üretimin bedava emekçileri haline gelmelerini mümkün kılan farklı iki süreçten bahseder: kadınların disiplin altına alınmalarını mümkün kılan suçlulaştırma ile katliam örneği olarak cadı avlarının örgütlenmesi ve kadınların değersizleştirilmesinin toplumsal olarak örgütlenmesi. Bunlardan ilki, İngiltere’de gerçekleştirilen çitlemelerle, köle ticaretini başlangıcıyla, serserilere ve dilencilere karşı “kanlı yasaların” yürürlüğe konmasıyla eş zamanlı olarak Avrupa’da doğrudan devlet ve kilise ortaklığı ile yerine getirilmiştir.⁶⁹ Binlerce kadın, belki doğal doğum kontrol yöntemlerini uyguladıkları, belki de sadece verili toplumsal ilişkilere veya cinsiyet ilişkilerine boyun eğmedikleri için iki yüz yıldan daha kısa süre içinde cadı, büyücü veya sapkın, iffetsiz olarak suçlanarak yakılma, asılma ve işkenceye maruz kalmıştır. Bu süreçte kilisenin toplumdaki erkek nüfusu propaganda aracılığı ile cadılığın tehlikelerine karşı örgütleyen, kadınların beden, tavır ve yaşayışlarının kontrol altına alınmasına yönelik politikaları, kapitalist devletin söylem ve

---

⁶⁹ A.e. s.235

politikalarıyla tam bir uyum içindedir. Böylece cadı avları, diğer ilksel birikim yasaları gibi kadınlara boyun eğdirme yasası olarak işlev görmüştür. Kadınların toplumsal olarak değersizleştirilmesi ise toplumdaki erkek nüfusun (özellikle alt sınıf erkekler) kadınların değersizleşmesi ve disiplin altına alınması süreçlerinde devlet ve kilise ile bir tür suç ortaklığı içinde olmalarıdır. Federici bunun, tecavüzün yasa dışı olmaktan çıkarılmasıyla kitlesel tecavüzlerin yaygınlaşmasından, cadı olarak yaftalanan kadınlara karşı popüler saldırıların gerçekleşmesine kadar bir dizi süreçle örgütlendiğine işaret eder. Bununla birlikte, kadınları değersizleştirmeye yönelik bu toplumsal süreç, sadece kadın emeğini değersizleştirmekle kalmaz, ücretli erkek işçinin de kuyusunu kazar. Nitekim kadınların değersizleşmesi olarak deneyimlenen sürecin gerisinde asıl değersizleşen, erkek işçinin emek gücü ve yeniden üretimidir.

İlksel birikimin tarihsel süreci, kapitalist toplumsal ilişkilerin kurucu yasalarını ortaya koyarken aynı zamanda devleti de “kapitalist devlet” olarak örgütler; devlet, sermaye birikimi ve sınıf mücadelesi arasındaki; başka bir deyişle siyasal, iktisadi ve toplumsal olan arasındaki diyalektik ilişkiyi ortaya koyar.

Ayrılma mantığının asli uğraklarından bir diğeri, sömürgecilik ve savaştır. Savaş, en başından beri ilksel birikimin hem ulusal hem de ulus aşırı örgütlenmesinin temel bir aracı olmuştur. Savaş, ilksel birikimin sömürge topraklarda yayılmasını ve hızlandırılması sağlamakla kalmaz; aynı zamanda doğrudan sömürgeci ülke vatandaşlarının ödemesi gereken büyük bir devlet borçlanmasına neden olarak yeni sermaye olanakları yaratır.

Sven Beckert, *Empire of Cotton*'da, 12.yüzyıl itibariyle başlayan ticari kapitalizm ile 18.yüzyılın sonlarında başlayan sanayi kapitalizmi arasında yer alan “savaş kapitalizmi” momentine dikkat çekerek savaşın ilksel birikim sürecindeki kurucu rolüne işaret eder.⁷⁰ Savaş kapitalizmi, 15.yüzyıl sonu itibariyle silahlı güce sahip Avrupalı tüccarların yeni sömürge alanları ve ticaret yollarını “keşfetmesi”; bağlı oldukları devletlerin desteğini de alarak buralarda toprağa, doğal kaynaklara ve işgücüne el koymasıyla başlar. Beckert'a göre, kapitalizme dönüştürücü gücü

---

⁷⁰ Sven Beckert, Pamuk İmparatorluğu, a.g.e.

sağlayan, yerli halkların zorla mülksüzleştirilmesi ve köleleştirilmesini mümkün kılan ve devleti bu amaçlar etrafında örgütleyen savaş kapitalizmidir. Avrupa devletleri savaş kapitalizmi yoluyla dünyayı “içerisi” ve “dışarı” olarak ayırır. İçeride yasa koyucu faaliyetle kapitalist üretim ilişkilerini inşa ederken, dışarıda aksine tüm yasaları çiğneyip devasa toprakları ele geçirmiş, yerli halkları katletmiş ve kaynakları yağmalamıştır.⁷¹

Bu dönemin savaş kapitalizmi olarak ayırt edilmesi, Beckert’a göre hem deneyimin vahşiliğinin ve acımasızlığının tasviri, hem de Avrupa’nın emperyal genişleme ile içsel ilişkisini ifade etmek için gereklidir. Kapitalizmin kökenleri sıkça ifade edildiği gibi liberal değildir. Daha asil ve daha temiz bir kapitalizm özlemiyle kölelik, el koyma ve sömürgeleştirme gerçekleri kapitalizm tarihinden silinmiştir.⁷² Savaş kapitalizmi, ilksel birikimin kölelik/özgür işçilik, devlet/piyasa, sömürgecilik/serbest ticaret, sanayileşme/ sanayisizleşme gibi görünüşteki zıtlıkların bir araya getirilmesiyle ortaya çıktığına işaret eder.

Devletin kapitalist dönüşümü de savaş kapitalizmi momenti içinde söz konusu olmuştur. Kapitalizmin kökenleri liberal olmadığı gibi ilksel birikimin yürütücüsü olarak devlet kesinlikle demokratik değildir. Örneğin, ilk sanayileşmiş ulus olarak Büyük Britanya, tasvir edildiği gibi güvenilir, tarafsız kurumlara sahip, demokratik bir devlet olmayıp, aksine muazzam askeri harcamalarda bulunan, neredeyse sürekli savaş halinde, güçlü ve müdahaleci bir bürokrasiye sahip; yüksek vergilere, jet hızıyla yükselen hükümet borçlarına ve korumacı gümrük vergilerine sahip emperyalist bir ulustur.⁷³ Savaş kapitalizminde devlet, devasa koloni imparatorluklarının kurulmasını teşvik etmek amacıyla silahlı tüccarlara arka çıkar, yeni ticaret ve üretim yöntemleri bulmalarına önayak olup onlara hareket sahası açar. Buna karşın devletlerin bu aşamada sömürge topraklar ve insanlar üzerinde mutlak egemenlik kurabilecek genişlikte güç ve kapasiteleri olmaması nedeniyle, bu işi devletler yerine İngiliz Doğu Hindistan Şirketi gibi özel kapitalist şirket ve şahıslar üstlenmiştir. Savaş kapitalizmi, ağır silahlara sahip olan ve devlet izniyle korsanlık yapan kapitalistlerin toprakla yüklü

---

⁷¹ A.e. s. 70

⁷² A.e. s.19

⁷³ A.e. s.15.

gemileri, askeri tüccarları, silahlı özel milis güçleri ve yerleşimcileriyle toprağı ve işgücünü ele geçirmeleri, rakiplerini yok etmeleriyle işleyen bir süreçtir. Dolayısıyla Beckert’ın analizinde sömürgecilik, özelleşmiş bir şiddet yoluyla hayata geçirilmiştir.

Devlet korumacılığı da savaş kapitalizminin bir icadıdır. Ulusal sanayiye rekabetçilikten korumaya yarayan gümrük vergileri, Hintli üreticilerin Avrupa tekstil piyasalarına erişimini kısıtlarken, Avrupalı tüccarların gitgide küresel ticaret ağlarına hakim olup, pazarlarını genişletebilmelerini mümkün kılmıştır. Bu hem devletlerin giderek güçlenmesine hem de Avrupalı tüccarların küresel pamuk ağlarına egemen olmalarına yol açar.

Her ne kadar Beckert, ilksel birikim süreçlerinde özelleşmiş şiddetin ulusaşırı hareketini vurgulamış olsa da devletlerin savaş kapitalizmi içindeki rolü sadece silahlı tüccarlara arka çıkmakla sınırlı değildir. Sömürge seferlerini ve ticari savaşları mümkün kılan büyük ölçekli denizcilik yatırımları, devlet tahvillerinin satılmasıyla finanse edilmiştir.⁷⁴ Beckert’ın Britanya Devleti’ne ilişkin olarak işaret ettiği gibi devletler, bu süreçte devasa askeri harcamalarını finanse etmek üzere gittikçe borçlanırlar ve artan oranlı vergilendirme politikasına başvururlar. Artan devlet borçları ve yükselen vergiler, koruyucu gümrük tarifeleri ile birleştiğinde Marx’ın analizinde yer verdiğine benzer şekilde bir yandan bağımsız küçük üreticilerin kalıntılarının ortadan kalkmasına; öte yandan savaş sanayinin gelişimi için ilk birikimin oluşmasına vesile olur. Dolayısıyla, sadece kolonilerdeki yerli halklar değil; aynı zamanda anavatandaki zanaatkarlar ve köylüler de bu girişimler karşısında ezilir. Kapitalist devlet, savaş yoluyla hem ulusal hem de uluslararası düzeyde genişleyen ilksel birikimin zorunlu bir uğrağıdır. Bununla birlikte, kimi yazarların kapitalizmin tarihsel olarak “ulus-devlet”ten ziyade “sömürge imparatorluğu”nun hukuki-politik çerçevesi içinde ortaya çıktığına, dolayısıyla devlet ve toplumsal sınıflara dair algımızı ulusal sınırların ötesine taşımak gerektiğine yönelik vurguları yerindedir.⁷⁵

⁷⁴ William C. Roberts, “What was primitive accumulation?”, **a.g.e.**

⁷⁵ Onur Ulaş İnce, **Colonial Capitalism and the Dilemmas of Liberalism**, Newyork, Oxford University Press, 2018. ayrıca bkz. Peter Way, “Class-Warfare: Primitive Accumulation, Military Revolution and the British War-Worker” **Beyond Marx Theorising the Global Labour Relations of**

Savaş ve ilksel birikim ilişkisini kuramsal bir düzeyde formüle eden Peter Way'a göre, erken modern dönemde, devlet, sermaye ve tekelleşen askeri güç arasında oluşan askeri ticari kompleks (military-commercial complex) ilksel birikimin kalbinde yer alır.⁷⁶ Nitekim, askeri güç, ulusun genelinin pasifleştirilmesi, feodal veya bölgesel muhaliflerin devlet aygıtına tabi kılınması, devlet oluşumu ve orduyu destekleyecek mali yapıların yaratılması; eskiden özerk olan devletlerin ve devlet öncesi yönetimlerin fethedilmesi, yerli halklara boyun eğdirilmesi gibi işlevlerde bulunarak ilksel birikimin hem ulusal hem de uluslararası hareketini mümkün kılar. Bu nedenle savaş, ulus inşasının, ulusal kimlik oluşumunun ve diplomasinin milliyetçi söylemlerinden kurtarılarak doğrudan sermaye ilişkileri içinde konumlandırılmalıdır. Way'a göre, savaşın yapmanın bizatihi kendisi bir üretimdir. Yeni topraklar kazanıp yerli haklı yerinden etme ve imparatorluğun altyapısını inşa etmenin yanı sıra, ticari sermayenin ekonomik çıkarını güven içinde gerçekleştirebileceği yeni sınırları savunarak ilksel birikimin uluslararası sürecinin bir parçası haline gelir. Savaşı üreten askerler, küresel savaş emekçileri olarak, sermayenin emperyal hareketini koruyarak, ticari sermayeyi ve onun bağlı olduğu emek gücünü garanti altına alma işini yürütürler. Bu bağlamda modern ordular birer savaş makinesi ve askerler de savaş işçileri olarak düşünülmelidir.

Mark Neocleous da Peter Way gibi, sistematik sömürgeciliği ve savaşı kapitalizme dışsal ve istisnai olgular olarak değil, içsel ve kalıcı süreçler olarak ele alır. Neocleous'a göre Locke'un özel mülkiyet olarak ortaya koyduğu teori, aslında bir savaş teorisidir. Sömürgeleştirme ve sermaye birikimi savaş sanatının bir parçası olarak birlikte bulunurlar. Nitekim, kapitalizmde savaşlar ve uluslararası hukuk, bir önkoşul olarak emek arzının sürekliliği ve düzenliliğini garanti altına almakla ilgilidir. Dolayısıyla ilksel birikim, sermayenin içe ve dışa dönük savaşın temel amacını oluşturur.⁷⁷

---

the Twenty-First Century, Ed. by Marcel van der Linden and Karl Heinz Roth, Leiden: Brill, 2014, pp.65-87

⁷⁶ Peter Way, "Class-Warfare", **a.g.e.**

⁷⁷ Mark Neocleous, **War Power Police Power**, Edinburg University Press, 2014.

1.3. Kalıcı Bir ilişki Olarak İlksel Birikim: Ayrılmanın Sürekliliği

İlksel birikimin ampirik-betimsel analizi, bize “ayrılma”nın nasıl ve hangi siyasal-toplumsal- kültürel araçlar yordamıyla işletildiğini; bugün birer doğa yasası olarak kabul edilen sermaye ilişkilerinin gerisindeki gerçek toplumsal ilişkileri; sermaye ilişkilerinin yayılması, doğallaşması yönündeki hareketle, buna karşı gelişen sınıf mücadelelerinin somut tarihini açıklar. Bununla birlikte, ampirik-betimsel analiz, doğası gereği kısmi ve eksiktir. Her şeyden önce araştırma nesnesi başta İngiltere olmak üzere Avrupa’yı merkeze alması nedeniyle kısmidir. İkinci olarak araştırma sorusu ilksel birikimin ne olduğu değil, nasıl gerçekleştiğidir. Başka bir deyişle, kavrama dair ontolojik soruyu cevapsız bırakır. Bu nedenle ampirik betimsel analizin kavramsal-analitik bir açıklamayla tamamlanması gerekir.⁷⁸ İlksel birikimin teorisini konu alan çalışmalar, ilksel birikimi doğrudan kavramsal olarak ele alarak onun: sermaye birikiminden ayrı bir varoluşa sahip olup olmadığı ve salt bir tarihsel kesit mi yoksa kalıcı bir ilişki mi olduğu; başka bir deyişle sermaye birikimi ile ilişkisinin tarihsel mi yoksa içsel-mantıksal bir ilişki mi olduğu konularını tartışmaya açarlar.

İlk kısımda ifade ettiğimiz gibi Marx, ilksel birikimi kendisini giderek daha geniş ölçekte yeniden üreten, farklı toplumlarda farklı sıralar ve biçimler kazanan, süreklilik gösteren bir “ilişki” olarak tarif eder. Her ne kadar şiddet, ilksel birikimin tarihsel sürecinde merkezi bir rol oynamış olsa da Marx, ilksel birikim sürecini tümüyle ekonomi dışı zora indirgememiş; kamu borçları ve devlet korumacılığı gibi daha dolaylı ve örtük biçimlerinin varlığından bahsetmiştir. Bununla birlikte kimi yazarlar, Marx’ın dolaysız üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasının ilk süreci tamamlandığında açık şiddetin yerini sessiz ekonomik şiddete bıraktığı yönündeki ifadesini Marx’ın ilksel birikimi salt tarihsel bir kesit olarak ele aldığı biçiminde yorumlamıştır.⁷⁹ Marx’ın söz konusu ifadesi şöyledir:

“Kapitalist üretimin gelişimi içinde, eğitimleri, gelenekleri ve alışkanlıkları dolayısıyla bu üretim tarzının zorunluluklarını apaçık doğa

⁷⁸ Robert Nichols, “Disaggregating Primitive Accumulation”, **Radical Philosophy**, No:194, 2015, pp. 18-28.

⁷⁹ Bkz. Michael Perelman, *Invention of Capitalism, a.g.e.*; David Harvey, **Yeni Emperyalizm**, Çev. Hür Güldü, İstanbul, Everest Yayınları, 2004.

yasalarıymış gibi gören bir işçi sınıfı oluşur. Bu üretim tarzı tam bir gelişme düzeyine ulaşır ulaşmaz, işleyişi ile her türlü direnci kırar; görelî bir nüfus fazlasının sürekli varlığı, emek arz ve talebi yasasını ve dolayısıyla ücreti sermayenin değerlenme ihtiyaçlarına uygun sınırlar içinde tutar ve iktisadî ilişkilerin sessiz baskısı kapitalistin işçi üzerindeki kesin egemenliğini tamamlar. Gerçi, iktisat dışı, dolaysız zora yine başvurulur, ama yalnızca istisnai olarak. İşlerin normal akışı sırasında işçi, "üretimin doğal yasaları"na, yani kapitalist üretimin kendi mekanizması ile yaratılan, güvence altına alınan ve ebedileştirilen sermaye bağımlılığına terk edilebilir."⁸⁰

Bu ifadeler, Marx'ın ilksel birikim/sermaye birikimi, ekonomi dışı zor/ekonomik zor, mülksüzleşme yoluyla birikim/sömürü yoluyla birikim arasında, sermayenin farklı tarihsel uğraklarına denk düşecek şekilde belirgin bir ayrım yaptığı anlamına gelmez. İlksel birikim yasalarının üretimin doğal yasası haline gelmesiyle birlikte görünür olmaktan çıktığı, sessiz bir baskı yoluyla sürdüğü anlamına gelir. Başka bir deyişle, ilksel birikim yasası kendini ortadan kaldırmaz, kendini kapitalizmin değişmez yasası olarak gerçekleştirir. Her ne kadar ekonomi dışı şiddet istisnai hale gelse de "ayrılma" mantığı, sürekli yeniden üretilmek zorundadır. Marx'ın kendi ifadesiyle "*başlangıçta sadece bir hareket noktasından ibaret olan bu durum, yalnızca sürecin, yani basit yeniden-üretimin sürekliliği aracılığıyla durmadan yeni baştan üretilir ve kapitalist üretimin kendine özgü bir sonucu olarak ebedileşir*".⁸¹

Werner Bonefeld bu durumu "durağanlık içindeki dinamik" olarak açıklar. İlksel birikimin kurucu içeriği, kapitalist birikimde görünüşte yok olur. "*Görünüşte rasyonel bir biçimde hareket eden ve her biri kendi çıkarının peşinde olan bireyler, özgür ve bağımsız eşitler olarak emek piyasasındaki değişim ilişkilerine giriyor gibidir. Ancak gerçekte işçi, kendini kapitaliste emek piyasasında karşılaşmalarından önce satmıştır*".⁸² Dolayısıyla kapitalist birikimde yok olan ilksel birikim, yeniden üretimin sonucu olarak yeniden ortaya çıkar. Bonefeld, ilksel birikimin sürekliliğini, sermaye ilişkisinin üzerine inşa edildiği toplumsal kuruluştan çıkarsar. Kapitalist

⁸⁰ Karl Marx, Kapital I, a.g.e. s. 707.

⁸¹ A.e. s.551.

⁸² Werner Bonefeld, "Kapitalist Birikim ve Özgür Emek: Toplumsal Kuruluş Üzerine", **İlkel Birikim Sermayenin Kaldıracı**, Ed. by Özey Göztepe, Ankara, Notabene Yayınları, 2014, s. 71.

toplumsal kuruluş, belirli ve değişen tarihsel biçimleri ne olursa olsun ayrılma mantığına dayanır ve ayrılma mantığının yeniden üretimi sayesinde süreklilik gösterir. Bonefeld, birikim ve ilksel birikimi birbiriyle özdeş kavramlar olarak ele almamakla birlikte ilksel birikimin, yani ayrılma mantığının, sermaye birikiminde içerilmiş “değişmez yasa” olarak yer aldığını ileri sürer. Kapitalizmde katı olan her şey buharlaşır, hiçbir şey eskisi gibi kalmaz; fakat sınıflar arası bu asli ilişki değişmeden kalır.⁸³ Siyaveş Azeri, Bonefeld’in yaklaşımına oldukça benzer bir yaklaşım sergiler. İlksel birikim, kapitalist üretim ilişkilerinin özüdür ve bir toplumsal ilişki olarak sermayeyi inşa eder. Bütün birikim süreci, aslında başlangıçtaki birikimdir. Nitekim, emeğin üretim araçlarından bir defa ayrılması yetmez, bu ayrılığın korunması, garanti altına alınması, durmadan yeni baştan üretilmesi gerekir.⁸⁴ Dolayısıyla bu, sadece mantıksal anlamda başlangıçtır. Bu başlangıç ortadan kalkmaz ve kapitalist üretim ilişkilerinin zorunlu koşulu olarak birikim süresince varlığını sürdürür. Bu zorunlu koşul, aynı zamanda kapitalist devletin sürekliliğinin koşullarını da oluşturur.

Massimo De Angelis, ilksel birikimi değişmeyen bir ilişki olarak değil; sermaye hareketi ile ilişkili olarak genişleyen, tekrar eden bir ilişki olarak ele alır.⁸⁵ De Angelis, ilksel birikimin hem tarihsellik içerdiği hem de sermaye birikiminin içkin-sürekli bir mantığı olduğunu ileri sürmek için kimi önemli noktanın altını çizer. Birincisi, ilksel birikimin tarihselliği, bir tür ardışıklık ve zamanlama meselesi değil, ayrılmanın gerçekleştiği koşul ve durumlara işaret eder. Kavramın içerdiği tarihsellik, ilksel birikimin kapitalist üretim tarzından önce gerçekleşmesinden değil, sermaye birikiminin önkoşulu olmasından kaynaklanır. Dolayısıyla ayrılma, dönemsel bir “geçiş”teki üretim tarzları arasındaki bir kopma değildir, başlangıçtaki ayrılma koşullarının varsayıldığı herhangi bir zamanda -hatta en gelişmiş kapitalist üretim tarzında da- gerçekleşebilir. İlksel birikim hem kapitalist üretim tarzının kuruluş sürecinde hem de ayrılmanın yeniden üretimi süresince üreticilerin engel teşkil ettiği her durumda, kapitalist üretim tarzının korunması ve genişletilmesi için yeniden ortaya çıkar. Bu nedenle birikim, genişleyen ilksel birikimden başka bir şey değildir ve ilksel

---

⁸³ A.e. s. 74.

⁸⁴ Siyaveş Azeri, *Ursprüngliche Akkumulation*, a.g.e.

⁸⁵ Massimo De Angelis, “Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's enclosures”, *Commoner*, No:2, 2001, pp.1-22

birikimin tarihsel tekrarı, birikime bir sınır getirir. Bu sınır, ayrılmanın durmadan yeniden üretiminin toplumsal bariyerine denk düşer. İlksel birikim, üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasına ve boyun eğdirilmesine yönelik ekonomi dışı zorla başlar ama bununla sınırlı kalmaz. Örneğin sermayenin işçi sınıfının grevlerinin bastırılmasında kullandığı en önemli silah olan makineleşme, iş gününün düzenlenmesi, iş sürecinin yeniden yapılandırılması ve işgücünün işten çıkarılması gibi yollarla toplumsal bariyeri aşmaya, üretici güçler ile üreticiler arasındaki ayrılmayı artan oranda yeniden üretmeye çalışır.

İkinci olarak De Angelis'e göre ilksel birikimin tarihselliği, onun basmakalıp temsillerine indirgenemez. İngiltere'ye özgü ilksel birikim, ilksel birikimin tek açıklaması değildir. Üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasının tarihsel süreci, Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş olarak tarif edilen çitleme hareketinden oldukça farklı özellikler ve boyutlar ortaya çıkarmıştır. Bir yerdeki birikimin başka bir yerdeki ilksel birikimin olabildiği, başlangıçtaki ayrılmanın başka bir yerde yeniden üretimin koşulları olabildiği koşullar söz konusudur. Dolayısıyla ilksel birikim, üreticiler ve üretim araçlarının birbirinden ayrılmasının tek bir strateji ile değil, farklı stratejilerle hayata geçirilmesidir.

De Angelis'e benzer şekilde Jason Read de ilksel birikimi hem kapitalist üretim tarzının tarihsel oluşumunda hem de sömürgeciliğin şiddeti aracılığı ile genişlemesinde görür. İlksel birikim sadece bir hadise olarak değil, kapitalist olmayan toplumsal ilişkileri sermaye açısından üretken kılmaya yönelik yasama ve mülksüzleştirme süreci olarak tanımlanır. İlksel birikim emeğin hem üretim araçlarından ayrılması, hem de kendi varoluşunu yeniden üretme araçlarından, başka bir deyişle geçim araçlarından da ayrılma sürecidir. Bu, ilksel birikimi kapitalist üretim tarzının hem nedeni hem de onun sonucu olarak ortaya çıkarır. Buna ek olarak Read, ilksel birikimi sadece bir dış kolonizasyon süreci olarak değil, aynı zamanda bir iç kolonizasyon süreci olarak okur. Dış kolonizasyon, sermayenin başka mekanlara

yayılması iken; iç kolonizasyon kapitalist toplum içinde metalaşmanın ve sömürüye tabi olmanın koşullarının genişletilmesini içerir.⁸⁶

Rosa Luxemburg, Marx'tan sonra ilksel birikim sürekli ve genişleyen bir ilişki olarak ele alan ilk teorisyendir. Bununla birlikte, Rosa Luxemburg Marx'tan farklı olarak ilksel birikimi, bütünüyle kapitalizmin dışsal hareketiyle ilişkilendirir. Rosa Luxemburg'a göre, kapitalizm sadece başlangıcında değil, en olgun olduğu anda dahi kapitalist olmayan tabakalara ve toplumsal örgütlenmelere bağımlıdır. Bu bağımlılık, kapitalist olmayan toplumsal tabakaların i) kapitalizm içinde meydana gelen artı değerın değerlendirilmesi için bir pazar olmasından; ii) kapitalizmin üretim araçları için bir arz kaynağı olmasından iii) sermaye birikimi için gerekli olan emek gücü ve doğal kaynak bakımından bir depo işlevi görmesinden kaynaklanır.⁸⁷ Luxemburg'un analizi iç ve dış pazar arasındaki bir ayrıma dayanır: iç pazar kapitalist ürünlerin üretildiği ve dolaşıma sokulduğu kapitalist pazardır; dış pazar ise kapitalizmin öğelerini soğuran ve kapitalist üretim için üretim malları ve emek gücü sağlayan kapitalist olmayan toplumsal çevredir.

Kapitalist iç ticaret en optimum durumda dahi toplumsal üretimin belli bir miktarını gerçekleştirebilir ve üretim, mübadele, dolaşım, tüketim döngüsüne dayalı sermaye hareketi iç ticaretin doğal sınırına vardığında üretilen malların alınıp tüketilmesi, bu yolla sermayenin gerçekleşmesi ve değerlendirilmesi sorunu açığa çıkar. Bu noktada, "dışarı" yani kapitalist olmayan toplumsal tabaka ve örgütlenmeler sermayenin gerçekleşmesi için bir zorunluluk haline gelir. Böylece eski kapitalist ülkeler birbirlerine hem giderek daha geniş pazarlar sağlayıp hem de gittikçe birbirlerine daha bağımlı hale gelirken, kapitalist olmayan ülkelerle de ticari ilişkiler kurmak için kendi aralarında bir yarışa girerler.

Rosa Luxemburg'a göre sermaye hareketi kapitalist olandan, kapitalist olmayana doğru sistematik şekilde ilerleyerek; metalaşmamış olanları metalaştırır ve

---

⁸⁶ Jason Read, **The Micro-Politics of Capital: Marx and the Prehistory of the Present**, Albany, State University of New York Press, 2003.

⁸⁷ Peter Hudis, Kevin B. Anderson, **The Rosa Luxemburg Reader**, Newyork, Monthly Review Press, 2004.

doğal ekonomilerin sonunu getirir. Kapitalist olmayan doğal ekonomiler, köle ekonomisi, feodal, ilkel komünizm veya köylü ekonomisine dayalı olabilir. Her ne biçimde olursa olsun sermaye hareketi bu toplumlarda: toprak, orman, madenler, değerli taşlar gibi üretim kaynaklarına el konulması, emek gücünün kapitalistleştirilerek kendi hizmetine alınması, bir meta ekonomisinin devreye sokulması ve ticaret ve tarımının birbirinden ayrılması süreçlerini ortaya çıkarır. Bu bakımdan ilksel birikim ne İngiltere ile sınırlıdır ne de tarihte bir kez olup biten bir olaydır. İlksel birikim, metalaşmamış olan tüm kaynak ve ilişkiler metalaşması anlamına gelip, sermayenin hareketi durana kadar kapitalist olmayan toplumlarda devam edecek olan sistematik bir süreç olarak anlaşılmıştır. İlksel birikimin bu sürekli karakteri, aynı zamanda kapitalizmin barışçıl bir rekabete dayanmadığını; aksine doğal ekonomileri kapitalist ekonomiye dönüştürmekle ilgili faaliyetlerde ortaya çıktığı gibi özünde zor, şiddet ve cezalandırma gibi yöntemlere dayandığını açıkça gösterir.

Luxemburg'un ilksel birikimi, tarihin bir aşamasında sönmüş bir süreç olarak değil; "kapitalizmin en son aşaması" olarak formüle edilen emperyalizm çağının yapısal bir özelliği olarak tanımlaması; sermaye birikimin eşitsiz doğasına, mülksüzleşmenin sürekliliğine vurgu yapması; sermaye hareketinin gerisinde demokrasiden ziyade sömürgeci politikaları, uluslararası kredi sistemini ve savaşı görmesi kesinlikle onun yaklaşımının en güçlü yanını oluşturur. Bu yaklaşımı, Alman Sosyal Demokrat Partisi içinde kapitalizmin emperyalizm aşamasında demokratikleştiği yönündeki baskın teze karşılık ileri sürmüş olduğu düşünüldüğünde bu güç, daha belirgin olarak ortaya çıkar.

20.yüzyılın başında kapitalizminin demokratikleşme eğiliminde olduğunu ileri süren Eduard Bernstein, bunu kapitalizmin ulaşım ve iletişim olanaklarının gelişmesi gibi çöküşünü erteleyecek uyum sağlama araçlarına sahip olmasından; örgütlü işçi sınıfının konumunu iyileştirerek emek-sermaye arasındaki çelişkileri hafifletmesinden; kredi sistemini ve anonim şirket yapısını icat ederek tekil büyük kapitalistlerin özel mülkiyetine dayalı bir birikim tarzının yerini kooperatifler halinde örgütlenen ve çok sayıda bireyin küçük sermayelerinin bir araya gelmesiyle oluşan bir

birikim tarzına ilerlemesinden; böylece sermayenin parçalanarak, bireysel özel mülkiyetin yerini toplumsal mülkiyetin almasından çıkarsar.⁸⁸ Oysa Bernstein'ın kapitalizmin uyumunu gördüğü yerde Luxemburg kapitalizmin çelişkilerini ve kriz potansiyelini görüyordur. Bernstein'ın ileri sürdüğünün aksine bu dönemde söz konusu olanın sermayenin demokratikleşmesi değil, merkezileşmesi ve yoğunlaşması olduğunu ileri sürer. Sermayenin yoğunlaşmasıyla gelişen karteller ve tröstler kârı yüksek tutmak adına iç ticarete küçük sermayeleri tasfiye etmek veya anonim şirketler içinde kendine dahil etmek yoluyla rekabeti minimuma indirirken; dış ticaretteki rekabeti artırır. Böylece emperyalizm kapitalizme bir uyum aracı sağlamaktan ziyade kapitalist anarşiyi küresel ölçekte örgütler. Bundan da dış ticarete rekabeti karteller ve tröstler adına yürütebilecek büyük bir devlet aygıtı ile günden güne artan militarizasyon doğar.

Luxemburg'un ilksel birikim yaklaşımı tartışmasız kendi çağının *doux commerce* anlatısına bir meydan okumadır. Bununla birlikte Luxemburg'un analizinde temel iki sorun tespit edebilmek mümkündür. Bunlardan biri, ilksel birikim ve sermaye birikimi arasındaki ilişkiyi dışsal olarak ele alıp bunların arasına coğrafi bir fark koymasındır. Bu bakış açısına göre, ileri kapitalist ülkeler sermaye birikimini; kapitalizm öncesi toplumsal formasyonların baskın olduğu doğal ekonomiler ise ilksel birikimi temsil ederler. Bu, kuramsal açıdan birikim ve ilksel birikimin içsel ilişkisinin kopmasına bunların birbirinden ayıksı ve sıfır toplamı bir ilişki içerisinde konumlandırılmasına neden olur. Somutlaştırılacak olursa, ileri kapitalist ülkelerde artan zenginlik; diğerinin yoksulluğu anlamına gelir. Bu, ilksel birikimi tümüyle sömürgecilik içerisinde tarif edip, sömürü içindeki ilksel birikimi yok sayar. Başka bir deyişle, ileri kapitalist ülkelerin bizatihi kendi içlerinde ister makineleşmeyi teşvik ederek görece artı değeri artırmak yoluyla olsun istere de ücretleri düşürmek, sınıf örgütlülüğünü baskılamak yönündeki sürekli hareketi yoluyla olsun doğrudan üretim sürecinde genişleyen ilksel birikimi görmezden gelmeye neden olur. İkinci bir sorun ise, kapitalizm dışı olarak tarif edilen toplumların doğal ekonomi altında anonimleşmesi, nesneleşmesi, sınıfsal farklılaşmalarının dikkate alınmamasıdır.

---

⁸⁸ A.e.

Sorun, pre-kapitalist toplumsal formasyonların bir dış etken olarak kapitalist toplumsal formasyonlar yoluyla ilksel birikimin sürecine girmiş olmasından çok, ilksel birikim sürecine girdikten sonra kendi iç sınıf ilişkilerinin dönüşümü, emek gücünün, kapitalist cinsiyet hiyerarşilerinin, sermayedarların ve kapitalist devletin kurucu önkoşullarının tartışma dışı bırakılmasıdır. Doğal ekonomi altında tarif edilen toplumlara sermaye birikiminin kurucu dışarısı olmak dışında bir fonksiyon atfedilmemiş; bu toplumlar kapitalist birikim sürecinin faili (eşitsiz veya bağımlı olsa da) olarak ele alınmamışlardır.

Samir Amin ve David Harvey'in ilksel birikim yaklaşımı tam olarak Rosa Luxemburg'un bu analizine dayanır. Samir Amin, gelişmiş merkez ülkeler ile gelişmemiş çevre ülkeler arasındaki ilişkinin değer transferi yoluyla kurulduğunu ve bunun dünya ölçeğindeki birikimin özünü oluşturduğunu ileri sürer.⁸⁹ Kapitalist üretim tarzı, pre-kapitalist üretim ilişkileriyle her ilişkiye girdiğinde, bunları kendisine bağımlı kılar; değer, ilksel birikim mekanizmalarının sonucu olarak pre-kapitalist toplumlardan kapitalist toplumlara transfer edilir. Bu mekanizmalar sadece kapitalizmin tarih öncesine ait olmayıp aynı zamanda onun çağdaşlarıdır. İlksel birikimin bu değişen ama kalıcı biçimleri merkez ülkelerin yararına işler. Öte yandan David Harvey Luxemburg'un analizine daha güncel bir mesele olarak neoliberalizmi açıklamak için başvurur. Harvey, Luxemburg'un içinde yaşadığı emperyalist yayılma çağına dair yaptığı gözlemlerin, 1973 Petrol Krizi sonrasındaki süreçle tamamen uyumlu olduğunu; genişlemiş yeniden üretimden doğan aşırı birikim sorunlarının çözümü olarak "el koyma yoluyla birikim" in sistematik bir süreklilik kazandığını; özelleştirmelerin ise bu tarz bir birikimin en son aşaması olduğunu ileri sürmüştür.⁹⁰

Luxemburg'un ilksel birikim analizi, birikim ve ilksel birikim arasında bir ilişki varsaymakla birlikte bu ilişki içsel ve diyalektik bir ilişki olmaktan çok dışsal ve belirlenimci bir ilişkiye benzer. Leon Troçki'nin sermayenin küresel hareketini

---

⁸⁹ Samir Amin, **Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Underdevelopment**, New York: Monthly Review Press, 1974.

⁹⁰ David Harvey, **Yeni Emperyalizm, a.g.e.**

tanımlamak için ileri sürdüğü *eşitsiz-bileşik gelişim* kavramı, Luxemburg'un yaklaşımının ortaya çıkardığı sorunları aşmayı mümkün kılabilir.

Troçki, hem Rusya gibi geç kapitalistleşen ülkelerin kapitalizme geçiş sürecinin tahlili hem de emperyalizmin işleyiş mantığını dile getirir. Troçki'ye göre daha yoksul ve ilkel bir ekonomik temel üzerine kurulu Rusya'da kapitalist toplumsal ilişkiler, Batı Avrupa'nın yarattığı dışsal bir basınçla gelişmiştir. Bu dışsal basınç altında Rus devleti çökmek bir yana daha da büyümüş; toplumsal artığın gittikçe daha fazla bir bölümüne el koymaya başlamıştır. Bu şekilde, hem hali hazırda oldukça yavaş ve yeni oluşmakta olan kapitalist nüvelerin *-estate*'lerin- gelişmesini frenlemiş; hem de çiftçilerin kendi yeniden üretimleri için gerekli ürünlerine el koymak yoluyla bunların geçim araçlarından ayrılmalara ve toprağı terk etmelerine neden olmuştur. Böylece devlet, bir yandan üretici güçlerin gelişimini engellerken, öte yandan artık ürünün daha büyük bir bölümüne el koyduğu ölçüde üzerinde temellendiği pre-kapitalist üretim ilişkilerini tahrip etmiştir.

Rusya'nın söz konusu değişimi, Rus tarihçilerinin iddia ettiğinin aksine, Batı Avrupa tarihi ile tam bir zıtlık içerisinde değildir. Devlet, toplumsal sınıfları yoktan var edemediği gibi, kendi varoluşu için de bu sınıflara muhtaçtır. Bu nedenle Rus Devleti, bu sınıfların ekonomik temellerini zayıflatırken, eş zamanlı olarak bu temellerin gelişmesini zorlar ve sonuç olarak tüm öteki devlet gibi sınıfların bu gelişimini kendi yararına çevirmeye çabalar. Dolayısıyla Avrupa'da olduğu gibi Rusya'da da burjuvazinin nüvesi olan zümreler (*estate*) devlete baskı yaparak onu kendi çıkarlarına tâbi hale getirmeye uğraşırken; devlet de bunları kendi özel mali ve askeri çıkarlarına bağımlı kılmaya çalışır. Troçki'ye göre bu toplumsal güçler çekişmesi, sonuç olarak, çalışan kitlelerin sırtından ve onların zararına yapılan bir hizmet mübadelesine dayanır ve her ne kadar Rusya'da devlet iktidarı, bundan Batı Avrupa'nın zümre-monarşilerinde olduğundan daha az kazanç sağlamışsa da bu, tarihçilerin iddia ettiği gibi Batı'da zümrelerin devleti yarattığı, buna karşın Rusya'da devletin zümreleri kendi çıkarı için yarattığı anlamına gelmez. “*Şu ya da bu toplumsal grubun, devlet iktidarının yardımıyla, ayrıcalıklı bir estate olarak biçimlenebilmesi için, daha önce bütün toplumsal avantajlarıyla birlikte ekonomik bakımdan gelişmiş*

*olması gerekir... Bütün kaynaklarıyla birlikte devlet iktidarı, daha yüksek ekonomik formasyonları ortaya çıkaracak temel ekonomik sürece sadece yardım edebilir”.*⁹¹

Avrupa devletlerinin dışsal zoru ile kapitalistleşen Rusya’da devlet, kapitalist gelişmeyi hızlandırmak için 17.yüzyılın sonundan itibaren büyük bir çaba içine girmiş; daha iyi silahlanmış düşman ülkelerin ortasında var olabilmek için savunma sanayiye geliştirmek, denizcilik okulları açmak, fabrikalar kurmak, makineler ihraç etmek ve büyük sanayi yatırımları için sermaye ilişkilerini geliştirmeye mecbur kalmıştır. 19.yüzyılda Rusya’da kapitalist sanayi genişlediğinde Avrupa’daki gibi kentsel zanaatkarı değil, esas olarak kırdan bir yandan tarımsal üretimle geçinen diğer yandan el zanaatı ile uğraşan kesimleri mülksüzleştirmiştir. Troçki’ye göre bu mülksüzleşme el sanatlarının modern sanayi üretimiyle rekabet edemeyip kendiliğinden çözülmesinin ötesinde, mutlakıyet rejimi altında örgütlenen devletin Avrupa sermayesine borçlanma yoluyla ülkenin kapitalistleşmesine çeşitli yollardan yardım etmesinden kaynaklanır. Mutlakıyet, askerler, savaş gemileri, hapishaneler ve demiryolları için giderek daha fazla borçlanarak bu borcu vergi yükü olarak köylülerin üzerine yüklemiştir; Rus köylüsü dünya borsalarının haraç ödeyicisi haline gelerek mülksüzleşmiş ve proleterleşmiştir. Rus bütçesinin önemli bir bölümünü emen bu borçlar ödendikten sonra ise Avrupa sermayedarları Rusya’nın doğal kaynakları ve emek gücünden yararlanmak üzere yoğun biçimde sermaye ihracında bulunmuşlardır. Böylece, Batı sermayesi Rusya’ya mutlakıyetin doğrudan işbirliği ile girmiş, anonim şirketler halinde örgütlenerek kısa süre içinde kentleri ticaret ve sanayi merkezi haline getirmiştir. Bu şekilde bir yandan kitlesel bir Rus proletaryası doğarken, öte yandan 1893-1902 yılları arasında son elli yılın toplam sermayesinin iki katından fazla sermaye elde edilmiştir.

Troçki’nin perspektifinden Avrupa sermayesinin Rusya’yı ekonomik olarak tahakküm altına alırken; Rusya’daki toplumsal ilişkilerin -kapitalizmin ilk ortaya çıktığı ülkelerde geçmek zorunda kalınan bir yığın ara teknik ve ekonomik aşamayı

---

⁹¹ Leon Troçki, **Sürekli Devrim: Sonuçlar ve Olasılıklar**, Çev. A. Muhittin, İstanbul, Köz Yayınları, 1976, s. 213.

geçmesine lüzum kalmaksızın- kapitalistleşmesini mümkün kılmıştır, ki eşitsiz-bileşik gelişim teorisinin özü de burada yatar.

Bu teorinin ilksel birikim kavramsallaştırmasına katkılarını şöyle özetlemek mümkündür: i) tarihsel aşamaların mutlak zorunluluklar olmadığı fikrinden hareketle üretim ilişkileri ve üretim araçlarının doğrusal olmayan asimetrik gelişimini anlamlandırabilmeyi, dolayısıyla ilksel birikimin klasik formu olan İngiltere ve genel olarak Batı Avrupa dışındaki örneklerini ele alabilmeyi mümkün kılar; ii) sadece geç kapitalistleşen ülkelerde değil, erken kapitalistleşmiş ülkelerde de devlet borcu ve mutlakıyetin ilksel birikimin kaldırıcı olarak işlev gördüğünü açığa çıkarır, iii) savaşın hem savaş sanayinin oluşması hem de kapitalist ve pre-kapitalist toplumların karşılaşması bakımından ilksel birikimin temel araçlarından biri olduğunu gösterir; iv) eşitsiz-bileşik gelişim teorisi, sermayenin küresel hareketinin ilksel birikim ile sermaye birikimi arasındaki diyalektik ve çelişkili ilişkiye dayandığını vurgular.

Buraya kadar tartıştığımız literatür, ilksel birikim kavrayışımıza, kapitalizme ilişkin bakış açımıza katkıda bulunur. İlksel birikimi sadece ampirik somut tarihsel anlamda değil, sermaye birikiminin içkin ve yeniden üretilen mantığı itibariyle de ele almayı; bu şekilde ilksel birikimin aldığı farklı biçimleri, koşul ve durumları tahayyül etmeyi de mümkün kılar. Bunun yanı sıra literatür bize ayrılma mantığı içinde özgün olanı ayırt edebilmek ve özgün olarak görünenin ayrılmanın genel mantığı ile ilişkilendirebilmek için bir yöntem sunar. Bu yaklaşımları gözeterik ilksel birikimi şu şekilde kavrayabiliriz: i) emek gücünün emeğin nesnel araçlarından; dolaysız üreticilerin üretim ve geçim araçlarından ayrılmasını mümkün kılar; ii) ücretli emeğin yanı sıra ücretsiz ve köle emek biçimlerini de içeren, dolayısıyla cinsiyet ve ırka dayalı ayrımları sınıf oluşumunun bir parçası kılar; iii) Devleti, sistematik sömürgeciliği ve savaşı ayrılma mantığı çerçevesinde örgütleyen, sermaye birikimine içkin, kalıcı ve eşitsiz-bileşik bir ilişkidir.

1.4. Modernist Paradigma ve İlksel Birikimin Yön Değiştirmesi

1.4.1. Weberci Tarihsel Sosyolojinin Hegemonyası

İkinci Dünya Savaşının hemen ertesinde kapitalizmin tarihsel ideolojisi olan *doux commerce* anlatısı, bu sefer, geç kapitalistleşen toplumlardan ve yeni bağımsızlaşmış sömürge halklardan oluşan Batı dışı dünyanın, siyasal toplumsal ve iktisadi gelişimlerini tamamlayarak Batılı “modern toplumlara” uyum sağlaması etrafında yeniden ortaya çıkar. Bu yeni anlatıda kapitalizmin refah devletleri, liberal-demokrasi, sivil toplum, kamusal alanın bağımsızlığı, sanayileşme, eşit vatandaşlık, bireysel hak ve özgürlükler gibi anlamlara geldiği varsayılmış, bu biçimiyle de tüm dünya ülkelerinin belirli aşamalardan geçerek varacakları bir “ideal” olarak sunulmuştur. Böylece modernist paradigma, eskisinden daha başarılı bir şekilde tarih sahnesine çıkmıştır, öyle ki kapitalizmin altın çağı olarak ifade edilen 1945-1975 gibi dünya tarihi içerisinde oldukça kısa denilebilecek süre içinde oluşmuş pozitif anlamlar, uğradıkları tüm deformasyona rağmen bugün bile hala ölçüt kavramlar olma özelliğini sürdürür.

Modernist paradigma içerisinde gizlenen bu yeni *doux commerce* öğretisi, şüphesiz, üçüncü dünyanın Sovyetler Birliği etkisinden uzaklaştırılarak kapitalist bloğun kontrolü altına alınması amacını taşıyan Soğuk Savaş politikalarıyla yakından ilgilidir. Modernist paradigmanın varsayımları, Amerikan Sosyoloji geleneği içerisinde evrimci-modernleşmeci ve yapısal-işlevselci yaklaşımlar tarafından evrensel gerçeklikler olarak öne sürülmüştür. Örneğin, bu yaklaşımın temsilcisi olarak kabul edilen Talcot Parsons, Weber’in geleneksel toplumlar ve modern toplumlar arasında yapmış olduğu normatif ayrımı daha ileri götürerek biyolojik evrim tarihinin toplumların gelişme süreçlerine uygulanabileceğini, dolayısıyla toplumların gelişme düzeylerine göre ilkel, ara düzey ve modern toplumlar olarak sınıflandırılabilceğini ileri sürmüştür.⁹²

Genel olarak bu dönemde Weber’in devlet, ideal tipler ve kapitalizme dair analizlerinin modernist tarihsel paradigmayla uyumlu bir yorumunun tarihyazımının önemli bir parçası haline gelmesine tanık olunur. Weber’in yaklaşımının hareket noktası, siyasal olan ile iktisadi olan, daha özel olarak devlet ve kapitalizmin ontolojik

---

⁹² Talcot Parsons, **Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives**, New Jersey, Prentice-Hall, 1966.

olarak ayrı varlıklar olduğuna ve bunlar arasındaki ilişkiyi dışsal ve rastlantısal bir ilişki olarak tanımlamaya dayalıdır. Weber, devletin toplumsal ya da iktisadi ilişkiler içerisindeki amaç ve işlevleriyle tanımlanamayacağını, ancak sahip olduğu özerk araçlarıyla ayırt edilebileceğini ileri sürerek ve devleti fiziksel şiddet araçlarının ve bunları kullanma meşruiyetinin tekelleştiği bir kurum olarak tanımlayarak devletin özerkliğini yöntemsel olarak varsayar.⁹³

Öte yandan, bu ontolojik özerklik, Weber'e göre modern zamanda en ideal biçimine kavuşmuştur. Nitekim modern öncesi toplumlarda siyasal gücü elinde bulunduranlar, her ne kadar biçimi ve derecesi farklılaşsa da aynı zamanda iktisadi ve hukuki yetkilere de sahipken, modern toplumsal ilişkilerde, iktisadi alan kendisini belirgin biçimde siyasetten bağımsızlaştırmıştır. Bu ayrışma, aynı zamanda Weber'in modernliğin bir tarihsel aşama olarak ayırt edici özelliği olarak ifade ettiği üzere, bürokrasinin özel çıkarlardan ekonomik araçların tahakküm araçlarından, hukukun siyaset ve iktisattan, evin işyerinden, bütün olarak mesleklerin birbirinden somut olarak ayrışmasına ve her bir özerk alanın kendi farklılaşan çıkarlarına uygun olarak eğitilmiş meslek uzmanlarınca idare edilmesini de içerir.

Weber'in daha detaylı tarihsel incelemelerinde ise siyaset iktisat ayrılığı, ampirik gerçekliği tikel biçimde sadece Batı Avrupa'da görülebilecek bir tarihsel sonuç olarak ortaya çıkar. Weber'e göre hem devlet hem de kapitalizm, ilk örnekleri çok eskiye dayanan evrensel olgular olmakla birlikte bunlar ancak 17. ve 18. yüzyıllar itibarıyla sadece Batı'da modern biçimlerine kavuşmuştur. Weber, ticaretin, Pazar olanaklarının, banka benzeri kuruluşların loncalar ve kentle köy arasındaki hukuki farkın geleneksel Batı toplumlarında olduğu gibi geleneksel Doğu toplumlarında da görüldüğünü, fakat bunların rasyonel bir ekonomik eylemle oluşturulmuş, ücretli işçiliğe dayanan çağdaş kapitalist işletmelere dönüşmesi ve burjuvazi adı verilen girişimci öznenin ortaya çıkmasının ancak Batı toplumlarında mümkün olduğunu ifade eder. Benzeri şekilde, modern devletin göstergeleri olarak öne sürdüğü ussal biçimde oluşturulmuş bir anayasa, yasalara bağlı bir siyasal düzen, toplumsal iş bölümüne göre

---

⁹³ Max Weber, **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, Çev. Özer Ozankaya, İstanbul, Cem Yayınevi, 2014.

eğitilmiş uzman görevlilerden oluşan bürokrasi, halk temsilcilerinden oluşan meclisler ve siyasi partiler Batı’da olduğu biçimiyle ne daha önceki devlet biçimlerinde ne de Doğu toplumlarında görülmemiştir.⁹⁴

Weber, devlet ve kapitalizmin sadece Batı Avrupa’da birbirinden özerkleşerek rasyonelleşmesini bu toplumlarda vassallık sözleşmesine dayanan feodal biçimlerin egemen olmasıyla ilişkilendirir. Batı tipi feodalizmi, Doğu patrimonyal feodalizmlerinden ayıran, Batı’daki feodal ilişkilerin lord ve vassal arasındaki yarı sözleşmeli ilişkilere dayanmasıdır. Lord’un, vassal üzerinde sınırlı bir disipline sahip olması, bağlılık yükümlülükleri ihlal edilmedikçe vassalın toprak üzerindeki haklarına keyfi biçimde el koyamaması, Weber’e göre bu, bir tür niceliksel güçler ayrılığına denk düşer ve modern toplumlardaki siyasal güç dağılımının temeli olan toplumsal sözleşmenin ilkel formunu oluşturur.⁹⁵ Patrimonyal biçimde ise yöneticinin gücünü engelleyici kural ve sınırların olmayışı, belli bir sözleşmeye dayanmaksızın verilen imtiyazların, keyfi biçimde geri alınabilir olması, memurların yöneticiye kişisel bağlılığı, toplumsal değişimi mümkün kılacak rakip güçlerin oluşumunu dolayısıyla modern siyasal ilişkilerin oluşumunu engellemiştir.

Kapitalizmin gelişimi açısından bakıldığında, feodalizmde hakların ve görevlerin sınırları belirlenmiş ve garanti altına alınmış olması, kapitalist girişimin oluşması için gerekli olan öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik gibi unsurları mümkün kılmış; dolayısıyla kapitalist girişimciye patrimonyalizmin değişken iltimaslarından daha güvenceli bir ortam sağlamıştır.⁹⁶ Patrimonyalizmde ise güç ilişkilerinin keyfiliği, modern kapitalizmin gerek duyduğu unsurların işleyişini süresiz, öngörülemez ve hesaplanamaz kılmaktadır. Zenginleşmeye, ticari girişimlere ve bunlardan oluşan statü biçimlerine dair feodal devletten daha hoşgörülü olmasına rağmen patrimonyal yöneticinin elde edilen birikime müsadere yoluyla el koyma yetkisini sürekli elinde tutması, zenginliği elinde tutan kişilerin kapitalist girişimci bir sınıf oluşturmaya engel olmuştur. Bunun sonucunda ise Weber’e göre Batı Avrupa

⁹⁴ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev. Zeynep Gürata, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1999.

⁹⁵ Max Weber, **Economy and Society**, Ed. by Guenther Roth, Claus Wittich, London, University of California Press, 1978.

⁹⁶ A.e.

toplumlarında çıkarları ve aktörleri bağlamında devletten özerkleşmiş, kar odaklı, özgür işgücüne ve bireysel tüketicilere dayalı rasyonel bir örgütlenme olarak bir özel kapitalizm biçimi doğarken, Doğu toplumlarında kapitalist ticaret, kapitalist sömürgeci girişimler, devletin ve savaşların finanse edilmesi için kaynakların kapitalist temini (savaş kapitalizmi) gibi siyasal kapitalizm biçimleri ortaya çıkma şansı bulabilmiştir.

Weber, özel kapitalizmin tikel bir olgu olarak ortaya çıkışını, sadece bunu mümkün kılan feodal ilişkilerle açıklamaz, aynı zamanda Batı'nın buna uygun düşünce ve kültürel değerleriyle de ilişkilendirir. Batıda gelişen Protestanlığın bireyi, gönüllü çalışmaya, tasarrufa ve bununla ilişkili olarak sermaye birikimini mümkün kılacak bir dünyevi zihniyete çağırdığından bahseder.⁹⁷ Benzeri biçimdeki bir dünyevilik salt Hristiyanlıkta değil, aynı zamanda Ortaçağ Yahudiliğinde ve İslamiyet'te söz konusu olabilmekle beraber bunlar farklılaşmış bir ekonomi ya da ussal bir işletmeye zemin hazırlayacak fikir ve değerleri kapsamamakta, ilki tefeci ve ticari burjuvazi biçimlerinin gelişmesine zemin hazırlarken, ikincisinin dünyeviliği askeri bir iktidar biçimini güçlendirmektedir.⁹⁸

Tüm bunların yanı sıra Weber, kapitalizmi barışçıl bir ekonomik eylem olarak tasavvur etmektedir. Başka bir deyişle, Weber'de ne kapitalizmin tarih öncesi anlamında ne de kapitalizmin sürekli hareketi anlamında ilksel birikim kavramına yer verilmemiştir. Weber için çağdaş kapitalizm, daha ziyade biçimsel özgür emeğin ussal kapitalist işletme olarak örgütlenmesidir. Başka bir deyişle, tarihsel olarak hep var olan ve bir tür pazar ilişkisine dayalı ticari kapitalizmin, rasyonel bir hukuk tarafından çerçevesi belirlenmiş, firma örgütlenmesine dayalı, hesaplanabilir ve öngörülebilir bir birikimi mümkün kılan, teknik olanakların gelişkin olduğu, biçimsel özgür emek ve burjuvazi arasındaki sözleşmeye dayanan sanayi kapitalizmine dönüşmesidir.

Weber, kapitalist işletmenin oluşumunun işçilerin kapitalist girişimciler tarafından üretim araçlarından ayrılmasını ve disiplin altına alınmasını içerdiğini ifade eder. Bununla birlikte Weber açısından bu, üretim araçları bireysel işçilerden

---

⁹⁷ Max Weber, Protestan Ahlakı, **a.g.e.**

⁹⁸ Max Weber, Economy and Society, **a.g.e.**

ayrıldığında daha rasyonel kullanılabileceği için rasyonel bir gerekliliktir. İşçilerin üretim araçlarına bireysel olarak sahip olmaları Weber'e göre her şeyden evvel teknik sebepler tarafından engellenir çünkü kimi üretimlerde üretim araçlarının ve emeğin kolektif örgütlenmesi ve denetlenmesi zorunluluktur. Fakat aynı zamanda işçilerden oluşan bir kooperatif tarafından kullanılması da rasyonel bir seçenek olmayacaktır, çünkü işçilerin meslekleriyle olan çıkarları, onların geçimleriyle sınırlıdır ve bu, işletmenin rasyonelitesi yani karlılık amacı ile zorunlu bir karşıtlığa sebebiyet verir.⁹⁹ Böylelikle Weber, kapitalist kâr ve üreticilerin üretim araçlarından ayrılma olgularını rasyonelleştirerek bunu siyasetten özerk, modernleşmenin zorunlu bir sonucu olarak ele almıştır. Bunun yanı sıra, ideal kapitalizm biçiminde sınıfsal karşıtlıklar ekonomik zor süreçleriyle sınırlı ve devletin fiziki şiddet araçlarından bağımsız kaldığı müddetçe barışçıl bir ekonomik eylemin sonuçları olarak kabul edilmiştir.

Öte yandan Weber için, yukarıda bahsedilen ideal kapitalist biçimden farklı olarak, kapitalist çıkarların siyasal güçle sağlandığı emperyalist kapitalist biçim de söz konusudur. İdeal, barışçı kapitalist modelin ekonomik ihtiyaçlarının sağlanamadığı durumda, doğrudan zor ve zorunlu çalıştırma süreçlerini içeren emperyalist kapitalizm biçim ortaya çıkar. Weber'e göre emperyalist kapitalizm, Antikite'den beri var olan bir biçim olarak modern tarihin başlangıcında da rol oynamıştır. Vergi mültezimlerinin, kredi verenlerin, devlet tarafından ayrıcalık verilen denizaşırı tüccarların kapitalist çıkarlarına uyumlu bir biçimdir. Hem yabancı bir topraktaki yerli halkın köleleştirilerek işçileştirilmesi ve kaynaklarına el konulması bağlamında hem de savaşın tetiklediği endüstrileri ve bankaları geliştirmesi bağlamında muazzam kazanç olanaklarına yol açan bu siyasal biçim, tekelleşme eğilimini ve devlet müdahalesini güçlendirerek barışçı ve serbest rekabete dayalı ideal kapitalist biçimi geriletme eğilimindedir.¹⁰⁰ Bu bakımdan Weber'de emperyalist kapitalist biçim, rasyonelleşmiş ideal kapitalist biçimin tam tersidir.

Benzeri şekilde Weber'in kavramsallaştırmasında, ücretli özgür emeğin ortaya çıkması ne kadar olumlu bir olguysa kırdaki topraktan ve geçim araçlarından ayrılma

---

⁹⁹A.e.

¹⁰⁰A.e.

biçiminde ortaya çıkan proleterleşme süreci, bir o kadar kuşkuyla yaklaşılması gereken bir problem olarak dile getirilir. Weber, 19. yüzyılın ikinci yarısında Almanya’da kırsal asilzadelerin kapitalist girişimcilere dönüştüğü ve bunların sürekli olarak Rus sınırlarının ötesindeki ucuz mevsimlik işçileri toprak sahibi Alman işgücüne tercih ederek Alman köylülerinin proleterleşmesine neden olduğu sürecin tanığı olarak “tüm korkuların en korkuncu kendisine miras kalan toprağın bir felaket haline geldiği toprak sahibi proleterdir” diyerek uyarır.¹⁰¹ Buna paralel olarak Weber açısından farklı feodal biçimler içerisinden çıkan, köylülüğün değişen koşulları ve proleterleşme süreçleri karşısındaki hareketi hiçbir surette kapitalist girişimci ve ücretli özgür emek arasındaki “çağdaş karşıtlık” la ilişkili olarak tarif edilmemektedir. Sanayi kapitalizminin çelişkileri, işçilerin üretim araçlarından ayrılma süreçleri kısmında ifade edildiği gibi modern, rasyonel ve salt iktisadi bir süreç olarak ele alınırken, köylülerin üretim ve geçim araçlarından ayrılarak proleterleşmesi süreci modern öncesi, siyasal ve irrasyonel sonuçları itibariyle değerlendirilmektedir. Böylelikle Weber, burjuva devrimlerine, ussal kapitalist işletmeye ve barışçıl birikime dayanan kapitalizmin rasyonel ve ilericilikle, bunun dışındaki el koyma yoluyla birikim süreçlerinin ideal olandan sapma, irrasyonel ve gericilikle ilişkilendirmiştir. Bu fikir, en net biçimde esnaf ve zanaatkarların rasyonel örgütlenmesini içeren ve geleneksel feodal sınıflara meydan okumaya dayanan burjuva devrimlerinin yokluğunda; toplumsal sınıflar ampirik kategoriler olarak ortaya çıkmadığında veya toplumsal krizlerin biçimi, kapitalist ile ücretli işçinin çağdaş krizi biçimini almadığında modern kapitalizmin de olamayacağı varsayımında görülmektedir.

Weber’in tarihsel sosyolojisinin Osmanlı tarihyazımı da dahil olmak üzere 1960’lardan itibaren gelişen kurumsalcı tarihsel sosyoloji çalışmalarına etki eden noktaları şöyle özetlenebilir: i) tarihsel farkı, toplumsal dönüşümün veya durağanlığın açıklayıcı kavramı olarak ele alır ve değişimin yönünü belirlediğini ileri sürer (path-dependency); ii) rasyonelleşme, uzmanlaşma, verimlilik gibi ilerici sıfatlarla idealize edilen kapitalizmi “modernleşme” kavramının içine yerleştirir, bu şekilde doux commerce öğretisini modernleşme ideali içerisinde gizleyerek doğallaşmasını

---

¹⁰¹Max Weber, **Ekonomi ve Toplum Cilt 1**, Çev. Latif Boyacı, İstanbul, Yarın Yayınları, 2012.

mümkün kılar; iii) ilksel birikimi, kapitalizmin ölçüt kavramı olmaktan çıkararak, siyasal ve toplumsal bir süreç olarak proleterleşme sürecini modern iktisadın doğal, teknik ve zorunlu bir sonucu olarak okur iv) devletin toplumla ilişkilere bağlı bir değişken olarak değil, bunlardan bağımsız, kendi başına bir özne olarak ele alınabileceğini varsayarak; hem araştırma nesnesini devlet ve toplum ilişkilerinin dışında kurumlar, kurumların yönetme kapasitesi, modernleşme sürecindeki işlevleri, yönetici elitlerin bağımsız çıkar ve eylemleri olarak belirler; hem de devleti sınıfsal karakterinden ayırarak “modern devlet” kavramını “kapitalist devlet”i ikame edecek şekilde öne sürer.

Weber’in bu yaklaşımları 1960’larda Samuel Eisenstadt, Barrington Moore; 1970’lerde Theda Skocpol ve Ellen K. Trimberger tarafından yapılan karşılaştırmalı tarihsel sosyoloji çalışmalarında belirgin şekilde ortaya çıkar. Samuel Eisenstadt, modernleşme sürecine eşlik eden yapısal biçimlerin çeşitliliğini sistematik olarak açıklayabilmenin ancak karşılaştırmalı yöntemle, birimler arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koyup, anlamlı modeller ayırt etmek mümkün olduğunu savunur. Örneğin, bürokratik imparatorluk, ampirik olarak pek çok toplumsal birimde gözlemlenmesi yoluyla ve bürokratik imparatorluk olmayan modellerle karşılaştırılarak anlamlandırılabilir.¹⁰² Bu yöntemle Eisenstadt, farklılaşmış bürokratik yönetimin istikrarlı ve geleneksel olmayan formuna en yakın toplum olduğunu Avrupa toplumu olduğunu tespit etmiş ve bunun bir yanıyla Avrupa’da kentsel ve kırsal kesimdeki iktisadi gelişme, üretkenlik ve rasyonelleşme yoluyla farklılaşmış ekonomik iktidarın gelişmesi ile; diğer yanıyla ise, Avrupa’daki merkez-çevre ilişkilerinin biçimlenişiyile ilişkili olduğunu dile getirmiştir. Avrupa’da tek bir merkez değil, birbirinden görece olarak özerk siyasal, dinsel ve bölgesel anlamda çoğul merkezler söz konusu olması merkezlerin çevrelere yakınlığı, nüfuz edebilme derecelerinin görece olarak yüksekliği, buna karşılık çevrelerin de merkezleri

---

¹⁰² Gary G. Hamilton. “Tarihte Konfigürasyonlar: S. N. Eisenstadt’ın Tarihsel Sosyolojisi”, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**, Ed. by Theda Skocpol, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

etkileyebilme gücü olması, Avrupa’da sivil toplum, kamusal alan gibi kavramların gelişmesini mümkün kılmıştır.¹⁰³

Aynı dönemde *Diktatörlüğün ve Demokrasi’nin Toplumsal Kökenleri* (1967)¹⁰⁴ eseriyle kurumsalcı tarihsel sosyoloji literatürünün bir parçası haline gelen Barrington Moore ise Eisenstadt’a benzer şekilde toplumsal farklılaşmaya neden olabilecek kısmi genellemeler yapılabileceğini ileri sürer. Moore’a göre modernleşme ve kapitalistleşme süreci belli etkenlere bağlı olarak birden fazla yolla gelişmiş ve bu farklı yollar, birbirinden farklı siyasal rejimlerin oluşmasına neden olmuştur. Burjuva devrimleri ve iç savaflara bağlı olarak gelişen birinci yol, kapitalizm ve demokrasinin birlikte var olmalarını mümkün kılan İngiltere, Fransa ve Amerika’da geçerli olan en eski kapitalistleşme yoludur. İkincisi, Almanya ve Japonya’da örnekleri görülen, burjuvazinin bağımsız hareketinin zayıf olduğu, bu nedenle modernleşmenin tepeden inme devrimler yoluyla sağlandığı ve sonucu 20.yüzyılda faşizme varan “gerici” kapitalistleşme yoludur. Üçüncü yol, Rusya ve Çin’de olduğu türden tarıma dayalı büyük bürokrasilerin ticaret ve sanayi girişimlerini engelleyerek burjuvazinin bağımsız bir aktör olarak oluşumunu imkansız kıldığı ve bunun sonuncunda büyük köylü kitlelerinin varlığını sürdürerek köylü devrimlerine yöneldiği komünizm eğilimidir. Dördüncü yol ise Hindistan’da görülen istisnai barışçı kapitalistleşme ve modernleşme yoludur.

Moore, parlamenter demokrasinin gelişiminin ancak bağımsız kentli bir burjuva sınıfının gelişimiyle mümkün olduğu, bunun ise feodal vassallık ilişkilerinde karşılıklı yükümlülükleri düzenleyen sözleşme kavramından miras kaldığı hususunda Weber’le aynı fikri paylaşır. Bu açıdan Moore’un ele aldığı birinci kapitalistleşme yolu, Weber’in Batı ideal tipi bağlamında açıkladığına benzer şekilde, devrimler ve iç savaşlar aracılığıyla keyfi yönetimlere son vererek rasyonel kurallara dayalı ve bu

---

¹⁰³Samuel N. Eisenstadt, **Political Systems of Empires**, Newyork, The Free Press, 1969; Eisenstadt, **Comparative Civilizations and Multiple Modernities**, Leiden, Brill, 2003.

¹⁰⁴Barrington Moore Jr., **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, Çev. Şirin Tekeli, Alaaddin Şenel, Ankara, İmge Kitabevi, 2012.

kuralların oluşmasında halkın da bir pay edindiği bir demokrasinin gelişmesini mümkün kılar.

Theda Skocpol modernleşme sürecine eşlik eden toplumsal devrimleri ele aldığı *Devletler ve Toplumsal Devrimler* (1979)¹⁰⁵ adlı kitabında Weber'in devletin özerkliği hususundaki yaklaşımının güçlü bir savunusunu dile getirir ve bu görüşünü toplumsal devrimlerin, toplumsal krizlerden ya da sınıf ilişkilerinden değil; eski rejimin merkezindeki çelişkilerin doğrudan dışavurumu olan siyasal krizlerden çıktığı ve toplumsal değerleri ya da ilişkileri değil temel olarak devlet yapılarını değiştirdikleri fikriyle açıklar. Skocpol'e göre, her biri benzersiz toplumsal, yapısal ve uluslararası durumlar içerisinde ortaya çıkan devrimler, doğal tarihçilik perspektifinin ötesinde bir açıklamaya kavuşturulmalıdır. Doğal tarihçilik perspektifi, açıklayıcı olmaktan çok betimleyicidir. Toplumsal devrimlerin nedenleri ve sonuçlarının açıklayıcı bir analizini yapmak için tarihte ortaya çıkan birbirine benzer ve birbiriyle zıt, yani pozitif ve negatif örnekler birlikte ele alınarak karşılaştırmalı ve çözümleyici bir analize vardırılmalıdır.¹⁰⁶

Bu yöntemsel açıdan bakıldığında, Fransa, Rusya ve Çin'de ortaya çıkan toplumsal devrimler benzer, pozitif örnekleri; Prusya ve Japonya'daki tepeden inme devrimler ise bunlara karşıt negatif örnekler olarak tarif edilir. 1789 Fransa'sı, 1917 Rusya'sı ve 1911 Çin'inin benzer örnekler olarak açıklanabilirliğine dair ölçütleri Skocpol her üç devletin de "aniden kendilerinden ekonomik olarak gelişmiş askeri rakiplerle karşılaşmak zorunda kaldığı"; dışarıdan gelen askeri baskıların içsel yapısal koşullar ve eğilimleri tetikleyerek alt sınıfların yaygın isyanlarına sebebiyet verdiği; önbürokratik aristokrasilere dayanan ve sömürgeleştirilmemiş, zengin tarım devletleri olmaları biçiminde sıralar.¹⁰⁷ Her üç devlette de Eski Rejim monarşileri, savaş yenilgileriyle bağlı olarak ussal bir yönetim aygıtını yukarıdan modernleşme reformları aracılığıyla sağlamaya girişmişlerdir.

---

¹⁰⁵ Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, Çev. Erdem Türközü, Ankara, İmge Yayınları, 2004.

¹⁰⁶ A.e. s. 91.

¹⁰⁷ A.e. s.94.

Japonya'daki 1868 Meji Restorasyonu ve Türkiye'deki 1923 Kemalist Rejimin inşası sürecini *Tepeden İnmece Devrimler* bağlamında karşılaştırmalı olarak analiz eden Ellen Kay Trimberger (1979)¹⁰⁸ ise Moore'dan farklı olarak askeri yönetimlerce yürütülen tepeden inmece devrimleri “gerici” bir kapitalist yolun göstergeleri olarak düşünmek yerine, bu yönetimleri “gelişmeci” ve “muhafazakar” olarak ayırmak gerektiğine vurgu yapar. Trimberger'e göre, Osmanlı Türkiye'sinde ve Tokugawa Japonya'sında tepeden inmece devrim potansiyeli söz konusudur, çünkü yerini sağlamlaştırmış bir toprak sahibi sınıfın oluşmamasıyla ilişkili olarak devlet bürokratları ve askeri bürokratlar iktisadi olarak hakim sınıfın aracı olarak gelişmemişlerdir. Tepeden inmece devrimlerin temel şartı bürokrasinin hem iç sınıf hakimiyetinden hem de uluslararası sınıf çıkarlarına dahil olan ilişkilerden özerk olmasıdır.¹⁰⁹

Trimberger, böyle bir özerkliğin oluşmasını her iki ülkede de Weber'in patrimonyal devlet olarak tanımladığı biçimin varlığı ile ilişkilendirir. Avrupa devletlerinden farklı olarak Japonya ve Türkiye'de patrimonyal aristokrasilerin iktidarı toprak üzerine değil memuriyet üzerine inşa edilmiştir. 19.yüzyıla kadar devam eden bu yapı, toprağı doğrudan kontrole değil devlete bağlı bir kent aristokrasisinin oluşmasına neden olmuştur. Toprağın denetiminden uzaklaşarak bürokratlaşan aristokratlarla farklı toplumsal tabakalar içerisinde özelleşmiş yetenekleri dolayısıyla aristokrasiye sokulmuş kişilerden oluşan bu bürokrat kesim, güçlü bir toprak ağası sınıfının büyümesini geciktirmiştir. Toprak ağaları 19. yüzyılda gelişim kaydettiklerinde bunların ne aristokrat statüleri, birikmiş zenginlikleri ne de Batı'daki muadillerinin sahip olduğu siyasi hegemonyaları söz konusudur. Benzeri şekilde her iki ülkede de kentli tüccarlar, hiçbir zaman iktisadi güç için bağımsız bir temel tesis edemeyecek kadar zayıf ve siyasi olarak madun konumdadır.

Öte yandan, Avrupa'da topraklı soylular sınıfı, ekonomideki temel üretim araçlarına ve siyasi iktidar aygıtı içinde güçlü bir konuma sahiptir. Bu açıdan Avrupa dışında geçerli olan sultanlık, imparatorluk ve şogunluk, Avrupa'daki Burbon,

¹⁰⁸ Ellen K. Trimberger, *Tepeden İnmece Devrimler*, Çev. Mehmet Fatih Uslu, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2003.

¹⁰⁹ A.e. s.22-23

Habsburg, Tudor ve Vasa monarşilerinden önemli bir toplumsal farklılık temelinde yükselmiştir. Trimberger'e göre Japonya ve Türkiye'de modernleşme süreçlerinin toplumsal sınıfların aşağıdan devrimi yoluyla değil, özerk askeri bürokratlar tarafından gerçekleştirilen tepeden inmeci devrimler yoluyla geliştirildiği tarihsel özgünlük, kapitalistleşmemiş devletin kendine has gelişimi ile ilişkilidir.¹¹⁰

Tüm bu Weberian-kurumsalcı tarihsel sosyoloji metinleri, Benno Teschke'nin ifadesiyle baş aşağı duran bir teori üzerine temellenmiştir. Bu teorik devriliş, karşılaştırmalı yöntemin bir kavramın inşası için yeterli görülmesinden; ayrı tarihsel ulusal yörüngelerin, kendi içine kapalı varlıkların karşılaştırma birimleri olarak hizmet etmesinden; her ne kadar "gelişim yolları" terimi kapitalizme geçişin çoklu-çizgisel doğasını kabul etse de, yine de farklı ve bağlantısız yörüngelerin modern dünya çerçevesi içinde kapitalizmin telosuna doğru birleşmesi gereken unsurlar olarak ele alınmasından; ulusal gelişmelerin mantığının esasen, daha geniş dünya-tarihsel eğilimlerden soyutlanarak sosyal dinamiklerin "içselci" bir okuması temelinde yapılandırılmasından kaynaklanır.¹¹¹

1.4.2. Tek Ülkede İlksel Birikim

Modernist tarihyazımının hegemonik hale gelme sürecinde Marksist yazarlar arasında da ilksel birikim tartışmalarının yön değiştirdiği fark edilir. 20.yüzyılın ortalarından itibaren ilksel birikim kavramı 20.yüzyılın başındaki emperyalizm tartışmalarından farklı olarak sermaye ilişkisi içerisinde değil, üretim tarzında ve kapitalizmin kökeninde aranır. 1950'lerde başlayan kapitalizme geçiş tartışmaları sırasında, ilksel birikim ve sermaye birikimi arasındaki diyalektik ilişki, yerini üretim tarzının içsel ve dışsal dinamiklerin birbirinden ayrılmasına bırakmış; bunların birbiriyle organik bağı büyük ölçüde kaybolmuştur. Maurice Dobb ve Paul Sweezy arasında başlayan kapitalizme geçiş tartışmaları ilksel birikimi sermaye birikiminin

---

¹¹⁰ A.e. s.62.

¹¹¹ Benno Teschke, "Bourgeois Revolution, State Formation and the Absence of the International" **Historical Materialism**, vol.13, No:2, Leiden, Brill, 2005, pp.3-26

genel mantığı olarak değil, kapitalizmin tarihsel kökeni ile sınırlı bir biçimde ele almakta ve ilksel birikimin ideal tiplerini ortaya çıkarmaya odaklanmaktadır.

Maurice Dobb ve İngiliz Marksist Tarihçiler Rodney Hilton ve Christopher Hill, kapitalizmin feodalizmin içsel krizlerinden doğduğunu ileri sürerler. Maurice Dobb, kapitalizmin ortaya çıkışını ticaretin ortaya çıktığı eski çağlara kadar uzatan görüşe karşı olarak; kapitalizmin temelde, emeğin boyunduruk altına alınarak metalaştığı üretim ilişkilerini ifade ettiğini; bu nedenle de kapitalizmin özünü üreticinin kapitaliste doğrudan bağımlı duruma gelmesi anlamında üretim tarzında aranması gerektiğini öne sürmektedir. Bu bağlamda Dobb, kapitalizmin başlangıç evresini, Hollanda'da 12.yüzyılda gelişen ticari kapitalizmde değil, 16.yüzyılın ikinci yarısı itibariyle zanaatkarların dışa iş verme yoluyla kapitalistlere bağlandığı ya da kapitalist ile ücretli işçi arasında oldukça gelişmiş bir ilişkinin ortaya çıktığı İngiltere'de görür.¹¹²

Dobb, üretim ilişkilerinin dönüşümünü kapitalizmin merkezine oturtmakla birlikte bu ilişkilerin dönüşümünü mümkün kılan dinamiklerle ilgili de genelleyici saptamalarda bulunur. Örneğin Dobb'a göre, kapitalist bir toplumun ortaya çıkabilmesi için sermaye sahibi kişilerin var olması, uzmanlaşmış bir tüccarlar ya da tefeciler sınıfının oluşması ve bunların kazanç peşinde olması yetmez; bu sermayenin üretimde artı değer yaratmak için işgücünü boyunduruk altına alacak biçimde kullanılması gerekir. Asıl işlevinin üretici ve tüketici arasında aracılık etmekle sınırlı olması nedeniyle tüccar sınıfı, kapitalistler sınıfının aksine üretim tarzını dönüştürmek için radikal devrimci bir mücadeleye girişmek yerine verili feodal sınıf ilişkilerini korumaya çalışır. Bununla ilişkili olarak Dobb: *“Feodal ilişkileri çözücü olarak ticaretin etkisi çok büyük olurken, ticaret sermayesi gene de büyük ölçüde eski düzenin bir asalağı olarak kaldı ve olgunluk çağına geldiğinde bilinçli işlevi devrimci değil tutucu oldu”* demiştir.¹¹³ Öte yandan doğrudan üreticiler arasından çıkmış bir kapitalistler sınıfı, kendini egemen sınıf ilan edebilmek adına üretim ilişkilerinin, sınıf yapılarının ve devletin biçiminin kökten dönüşümü için gerekli tarihsel müdahalelerde

¹¹² Maurice Dobb, İncelemeler, **a.g.e.**, s.17.

¹¹³ **A.e.** s. 81.

bulunmaktan geri kalmamıştır. Böylelikle Dobb, kapitalizmi bir anlamda devrimci burjuvazinin amaçlanmış faaliyeti olarak tanımlar ve bu yaklaşımını, Marx'ın Kapital'in III. cildinde yer alan feodalizmden kapitalizme geçişin devrimci ve tutucu yolunu anlattığı paragrafa dayandırarak¹¹⁴; Marx'ın bahsettiği bu iki yoldan devrimci olanı ideal tip olarak belirler. Böylelikle, çıkarlarını eski üretim tarzının korunmasında gören tüccar sınıfı ile kaderleri endüstriye bağlı olan devrimci bir kapitalistler sınıfı arasında keskin bir ayrıma gider. Bu sınıflar, nesnel varoluşlarından bağımsız öznel konumlanışlarıyla, oynadıkları tarihsel rol ile ilişkili olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle Dobb'a göre ticaretin feodalizmi çözücü yapısal etkisinden çok, tüccar sermayesinin benimsemiş olduğu tutucu politik tavır öne çıkmıştır. Sınıflar, salt ampirik konumları ve öznel tutumları ile tanımlanabilir olduklarında bunların kendi amaçları ve bilinçli eylemleri dışındaki toplumsal varlıkları ve etkileri yok sayılmış olmaktadır. Bundan, sermayenin ancak bilinçli bir eylem doğrultusunda eski üretim tarzını devirme etkinliği gösterdiği ölçüde bir sınıf olarak kabul edilebileceği sonucu çıkar. Bu nedenle, Procacci'nin değindiği gibi bu yaklaşımda kapitalizmin başlangıcı neredeyse 17. ve 18.yüzyıl burjuva devrimlerine dayandırılmaktadır.¹¹⁵ Burjuva devrimlerinin kapitalizm için ölçüt kavramlar olması halinde ise, Avrupa'nın da önemli bir kısmı dahil olmak kapitalizme geçişin nasıl ele alınacağı sorusu ortaya çıkar.

---

¹¹⁴ Paragraf şöyle diyor: "Feodal üretim tarzından çıkış iki farklı şekilde gerçekleşir. Doğal tarım ekonomisinden ve Orta Çağ'daki kent sanayisinin loncalara bağlı zanaatlarından farklı olarak, üretici, tüccar ve kapitalist olur. Gerçekten devrimcileştirici olan yol budur. Ya da, tüccar, üretim üzerinde dolaysız bir denetim kurar. Bu ikinci yol (örneğin, bağımsız olan dokumacıları kendi denetimi altına sokan, onlara yünlerini satan ve onlardan kumaşlarını satın alan 17. yüzyılın İngiliz clothier'ının [kumaşçısının] yaptığı gibi) tarihsel olarak bir geçiş işlevi görse de, söz konusu yol, özünde, eski üretim tarzını köklü bir şekilde dönüştürmek yerine onu korur ve kendi ön koşulu olarak devam ettirir. Örneğin, 19. yüzyılın ortalarında bile, Fransız ipek sanayisindeki, İngiliz çorap ve dantel sanayisindeki fabrikatör, çoğu zaman yalnızca kağıt üzerinde fabrikatördü; aslında, dokumacıları eski dağınık tarzda çalıştırmaya devam eden ve gerçekte kendisi için çalışan dokumacılar üzerindeki tüccar egemenliğini hayata geçiren bir tüccardan başka bir şey değildi. Bu sistem her yerde gerçek kapitalist üretim tarzının önünde bir engel oluşturur ve bu üretim tarzının gelişmesiyle birlikte ortadan kalkar. Üretim tarzını köklü bir dönüşüme uğratmadan, yalnızca dolaysız üreticilerin durumunu kötüleştirir, onları doğrudan doğruya sermayeye bağlı olanlarla karşılaştırıldığında daha kötü koşullar altında salt ücretli emekçilere ve proleterlere dönüştürür ve artık emeklerine eski üretim tarzına dayalı olarak el koyar." Karl Marx **Kapital Cilt III**, Çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2015, s.336

¹¹⁵ Guiliano Procacci, "Tartışma Üzerine Bir İnceleme", **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, Sweezy vd., 3.bs., Çev. Müge Güner, Semih Sökmen, İstanbul, Metis Yayınları, 1984, ss.141-156.

Dobb'un varsaydığı ikinci bir ayrım ise kapitalist ilksel birikim ile "ticaret yoluyla sömürü" arasındadır. Dobb'a göre, kapitalist ilksel birikim, İngiltere örneğinde görülebileceği gibi artığa yeni üretim tazına göre el koymayı içeren ve sonucunda "modern proletarya"yı doğuran süreçtir. Ticaret yoluyla sömürü ise zenginliğin aristokratlar ve üreticiler zararına tüccarların eline geçmesinden daha fazla bir anlam ifade etmez. Bu bakış açısından ilksel birikimin özü, doğrudan üreticilerin üretim ve geçim araçlarından ayrılmasından çok, zenginliğin kullanım amacına indirgenmiştir. Aynı şekilde emek gücünün varoluşu, ancak onun ne için kullanıldığıyla belirlenir. Modern proletarya kavramsallaştırmasıyla, proletarya salt üretken emekle özdeşleştirilirken; doğrudan üretken emeğe tekabül etmediği veya bunu doğurmadığı durumda proletaryadan ve proleterleşme süreçlerinden bahsedilemez hale gelir. Bu biçimiyle ele alındığında, hem Avrupa'daki geç dönem feodalizmdeki proleterleşme süreçleri, hem de Avrupa dışı toplumlarda kapitalizmin gelişmesiyle doğrudan üreticilerin mülksüzleşerek kentlere göç edip üretken veya üretken olmayan emek biçimlerine dahil olma süreçleri, dahası ilksel birikimin kadınların yeniden üretimin bedava işçileri haline gelmelerine yol açan süreci yok sayılır. Böylelikle, ilksel birikim kavramı salt ampirik ve tarihsel bir kategori olarak ele alınmakla kalmaz, bunun yanı sıra kavram, İngiltere dışı toplumlara uygulanamayacak kadar da daralmış olur. Dobb, Hill ve Hilton feodalizm kavramının daraltılarak vassalık sözleşmesine, parçalanmış iktidar yapısına ya da bütünüyle emek-rant biçiminde tanımlanmış bir serfliğe indirgenmesine karşı çıkarak; feodalizm kavramının daha geniş anlamda köylülerin artı ürününe ister doğrudan emek, ister mal ya da para rantı biçiminde zor yoluyla el konulduğu her durum için kullanılabileceğini ileri sürmüştür. Ne var ki, feodalizmi tanımlamakla ilgili gösterilen bu esneklik, kapitalizmi tanımlamakla ilgili gösterilmemiştir.

Marx'ın bahsi geçen paragrafından kapitalizme geçişin her zaman devrimci bir yol izlemediği, kimi durumlarda bu geçişin eski üretim tarzına dayalı biçimler içerisinde yoğunlaşan sömürü yoluyla gerçekleşebildiği sonucunu çıkarmak da mümkündür, ki bu türlü tarihsel geçişler Troçki'nin Rusya'da kapitalizmin gelişimini anlatırken işaret ettiği gibi özellikle dışsal baskılar yoluyla kapitalistleşen ülkelerde bilhassa söz konusu olacaktır. Bu bağlamda kapitalizme geçişin doğrusal biçimleri

olabildiği gibi, kapitalizmin eski üretim tarzının egemen sınıflarının siyasal konumlanışlarıyla, bunların amaçlanmamış yapısal etkileri arasındaki çelişkiden doğabilmesi de mümkündür. Dahası, bizatihi Marx'ın ifade ettiği gibi ilksel birikimi ortaya çıkaran veya onun seyrini hızlandıran devlet borcu, sömürgecilik, yağma, savaş, spekülasyon gibi pek çok doğrudan ve dolaylı biçimleri de mevcuttur ki bu süreçler Avrupa'da doğan gerçekten devrimci olan kapitalist sınıfların sömürge toplumlardaki üretici sınıflara karşı ne denli tutucu olabildiklerini de gösterir.

Bununla ilişkili olarak Eric Hobsbawm ve Sweezy'nin Dobb'a yönelttikleri kimi eleştiriler anlamlıdır. Hobsbawm'a göre Dobb'un yaklaşımı kapitalizmin neden ve nasıl evrensel bir olgu haline geldiğini açıklamak konusunda yetersiz kalmıştır. Hobsbawm, "feodalizmin kapitalizm tarafından yavaş yavaş ele geçirildiği tablosu, kapitalist gelişmenin "anavatanı" dışında ne kadar geçerlidir, diye sormuş;¹¹⁶ Avrupa dışındaki bölgelerin Avrupa güçleriyle ilişkiye girip ona bağımlı ekonomiler ve sömürgeler haline gelmesinin, bu bölgelerde Dobb'un bahsettiği türden endüstriyel sermaye yönelimli devrimci bir kapitalistler sınıfının gelişimini önemli ölçüde zorlaştırdığını ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra Sweezy, Dobb'un yaklaşımını eleştirerek Kapital'in I. cildindeki "Sanayici Kapitalistin Doğuşu" bölümüne referans vererek Marx'ın kapitalist dönüşümün gerisinde lonca ustalarının ve zanaatkarların önce küçük sonra kapitalistlere dönüşümünü görmediğini, aksine kaplumbağa hızındaki bu dönüşümün 15.yüzyılın sonundaki büyük keşiflerin yaratmış olduğu yeni dünya pazarının ticari gereklerine hiç uygun düşmediğini belirterek bu kaplumbağa hızından çok daha hızlı bir biçimde etki eden ticaret ve yağmacılık yöntemlerine ağırlık verdiğini ileri sürmüştür.¹¹⁷

Dile getirilen tüm soru ve eleştirilerle birlikte, üretim ilişkilerinin dönüşümü meselesi ve ilksel birikim kavramı Dobb'un analizinin merkezinde yer alır. Tartışmanın diğer tarafında yer alan Sweezy'nin analizinde ise üretim ilişkileri ve sınıf yapıları büyük ölçüde yok sayılmış; dahası ilksel birikimin tarihsel ve siyasal içeriği

¹¹⁶ Eric Hobsbawm, "Feodalizmden Kapitalizme", **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, Sweezy vd., 3.bs., Çev. Müge Gürer, Semih Sökmen, İstanbul, Metis Yayınları, 1984, s. 177.

¹¹⁷ Paul Sweezy, "Eleştiri", **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, Sweezy vd., Çev. Müge Gürer, Semih Sökmen, İstanbul, Metis Yayınları, 1984, ss.32-59.

tümüyle tartışma dışı bırakılarak sermaye doğal bir gelişim yasası gibi ele alınmıştır. Sweezy'e göre kapitalizm, bir üretim tarzı değil; bir meta üretim sistemidir ve kapitalizme geçiş, feodalizmin içsel dinamiklerinden değil; uzun yol ticaretinin ve kentlerin gelişerek feodalizme alternatif oluşturması ve onu dışarıdan dönüştürmesi yoluyla gerçekleşmiştir. Kapitalizmi üretim ilişkilerinden yalıtarak mübadele ve dolaşım ilişkileri içinde tanımlayan Sweezy için kapitalizm, birbiriyle karşıtlık içinde bulunan "kullanım için üretim" ve "pazar için üretim" biçimlerinden ikincisinin, ilkinin yerini almasından doğmuştur.¹¹⁸ Kapitalizm öncesinde yöresel pazarlardan ibaret olan ticaret, feodal düzen için bir tehdit olmaktan çok, onu ayakta tutan öğedir. Fakat uzun yol ticaretinin gelişmesi ve ticaret, taşıma ve aktarma merkezlerinin kurulmasıyla ticaret nitelikçe değişime uğramıştır. Çünkü bu merkezler değişim ekonomisine dayanmakla birlikte, kaçınılmaz olarak meta üretiminin yaratıcıları haline gelmişlerdir. Tüketim için üretimin yerini değişim için üretim aldıkça üreticilerin tutumlarında da bir farklılaşmaya yol açmış; servet sahipliği kendi içerisinde bir amaç haline gelmiştir. En sonunda değişim ekonomisi olarak kentlerin ortaya çıkışı, kırsal kesimin hizmetli nüfusunda daha özgür ve iyi bir yaşantı, daha yüksek kazanç beklentisine yol açmıştır. Bu ise serflerin topaktan kaçışının ve işçi nüfusunun artışının ana nedenidir. Kentlerin bu şekilde yüksek kazanç elde etme olanakları haline gelmesi, işçiliği kırdaki serfler için güçlü bir seçenek olarak ortaya koyduğu için kırdaki ilişkilerin de değişimini tetiklemiş; serflere bazı ayrıcalıkların tanınmasına yol açmış ve feodal yükümlülüğün para rantına dönüşmesi sonucunu doğurmuştur. Sweezy'nin kapitalizme geçiş anlatısı, üretim ve geçim araçlarından ayrılma mantığını ve kapitalizmin şiddetle ilişkisini tümüyle yadsıyarak, ücretli işçiliği daha yüksek kazanç, daha özgür ve iyi bir yaşamla özdeşleştirmesi bakımından *doux commerce* öğretisini yeniden üretmiştir.

Kapitalizme geçiş tartışmaları, yöntemsel açıdan bakıldığında da belli zorluklar yaratır. Tartışmanın tarafları kapitalizmi belli ikilikler içerisinde tarif edip bunlardan birine öncelik vermeye davet eder. Feodalizmin içsel çelişkilerinden doğduğunu kabul eden Dobb ve onu destekleyen tarihçiler, feodal üretim ilişkilerinde ortaya çıkan

---

¹¹⁸ A.e. s. 42.

krizlere, sınıf mücadelesine, sömürü biçimlerine, ilk birikim ve doğrudan üreticilerin mülksüzleşme süreçlerine, emeğin metalaşma düzeyine odaklanırken; feodalizmi durağan bir ekonomi, kapitalizmi ise feodalizme dışarıdan etki eden bir para ekonomisi olarak tanımlayan Sweezy'nin yaklaşımı, uzun yol ticaretinin varlığına, serbest pazarın genişliğine, kentlerin gelişmişlik düzeyine ve bunların kırdaki feodal ilişkilere rakip olarak ortaya çıkma süreçlerine odaklanmıştır. Böylelikle tartışma, kapitalizmi üretim tarzı/üretim sistemi; endüstriyel kapitalizm/ticari kapitalizm; üretim ilişkileri/mübadele ilişkileri; içsel dinamikler/dışsal müdahaleler vb. ikilikler içerisinden düşünmeye iter. Bu unsurlar arasındaki diyalektik ilişkinin kopması, ilksel birikimin salt tarihsel bir olgu olarak saptanarak; bunun, Avrupa'nın -özellikle de İngiltere'nin- özgünlüğü meselesine indirgenmesine neden olurken; Avrupa dışı toplumların kapitalizmle ilişkisinin ilksel birikimden yalıtılarak mübadele ve değer transferi süreçlerinde aranmasına yol açmıştır.

Dobb ve Sweezy arasında başlayan kapitalizme geçiş tartışmalarındaki yönetsel ikilik, 1970'li yıllar itibariyle kapitalizmin kökenini sınıf yapılarının dönüşümünde gören Robert Brenner ile Dünya Sistemi yaklaşımını ortaya atan Immanuel Wallerstein ve bağımlılık kuramcılarından Andre Gunder Frank arasında da ortaya çıkar. Brenner, feodalizmden kapitalizme geçişle ilgili iki modeli temelden reddeder. Bunlardan birisi geç orta çağ erken modern dönemde Avrupa'daki uzun dönemli değişimleri sınıflar arası ilişkileri analiz dışında bırakarak; nüfus artışı, üretim tekniği ve ekonomik faaliyetlerin doğal sonucuna indirgeyen demografik modeldir. Brenner, bu dönemdeki nüfusun artışının, toprak ve gıda talebi artışına ve dolayısıyla fiyatların artışına neden olarak Avrupa'daki üretim ilişkilerinin dönüştüğünü ileri süren doğrusal ve saf iktisadi açıklamaya karşı, siyasal bir olgu olarak sınıf mücadelesinin -ki, bu mücadeleler Avrupa'nın farklı yerlerinde farklı biçimler almış ve farklı sonuçlara yol açmıştır- bu dönüşümdeki önemini vurgular.¹¹⁹

Brenner'ın reddettiği diğer model ise, Sweezy'nin kapitalizme geçiş analizinden esinlenerek ekonomik gelişmeyi ticaret ve iş bölümünün küresel ölçekte yaygınlaşmasının doğal sonucu olarak ele alan ve 1970'lerde Andre Gunder Frank ve

---

¹¹⁹ Robert Brenner, "Agrarian class structure", **a.g.e.**

Immanuel Wallerstein'in bağımlılık ve dünya sistemi analizlerinde somutlaşan ticarileşme modelidir. Frank, Marx'ın bir açıdan kapitalizmin tarih öncesi olarak ele aldığı ve “doğrudan üreticilerin üretim araçlarından ayrılması olarak” tanımladığı ilksel birikim kavramının açıklayıcı olmadığını ileri sürerek, bu tanımın üreticiyi üretim araçlarından ayırabilecek büyüklükte bir sermaye birikiminin, ayrılma öncesinde nasıl gerçekleştiğini açıklamadığını savunur. Frank'a göre, Marx'ın da iddia ettiği gibi, sanayi devriminden önce biriken sermayenin önemli bir bölümü, üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasını gerektirmeyen ve hatta buna izin vermeyen üretim ilişkileri içinde kapitalist olmayan serf, köle ve sömürge emek biçimleri aracılığıyla ve kapitalist olmayan kaynaklar dahil edilerek üretilmiştir.¹²⁰ O halde Frank için açıklayıcı olan bu ayrılma süreci değil, onun çok daha öncesinde başlayıp gittikçe yayılan ve sonucunda tüm yeryüzünü tek bir ticari kapitalist sisteme dönüştüren ticari ağın yükselişidir. Bu ticari ağ, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da yer alan merkez ülkelerden çevre ülkelere yayılır ve sonuçta kapitalist gelişmişlik ve az gelişmişliğin temelini oluşturur. Frank, Luxemburg ve Amin gibi merkez ve çevre ülkelerin kapitalist gelişimi sıfır toplamı bir ilişki olarak ele alınmıştır. Kapitalist kâr, esas olarak merkez ülkelerin çevre ülkelere artı değer transferiyle mümkün olur. Bu açıdan merkez ülkelerin kapitalist gelişimi, çevre ülkelerin varlığını gerektirmekle kalmaz; aynı zamanda çevre ülkelerin az gelişmişliğini de şart koşar. Dolayısıyla Frank'ın yaklaşımında merkez-çevre kavramsallaştırması bütüncül ticari sistem içerisindeki yapısal iş bölümüne ve ticari ağ zincirinin iki ayrı ucuna denk düşer.

Frank, bütüncül ve tek bir ticari sistemin oluşumunu, ticarileşme modelinin diğer savunucularının aksine beş yüz yıl öncesinden değil, beş bin yıl öncesinden bile başlatmanın mümkün olduğunu ileri sürmüş, bu tezini Avrupamerkezci bir tarihyazımına karşı, insan merkezli bir dünya tarihi oluşturma çabası ile ilişkilendirmiştir.¹²¹ Ne var ki Frank'ın kapitalizmin ayırt edici karakterini, üretim tarzı veya üretim sistemi olarak özgüllüğünü ve tarihselliğini tümüyle bir kenara atmak anlamına gelen bu tezi, ne kapitalizmi haraca dayalı üretim tarzlarından modern

¹²⁰ Andre Gunder Frank, “On So-called Primitive Accumulation”, *Dialectical Anthropology*, Vol: 2, No: 2, 1977, pp.87-106.

¹²¹ Andre Gunder Frank, Barry K. Gills, *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, Çev. Esin Soğancılar, Ankara, İmge Kitabevi, 2003.

kapitalist dünya sistemine geçiş olarak tanımlayan Samir Amin tarafından, ne de dünya imparatorluklarından modern dünya sistemine geçiş olarak ele alan Wallerstein tarafından kabul edilmemiştir.

Wallerstein kapitalizmin doğuşunu ticari kapitalizmin gelişimi önünde engel oluşturan dünya imparatorluklarının çöküşü ile başlatır ve kapitalizmi önceki dönemden ayıran temel farkın, büyük keşifler ve ticaret yollarının genişlemesiyle hali hazırda oluşmuş olan ticari kapitalizmin önündeki siyasal engellerden kurtularak kesintisiz sermaye birikimine yol açacak şekilde tüm dünyaya yayılabilmesinde görür.¹²² Modern ekonomiden önceki tüm ekonomilere egemen olan dünya imparatorlukları, ekonomik artık kitlelerini emen ve üretken yatırımlar şeklinde birikimini önleyen kapsayıcı bürokrasilerinin etkileriyle ekonomik gelişmeyi engellemiştir. Kendi başına gelişmeye bırakıldığında ise ticaret, giderek artan bölgesel uzmanlaşma, daha etkin bir dağıtım, daha verimli bir üretim örgütlenmesi ve nihayetinde çevre ülkelerden transfer ettiği artı değer yoluyla kârını artırır, büyür ve yayılır. Modern dünya sistemine denk düşen devletin işlevi ise, kapitalist kârın üretiminde değil, çevre ülkelerden çekilen artının merkeze transferi sürecinde ortaya çıkar. Wallerstein'e göre sermaye birikiminin bir ayağı ticaretin etki alanının merkez ülkelerden çevre ülkelere yayılması ve çevre ülkelerden çekilen artı değere bağlı ise diğer tarafı, emeğin modern dünya sistemi içerisinde üretkenliğinin artırılmasıdır. Bu, mutlak artı değerden çok göreceli artı değer genişletilmesi, başka bir deyişle iş gününün uzatılmasına, işin yoğunlaştırılmasına başvurulmaksızın belli bir iş gücünden daha fazla artı değer elde etmek yoluyla olur.

Brenner, Sweezy'nin başlattığı ve Frank ve Wallerstein'ın geliştirdiği ticarileşme modelinin varsayımlarının Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde ortaya koymuş olduğu modele oldukça benzediğini vurgulamıştır.¹²³ Bağımlılık ve Modern Dünya Sistemi yaklaşımları Smith'in modelinde olduğu gibi zenginliğin oluşumunu iş bölümünün bir fonksiyonuna indirgemekte ve emeğin üretkenliğinin gelişmesinden

---

¹²² Immanuel Wallerstein, **World-Systems Analysis: An Introduction**, Duke university Press, 2004.

¹²³ Robert Brenner, "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", **Introduction to the Sociology of Developing Societies**, Ed. by Alavi vd., Macmillan Publishers, 1982, pp.54-71.

çıkarsamaktadır. Her iki kuramcı da kapitalist gelişmeyi, Smith'in varsaydığı gibi ticarete dayalı işbölümü, uzmanlaşma derecesi ve bunun üretkenlik düzeyine etkisi, kâr güdüsü, piyasadaki rekabet düzeyi gibi pazarın yükselişine ilişkin tarih ötesi güçlerle açıklar. Bunun yanı sıra kuramcılar, Brenner'a göre ücretli emeğin kapitalizm içindeki temel konumunu da inkar etmişlerdir. Ücretli emek, ticarileşme modeli içinde kölelik, gasp, ortakçılık, kiracılık gibi kapitalizmde mevcut diğer emek biçimlerinden herhangi biri olarak yer alır.

Brenner'ın Frank ve Wallerstein'e yönelttiği eleştiriler, büyük oranda haklı eleştirilerdir. Kanımızca yazarlar, i) kapitalizmin çizgisel bir hareketle ilerlediğini varsaymak, siyaset ve devleti kapitalizmden tümüyle ayrı konumlandırarak, bunları sermayenin çizgisel hareketini desteklediği ölçüde hesaba katmak ve olumlamak bakımlarından modernist paradigmaya sadık kalırlar; ii) kapitalizmi nitel dönüşümlerle değil, salt nicel farklarla, piyasadaki kârın niceliksel artışıyla açıklarlar; iii) kapitalist birikimi tarihsellikten kopararak yapısal bir analizine giderler, fakat bunu yaparken; piyasayı özneleştirip, gerçek üreticileri, yani toplumsal sınıfları edilgen kılıp nesneleştirirler, ki bu durum, daha genel ölçekte merkez ülkelerin özne, Batı dışı toplumlardan oluşan çevre ülkelerin nesneleşmesi biçiminde açığa çıkar; iv) artı değeri salt “eşitsiz mübadele” süreçlerinde aramaları nedeniyle kapitalizmin ilksel birikimle ve üretici sınıflarla ilişkisini büyük ölçüde görmezden gelmişlerdir. Toplumsal ilişkilerin kapitalistleşmesinden ziyade toplumların uluslararası kapitalist birikim süreçlerine edilgen bir formda eklemlendiği bu yaklaşımda sermaye birikimi, bir tür görünmez bir el yordamıyla kendi kendine işleyen bir süreçmiş gibi düşünülür. Böylelikle, ekonomi ile politikayı birleştiren bir süreç olarak sınıf mücadelesi, ilksel birikim süreci ve bunun kapitalist devletin oluşumu ile olan ilişkisi görünmez hale gelir.

Yapısalcı yorum, Batı dışı toplumları dünya sistemi içinde edilgen ve nesneleşmiş rolleri itibariyle ele alırken, Brenner'ın tezi, bunların norm dışı, değişmez, özgün tarihsel oluşumlar olarak algılanmasına katkıda bulunur. Brenner'ın tezi, Tom Nairn ve Perry Anderson'ın İngiltere'nin geri kalmışlığı tezlerine karşı Edward P.

Thompson'ın *Peculiarities of English*¹²⁴ metninde geliřtirdiđi karřı tezin bir devamı olarak deđerlendirilmesine rađmen, Brenner'ın tezinin Thompson'ın tezinden temel bir farkı vardır. Thompson kapitalizmi ticarete, aydınlanma dűřüncesinin evrenselciliđine ve kentsel sınıflara mal etmek isteyen modernist gűrűře karřı, İngiltere'de tüműyle bireyci bir ideoloji etrafında örgűtlenen tarımsal kapitalizmin de kapitalizme geçiř biçimlerinden biri olduđunu ileri sürerken; Brenner, İngiliz deneyiminin tek gerçek kapitalizme geçiř olduđunu ileri sürműřtür. Brenner ve daha sonrasında Ellen M. Wood, ilksel birikimin gerçek anlamıyla sadece İngiltere'de başarılı olduđuna iřaret ederler.¹²⁵

Thompson'ın metni, Tom Nairn ve Perry Anderson'ın İngiltere'nin geri kalmıřlıđı, kapitalizme geçiřin başarısız ve tamamlanmamıř bir devrimle gerçekteřtiđi tezlerine karřı 1965 yılında kaleme alınmıřtır. Nairn-Anderson tezlerine gűre, İngiliz deneyimi űç bakımdan başarısız olmuřtur. Birincisi, 17.yűzyıl gibi erken bir tarihte ortaya ıkılması nedeniyle sanayi burjuvazisi, mutlak hegemonyasını kuramamıř, toplumu yűneten kurumları kendine gűre yeniden inřa edememiřtir. Aksine, toprak sahibi aristokrasi, yűnetici sınıf olarak sanayi burjuvazisinin kıdemli bir ortađı konumunu sűrdűrműřtür. İkincisi, 17.yűzyıl devrimi safi burjuva devrimi olmadıđından ve műcadele dini kavramlarla yűrűtűldűđünden burjuvazi hiçbir zaman tutarlı bir dűnya gűrűřű geliřtirememiř; devrimin ideolojisi aydınlanma dűřüncesinden beslenemediđinden űnemli ve bűyűk etkiler yaratamamıřtır. űçűncűsű, olgunlařmamıř, muhafazakar bir burjuva devrimi, olgunlařmamıř bir iřçi hareketinin dođmasına yol açmıřtır. Bu nedenle Avrupa'nın en isyancı sınıfı teorik geliřimin yokluđunda en miskin ve en uysal iřçi sınıfına dűnűřműřtür.

Thompson'a gűre Nairn- Anderson'ın İngiliz deneyimine karşı geliştirdikleri tezler, ačkıça bu yazarların Fransız Devrimi deneyimini, burjuva devrimi deneyiminin ideal tipi olarak varsaymalarından ve İngiltere deneyiminin Fransız deneyimine benzemiyor oluşundan kaynaklanır. Thompson'a gűre ise İngiltere devrimi, kesinlikle başarılı bir kapitalist devrim olmakla birlikte sıra dışı bir deneyimdir. Sıra dışılığı,

¹²⁴ Edward P. Thompson, "Peculiarities of English", **The Socialist Register**, Vol:2, 1965, pp. 311-362.

¹²⁵ Ellen M. Wood, Kapitalizmin Kűkeni, **a.g.e.**; Robert Brenner, Agrarian class structure, **a.g.e.**

kırsal bir kapitalizme dayanması, toprak sahiplerini yerinden etmeden bunları kapitalist bir sınıfa dönüştürmesi ile ilişkilidir. Başka bir deyişle devrim, yönetici özneleri değiştirmemiş fakat bunların rollerini değiştirmiş, bu sırada toplumsal yapıyı neredeyse hiç değişmeden bırakmıştır. İngiltere’de kapitalist dönüşüm, hali hazırda var olan temel mülkiyet yasasının kapitalist bir yeniden tanımlamayla doğal hukuka ve satın almaya doğru evrilmesi; üretim tarzı ve mantığının, yarı kendine yeterli üretimden kâr için metaların pazarlanmasına doğru evrilmesi, üretim ilişkilerinin kapitalist bir yeniden tanımlamayla malikane ve loncalara tâbi olan emeği, emek piyasasına tâbi kılınması yoluyla gerçekleşmiş ve bu dönüşüm her düzeyde kapsamlı bir çatışma ve yeniden tanımlamayı gerektirmiştir. Thompson’a göre başka bir açıdan bu, Domesday’ın büyük manastır yün çiftçileriyle başlayıp baronların savaşlarda yenilmesinden, “özgür emeğin” büyümesinden geçerek, koyun geçitlerinin çitlenmesi, kilise topraklarına el konulması ve yeniden dağıtılması, yeni dünyanın yağmalanması ve devrim yoluyla çitlemenin hızlandırılmasına varan son derece karmaşık ve uzun bir yoldur. Bu ilksel birikim süreçleri, İngiltere’de kırdaki kırsal kapitalistlerin iradeleriyle söz konusu olmuştur, üstelik geleneksellik ve muhafazakarlık ideolojileri altında değil; Adam Smith ile birlikte gelişen doğalcı politik ekonomi ideolojisiyle. Thompson’a göre Nairn ve Anderson, devrimin burjuva özünü sadece ticaret sermayesinde gördükleri ve tüm burjuva devrimlerini Fransız deneyiminin ölçüt kavramlarına göre değerlendirdikleri için bu dönüşümü doğru tahlil edememişlerdir. Her ne kadar Fransız Devrimi Batı tarihinde temel bir an ve daha sonraki toplumsal mücadelelere ilişkin temel öngörüler sağlamışsa da bu onun uyulması gereken tek biçim olduğu anlamına gelmez.

Thompson’ın bu metni, sadece ilksel birikime dair ufukumuzu genişletmekle kalmaz, aynı zamanda kendi döneminde Batı Marksistleri arasında yaygınlaşan modernist paradigmayı hem ifşa eder hem de buna karşı güçlü argümanlar yöneltir. Ne var ki, Brenner’ın çalışmalarında Thompson’un argümanı, İngiltere’yi ilksel birikimin ve kapitalizmin sadece klasik değil, aynı zamanda tek örneği ilan edecek kadar uç bir yerde konumlandığı görülür. Brenner İngiltere’nin kendine özgü sınıf yapısına ve bu sınıf yapısı içinde gelişen tarımsal kapitalizme tersinden bir üstünlük atfederek bunun İngiltere’ye diğer Avrupa ülkelerine nazaran erken bir zamanda endüstriyel

büyüme olanağı sağladığını ileri sürer. Brenner'a göre, geç orta çağ, erken modern dönemde Avrupa'da sadece İngiltere'de ortaya çıkan tarım devrimi, nüfusun giderek artan bir bölümünün sanayiye girmek için toprağı terk etmesini mümkün kılmakla kalmamış, aynı zamanda endüstriyel büyümenin temel bileşeni olan iç pazarı da büyötmüş; böylece 16 ve 17. yüzyıllarda kiracı ve küçük çiftçilerin yanı sıra toprak sahipleri de İngiliz endüstriyel malları için önemli satış noktaları sunmuştur. Tarım ve sanayi arasında benzersiz ve simbiyotik ilişkiye dayanan İngiliz ekonomisi, böylelikle, sanayileşmeyi deneyimleyen ilk ulus olmayı başarmıştır.

Aynı dönemde Fransa'da ise sınıf yapıları tarımda kapitalist ilişkilerin oluşmasına yol açmamış, bunun yerine serfliğin ortadan kalkarak küçük köylü mülkiyetinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Fransa'da tarım devriminin başarısızlığı, tarımsal üretkenlikte uzun vadeli bir başarısızlık yaratmakla kalmayıp iç pazarın gelişmemesine ve yetersiz kalmasına neden olmuş; bunun sonucunda ise Fransız köylüsü özgürlük ve mülkiyet haklarına sahip olmasına karşın ironik şekilde yoksulluk ve geri kalmışlık döngüsüne girmiştir. Öte yandan İngiltere'de kapitalist gelişmenin ortaya çıkması tam da bu tür hakların yokluğu ile mümkün olmuştur. Toplumların gelişmişliği veya geri kalmışlığı, Brenner'a göre o toplumun tarım sınıflarının tarihsel şekillenışı, bunların iç dayanışma düzeyleri, öz bilinçleri, örgütlenmeleri, siyasal kaynakları, kentsel sınıflarla ve devletle ilişkilerine bağlıdır.

Göröldüğü gibi, Brenner'ın tezi, kapitalist gelişmeyi İngiliz deneyimi ile sınırlamakla kalmaz; tarihsel özgünlük meselesini Marksizm içine net olarak taşır. Brenner, Weberci-kurumsalcı tarihsel sosyoloji yaklaşımına benzer şekilde tarihsel farklara açıklayıcı anlamlar atfetmektedir. Bu yaklaşımda ilksel birikim kavramı da hem İngiltere sınıf yapısının özgünlüğü haline gelmiş; hem de kapitalist gelişmişlik düzeyini gösteren pozitif bir kavram olarak ele alınmıştır.

Sonuç olarak, ilksel birikim kavramı, zaman içinde hem Marx'ın tanımladığı hem de 20. yüzyılın başında emperyalizm tartışmaları sırasında ele alınmış olduğı içerikten gittikçe uzaklaşmıştır. 1950'lerde başlayan kapitalizme geçiş tartışmalarında ilksel birikim kavramı, feodal üretim tarzına özgü ve kapitalizmin kökenine ait bir olgu sınırlı olarak tarif edilirken, 1970'lerde kapitalist gelişmişlik-az gelişmişlik

tartışmaları içinde daha da daralarak salt İngiltere'nin sınıf ilişkilerine ait, istisnai bir olgu olarak konumlandırılır. Böylelikle gerek üretim tarzı gerekse sınıf yapıları anlamında Batı Avrupa'ya benzer özellikler taşımayan toplumlar açısından ilksel birikimin tartışılabilirliği ortadan kalkmış olur. Bu toplumlar, benzemez özgün koşullarıyla, kapitalist olmayan yollarıyla, devrimci sınıfların gelişmemişliğiyle anılırlar. Kendilerine ancak kapitalist dünya sisteminin edilgen nesneleri olarak yer bulurlar ve mübadele ilişkileri içerisinde anlamlandırılırlar. Bunu, Avrupa tarihi özelinde kapitalizme geçiş tartışmaları yürütülürken; Avrupa dışı toplumlar için bunun aksi anlamına gelen *Asya Üretim Tarzı (AÜT)* tartışmalarının görünürlük kazanmasından anlamak mümkündür. Kapitalizme geçiş tartışmaları, niyetlerinden bağımsız olarak bir ilişki olarak ilksel birikim kavramının unutulurak Weberian-kurumsalcı tarihsel sosyoloji yaklaşımında ve Asya Üretim Tarzı yaklaşımında görülen aşamacı ve içselci yaklaşımların hegemonik hale gelmesine vesile olmuştur.

1960'larda Fransa'daki *Marxist Araştırmalar ve İncelemeler Merkezi, La Pensée* dergisinde yayınlanan AÜT ile ilgili makalelerin derlenmesinden oluşan *Sur le Mode de Production Asiatique* kitabını yayınlayarak Batı dışı toplumların üretim tarzı meselesini tartışmaya açar. Batı dışı toplumların kapitalizmle çoktan karşılaştıkları bir dönemde AÜT kavramının tartışmaya açılması, İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen modernist paradigmanın Marksist tarihçi ve yazarlar içerisinde karşılık bulmasıyla ilişkilidir. Modernist paradigma, nasıl Amerikan sosyoloji geleneğinin öncülüğünde Batı toplumlarına özgü modernleşme ve kapitalistleşme yolunun sömürge sonrası toplumlara yayılarak onları kapitalist blok içinde tutma politikasıyla ilişkili ortaya çıktıysa; AÜT tartışmasına katılan yazarların önemli bir kısmı için de bu tartışma, ulusal kurtuluş hareketleri aracılığıyla bağımsızlıklarına kavuşan sömürge toplumların sosyalist bloğa dahil olmaları, ekonomik kalkınma problemlerinin çözülmesi, siyasal mücadelelere yön verecek olan sınıf yapılarının doğru bir şekilde analiz edilmesi ve tüm bunlar için de bu toplumlardaki "kapitalist olmayan yolun" geriye dönük olarak tanımlanması amacıyla ortaya çıkmıştır (Chasneaux,1970).¹²⁶ Bu anlamıyla 1960'lardaki AÜT tartışması ilksel birikimi

---

¹²⁶ Jean Chesneaux, "Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları", *Asya Tipi Üretim Tarzı*, Çev. İrvem Keskinoglu, İstanbul, Ant Yayınları, 1970.

Avrupa dışında kalan “geri kalmış”, “geç kapitalistleşmiş”, “sömürge” toplumlarda hiç gerçekleşmediğini ve gerçekleştiremeyeceği varsayımıyla yola çıkar ve Marx’ın AÜT hakkındaki yazılarını bu perspektifle ele alır.

AÜT, Marx’ın 1857-1858 yıllarında yazdığı *Grundrisse* metnine *Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler. Sermaye İlişkisi ya da İlkel Birikimin Oluşumu Öncesi Süreç Üzerine (Formen)* başlığıyla eklenen bölümünde kapitalist mülkiyet biçimini önceleyen mülkiyet biçimleri arasında tanımlanmıştır. Bu metinde Marx, *Alman İdeolojisi*’nde daha önceden yazdığından farklı olarak, kapitalizme geçişin tek bir yolu olmadığı, biri Asyatik biçim olmak üzere üç farklı yolu olduğunu ortaya koyar. Bunun yanı sıra 1853 yılında *New York Daily Tribune* gazetesinde yazdığı yazılarda Batı dışı toplumlar için sıkça kullandığı *Doğu despotizmi* kavramsallaştırmasından da uzaklaşarak; Asyatik biçimi özel mülkiyetin yokluğu olarak tanımlamaktan vazgeçip kendine yeterli toplumsal mülkiyet olarak tarif eder.

Marx *Formen*’de ilksel birikimi önceleyen üç temel mülkiyet biçiminden bahsetmektedir: Asyatik, Antik ve Cermengil mülkiyet.¹²⁷ Diğer iki mülkiyet biçiminde (Antik ve Cermengil mülkiyet) kır, kentten; özel mülkiyet, devlet mülkiyetinden ayrılmıştır. Bireyin mülkü, doğrudan komünal mülk değildir. Toprak, onu kullanan insandan ayrılmış ve bir geçim aracı halini almıştır ve toplumsal farklılaşma belirgindir. Öte yandan doğusal biçimde (Asyatik biçim) kırım, kentten; manifaktürün, tarımdan ayrılmadığı “kendine yeterli” bir üretim söz konusudur. Marx bu biçimin, mülk sahibi devlet ve yasal olarak mülksüz üreticilere üzerine kuruluymuş gibi görünmesine rağmen, özünde üretimin ve artı-üretimin bütün koşullarına sahip bulunan ortak mülkiyetin olduğu sonucuna varır. Ortak mülkiyet, bireyin topluluktan farklılaşmasına engel olarak hem toplumsal farklılaşmanın hem de özel mülkiyetin önüne geçmiştir. Bu nedenle sulama sistemleri, ulaşım araçları gibi emek yoluyla mülk edinmenin komünal koşulları, alt toplulukların üstünde yer alan despotik hükümetin eseri olarak görünür. Despot, bütün sayısız alt toplulukların birliğini gerçekleştiren biri olarak görünür ve artı-ürün bu en üst birliğe aittir. Marx, Asyatik biçimde ortak mülkiyet olgusunun iki şekilde ortaya çıkabileceğinden bahsetmektedir. Birincisi, her

¹²⁷ Karl Marx, *Kapitalizm Öncesi*, a.g.e.

bireyin kendisine ayrılmış toprakta ailesi ile birlikte bağımsız olarak çalışabilir. İkincisi, Meksika, Peru, eski Kelt ve Hintli kabilelerde olduğu gibi bizzat emeğin ortaklaşa örgütlenmesi üzerine de kurulabilir. Topluluğun daha demokratik ya da daha despotik biçim alması, ortak mülkiyet olgusunun örgütlenme biçimine ve bunun temsil edilme biçimlerine bağlıdır.

Marx, kapitalizmi önceleyen biçimlerin tamamının, gerek iklim, toprağın fiziksel koşullarının değişimi, savaş, göç gibi tarihsel olaylara bağlı olarak, gerekse üretim ve nüfusun artması gibi yapısal etkilere bağlı olarak yok olacağı; böylelikle bunların dayandığı mülkiyet biçimlerinin de çözüleceği öngörüsünde bulunmaktadır. Bununla birlikte Asyatik biçimin diğerleri arasında en uzun süre dayanan, en dirençli biçim olduğu da belirtilmektedir. Burada kolektif mülkiyetten özel mülkiyete geçiş, dışsal etkiler dışında nerdeyse mümkün değildir.

Formen'de Doğu toplumlarının değişmezliği varsayımından ziyade, ilksel birikimin bu toplumların kendi dışıyla kurduğu ilişkiler yoluyla gerçekleşebileceği vurgulanmıştır. Buradaki değişim açık şekilde “özel mülkiyete” geçiş olarak ifade edilir. Özel mülkiyete geçişe direnmenin kaynağı ise Doğu despotizminde değil; onun gerisindeki emeğin kolektif örgütlenişiyle ve yaratılan kendine yeterli üretim biçiminde görülmüştür, ki despotik karakterin, emeğin örgütleniş biçimine göre demokratik olması da mümkündür. Bu anlamıyla Doğu despotizmi, gerisindeki kolektif mülkiyetin görünüşünden ibaret kalır. Bunun yanı sıra *Formen*'i Marx'ın ilksel birikime *Kapital I*'de getirdiği tanımlama ve Vera Zasulic'e yazdığı mektupla birlikte okuyacak olursak,¹²⁸ Marx'ın aşamaların (ilkel, köleci, feodal, kapitalist,

---

¹²⁸ Vera Zasulic, mektubunda, Rus tarım komünlerinin geleceği ve dünyanın tüm halklarının tarihsel zorunluluk gereği kapitalist üretimin tüm aşamalarından geçmelerini zorunlu sayan teori üzerine Marx'ın görüşlerini sormuştur. Marx'ın bu mektuba verdiği cevabın taslak metinlerinde şu görüşlere yer verilmektedir:

“...Rusya'da, bu ülkeye özgü koşulların bir araya gelmesi yüzünden, ulusal ölçüde kurulmuş olan tarım komünü, ilkel niteliklerinden adım adım kapabilir ve doğrudan doğruya, ulusal ölçüde kolektif üretimin unsuru olarak gelişebilir. Kapitalist üretimin çağdaşlığından ötürüdür ki, Rus tarım komünü, kapitalizmin (korkunç) iğrenç serüvenlerinden geçmeden, bu üretimin tüm olumlu yanlarını benimseyebilir. Rusya, modern dünyadan tecrit edilmiş değildir; Doğu Hindistan gibi bir yabancı fatihın kurbanı da olmamıştır. Kapitalist sistemin Rus heveslileri böyle bir çözümün teorik olanağını yadsımaya karkaralarsa, kendilerine soracağım soru şudur: makineleri, buharla işleyen gemileri, demiryollarını vb. işletebilmek için Rusya, Batı gibi, makine sanayiinin o uzun kuluçka döneminden geçmek zorunda kaldı mı? Şunu da açıklasınlar, nasıl oldu da (bankalar, kredi kurumları vb. gibi)

sosyalist) çizgisel şekilde birbirini takip etmesinin zorunlu olmadığı fikrinde olduğu da anlaşılır. Marx, kapitalizm öncesi üretim tarzlarının içsel özgünlüklerini araştırmasının merkezine koymamasının yanı sıra; Hobsbawm'ın vurguladığı gibi genel olarak pre-kapitalist üretim tarzı meselesiyle kapitalist toplumsal ilişkilerin gelişimiyle ilgisi olduğu ölçüde ilgilenmiştir.¹²⁹

1960'ların AÜT tartışması ise, değişimin kaynağını üretim tarzının “içsel” dinamikleriyle sınırlar ve tarihin basmakalıp ve çizgisel aşamalarına göre anlamlandırır. Tartışmacıların önemli bir kısmı, AÜT'ü ya Batı dışı toplumların kapitalist olmayan yolu olarak ele alınmış, ya da çizgisel toplumsal gelişim aşamalarında (ilkel, köleci, feodal, kapitalist, sosyalist) feodalizmi önceleyecek şekilde bir üretim tarzı olarak konumlandırılmıştır. Tartışma, AÜT'ün tarihin evrensel gelişim aşamaları içerisinde spesifik bir aşamaya mı tekabül ettiği, yoksa kendi başına bir toplumsal formasyon mu oluşturduğu üzerinde durur. Maurice Godelier ve Jean Suret Canale, AÜT'ü evrensel gelişme yasaları içerisinde konumlanması gereken bir üretim tarzı olarak tanımlar.¹³⁰ AÜT tarihsel gelişme aşamalarından kölecilikten önce gelerek; özel mülkiyete dayanan uzlaşmaz sınıflı topluma, yani sırasıyla köleci ve feodal topluma bir geçiş aşamasını oluşturur. Aksi yöndeki açıklamalar, toplumların ancak biçimsel görünüşleriyle ilgilenen ve onların tikel, kendine özgü özelliklerini ortaya çıkaran ve bütününde hiçbir şeyi açıklamayan ampirist görüşle aynı şey olacaktır. Chesneaux da bu iki yazarın temel fikirlerini paylaşarak, AÜT'ü “özel durumlar yığını” olarak görülemeyeceğini, bir istisna olmaktan çok ilkel toplumdan en çok rastlanan çıkış şekli olduğunu ileri sürer.¹³¹ Bu yazarlara göre AÜT, durgun ve değişmez bir yapı değildir. Daha çok, kendi iç çelişkileriyle değişen, gelişen ve

---

Batıda yaratılması yüzyıllar sürmüş olan değişim mekanizmasını göz açıp kapayıp dek ülkelerine sokabildiler?” A.e., s. 234

¹²⁹ Eric Hobsbawm, “Marx ve Engels’in Yapıtlarında Pre-Kapitalist Kuruluşlar”, **İlk Sınıflı Toplamlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**, Çev. Kenan Somel, Ankara, Birey ve Toplum yayınları, 1985, ss.45-86.

¹³⁰ Maurice Godelier, **Asya-Tipi Üretim Tarzı**, Çev. Atilla Tokatlı, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1966; Jean Suret Canale, “Tropikal Afrika’da Geleneksel Toplamlar ve Asya Tipi Üretim Tarzı”, **Asya Tipi Üretim Tarzı**, Çev. İrvem Keskinoglu, İstanbul, Ant Yayınları, 1970, ss. 145-190.

¹³¹ Jean Chesneaux, **Asya Tipi Üretim Tarzı**, **a.g.e.**

sonucunda kolektif mülkiyetin dağılıp özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla köleci ve feodal yapılara evrilecek “geri” bir üretim tarzıdır.

Godelier ve Canale’in bakış açısına karşı geliştirilen en temel eleştiri, yazarların ardışık ilerleyen üretim tarzlarının insanlığın tek doğrusal gelişme yasasına denk düştüğü yönündeki modernist perspektiften ve aşamacı tarih anlayışından temelde kopmadıkları eleştirisidir.¹³² Buna göre, bu bakış açısı, sınıflı toplumları temelde özel mülkiyet olgusunun varlığı ile özdeşleştirdiği ölçüde AÜT’ü feodalizmle eş zamanlı olarak varlık gösterebilen kendi başına bir üretim tarzı olarak düşünemez, ondan daha geri bir üretim tarzı olarak düşünür ve ilerleme yönünün köleci ya da feodal üretim tarzları yönünde olacağını varsayar.

Öte yandan bu yazarları eleştirenler cephesinde de AÜT’ü feodalizmden ve genel olarak evrensel gelişme yasasının tamamen dışında konumlandıran ve durgun, değişmez bir toplum olarak tasavvur eden bir yaklaşım görmek mümkündür. Bu kavrayışta AÜT, üretici güçlerin belli bir aşamasına değil, çarpık, özel bir toplumsal formasyona işaret eder. Bu yaklaşımı, Tökei’in Çin ile ilgili analizinde görmek mümkündür.¹³³ Tökei’e göre AÜT, Asyagil toplumların gelişmezliğini ortaya koyar. Dolayısıyla Asyagil evrede saplanıp kalan bir toplum Batı toplumlarının geçirdiği evreleri geçirmeyerek kaçınılmaz olarak farklı ve çarpık bir yola girecek ve ikircil bir evrim izleyecektir. Bu ikircil evrim, bir yanıla Asyagil toplumların Avrupagil gelişme yasalarında olduğu türden belli bir devinim içerisinde bulunmasını; öte yandan bu devinin Asyagil toplumun yenilenmiş bir biçimde yeniden üretilmesinden başka bir sonuç üretmeyişi içerir.

Asya Üretim Tarzı yaklaşımı, ister çizgisel ve aşamacı tarihi savunmak bakımından olsun isterse bunun tam aksi olduğunu ileri sürerek içsel tarihsel farklara açıklayıcı anlamlar yüklemek biçiminde olsun, modernist tarihsel paradigmayı yeniden üretir, ki bu anlamda 20.yüzyılın oralarından itibaren gelişen kapitalizme

---

¹³² Kenan Somel, **İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985, ss.1-32.

¹³³ Ferenc, Tökei, “Çin’de Asyagil Üretim Tarzı”, **İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985, ss.113-134.

geçişin tarihselci ve yapısalcı yorumlarıyla benzer handikaplara sahiptir. İlkse birikim, sermaye birikimine içkin; eşitsiz-bileşik ve kalıcı bir ilişki meselesi olmaktan çıkarılıp salt üretim tarzı içerisinde aranan bir olgu haline geldiğinde, araştırma nesnesini zorunlu olarak durağan yapıların analizine, karşılaştırmaya ve tarihsel farklardan uzun erimli sonuçlar çıkarmaya götürür.

1.5. Osmanlı Tarihyazımında İlkse Birikimin Yokluğu

Osmanlı toplumsal yapısına ilişkin tarihyazımı, büyük ölçüde 1960'lı ve 1970'li yıllarda modernist tarihsel paradigmanın "içselci" ve "aşamacı" yaklaşımların etkisi altında, Weberci-kurumsalcı tarihsel sosyoloji ile Asya Üretim Tarzı tartışmalarının varsayımlarıyla şekillenmiştir.

Osmanlı tarihyazımındaki temel eğilimlerden biri, Osmanlı toplumunun çelişkisiz bir toplum olduğunun varsayılmasıdır. Bu, Ömer Lütfi Barkan'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü* başlıklı çalışmasıyla başlayıp; Türkiye'deki AÜT tartışmalarının Osmanlı tarihine dair temel argümanlarını oluşturmuştur.¹³⁴ Barkan'a göre devletin vergi toplama yetkisine sahip olan sipahileri denetimi altında tutması ve bu şekilde çiftçinin emek gücü ve bedensel anlamda sipahiye tâbiyetinin önüne geçmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun, sınıf çatışmalarının sıkça yaşandığı ve toplumsal ilerlemenin dinsel otorite tarafından engellendiği ortaçağ Avrupası'na kıyasla daha çelişkisiz ve ileri bir toplum olmasını mümkün kılmıştır. Bu yaklaşımda toplumsal yapı içsel dinamikleriyle değişmeyecek bir dayanıklılığa sahiptir ve Osmanlı İmparatorluğu, uzun süren başarısını bu ikili sınıf yapısının sürdürülmesine borçludur.

Kimi yazarlar, bu çelişkisiz toplum tasavvurunu Osmanlı toplumunda feodalizmin olmaması buna karşın Asyagil biçimin hakim üretim tarzı olmasıyla, başka bir deyişle üretim tarzının özgün yapısıyla ilişkilendirir.¹³⁵ Bu yazarlardan İdris

¹³⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü Dergisi*, no: 49,50, 1937.

¹³⁵ Bu yaklaşımı, Selahattin Hilav ve Kenan Somer dışında Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer, Stefanos Yerasimos, Muzaffer Sencer, Asaf Savaş Akat ve Çağlar Keyder'in çalışmalarında ve Huricihan İslamoğlu'nun erken dönem yazılarında görmek mümkündür.

Küçükömer ve Asaf Savaş Akat, Osmanlı'daki Asyagil biçimin temelinde, topraktan ziyade hayvanların ve meraların üretim aracı olduğu göçebe toplumu görür.¹³⁶ Göçebe toplumların yeniden üretimi, hayvanların yeniden üretimine, dolayısıyla süre avına bağlıdır. Üretimin amacının süre avı olması, üreticileri kolektif bir işbirliğine iterken; onların hem toprağa yerleşmeyen hareketli bir toplumsal grup olarak; hem de birer savaşçı olarak örgütlenmesini zorunlu kılar. Bu nedenle, göçebe toplumun kolektif üretim ilişkisi, politik militer bir içeriğe sahiptir. Politik-militer toplumsal ilişki, göçebe toplumlarındaki sınıf hakimiyetinin özgül biçimini oluşturur. Bu bağlamda Küçükömer, Osmanlı toplumu için *nomadik ordu toplumu* ve devlet düzeni için *istila devlet düzeni* kavramlarını kullanmıştır.¹³⁷ Göçebe topluluklar, tarımın mümkün olduğu alanları istila ettiğinde, hem istila edenin hem edilenin toplumsal ilişkilerinde değişim meydana gelir. Göçebe toplumu tarım toplumuyla iç içe girer ve merkezi hakim sınıf, bu yerli halkı politik militer toplumsal ilişkiye üretim ilişkisi yoluyla değil, haraç/vergi ilişkisi yoluyla dahil eder. Hakim sınıfın üretimin teknik ilişkilerinin tamamen dışında kalması, Küçükömer açısından, AÜT'ü Avrupa feodalitesinden ayıran temel bir kriterdir. Hakim sınıfın üretime dışsallığı, bir yandan vergi denetiminin katı bir hiyerarşi ve bağlılık içinde gerçekleşmesine, öte yandan doğrudan üreticilerin feodalizmde olduğundan daha bağımsız olmalarına yol açar. Küçükömer'e göre bu, Osmanlı'da devletin merkezi ve aşkın bir güç olarak ortaya çıkışını açıklamaktadır. Osmanlı toplumunda toplumsal üretim ilişkisinin ekonomik bir ilişkiye değil, politik-militer bir ilişkiye dayanıyor olması, hem sivil toplumun hem de merkantilist bir ekonominin gelişmesini engellemiştir. Bundan dolayı, Asyagil üretim biçimlerinde değişim için yeterli bir "ilksel birikim" olgusu iç dinamiklerle üretilmemiştir.

Sencer Divitçioğlu, Muzaffer Sencer, Stefanos Yerasimos, Osmanlı üretim tarzının Asyagil biçime uygunluğunu daha ziyade mülkiyet ilişkileri ve köylünün hukuki statüsü ile ilişkili olarak ileri sürmekte, feodalizme benzemeyen yanlarını vurgulamaktadır. Buna göre, Osmanlı toplumunda feodalizmin olmadığına yönelik en temel argüman, mülkiyetin toprak sahibi bir sınıfa değil, devlete ait oluşudur.

¹³⁶ İdris Küçükömer, **Sivil Toplum Yazıları**, Ankara, Bağlam Yayıncılık, 1994.

¹³⁷ A.e. s. 39.

Divitçioğlu'na göre, Osmanlı toplumunda toprak, her ne kadar vergi toplama hakkı askeri hizmet karşılığında sipahilere tahsis edilse de, sipahilerin toprak üzerinde mülkiyet ya da tasarruf hakkı yoktur. Aynı şekilde sipahi, toprağı işleyen köylünün emeğı üzerinde de disipline edici bir yetkiye sahip değildir. Bu nedenle sipahi, bir toprak sahibinden çok bir devlet memuru olarak görülmelidir. Bu varsayımın temel gerekçesi, sipahinin tımar hakkının mirasla devredilememesi, toprak üzerinde mutlak egemenliğı olan sultanın, tımar verip almakta tamamen serbest olması, tımar sahiplerinin mali özerkliğe sahip olmayışdır.¹³⁸ İkinci bir argüman olarak, üretimden sorumlu reayanın feodalizmde olduğu gibi köle ya da serf olmadığı, toprağı tasarruf etme yetkisine sahip hür köylülerden oluştuğı öne sürülmüştür. Buna dair de sipahinin reayanın kişiliğı üzerinde herhangi bir hakkı olmaması, sipahi ile reaya arasındaki sınıfsal geçişin her zaman olanak dahilinde olması örneğı verilmiştir.

Divitçioğlu, Osmanlı insanının yabancılaşmasının onun toprakla ilişkisinde hür; devletle ilişkisinde bağımlı sömürülen bir sınıf olmasından kaynaklandığını ileri sürer. Bu durum, sömürüyü anonimleştirirken sömürünün bireysel olarak kavranışını imkansız kılar. Bundan dolayı sömüren devlet her zaman meşru olmuştur. Divitçioğlu'na göre, bu meşruiyetin diğer bir kaynağı, devletin halka karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu kamu hizmetleridir. Bu hizmetler cami, medrese, köprü, yol, kervansaray, çarşı, hamam, çeşme, su yolları, maden işletmeleri ve tersanelerin yanı sıra kırdaki ekilmemiş toprakları iskan etmek ve yol güzergahında güvenliğı temin etmek için zaviye vakıflarının kurulmasını içerir.¹³⁹ Dolayısıyla kamu hizmetleri devlet mülkiyetinin gerekçesini oluşturmakta ve devlet artığa el koyma işlevinden çok adalet sağlama işleviyle tanımlanmaktadır. Divitçioğlu, bu tarz bir yönetim mantığı kusursuz işlediğı için 14. ve 15.yüzyıllarda toplumsal çatışmaların ortaya çıkmadığını öne sürmüştür.

Benzeri şekilde Yerasimos da AÜT'ün temelindeki temel tutucu güçlerin piramidin tepesinde yer alan hükümdarın yanı sıra tabandaki azami hareketsizlik içinde bulunan köy toplulukları olduğunu ifade eder. AÜT, üretim araçları üzerindeki

¹³⁸ Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010, s.28.

¹³⁹ A.e. s.51.

mülkiyetin muğlaklığı nedeniyle, üreticinin, üzerine yüklenen genelleşmiş köleliği fark edememesine yol açar. Böyle bir sistemde üreticiler her türlü değişime karşı direnirler. Çünkü üretim tarzının köleciliğe ya da feodalizme evrilmesi, üreticilerin toplumsal koşullarında zorunlu bir kötüleşmeye yol açacaktır. Bu olduğunda şiddetli isyanlar baş gösterir, fakat bunlar yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkinin doğrudan özüne yöneltilmiş tepkiler değildir. Çoğunlukla mevcut statükodan sapma meydana geldiği için ortaya çıkmış, ona yeniden dönüşü hedefleyen tepkilerdir. Böylelikle durgun köy cemaatleri Doğu despotluğunun temelini oluştururlar. Divitçioğlu'ndan farklı olarak Yerasimos, Osmanlı Devleti'nin büyük ölçekli kamu hizmetlerini karşılamakla ilgili bir tasavvuru olmadığını ileri sürer.¹⁴⁰ Bu işler daha çok özel bir kurumlar olarak düşünülebilecek vakıf işleri olarak belirlenmiştir. Devletin köylüden alınan vergileri kamu hizmeti için kullanmadığı, köylüden öşür haricinde sulama hizmetleri için ayrıca su harcı adı altında ek vergiler alınması sırasında görülür. Bu açıdan kanun ile uygulama arasında bir fark söz konusudur. Dolayısıyla Yerasimos'a göre, AÜT'ün sürekliliği meşruiyet araçları ile ilgili değil, yöneticilerin dayatmalarıyla sağlanmış, sonucunda da istikrardan çok yıkıma yol açmıştır.

Keyder ve İslamoğlu'nun 1977 yılında yazdığı *Osmanlı tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri* başlıklı makalesi, AÜT'ü Louis Althusser ve Etienne Balibar'ın toplumsal formasyon kavramı çerçevesinde ele alır.¹⁴¹ Buna göre, bağımsız köylü üretimi ve köylülerin ürettiği artığa el koyan egemen sınıf konumundaki devlet arasındaki ilişki, hukuki politik ve ideolojik düzeylerde tanımlanarak birbirine uyumlulaştırılmıştır. Böyle bir toplumsal formasyonda devlet kontrolü, toplumsal formasyonun birliğinin temel unsurudur. Köylüler, toprağın devlete ait olduğuna inanırlar ve devlet de gerek tarımsal birikimi önleyici önlemlerle gerekse lonca ve tüccarları sıkı biçimde denetleme yoluyla ebedi nizamı sürdürmeye çalışır. Devletin iç ticaretin önüne geçmesiyle zanaat ve ticaret de toplumsal formasyona eklemlenmiş olur.

¹⁴⁰ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul, Gözlem yayınları, 1976.

¹⁴¹ Huri İslamoğlu, Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri", *Toplum ve Bilim*, No:1, 1977, ss.49-80.

Yazarlara göre, Osmanlı toplumsal formasyonu, egemen üretim tarzının AÜT olması nedeniyle, sınıf çatışmaları üretim süreci içerisinde kavranamaz. Artığa üretim süreci sonrasında el konduğu için üreticilerle artığa el koyanlar arasında bir çatışma görülmemektedir. Bu nedenle çatışma, sınıflar arasında değil, sınıf içinde aranmalıdır: yani bütünüyle devleti oluşturan tımar sahipleri, mültezimler devletin hukuki, ideolojik ve idari işlevlerini yerine getiren ulema, kadı ve İstanbul bürokratları arasında. Bu tarz bir çatışma, yeniçeriler ve saray, ulema ve bürokrasi, merkezi bürokratlar ile mahalli idareciler arasında görülmüştür. Bunlar arasından özellikle ayanların güçlenmesi iktidarın bit tür feodalleşmesine neden olmuşsa da bu, ticarileşmeyle çakışmadığı ve sistemin yeniden üretimine dokunmadığı için üretim tarzının hakim yapısında bir değişime yol açmaz.

Keyder'e göre Osmanlı toplumsal formasyonunda devlet, sistemin hakim ögesi; bürokrasi ise hakim sınıf olarak yer alır.¹⁴² Devlet, hüküm sürdüğü toprakların en uç noktasına kadar bürokrasi aracılığı ile vergi toplar. Vergi gelirini ve artığın üretimini kontrol etmek yoluyla kırsal ekonomi üzerinde hakimiyetini kurar. Çıkarları doğrudan doğruya bağımsız küçük köylülükten çekilen artığa bağlı olduğu için bürokrasi sınıfı, köylünün hukuki statüsünü değiştirmeyi, gerek müesses nizamın gerekse kendi iktisadi gücünün devamlılığı açısından tehlikeli görür. AÜT toplumsal kuruluşu, kapitalizmin dışsal baskısıyla dönüşmeye zorlandığında ise bürokrasi, el koyduğu artığın devamlılığını sağlamak için köylünün bağımsız statüsünü korumak; buna karşın tüccarlar üzerindeki vergileri artırmak yoluna gider. Keyder'e göre bu, "özgür sermaye"nin gelişimini engellediği gibi köylünün tâbiyetinin önüne geçerek ücretli özgür emeğin oluşmasını engeller. Bu nedenle Keyder için AÜT toplumsal kuruluşu, kapitalist gelişmenin önündeki en temel engeldir. Her ne kadar pre-kapitalist bir toplumsal formasyon olarak Osmanlı İmparatorluğu 19.yüzyılda kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmiş olsa da, bu eklemlenme süreci bürokrasinin engellemeleri nedeniyle üretim ilişkilerini devrimci bir şekilde dönüştürmez. Başka bir deyişle, AÜT biçimsel olarak eski dayanıklılığını yitirse de, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizme az gelişmiş bir ülke olarak eklemlenmesinin kaynağında yaşamaya devam eder.

---

¹⁴² Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1983.

Dolayısıyla Keyder, geri kalmışlığın/az gelişmişliğin temelini emperyalizmin çevre ülkeler üzerindeki yıkıcı etkilerinde ve sanayisizleştirmeye dönük politikalarında değil, bu toplumsal kuruluşun direncinde görür.

Keyder'in asıl sorusu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapitalizmin değil; az gelişmişliğin nasıl oluştuğu ile ilgilidir. *Toplumsal Tarih Çalışmaları*'nda sorusunu şöyle formüle eder: “*Elbette kapitalizm, kendi yarattığı dinamiklerin etkisiyle şekillenirken bir sermaye birikimi oluşturur. Fakat bu birikimin doğal süreci nedir, diye sormak gerekir; ve bu süreç, kapitalist olmayan bir üretim tarzının, dünya-kapitalizmi ile bütünleşmesiyle ortaya çıkan bir azgelişmiş kapitalizm çerçevesi içinde nasıl çarpılır, nasıl sapar?*”¹⁴³ Dolayısıyla asıl araştırma nesnesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalistleşme sürecinin çarpıklığı ve norm dışılığıdır.

Keyder, 19.yüzyıl itibariyle Sanayi Devrimi'nin yarattığı, sermayeye “gerçek tâbiyet” anlamına gelen süreci, 16-18. yüzyıllar arasındaki sermayeye “biçimsel tâbiyet” sürecinden net olarak ayırır. Keyder'e göre ilki “gerçek kapitalizm”, ikincisi, “gerçek olmayan kapitalizm”dir. Dahası, bu “gerçek olmayan kapitalizm”i ilksel birikim kavramıyla değil; Sanayi Devrimi'nden önce var olan ve Sanayi Devrimi'nin temelini atan “proto-endüstri” kavramıyla ifade eder. Sanayileşmenin ön koşullarının oluştuğu, tarım ve ticaretin imalat faaliyetleriyle buluştuğu ileri kapitalist ülkelere özgü bir kapitalizme geçiş süreci olarak tanımlanan proto-endüstri, üreticilerin üretim ve geçim araçlarından “ayrılma”sı anlamına gelen ilksel birikimin yerine geçer ve kapitalizmin ölçüt kavramı haline gelir. Kapitalizmin tarihsel anlamda bütünüyle endüstriyel sermayenin oluşmasına indirgendiği bu tanımlama aynı zamanda kapitalizmin genişleyen ve yayılan hareketinin çarptığı toplumsal bariyeri de emeğin nesnel koşullarından ayrılan “canlı emek” olarak değil; “pre-kapitalist toplumsal formasyonlar”, Osmanlı toplumu özelinde Asyagil biçim olarak varsayar ve bu şekilde kapitalizme “özünde” ilerici bir misyon atfeder.

Keyder, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çarpıklık ve sapmayı açıklarken Dobb'un analizinin çıkış noktası olan, ticaret sermayesi ile endüstriyel sermaye;

---

¹⁴³ A.e. s.69.

üreticinin tüccar ve kapitalist olduğu gerçek devrimci yol ile geleneksel üretim tarzını değiştirmeksizin ticaret yoluyla sömürünün artışına dayanan gerici kapitalistleşme yolu arasındaki niteliksel farkı vurgular. Kapitalizme geçişin gerici biçiminin hakim olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda proto-endüstri aşaması oluşmadığı gibi proto-endüstri aşamasından geçen merkez ülkelerden yayılan kapitalizm, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaret sermayesinin gerici etkilerini değiştirmeden bırakır ve endüstrileşmesine engel olur. Dolayısıyla ticaret sermayesi ne kadar birikirse biriksin üretici güçlerle ilişki kurmadığı koşulda endüstriyel sermayenin nüvelerini oluşturamaz ve az gelişmişlik koşullarını pekiştirir.

Böyle bir yaklaşımda devlet, üretici güçlerin gelişimini engelleyici geleneksel bir aygıttan başka bir değildir. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*'da devletin bu niteliğinin değişiminin İmparatorluk tarihi boyunca ancak tek bir koşulda gerçekleşebileceği ifade edilmiştir. O da kapitalist dünya sisteminin Osmanlı İmparatorluğu'nda aracılığını yapan ve yabancı sermayenin kompradorluğunu üstlenen gayrimüslim burjuvazinin 1908-1918 yılları arasında devlet iktidarına hakim olma koşuludur. Buna göre Keyder, 1914-1924 yılları arasında bu kesimlerin ülkeden çıkarılmasıyla Osmanlı burjuvazisinin iktisadi, siyasi ve ideolojik kazançlarını da kaybettiğini ve bürokrasinin geleneksel iktidarını korumasına yol açtığını ileri sürer.¹⁴⁴ Bu görüş de büyük oranda kapitalist devletin, ilksel birikimin yürütücüsü ve aracısı olarak değil; burjuvazinin ancak ampirik bir metodla kavranabilecek kadar somut bir aracı olması gerektiği fikrinden kaynaklanır. Dolayısıyla kapitalist devletin asıl işlevinin el koymak, boyun eğdirmek, üreticileri üretim ve geçim araçlarından ayrılmaya zorlamak değil; sermayenin burjuvazi elinde “doğal” yollarla birikmesini desteklemek, arka çıkmak ve birikmiş sermayenin endüstriyel sermayeye dönüştürülmesine önayak olmak olduğu varsayılır.

Asya Üretim Tarzı tartışmaları bütününe bakıldığında Osmanlı toplumunun durağanlığını ve değişmezliğini formüle etmekle kalmaz, üretim tarzındaki bu özgünlüğün 1960'lar Türkiye'sinin özgül koşullarının da açıklayabilecek süreklilikte sonuçlara neden olduğunu ileri sürer. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalıcı, değişmez

---

¹⁴⁴ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, a.g.e., s. 10.

yasa olarak devam eden AÜT, güçlü/kerim devlet olgusunu, sivil toplumun, burjuvazinin, kapitalist bir devletin gelişmemesini, küçük köylülüğün çözülmemesini, ilksel birikimin ve sınıf bilincinin oluşmayışını açıklayan bir özsel farka tekabül eder.

Tarihyazımındaki bir başka eğilim ise, Batı'nın modernleşme tarihini tek biçimli ve dondurulmuş bir formda idealize ederken, Osmanlı İmparatorluğu'nun özgünlüğünü patrimonyal devlet geleneği ile açıklayan Weberci-kurumsalcı tarihsel sosyoloji yaklaşımlarıdır. Bu yaklaşım, 1960'lı ve 1970'li yıllarda Halil İnalcık, Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in yaklaşımlarıyla olgunlaştırılmış ve 1980'li yıllarda Feroz Ahmad, Metin Heper, İlkay Sunar, Sabri Sayarı, Ersin Kalaycıoğlu gibi yazarların katkılarıyla Türk modernleşmesi tezlerine dönüştürülmüştür.

Halil İnalcık, Barkan'dan farklı olarak Türk modernleşme hareketindeki gecikmenin, Doğu'da geçerli olan devlet felsefesinin Osmanlı yönetim yapısında etkili olmasından kaynaklandığını ileri sürer.¹⁴⁵ Bu felsefede iktidar, adalet ve koruyuculuk gibi işlevlerle toplumsal düzeni sağlama sözü veren, her bireyin toplum içindeki konumunu belirleme hakkına sahip olan tek bir kişinin elinde toplanır. Böyle bir toplumsal yapı, 16.yüzyılda Batı Avrupa'daki iktisadi ve askeri değişikliklere bağlı olarak bozulmaya uğramıştır. İnalcık'ın anlatısına göre, Osmanlı Devleti içinde bulunduğu buhranı, modernleşme yönündeki reformlar yoluyla aşabilirdi fakat hem bunda geç kalmış, hem de özerkleşen toplumsal güçler (ulema, ayan, yeniçeri) kendi yerleşmiş çıkarlarını zedeleyebilecek her türlü yeniliğe karşı çıktığından; reformlar, sultan ve yakın çalışma arkadaşlarının dışında ilgi görmemiştir.

İnalcık'ın ortaya koyduğu bu yaklaşım, gerek modernleşme perspektifi gerekse devlet merkezli olması bakımından Weberci-kurumsalcı yaklaşımın izlerini taşır. Öncelikle, Batı Avrupa'daki dönüşüm üretim ilişkilerinin dönüşmesi olarak değil; askeri ve iktisadi modernleşme, başka bir deyişle, Weber'de olduğu gibi rasyonel kurumların oluşması olarak ifade edilmiştir. İkinci olarak, Avrupa'daki dönüşüm, Osmanlı toplumsal ilişkileri üzerindeki etkileri bakımından değil, patrimonyal devlet yapısında yarattığı tahribat bakımından ele alınmış, tahribatın Avrupa'nın kurum ve

---

¹⁴⁵ Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", **Political Modernization in Turkey and in Japan**, Ed. by, Robert E. Ward, Dankwart A. Rustow, Princeton, Princeton University Press, 1968.

değerlerini ithal etmek yoluyla aşılabileceği varsayılmıştır. Bunlara ek olarak, İncılık'ta çıkarları bağlamında ayrışmamış bir toplum tasavvuru göze çarpar. Sultanın çıkarlarının gerilemesi, toplumun tamamının çıkarlarının gerilemesi anlamına gelmekte; modernleşme devlet ve toplumun ortak çıkarı olarak ileri sürülmektedir. Bunların sonucunda doğrudan kapitalizmin dışsal baskısıyla ilişkili olabilecek toplumsal değişimler göz ardı edildiği gibi, bu baskının yıkıcı etkilerine karşı gelişebilecek her türlü tepki modernleşme karşıtı veya gerici eylemler olarak değerlendirilir.

İncılık'ın Osmanlı toplumsal yapısına dair analizleri, tarihyazımında farklı biçimleriyle tekrarlanmıştır. Tarihyazımı, Weber'in Batı ideal tipi çerçevesinde çizdiği ilerlemeci tarih kavrayışını önemli ölçüde sahiplenmektedir. Buna göre modernleşme, hem tarihin içkin amacıdır, hem de bir toplumun modernleşmesinin ölçüsü ampirik olarak Batı toplumlarıyla karşılaştırılarak kavranabilir. Bu ampirik kıyaslama, Osmanlı tarihini bir eksiklikler ve yokluklar tarihi olarak göstermesinin yanı sıra, toplumsal değişimin ölçütünü de Batı toplumların kurumsal değişim dinamiklerine indirger. Örneğin, Niyazi Berkes'e göre Osmanlı'da devletin toplumsal ilişkilerden özerkliği, Osmanlı toplumunu Batı toplumlarının tam karşısına konumlandırmaktadır. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı kitabında buna dair şu ifadeleri kullanır:

“Osmanlı rejimini, Batı geleneğinden en çok ayıran, onunla en çok zıtlaşan ve çağdaşlaşma sürecinin en çapraşık işlerine yol açan özellik...devlet ile toplum arasındaki ilişkinin Batı geleneğinden olan biçimin tam karşıtı olan biçimde olması, yani padişahlık devletin yöneticileri olan hizmet sınıflarının toplum sınıflarını temsil eden kişiler olmamasıdır. Osmanlı devlet ve toplum görüşünün bu yanına göre devlet, toplumdan gelmez. Devlet, toplumun ekonomik çıkar sınıflarının çıkar gereklerine dayanmaz. Siyasal egemenlik toplumsal köklerden gelmez; toplumun üstüne Tanrı tarafından (gerçekte fetih ve güç yoluyla) dışarıdan oturtulur”¹⁴⁶

Berkes, Batı toplumlarında uzlaşmaz sınıflar, bunların özgül çıkarlarını temsil eden devletler ve çelişkili toplumsal yapıların varlığı ampirik olarak ortaya

---

¹⁴⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, a.g.e., s. 31.

konabilirken, Osmanlı toplumunda benzerlerini görmediği için bunları yok saymıştır. Böylelikle tarihyazımı işlevini eksikliği tespit etmekle sınırlamış olur.

Şerif Mardin, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra ortaya çıkan patrimonyal biçimin Osmanlı siyasasının yönünü belirlediğini ileri sürmüştür.¹⁴⁷ Bu biçimle ilişkili olarak, yöneten ve yönetilen sınıflar arasında Batı feodalizmlerinde olduğu gibi şehir ve kasabaların kendi özerk yönetimlerine dayanan ikincil yapılar veya sultan ve köylüler arasında, sultanın ve ona bağlı olan bürokrasinin gücünü dengeleyecek türden hiçbir feodal yetki alanı oluşmamıştır. Bunun sonucunda ise Osmanlı'da hem Hegel'in tanımladığı anlamda merkezi hükümetten bağımsız işleyebilen ve bu bağımsızlığı mülkiyet haklarına dayanan bir sivil toplum oluşmamış; hem de devlet, ekonomi üzerinde tam bir kontrole sahip olmuştur. Mardin, Osmanlı toplumunu evrensel tarihin ölçütü olan Batı toplumlarından farklılaştıran bu ilişkileri, doğu despotizmi ile ilişkilendirmekte ve temelinde kültürel farklılaşmanın yer aldığını ifade etmektedir.

Mardin, Osmanlı toplumunun bu özgül yapısının sınıf ilişkilerini de belirlediğini öne sürmüştür; Osmanlı'daki devlet-toplum ilişkilerinin, merkezden kopuk, kendi içinde bölünmüş, tikelci ve heterojen bir toplum çevrenin, hakim bir merkeze tabi olduğu bir ilişkiye dayandığı tespitinde bulunmuştur.¹⁴⁸ Mardin'e göre *merkez-çevre* kavramsallaştırması, Osmanlı'da devleti özerk kurucu bir özne olarak ortaya çıkaran, yönetilenleri kendi arasında birlik kurmaktan alı koyan ve onları yöneticinin mutlak ve keyfi idaresine tabi kılan ikili sınıf olgusunu açıklamak için ideal bir kavramsallaştırmadır ve Mardin'den sonra da Osmanlı-Türkiye modernleşmesini ele alan pek çok çalışmanın temel referansı olmuştur.

En genel anlamda, Eisenstadt'ın Osmanlı devlet-toplum yapısına dair gözlemleriyle uyumlu olarak, Osmanlı devletinde çevrenin merkeze etki edebileceği aracı kurumların yokluğunu ifade eden merkez-çevre kavramsallaştırması, Metin Heper, İlkey Sunar & Sabri Sayarı, Ersin Kalaycıoğlu & Ali Yaşar Ali Sarıbay, Ali

¹⁴⁷ Şerif Mardin, "Power Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", **Comparative Studies in Society and History**, Vol:11, No:3, 1969, pp. 258-281.

¹⁴⁸ Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.

Kazancıgil, Feroz Ahmad, Karen Barkey gibi yazarların analizlerinin temelinde yer alır. Buna göre, Osmanlı toplumunda çevresel unsurlardan her biri, merkezle dikey bir ilişki kurduğundan bunlar merkeze karşı, kendi içlerinde yatay ittifaklara dayanan bütünlüklü bir karşıtlığını kuramamıştır.¹⁴⁹ Böyle bir örgütlenmenin yokluğu, Avrupa’da var olduğu türden Standestaat türü sivil toplumun nüvesi olabilecek türden devletten bir ölçüde bağımsız, önde gelen toplumsal kesimlerin koalisyonu şeklindeki bir yönetim biçiminin oluşmamasına yol açmıştır.

Merkez ve çevre arasındaki kopukluk, Heper ve Ahmad’a göre çevreyi tamamen etkisiz hale getiren aşkın bir devlet olgusuna yol açarken¹⁵⁰; Barkey, Mardin ve Keyder’in değerlendirmesine göre, fiili bir özerkliğe, esnek bağlara ve çoğulculuğa yol açmıştır.¹⁵¹ Her iki şekilde de merkez-çevre ikiliği, hem Osmanlı toplum yapısında yöneten ve yönetilen ilişkisini sınıfsal bir temelde açıklayamayacağı, hem de bu ikiliğin Cumhuriyet tarihinde de süreklilik gösterdiğini varsayar. Örneğin Mardin, merkez-çevre çatışmasının tımar sisteminin dönüşmesiyle bozulmaya başladığını, memurların köylülere zor kullanarak ağır vergi yükü altında ezilmelerinin, köylülere eşrafla daha yakın ilişkiler kurmalarına neden olduğunu ileri sürmüştü; bunun ise köylülerin isyanlarını kendilerini sömüren eşrafa karşı değil, sorumlu olarak gördükleri devlete karşı yöneltmeleri sonucunu doğurduğunu dile getirmiştir.¹⁵² Osmanlı tarihi boyunca kırsal alanda ortaya çıkan ayaklanmaların çoğu durumda sipahinin ya da eşrafın öncülüğünde ortaya çıkmış; merkez-çevre çatışması, İslam’ı, merkeze karşı çevrenin bütünleştirici ideolojisi haline getirmiştir. Sonuç olarak, toplumsal sınıfların ve sınıf bilincinin gelişmesini engellemiştir. Sınıfların üretim alanında değil; kültürel alanda tarif edilmesine yol açan merkez-çevre çatışması, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e taşınan ve Türk siyasal hayatındaki ikilikleri kuran bir çatışma olarak tarif edilir.

¹⁴⁹ Metin Heper, **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Çev. Nalan Soyarak, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2006.

¹⁵⁰ Heper, **a.e.**; Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2006.

¹⁵¹ Şerif Mardin, Türkiye’de Toplum, **a.g.e.** Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi**, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Versus Yayınları, 2008; Çağlar Keyder, “İmparatorlukta Hukuk ve Meşruiyet”, **Toplum ve Bilim**, No:100, 2004, ss.65-83.

¹⁵² Mardin, **a.e.**

Heper de benzeri şekilde çevreyi baskılayan bir merkezin siyasal sonuçlarını Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinden Cumhuriyet Türkiye'sinin geç dönemlerine kadar genişletir. Heper'e göre, Osmanlı'daki geleneksel devletin aşkınlığı, cumhuriyet döneminde bürokratik aşkınlık biçiminde devam etmiştir.¹⁵³ Aynı şekilde, girişimci sınıfın kendi arasında yatay ilişkiler yoluyla örgütlenemeyişinin, devletin bu kesim üzerindeki denetleyici işlevinin ve itibarsızlaştırıcı söyleminin de cumhuriyet tarihi boyunca devam ettiği iddia edilmektedir. Ticaret ve sanayi kesimleri parçalı yapısını sürdürerek birleşik bir Türk burjuvazisi oluşturamamış; taleplerini devlete açıkça iletebileceği bir güvenli siyasal ortama sahip olamamıştır. Dolayısıyla, Osmanlı-Türkiye tarihsel hattında siyasal sistemin toplumsal sınıflara dayandığı bir sistem görebilmek mümkün olmamıştır. Bu nedenle, siyasal hayattaki temel bölünme iktisadi olmaktan çok kültürel bir temelde gelişmiştir.

Tarihyazımı, Osmanlı devlet ve toplum yapısını Weberian-kurumsalci yaklaşımın kavram ve yöntemleri çerçevesinde analiz etmenin yanı sıra, Weber'in modern kapitalizm yaklaşımını da benimser ve Osmanlı tarihinde mülksüzleşme, üretim ve geçim araçlarından ayrılma gibi süreçleri değil; kapitalizmin ölçütü olarak rasyonel girişimciliği, burjuva kültürünü ve çağdaş sınıf çatışmasını arar. Bunun sonucunda Osmanlı toplumunun 16.yüzyıl itibariyle içine girmiş olduğu dönüşüm, Batı'da olduğu türden rasyonel girişimci bir sınıfın oluşmaması nedeniyle kapitalist bir dönüşüm olarak adlandırılmaz. Örneğin İncılık, Osmanlı toplumunda sermaye birikiminin oluşumu sorusunu Weber'in ölçütleriyle benzer şekilde sanayi kapitalizminin oluşumunu mümkün kılacak rasyonel bir zanaatkarlar topluluğunun var olup olmadığı ve bunların kapitalist girişimciler haline gelmesini destekleyecek bir devlet örgütlenmesinin ne ölçüde geliştiği sorusu etrafında ele alır.¹⁵⁴ İncılık'a göre, Osmanlı devleti, kentsel üreticiler arasındaki rekabeti önleyerek sermaye birikiminin ve farklılaşmış bir ekonominin önüne geçmiştir. Devletin kentsel üretimi düzenleyici uygulamaları, lonca yapısının sürekliliğini sağlayarak zanaatkarların zenginleşme eğilimini kontrol altında tutmuştur. Öte yandan tüccarlar ve sarraflar, bu düzenleyici

¹⁵³ Metin Heper, Türkiye'de Devlet Geleneği, **a.g.e.**

¹⁵⁴ Halil İncılık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", **The Journal of Economic History**, Vol:29, No:1, 1969, ss. 97-140.

uygulamaların tamamen dışında yer almışsa da İnalıcık'a göre bu kesim iki nedenden ötürü kapitalist girişimci olmaya uygun değildir. Birincisi, faiz ve kâr, toplum nazarında meşru kazanç yolları olarak görülmemekte; toplumun diğer kesimlerinin bu gruba yönelik düşmanca bir tutum içerisine girmesine neden olmaktadır. Bu ise, tüccar ve sarrafların varlığının sadece siyasal olarak değil, aynı zamanda sosyal olarak da sınırlandırılmasına yol açar. İkincisi, devletin zenginliğe el koyma yetkisini her daim elinde tutması ve miras hukukunun gelişmemesi nedeniyle, birikimin nesilden nesile aktarıldığı kapitalist aile şirketlerinin oluşamayacak olmasıdır.

Tüm bu analizlerden İnalıcık, Osmanlı toplum yapısında devletin sermaye birikimini engelleyici bir işlev üstlendiği sonucunu çıkarır. Devlet, tüccar sınıfını düzenleyici alanı dışında tutarak gelişmesini desteklemiş fakat bu zenginliği daha çok kendi tüketimi için kullanmıştır. Uluslararası pazarın ve kentsel talebin yükselmesiyle oluşan iktisadi baskı nedeniyle ortaya çıkan problemler karşısında, çözümü ısrarla geleneksel lonca sistemini koruyarak bulmaya çalışmış, bu nedenle Osmanlı toplumu, Avrupa'da olduğu gibi merkantilist bir ekonomiye uyumlu bir gelişim göstermemiştir.

İnalıcık'ın sermaye birikimi analizi de Osmanlı toplum yapısındaki analizlerine paralel olarak devlet merkezli bir perspektife dayanır. Devlet, toplumsal yapıya kendi çıkarları doğrultusunda tek yönlü etkide bulunan bir özne olarak ele alınmış, bununla birlikte, devlet ile kentsel üreticiler arasında, bizzatı devlet bürokrasisi içinde de yankı bulan çelişkiler ve mücadeleler dikkate alınmamıştır. Oysa kentsel üreticilerin devletin fiyat denetimindeki ısrarını, sermaye biriktirme ufkuna sahip olmayışları veya geleneksel inançları doğrultusunda kendi yatay ilişkileri içerisinden gelişen bir rekabetin önüne geçme amacından ziyade; dışarıdan gelen Avrupa mallarıyla rekabet sonucu karşı karşıya kaldıkları işsizlik ve mülksüzleşme olgularına karşı kendi sınıfsal konumunu sürdürebilme gayretiyle ilişkilendirilebilir. Öte yandan lonca sisteminin korunması, devletin patrimonial karakteriyle ya da sermaye birikimini engelleme keyfiyetiyle ilgili değil; tersine uluslararası ticaretin eşitsiz koşullarından korunmak isteyen kentsel üreticilerin örgütlü karşı duruşunun devleti bu kesimleri koruyucu önlemler almaya itmesi ile ilişkili olduğu da düşünülebilir. Tarih yazımı içerisinde bu yönlü perspektiflerin sesinin duyulmaması, özellikle Barkan ve İnalıcık'ın etkileriyle

şekillenen tarihyazımının, Osmanlı toplumunu ikili sınıf yapısının kusursuz işlediği, toplumsal farklılaşmanın ya da sınıfsal hareketliliğin olmadığı; hükümdarın tayin ettiği toplumsal konumları sorgusuzca kabul eden halk sürülerinden oluşan çelişkisiz bir toplum olarak tasavvur etmesiyle ilgilidir.

Öte yandan İnalcık'ın analizi, zanaatkarların birer kapitalist girişimci sınıf olmaları potansiyelini hesaba katmakta; fakat onların tam da kapitalizmin gelişmesinin sonuçları olarak yavaş yavaş mülksüzleşmeleri ve proleterleşme süreçlerini görmemektedir.¹⁵⁵ Bunda, kapitalizmin modern yorumunun, yani kapitalist ilişkilerin salt gelişme ve zenginleşme olarak tanımlanarak, temelindeki ilk birikim süreçlerinin yıkıcı etkilerinin görmezden gelinmesinin etkili olduğu söylenebilir. Yerli kentsel üreticilerin mülksüzleşmesi, Weber'in modernist kavrayışında kapitalizme ilişkin betimlediği, Batı'nın kültürel olgularıyla ilişkili rasyonel bir gelişme yoluna uymadığı için tarihyazımında kapitalist dönüşümün göstergeleri olarak yer almamaktadır.

İnalcık, 16. ve 17.yüzyıllarda buğday ihracatının daralması, fiyatların artışı, kıtlık ve açlıkların baş göstermesi, topraksız köylülerin sayısında artış ve hane başına düşen topraktaki küçülmeye bağlı olarak çift hane sisteminin bunalıma girmesi gibi süreçlerden bahsetmiş olmasına rağmen, bunları Anadolu'daki nüfusun artışıyla ilişkili olarak ortaya çıkan krizle açıklamaktadırlar.¹⁵⁶ Bu kriz, reayanın paralı askerler olarak askeri sınıfa dahil edilmesi veya dini memurlar haline gelmesi biçiminde sınıflar arasındaki dikey hareketliliğe yol açmış; bu da Osmanlı'daki ikili sınıf yapısını çözülmeye itmiştir. Yazarlar, bu dönemde “işçi gücü olmayan binlerce Anadolu köylüsü”nün ya askeri sınıfa yükselmek için rakip şehzadelerin bayrağı altında toplandığını, ya da gelecekteki dini zümrenin ayrıcalıklarından yararlanmak umuduyla Anadolu kentlerindeki medreselere doluştuğu belirtmiş, bunların gerek bu kentleri gerekse kırsal alanları yağmalayıp, soyup soğana çevirdiklerinden bahsetmişlerdir.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Benzeri bir eleştiri için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, “Türkiye’de İşçi Sınıfı, Tarihyazımı ve Sınıf Bilinci”, *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014 Yeni Yaklaşımlar Yeni Alanlar Yeni Sorunlar*, Ed. by Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, ss. 132-144.

¹⁵⁶ Halil İnalcık, Donald Quataert, Osmanlı Ekonomik ve Sosyal Tarihi, **a.g.e.**

¹⁵⁷ **A.e.** s. 58.

Paralı askerliğin reaya arasında yaygınlaşmasıyla bunlar, çeteler kurarak köylüyü haraca bağlayıp topraktan kaçışlara yol açmıştır.

16. Ve 17.yüzyıllarla ilişkili olarak mülksüzleşme, hane başına düşen toprak miktarının azalışı, fiyat artışı, kıtlık, bir kısım toprağın değerinin azalması ve toprağa ekilen ürünlerin seçiminde kârın belirleyici hale gelmesi gibi göstergeler dile getirilmekle birlikte bunlar mevcut üretim ilişkilerinin çözülmesi bağlamında ele alınmamış; bunun yerine, nüfus artışına bağlı olarak arz/talep dengesinin bozulmasının doğal sonuçları olarak gösterilmiştir. Avrupa'daki merkantilist politikaların bu süreçlerle ilişkisi de belirsizdir, çünkü merkantilizmin toplumsal üretim ve yeniden üretim koşulları üzerindeki etkilerinden çok Osmanlı mali sistemindeki etkileri vurgulanmıştır. Buna ek olarak, Osmanlı toplumu bağlamında erken modern dönemde nasıl toprağın bir kısmında değer kaybının olduğu ve diğer bir kısım toprağın daha kârlı ürünleri ekmeye yöneldiği veya sipahiler de dahil olmak üzere bir kısım reayanın yoksullaşırken, âyanın toplumsal ve iktisadi bir güç olarak özerkleşmesini mümkün kılacak birikime nasıl eriştiği soruları yanıtızsız kalmaktadır.

Tarihyazımı, erken modern dönemde 16-18.yüzyıllarda âyan ve devlet arasındaki ilişkiye dair, devletin merkezileşmiş mutlak iktidarının sarsılması ve hükümdara rakip adem-i merkeziyetçi eğilimin gelişmesi dışında, özellikle âyanın toplumsal artığa nasıl el koyduklarına dair oldukça sınırlı bilgiler yer alır. Bu bağlamda toplumsal yapıdaki dönüşüm, dikey sınıfsal ilişkilerden tamamen bağımsız yatay sınıfsal ilişkilerin bir eseriymiş görünmektedir. Nitekim, işsiz köylülerden oluşan Celali isyanları, üretim ilişkilerinin dönüşümü nedeniyle oluşmuş isyanlar olarak değil; tersine bu kesimler, topraktan kaçışların ve dolayısıyla tarımsal yıkımın nedeni olarak gösterilmiştir. Bu, ağır vergi yükü yükleyerek çiftçilerin geçimini imkansız hale getiren ve onları toprağı terk edip kente göç etmeye iten daha sonra eşraf, mütegalibe gibi isimlerle de anılacak olan mahalli iktidarların rolünü muğlaklaştırmaktadır.

Şerif Mardin ve Metin Heper de Osmanlı'da merkantilist ekonominin yokluğunu ve sermaye birikimini mümkün kılacak bir burjuvazinin ortaya çıkamama sürecini İnalcık'a çok benzer tespitlerle tartışır. Heper, Avrupa'da meydana gelen fiyat artışlarının Osmanlı maliyesinde yarattığı krizle ilişkili olarak 16.yüzyılda patrimonyal

yapının değişime uğrasa da bu değişimin daha çok mevcut yapıda gerileme ve yozlaşma biçiminde gerçekleştiğini ifade eder.¹⁵⁸ Bu değişim, iltizam sistemine geçilmesine ve bağımsız bir âyan sınıfının ortaya çıkmasına yol açmıştır, fakat bu kesim İngiltere’deki toprak aristokrasisinden farklı olarak üretici girişimcilikle ilgisi olmayan, kendilerine hayat boyu bahşedilen iltizam haklarını devletin onayladığı ikinci el mültezimlere satarak kar elde etme yoluna gitmiştir.

Mardin’e göre de âyanın devlet ayrıcalıkları elde etmeye dönük rekabeti, büyük ölçüde pazar mekanizmasının yerini almıştır.¹⁵⁹ İltizamla verilen vergi toplama ayrıcalığı, ticaretten ve pazar için üretimden çok daha karlı olduğundan, âyan sınıfı tarımı modernleştirmek yerine iltizam ayrıcalığı için çaba harcamayı tercih etmiştir. Devletin mevcut sosyal grupların farklılaşmasına ve sosyal özerkliğe erişimine izin vermeyi reddetmesi, âyanı devlet desteğine bağımlı hale getirerek bunların Osmanlı devletinin küçük kopyaları haline gelmesine yol açmıştır. Kapitalist girişimci bir sınıf, âyan içinden çıkmadığı gibi tüccarlar arasından da çıkmamıştır. Batı feodal lordları ve kralları tüccarlara zanaatkarlardan daha fazla destek verirken, Osmanlı imparatorluğunda durum tam tersidir. Devlet sadece loncaları tüccarların tekeli eğilimine karşı korumakla kalmamış, daha önemlisi şehir ve kasabalara bağımsız yönetim ve tüzel kişilik tanımayarak ticari kapitalistler oligarşisinin oluşmasına ket vurmuştur.

17. yüzyıldan sonra zenginliğe el koyma politikasının daha sık hale gelmesi, memurların hem köylülerin hem de tüccarların durumlarını kötüleştirici gasplara başvurmasına yol açmıştır. Osmanlı tüccarları nadiren uzun yolculuklar yapmış ve ticaretle, *commenda* dan daha geniş bir temelde ilişkilenmemişlerdir. Öte yandan, Osmanlı iktisadi denetim politikaları, tüketiciyi korumak adına üreticiyi baskılamaya dayanan *hisba* sistemine dayanmakta; bu ise yetkililer üzerinde etkisi olmayan satıcılar için genellikle yıkıcı etkiye bulunmaktadır. Hisba uygulaması, kaçınılmaz olarak bir karaborsa yaratmış ve küçük tüccarları ticarete girmekten alıkoymuştur.

---

¹⁵⁸ Metin Heper, Türkiye’de Devlet Geleneği, **a.g.e.**

¹⁵⁹ Şerif Mardin, Power Civil Society, **a.g.e.**

Mardin’e göre, Osmanlı devletinin insan gücüne bakışı da önyargılıdır. Emeğin harcanabilir bir şey olarak görülmesi, Osmanlı sisteminde mümkün değildir. Çünkü, emeği kontrol altına almak adına hiçbir politika oluşturulmamış, herhangi bir belirli işgücü eksikliği ortaya çıktığında sorunu çözenin karakteristik yolu düzenleyici politikaları değiştirmek olmuştur. Böylelikle, piyasanın etkisi ancak dolaylı bir şekilde gerçekleşebilmiştir. Özellikle Mardin’in kavrayışında alt sınıflar, üretim ilişkilerindeki nesnel var oluşlarından çok, devletle kurmuş oldukları öznel ilişkiler bağlamında ele alınmaktadır. Doğu despotizmi kavramsallaştırması içinden aksi bir değerlendirme yapmak da mümkün değildir. Nitekim Mardin, Avrupa’daki toplumsal devrimlerin temelinde devrimci unsurların örgütsel özerkliğini mümkün kılacak bir yapı görürken; Osmanlı’da toplum yapısıyla ilişkili olarak böyle bir özerklik söz konusu değildir. Bu nedenle, ortaya çıkan çeşitli isyanlar bürokrasi tarafından düzenli olarak bastırılabilmiştir. Tüm bu tespitlerden yola çıkarak Mardin, Osmanlı’da devletin, sermaye birikimini mümkün kılacak tüm dinamikleri bastırarak, piyasa kurumunun oluşmasını engellediği sonucuna varmış; bunu burjuvalaşma sürecinin çarpıtılması olarak okumuştur.

İnalcık’ta da görülen fakat Heper, Mardin ve Berkes’in analizlerinde de belirgin şekilde ortaya çıkan bir başka sorun, sermaye birikiminin ilerici ve gerici biçimleri arasındaki ayrımdır. Osmanlı tüccarlarının, Batı burjuvazisine özgü girişimci ruhtan tamamen yoksun, daha çok kısa yoldan kar etme isteği, ürkeklik, fırsatçılık gibi özelliklerle tanımlanmakta; gasp ve el koyma yoluyla gelişen birikim tarzları, tarımı ve ticari ilişkileri modernleştirmemeleri nedeniyle hesaba katılmamaktadır. Berkes, tımar sisteminin bozulması ile sınıflaşma sürecinin gelişmesi arasındaki ilişki şu şekilde anlatılmaktadır:

“Bunun, Batı’daki yeni “paralı sınıf”ın doğuşundan farklı olan yanı, servet birikiminde eski üretim biçimlerini değiştirmeye, yeni üretim biçim ve ilişkilerini yaratmaya yol açması yerine, eski üretim yöntem ve ilişkilerini “daha da bozuk ve güçsüz biçimleriyle tutmaya” yol açmasıdır. Ayrıca iki fark daha gelişti: paralı sınıf ile hükümdar arasında bir çeşit “ortaklık” yaratma yerine bir çeşit “düşmanlık” geliştirildi... İkinci farklı yan, bu bozuluşu derinleştirmeye yarayan ve yeni ekonomi sisteminin (kapitalist üretim sisteminin) gelişmesini

imkânsızlaştıran iki tipi, yani “tefecî” ile “sarraf” gücünü yaratmasıdır”.¹⁶⁰

Berkes, tefeci ve sarrafların köylüleri kendilerine borçlandırarak sömürü ilişkisine dayalı bir sınıflaşmanın söz konusu olduğunu belirtmesine rağmen bunu kapitalist üretim tarzının göstergeleri olarak değil, karşı göstergeler biçiminde okumaktadır. Bu tür bir zenginlik, sanayi kapitalizminin ilerici niteliğinden farklı olarak yozlaşma ve gerileme olarak anlamlandırılmıştır. Böylelikle yazarlar, Keyder’in AÜT yaklaşımında ileri sürdüğüne benzer şekilde kapitalizm ile sömürüyü birbirinden tamamen ayırarak ele almışlardır.

Genel olarak değerlendirecek olursak, Osmanlı’daki hakim Weberian-kurumsalcı tarihyazımı, Osmanlı toplumundaki patrimonial yapısının Batı’nın feodalizminden farklılaşmasının, onun durgunluğu ve değişmezliğinin temel nedeni olarak göstermiştir. Değişim, dışsal bir dinamikle ortaya çıktığında ise mevcut yapı ve ilişkileri dönüştürmemiş; sadece bunları yozlaşmış biçimler haline getirmiştir. Dolayısıyla bu tarihsel anlatı, Osmanlı’daki dönüşümün kapitalist niteliğini, dönüşümün ortaya çıkardığı sınıf oluşumlarını ve mücadelelerini görünmez kılmış; görünür olanların da anlamını önemli ölçüde muğlaklaştırmıştır. AÜT yaklaşımlarında olduğu gibi Weberian-kurumsalcı yaklaşımda da patrimonial yapı ve aşkın devlet olgusuna dayanan tarihsel fark, Türk siyasal hayatının Osmanlı’dan cumhuriyete değişmeyen özü olarak varlığını sürdürmüştür.

1.5.1. Alternatif/Eleştirel Tarihyazımının Gösterdikleri

Bahsi geçen tarihyazımına karşı geliştirilen ilk eleştiri, üretim tarzının özgünlüğü ve benzersizliği yaklaşımına karşı geliştirilmiştir.¹⁶¹ Bu yaklaşıma göre Osmanlı’daki üretim ilişkileri, köylü emekçilerin toprağın mülkiyetine değil sadece tasarruf hakkına sahip olduğu ve ürünlerinin bir kısmına el konulduğu feodal üretim

¹⁶⁰ Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, a.g.e. s. 105.

¹⁶¹ AÜT yaklaşımını reddederek Osmanlı İmparatorluğu’nda feodal üretim tarzının hakim üretim tarzı olduğunu ileri süren yazarlar arasında Kurthan Fişek, Doğan Avcıoğlu, Doğu Perinçek, Oya Sencer, Suat Aksoy, Muzaffer Erdost, Mübeccel B. Kıray, Korkut Boratav, Muammer Sencer, İlhan Tekeli, Ünal Nalbantoğlu, Yıldız Sertel, İlber Ortaylı, Halil Berktaş, Oğuz Oyan sayılabilir. Bkz. Oğuz Oyan, **Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları**, Ankara, İmaj Yayıncılık, 1998, s. 134.

ilişkilerine dayanır. Bu tam bir feodalite olabilir,¹⁶² merkezi bir feodalite olabilir¹⁶³ veya askeri-dinsel bir feodalite olabilir.¹⁶⁴ Erken çalışmalarında Halil Berktaş, Osmanlı toplumsal yapısında Asya Üretim Tarzı'nın geçerli olduğu fikre açıkça karşı çıkarak, bu tahlilin feodalizmi Batı Avrupa'nın adem-i merkeziyetçi vassalık ilişkilerine eşitleyen dar bir kavramsallaştırmasından kaynaklandığını ileri sürer.¹⁶⁵ Başka bir deyişle AÜT yaklaşımında üretim tarzı, toplumların ekonomik temellerindeki ortaklıklardan ziyade üstyapı düzeyindeki farklılıklara bakarak tanımlanmıştır. Berktaş'a göre Osmanlı İmparatorluğu'nun üretim tarzı açıkça feodaldır. Artığa el koyanların ayrı ayrı aristokratlardan oluşmuyor olması; tarımsal artığa el koyma biçiminin emek-ranttan çok ürün-ranta dayanması üretim ilişkilerin feodal olmadığı anlamına gelmez. Feodalizm tarımsal artığa el koyma biçimi olup; yasal ve hukuksal üst yapıda değil; mülkiyet ve bölüşüm ilişkilerinde açığa çıkar. Bir yanda bağımlı üreticiler olarak köylüler diğer yanda buna el koyanların varlığı feodal üretim ilişkilerin oluşmasının asıl koşuludur.¹⁶⁶ Bunun yanı sıra Berktaş, Avrupa'daki serfliğin bir kölelik biçimi olmayıp, emek-rant biçiminden ziyade kendi üretim aracına ve toprağı kullanma hakkına sahip küçük köylülük biçiminde deneyimlendiğinin altını çizer. Öte yandan Osmanlı küçük köylüsü ise artık ürünü üzerinde kontrol sahibi olmadığından bağımsız olduğu ileri sürülemez.

Oğuz Oyan'a göre de emek rantını tek feodal rant biçimine indirgemek serfliği ve feodalizmi çok dar bir görüş açısından tanımlamaktır; ki feodalizmin dar anlamda kullanımı, 19. yüzyıl sonu 20.yüzyıl başı gibi oldukça yakın bir tarihsel geçmişin ürünüdür.¹⁶⁷ Osmanlı tarihyazımı bir üretim tarzından çok bir yönetim şekli anlamına gelen bu geç dönem feodalizm yaklaşımını olduğu gibi benimsemiş; bu şekilde ya feodalizmin yalnızca spesifik bir aşamasını üretim tarzının genel özellikleri olarak tanımlamış; ya da bir arada bulunması olanaksız görece özerk özelliklerinin keyfi bir birleşimini ele almıştır. Tarihyazımındaki eklektik analize ilişkin olarak Oyan şöyle

¹⁶² Halil Berktaş, **Kabileden Feodalizme**, 2. bs, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1989; Oyan, **a.e.**

¹⁶³ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin düzeni:(dün-bugün-yarın)**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1969.

¹⁶⁴ Muzaffer İ. Erdost, **Kapitalizm ve Tarım**, Ankara, Onur Yayınları, 1988.

¹⁶⁵ Halil Berktaş, a.g.e.

¹⁶⁶ Halil Berktaş, "The feudalism debate: The Turkish end-is 'tax-vs.-rent' necessarily the product and sign of a modal difference?". **The Journal of Peasant Studies**, Vol:14, No: 3, 1987, ss.291-333.

¹⁶⁷ Oğuz Oyan, Feodalizm, **a.g.e.** s.14.

yazar: “ilginç olan, Osmanlı toplumunun ayırt edici özellikleri saptanırken XV.yy ortası ile XVI.yy’ın son çeyreği arasındaki görece istikrarlı olgunluk dönemi esas alınırken; Batı Avrupa feodalizmi söz konusu olduğunda VIII.yy ile XIV.yy arasındaki uzun şekillenme ve olgunluk dönemlerinin karma özelliklerinin işe geldiği gibi seçilip alınmasıdır.”¹⁶⁸

John Haldon, Samir Amin’e paralel şekilde, pre-kapitalist üretim tarzlarını daha evrensel bir başlık altında, haraççı üretim tarzı olarak ele alınabileceğini ileri sürer.¹⁶⁹ Haldon, Berktaş’ın AÜT yaklaşımına dair yönelttiği eleştirilere benzer eleştirileri Perry Anderson’ın yaklaşımına yöneltir. Anderson’ın Doğu ve Batı arasında üretim tarzlarının farklılaştığına yönelik yaklaşımına karşılık; asıl farklılığın üretim tarzında değil; kurumsal düzeyde üst yapılar düzeyinde meydana geldiğini ileri sürer. Üst yapısal biçim akrabalık, din, devlet gibi unsurlarca belirlenmiş olabilir. Bunlar üretim tarzının somut tarihsel kurumsal ifadeleri olabilirler. Fakat bunlar asla üretim tarzının bizatihi kendisi değildirler. Haldon’a göre vergi ve rant arasında artığın alınış biçimine, dolayısıyla üretim tarzına dair bir farklılaşma yoktur. Bunlar aynı üretim tarzının -haraççı üretim tarzı- farklı tarihsel formasyonlar altında aldıkları özgül biçimlerdir.

Feodal Üretim Tarzı veya Haraççı Üretim Tarzı yaklaşımları, şüphesiz, tarihyazımının toplum yapısının benzemezliliği, farklılığı, durağanlığı üzerinden şekillenen analizlerini karşısına alarak Osmanlı İmparatorluğu’nu evrensel tarih içerisinde konumlandırmaya olanak tanır. Bununla birlikte Feodal Üretim Tarzı yaklaşımlarının tümü kapitalizme geçişi anlaşılır kılmak konusunda aynı olanakları sunmamaktadır. Daha önce Dobb, Hilton ve Hill’in feodalizm kavramını oldukça geniş ve esnek biçimde tanımlamış olmalarına karşın kapitalizmi oldukça ampirik ve dar bir şekilde kavramsallaştırdıklarına ve bunun ilksel birikimin farklı biçimlerini analiz etmeyi engellediğine değinmiştik. Osmanlı İmparatorluğu bağlamında geliştirilen feodal üretim tarzı tartışmalarında da benzeri bir sorun ortaya çıkar. Bu yaklaşımlar, Osmanlı üretim tarzının özgünlüğü ve durağanlığı sorununu aşmaya

---

¹⁶⁸ A.e. s. 137.

¹⁶⁹ John Haldon, **The State and the Tributary Mode of Production**, London, Verso, 1993.

yardımcı olmakla birlikte, kapitalist dönüşüm sürecini anlamlandırmakla ilgili veri ve perspektifi yeterince sağlamamaktadır. Başka bir deyişle, üretim tarzının yapısal analizi, dönüşüm sürecinin analizini aydınlatacak şekilde ele alınmamıştır. Örneğin bu hususta Dobb, Hill ve Hilton ile benzer bir çizgide konumlanan Berktaş, Osmanlı İmparatorluğu’nda kapitalizme dair nüveleri tespit edebilmek için gözlemlenebilir bir “nitel sıçrama” arayışına girer.

Öte yandan Weberian-kurumsalcı ve AÜT yaklaşımları etrafında gelişen tarihyazımında toplumsal dönüşümün anlaşılmasına neden olan asıl sorun, ileri sürülen veriden ziyade verinin sunuluş, yorumlanış biçimidir. Örneğin Keyder, Avrupa’dan ithal edilen pamuklu mamul malın Osmanlı pazarını istila etmesinden, toplumsal işbölümünü bozmasından, şehirdeki imalatla, köy zanaatlarında ve yerli sanayide işsizliğe yol açmasından bahseder. Bu süreçten en çok zarar gören toplumsal kesimin kentlerdeki imalatçılar olduğunu, o döneme ilişkin kayıtların tezgah ve zanaatkar sayısındaki, üretilen kumaş miktarındaki ani düşüşü gösteren istatistiklerle dolu olduğunu ileri sürer.¹⁷⁰ Bununla birlikte, Keyder için asıl soru, bu kesimlerin mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri değil; proto-endüstri nüvesini oluşturup oluşturmadıkları olduğundan, bu kesimler Keyder’in metninde birer özne olarak yer bulmazlar. Keyder, köylülerin ve işçi sınıfının Türk siyasal hayatının hiçbir döneminde siyasal mücadelenin sonucunu etkileyebilecek ölçüde güçlü veya örgütlü olmadıklarını; çatışmaların aksine bürokrasi ya da burjuvazi içerisindeki gruplara dayandığını savunur.¹⁷¹ Bu nedenle de mülksüzleşen, işçileşen toplumsal grupların tarihini konu etmemiştir. Keza Keyder, köylülerin önemli bir kısmının ezici vergi yükü ve artan borçları nedeniyle yoksullaşmasından, ellerindeki çift hayvanlarını ve tarım araçlarını kaybederek büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde ortakçılığa başlamasından bahseder;¹⁷² fakat köylünün toprağının elinden alınmaması ve hukuki statüsünün değişmiyor oluşu nedeniyle bunu analizini değiştirecek bir gelişme olarak değerlendirmemiştir.

---

¹⁷⁰ Çağlar Keyder, Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, **a.g.e.** s. 45

¹⁷¹ **A.e.** s.12.

¹⁷² **A.e.** s. 29

Tarihyazımının sunuş tarzındaki problem, tarihyazımını kapsamlı bir eleştiriye tabi tutan Rifa’at Ali Abou-El-Haj ile geç dönem çalışmalarında Asya Üretim Tarzı yaklaşımından tümüyle vazgeçen Huricihan İslamoğlu tarafından dile getirilmiştir. Abou-El-Haj bu hususla ilgili şöyle yazmıştır: “*Osmanlı tarihçilerinin, Osmanlı devlet ve toplumun bütünüyle durağan bir yapı olarak düşünmeye alışkın oldukları ve yeni bulgular aksini yani bir hareketliliği ortaya koysa dahi düşüncelerine yeni bir yön verme konusunda büyük bir kavramsal sıkıntı içinde bulundukları ileri sürülebilir. Ancak Osmanlı tarihçileri uzun vadede şu kaçınılmaz soruyla karşılaşacaklardır: Devlet ve toplumun topyekûn bir dönüşüm yaşadığını kabul etmeleri için daha ne kadar fazla değişime gerek vardır?*”¹⁷³ Osmanlı tarihyazımı, 16. yüzyılı bir dönüşüm meselesi olarak ele almak yerine Avrupa için “ilerleme”, Osmanlı İmparatorluğu için “gerileme”nin başlangıcı olarak ele alır.

Abou-El-Haj’a göre, tarihyazımı iki noktayı gözden kaçırır. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında -özellikle 17. yüzyıl düşünüldüğünde- derin benzerlikler ve paralellikler olmasına rağmen bunlar göz önüne alınmamıştır. Bunun gerisinde Osmanlı toplumunun erken modern dönem Avrupa’sına kıyasla daha öznel kriterlerle tartışılması yer alır. Örneğin 18.yüzyıl İngiltere’inde genel bir olgu olan yolsuzluk, o dönemi çalışan tarihçilerce meşru bir araştırma konusu olarak ele alınırken; Osmanlı devlet ve toplumunda aynı konu ele alındığında tarihçiler bunu analiz etmekten çok kınamakla yetinirler.¹⁷⁴ İkincisi ise, devlet kavramı, bütün Osmanlı tarihi boyunca hep aynı kalmış gibi, zamanın akışı görmezden gelinerek ele alınır; erken modern dönem ve modern dönem devleti arasında hiçbir türden ayırım yapılmamıştır.¹⁷⁵ Tarihyazımının devlet yaklaşımı, büyük ölçüde ulus-devletin modern standartlarının temel normu oluşturduğu varsayımı üzerine inşa edilir.¹⁷⁶

Huricihan İslamoğlu, tarihyazımının Batı ve Batı dışı tarihlerin birbirinden ayrıştırılarak her birinin kendi içinde dondurulmuş ve idealize edilmiş modellerini ortaya çıkardığından; bu şekilde Batı dışı tarihi bir eksiklikler ve olmamışlıklar öyküsü

¹⁷³ Rifa’at Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Oktay Özel, Ankara, İmge Kitabevi, 2000, s. 48.

¹⁷⁴ A.e. s.31.

¹⁷⁵ A.e. s.30.

¹⁷⁶ A.e. s.31.

olarak resmettiğinden bahseder.¹⁷⁷ İslamoğlu ilk olarak, Avrupa ve Avrupa dışı tarihlerin 15.yüzyıldan sonra hiç de birbirlerinden kopuk bir şekilde gelişmediklerini, özellikle Osmanlı İmparatorluğu gibi bir bölge söz konusu olduğunda iki ayrı tarihten bahsetmenin pek de anlamlı olmadığını vurgular. 17.yüzyıldan itibaren farklı bir devlet, hem Avrupa tarihinde hem de Avrupa dışı bölgelerde egemen olmaya başlamıştır. İkinci bir nokta ise, tarihyazımı Simithçi bir anlayış ile ticari faaliyet ve bunun gerektirdiği özel mülkiyet ilişkilerinin insanlar arasında devletten bağımsız doğal bir şekilde geliştiğini; devletin müdahalesinin de bunların gelişimini engellediğini varsayar.¹⁷⁸ Halbuki aksine kapitalimin gelişmesi belli bir devlet yapısının ortaya çıkmasıyla yakından ilişkilidir: ticari grupların çıkarlarıyla özdeşleşmeyen, fakat aynı zamanda ticari grupların faaliyetlerini de mümkün kılan bir devlet. İslamoğlu, devletin küçük bağımsız köylünün statüsünü korumaya çalışmak yoluyla kapitalist gelişmeyi engellediği tezine karşı çıkarak, 16.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal ekonomik gelişme, verimlilik artışı ve teknolojik değişimleri tetikleyen piyasa talebinden ziyade devletin vergi talebi olduğunu ileri sürer. Bu, endüstri öncesi ekonomilerin durağanlığını devlet müdahalesine bağlayan yaklaşımların tam aksini gösterir. Osmanlı ekonomisinin dinamizmi büyük ölçüde devletin ekonomiye vergi talepleri biçimindeki müdahalesine borçludur.¹⁷⁹

Daniel Goffman da benzeri şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşçı niteliklerinin altını çizen ve bunu Avrupa Devletlerinden temel bir farkı olarak ortaya koyan Avrupa Merkezci- Şarkiyatçı tarihyazımını eleştirerek; Habsburglardan V. Karl Şarlken veya Fransa'dan I. François'nın çağdaşı olan I. Süleyman'dan daha az savaşçı olduklarını gösteren hiçbir veri olmadığını; militarizm ve savaşçılığın erken modern devletlerin ortak özellikleri olduğunu dile getirir.¹⁸⁰ Goffman'a göre, Avrupa'daki iktisadi dönüşüm, Osmanlı İmparatorluğu'na tümüyle dışsal ve ilişkisiz değildir. Gerçekte, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ile kurmuş olduğu iktisadi ve askeri

---

¹⁷⁷ Huricihan İslamoğlu, "Mukayeseli Tarih Yazını için bir Öneri: Hukuk-Mülkiyet-Meşruiyet", **Toplum ve Bilim**, No: 62, 1993, ss.19-33.

¹⁷⁸ Huricihan İslamoğlu, **Neden Avrupa Tarihi**, 2.bs, Çev. Simten Coşar, Özgür Gökmen, Yıldırım Kırköz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

¹⁷⁹ Huricihan İslamoğlu, **Osmanlı'da Devlet ve Köylü**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.

¹⁸⁰ Daniel Goffman, **Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700**, Çev. Ülkün Tansel, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.

münasebetler yoluyla bu dönüşümün içsel bir parçası olmuştur. Kerem Nişancıoğlu ve Alexander Anievas benzeri şekilde, kapitalist dönüşümün Avrupa merkezci doğasına karşı çıkarak kapitalist dönüşümün doğasının, çok çizgisel, nedensel olarak çok merkezli ve eş-kurucu bir süreç olduğunu savunmuşlardır.¹⁸¹ Kapitalizmi, Troçki'nin eşitsiz-bileşik gelişim kavramı çerçevesinde ele alan yazarlar, “bileşik”liği, hem “geri kalmış” toplumların kapitalist gelişmenin Avrupa’da geçirdiği aşamaları geçirmeksizin kapitalizme geçiş süreçlerini tamamlamak anlamında; hem de esasında hiçbir zaman saf ya da normal bir gelişme modelinin bulunmayıp, her toplumun gelişiminin her zaman diğerleriyle olan etkileşimleri tarafından belirlenmesi; dolayısıyla kapitalist dönüşümün kendinde bir çoğulluğu temsil etmesi anlamında yorumlamışlardır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa’da ortaya çıkan kapitalist dönüşümün edilgen bir izleyicisi değil; bizatihi o dönüşümün failidir. Dönüşümden etkilenmekle kalmaz; Avrupa ile askeri, siyasi ve dinsel karşıtlıklar ve ticari bağlar yoluyla dönüşümü diyalektik olarak mümkün kılar.

Osmanlı İmparatorluğu’nu gerileme paradigmasının, tikelciliğin, çizgisel ve aşamacı yöntemlerin dışına çıkarak ele alma gayretinde olan; bu amaçla yerleşik tarihyazımını eleştirerek Osmanlı İmparatorluğu’nun dönüşümüne dair yeni tarihsel veriler ve bakış açıları ortaya koyan çalışmalar hiç de az değildir. Bu veri ve bakış açıları, ilk bölümde detaylıca ele alındığı gibi sadece İngiltere’de gerçekleştirmiş bir tarihsel olay olarak değil; evrensel, kalıcı ve eşitsiz-bileşik bir ilişki olarak ilksel birikim perspektifi ile birlikte düşünüldüğünde Osmanlı İmparatorluğu’ndaki dönüşümün formunu anlamlandırmayı mümkün kılabilir.

Örneğin bu çalışmalardan bir kısmı, 16-19. yüzyıllar arasında Osmanlı kırında gelişen sınıfsal farklılaşmayı, bağımsız küçük köylünün ticarileşme, artan vergiler ve borçlanma yoluyla mülksüzleşme süreçlerini ve ahlaki ekonominin yerinden edilmesini; Anadolu köylülerinin bu mülksüzleştirme karşısındaki isyanlarını ve işsiz kalarak kentlere vasıfsız işgücü olarak göç etme süreçlerini ortaya çıkarır.¹⁸² Bu

¹⁸¹ Alexander Anievas, Kerem Nişancıoğlu, **Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu: Kapitalizmin Jeopolitik Kökenleri**, Çev. Çağdaş Sümer, İstanbul, Yordam Kitap, 2020, s. 64

¹⁸² Bkz. Abou-El-Haj, Modern Devlet, **a.g.e.**; Atilla Aytekin, **Üretim Düzenleme İsyan, Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük**, Ankara, Dipnot Yayınları, 2022, Ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları** İstanbul,

çalışmalar, isyancıları genel ve homojen olarak Celali İsyanları altında konumlandıran ve bu kimseleri köylünün malını soyup soğana çeviren, Anadolu tarımını bitiren eşkıyalar olarak resmeden söylemden farklı olarak isyanların gerisindeki gerçek toplumsal çelişkilerin anlaşılmasına ışık tutar.

Bunun yanı sıra, ticarileşmenin İmparatorluğun tamamında eşzamanlı ve tek biçimli bir dönüşüm yaratmadığını, dönüşümün İmparatorluk dahilinde de eşitsiz-bileşik bir karakterde işlediği gösterilir. Örneğin, Batı Anadolu ve Balkanlarda doğrudan üretim ilişkileri üzerinde etkili olup, tarımda işçileşme biçiminde karşılık bulabildiği gibi; İmparatorluğun başka yerlerinde, toprakla kurulan yeniden üretim ilişkisinin krize girmesi; bağımsız küçük üreticilerin işe yaramaz kılınması ve bir geçim aracı olarak tarımsal üretimi terk etmeleri biçiminde de ortaya çıkabilir. Aynı şekilde büyük toprak sahibi tüccar, İmparatorluğun kimi bölgelerinde daha erken ve belirgin olarak, kimi başka yerlerde ise daha geç ve bir dizi aşamaya gerek duymaksızın gelişmiş olabilir. Bununla birlikte 19.yüzyıl, özel mülkiyet haklarının tanındığı, özel mülkiyete karşı suçlara karşı merkezi bir ceza sisteminin geliştirildiği, kırdaki emek gücünün daha önce görülmemiş bir biçimde disiplin altına alındığı ve tarımda ilk birikimin açık hale geldiği bir yüzyıl olmuştur.¹⁸³

Kimi diğer çalışmalar ise benzer süreçte lonca kurallarına bağlı esnaf ve zanaatkarların düşük fiyatlı Avrupa mallarının Osmanlı pazarına girmesi, artan vergiler ve fiyatlar nedeniyle yeniden üretimlerini sağlayamayıp mülksüzleşme süreçlerine işaret eder.¹⁸⁴ Ayrıca, 17. yüzyıldan başlayarak, fakat daha belirgin olarak

---

Cem Yayınları, 1995; Madeline C. Zilfi, **Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)**, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Türkiye İş Bankası yayınları, 2018; Cengiz Kırılı, Betül Başaran, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf ve Ticaret**, Ed by Fatmagül Demirel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, ss. 7-20.

¹⁸³ Literatür için bkz. Yücel Terzibaşoğlu, "The Ottoman Agrarian Question and the Making of Property and Crime in the Nineteenth Century", **Ottoman Rural Societies and Economies**, Ed by Elias Kolovos, Rethymno, Crete University Press, 2010, pp.49-106; Alp Yücel Kaya, "Labour Relations and Agrarian Capitalism in the Çifliks of Nineteenth Century Western Anatolia" **Halciyan Days in Crete X. Symposium**, 2018; Yücel Terzibaşoğlu, Alp Yücel Kaya, "19. Yüzyıl Balkanlarda Toprak Rejimi ve Emek İlişkileri", **İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Tartışmalar**, Ed. by Ulaş Karakoç, Alp Yücel Kaya, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021, ss. 49-106; Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", **Devrimci Marksizm**, No:45-46, 2021, ss. 11-66

¹⁸⁴ İlgili literatür için bkz. Eunjeong Yi, **17. Yüzyıl İstanbul'unda Lonca Dinamikleri**, Çev. Barış Zeren, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018; Cengiz Kırılı, Betül Başaran, Osmanlı Esnafı, **a.g.e.**;

19. yüzyıldan itibaren, kentsel üreticiler arasında sınıfsal bir farklılaşmanın da meydana geldiği; yerli küçük üreticinin çoğunluğu Avrupa ticareti ile rekabet edemeyip işlerini kaybederken, bir kısmının ise lonca kurallarından kaçınarak gerek eve iş verme gerekse de küçük ölçekli manifaktürler kurarak, aynı zamanda zanaat emeğini tümüyle ortadan kaldırarak Osmanlı'da bir sanayi yarattıkları belirtilir.¹⁸⁵

Bu çalışmalardan devletin lonca sisteminin çözülmesine karşı sistematik bir çaba içinde olduğu, bu şekilde kapitalist dönüşüme direnç odağı olarak loncaları sistematik olarak desteklediği anlatısından oldukça farklı bir tablo ortaya çıkar. Loncaların çözülmesinin zorluğu, bunların sadece kentsel üretimi denetleyen bir yapı değil, aynı zamanda içinde esnaf ve zanaatkarların örgütlendiği bir toplumsal güç olmasından ve bu toplumsal gücün silahlı ve iktidar üzerinde yaptırım gücü yüksek yeniçeriler ile organik bir ilişki içine girerek çıkarlarını devlet içinde temsil edebilmesinden kaynaklanır. Bu esnaf ve zanaatkarların özellikle alt sınıflarının, düşük rütbeli yeniçeriler ile yakın bir ilişki içinde oldukları ve böylece kentteki temel sınıf çelişkisini oluşturdıkları, 19. yüzyıldaki kentsel isyanların temelinde bu çelişkinin yer aldığı anlaşılmıştır.¹⁸⁶

Lonca yapılanmaları, gerisindeki toplumsal güç nedeniyle devletle kurdukları ilişkiyi bir tâbiyet ilişkisi olarak değil, bir pazarlık ilişkisi olarak kurmuştur.¹⁸⁷ 17. yüzyıldan itibaren vergilerin ve fiyatların yükselerek geçimin zorlaşması; 19. yüzyılda yabancı malların Osmanlı pazarında yaygınlık kazanmasıyla birleştiğinde loncalar için çözülmeyi fiilen dayatmışsa da bu çözülme kentsel üreticilerin direnişiyle karşılaşmış ve bu direniş yeniçeriler aracılığı ile siyasal alanda temsil edilmiştir. Yeniçerilerin siyasal iktidara karşı isyan ve muhalefetlerini bir tür reform ve modernleşme karşıtlığı,

---

Nalan Turna, "Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz", **Osmanlı'dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret**, 2012, ss.21-42; Alp Yücel Kaya, "19.yy İzmir'inde Tüccarlar ve Esnaflar veya "Hacıağalar, Beyler ve Frenkler", **Osmanlı'dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret**, 2012, ss. 79-104.

¹⁸⁵ Suraiya Faruqi, "Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (Sixteenth and Seventeenth Centuries)", **Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950, Ed. by Donald Quataert**, USA, State University of New York Press, 1994, pp.13-58, Donald Quataert, "Ottoman Handicrafts and Industry in the Age of European Industrial Hegemony, 1800- 1914", **Review (Fernand Braudel Center)**, Vol. 11, No. 2, 1988, pp. 169-178.

¹⁸⁶ Marinos Sariyannis, "Unseen Rebels: The 'Mob' of Istanbul as a Constituent of Ottoman Revolt, Seventeenth to Early Nineteenth Centuries," **Turkish Historical Review**, No: 10, 2019, pp. 155-188.

¹⁸⁷ Yi, Lonca Dinamikleri, **a.g.e.**

tutuculuk ve geleneksellik olarak okuyan tarihyazımına karşı bu isyan ve muhalefeti, kentsel küçük üreticilerin işçileşmeye ve “ayrılma”ya karşı kendi verili koşullarını muhafaza etme mücadelelerinin siyasal alandaki yansıması olarak okumak mümkündür. Öte yandan, askeri yetenek ve cesaretleriyle anılan yeniçerilerin kentsel üreticilerle bağlarını güçlendirdikçe ahlaki olarak kusurlu birer asi, serseri, esnaf ve köylü olarak anılmaya başlaması, devletin kentsel üretimi ve artan vergileri garantiye almak, bunun için kentsel üreticileri değersizleştirmek, suçlulaştırmak ve disiplin altına almak amaçlarıyla ilişkilendirilebilir.¹⁸⁸

Tüm bunlar gözetildiğinde yeniçeri ocağının 1826 yılında günlerce süren ayaklanmanın kanlı bir şiddetle bastırılması sonrasında kaldırılması, kentsel üreticileri mülksüzleştiren, üretim ve geçim araçlarından ayıran süreçten bağımsız ele alınamayacağı görülür. Bunun, kentsel üreticilerin işçileşmeye ve mülksüzleşmeye karşı örgütlü direnişini kırarak onları disiplin altına almaya yönelik devlet politikası ile ilişkili olduğunu düşünmek mümkündür. Her ne kadar bu devlet politikasının amacı doğrudan proleterleştirme değil devletin gelirlerini garanti altına alma niyeti ile ilişkili olsa da Troçki’nin Rusya’da kapitalizme geçişle ilgili ileri sürdüğü gibi kapitalist dönüşümün önündeki toplumsal engelleri aşmaya hizmet eder. Bu anlamıyla da sınıf mücadelesiyle yakından ilgilidir.

Buna paralel olarak devletin gittikçe artan savaş harcamaları, modernleştirme adı altında yapılan masraflar, demiryolu, maden işletmeleri gibi büyük ölçekli yatırımlar için Avrupalı sermayedarlara verilen imtiyazlar, sürekli genişleyen devlet borçlarının ve artan oranlı vergi politikasının temelini inşa eder ve bu şekilde bağımsız üreticilerin “ayrılma” süreçlerini pekiştirir. Devlet borçları, Reji ve Duyun-u Umumiye İdarelerinin kuruluşu gibi bağımsız üreticilerin sırtına yüklenen bir dizi ek külfete neden olur.¹⁸⁹ Duyun-u Umumiye İdaresi, bağımsız üreticileri kalıcı bir borç döngüsü içine hapsederken; Reji İdaresi, bütün üretimini tekeline alarak bütün üreticilerini ürünlerini piyasa değerinin altında satmaya zorlayan, buna karşı direnenleri ise cebir yoluyla yola getiren bir zor aygıtı gibi işlev görür. Reji İdaresi

¹⁸⁸NalanTurna, Yeniçeri-Esnaf İlişkisi, **a.g.e.**

¹⁸⁹ Donald Quataert **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Çev. Sabri Tekay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.

doğrudan kendi istihdam ettiği kolcular aracılığıyla, kaçak yollardan piyasa değerine ürününü satmaya çalışan veya yasa dışı olarak bütün eken çok sayıda bağımsız üreticiyi katledip savaş kapitalizminden hiç de farklı olmayan uygulamalara neden olmuştur.

Burada oldukça sınırlı olarak yer verdiğimiz literatürde açığa çıkarılmış olan bu veriler, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilksel birikimin tarihsel sürecinin tartışılabilirliğini ortaya koyar. Osmanlı toplumsal tarihine ilişkin tarihyazımının halen gelişmekte olduğu düşünüldüğünde ayrılmanın tarihsel kuruluşuna dair başka verilerin de ortaya çıkarılabilirliği öngörülebilir.

Bu çalışma, ilksel birikimin tarihsel başlangıcına değil; başlangıçta olanın daha geniş ölçekte yeniden üretildiği bir moment olarak Birinci Dünya Savaşı sürecine odaklanacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI: İLKSEL BİRİKİMİN GENİŞLETİLMESİ

Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte ortaya çıkan emperyalizm tartışmaları, aralarındaki farklılıklara rağmen, emperyalist aşamada sermayenin tekelleştiğini, sanayi sermayesinin finans sermayesi ile eklemlendiğini ve bu yolla büyük kartellerin sermaye ihracına dayalı yeni bir birikim rejiminin ortaya çıktığını ileri sürüyordu. Emperyalizm, ister Hilferding ve Lenin'in deyimiyle "kapitalizmin en üst aşaması" biçiminde tanımlansın, isterse de Hobson'un öne sürmüş olduğu gibi İngiliz ulusun zenginliğini tehlikeye atan, sermayenin bir fraksiyonunun ulusun çıkarlarını kendine tâbi kılarak tüm ulusal kaynakları kendi özel kazancı için kullandığı bir tür kötülük olarak dile gelsin,¹⁹⁰ emperyalizm teorisyenleri, kapitalizmin *doux commerce* anlatısından önemli oranda ayrıışmışlar ve sermaye ilişkilerinin küresel ölçekte yayılımının ilksel birikimin daha geniş ölçekte yeniden ürettiğini ortaya koymuşlardı.

Örneğin, 20.yüzyılın başında ileri kapitalist ülkelerde sermayenin tekelleşme eğilimi ve sanayi sermayesi ile banka sermayesinin kaynaşmasından doğan kartelleşme, Lenin'in düşüncesinde de Marx'a benzer şekilde bir kırılmaya yol açmış görünüyordu. Lenin'in 1916 yılında kaleme alarak kapitalizmin asalaklığından ve çürümesinden bahsettiği *Emperyalizm* metnindeki yaklaşımı, Narodniklerin yerleşik kırsal ilişkiler içerisinden gelişen kurtuluş umuduna karşı kapitalizmin tarihsel ilericiliğini savunduğu *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* kitabındakinden farklılaşıyordu. *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nde Lenin, kapitalizmin dış pazar arama zorunluluğunun, birbirinden ayrı ve kopuk iktisadi düzenleri yıkıp bütün ülkeleri bir tek iktisadi bütün halinde birbirine bağlaması ve bu sırada fikri ve siyasi hayatın sınırlılıklarına son vermesi bakımından tarihsel olarak ilerici bir rol üstlendiğini ileri sürerken, aynı zamanda işçilerin topraktan koparak kentlere göç

---

¹⁹⁰ John A. Hobson, **Imperialism: A Study**, New York, Cosimo Classics, 2005.

etmesini kapsayan ilk birikim sürecini iktisadi faydaları ve emeğin özgürleştirilmesi açısından değerlendiriyordu.¹⁹¹ İşçilerin göçebe kuşlar gibi dolaşması, emeği yerli paternalist bağlardan kurtardığı ve işçi ücretlerini yükselttiği için savunulmuştu.

Emperyalizm'de ise Lenin, kapitalizmin gelişiminin en yüksek aşamasında kendisine atfedilen kimi özelliklerinin tam karşısına dönüştüğünü ileri sürmüştü. 20.yüzyılın başında belirginleşen bu en yüksek aşama üretimin gitgide daha büyük işletmeler içinde yoğunlaştığı, küçük sermayedarların piyasada rekabet edemez hale geldiği, mali sermaye ile sanayi sermayesinin kaynaştığı ve meta ihracatçısı konumundaki sömürgeci devletlerin sermaye ihracatçısı haline geldiği kapitalizmin teknelci aşamasıydı.¹⁹² Lenin'e göre emperyalizm, kapitalizmin gericilik ve şiddet eğiliminin açığa çıkarıyordu. 1920 yılında yazmış olduğu önsözde, demiryolu yapımı gibi basit, demokratik ve uygarlaştırıcı gibi görünen girişimlerin aslında kapitalist köleliği maskeleyişini, bu girişimlerin bağımlı ülkelerdeki insanlar ve "uygarlaşmış" ülkelerdeki ücretli köleler üzerinde özel mülkiyetin baskı araçları olarak işlev gördüğüne değinmiş ve şöyle demişti:

"Küçük patronun emeği üzerine kurulu özel mülkiyet, serbest rekabet, demokrasi -kapitalistlerin ve ellerindeki basının, işçileri ve köylüleri aldatmak için kullandıkları bu sloganlar- geride kalmıştır. Kapitalizm, evrensel bir sömürgeci baskı sistemine, bir avuç "ileri" ülkenin, dünya nüfusunun büyük çoğunluğunu mali yönden boğduğu bir sisteme dönüşmüştür."¹⁹³

İlk birikim süreci, artık proleteryanın kuşlar gibi özgür hale gelmesi değil, eşitsiz gelişme ve yığınların yarı-aç yaşıyor olması anlamına geliyordu. Lenin'e göre kapitalist mantık, sermaye fazlasını, belli bir ülkede yığınların yaşam düzeyini yükseltmeye değil, geri kalmış ülkelere sermaye ihracı yoluyla, bu karları artırmaya yönelik geliştiğini ileri sürüyordu.

¹⁹¹ V.I. Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, Çev. Seyhan Erdoğan, Ankara, Sol Yayınları, 1975.

¹⁹² V.I. Lenin, **Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, 12.bs. Çev. Cemal Süreya, Ankara, Sol Yayınları, 2006, s.99.

¹⁹³ A.e. s.11.

Kapitalizme barışçıl, ilerici, demokratik gibi pozitif sıfatlar atfedilmesi Lenin'in Kautsky'e karşı yürüttüğü tartışmanın da temel konusuydu. Kautsky'nin *ultra-emperyalizm* kavramı kapitalizme dair “yeni bir barışçıl çağ” umudunu taşıdığı gerekçesiyle eleştirilmişti. Lenin'e göre diyalektiği oldukça yanlış anlayan bu yaklaşım, mevcut savaşın çelişkilerine odaklanmak yerine, kapitalizme özsel bir rasyonalite atfedip, emperyalizmin barışçıl ve rekabetçi özgür ticarete zorunlu olarak geri döneceği fikrine yöneliyordu. Oysa savaş, 18. yüzyıl liberal aydınlanma düşüncesinden bu yana gelen ve Marksist düşünce içerisinde de yer edinen sermaye ilişkilerinin doğası gereği devrimci, barışçıl, demokratik, akılcı ve ilerici olduğuna dair fikrin geçersizliğini açık eden bir moment olmuştu. Bununla ilişkili olarak Lenin şu sözleri dile getirmişti:

“Savaş geldi patladı. Çelişkiler daha da keskin bir durum aldı. Yığınların sıkıntısı dev boyutlara erişti. Savaş uzuyor ve genişlemeye devam ediyor. Kautsky broşür üstüne broşür yazıyor, sansürün buyruklarına uysalca uyuyor, toprakların yağmalanmasına ve savaşın korkunçluklarına, savaş vurguncularının yüz kızartıcı karlarına, yaşam pahalılığına, silah altındaki işçilerin “askeri köleliğine” ilişkin verilerin sözünü etmiyor; buna karşılık, proletaryayı durmadan teselli ediyor -onu burjuvazinin devrimci ya da ilerici olduğu, “Marx'ın bile” şu ya da bu burjuvazinin zaferini dilediği savaşlar örneğiyle teselli ediyor; sömürsüz ve yağmasız, savaşı ve silahlanmasız bir kapitalizm “olanağı”nı gösterecek ve “barışçıl demokrasi”nin yararlarını tanıtlayacak rakam sütunları ile teselli ediyor”¹⁹⁴

Böylelikle savaş, i) sermaye birikiminin gerçekleşmesinin salt olağan koşullara değil, savaş gibi olağan üstü hal koşullarına da bağlı olduğunu; ii) devlet aygıtının, olağanüstü halin ve zor araçlarının sermaye birikiminin organik bileşenleri olduğunu; iii) sermayedarların mülkiyet hakkı ve sözleşme özgürlüğüne dayanarak meşrulaştırdığı birikimin yanı sıra, savaş vurgunculuğu gibi gayrı meşru yöntemleri

---

¹⁹⁴ V.I. Lenin, **Proleter Devrim ve Dönem Kautsky**, 5.bs., Çev. Kenan Somer, Ankara, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1989, s. 156.

de içerebildiğini; iv) sermaye birikim sürecinin ilk birikimin mantığını sürekli olarak içinde taşıdığını bir kez daha ortaya koymuştu.

Sermayenin merkezileşmesine yönelik hareket, ilksel birikimin içe ve dışa doğru daha geniş bir ölçekte yeniden üretilmesinin koşulunu yaratmıştı. Hilferding, bu süreci devlet müdahalesinin genişlediği örgütlü kapitalizmin ortaya çıkması olarak tarif etmişti.¹⁹⁵ Sermayenin tekelleşmesine giden yol; parasal kredilerin yaygınlaşması ve bireysel girişimcilikle özdeşleşmeyen bir sanayici kapitalistin doğuşuyla mümkün olmuştu. Sanayici kapitalist, anonim şirket olarak örgütlenmek yoluyla, bireysel girişimle elde edebileceği kârın ötesine geçiyordu. Anonim şirket, elverişli kredi olanaklarına kavuşarak büyük ölçekli yatırımlar yapma olanağı elde ediyor; devletin korumacı politikaları aracılığıyla da yurt içi pazarda dış rekabeti sınırlayıp kârını azami seviyeye çıkarıyordu. Anonim şirket, başta demiryolları olmak üzere kişisel bir girişimcinin kendi sermayesiyle sağlayamayacağı yatırımların gerçekleşmesine, böylece sermayenin daha büyük ölçekte ihracına zemin hazırlamıştı. Yüksek kâr seviyesiyle anonim şirket, emekten tasarruf sağlayan yöntemleri, yeni teknolojileri üretim sürecine adapte etmenin koşullarını da oluşturmuştu. Bunun sonucunda da görece küçük bireysel girişimlerin karşısında direnemeyip yok olacağı büyük karteller ortaya çıkmıştı. Emperyalizm, banka ve finans sermayesinin kaynaşması ve merkezileşmesiyle bir yandan yurtiçi pazar üzerinde mutlak kontrol olanağı etmesini, diğer yandan emek gücünün ucuz olduğu alanlara ihraç edilmesini içeriyordu.

Eric Hobsbawm, bu dönemi kapitalist bir ekonominin temel ritmini oluşturan ticaret döngüsünün, çok vahim çöküntüler yaratmasına karşın, dünya üretiminin durgunluğa girmek bir yana çarpıcı biçimde artmaya devam etmesi olarak değerlendiriyordu¹⁹⁶. Bir yandan fiyatların aşırı düşmesi, tarımsal üretim ve iş dünyasında kârların azalma eğilimini ortaya çıkarıyor, öte yandan ise üretim muazzam şekilde artıyor, özellikle Amerika ve Almanya'da büyük endüstriyel kartellerin ortaya

¹⁹⁵ Rudolph Hilferding, **Finance Capital: a study of the latest phase of capitalist development**, London, Routledge & Kegan Paul, 1981.

¹⁹⁶ Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, çev. Vedat Aslan, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999, s. 45

çıkmasını mümkün kılıyordu. Böyle bir iktisadi durumun esas kaybedenleri, endüstrileşmiş ülkelerde çalışabilir nüfusun halen %40-50 sini oluşturan, diğer ülkelerde ise nüfusun % 90'ını içeren çiftçi ve tarım işçileri; endüstri devriminin etkilerini yeni yeni deneyimleyen “geri kalmış” ekonomiler ve demiryolları ağının olağanüstü yayılmasıyla uluslararası sermaye birikimine eşitsiz koşullarla eklemlenen Üçüncü Dünya ülkelerinin üreticileriydi. Bununla birlikte, fiyatların düşüşü büyük sermaye gruplarını da etkiliyor, kâr oranlarının düşmesine karşı bir çıkış yolu aranıyordu.

“Yönetilen kapitalizm”, sermaye birikiminin 1873-1890 yılları arası yoğunlaşan iç çelişkisini aşmaya dönük bir buluştu. Kapitalistler, bu krizi aşmak için üç temel politikaya yönelmişti. Bunlar, sermayenin kartelleşme, kredi ve devlet korumacılığı yoluyla merkezileştirilmesi ve yoğunlaştırılması; dış pazarın genişletilmesi ve taylorist iş yönetiminin hayata geçirilmesiydi.

Fakat, bu dönemde devlet ve sermaye arasındaki ilişki, yatırım desteği, satın alma garantisi, rekabetin elimine edilerek sermaye gruplarının fiyatları kontrol edebilme kapasitesini artırması ve kartelleşmeyi hızlandırmasıyla sınırlı değildi. Vurgulanması gereken temel bir husus, devletin, savaş yoluyla kapitalizmin ilk birikim mantığına yeniden döndüğü idi. Bonefeld'in ifade ettiği gibi, sermayenin merkezileşmesi, değer genişletilmesinden daha temel olarak “ayrılma”nın yoğunlaştırılması mülksüzleşmenin ilerletilmesi anlamına geliyordu.¹⁹⁷ Birinci dünya Savaşı ise ilksel birikim mantığının yeniden üretilmesinde, başka bir deyişle üretim ve geçim araçlarından ayrılma; proleterleşme ve mülksüzleşme olarak tanımlanabilecek süreçlerinin ilerletilmesinde sistematik bir etkide bulunacaktı.

2.1. Birinci Dünya Savaşı Ekonomisi: İleri Kapitalist Ülkelerde Devletin “Değişen” Rolü ve İlksel Birikim

Birinci Dünya Savaşı boyunca Devletin iktisadi rolü görünüşte üç somut gelişmeyle ilişkili olarak artmıştı : i) militarizasyon nedeniyle kamu harcamalarının %

---

¹⁹⁷ Werner Bonefeld, Yıkıcı Akıl, a.g.e.

40-60 civarı artması, hem kamu borçlarında hem de vergilerde artışa neden olmuştu ve bu, hükümetin maliye politikasını iktisadi faaliyetin temel bir yönü haline getirdi; ii) savaşın finansmanı, sermaye piyasalarını savaşın önceliklerine göre düzenlenmesini, bu nedenle bu piyasaların devlet tarafından kontrol altına alınmasını gerektiriyordu, iii) savaş henüz yaklaştığı sırada dahi para, hisse senedi ve döviz piyasalarının istikrarını tehdit etti, bunun sonucunda altın standardı terk edilerek, borsalar kapatıldı, faiz oranları çarpıcı biçimde yükseldi ve geçici moratoryum ilan edilmesi ihtiyacı devlet müdahalesini kaçınılmaz hale getirdi.¹⁹⁸

Bununla birlikte, devletin piyasaya olan müdahalesi, sermayedarların devlet tarafından baskı altına alınması anlamına gelmiyordu. Aksine iş dünyası piyasaları yönetebilmek için devlet gücünden yararlanma ihtiyacını duyuyordu. Yönetilen kapitalizm (*administred capitalism*) endüstriyel arzın ve kârın sürekliliğini sağlamada serbest piyasa kapitalizminden daha fazla güven veriyor; kapitalist işletmelere rekabetten kaçınarak fiyatları yüksek tutma imkanı tanıyordu¹⁹⁹ Devlet ve sermaye grupları arasındaki yakınlaşma, savaşan devletlerin tamamında farklı siyasal, toplumsal koşullarla ilişkili olarak farklılaşan derecelerde etkili olmuştu. Yine de sermayedarlar neredeyse her yerde savaş işini denetlediler.²⁰⁰

Almanya

Almanya'nın savaşan diğer devletler içerisinde görece özel bir yeri vardı. Savaştan önce kartelleşme burada endüstriyel dünyanın başka yerlerinde eşi benzeri olmayan bir derecede ilerlemişti. Özellikle Alman ağır sanayisinin savaş üretiminin merkezinde yer alan sektörlerinde yoğunlaşma hüküm sürmüştü, seferberliğin dinamikleri bu yoğunlaşma eğilimini pekiştirmişti²⁰¹. Savaşın patlak vermesiyle birlikte, silahlı kuvvetlerin talepleri mutlak bir öncelik haline gelmişti ve bu, piyasadaki mal ve hizmetlere olan talepte önemli bir artışa neden oldu. Bunun yanı

¹⁹⁸ Barry Supple, "War Economies", **The Cambridge History of The First World War, Volume II: The Sate**, Ed. by Jay Winter, United Kingdom, Cambridge University Press, 2014, pp.295-324.

¹⁹⁹ A.g.e.

²⁰⁰ Antoine Prost, "Workers", **The Cambridge History of The First World War, Volume II: The Sate**, Ed. by Jay Winter, United Kingdom, Cambridge University Press, 2014, pp.325-357.

²⁰¹ Roger Chickering, **Imperial Germany and the Great War**, United Kingdom, Cambridge University Press, 2014.

sıra kıyıların müttefik güçlerce işgal edilmesi nedeniyle deniz aşırı ticareti durdurdu. Bu olağanüstü koşullar piyasa mekanizmasına planlama ve zorlama içeren bir müdahaleyi kaçınılmaz hale getirdi.

Savaş başladığında silah ve mühimmatın % 40'ı devlete ait fabrikalarda, geri kalanı bir dizi özel firma tarafından savaş bakanlığınca verilen sözleşmelerle üretiliyordu. Savaştan önce ülkenin teknolojik olarak en gelişmiş holdinglerinden biri olan Allgemeine Elektricitäts-Gesellschaft AG (AEG) başkanı Walter Rathenau mühimmat kıtlığının genel bir krize yol açmaması için savaşla ilgili tüm hammaddelerin tedarik ve dağıtımını üzerinde merkezi kontrol gerektiği hususunda savaş bakanlığındaki yetkilileri ikna etmiş; Savaş Bakanlığı bünyesinde Savaş Malzemeleri Bölümü kurulmuştu²⁰². Bu kurum, malzemelerin sabit fiyatla satın alınması, depolanması ve kullanımıyla görevli devlet destekli birçok uzmanlaşmış özel sermaye şirketinin tabi olduğu bakanlık birimiydi. Her biri belirli bir endüstri koluyla tanımlanan 200 kadar şirket, ilgili bakanlıklar tarafından denetlenmelerine rağmen yarı bağımsızdılar ve özerk yönetimlere sahiptiler²⁰³. Teşkilat, Rathenau ve savaş silahlarını üretmek için sözleşme yapılan firmalara yeterli hammadde tedarikini yönlendirmekle görevli iş liderlerinden oluşuyordu. Bu kurumsal ağa dahil olan şirketler, devletin yatırımcı olarak katıldığı ve her sektörün önde gelen firmalarının sermayenin büyük kısmını oluşturduğu anonim şirketler olarak örgütlenmişti. Şirketler söz konusu malzemelerin mevcut tüm stoklarını -gerekirse el koyma ve müsadere yoluyla- güvence altına alma ve daha sonra bu malzemeleri askeri sözleşmeleri olan firmalara dağıtma yetkisine sahipti. Savaş şirketleri malzemeleri sabit fiyatlarla satın alırken katılımcı firmalara %5 kar garantisi vermişlerdi²⁰⁴. Bunlar sektörün en büyük ve güçlü firmalarıydı ve böylece hali hazırda kartelleşmiş olan bu şirketler devlet eliyle hem olağanüstü kazançlar elde ettiler hem de piyasadaki pek çok küçük ve orta ölçekli endüstriyel üreticileri hammadde ve emek gücü bakımından yoksun bırakarak kendi bünyelerine kattılar. Örneğin, binlerce yerli Alman elektrik şirketi yok oldu ve AEG

---

²⁰² A.e.

²⁰³ Barry Supple, "War Economies", a.g.e.

²⁰⁴ A.e.

veya Siemens bünyesine dahil oldu²⁰⁵. Savaş öncesinde üretim yapan 1700 kadar pamuklu iplik ve dokuma şirketinden, 1918 yılına gelindiğinde geriye sadece 70 yüksek üretimli işletme kalmıştı.²⁰⁶

Savaş malzemesi üreten şirketler büyük kazançlar elde etmenin yanı sıra Savaş Bakanlığına sanayi politikası konusunda tavsiyelerde bulunarak siyasal karar alma süreçlerinde de etkili oldular. Dahası, savaş sözleşmelerinin dağıtımını üzerinde de geniş bir etki alanına sahiplerdi. Savaş ekonomisinin merkezinde bulunan sermayedarlar, daha periferisinde yer alan sermayedarların durumunu da gittikçe güvencesiz hale getirdiler ve bunları kömür gibi temel ihtiyaçlarını sağlamaları hususunda kendilerine bağımlı kıldılar.²⁰⁷

Şirketlerin merkezileşme eğilimi, mühimmat üretiminin belli alanlarında dışa bağımlılığı ortadan kaldıracak teknolojik gelişmeleri de mümkün kıldı. Bu teknolojiler, Alman kontrolüne giren bölgelerde endüstriyel kaynakların acımasızca sömürülmesini de teşvik etti. Savaş, kapitalizmi tahrif etmiyor, aksine kârı optimum düzeye çekerek sermaye birikimi için en uygun koşulları yaratıyordu. Devletin koyduğu fiyatlar piyasa güçlerinin yerini almamış, aksine sermayedarlar idari aygıtı kontrol edebilir hale geldikleri için piyasa güçlerinin gelişiminde daha fazla söz sahibi olmuşlardı. Savaş bakanlığının önde gelen bir yetkilisi bu durumu açıkça ifade ederek, *“özel çıkarları desteklemek için uluslararası acil durumdan yararlanmak, kapitalizmin çökmekte olduğu anlamına gelmez; daha ziyade (bu politika) kapitalizmin temel felsefesinin mantıksal sonucu ve kapitalist uzmanlığın istihdamı için verimli bir alandır”* demişti²⁰⁸.

Devlet ve sermaye, askeri ve sivil çıkarlar arasında kurulan bu ortaklık, 1916 yılına geldiğinde savaşın uzaması, kaynakların ciddi derecede azalması ve bunların sonucu olarak şiddetli toplumsal krizlerin ortaya çıkmasına bağlı olarak orduca

---

²⁰⁵ T. Hunt Tooley, “The Hindenburg Program of 1916: A Central Experiment in Wartime Planning”, **The Quarterly Journal of Austrian Economics**, Vol.2, No.2, 1999, pp. 51-62

²⁰⁶ Gerald D. Feldman, **Army, Industry and Labor in Germany 1914-1918**, New Jersey, Princeton University Press, 1966.

²⁰⁷ Roger Chickering, *Imperial Germany, a.g.e.*

²⁰⁸ **A.e.** s. 39

yönetilen bir savaş kapitalizmine doğru evirildi. O yıl, tüm savaşan devletlerde farklı derecelerde de olsa keskinleşen bu eğilim, Almanya’da *Hindenburg Programı* ve *Yurtsever Yardımcı Hizmet Yasası* ile en aleni biçimini aldı. Buna göre, 15 ile 60 yaş arasında yer alan ve askere çağrılmamış tüm Alman vatandaşları, tarım veya savaş sanayi alanında istihdam edilmek üzere yardımcı zorunlu hizmete alınarak Savaş Bakanlığı’nın emri altına giriyordu²⁰⁹. Bu program ve yasanın iki temel sonucu olmuştu. Birincisi, devletin savaş ve üretim için emek gücünü seferber etme, disiplin altına alma gibi en temel işlevlerini açığa çıkarıyordu. İkincisi ise, büyük kartellerin kârın bölüşümüne dair mücadelesinin de savaş ekonomisinin işleyişinde önemli bir rolü olduğunu gösteriyordu. 1916 yılında Genel Kurmay Başkanlığı’na Hindenburg ve Ludendorff gibi radikal militaristlerin atanmasıyla birlikte, Savaş Bakanlığının daha önceki askeri liderlerinin mühimmat ve insan gücüne ilişkin izlemiş oldukları politikalar daha sömürücü bir nitelik kazandı. Hindenburg, silah ve mühimmat üretimini esnek ve keyfi bir zaman içinde olağanüstü derecede artırabilmeyi öngören bir program sundu. Bunun yanı sıra kurumsal bir yeniliğe de giderek Savaş Bakanlığı ve Genel Kurmay arasındaki işbirliğine son verdi. Bakanlıktan ekonomik ve toplumsal yetkileri alınarak bunun yerine ekonomiyi tümüyle kontrol etmeye yetkili devasa bir Savaş Dairesi kuruldu.

Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın politik ekonomisi üzerine çalışan tarihçi Gerald D. Feldman, Hindenburg Programı’nın temelde Genel Kurmay ve ağır sanayinin Savaş Bakanlığı üzerindeki zaferi olduğunu ve bu zaferin asıl mimarlarının kendi çıkarını düşünen sanayiciler ve acımasız hilekar askerler olduğunu ileri sürüyordu. Feldman’a göre, programın planlama veya iktisadi rasyonalite ile ilişkisi oldukça sınırlıydı, daha çok ağır sanayi ve Savaş Bakanlığı arasında süren iki yıllık mücadelesinin sonucu olarak ortaya çıkıyordu.²¹⁰

Bu bağlamda, örneğin taşımacılık, devletin iktisadi ilişkilere müdahale kapasitesinin görece daha sınırlı tutulduğu İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri’nde olduğu kadar bile örgütlenemedi.²¹¹ En başta Savaş Bakanlığı

²⁰⁹ Hindenburg Programının tamamı için bkz. Gerald D. Feldman, *Army, Industry, a.g.e.*, s. 535-541

²¹⁰ Gerald D. Feldman, *Army, Industry, a.g.e.*

²¹¹ Barry Supple, “War Economies”, *a.g.e.*

tarafından izlenen politikada bir değişiklik yapmaksızın gerek insan gücü gerekse üretim için gerekli hammaddelerin sınırsızca sömürölmesini içeriyordu. Bunun sonucunda, kömür kıtlığı ve ulaşım krizi yoğunlaşmış ve bir milyon ekstra işçi askerin ölümüne yol açmıştı.²¹²

Hindenburg programının ortaya çıkardığı bir başka gerçek, savaş üretimine katkıda bulunan sivil ya da asker tüm vatandaşların geçiminin, savaş malzemeleri tekellerinin çıkarları karşısında belirgin şekilde önemsizleşmesiydi. Savaş endüstrisi gerek insan gücü gerekse hammadde kaynakları bakımından orantısızca desteklenmiş, tarımsal üretim tümüyle ihmal edilmişti. Tarımdaki emek gücü seferberlik nedeniyle %60 azalmış, bunun sonucunda 1916 yılında Almanya’da yiyecek krizi kaçınılmaz hale gelmişti. Öyle ki 1917’de Almanya’da yetişkin bir erkeğin sağlıklı beslenmesi için alması gereken günlük kaloringin üçte biri ancak sağlanabiliyordu.²¹³ Yiyecek krizi, Almanya’nın savaştaki yenilgisinin temel nedeni haline gelecekti.

Britanya

1870’lerden itibaren Britanya hükümeti ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisini gittikçe artırmıştı. Devlet müdahalesinin belirgin bir alanı ulaşım idi. Britanya hükümeti 1871 yılında demiryollarını millileştirmiş, 4 Ağustos 1914’te savaş ilan ettiğinde ise 13 bölgesel demiryolunu kontrol altına almıştı.²¹⁴ Demiryolları yetkinin hükümete, yürütmenin ise iş adamlarına ait olan melez bir kurum tarafından idare ediliyordu

Demiryollarının hızlıca devlet kontrolüne alınmış ve kârlar devletçe saptanır hale gelmiş olmasına rağmen, savaşın kısa süreceği beklentisi ve dolayısıyla ekonomik ve maddi yükünün göz ardı edilmesi, hükümetin ekonomiyi kontrolünün yavaş bir seyir izlemesine neden oldu. Aralık 1916’da Lloyd George başbakan oluncaya kadar,

---

²¹² Feldman, **a.e.** s. 272

²¹³ Avner Offer, **The First World War, An Agrarian Interpretation**, New York, Oxford University Press, 1989, s.29.

²¹⁴ Barry Supple, “War Economies”, **a.g.e.**

ekonomiye devlet müdahalesi oldukça özel amaçlarla sınırlıydı.²¹⁵ Fakat savaşın tüm savaşan ülkelere olduğu gibi Birleşik Krallık için de ağır maliyetleri oldu. 1914-1918 yılları arası toplam hükümet harcamaları on üç kat arttı. Bu harcamalar savaşa katılan askerlerin ihtiyaçları, mühimmat ve donanma giderleri içindi. Devlet bu harcamaları karşılamak için hem vergileri ve borçlanmayı artırdı hem de para basma yoluna gitti. 1914-1918 yılları arasında bütçe açığı 334 milyon pounddan 1 milyar 690 milyon pounda yükselirken; ulusal borç, 706 milyon pounddan 7 milyar 481 milyon pounda çıkmış; böylece, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içinde borcun payı, % 26.2 den %127.5'e yükselmişti.²¹⁶

Almanya'dan farklı olarak Britanya'da harcamaların yükü önemli ölçüde ek vergilerle sağlandı. Vergi dışı gelirlerin payı 1914 yılında % 17.8 iken, 1918 yılında % 11.8'e inmiş; buna karşın vergi gelirleri aynı yıllar içinde % 82.2 den % 88.2'ye çıkmıştı²¹⁷. Vergi gelirlerinin hükümet harcamaları içindeki oranının artışına paralel olarak dolaylı vergilerden, dolaysız vergilere doğru bir sıçrama da gerçekleştirmişti. Savaş öncesinde alınan gümrük ve özel tüketim vergisi, mülk ve gelir vergisine neredeyse denkken; savaş süresince bu denge bozulmuş, bunun yerine gelir ve mülk vergisinde gözle görülür bir artış yaşanmıştı.

Hükümetin savaş üretiminin koordinasyonunda merkezi rol oynaması, 9 Haziran 1915 yılında Mühimmat Bakanlığı'nın kurulmasıyla başlamıştı. Bu bakanlığın iki temel işlevi vardı: birincisi, ordu ve donanma için her türden mühimmat arzını gerçekleştirmek ve bununla ilişkili üretim sürecinin tüm emek sorunlarını çözmek; ikincisi savaş üretimi için hayati olan araçların arzını kontrol altına almaktı. Bakanlık, mali denetimin dışında bırakılmış ve geniş bir yetki tanınmıştı. Ülkenin önde gelen pek çok işadamı bakanlığa tavsiye vermesi için bakanlık bünyesine alındı. İş adamları mühimmat ve daha pek çok alanda üretim ve tedarik işlerinde devletle

²¹⁵ Stephen Broadberry, Peter Howlett, "The United Kingdom during World War I: business as usual?", **The Economics of World War I**, Ed. by Stephen Broadberry, Mark Harrison, United Kingdom: Cambridge University Press, 2005, s. 223.

²¹⁶ A.e. s. 218.

²¹⁷ A.e. s. 216.

işbirliği yaptılar. Her ne kadar devlet piyasa işleyişini kontrol altına alsada kapitalist işleyiş hiç değişmeden aynı şekilde devam ediyordu.

Lloyd George'un bakanlığı iki somut program etrafında işliyordu. Bunlardan biri yarı kamusal "milli fabrikalar" işletmek; diğeri ise hükümet sözleşmeleri altında silah üreten "kontrollü kuruluşlar" ağını büyötmekti. Savaş Mühimmat Yasası, mühimmat endüstrisinde faaliyet gösteren şirketlerin, işgücü arzı ve hareketliliğinin sıkı bir şekilde düzenlendiğı, grev ve lokavtların yasaklandığı, anlaşmazlıkların zorunlu olarak çözüldüğü ve devletin üretim, yatırım ve çalışma ilişkilerine doğrudan müdahale ettiğı "kontrollü kuruluşlar" olarak tasarlanmasını içeriyordu. Fakat bunlar bu alanda kamulaştırma veya devlet teşebbüsünün geçerli olduğı anlamına gelmiyordu. Bunlar, özel fabrikaların gerektiğinde bakanlık kararıyla yarı kamusal milli fabrikalara dönüştürölmesini içeriyordu.²¹⁸ Bunlarda üretim ve istihdam koşulları ve dahası kârın sınırı büyük ölçüde bu özel firmalar tarafından belirleniyor, bu nedenle savaş öncesinden daha fazla kar etmeleri mümkün oluyordu.²¹⁹ Bu bağlamda fiilen devlet gücü, kapitalist kârı denetlemeye yönelik değil, emek gücünü disiplin altına almaya yönelik olarak gelişti. Buna karşılık ise 1916 yılından itibaren olağanüstü kazançlardan vergi alma yoluna gitti.

Devletin sermaye birikimini desteklemekteki rolü, Almanya'da olduğı gibi İngiltere'de de 1916 yılından sonra daha belirgin hale gelecekti. 1916 yılına kadar devlet gerek örgütlü emek gücü gerekse sermaye güçleri ile ilişkisinde pazarlık etme yolunu seçmiş, endüstriyel arabuluculuk rolünü üstlenmişti. Hükümet, bu ikisi arasındaki anlaşmazlıkları her iki tarafa tavizler vererek yatıştırma yoluna gitmişti. Bu amaçla, örneğın bir yandan vasıflı işçileri cepheden çekerek istihdam edilmeleri için sermaye gruplarına yönlendirirken, öte yandan sendika lideri John Hodges'ı çalışma bakanı olarak atamıştı.²²⁰

²¹⁸ Bu şekilde işletilen kontrollü kuruluşa dönüştürölün özel şirket sayısı, Şubat 1917'de 4285'e çıkmıştı. Bkz. Laura Lee Downs, **Manufacturing Inequality: Gender Division in the French and British Metalworking Industries 1914-1939**, London, Cornell University Press, 1995.

²¹⁹ Barry Supple, "War Economies", **a.g.e.**

²²⁰ Stephen Broadberry, Peter Howlett, *The United Kingdom during World War*, **a.g.e.** s.224

Fakat 1916 yılından sonra yiyecek kıtlığı ve fiyat artışı belirgin hale gelince emek ve sermaye arasındaki ilişkiler daha çatışmalı hale geldi. Bu çatışma, devlet müdahalesini kimi sektörlerde sermaye birikimi için tek çıkış olanağı haline getirdi. Örneğin İngiliz kömür endüstrisinde ücretlerin düşüklüğü buna karşın fiyatların yüksekliği ve sermayedarların aşırı kazançlarına karşı duyulan öfke sebebiyle ortaya çıkan grevler, 1916'da güney Galler kömür endüstrisinin ve Mart 1917'de ülkenin tüm kömür madenciliği endüstrisinin devlet kontrolü altına girmesine yol açtı²²¹. Kömürün devlet tarafından kontrolü, devletin sermaye adına emek üzerindeki denetimini artırmasının belirgin bir örneği oldu. Çünkü iş adamları, bu kontrol mekanizmasının merkezinde yer almaya devam ettiler. Bu bağlamda devlet müdahaleciliği, sermaye gruplarını kamu çıkarı için engellemekten çok sermaye birikimi için yeni olanaklar sağlama işlevini gördü.

Devlet kontrolü tek bir departman tarafından yönetilmiyordu. Ticaret Bakanlığı, Savaş Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Mühimmat Bakanlığı'ndan oluşan çoklu bir kontrol mekanizması vardı²²². Yiyecek kıtlığı ve fiyat artışı belirgin hale gelince, devlet kontrolü yerli yiyecek üretimi ve ithaline de uzandı. Savaş sona erdiğinde gıda Bakanlığı, yiyecek arzının % 85'inden sorumlu hale gelmişti.²²³ Bunun yanı sıra 1916 itibarıyla Mühimmat Bakanlığı'nın kontrollü kuruluşları, tarım makineleri, sülfürik asit ve akaryakıt üretimi için uçak fabrikaları ve fabrikaları gibi faaliyetleri kapsayacak şekilde genişletildi. Devlet müdahalesi, kendi fabrikalarını kurma veya fabrikaların nihai ürünlerine el koyma biçiminde gerçekleşti. Kimi durumda ise devlet iktidarı endüstrilerin nihai çıktılarını veya diğer endüstrilere dağıtımını kısıtlamak için kullanıldı. Özellikle inşaat, pamuklu dokuma, bira, şeker, gübre, kereste, demir-çelik ve kağıt endüstrilerinde devlet, lisanslama veya endüstride kullanılan emek ve araç miktarını düzenleme gibi araçları devreye soktu.

Fransa

---

²²¹ Supple, **a.e.**

²²² Broadberry, Howlett, **a.e.** s.226

²²³ **A.e.** s.224

Savaş henüz daha başlangıcında Fransa ekonomisini Britanya ve ABD gibi ülkelere kıyasla daha fazla etkiledi. Bunda temel etken, kuzeydoğu Fransa'nın işgal edilmesi oldu. İşgal edilen Fransız toprakları ülkenin en zengin bölgelerinden oluşuyordu. Tarımsal olarak hayli üretken, aynı zamanda çelik, elektrik, üretimi kömür ve demir cevheri madenleri ile metalürji, yünlü ve keten tekstil üretiminin en yoğun olduğu yerler ya Almanya'nın kontrolüne geçmişti ya da işlevsiz hale gelmişti.²²⁴

Savaş, Fransa'nın 1913 yılı ihracat-ithalat toplamının üçte birine tekabül eden Almanya, Avusturya, Macaristan, Belçika ve diğer işgal bölgeleriyle olan ticaretin kesintiye uğramasına neden olmuştu. Fransa'nın verimli bölgeler işgal edildiği için ithalat kesintileri yerli üretimle de telafi edilemiyordu. Üretimin yurtiçi talep ürünlerine tahsis edilmesi nedeniyle ihracat da 1918 yılında 1913'teki seviyesinin üçte birine gerilemiřti²²⁵.

Bunun yanı sıra kamu harcamalarının GSY H içindeki payı %10'dan %50'ye  ıktı. Bunlar ağırlıklı olarak askeri harcamalardan oluşuyordu. Hükümet yatırımları düşerken, harcamalar savaş öncesinde %2-3 iken 1916 da %22 ye ulaşmıştı. Bu harcamalar, savaşın kısa süreceği beklentisiyle hazine ve Banque de France'dan alınan kısa vadeli krediyle karşılanmaya çalışıldı. Fakat beklenenin aksine uzun sürdüğünden 1915-1918 yılları arası uzun dönemli borç almaya girişti. Savaş sonunda Birleşik krallığı 3 milyar dolar, ABD'ye 4 milyar dolar bor lanılmıştı.²²⁶

Savaşın finansmanı için önce yurtiçinde var olan sermayeye, hiç de azımsanmayacak şekilde atlara ve tarımsal sermaye stoğunun aslı kısmına el konuldu.²²⁷ Demiryollarına erişim önceliğinin askeri ihtiyaçlara tahsis edilmesi, demiryoluna dayalı taşımacılık sistemine zarar verdi. Bunlara ek olarak, finansal kaynaklar devlet elinde yoğunlaşmış ve kaynakların hangi önceliğe göre kullanılacağı devletin kararına bağlanmıştı.

---

²²⁴ Pierre-Cyrille Hautcoeur, "Was the Great War a watershed? The economics of World War I in France" **The Economics of World War I**, Ed. by Stephen Broadberry, Mark Harrison, United Kingdom, Cambridge University Press, 2005, s. 173.

²²⁵ A.e. s. 181.

²²⁶ A.e. s.183

²²⁷ A.e. s.175

Fransa’da savaş finansmanının devlet-sermaye işbirliği çerçevesinde örgütlenmesi, sosyalist bir hükümet yoluyla gerçekleşti. Bu bağlamda savaş ekonomisi sadece eski serbest piyasa savunucularının yeni bir eğilimi değildi, sosyalist politikacılar arasından da bu tür bir “denetimli” kapitalizmle uzlaşanlar çıktığını gösteriyordu. Örneğin, Savaş Bakanlığı müsteşarlığına atanan ve sosyalist bir politikacı olan Albert Thomas, savaş malzemeleri üretiminin koordinasyonunda aktif rol oynadı. Thomas, hükümet ve iş dünyası arasındaki işbirliğini denetlerken, büyük ölçekli imalatçılara geniş kapsamlı bir yetki devredip, fabrikalarda asgari ücret ve zorunlu arabuluculuk uygulamalarını başlatarak emeğin işbirliğini güvence altına almıştı.²²⁸

Savaş hükümetinin ekonomi politikası, Britanya’ya oldukça benzeyen şekilde, sermaye birikimi üzerinde engeller koymanın aksine savaş üretimi için gerekli emeği garanti altına almaktan ibaretti. Devlet esasta az bir üretimi doğrudan denetlemiş ve mümkün olduğunda da işi özel sektöre devretmiřti²²⁹. Bu amaçla, Eylül 1914’te mühimmat firmaları için üretken kapasiteyi arttırmak için sübvansiyonlar teklif etmişti. 1915 yılında Britanya’da olduğu gibi Fransa’da da mühimmattan sorumlu resmi kurumlar kuruldu. Mühimmat üreticilerinin ortak çıkarları bir merkez komite tarafından temsil edilmeye başlandı. Rekabet önemli ölçüde azaltıldı. Böylelikle, tüm ülkelerde olduğu gibi sanayiciler resmi siparişe göre üretim yapmak zorunda kalmakla birlikte bunu daha uzun sözleşmeler ve ürünleri için daha yüksek fiyatlar karşılığında yaptılar²³⁰.

Thomas, devletleştirme veya Almanya ve ABD’de olduğu gibi kartelleşmeden ziyade koordinasyon ve işçi ve sermayedarlar arasındaki arabuluculuk işiyle ile ilgiliydi. Silah ve mühimmat imalatını artırmak için özel firmaları gruplar halinde örgütledi. Öte yandan savaş endüstrisi üzerinde doğrudan bir otorite sağmaya çalışmadı. Silah fabrikalarında çalışmak üzere seferber edilen işçiler için kimi küçük koruyucu önlemler alınsa da, bunların cephedeki askerlere benzer şekilde normal işçi hakları yoktu greve katılamaz veya bir sendikaya giremezdi. Bu da imalatçıları

²²⁸ Barry Supple, “War Economies”, **a.g.e.**

²²⁹ Pierre-Cyrille Hautcoeur, Was the Great War a watershed? **a.g.e.** s. 191.

²³⁰ Barry Supple, “War Economies”, **a.g.e.**

işçilerin iş yükünü artırmaya veya ücretleri düşürmeye sevk ediyordu. Bu nedenle, savaş hükümetinin ekonomi politikası 1917 yılında işçiler tarafından başlatılan kitlesel grevler ve silah fabrikalarında çalışan en az 300.000 işçinin de bu grevlere katılmasıyla sonuçlandı²³¹.

Fransa’da savaş ekonomisi militarist araçlarla pekiştirilen bir otoriter kapitalizme daha uzaktı. Erkeklerin genel oy hakkına dayanan parlamenter demokrasi, devrimci enternasyonalist fraksiyonlar ve emek gücünün örgütlülüğü en azından görünüşte korunmuştu. Dolayısıyla savaş hükümeti siyasal istikrar, toplumsal rıza gibi unsurlara daha bağlıydı. Bunun sonucu olarak savaş vergilerini ancak sınırlı oranda hayata geçirebildi. Devlet borçluluğu hızla yüksek seviyelere gelirken, vergiler savaş sonuna kadar neredeyse olduğu gibi kalmıştı. Ek vergiler konması tartışmaya açıldığında buna karşı büyük bir muhalefet ortaya çıktı. 1916 yılına kadar gelir vergisi bile alınamamış, 1916 yılından sonra da ancak küçük bir yüzde ile alınabilmişti. Tek yeni vergi, olağanüstü savaş kazançları vergisiydi ve 1916 yılında çok yüksek bir oyla kabul edildi. Fakat bu vergiler, savaş sonuna kadar bir etkide bulunmadığı gibi, uygulanmaya başladığında da kazançların ölçülebilirliği sorunu ortaya çıkacaktı.

Amerika Birleşik Devletleri

Amerika Birleşik Devletleri’nin Birinci Dünya Savaşı’na dahil olması, bütün Soğuk Savaş dönemi boyunca da etkisini gösterecek bir yapının ortaya çıkışını mümkün kıldı. Askeri-endüstriyel kompleks (industrial-military complex) olarak kavramsallaştırılan bu yapının temelleri, ABD’nin 1917’de savaşa girişiyle birlikte ilk defa ekonomiyi bütünüyle seferber etmek zorunda kalmasıyla atıldı. 20.yüzyıla gelindiğinde ABD iktisadi politikasına dair üç temel eğilim üzerinden tartışılıyordu: birincisi, anti-tröst yasalarla rekabeti sürekli kılmak; ikincisi, iktisadi düzenleme ve planlamanın federal hükümetçe yapılması; üçüncüsü, sanayinin kendi içinde ve devletle işbirliği yoluyla kendini düzenlemesi.²³² Birinci dünya savaşı, bu üçüncü

---

²³¹Hautcoeur, a.e. s. 193.

²³² Paul A.C. Koistinen, “The “Industrial-Military Complex” in Historical PErerspective: World War I”, **The Business History Review**, Vol:41, No:4., 1967, pp. 378-403.

eğilimi güçlendirecek koşulları ortaya çıkardı.1900-1916 yılları arasında anti-tröst eğilim hala güçlüydü. İş dünyasında ve hükümet içinde pek çok ayrım hala sürüyordu. Tüm çabalara rağmen endüstri, anti-tröst yasalardan muaf kalamamıştı. Savaş zamanı ise sanayinin kendini düzenlemesi için ideal koşulları yarattı.

1915-1916 boyunca Wilson, yönetimin duruşunu iş adamlarının gözünde iyileştirmeye çalışmış ve Demokrat Partinin iş dünyasına zarar vermek değil yardım etmek istediğini ileri süren açıklamalarda bulunmuştu. Aynı zamanda iş dünyasını Ticaret Departmanına dostça tavsiyelerde bulunması için cesaretlendiriyordu.²³³ Bununla birlikte, ne önde gelen sanayiciler ne de Wilson, 1917 yılına gelene kadar gerek savaş ekonomisine gerekse devlet ve sermaye grupları arasında kurulması istenen ilişkiye dair somut bir adım atmamıştı. Bu konuda daha az bilinen sermayedarlardan oluşan ABD Ticaret Odası öncü oldu ve yayın organlarında sanayinin oto-denetimini savunan yazılara ağırlık verdi²³⁴. İlk defa 1915 yılının ortasında Deniz kuvvetleri sekreteri mühendislik ve sanayi şirketlerine resmi olmayan bir endüstriyel danışma grubu oluşturmak için çağrıda bulundu.²³⁵ Bir sene sonra Milli Savunma Konseyi (*Council of National Defense*) bünyesinde çoğu iş adamlarından oluşan Milli Savunma Tavsiye Komisyonu (*National Defense Advisory Comission*) kurulmuştu. Bu ikisi birlikte devlet başkanına endüstriyel seferberlikle ilgili tavsiyelerde bulundu. İş adamları sanayiciler, kendi pozisyonlarını değiştirmeksizin gönüllü devlet memurluğu yaptılar. Bu, sanayicilere iktisadi seferberliği yönetme yetkisi veriyordu ve ulusal güvenlik adı altında hükümet-bilim-sanayi işbirliğinin temelini attı.²³⁶ CND ve NDAC'in yetkileri Mart 1917 de savaş ilan edilene kadar başkan ve idaresine sadece tavsiyelerde bulunmak ve iktisadi seferberlik için sorumluluk almak gibi işlevlerle sınırlandı. NDAC kurulduktan birkaç ay sonra yarı bağımsız alt departmanlara ayrıldı. Bunların en önemlisi taşımacılıktı, hammadde, silah, mamul mallar ve her türlü arz edilen malların taşınması ile bu departman ilgilenecekti.

²³³ Robert D. Cuff, "Woodrow Wilson and Business-Government Relations During World War I", **The Review of Politics**, Vol: 31, No: 3, 1969, pp. 385-407.

²³⁴ Paul A.C. Koistinen, "The "Industrial-Military Complex", **a.g.e.**

²³⁵ **A.e.** s. 381.

²³⁶ **A.e.** s. 383.

Savaş başladıktan sonra NDAC'in iktisadi seferberlikte aldığı rol daha kritik hale geldi. Kongre'de özel olarak Güneyli Demokratların küçük bir kısmı ile Cumhuriyetçiler bu sanayicilerin hükümet görevlisi gibi ayrıcalıklı muamele görmesinden ve hükümet adına sözleşme yapmasından duydukları hoşnutsuzluğu dile getirdiler.²³⁷ Anti-tröst eğilimi destekleyen bu kimseler, tüm büyük tröstlerin ve tekellerin CND altında örgütlendiğini ileri sürüyor ve bunların fiyatlar üzerindeki belirleyici etkilerinden şikayet ediyordu. İltimas, fahiş fiyat ve rüşvete karşı kızgınlıklar dile getirildi ve hükümetin iş adamlarına yardım etmek için vatansever duyguların ileri sürmesi eleştirildi. Büyük tröstlerin temsilcilerinin bu komitede yer alırken ve hükümete tavsiye verirken kendi çıkarlarını tümüyle unutup tümüyle hükümet çıkarlarına hizmet etmelerinin mümkün olamayacağı dile getirildi.²³⁸ Özellikle karar alma süreçlerinden dışlanan işadamları bu anti propagandaya öncülük etti.

Bunun üzerine NDAC yapısı Savaş Endüstrileri Kurulu (War Industries Board) ile değiştirildi. Fakat görev alanı, sadece mühimmat üretimi ile değil bütün ulusun endüstriyel üretimini düzenlemek olarak belirlendi. Üyelerinin tamamen özel kişilerden oluşması, yeni baştan demokratik biçimde seçilmesi ve NDAC'den farklı olarak gayri resmi değil, yasal bir kurum olması planlanıyordu. 1918 yılının başında kamu-özel çıkar ayrılığı gerçek olmaktan çok görünüşte bir ayrılık haline geldi. Örneğin Tarımsal Uygulamalar ve Ağaç Ürünleri Seksiyonu başkanı John Deere, Wagon Şirketi'nin yöneticisiydi. Otomotiv ürünleri başında bulunan kişi, Studebaker Şirketi'nin eski finans müdürüydü. Ruber & Ruber Ürün Seksiyonu'nun başında Fisk Rubber Şirketinin eski başkanı bulunuyordu²³⁹.

Mayıs 1918'de cumhurbaşkanına, savaşın taleplerini karşılamak amacıyla yönetimini değiştirmesi için geniş kapsamlı yetki veren *Overman Act* kabul edildi. Wilson, başkomutan ve devlet başkanı olarak Savaş Endüstrileri Kurulu'nu Milli Savunma Konseyi'nden ayırarak doğrudan kendine bağladı. Böylelikle savaş endüstrilerini kontrol etmekle ilgili bir yetki kazandı ve karar alma süreçlerinde de

²³⁷ Robert D. Cuff, "Woodrow Wilson", **a.g.e.** s. 391

²³⁸ **A.e.** 394

²³⁹ Paul A.C. Koistinen, "The "Industrial-Military Complex", **a.g.e.** s. 393.

daha etkin bir hale geldi. Bu, sivil otoriteye mevcut statükoyu sarsmadan iktisadi seferberliği sağlama imkanı verdi. Bununla birlikte bu, silahlı kuvvetlerin seferberlik içindeki merkezi konumunu da sarsmadı. Ordu her ne kadar tedarik işleri kendinden alınmış olsa da kendi mühimmat işlerini kendi başına satın alma ve denetleme olanağına sahip oldu. Bu nedenle savaşta ve barışta ekonomiyi doğrudan etkileme olanağına kavuştu.

Birinci Dünya Savaşı boyunca sermaye grupları tüm savaşan ülkelerde olağanüstü karlar elde ettiler. İngiltere ve Fransa gibi işçi örgütlülüğün bastırılmadığı ülkelerde devlet olağanüstü savaş kazançlarıyla ilgili daha dikkatli olmak zorunda kalmışsa da savaşa katılan ülkelerin çoğunluğunda savaş spekülâtörleri kârlarını sınırsızca artırabilmişlerdi. Açlık, yiyecek kıtlığı gibi yeniden üretim sorunları dışsal soyut bir nedenden kaynaklanmıyordu. Bu sorunlar, savaşla birlikte hem devletin olağanüstü harcama ve borçlarının, hem de toplumsal yeniden üretim süreçlerinin yükünün tümüyle mülksüzleştirilen ve proleterleştirilen geniş kitlelerin üzerine yıkılmasıyla ilgiliydi. Nitekim bu sorunların savaş zenginlerinin evine hiç uğramadığı görülecektir.²⁴⁰Bu anlamıyla, devlet ve sermaye arasındaki ilişkiyi görünüşteki biçimlerinin ötesine geçip bu ilişkinin savaş boyunca canlı emeğin üretilme ve yeniden üretilme süreçlerini nasıl biçimlendirdiğine de odaklanmak gerekir.

2.2. Seferberlik, Proleterleşme ve Taylorizm

Birinci Dünya Savaşı, topyekun savaş mantığıyla yapılan ilk endüstriyel savaştı.²⁴¹ Devletler, savaşı yönetebilmek için salt iktisadi ve askeri araçları değil aynı zamanda bütünüyle insan gücünü seferber etmek için toplumsal ilişkiler içerisindeki rollerini de pekiştirmişti. Bu toplumsal rollerin başında, zorunlu askerlik politikası ve bunun sonucu olarak devletlerin emek gücünü tümüyle kontrol altına alması geliyordu. Askeri seferberlik, çoğu fabrika işçisi ve tarım üreticisi olan erkek nüfusun kitlesel olarak savaş üretiminin içine çekilmesine yol açtı. Savaş, hem somut olarak silah,

²⁴⁰ Antoine Prost, “Workers”, **a.g.e.**

²⁴¹ Roger Chickering, Stig Förster, **Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918**, Cambridge, Cambridge University Press, 2000. ;Gerald, Feldman, “Mobilizing economies for war”, **The Great War and the Twentieth Century**, Ed. by Jay Winter, Geoffrey Parker and Mary R. Habeck, New Haven, CT, Yale University Press, 2000, pp. 166-186.

mühimmat ve savaşı yürütmek için gerekli olan tüm yan sanayi dallarının örgütlenmiş üretimi anlamında; hem de, ulusal varlık mücadelesi altında sermaye ilişkisini ülke içinde ve dışında üretme ve yeniden üretme anlamında bizatihi kendisi bir üretimdi. Dolayısıyla sadece cephe gerisinde kalan, savaş fabrikalarında çalışan işçileri değil, aynı zamanda cepheye giden, hükümetler adına belli toprakları işgal eden ve o topraklardaki doğal ve insan gücü kaynağının sömürülmesini mümkün kılan askerlerin de sermaye birikimi amacı doğrultusunda proleterleştirilmesini içeriyordu.²⁴² Tüm bu özellikleriyle savaş, ilksel birikim mantığına uygun bir politikaydı.

Neredeyse savaşan tüm devletler, bu savaş için zorunlu askerliği hayata geçirmişlerdi. Zorunlu askerlik uygulamasının tek istisnası İngiltere idi. Burada askerlik 1916 yılına kadar gönüllü katılımlarla gerçekleşti. Burada da savaş başlar başlamaz yurtsever propaganda hem örgütlü işçi hareketini hem de Sufrajat kadın hareketinin tüm taleplerini askıya almalarına yol açtı ve çoğu sendikalarda örgütlü işçiler gönüllü olarak orduya katıldılar.²⁴³ 1914 yılının Haziran ayından Ağustos ayna kadar Rusya'da yaklaşık 4 milyon, İngiltere'de 300 bin, Fransa'da 2.9 milyon Almanya'da 3.8 milyon erkek askere alındı²⁴⁴. Bu hızlı seferberlik, çok geçmeden, stratejik sektörlerde vasıflı işgücü kıtlığını ortaya çıkardı. Örneğin, İngiltere'de kömür madeni endüstrisine bağlı emek gücünün %20'si orduya katılmıştı. Fransa'da ve Almanya'da da buna paralel gelişmeler oldu. Bu nedenle 1914 Ekim ayında devletler vasıflı işgücünü savaş mühimmatı üretmek üzere tekrar fabrikalara çekme yoluna gittiler²⁴⁵.

Bununla birlikte, cephe ve fabrika ilişkisi birbirinden ayrılabilir sıfır toplamlı bir ilişki değildi. Askeri seferberlik ve emek gücünün savaş fabrikaları içerisinde disiplin altına alınması birbirini besleyen ve mümkün kılan süreçlerdi. Nitekim, zorunlu askerlik politikası olmasaydı, ordunun seferberlik çağındaki erkekleri kayıt altına alması, bunları vasıflarına göre ayırması ve bir kısmını fabrikalara diğer kısmını ise cepheye göndermesi mümkün olamayacaktı. Dolayısıyla zorunlu askerlik, ulusal

---

²⁴² Peter Way, *Class-Warfare*, **a.g.e.**

²⁴³ Laura Lee Downs, *Manufacturing Inequality*, **a.g.e.**

²⁴⁴ Antoine Prost, *Workers*, **a.g.e.**

²⁴⁵ Barry Supple, *War Economies*, **a.g.e.**

çıkar adına sermaye çıkarlarından feragat etmek anlamına gelmiyor; aksine savaş üretimi sürecinde sermaye birikimi için gerekli uygun koşulların oluşturulmasını sağlıyordu.

Seferberlik politikası, hem savaş üretimi, hem de ona bağlı tüm sektörlerde uygulanan emek politikasını düzenlemek için devletlere büyük bir hareket serbestisi sağlamıştı. Savaş öncesinin vasıflı işçileri cepheden çekilerek silah fabrikalarına çalışmaya gönderilmişti.²⁴⁶ Örneğin Fransa’da, Mühimmat Bakanlığı sanayicilerin taleplerine göre vasıflı olanları 700.000 kişilik bir liste hazırlayarak bunları “özel görevlendirme” adı altında istihdam edilmelerini istedi²⁴⁷. Vasıflı işçilerden oluşan bu listede adı geçenler, işveren onayı olmaksızın işi bırakamazlar, greve gidemezler, ancak iki haftada bir gün izin yapabilirlerdi ve ücretlerin düzenlenmesi bu işçileri denetlemekle sorumlu büyük fabrika memurlarının inisiyatifine bırakılmıştı. Bu durum Fransa’da sivil işçiler ile seferber edilen -dolayısıyla askeri kanuna ve disipline bağlı olan- işçiler arasında hem ücret hem de özlük hakkı konularında bir ayrım yarattı. Bazı işverenler, özel görevlendirme altında istihdam edilen işçilere diğer sivil işçilerden daha düşük ücret ödeyerek bu durumdan yararlandılar²⁴⁸.

Tüm bu süreçte işçiler emek ve istihdam politikalarını tartışma ve karar alma süreçlerinden tümüyle dışlanmışlardı. Hükümet, savaş ekonomisini ve savaş boyunca izleyeceği emek politikalarını tartıştığı Bordeaux Konferansı’na sermaye gruplarını davet etmesine rağmen işçilerin yoğunluklu olarak örgütlendiği Confédération Générale du Travail (CGT) içerisinde kimseyi davet etmemişti²⁴⁹. Hükümet, sanayicilerden günlük belli bir sayıda mühimmat üreteceklerine dair garanti vermeleri karşılığında, sermaye gruplarını işgücü kontrolü hususunda büyük ölçüde serbest bırakmıştı. Her gün belli bir sayıda üretim yapmaya söz veren sanayiciler bunu, mevcut çalışma yasalarının koruyucu önlemleri içerisinde yerine

---

²⁴⁶ John Horne, “Labor and Labor Movements in World War I” **The Great War and the Twentieth Century**, Ed by Jay Winter, Geoffrey Parker and Mary R. Habeck, New Haven, CT, Yale University Press, 2000, pp.187-227.

²⁴⁷ Antoine Prost, *Workers*, a.g.e.

²⁴⁸ **A.e.**

²⁴⁹ Laura Lee Downs, *Manufacturing Inequality*, a.g.e.

getiremeyeceklerinden emek üzerindeki tüm koruyucu yasaların askıya alınmasını sağladılar. İş günü üzerindeki kısıtlayıcı kurallar kaldırıldı ve grevler yasaklandı.

İngiltere’de devlet, emek politikasının kontrol ve yönlendirilmesi hususunda Fransa’ya nazaran daha fazla rol aldı. Britanya Hükümeti savaşın ilk iki yılında zorunlu askerlik uygulamasına gitmemişti ve bu olmaksızın ne askerlerin kayıtlarına ve işgücünü yönlendirebilecek idareye ne de işçileri savaş fabrikalarına yönlendirmek konusunda bir yetkiye sahipti. Almanya ve Fransa’dakilerin aksine İngiltere’de istihdamın yerel kontrolünü fiilen elinde tutan güçlü sendikalar vardı. Bu nedenle hükümet, sendikalarla müzakere ettiği bir politika geliştirmek zorunda kaldı.

İngiltere’de savaş ekonomisi, hükümet, sermayedarlar ve sendikaları içeren üçlü bir yapı içerisinde tartışıldı. Fransa’daki Bordeaux Konferansı’nın muadili olan Treasury Agreement için sadece sermayedarlar değil, *Amalgamated Society of Engineers (ASE)*, *Workers’ Union* ve *Transport and General Workers Union* sendikalarının temsilcileri de davet edildi. Davet edilmeyen tek sendika, Mary MacArthur’un temsil ettiği ve hali hazırda mühimmat fabrikalarında çalışan birkaç bin kadın işçinin örgütlü olduğu *National Federation of Women Workers* sendikasıydı²⁵⁰. Davet edilen sendikalar içerisinde en örgütlü ve vasıflı işçilerden oluştuğu için pazarlık gücü en yüksek olan sendika ASE idi. Hükümet bu işçilere mevcut konum ve ücretlerinin savaş sonrasında da sürdürüleceği garantisini vererek bu kimselerin rızasını alabilmişti. Diğer sendikalar ise sessiz imzacı oldular. Böylece savaş ekonomisinin istihdam politikası, onaylanmış oldu.

Bu politika, daha önce belirttiğimiz gibi Savaş Mühimmatı Yasası doğrultusunda savaş sanayii alanında bulunan bir kısım özel kuruluşun, emek süreçlerinin tamamen devlet tarafından belirleneceği “kontrollü” sanayi kuruluşlarına dönüştürülmesini içeriyordu. Hangi özel kuruluşun kontrollü kuruluş olarak tanımlanacağı da tümüyle Mühimmat Bakanı Llyod George’un inisiyatifine bırakılmıştı. Bu hak, bakanlığı üretimin tüm noktalarına müdahale edebilmesi için sınırsızca güçlendirdi. Ücret düzenlemesi, çalışma disiplini, refah ve çalışma koşulları

---

²⁵⁰ A.e.

ve en önemlisi emeğin organizasyonu ve mevzilendirilmesi konuları bakanlığın sorumluluğu altına girdi. Bakanlık, Fransa örneğini izleyerek çalışma saatleri üzerindeki yasal sınırı ortadan kaldırdı. Grevler doğrudan yasaklanmamakla birlikte işveren rızası olmaksızın işyerini terk etmeme kuralı getirildi ve işyerini terk etmek “ayrılma sertifikası” sistemine bağlandı.²⁵¹ 1917’den sonra da bu yükümlülüklerle uymayan işçilere yaptırım uygulanması için özel mahkemeler kuruldu. Buna ek olarak bakanlık, kontrollü kuruluşlarla yaptığı sözleşmelerde kar oranlarına da bir sınırlama getirerek savaş önceki karın %20’sini aşmamayı şart koşmuştu. Bu da işverenlerin emek maliyetini daha da düşürme eğilimini artırdı.

Tüm bu çabalara rağmen zorunlu askerlik olmaksızın işgücü kontrolü yeterince sağlanamamıştı. Bu nedenle hükümet askerliği zorunlu hale getirmeye karar verdi ve Ulusal Kayıt Yasası kapsamında 15 ile 65 yaş arasındaki erkekleri kayıt altına aldı. Sendikalar zorunlu askerlik hizmetinin zorunlu sanayi hizmetine yol açmaması hususunda ısrar edince, kayıt altına alınan erkeklerin en azından çağrıldığı an askere gitmek zorunda kalacakları bir sınırlı gönüllü hizmet sistemine geçildi.²⁵²

Almanya’da zorunlu askerlik politikasının kapsamı 1916 yılında hayata geçen Hindenburg Programı ve Yurtsever Yardımcı Hizmet Yasası ile birlikte daha da genişledi. Yasa, askeri seferberliği sadece belli bir yaş aralığındaki askerliğe elverişli erkeklerle sınırlı tutmuyor, tüm vatandaşları anavatanın çıkarı için potansiyel askerler olarak tanımlayarak, seferberlik sürecine dahil ediyordu. Zorunlu askerlik politikasının kapsamının bu şekilde genişletilmesi, düşünülenin aksine cephe hattını değil, fabrikaları doldurmaya yönelik bir girişimdi. Silah ve mühimmat işlerini yerine getirmek için kalifiye işçilerini ordudan geri talep eden büyük sanayicilerle yakından bağlantılı olan Genel Kurmay, Savaş Bakanlığı’nın yetkisini devraldıktan sonra emek politikası büyük sanayiciler lehine bir seyir izledi ve cephe hattı ile fabrika arasındaki denge oldukça güçlü bir şekilde ikincisine doğru kayd. Eylül 1916’dan Temmuz 1917’ye kadar tabur sayısı 750’den 713’e düşerken, fabrikalara dönem toplam işçi

---

²⁵¹ A.e. s.37.

²⁵² Antoine Prost, Workers, a.g.e.

sayısı 1,2 den 1,9 milyona yükseldi. Ocak 1918’de 2,3 milyon erkek çalışmak için askerlikten muaf tutuldu²⁵³.

2.3. Taylorist İş Yönetimi ve Emek Gücünün Kadınlaşması

Savaş hükümetlerinin ilksel birikim politikaları salt zorunlu askerlik ve seferberlik politikalarıyla da sınırlı değildi. Aynı zamanda savaş üretimi sürecinde ilksel birikim mantığı, toplumun daha önce proleterleşmemiş kesimlerinin proleterleştirilmesi, sömürge emeğinin seferber edilmesi, üretim araçlarındaki radikal gelişme yoluyla emek gücünün vasıflarından ayrılması ve bu şekilde artı değerın mutlak ve göreceli olarak artırılması gibi süreçlerle de işledi.

Devletler, fabrika ve tarlalardaki emek gücü eksikliğini, ağırlıklı olarak kadınlar, gençler, sömürge ülkelerden getirilen işçiler ve savaş esirlerini istihdam ederek giderme yoluna gitti. Almanya’nın sömürge alanı, Britanya ablukası nedeniyle erişilmez hale gelmişti. Britanya’da ise sendikal muhalefet yabancı işçilerin istihdamına karşı çıkıyordu. Buna rağmen, devletler istihdam için hem sömürge emeğini hem de Orta Avrupa’dan çektikleri yabancı işçi emeğini kullandılar. Fransa, Cezayir’den getirdiği binlerce işçiyi tarımsal üretimde kullandı. 1918’de silahlanma endüstrilerinde de 108.000 yabancı işçi ve 61.000 sömürge işçisi istihdam ediliyordu.²⁵⁴ İngiltere’de Avustralya, Yeni Zellanda ve Hindistan’dan çekilen insan gücü, daha çok askeri amaçlar için kullanıldı. Almanya’da toplam sanayide 1917 yılında yaklaşık 250.000, 1918 yılında 306.000 civarında yabancı işçi çalışıyordu²⁵⁵. Bunlara çoğunlukla kötü davranılıyor, uzun saatler çalıştırılıyor ve düşük ücretler veriliyordu. Bunun yanı sıra, Fransa ve Almanya’da savaş esirleri de emek gücü olarak kullanıldı. 1907 Lahey Sözleşmesi, savaş esirlerinin fabrikalarda çalıştırılmasına kapı aralamıştı. Özellikle Almanya bundan sonuna kadar yararlandı. 1917’de Alman sanayisi fabrikalarında 390.000’den fazla savaş esiri vardı.²⁵⁶

---

²⁵³ A.e.

²⁵⁴ A.e. s.436

²⁵⁵ A.e. s.436.

²⁵⁶ A.e. s.436.

18 yaşın altındaki gençler ise bir başka potansiyel iş gücü kaynağı oldu. İngiltere’de sendikalar, vasıflı işgücünü ve zanaat emeğinin üzülmesine karşı mücadeleyi temsil ediyordu. Bu nedenle gençlerin ıraklık eğitimini tamamlamadan maaşlı bir işte çalışmalarına ıraklık sisteminde kriz yaratıp vasıflı işçilerin pazarlık gücünü azaltacağından karşı ıktılar. Fakat Fransa’da (işgücünün %8’ine tekabül edecek şekilde) genç işçi emeğinden fazlaca yararlanıldı²⁵⁷. Gençlerin de uzun ıraklık eğitimi olmaksızın maaşlı bir işte çalışmaya başlamayı olumlu karşılamaları üzerine gençler, proleterleşen kitleler içerisinde azımsanmayacak bir yer tuttular.

Bununla birlikte, asıl proleterleşme kadın işgücünde görüldü. Kadınlar, önemli bir oranda ev kadınlığından ücretli kol emeğine geçiyordu. Almanya’da kadın işgücü yarı yarıya arttı. Britanya’da savaş öncesinde sanayide çalışan kadın sayısı 2 milyon iken 1918 yılında bu sayı 3 milyona çıkmıştı.²⁵⁸ Birinci Dünya Savaşı, kadınları ilk kez endüstriyel emek gücü haline getirmemişti. Savaştan önce de özellikle, tekstil, dokuma, hazır giyim ve ev hizmetleri gibi sektörlerde kadınlar emek gücünün büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Fakat savaşla birlikte, hem kadın istihdam oranında artış yaşandı, hem de daha önce kadınlara açık olmayan metal gibi sektörler silah ve mühimmat üretimini artırmak için kadın istihdamına açıldı.²⁵⁹ öyle ki, kadınların savaş fabrikalarında istihdam edilmeleri, kimi durumlarda diğer sektörlerdeki varlığının azalmasına da neden oldu.²⁶⁰

Kadın ve genç işçiler, vasıfsız emek gücünü oluşturuyordu ve bunların vasıf gerektiren sektörlerde giderek daha fazla istihdam edilmeleri, temelde 19. yüzyıl sonundan itibaren başta ABD olmak üzere diğer Avrupa lkelerinde başlayan Taylorist iş yönetiminin savaşla birlikte büyük bir hızla yaygınlaştırılması sonucunda mümkün oldu. Savaşla birlikte devletler, artan silah ve mühimmat gereksinimi adı altında üretkenliği sınırsızca artırmak için savaş başlar başlamaz Taylorist iş yönetimini tüm savaş fabrikalarında uygulamaya çalıştılar. Sanayiciler, bu iş

²⁵⁷ Laura Lee Downs, Manufacturing Inequality, **a.g.e.**

²⁵⁸ Antoine Prost Workers, **a.g.e.**

²⁵⁹ John Horne, Labor and Labor Movements, **a.g.e.**

²⁶⁰ rneğin Almanya’da, 1918 yılında mekanik inşaat sektöründe 1913’e göre 419.000 daha fazla kadın istihdam ediliyordu, ancak tekstil sektöründe istihdam edilen kadın sayısı 195.000 azalmıştı. Antoine Prost Workers, **a.g.e.**

yönetimini savaştan önce hem montaj hattının imal edilmesi büyük maliyetlere neden olacağı, hem de vasıflı işçilerin muhalefetiyle karşılaşacağı endişesiyle hayata tam olarak geçiremiyordu, fakat savaş bu kesimlere her iki açıdan da kolaylık sağladı. Savaş başlar başlamaz, devletler sanayicilerden her gün standart sayıda mühimmat üretmesi için garanti istedi. Silah ve mühimmatın hızlı ve çok sayıda üretilmesi ulusal çıkarın bir parçası olarak tanımlanmıştı ve üretim araçlarının yenilenmesine yönelik bir yatırım bu ulusal çıkarla ilişkilendirilmişti. Böylece, yeni üretim teknolojilerinin maliyeti, savaşın henüz başında fiyatları tartışmadan ürünleri sanayicilerden satın alan devletlere ödetildi.²⁶¹

Yeni üretim teknolojisinin ana hedefi, işi farklı aşamalara ayırıp, bunların her birinin detaylı bir işbölümüne göre ayrılmış departmanlarca, vasıflı emek gücü gerektirmeksizin ve özel makineler aracılığıyla birbirine ardışık şekilde gerçekleştirmektir. Böylelikle hem birim zamanda üretilen ürün sayısında bir artış olması hem de vasıflı emeğin yerini özellikle kadın ve gençlerce arz edilen vasıfsız ve daha ucuz emek gücünün alması mümkün olacaktı.²⁶² Böyle bir emek sürecinde işçiler, işin tamamını bilmek zorunda değildi, bu nedenle bir zanaatkar gibi eğitilmesi gerekmiyordu. Bu, işverenler için ücretleri düşürmenin yanı sıra işgücü eğitimi maliyetlerinde de tasarruf imkanı sağlıyordu.²⁶³ Buna ek olarak, emek sürecinin denetiminin tamamen işçinin elinden alınarak; bu denetimin neyin, ne miktarda, ne kadar zamanda üretileceğine karar vermeye yetkili bir idari kadroya verilmesini ve işçiyi daha fazla üretmeye özendirmek için farklı ücret sistemlerinin hazırlanmasını içeriyordu.²⁶⁴ Bu, hem zanaatkarların hala bir ölçüde korudukları otonominin ortadan kaldırılması olanağını sağlayacak, hem de fabrikalarda emek disiplini, ücretlendirme politikaları işverenin dışında bir idareciler kadrosuna devrederek işyeri hiyerarşisini pekiştirecekti.

Taylorist iş yönetimine dayalı standartlaşmış seri üretim teknolojisi, 20. yüzyıl boyunca hegemonya sürececek olan Fordist birikim rejiminin temelinde yer alıyordu ve

²⁶¹ Antoine Prost, “Workers”, **a.g.e.**

²⁶² Laura Lee Downs, *Manufacturing Inequality*, **a.g.e.**, s.16.

²⁶³ Çıraklık eğitiminin İngiltere’de beş-altı yıl, Fransa’da iki yıl sürdüğü göz önüne alınırsa bunun azımsanmayacak bir maliyet olduğu anlaşılır.

²⁶⁴ Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı*, **a.g.e.** s.55.

1914 yılından önce Avrupa’da -ve hatta ABD’de bile- gerçek anlamda ilerleme gösteremediği halde Birinci Dünya Savaş’ının ortaya çıkardığı ihtiyaç doğrultusunda hayata geçme şansı buldu.²⁶⁵ Örneğin, Fransız Mühimmat Bakanlığını yürüten Albert Thomas, mühimmat üretimini cömert fiyat politikalarıyla teşvik etmiş ve bu, Boulange-Billancourt gibi sanayi bölgelerinde mühimmat fabrikası sayısını beş katına çıkarırken, Citroen gibi büyük fabrikaların devasa bir alan içerisinde yeni iş teknolojisine uygun makine üretim atölyelerini kurmasına yol açmıştı. Taylorist politikalar, bizzat bakanlık tarafından destekleniyor ve teşvik ediliyordu.²⁶⁶

Bu köklü değişime en ciddi tepki tahmin edilebileceği gibi İngiltere’nin vasıflı işçileri arasından yükseldi. İngiltere’de üretim, Fransa’dan farklı olarak vasıflı emek gücüne daha fazla bağlıydı ve istihdamın kontrolünü hala kısmen zanaatkarlar elinde tutuyordu. Fransa’da endüstri zanaat temelli üretimden çok daha önce ayrılmış, çıraklık eğitimi süresi kısalmış ve istihdamın kontrolü de zanaatkarların elinden alınarak devlet ve işverenlerin eline geçmişti. 1914 yılında İngiltere’de çırakları hala zanaatkarlar uzun bir eğitim sürecinden geçirirken, Fransa’da işgücü eğitimi işveren denetimli programlarda ya da içinde yerel iş adamlarının etkin olduğu belediye teknik okullarında veriliyordu. Dahası Fransa’da pazarlık gücü yüksek vasıflı işçiler, bir süredir üretim alanında değil, işverenlere daha yakın olan yönetim alanında istihdam ediliyor; bu da onları üretim alanının sorunlarından uzak tutuyordu.

İngiltere’de hem üretim alanını kontrol edip hem de işveren ve hükümete karşı pazarlık gücü yüksek olan vasıflı işçiler, Taylorist bilimsel organizasyonun sonucu olarak, emeğin değerini düşürülmesi ve vasfın, el çabukluğu ile ikame edilmesine karşı direndiler.²⁶⁷ Britanya hükümeti, sendikaların baskısından kurtulmak için daha orta bir terim olarak emek gücü vasfının “seyreltilmesi” terimini kullandı²⁶⁸. Bununla birlikte vasıflı bir işçinin vasıf gerektirmeyen bir işte çalışması durumunda da ücretinde bir azalma olmayacağı taahhüdünü verdi. Emek gücü vasfının seyreltilmesini kimi zaman verilen tavizler yoluyla, kimi zaman da zorla olmak üzere her fabrikaya dayattı. Büyük

²⁶⁵ A.e.

²⁶⁶ Albert Thomas’ın yönlendirmesiyle yaklaşık 14.000 olan günlük mühimmat üretimi 257.000’e çıktı. Bkz. Laura Lee Downs, Manufacturing Inequality, **a.g.e.**,s. 24-26.

²⁶⁷ John Horne, Labor and Labor Movements, **a.g.e.**

²⁶⁸ Antoine Prost, Workers, **a.g.e.**

Britanya’da Ekim 1917’de kimyasal ve metal endüstrilerinde erkek işçilerin %41’i, kadın işçilerin %45’i; patlayıcı imalatında da sırasıyla %60 ve %54 olmak üzere “seyreltilmiş” emek gücü kullanılıyordu²⁶⁹.

Almanya’da 1875-1907 yılları arasında vasıfsız sanayi işçilerinin sayısı, önceki dönemlere nazaran daha hızlı artmış; farklı meslek gruplarından insanların bir arada çalıştığı büyük ölçekli işletmelerin gelişimi, işçilerin çalışma durumunda zanaat bileşenini görece geri çekilmesine neden olmuştu²⁷⁰. Ünlü Alman sanayi şirketi AEG’nin başında bulunan Rathenau, iş yönetiminin rasyonelleşmesini, iş denetiminin, işin sahibinden ayrılması ve bunun için Taylorizmin hayata geçmesinin güçlü bir savunucusuydu²⁷¹. Savaş sırasında hayata geçirilen Hindenburg programı, taylorizmi mümkün kılacak koşulları yarattı. Bir üretimi artırmak için bir yandan tüm vatandaşları anavatanın potansiyel işçileri olmaya zorladı ve işçilere görece yüksek ücretler ödeyerek onları uzun saatler çalışmaya zorladı, öte yandan insan gücü eksikliğini üretim makineleri satın alarak telefi etmeye çalıştı.

Bu şekilde ileri kapitalist ülkelerde Birinci Dünya Savaşı ekseninde meydana gelen devlet-sermaye işbirliği, savaş koşullarından faydalanarak mutlak ve görece artı değeri artırabildiler. Bu şekilde işçiler, kendi emek niteliklerinden ve iş üzerindeki denetimlerini de kaybettiler. Vasıflı emek gücü, diğer ülkelerde de önemli bir oranda azaltıldı, fakat, bu tüm sektörlerde aynı yoğunlukta olmadı. Kimi sektörlerde işverenler vasıflı işçilerini korumayı tercih ettiler. En azından savaş boyunca, emek gücünden daha fazla yararlanma hala sermayedarların temel hedefiydi. İş günü her yerde uzatıldı. Çalışma süreleri İngiltere’de haftada 77 saate uzatıldı. Gece vardiyası genel hale geldi. Bu aşırı sömürü nedeniyle iş kazalarının sayısı iki-üç katına çıkmıştı²⁷².

Taylorist iş yönetimi hayata geçirildiğinde, kadınların artan oranda proleterleşmesi ve önceden kendilerine kapalı olan sektörlerde istihdam edilmeye

---

²⁶⁹ A.e.

²⁷⁰ Eugen Kocka, **Facing the Total War German Society 1914-1918**, Cambridge, Harvard University Press, 1984

²⁷¹ Gerald D. Feldman, *Army, Industry, a.g.e.*

²⁷² Antoine Prost, *Workers, a.g.e.*

başlaması daha kolay oldu. Kadın istihdamının artışı, tüm savaşılan ölkelerde ortak bir eğilimdi. Aşağıdaki tablodaki verilerden kadın işgücü istihdamının savaşı süresince ölkelere göre nasıl arttığı görölebilir.

Tablo 2.1. 1913-1918 Yılları Arası Kadın İşgücü İstihdamının Ölkelere Göre Dağılımı²⁷³

	1913	1914	1915	1916	1917	1918
	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)
Almanya	20.6					35.06
Fransa		32.0	39.8	30.3	40.2	40.05
İngiltere		23.6				37.7

Çalışan kadınların önemli bir kısmı daha önce çalışma deneyimi olan kadınlardan oluşuyordu. Örneğin, İngiltere’de metal endüstrisinde çalışan kadınların %90’ı, halihazırda çalışmakta olan işçi sınıfı ailelerinden geliyordu.²⁷⁴ Benzer şekilde Fransa’da kadın işçilerin %70’inden fazlası savaştan önce de bir işte çalışan kadınlardan oluşuyordu.²⁷⁵ Bütünlüğüne bakıldığında kadınların proleterleşmesi, sektörel farklılaşmanın gerisinde kalmış gibi görünse de, bu durum bölgesel olarak farklılıklar gösteriyordu. Paris ve Londra gibi ekonomisi sanayiden çok ticarete dayalı büyük kentlerde proleterleşme eğilimi belirginlik kazanıyordu²⁷⁶. Öte yandan yarı kırsal bölgelerde de benzeri bir eğilim vardı. Bu bölgelerde kurulan yeni fabrikaların sahipleri, emek gücü ihtiyacını daha önce hiç çalışma deneyimi olmayan yerel kadın nüfusu içinden karşılamıştı²⁷⁷.

Sanayide kadın istihdamının yaygınlaşması, emek süreçlerindeki vasma dayalı ayrımcılığın cinsiyet ayrımcılığı ile ikame edilmesine yol açtı. Örneğin, 1916 yılında

²⁷³ A.e.

²⁷⁴ Laura Lee Downs, Manufacturing Inequality, a.g.e. s. 72.

²⁷⁵ A.e. s.50.

²⁷⁶ Paris’te metal endüstrisinde çalışan kadınların %70’i, elektronik sektöründe çalışan kadınların %43’ü daha önce hiç çalışmamış kadınlardan oluşuyordu. A.e. s.50.

²⁷⁷ A.e. s.74.

Fransa’da işgücü üç gruptan oluşuyordu: endüstriye yeni dahil olan kadın, yabancı ve sömürge emeği (emek gücünün yaklaşık %40’ı); sivil erkek işçiler (yaklaşık %30); seferber edilen işçiler (yaklaşık %30). Birinci grup emek hiyerarşisinin en altında yer alıyordu. Özellikle sömürge emeği, askeri kurallara tabi idi ve bunlar en kötü işlerde ve en düşük ücretlerle çalışıyordu. Bununla birlikte kadınların aldığı ücret bundan da düşüktü.²⁷⁸ Diğer ülkelerde de kadın işçiler, erkek işçilerin ücretinin ortalama yarısı kadar ücret aldılar²⁷⁹.

Vasıflı erkek işçiler, kadınların emek sürecinde en fazla karşı karşıya geldiği grup oldu. Çünkü bunlar, kadın işçileri denetleyen pozisyonlara getirildiler. Kadınların doğası itibariyle tekrar edebilir işleri yapmaya meyilli olduğuna dair cinsiyetçi kabul nedeniyle, kadınlar daha vasıflı işler için eğitilmiyorlar ve fabrika içerisinde kendi konumlarını değiştirme şansına sahip olamıyorlardı.²⁸⁰ Öte yandan vasıf, kadın işçilerin düşük ücret almasını meşrulaştırmak için öne sürülen tek gerekçe de değildi. Erkek işçiler, kadınlarla aynı işi yapsalar dahi kadınlardan yüksek ücret alıyordu. Hem hükümet temsilcileri hem de işverenler bu ücret politikasını, farklı cinsiyet gruplarının farklı ihtiyaçları olduğu, erkeklere salt bireysel ihtiyaçları için değil, geçindirmekle yükümlü olduğu tüm ailenin ihtiyaçları için ücret verildiği, kadınlara verilen ücretin ise tümüyle bireysel ihtiyaçlar için olduğu gerekçesiyle savundular. Bu şekilde ücret ayrımcılığı, hane içi cinsiyetler arası işbölümüne referansla meşrulaştırıldı.

Öte yandan hanenin geçiminin erkeğin işi olduğu yönündeki ataerkil önerme, sınıflı toplumun kuruluşuna kadar uzanan eski bir önermeydi ve kadınların yeniden üretim sürecindeki emeklerinin doğallaştırılıp değersizleştirilmesi, kapitalist ilksel birikimin en eski politikalarından biri oldu. Gerçekte hanenin geçimi ve yeniden üretim sorumluluğu kadının doğal rolü olarak tanımlanmış olmasına rağmen, bunun ücret yönünden karşılığı ödenmiyor, erkeği toplumsal olarak ayrıcalıklı kılarak yeniden üretim emeği bedavaya getiriliyordu.

²⁷⁸ Sömürge ülkelerden çalışmaya gelen bir işçinin günlük ücreti ortalama 8 frank, kadın işçilerin 6-7 frank, vasıfsız Fransız erkek işçilerin 9-10 frank, vasıflı erkek işçilerin ise 15 franktı. **A.e.** s.60

²⁷⁹ Roger Chickering, Imperial Germany, **a.g.e.**

²⁸⁰ Bu durum özellikle mesleki ayrımcılığın çok katmanlı ve açık olduğu Fransa’da geçerliydi.

Sermaye gruplarının ve devlet görevlilerinin Birinci Dünya Savaşı sırasında bu eski ilksel birikim politikasına başvurmaları, şüphesiz bir ölçüde işçi ücretlerini genel olarak düşürme ve parça başı ücret uygulamasını hayata geçirme politikasıyla ilgiliydi. Kadın emeğinin değersizliğine vurgu yapmaksızın, hem savaş fabrikalarında kadınları ucuz işgücü olarak vasıflı işgücü yerine ikame etmek; hem de emeğin genel olarak değerini düşürmek mümkün olmayacaktı. Cinsiyete dayalı işbölümü her iki açıdan da işverenlere olanak sağladı. Sadece kadınları düşük ücretle çalıştırmakla kalmadılar, ücret seviyeleri genel olarak düşüşe geçti. Örneğin, Fransa’da 1915 yılında sadece kadınların değil erkek işçilerin de saatlik ücretleri bir önceki seneye nazaran neredeyse yarı yarıya düşmüştü. 1916 yılında ücretler tekrar yükselişe geçse de artan yiyecek fiyatlarının hep gerisinde kaldı. İkinci olarak, kadınların doğal yetenekleri itibarıyla ancak tekrarlanabilir işlerde çalışabilecekleri yönündeki söylem, kadın işçileri güvencesiz ve ücret politikalarını müzakere edemeyecekleri bir emek rejimine sabitliyordu. Bu da işverenlerin ücret manipülasyonuna zemin hazırlamıştı. Örneğin Paris Wilcoq Renault firması erkek işçiler yerine kadın işçileri istihdam edince ücretleri yarıya indirmiş, bununla da yetinmeyerek asgari ücreti günde 8 franktan önce 7 daha sonra 6.5, sonunda 5.25 franka kadar düşürmüştü²⁸¹. Kadınlar bu ücret kesintisine karşı greve gittiğinde ise firma greve giden kadınların hepsinin işine son vererek günlüğü 5.25 frankla çalışan aynı sayıda kadın işçi istihdam etmişti. Bu günlük/saatlik ücret manipülasyonu, parça başı ücret uygulamalarını geliştirdi. Yeterli bir ücret için kadınlar daha fazla sayıda parça üretmeye çalıştılar ve bu mühimmat fabrikalarındaki üretimi gözle görülür şekilde artırdı. Kadınlar üzerinde uygulanan bu ücret politikaları, kalıcı bir emek rejiminin nüvelerini oluşturuyordu. Hem Fransa’da hem İngiltere’de sendikalar, kadınlara yönelik ayrımcı ücret politikasının, ücretleri genel olarak düşürdüğünü görmeye başladıklarında, ücretlerin eşitlenmesi için mücadele etmenin kendi sınıf çıkarlarına daha uygun düştüğünü fark ettiler.²⁸²

Kadınların değersizleştirilmesinin sermaye birikimi için yarattığı olanaklar mühimmat fabrikalarında hayata geçirilen Taylorist iş yönetiminin artan sömürsüyle

²⁸¹ Laura Lee Downs, *Manufacturing Inequality*, a.g.e., s. 109.

²⁸² Kadınların hane içi rollerine geri dönmelerini savunan, vasıflı emek gücünü ve “evi geçindiren erkek” imajını tehdit ettiği gerekçesiyle kadın istihdamına karşı çıkan İngiliz işçi sendikalarından ASE bile, 1915 yılının ortasında eşit ücret için kadın metal işçilerinin sendikası ile ittifak yapmıştı.

sınırlı da değildi. Kadınlarla özdeşleştirilmiş sektörlerde de kadın emeğinin kullanılmaya devam etmesini ve buradaki emek maliyetinin düşük tutulmasını da mümkün kılıyordu. Örneğin, Almanya’da tekstil sektörü çalışanları hala önemli ölçüde kadınlardan oluşuyor ve bu işçilere, sanayi sektöründe çalışanların üçte ikisi kadar maaş veriliyordu²⁸³.

Kadınları değersizleştirmeye dönük eski ilksel birikim politikasının uygulamadaki isteğin ücret politikası dışında doğrudan savaş üretimi ile ilgili başka nedenleri de vardı. Bunlar, kapitalist işleyişin olağan seyri içinde görece daha az göze batan fakat olağanüstü hal koşullarında çok daha açık biçimde ortaya çıkan yeniden üretim sorunlarıyla ilişkiliydi. Kadınların değersizleştirilmesi, cephe gerisinde yer alan ve çoğunluğunu kadınların oluşturduğu sivil nüfusun hem savaşın hem de geçimin tüm ekonomik yükünü karşılığı ödenmeksizin üstlenmelerinin bir yolu olarak da ortaya çıktı. Bu değersizleştirme, insanların yeniden üretim gereksiniminin savaş fabrikaları ardına gizlenen sermaye çıkarlarına nazaran daha önemsiz görülmesini doğallaştırmakla ilgiliydi. Savaş, yeniden üretimi kapitalist ücret sisteminin genel amacı olmaktan çıkardı. Devletler, bütçeyi hemen hemen tamamen savaş için kullandıklarından işverenlerin emek maliyetlerini olabildiğince düşürme eğilimlerini telafi edebilecek bir politika izlemediler. Böylelikle geçimi sağlamayla ilgili sorumluluk tümüyle hane halkına bakmakla yükümlü kadınlara ve daha merkezi düzeyde erkeklerin yönettiği fakat kadınların aktif olarak çalıştığı gönüllü sosyal yardım kuruluşlarına devredildi.

Çalışabilir ve askerliğe elverişli tüm erkek nüfusun zorunlu olarak askere alınması, hane halkı geçimini kadınların üzerine yıktı. Kadınlar, sadece kocalarının, erkek kardeşlerinin ve babalarının yokluğunda ailelere bakmakla kalmadılar aynı zamanda savaş uzadıkça cephedeki askerlerin ihtiyaçlarını da sağladılar. Askerlerin beslenmesi, giydirilmesi ve iyileştirilmesi gibi işler de hane ekonomisinin sırtına yüklendi²⁸⁴. Savaşan devletlerin hepsi, erkek nüfusu askere aldıktan sonra geride kalan eş ve çocuklar için bir ayrılma maaşı (separation allowance) ödemeye başlamıştı. Fakat

---

²⁸³ Roger Chickering, Imperial Germany, **a.g.e.**

²⁸⁴ **A.e.**

bu maaş, kadınların geçimini sağlamaktan ziyade cinsiyetçi bir sosyal politika olarak erkeğin hane içi haklarını korumaya yönelik sembolik bir maaştı.²⁸⁵ Maaş bağlanan kadınlar, hem toplumun hem de devletin ahlaki denetimi altına alınıyor, sadakatsizlik veya uygunsuz davranışlarda bulunurlarsa maaşlarını kaybediyorlardı.²⁸⁶ Devlet bağladığı bu maaşla kocanın vekili olarak kadının yeniden üretim alanındaki konumunu garanti altına almayı hedefliyor; böylelikle sosyal politikayı hem hane içi cinsiyet rollerini korumak, hem de cepheye sürdüğü erkek nüfusun rızasını kazanmak için kullanıyordu. Nitekim ayrılma maaşı, cephe gerisinde kalan nüfusun -kadınların, çocukların ve yaşlıların- kendisini yeniden üretmesi için gerekli olan miktarın çok altındaydı. Bu şekilde kadınların artan proleterleşmesinin önüne geçilemeyeceği gibi devletlerin de buna dair bir çabası yoktu. Aksine işverenlerin daha çok kadın istihdam etmeleri için sistematik bir propaganda yürüttüler. Avusturya’da hükümet kadınları çalışmaya teşvik etmek için küçük çocuğu olmayan kadınlara ayrılma maaşı ödememeye başladı²⁸⁷. Ayrılma maaşı, kadınları çalışma hayatından uzak tutmuyor, fakat onların emek hiyerarşinin an altında tutacak toplumsal ilişkileri mümkün kılıyordu. Örneğin, Almanya’da çoğunluğu asker eşlerinden oluşan kadınlar, ordunun taşeronları olarak parça başı ücret karşılığında askerlerin kullanımı için giyim ve diğer türden tekstil ürünleri ürettiler. Savaş ekonomisinin en altında konumlandırılan bu kadınların sayısı hiç de az değildi, çünkü kadınları yeniden üretim faaliyetlerini sağlamakla yükümlü oldukları evlerine yakın tutuyordu²⁸⁸

Kadınlar hem anneler olarak ulusların geleceğinden hem de hane halkının yeniden üretiminden sorumlu tutuluyorlardı. Savaş süresi uzadıkça her iki alanda da sorunlar ortaya çıktı. Yeniden üretim sorunu, özellikle savaşın ilerleyen yıllarında yiyecek kıtlığının oluştuğu, gıda maddelerinin karaborsaya düştüğü ve fiyatların olağanüstü şekilde arttığı zamanlarda daha da belirgin hale geldi. Alışverişin karneyle yapılması ve yiyecek almak için uzun kuyruklarda beklenmesi sonucunu doğurmuştu. Bu ise, hanenin yeniden üretiminden sorumlu olan kadınlar için on-on iki saat boyunca

²⁸⁵ Susan Pedersen, “Gender, Welfare and Citizenship in Britain during the Great War”, **The American Historical Review**, Vol:95, 1990 s. 985.

²⁸⁶ A.e. s. 998; Susan R. Grayzel, **Women and the First World War**, Essex, Pearson Education, 2002.

²⁸⁷ A.e. s. 23

²⁸⁸ Roger Chichering, Imperial Germany, a.g.e.

fabrikada çalıştıktan sonra saatlerce yiyecek kuyruklarında beklemek ve hatta bazen satın alacak hiçbir şey bulamamak anlamına geliyordu. Sırf bu nedenden dolayı özellikle Almanya’da iş saatlerinin kısaltılması için grev ve ayaklanmalar patlak verdi.

Öte yandan, savaş süresince artan ölümler ve doğum oranlarının düşmesi nedeniyle nüfusun hızlı düşüşü, devletleri doğum yanlısı bir politika izlemeye ve kadınların mevcut yeniden üretim sorumluluklarını garanti altına almaya itti. İngiltere ve Fransa benzer uygulamaları hayata geçirdiler. Fransa’da bakan Albert Thomas, bu amaçla 1916 yılında bir Kadın Çalışma Komitesi kurdu. Kadınların en fazla 10 saat çalışması, gece çalışmaması, haftalık izin ve günlük emzirme izinlerinin tanınması, fabrikalara kreşler kurulması ve kadınların çalışma koşullarını denetlemek için kadın fabrika denetçilerinin istihdam edilmesi gibi önlemler alındı²⁸⁹. Buna ek olarak doğum teşvik primumu de uygulanması öngörülen politikalar arasındaydı. Öte yandan kadınların istihdamı savaş üretimi için karlı olduğundan bundan da feragat etmek istemiyorlardı. Bu nedenle kadının üretim ve yeniden üretim sürecinin sorumluluklarını eş zamanlı yerine getirebilecek bir önlem olarak orta ve üst sınıf kadınlardan oluşan refah denetçilerini istihdam ettiler. Refah denetçisi kadınlar, İngiltere’de doğrudan devlet tarafından atanıyor, Fransa’da ise işverenler tarafından istihdam ediliyordu.

Uygulama ilk defa İngiltere’de 1916 yılında 6000 kadının iş bırakma eylemi sonrasında hayata geçirildi²⁹⁰. İstihdam edilen refah denetçisi kadınlar, kadın işçileri çalışma sırasında gözetlemek ve fabrika disiplinine uygun davranıp davranmadıklarına ilişkin işverene rapor sunmakla görevliydi. Denetçiler, sağlık veya disiplin gerekçesiyle işçilerin yerlerini istedikleri gibi değiştirebilirlerdi. Ayrıca kadın işçileri işe alma, işten çıkarma, ücret ve promosyon gibi uygulamalarda da son karar mercii, bu denetçilerdi. Hükümet ve işverenler refah denetçisi kadınları, orta ve üst sınıf gönüllü kadınlar arasından seçmeye özen gösterdi. İşveren adına kadın işçileri denetleyebilmeleri için sınıfsal mesafenin önemli olduğunu düşünüyorlardı. Refah denetçisi kadınlar, kendilerini işverenlerin casusları olarak gören işçi kadınlar

---

²⁸⁹ Antoine Prost, *Workers, a.g.e.*

²⁹⁰ Laura Lee Downs, *Manufacturing Inequality, a.g.e.*, s.147

içerisinden eğitimli olanlarını seçip bunlardan bir kadın ustabaşı ekibi kurdular ve iş sırasında diğer kadın işçileri gözetlemek için kullandılar.

Her iki ulus da kadınların emek disiplinine uyumsuz olduğu inancını taşıyordu. Refah denetçileri fabrika disiplini ve hiyerarşisini kadınlara benimsetmek ve işsel disiplinlerini oluşturmaları için gerekli ahlaki donanımı sağlamak amacıyla istihdam edildiler. Bununla birlikte 1917 yılı itibariyle artan doğum yanlısı politikalar çerçevesinde görev alanları genişletildi ve refah denetçileri fabrikaların emzirme odalarında genç anneleri çocuk bakımı konusunda eğitme işini de üstlendiler. Bu şekilde devletler, fabrika işçiliği ve anneliği uyumlu hale getirmeyi ve kadınların artan protestolarını cinsiyet kimliği üzerinden kurulacak bir dayanışma ile yumuşatmayı hedefliyorlardı. Böylelikle orta-üst sınıftan kadınlar, fabrika içinde uygulanan cinsiyete dayalı ayrımcılığa ve hükümetlerin cinsiyetçi sosyal politikalarına katkıda bulunmuş oldular. Bu kesim aynı zamanda savaş boyunca işlevleri artan gönüllü sosyal yardım kuruluşlarında da aktif olarak rol aldılar ve devlet ve sermaye gruplarının yeniden üretimdeki sorumluluğunu üstlendiler.

Savaş bittiğinde, kadınların geleneksel olarak erkek işi olarak kabul edilen sektörlerdeki istihdamına son verildi. Erkek işçiler cepheden dönünce kadınlar işlerinden çıkarıldılar. Hem işverenler hem de sendikalar için kadının evinde kalması ve yeniden üretim işine sabitlenmesi temel bir önemdeydi. Cinsiyet eşitsizliği, sermayedarlar için yeniden üretimin garanti altına alınması ve bedavaya getirilmesi açısından değiştirilmemesi gereken bir toplumsal ilişkiydi. Sendikalar açısından da kadın istihdamının sınırlandırılması evin geçimini sağlayan erkek işçi imajının zarar görmemesi açısından gerekliydi. Bununla birlikte, cinsiyet ayrımcılığı politikası doğrudan emeğin değerini ve güvencelerini azaltmaya yönelik bir politika olduğu için erkek işçilerin bu politikaya verdikleri destek, daha genel bir bağlamda kendi vasıflarına ve pazarlık güçlerine zarar verdi.

2.4. Savaş Vurgunculuğu

Savaşın, özellikle savaş endüstrisine bağlı sermayedarların karlarını nasıl artırdığını görmüş olduk. Bunlar, emek maliyetini düşürerek, çalışma sürelerini

uzatarak ve üretim araçlarını geliştirerek artı değeri hem mutlak hem de görelî olarak artırdılar ve ürettikleri ürünleri devletlerle yaptıkları sözleşmelerle ederinin üstünde fiyatlara sattılar. Bu, tümüyle yeni bir zenginleşme tarzı değil bilindiği anlamda emek-sermaye ilişkisinin daha örgütlü bir biçimde yeniden üretimiydi. Dolayısıyla savaş kazançlarının özü, savaş işçilerinin aşırı sömürülmesinden kaynaklanıyordu

Kocka, Almanya örneğinden hareketle asıl savaş zenginlerinin bu klasik sermaye ilişkisi içerisinde gerçekleştiğini; kazancın büyük kısmının, savaş boyunca daha fazla örgütlenen, büyüyen ve kartelleşen anonim şirketlere aktığını ileri sürmüştü.²⁹¹ Kocka'ya göre kârın büyük kısmı, işgücü ve hammadde sorunlarının taylorist politikalarla aşılmasıyla, modern takım tezgahlarının piyasaya girişiyle, linyit madenciliğinin ilk kez enerji kaynağı olarak kullanılması ve böylece malzeme ve ürünlerin taşınmasının mekanize hale gelmesiyle ilişkiliydi. Savaş endüstrisini oluşturan sermayedarlar Savaş Dernekleri ve onun alt bölümlerinde örgütlenerek ve karlarını devlet garantisi altına alarak sermayenin hem yatay hem dikey yönde yoğunlaşmasını mümkün kılmıştı.²⁹² Bu bağlamda asıl savaş karları “ölümün tüccarları” olarak anılan ve karlarını artırmak için açıkça destekleyen büyük silah şirketlerinde (Almanya’da Krupp, Siemens, AEG, Fransa’da Schneider-Creusot, Avusturya Macaristan’da Skoda, İngiltere’de Armstrong and Vickers) aranmalıydı.²⁹³

Fakat savaş kazançları furyası, savaş endüstrisinin de en genel anlamda örgütlü endüstriyel birikimin de ötesine uzandı. Örneğin, doğrudan savaş üretimiyle ilişkili olmayan ve savaş sırasında gerileyen sektörler arasında yer alan tekstil sektöründeki anonim şirketler dahi tüm kayıplara rağmen 1913-1917 yılı arası karlarını iki katından fazla artırdı. Bu kar oranları, silah sanayiinde genellikle elde edilenlerin çok altında olsa bile, kitlelerin genel olarak yoksullaştığı bir dönemde dikkate değer oranlardı. Sanayiciler ve onların özel şirketlerdeki ve Savaş Derneklerindeki üst düzey çalışanları; işadamları ve karaborsacılar, çiftçiler ve zengin rantiyelerden oluşan her türden zengin ve savaş vurguncularının bir parçası haline geldi²⁹⁴. Almanya’da çiftçi,

²⁹¹ Eugen Kocka, *Facing the Total War*, a.g.e.

²⁹² Örneğin, Almanya’da Krupp çelik fabrikalarının net karı 1917 yılında savaş öncesindeki iki buçuk katına çıkmıştı. Roger Chickering, *Imperial Germany*, a.g.e.

²⁹³ James Joll, *The Origins of the First World War*, London and Newyork, Longman, 1984.

²⁹⁴ A.e.

tüccar ve tedarikçiler ekmek ve patates gibi temel gıda maddeleri fiyatları üzerinde yaptıkları spekülasyonlarla büyük kârlar elde ettiler.²⁹⁵ Fransa’da 1914-1917 yılları arasında içinde tüccarlar, sanayiciler, çiftçiler, ve bakkalların yer aldığı 58 milyar franklık bir savaş karı meydana geldi.²⁹⁶ Bunun 15 milyar franklık kısmı kırsaldaki sonsuz sayıda üreticinin ortak karıydı. Bu karlar o denli bölünmüş, akışkan ve gizliydi ki 1917 yılında Fransa’da savaş kazançları vergisi kanunu konulduğunda sadece 4 milyar franklık kısmı savaş karı olarak tespit edilebilmişti.

Britanya’da denizcilik endüstrisinde hiçbir yerde olmadığı kadar spekülasyon ve savaş kazancı oldu. Gemi alım satımında hızla yükselen piyasaya çalışan dış spekülâtörler; daha önce denizcilik yapmamış, yeni şirket kurma furyasıyla veya eskileri kaparak büyük kazançlar elde eden ticari operatörler; kendi işlerini piyasaya yeni gelenlere yüksek kârla satma şansını yakalayan yerleşik armatörler, hepsi önemli karlar elde ettiler ve sektörde kalanların bir kısmı yasal düzenlemelerden kaçınma yollarını keşfedip kazançlı taşımacılık işleriyle büyük vurgunlar gerçekleştirdiler²⁹⁷.

Bununla birlikte, en yaşamsal vurgunlar yiyecek gibi temel ihtiyaç mallarında meydana geldi ve yeniden üretim alanında ciddi sorunlara neden oldu. Savaş vurgunculuğunu ticaret yollarının kapanmasının ve serbest rekabete dayalı işleyişinin zarar görmesinin doğal sonucu olarak görmek ve tümüyle dışsal nedenlere bağlamak doğru değildir. Nitekim, dış ticaret olanakları açısından savaşan ülkelerin koşulları birbirinden farklı olmasına rağmen savaş vurgunculuğu tüm ülkelere yayıldı. Örneğin, İngiltere, savaş boyunca dış ticaret bağlarını sürdürmek konusunda daha büyük bir kolaylığa sahipti. Fransa da işgal edilen verimli topraklarına rağmen müttefik devletlerden gerekli yardımı alabiliyordu. Almanya ise aksine abluka nedeniyle sömürge topraklarıyla ilişkileri büyük oranda engellenmişti. Buna rağmen vurgunculuk, geçim için gerekli maddelerin fiyatlarındaki aşırı artış, her üç ülkede de meydana geldi. Öte yandan yiyecek sorunu ve karaborsa İngiltere gibi tarımsal

---

²⁹⁵ Belinda J. Davis, **Home Fires Burning Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin**, London, The University of North Carolina Press, 2000.

²⁹⁶ Georges D’Avenel, “Les Nouveaux Riches”, **Revue des Deux Mondes (1829-1971)**, Vol.46, N:2, 1918, pp. 378-397.

²⁹⁷ Jonathan S. Boswell; Bruce R. Johns, “Patriots or Profiteers? British Businessmen and the First World War”, **Journal of European Economic History**, Vol.11, No.2, 1982, pp.423-445.

ihtiyaçların %80'ine yakınının denizaşırı ülkelerden sağlandığı bir ülkeden daha çok Almanya ve Fransa gibi tarımsal olarak neredeyse tamamen kendine yeterli ülkelerde ortaya çıktı²⁹⁸. Dolayısıyla dış ticaretin sekteye uğraması, abluka nedeniyle ithal mallara erişim zorluğu tek başına savaş vurgunculuğunu açıklamıyordu.

Savaş vurgunculuğu savaş politikalarıyla şekillenen somut siyasal toplumsal nedenlerle ilişkili olarak ortaya çıktı. Bunlardan birisi, ulaşım araçlarının, tarım için gerekli hammadde ve üretim araçlarının savaş üretimine tahsis edilmesi; özellikle tarımsal emek gücünün büyük kısmının savaş üretimi için seferber edilmesi idi. Başka bir deyişle, devletler el koyduklarını geçim endüstrilerinden ziyade savaş endüstrilerini desteklemek yönünde kullanmışlardı. Özellikle Almanya ve Fransa'da bu politika daha belirgindi. Gerek üreticilerin geçim amacının dışında tümüyle savaş için seferber edilmeleri, gerekse tarımsal gübre için kullanılması gereken kimi maddelerin tümüyle savaş endüstrisine aktarılması, atlara, hayvanlarına el konulması, ekili arazilerin işgal edilmesi hasatları verimsiz kıldı ve tarımsal üretimi düşürdü.

İkinci olarak, tarımsal arazilerin işgali, tarımsal üretim araçlarına ve tarımsal ürün depolarına savaşta kullanılmak üzere el konulması, seferberliğe dahil edilmeyenlerin de mülksüzleşme ve proleterleşme süreçlerini hızlandırarak kırsal nüfusun ve mültecilerin Paris, Londra, Berlin gibi büyük kentlere akın etmesine yol açtı. Örneğin, Paris'te Sein bölgesinde nüfus 2 milyondan 5 milyona çıkmıştı²⁹⁹. Tarımsal üretimin azalmasına karşılık, kentsel nüfusun bu denli artması, kırdaki büyük toprak sahiplerine, aracı tüccarlara, kentteki bakkal ve esnaflara ve tarımla ilişkili, örneğin tekstil gibi, endüstri patronlarına fiyatları diledikleri gibi artırıp karlarını büyütme olanağı sundu. Bununla birlikte, bu noktada, olası bir yanlış anlaşılmanın önüne geçmek gerekir. Ne yiyecek sorunu, ne de artan fiyatlar, doğrudan sınırlı tarımsal üretimin artan kentsel talebe yetememesi gibi bir sorunla ilişkiliydi. Sorun daha temelde, pek çoğu proleter veya yeni proleterleşmiş nüfusun üretim ve geçim araçları üzerindeki kontrollerinin tamamını kaybetmeleriyle ve temel ihtiyaç

---

²⁹⁸ Thierry Bonzon, Belinda Davis, "Feeding the cities" **Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919**, Ed. by Jay Winter, Jean-Louis Robert, Newyork: Cambridge University Press, 1997, pp.305-341.

²⁹⁹ A.e.

maddelerine erişmede kapitalist pazara tümüyle bağımlı hale gelmeleriyle ilgiliydi. Nitekim, savaş boyunca zenginler, istedikleri ürünleri piyasada veya karaborsada bulabildiler ve bunlar yüksek fiyatlarla satın alabildiler.³⁰⁰ Dolayısıyla yiyecek kıtlığı, daha çok bu fiyatları ödeyemeyecek durumda olan kentteki proleterlerin sorunu oldu.

Devletler, geçim araçlarının kapitalist pazara olan bağımlılığına müdahale etmeksizin ve görece geç bir zamanda salt fiyatları indirme ve alışverişi karneye bağlama yönünde müdahalelerde bulundular. Bu da fiyatları düşürmek yerine ihtiyaç mallarının kara borsaya düşmesine neden oldu. Kırsal ve kentsel üretim ve dağıtım süreçleri, hem temel ihtiyaç maddelerini fiyatı yükselinceye kadar piyasaya sürmemeye hem de daha fazla kar sağlayan lüks tüketim mallarının üretimine yöneldi. Özellikle Almanya'da karaborsanın etkisi çok belirgindi. Temmuz 1914 ile Ekim 1918 arasında, Berlin işçisinin bir aylık yiyecek masrafı, %178 arttı. Kara borsa dahil edildiğinde ise bu artış %400 den fazlasına tekabül ediyordu³⁰¹.

Savaş süresince İngiltere'de ve Fransa'da uygun fiyattan satış yapan yerel gıda ve tarım kooperatiflerinin etkinliği artmıştı. Kimi sosyalist belediyeler Paris'te işçi bahçeleri adıyla kamu arazilerini park ve bahçeleri cüzi bir miktarda aile bireylerine kiralayan böylelikle hane geçimine katkıda bulunan politikalar izlediler³⁰². Almanya'da artan yiyecek kıtlığı nedeniyle yerel yetkililer büyük ölçekli aş evleri kurdular, evlerin bahçeleri bile geçimlik tarım üretimi için kullanılır hale geldi.³⁰³ Fakat, yerel yönetimlerin bu çabaları sorunu temelden çözebilmekten uzaktı. Üstelik Fransa'daki sosyalist belediyelerde dahi meclis tartışmalarında muhafazakar gruplar ticaret özgürlüğünü kısıtlayıcı önlemlerin alınmasına karşı güçlü şekilde itiraz ederek belediyelerin işlevlerinin muhtaçlara yardım edilmesiyle sınırlandırılması kararının alınmasında etkili oldular. Öte yandan geçim sorunu merkezi devletlerin çözmeyi hedefledikleri öncelikli sorunlar içinde yer almadı. Öyle ki, toplumdaki örgütlü

---

³⁰⁰ Kocka, savaşta lüks gıda ürünlerinin üretiminin genel olarak endüstriyel üretimden daha az düştüğüne, savaşın son aylarında bile, azınlığın görünür lüksünün, kitlelerin giderek artan zorluklarıyla keskin bir tezat oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Parası olanlar, Ağustos 1918 kadar geç bir tarihte bile karaborsa ile ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılayabilmişlerdir. Bkz. Jugen Kocka, Facing the Total War, **a.g.e.**

³⁰¹ **A.e.**

³⁰² **A.e.**

³⁰³ Roger Chickering, Imperial Germany, **a.g.e.**

muhalefetin taleplerini diğer devletlere nazaran daha fazla hesaba katan İngiltere için dahi, 1920 yılında *The Economic Journal*, “eğer hükümet savaşın erken dönemlerinde sivil nüfus için yiyecek arzı meselesine sadece ikincil bir önem vermiş olsaydı bile gıda tedarik sorunlarının çok daha kolay üstesinden gelinebilirdi” değerlendirmesinde bulunuyordu³⁰⁴ Temel ihtiyaç malları, büyük ölçüde piyasa işleyişine terk edildi. Savaşın ikinci yılından sonra başlayan karne uygulamaları ise bu temel ihtiyaçların çok az bir kısmını sağlayabildi. Sivil nüfus, büyük ölçüde karaborsaya terk edildi. Devletler, önemli ölçüde kendi sorumluluklarını “ulusal güvenlik” ile sınırladılar ve savaş boyunca geçim sorunlarıyla ulusal güvenlik sorunu haline geldiği ölçüde uğraştılar.

Savaş vurgunculuğunu mümkün kılan bir başka olgu ise savaş vurguncularının doğrudan devlet yetkilileriyle işbirliği içinde olmalarıydı. Devletler, savaş üretimi için savaş endüstrisi içerisindeki sermayedarların belirledikleri fiyatlara bağımlıydı. Devletlerin silah, mühimmat ve diğer savaş gereksinimlerinin seri ve kitlesel üretimini teşvik ettiği süreçte izlediği cömert fiyat politikaları, bu alanda yeni üretim ve alım satımlara giren pek çok yeni sermayedarı da doğurmuştu. Özellikle Fransa’da devlet teşviklerinden yararlanan fakat vadettiği üretimin üçte birini ancak yerine getiren pek çok küçük taşeron şirket ortaya çıktı³⁰⁵. Bu, kayıt dışı savaş kârlarını artırıcı bir gelişmeydi. Bunlara bir de üretici, aracı ve dağıtımcılardan oluşan yaygın bir birikim ağı içerisinde hareket eden gıda vurguncuları eklendi. Buna karşı hükümet doğrudan savaş kazançlarını denetlemeye uğraşmadı. 1916 yılında muhaliflerin sesli talepleri sonrasında çıkan savaş kazançları vergisi kanununda dahi, hükümet yiyecek üreticilerini bu vergiden muaf tuttu ve fiyatlara sınır getirmekte isteksiz davrandı.³⁰⁶

İngiltere’de izlenen savaş ekonomisi, hükümete mermi ve silah satışı için dünyanın dört bir yanından gelen dolandırıcı ve spekülâtör aracılardan ortaya çıkmasına neden olmuştu.³⁰⁷ Askerlerin giysilerini üreten farklı pek çok sektörde telaşlı bir alım satım başladı. Böylelikle yün ticaretine tamamen yabancı olan ve neredeyse hiç

³⁰⁴ J.R. Clynes, “Food Control in War and Peace”, *The Economic Journal*, Vol:30, No:118, 1920, s.149.

³⁰⁵ Laura Lee Downs, *Manufacturing Inequality*, a.g.e.

³⁰⁶ Georges D’Avenel, “Les Nouveaux Riches”, a.g.e.

³⁰⁷ Jonathan S. Boswell; Bruce R. Johns, “Patriots or Profiteers”, a.g.e.

sermayesi olmayan biri, iplik spekülasyonu ile altı ayda binlerce sterlin kazanabildi. Britanya hükümeti, örgütlü sendikaların ve kadın hareketinin baskısıyla savaş kazançlarını kontrol altına almaya zorlansa da fiilen kendini, denetleyebildiği kazançlar ile denetimi dışındaki kazançlar arasında bir ayrıma gitmekle sınırladı. Hükümetin belirlediği kar sınırı dahilinde hareket eden ve hükümetle işbirliği yapan sermayedarlar meşru ve yurtsever sermayedarlar olarak kabul edilirken, sınırsızca kar sağlayan aracı ve tüccarlar gayrimeşru olarak tanımlanıyordu.³⁰⁸ Bununla birlikte, ister “meşru” ister “gayrimeşru” olarak tanımlansın sermayedarlar fiyat belirleme konusunda serbest hareket edebildikleri ölçüde büyük kazançlar sağlayabildiler.

İngiltere’de hükümet ile savaş vurguncuları arasındaki işbirliği, savaş sonunda daha tartışılır geldi. Mütareke yıllarında geçim koşulları daha iyiye gitmek yerine kötüleştiğinde, savaş kazançları üzerinden vergi alınmasına dair geniş bir kamuoyu oluştu ve bu, özellikle alt ve orta sınıflarca desteklendi. Hükümet ise piyasanın kendi kendisini düzenleme gücüne güvenilmesi gerektiğini ileri sürerek, vurgunculara karşı ılımlı yaklaşımında ısrar etti. Hükümetin iş dünyasına karşı bu ılımlı tutumuna karşı Hyde Park’ta kitlesel bir eylem organize edilerek hükümet tröstlerin etkisinden kurtulmaya ve kooperatiflerden mümkün olan en iyi şekilde yararlanmaya davet edildi.³⁰⁹ Savaş vurguncularıyla ilişkilerin açığa çıkması ve yolsuzluklar, savaş hükümetinin, kazanılan bir savaşa rağmen, meşruiyetinin yıkılmasının temel nedenlerinden biri olacaktı.³¹⁰

Savaş vurguncularının devlet yetkilileri ile olan işbirliği en görünür biçimde kartelleşmenin en yoğun olduğu ülkelerden biri olan Almanya’da yaşanmıştı. Burada büyük sanayiciler, yatay ve dikey örgütlülükleriyle savaş ekonomisini doğrudan belirleme olanağına sahip oldular. Savaş boyunca ücretleri artırmayıp fiyatları artırdıkları, tahkim komisyonunun kararlarına bile saygı göstermedikleri, kâr ve

---

³⁰⁸ A.e.

³⁰⁹ Christine Grandy, “Avarice and “Evil Doers”: Profiteers, Politicians, and Popular Fictions in the 1920s”, *Journal of British Studies*, Vol:50, No:3, 2011, s. 682.

³¹⁰ Örneğin, 1922 yılında Lloyd George’un Güney Afrika’da elmas madeni patronu ve savaş vurguncusu Sir Joseph Robinson’a partisine yaptığı parasal yardımlar karşılığında lordluk vermeyi teklif etmesi kamuoyunda büyük tepkilere yol açmıştı. (Grandy, a.e)

maliyetlerini devlet yetkilileriyle paylaşmadıkları kamuoyunun bilgisi dahilindeydi³¹¹. Bunlar içinden en bilineni, daha sonra İkinci Dünya Savaşı'nın da büyük vurguncularından biri olacak olan Daimler şirketi idi. Hükümet Stuttgart'da motor üretimi yapan Daimler şirketini, halihazırda savaş için yaptığı olağanüstü hizmetler nedeniyle ödüllendirmiş, şirket olağanüstü kârlar elde etmişti.³¹² Fakat şirket, bu kazançla yetinmeyip 1917 yılının sonunda tekrar fiyatları artırmak istediğinde Savaş Bakanlığı şirketten fiyat artışını gerekli kılacak maliyet hesaplarını açıklamasını istedi. Şirket, bakanlığın bu talebini geri çevirdi ve bakanlığı üretimi düşürmekle, kendisine kar sağlamayan tüm gece mesailerini iptal etmekle tehdit etti. Daimler'in bu tavrına karşılık ordu önlem almak için uzun süre bekledi, çünkü Silah ve Mühimmat Fabrikaları genel müdürü, hem imparatorun yardımcılarında birisi hem de Daimler şirketinin müteveli heyetinde yer alıyordu. Daimler vakası, 1918 yılının önemli bir kısmında büyük bir kamusal hoşnutsuzluğa neden olmuş ve bu hoşnutsuzluk yiyecek isyanları ve protestolarla birleşmişti. Ordu grev tehdidine karşı, Daimler fabrikasına el koymak ve askeri denetim altına almak istediye de bunun için gerekli yasal araçlara sahip olmadığını fark etti.

Daimler vakası, devletin büyük sermayedarların kazancına müdahale etmekteki isteksizliğini ve güçsüzlüğünü açığa çıkarmıştı. Sadece sanayicilerin değil, yiyecek spekülasyonu ile zenginleşen kara borsacı çiftçi ve tüccarların da hükümetle işbirliği yaptıkları kamuoyu bilgisi dahilindeydi. Berlin'de tüm geceyi yiyecek kuyruğunda geçiren binlerce insan, satın alacakları yiyecek bulamadıklarında bunların birtakım özel müşterilere gönderildiği haberini alıyordu. İçişleri bakanlığının kendilerine vadettiği ikame ürünler ise hükümet yetkilileri ve spekülâtörler arasında yapılan anlaşmalarla müttefik devletlere gönderiliyordu.

Tüm bunların ötesinde, olağanüstü hal koşulları, sansür, kitlelerin manipüle etmeye yarayan propaganda ve disipline edici özel mahkemeler olmasaydı savaş vurgunculuğunun bu denli yaygınlaşması mümkün olamazdı. Devletler sermayedarlara iktisadi kolaylıklar sağlamakla kalmadılar, her seferinde savaş

³¹¹ Antoine Prost, "Workers", **a.g.e.**

³¹² Gerald D. Feldman, *Army, Industry, a.g.e.*

üretimini milliyetçi propaganda ile meşrulaştırarak; çalışma koşulları, ücret gibi meseleler için greve gitmek isteyen işçileri vatana ihanetle suçlayıp, onları özel mahkemelerde yargılayarak toplumsal kolaylıklar da sağladılar. İşverenler, üretimin durduğu her an cephede bir askerin öldüğü söylemini tekrarlayarak, milliyetçi propagandayı bizzat emek sürecini disiplin altına almak için kullanıyordu³¹³. Bu şekilde hem sermayedarlar hem de devlet, savaş kazançlarına meşruiyet kazandırdı.

1917 yılına yiyecek isyanları ve savaş vurgunculuğuna karşı gelişen protestolar damgasını vurdu. Londra’da 1916 yılının başından itibaren fiyatlar üzerinde gerilim ve çatışmalar başlamıştı. İlk itiraz Doğu Londra Sufrajetler Federasyonu mitingi sırasında yükseldi. Mitingde Doğu Londra’da evi idare eden işçi kadınların ailelerini sağlıklı tutacak kadar bile yiyeceğe erişemediği dile getirildi. 1917’de çoğunluğu kadınlardan oluşan Parisli işçiler yiyeceklerin artan fiyatlarına karşı yaptıkları grevlerde, devletin fiyatları serbest bırakan uygulamalarına karşı öfkelerini dile getirdiler. Berlin’deki isyanlar da vurguncularla gizli anlaşma yapması ve halkı yoksulluğa mahkum eden başarısız savaş politikaları nedeniyle doğrudan savaş hükümetini hedef almıştı. Özellikle kadınlar, savaşın cepheye gönderdikleri eşlerini ve çocuklarının sakat bıraktığını, evleri mahvettiğini ve daha fazla iş, daha fazla açlık ve yoksulluktan başka bir şey getirmediğini ifade ettiler³¹⁴. Bu isyan ve protestoların gerisindeki temel itki toplumsal adaletsizlik duygusu oldu. İki çocuklu bir kadının aldığı aylık kamusal yardımın, lüks bir restorandaki iki kişilik akşam yemeğinin faturasından az oluşu, zengin çiftçilerin depolarında biriken lüks yiyecek maddeleri karşısında kentli bir proleterin tüm kışı şalgam ve patatesle geçirmesi, Berlin’deki bir AEG fabrikasındaki işçiler arasında dolaşan bebeklere süt verilmezken Veliaht prensesin sütle yıkandığı söylentileri ve şirketlerin beyan ettikleri kârlarla gerçek fiyatlar arasındaki uçurum savaştan sonra dahi devam edecek büyük toplumsal çatışmaları ortaya çıkardı.³¹⁵ Çoğunluğun yoksullaşması savaşın bir sonucu olmaktan

---

³¹³ Laura Lee Downs, *Manufacturing Inequality*, a.g.e.

³¹⁴ Jean-Louis Robert, “The image of the profiteer” **Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919**, Ed. by Jay Winter, Jean-Louis Robert, Newyork, Cambridge University Press, 1997, pp.104-132.

³¹⁵ Jugen Kocka, *Facing the Total War*, a.g.e.

çok bir azınlığın zenginleşmesinin, doğrudan savaş kârlarının bir sonucu olarak görülüyordu.

Bunlar savaş sırasında halk arasında ortaya çıkan hoşnutsuzlukları inceleyerek yetkilere bilgi veren gizli polis raporlarında ortaya çıkmıştı. İngiltere, Fransa ve Almanya’da hükümetler özellikle işçileri gözetlemek ve olası grev ve protestoların önüne geçmek için çok sayıda gizli polis görevlendirmişlerdi.³¹⁶ Almanya’da Cephe Gerisi Bölgesel Ordu Kumandanlıkları 1916 yılından itibaren sistematik olarak Prusya Savaş Bakanlığı’na vatandaşların ruh haline dair gizli bilgiler vermekle yükümlü kılınmıştı. Bu raporlarda malların yetersiz dağılımının mal kıtlığından daha çok memnuniyetsizlik yarattığı dile getiriliyor, “gıda kıtlığından kaynaklanan rahatsızlıkların eşit olarak dağıtıldığı konusunda herkese güvence vermek mümkün olsaydı, memnuniyetsizlik hemen ortadan kalkardı” deniyordu.³¹⁷ Temmuz 1918’de Magdeburg’daki Bölge Ordu Komutanlığından iletilen raporda zenginler ve fakirler arasındaki, savaş coşkusunun ilk günlerinde büyük ölçüde kapanmış olan, büyük uçurumun artık genişlemeye başladığı, nüfusun daha yoksul kesimleri arasında, zenginlere ve “sözde” savaş vurguncularına karşı, korkunç ve tehlikeli bir nefret olduğu, bu nefretin, neredeyse sınırsız mali olanaklara sahip bazı grupların kendilerini çok iyi geçindirebilecek ve hemen hemen her lüksle kuşatabilecek durumda olmaları gerçeğinden kaynaklandığı ifade ediliyor; bunun sonucu olarak neredeyse tüm devlet kararnamelerinin eleştiriye tabi tutulduğundan ve artık yalnızca zenginlere yardım ve fakirlere zarar verme olarak görüldüğünden bahsediliyordu.

Protestolar artıp savaş vurgunculuğu doğrudan savaşın ve hükümetlerin meşruiyetinin altını oymaya başlayınca basın da bu meseleye daha fazla dikkat çekmek zorunda kaldı. *The Herald*, *Le populaire*, *L’humanité*, *Bataille* gibi işçi ve sosyalistlerin yayınları çoktandır savaş vurguncularına, artan fiyatlara, geçim sıkıntısına ve sosyal adaletsizlik gibi meselelere yer veriyordu. Fakat yüksek tirajlı, popüler ve yurtsever çizgideki yayınlar da savaş vurguncularını teşhir etmeye başladı. Örneğin İngiltere’de 1916-1918 yılları arası tirajı 135 binden 2.5 milyona kadar

---

³¹⁶ A.e.

³¹⁷ A.e.

yükselen merkez sağ yayın organı *John Bull*, bürokratları, büyük iş adamlarını, sanayicileri ve büyük tüccarları teşhir ediyor; fedakarlıkta eşitliği savunuyordu.³¹⁸ Gazetelerde savaş vurguncularının vicdansızlıklarını resmeden karikatürler yayınlanıyordu. Bu karikatürlerde savaş vurguncuları olarak sıklıkla zengin çiftçiler, aracılar, toptancılar, bakkallar, ev sahipleri yer alıyor, bunların aileleriyle birlikte yaşadıkları zenginlik, çoğunlukla tüketici, cephedeki asker, cephe gerisinde kalan ve evini geçindirmeye çalışan kadın ve yoksul asker çocuklarının yaşam koşulları ile karşıtlık içerisinde gösteriliyordu.

Gazete ve dergiler savaş vurguncularının kim olduklarına ve toplumsal konumlarına dair kesin ve spesifik bir bilgi vermekten kaçındılar. Bu, bir yanıyla savaş vurgunculuğunun gizli işleyişiyle ilgiliydi. Devletlerin büyük sermayedarların kazançlarını sorgulamadaki isteksizlik ve güçsüzlüğü, yiyecek vurgunlarının yaygın ve akışkan bir birikimle ağıyla sağlanması, savaş vurguncularının kimler olduklarını saptamayı zorlaştırıyordu. Sansürün de bu vurguncuların ve onların devlet içindeki muhtemel bağlarının ortaya çıkarılmasını zorlaştırıcı bir etkiye bulunduğu tahmin edilebilir. Fakat öte yandan gazete ve dergiler savaş vurguncularına dair müphem bir algı yaratmayı tercih de ediyordu. Popüler yayınlar, savaş vurguncularını ahlaki bağlama yerleştirerek eleştiriyordu. Bunların, savaş için gereken fedakarlıkları göstermeyen vicdansız ve acımasız insanlar olarak resmedilişi, ulusal duyguyu güçlendirmek için yapılan propagandanın bir parçası haline geldi. Savaş vurguncularını eleştirirken, geleneksel emek sermaye ilişkilerini hedef haline getirmekten, bu şekilde savaşın sürekliliğini mümkün kılan ulusal birlik duygusuna zarar vermekten imtina ettiler.³¹⁹ Bazı istisnalar haricinde grevler ya hafife alınmış ya da rapor edilmemişti, buna karşın geniş tüketici bloğuna odaklanarak bunların gıda, yakıt, barınma sorunları dile getirildi. Üretim alanının çelişkilerinin yerine kır/kent, tüketici/vurguncu, mühimmat üreticileri/diğerleri, cephe/cephe gerisi arasındaki karşıtlık üzerine odaklanıyor; gayrimeşru kazanç sahibi vurguncuları, dürüst

³¹⁸ Jean-Louis Robert, “The image of the profiteer” **a.g.e.**

³¹⁹ Örneğin, *John Bull* dergisinin 24 Temmuz 1915 tarihli sayısı, Galler’deki maden grevi sırasında grevci bir işçiye işverenlerin açgözlülüklerinden herkesin mustarip olduğunu, fakat bunun hesabının savaş sonrasında sorulması gerektiği, ulusal çıkar için şimdi maden ocağına geri dönmesi gerektiği telkininde bulunuyordu. **A.e.**

işverenlerden ayırmaya büyük bir özen gösteriyorlardı. Vurguncuların kârı, işçiyi sömürmekten çok fiyatları zorlayarak bütünün refahına zarar vermekten geldiği için eleştiriliyordu. Popüler yayınlar, toplumların büyük çoğunluğu gibi, savaş vurguncusunu, toplumun belli bir bölümüne değil, toplumun tamamına karşı olmakla yargıladılar ve temel sorunu kâr sağlamakta değil, savaş krizini kullanarak kamu kasasını soymak olarak gördüler.

İşçi yayınları ise üretim alanının çelişkilerine daha fazla dikkat çekmekle beraber yine de savaş vurguncularını belirgin bir toplumsal sınıfla özdeşleştirmemişlerdi. Bu, işçilerin barış yanlısı hareket dışında kalan büyük çoğunluğunun, savaşın son yıllarına kadar ulusal birlik içinde konumlanmasıyla ilişkili olabilir. Bu, Berlin ve Paris için özellikle böyleydi. Bununla birlikte Londra'daki *The Herald* gazetesi, üretim alanının çelişkileri üzerinde daha fazla durdu. Bu gazetede tüccar, aracı, mülk sahibi, esnaf gibi unsurların yanı sıra, işverenler de savaş vurguncusu ilan edilmişti.³²⁰ Öte yandan savaş vurguncularının müphem bırakılması, sermaye birikimine karşı mücadelenin, sınıf çelişkisini toplumsal çelişki haline getirerek savaş karşıtı muhalefeti hegemonik hale getirmenin de bir yolu oldu. Yeniden üretim sorunu etrafında savaş yoluyla zenginliğin birikimi meselesinin merkeze alınması, üretim sürecinde özgür emek gücü/zorunlu emek gücü, vasıflı/vasıfsız, kadın/erkek, siyah/beyaz işçiler arasında inşa edilen ayrımları aşabilecek bir sınıf söylemini mümkün kılıyordu.

2.5. İşçi Hareketi ve Grevler

Savaş süresince işçi hareketi ve grevlerin temel motivasyonu, uzun çalışma süreleri, ücretlerin artan fiyatlar karşısında düşük kalması, özellikle savaş fabrikalarında çalışan işçilere uygulanan ağır baskı ve olağanüstü savaş kazançlarının yaratmış olduğu adaletsizlik duygusu ve öfkeydi. Savaş tüm bu çelişkilerin ortaya çıkmasını mümkün kılacak kadar uzun bir süreye yayıldı. Hükümetler, işçi sınıfı içerisinde gelecek direnişi engellemek için bir süre pragmatik ve uzlaşmacı bir yol izlediler. Büyük Britanya'da, daha önce belirtildiği gibi, sendikaların çalışma koşulları

---

³²⁰ The Herald, savaş vurgunculuğu ile ilişkili olarak işçinin cebini çekiştiren, ona hakaret eden ve kendisine itiraz ettiğinde onu "kaytarmacı" olmakla suçlayan bir işveren karikatürü yayınlamıştı. **A.e.**

üzerindeki hali hazırda var olan kontrolünü kırmak uzun süren pazarlıklar sonucu gerçekleşebilmişti ve hükümetin başarısı, her şeyden önce işçi sınıfının emek gücü vasfı ve sosyolojik olarak kendi içinde farklılaşması temeline dayanıyordu. Kadın ve gençlerden oluşan yedek sanayi ordusu, bu örgütlülüğün üstesinden gelmenin maddi zeminini oluşturdu. Öte yandan Fransa’da hükümet, zorunlu arabuluculuk uygulamasıyla, kendisini sanayiciler ve işçiler arasında bağımsız bir konuma yerleştirerek ve işçilerin konumunda küçük iyileştirmelere giderek işçi sınıfının örgütlü karşı çıkışını etkisizleştirmeye çalıştı. “Kontrollü” savaş fabrikaları işçileri ve bunlardan daha avantajlı istihdam koşullarına sahip olan sivil işçiler arasındaki ayrım, birkaç yıl bu iki kesimin bütünlüklü mücadelesinin önüne geçmişti.

Almanya’da işverenler sosyalist sendikal hareketi karşısına fabrikalarda gayri resmi şekilde işçilerin yarısından fazlasını temsil eden Hristiyan ve liberal sendikaları çıkarmak suretiyle işçi sınıfının radikalleşmesini engelleme yoluna gitti. Almanya’da da örgütlü işçi sınıfı içerisindeki kentli işçiler ile savaşla birlikte yeni proleterleşen taşralı işçiler arasındaki farkın derinleştirilmesi, büyük bir örgütlü sınıf dinamiğine sahip olan Almanya’da işçi sınıfının bütünlüklü bir sınıf politikası etrafında yan yana gelmesine engel olan dinamiklerden biri oldu.

Avrupa’da devletler, sınıf mücadelesini doğrudan baskılamak yerine hegemonya ve sınıf içi ayrımları derinleştirerek sınıf siyasetini başarısız kılma hususunu daha fazla dikkate almış görünüyordu.

Tablo 2.2. Ülkelere Göre 1913-1919 Yılları Arası Sendikalı İşçi, Grev ve Grevci Sayıları³²¹

	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
Almanya							
Sendika Üyesi	2.525.000	1.503.000	995.000	945.000	1.278.000	2.866.000	7.337.000
Grev Sayısı			137	240	561	531	3.700
Grevci Sayısı			61.000	14.000	129.000	667.000	391.000
Büyük Britanya							
Sendika Üyesi	2.232.000		2.682.000	2.851.000	3.082.000	4.532.000	5.284.000
Grev Sayısı	1.497	972	672	532	730	1.116	1.352
Grevci Sayısı	516.000	326.000	401.000	235.000	575.000	923.000	2.401.000
Fransa							
Sendika Üyesi	355.000	257.000	50.000	101.000	296.000	599.000	1.230.000
Grev Sayısı			19	102	336	161	171
Grevci Sayısı			380	1160	247.000	207.100	401.000

³²¹ Antoine Prost, “Workers” a.g.e.

Yukarıdaki tabloda, bahsi geçen ülkelerde işçi sınıfının kabaca 1914-1916 yılları arası işçi sınıfının örgütlülük ve hareket bağlamında azalma eğiliminde olduğu anlaşılır. Bunun temel nedeni, savaşın ulusal çıkar adı altında olağanüstü koşulları meşru kılmasıydı. Devletler, her yerde yurtseverlik propagandasına hız vererek, sansürü yaygınlaştırarak, toplumsal muhalefeti ve barış talebini hızlıca ihanetle ilişkilendirerek, kurulan entelektüel-ahlaki hegemonyanın da temel yürütücüsü oldular. Sermaye çıkarlarını, ulusal çıkar kisvesi ardına gizlemek devletlerin en büyük zaferlerinden biriydi. Bu milliyetçi politika, savaşın sonuna kadar yürürlükte kaldı ve sınıf mücadelesinin seyrinde bir ölçüde belirleyici olmaya devam etti. Barış talebinin geniş kitlelere yayıldığı 1917-1918 yıllarında dahi, Alman, İngiliz ve Fransız işçileri taarruz sırasında grevleri ya durdurmuş, ya da vazgeçmişlerdi.

Bununla birlikte, bitmek bilmeyen savaş nedeniyle artan yoksulluk ve ölümler ve buna karşı sermayedarların savaş vurgunculuğunun daha aşikar hale gelmesi, devletlere güveni önemli ölçüde azalttı. Buna ek olarak Avrupa’da 1917’de özellikle Fransa ve Almanya’yı etkileyecek şekilde aşırı soğuk bir kış yaşanmış; kömür ve patates kıtlığı ile anılan bu kış koşulları savaş boyunca biriken sınıfsal öfkeyi daha fazla keskinleştirmişti. Bu koşullar altında Rusya’da gerçekleşen Şubat devrimi, tüm Avrupa işçileri için savaşın ortaya çıkardığı yıkımdan çıkışın mümkün olduğunu gösteren bir umut yarattı. Avrupa’nın aksine Rusya’da 1905’ten beri yöneten çar ve yönetilenler arasında bir kopuş söz konusuydu ve savaşın ortaya çıkardığı büyük iktisadi ve siyasi baskı, Petrograd ve Moskova’da yüzbinlerce işçinin katıldığı fabrika grevlerine yol açtı. Böylelikle, Bolşeviklerin “*ekmek, toprak ve barış*” sloganı somut ve genel bir sınıf talebine dönüşmüş ve 1917’de asker ve işçi Sovyetlerinin iktidarını mümkün kılan Ekim Devrimi meydana gelmişti.

Rusya’da 1917 yılında Şubat ve bunu takip eden Ekim Devrimi, Avrupa’daki işçi hareketinin siyasallaşmasına yol açan temel dinamiklerden biri oldu. 1917 baharından itibaren grevciler yalnızca ücretlerin artırılmasını veya daha iyi çalışma koşullarının sağlanması için değil, doğrudan savaşın sona ermesi ve işçi denetimi için de çağrı yapıyorlardı. Barış talebi, Ocak 1918’de Almanya’daki grevlerde işçilerin

önde gelen talepleri arasında yer aldı. Eş zamanlı olarak Viyana’da yiyecek yeterli ekmeği olmadığı için greve giden 200.000 işçi, daha fazla savaşmak istemediğini açıkça dile getirdi. Fransa’da da savaş karşıtı eğilim güçleniyordu. İşçiler savaşın hala neden devam ettiğiyle ilgili şüphelerini dile getiriyordu. 16 Mayıs 1918’de Parisli bir grevci, “cepheye gideceğiz ve gerekli olabilecek tüm fedakarlıklara rıza göstereceğiz. Ama neden savaştığımızı bilmek istiyoruz” demişti³²².

1917 yılı, devletlerin sendikalarla pazarlık yoluyla işçi hareketlerini etkisizleştirme politikalarında değişimin yaşandığı yıl oldu. Sendikalar, hükümetlerin kendilerini işverenlerle pazarlık hususunda muhatap alması karşılığında tavizler vermişler, işçi yurtseverliğini pekiştirmek ve savaşın kızıştığı zamanlarda grevleri ertelemek gibi işlevler edinmişlerdi. Aktif sadakatlerinin kendilerine savaş sonrasında da devam edecek şekilde resmi bir tanınma sağlayacağına inanıyor ve işçilerin maddi çıkarlarına odaklanıyordu.³²³

Sendikaların bu tutum, 1917 yılından itibaren tabanlarının kendilerinden uzaklaşmasına neden olmuştu. Çünkü bu tutum, işçilerin barınma ve gıda tedariki konularındaki gerçek koşullarını görmezden geliyordu. Bu nedenle işçiler 1917 yılı sonrasında çoğunlukla sendika tavsiyesine aykırı olarak, aşağıdan yukarıya ve kendiliğinden örgütlenen grevlere gittiler. Bu grevlere kadın ve gençlerden de güçlü katılımlar oldu. Paris’teki Mayıs-Haziran 1917 grevleri daha önce görülmemiş türden kalabalık grevlerdi ve kadınlar bu grevlerin önemli bir parçasını oluşturdu. Leipzig’deki grevlerde de gençler ve kadınlar öne çıktı. Hükümetler, bu grevlerin devrimle sonuçlanmasından endişe ettiklerinden bunları oldukça şiddetli şekilde bastırdılar.

---

³²² Antoine Prost, Workers, **a.g.e.**

³²³ Örneğin, Almanya’da 1916’dan sonra sendikaların siyasi örgüt olarak görülmesine son verildi ve gençlerin sendika üyeliği yasal hale getirildi. Bunun karşılığında ise sendikaları Yurtsever Yardımcı Hizmet Yasası kapsamında Genel Kurmay ve işverenlerin talepleri için önemli tavizler vermeye zorladı.(Jugen Kocka, Facing the Total War, **a.g.e.**)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SEFERBERLİK, SAVAŞ VERGİSİ VE İLKSEL BİRİKİM

3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Seferberlik Politikasının Sınıfsallığı

Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Dünya Savaşı boyunca uygulanan ilksel birikim yasalarının ilki seferberlik yasası idi. Diğer savaşan devletler de oldu olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da topyekûn savaş stratejisine uygun olarak çalışabilir erkek nüfus büyük oranda cepheye çekildi. Osmanlı İmparatorluğu, resmi olarak savaşa girmesinden çok daha önce 2 Ağustos 1914 tarihinde genel seferberlik ilan etmiş ve seferberlik kanunu çerçevesinde 20-45 yaş arası askerlik yapmaya elverişli erkekler askere davet edilmişti.³²⁴ Silah altına alınanların sayısı savaş süresince artarak 1918 yılına gelindiğinde 2.850.000'ye ulaştı.³²⁵ Bu sayı imparatorluk nüfusunun yaklaşık %10'una tekabül etse de Balkan Savaşlarının sonunda orduda 295.000 kadar askerin bulunduğu düşünüldüğünde nüfusun önemli bir kısmının Birinci Dünya Savaşı sırasında savaş üretimi içerisine çekildiği anlaşıyordu.

Silah altına alınanların %80'i ziraatla ilişkili kimselerden oluştuğu ileri sürülmüştür.³²⁶ Bununla birlikte özellikle 1914 yılı gibi imparatorluğun oldukça geç bir döneminde silah altına alınanları, homojen bir toplumsal grubu ifade eden “reaya” veya “zürra” statüsü altında ele almak oldukça zordur. 1914 yılına gelindiğinde toprak mülkiyetindeki eşitsizlik ve kırdaki sınıfsal farklılaşma oldukça belirgindir. Döneme dair edinilen istatistiki bilgilerden savaşın başında tarımsal nüfusun %1'ini oluşturan büyük toprak sahipleri, tüm işlenebilir toprakların yaklaşık %39'una sahip oldukları

³²⁴ Bu yaş aralığı savaş süresince değişmiş, 1915 yılında alt sınır 18'e düşürülürken, 1916 yılında ise üst sınır 50'ye çıkarılmıştır.

³²⁵ Mehmet Beşikçi, Osmanlı Seferberliği, **a.g.e.**, s. 121.

³²⁶ Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında, **a.g.e.**

anlaşılır. Nüfusun %4'ünü oluşturan küçük toprak ağaları ve çiftçiler yaklaşık %26'sını ve nüfusun %85'ini oluşturan köylü işletmeleri ise toprağın %35'ini ellerinde tutuyordu.³²⁷ Tüm bunların haricinde toprağı olmayan %8'lik bir köylü nüfusu da vardı.³²⁸ 1914 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda kırdaki ve kentte mülksüzleşme ve proleterleşmenin izleri belirgin şekilde görülüyordu. Küçük üreticiler bağımsız ve kendine yeterli olmaktan çok uzaktı. Üretim kapasitesi, fiyat ve geçim hususlarında ticari ve parasal ilişkilere buradaki değişimlerden doğrudan etkilenecek kadar bağılıydılar. Tahıl fiyatlarındaki aşırı düşüş, aşar vergilerini ödeyebilmeyi bile imkansız hale getirmişti.³²⁹ Kırsal nüfusun önemli bir kısmı, aşar bakımından devlete, ürününü peşin alanlara ya da köyün nüfuzlu kesimlerine borçlanması nedeniyle kentlere göç etmişti. Ahmet Emin Yalman'ın 1914 yılı ile ilgili gözlemleri bu durumun oldukça yaygın bir durum olduğunu gösterir:

“...ülkenin birçok yerinde köylüler tarla işlerini çocuklara bırakıp İstanbul ya da başka büyük şehirlere giderek iş aramayı alışkanlık haline getirdiler. Her büyük şehirde, yüksek oranda çoğu bekar olan evlerine zaman zaman giden, kazandıkları paranın bir kısmını evine yollayan ve emekli olduğunda ya da ufak bir para biriktirdiğinde memleketine dönen geçici bir nüfus vardı.”³³⁰

Bu durum, çoğunlukla bir çift öküzü ve ancak aile işgücü ile ekilecek büyüklükte arazisi olan ve Osmanlı imparatorluğunun temel üretim birimi olarak kabul edilen kimseler için geçerliydi. Bunların, doğrudan mülksüzleşmeler dahi, geçim araçlarından önemli ölçüde ayrıldıkları, kendilerine yetemeyip kent proleterlerinin arasına dahil oldukları anlaşılıyordu. Bu proleterleşmede, küçük üreticilerin ürettikleri ürünün sekizde birine tekabül eden bir miktarı her yıl devlete vergi olarak ödemeleri, buna ek olarak kırdaki varlık gösteren nüfuzlu kimselerce de keyfi biçimde sömürülmeleri gibi sebeplerin yanı sıra ihtiyacından fazla ürünü satabilme koşullarının ürünleri daha düşük fiyattan piyasaya süren yabancı sermaye ile bunlarla işbirliği

³²⁷ Y.N. Rozaliyev, **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesinin Özellikleri (1923-1960)**, Çev. Azer Yeran, Ankara, Onur Yayınları, 1978, s. 23; Devlet İstatistik Enstitüsü **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 Yılı**, Ankara, 1973, s.24

³²⁸ Devlet İstatistik Enstitüsü, **a.g.e.**

³²⁹ **MMZC**, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi: 1, 23. İnikad, 28 Kânunusani 1330.

³³⁰ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı’nda, **a.g.e.** s.99.

içinde olan yerli zengin toprak sahipleri ve tüccarlar tarafından engelenmesi rol oynamıştı. Küçük üreticiliğin çözülme süreci klasik bir örnek olarak İngiltere örneğinde göremediğimiz ve Marx'ın dile getirmiş olduğu gibi farklı renklere bürünmüş olup çok sayıda çelişki taşıyordu ve bu “norm dışı” çözülme, Birinci Dünya Savaşı'nın çok öncesinde başlayıp Cumhuriyet tarihine de taşan oldukça uzun bir zamana yayıldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet politikalarının imparatorluk tarihi boyunca küçük köylünün statüsünün değişmesine engel olmaya odaklandığını söylemek mümkün değildir.³³¹ Her ne kadar iktisadi politikaların kırsal nüfusun kırı terk etme eğilimlerini engellemeye yönelik olarak geliştiği iddia edilse de buna dair en temel politikalardan biri olan Ziraat Bankası'nın kuruluşunun küçük üreticiler üzerinde iyileştirici olmaktan çok yıkıcı etkileri olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan bankanın sermayesi, kooperatif usulüyle ve dayanışma sandığı mantığıyla kırsal üreticilerin küçük birikimlerinin bir araya getirilmesine dayanıyordu. Buna rağmen, hem bankanın gelirlerine gerekli görüldüğünde hükümetçe el konulabiliyor hem de krediler, çiftçilerin gösterdikleri gayrı menkul mallara mukabil olarak verilip, geri ödemelerde yüksek bir faiz isteniyordu.³³² Bu nedenle bankanın sağladığı kredi ve teşvikler, belli bir düzeyde mülkiyete sahip, pazar için üretim yapan az sayıda orta ve büyük köylüye fayda sağlasa da küçük üreticiler bundan ya faydalanamıyor ya da ödeyemeyeceği borçların altına girerek kır proletaryası haline geliyor veya ek gelir arayışıyla kentlere göç etmeye başlıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde hane işgücüne dayalı, küçük ölçekli arazilerin yanı sıra zengin toprak sahiplerince işletilen ve bir çift öküzü, kendine yeterli arazisi olmayan tarım işçileri tarafından ekilen büyük arazilerin varlığı yadsınamaz boyuttaydı.

---

³³¹ Çağlar Keyder, Osmanlı İmparatorluğu'nda köylünün statüsünü değiştirmemeye yönelik bir eğilimin İmparatorluğun modernleşme tarihi boyunca değişmeden kaldığını, bunun da Osmanlı toplum yapısında sınıfların oluşumunu engelleyen faktörlerin başında geldiğini ileri sürmektedir. Bkz. Çağlar Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, **a.g.e.**

³³² 23 Aralık 1914 tarihli Meclis-i Mebusan Ziraat Bankası kanunu tartışmalarında bu sorunlar sıkça dile getirilmiştir. Bkz. **MMZC**, Devre:3, Cilt: 1, İctima Senesi:1, Dördüncü İnıkad, 10 Kanunuevvel 1330

Cepheye çağrılanlar, bütünüyle ziraat ile ilişkili kimselerden değil, tarımsal üretimin alt sınıflarından, çoğunlukla bu küçük üreticiler ve kır proleterlerinden oluşuyordu. Birinci Dünya Savaşı başladığında ilan edilen seferberlik kanunu çerçevesinde askere alımlarda diğer savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da toplumsal sınıf konumları belirleyici olmuştu. Bu, savaşın başında çıkarılan Bedel-i Nakdi Kanunu sırasında ortaya çıkan bir husustu. 2 Şubat 1330 (1914) tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında ele alınan Bedel-i Nakdi Kanunu, askeri eğitim almış olsun ya da olmasın tüm gayrimüslim kişilerin ve silah eğitimi almamış Müslüman vatandaşların 43 liralık bir bedel karşılığında askerlikten muaf tutulmasını mümkün kılıyordu.

Bedel-i Nakdi Kanunu, gerçekte daha uzun bir geçmişe sahiptir ve Osmanlı millet sistemi içerisinde yer alan farklı unsurlarının hukuken eşit vatandaşlar olarak kabul edilme süreciyle eş zamanlı olarak toplumsal sınıf ayrımlarının da yasada karşılık bulmaya başladığının önemli bir göstergesidir. Zorunlu askerliğin ortaya çıkışından itibaren askere alımlarda dinsel ayrım daha belirleyicidir. Müslüman nüfus, askerlik göreviyle sorumluyken, gayrimüslim nüfus cizye adında bir vergi ödeyerek askerlikten muaf tutulmuştur. Tanzimat döneminde ise dinsel seçiciliğin yerini kademeli şekilde sınıfsal seçiciliğin aldığı görülür. Örneğin, 1843 yılında Müslümanların askere alımları için kur'a uygulaması hayata geçirilmiş ve 1846 yılında bedelli askerlik yolu açılmıştı.³³³ Müslümanlardan bu bedelin ilk önce para değil "şahıs" üzerinden alınması kararlaştırılmış, buna göre kur'a dan çıkan kişi, önemli bir zanaat, ticaret yahut başka bir büyük işle uğraşıyorsa askere çağrıldığında askerliğini kendi tayin ettiği "vekil" kişi aracılığı ile gerçekleştirebilmesi mümkün hale gelmişti.³³⁴ Aynı hak, bir süre sonra bir Rum'un başka bir Rum'u veya bir katoliğin başka bir katoliği vekil tayin edebilmesi biçiminde Hristiyanlara da tanındı. Bedel-i şahsî hakkı, bir başkasını kendi yerine askere gitmeye zorlayabilen veya bunun için

³³³ Mehmet Hacısalihoğlu, "Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire", **Journal of Modern European History**, Vol: 5, No: 2, 2007, s. 268.

³³⁴ Ufuk Gülsoy, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, İstanbul, Simurg Yayınları, 2000, s. 40.

bir başkasına para ödeyebilen kişilerce kullanılabiliyordu.³³⁵ Böylelikle Tanzimat itibariyle askerliğin hukuken tüm vatandaşları içerecek hale gelmesine rağmen, fiiliyatta -müslüman veya gayrimüslim- alt sınıflarca icra edilen bir iş olmasının önü açılmış oluyordu. Daha sonrasında kanun, bedelli askerlik vergisinin bedel-i şahsinin yanı sıra bedel-i nakdi biçiminde de ödeyebilmeyi mümkün kıldı. Nakdi bedel, 1856-1870 yılları arasında 50 altın lira olarak belirlenmiş, 1870-1886 döneminde ise 150 altın liraya çıkarılmıştı.³³⁶ Dahası, müslümanları askere çağrıldığı andan itibaren sadece beş yıl için askerlikten muaf tutuyordu. Bu bedel, o vakitler gayrimüslim nüfusun ömür boyu askerlikten muafiyet için ödediği verginin iki katından fazlaydı. Dolayısıyla fiilen bu haktan yararlananlar, müslüman nüfusun zengin ve ayrıcalıklı kesimleriyle sınırlıydı.

Gayrimüslim nüfusun askerlik meselesine gelindiğinde, her ne kadar bu hususta süren meclis tartışmaları sırasında karşıt fikirler dile gelse de, devletin Tanzimat sonrasında da bu kesimi askere almaktan çok bu kesimden vergi almaya devam etmek istediği anlaşıyordu. Nitekim, gayrimüslimlerin askerlik hizmetine karşılık ödedikleri cizye vergisi, aşardan sonra imparatorluğun en büyük ikinci vergi geliri kaynağı idi.³³⁷ Bu nedenle, 1856 Islahat Fermanı'nın ilanı sırasında cizye vergisi kaldırdığında yerine önce İane-i Askerîye sonra da Bedel-i Askeri adı verilen vergiler konmuştu. Her ne kadar Tanzimat ile birlikte prensipte tüm Osmanlı vatandaşlarının eşitliği benimsense de devletin hem bedelli askerlik vergisinin bütçeye sunduğu avantajlardan vazgeçmek istememesi hem de gayrimüslim kişilere silah vererek bunları müslümanlarla eşit çerçevede orduya almak konusunda güvensizliği, askere alımlar konusundaki önceki uygulamanın fiilen devam ettirilmesine neden olmuştu. Bununla birlikte askere alımların sosyal ve iktisadi sonuçları da daha fazla dikkate alınmaya başlanmıştı. Kimi mebuslar, müslümanların en verimli çağlarında askere alınmalarının müslüman halk arasında yaygınlaşan fakirliğin, ziraat ve ticaretten uzak kalmanın temel nedeni olduğu gerekçesiyle; kimi mebuslar ise hem eşit vatandaşlık

³³⁵ Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice 1844-1918", **Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925**, Ed. by Erik J. Zürcher, London, I.B. Tauris, 1999, s.87.

³³⁶ Gülsoy, **a.e.** s.95.

³³⁷ Zürcher, **a.e.** s. 88.

prensibine uymadığı hem de gayrimüslim halk içerisinde şüphesiz sadece bir azınlığın kolaylıkla ödeyebildiği, çoğunluğun ise ödemekte gittikçe daha fazla zorlandığı bedel-i askeri vergisinin kaldırılması gerekçesiyle mevcut uygulamanın değiştirilmesi taraftarı oldular³³⁸. Bu nedenlerle askerlik görevinin hiçbir ayırım gözetmeksizin tüm erkek vatandaşlar için zorunlu kılınması 1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasal programına ve aynı yıl yeniden ilan edilen Kanun-u Esasi'ye da dahil edildi.³³⁹ 1909 yılında da genel seferberlik kanunu ilan edilerek Bedel-i Askeri vergisine son verildi. Genel seferberlik, askere alımlarda dinsel ayrımları önemli ölçüde ortadan kaldırıyordu. Bununla birlikte, müslüman halkın bedel-i nakdi vergisi ödeyerek askerlikten muaf olma hakkına hiçbir şekilde dokunulmamış, bu haktan gayrimüslimlerin de yararlanması mümkün hale gelmişti.³⁴⁰ Dolayısıyla eğer bir gayrimüslim vatandaş, askerlikten muaf tutulmak istiyorsa müslümanlar gibi beş sene için 50 altın lira vermekle yükümlü olacaktı.³⁴¹

Askeri mükellefiyet kanununda 1909 yılında yapılan bu değişiklik, tüm Osmanlı vatandaşları için askere alımlarda sınıfsal ayrımların daha fazla öne çıkmasını mümkün kılıyordu. Bedel-i nakdi, müslüman olsun ya da olmasın üst gelir grubunun ödeyebileceği bir vergi haline gelmişti. Nitekim, İstanbul Ticaret Odası'nın verilerine göre Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde İstanbul'da orta halli bir ailenin aylık bütçesi 8.75 lira civarındaydı.³⁴² Bedel-i Nakdi, kırsal küçük üreticiler bir yana kentli orta sınıflar için bile beş aylık hane harcamasına denk geliyordu. Bununla birlikte, seferberlik kanunundaki değişikliğin gayrimüslim alt sınıflar üzerinde daha belirgin sonuçları olduğunu söylemek mümkündür. 1909 değişikliği ile gayrimüslimler ilk kez bütünlüklü olarak askere davet ediliyor, fakat fiilen bunların askere alındığında kendi cemaatlerinin özerk yasalarından doğan haklarını nasıl koruyup kullanacakları muğlak bırakılıyordu. Bu durum, gayrimüslim nüfus içerisinde, halihazırda gayrimüslim olsun veya olmasın tüm vatandaşlar için külfet olarak görülen askerlik görevine karşı ek bir

³³⁸ Ufuk Gülsoy, Osmanlı Gayrimüslimlerinin, **a.g.e.**

³³⁹ Mehmet Hacısalıhoğlu, "Inclusion and Exclusion", **a.g.e.** s. 277.

³⁴⁰ Gülsoy, **a.e.** s. 138.

³⁴¹ Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription", **a.g.e.** s. 90.

³⁴² Yiğit Akın, When the War came Home, **a.g.e.** s. 63

güvensizlik doğuruyor ve askere gitmekten kaçınmak için türlü yollara başvuruluyordu.

1912 yılından sonra tüm Osmanlı vatandaşlarının eşitliği çerçevesinde gelişen siyasal söylem ve pratiğin yerini müslüman-Türk çıkarların öne çıkarıldığı milliyetçi fanatizme bıraktığında, askerlik koşulları çoğu gayrimüslim vatandaş için daha da zor bir hale geldi. 1912 yılının sonunda Balkan Savaşları'nın başlaması ve 1913 yılı başında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Birinci Dünya Savaşı boyunca savaş hükümetinin asli unsurları olacak olan kadrolarının hükümet darbesiyle iktidara gelip otoriter bir rejimi inşa etmeleri, gayrimüslim nüfusun siyasi, sosyal ve iktisadi olarak sindirilmesi ve dışlanması süreçlerinin kaldıracı oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasal alanı cemiyetin Türk-Müslüman nüfusun çıkarlarını öne çıkaran merkezi politikaları etrafında şekillendirmekle kalmadı, aynı zamanda bu politikaları toplumsal bir hareket üzerine inşa etti. Bu hususu, devletin savaş boyunca izlediği ilksel birikim politikalarını nasıl hegemonik bir siyasetin parçası olarak hayata geçirdiğini ele aldığımız bölümlerde daha detaylı ele alacağız. Fakat şimdiden altını çizmemiz gereken bir husus, gerek savaşın arifesinde gerekse savaş boyunca gelişen devlet politikalarının toplumsal dinamiklerden tümüyle özerk politikalar değil; Müslüman esnaf, tüccar, işçi ve taşra eşrafının 19. yüzyıl itibariyle gittikçe daha fazla keskinleşen, önce yabancı sermayeye daha sonra ise yerli gayrimüslim sermayesine karşı örgütlenen ve sonuçta Türk-Müslüman sermayenin desteklenmesi hareketine dönüşen uzun soluklu mücadelesine dayandırılacak politikalar olduğudur.³⁴³ Balkan Savaşları sırasında devlet politikaları ile toplumun bu örgütlü kısmı arasındaki örtüşme daha fazla ortaya çıktı. Bu dönemde gayrimüslim nüfusa dair güvensizlik sadece siyasi olarak değil toplumsal ve askeri olarak da örgütlenmişti. Bu durum karşısında özellikle Rumlar olmak üzere askerlikle yükümlü gayrimüslimlerin kendilerini güvende hissetmedikleri ve askerlik yükümlülüğünden kurtulmak için bedel-i nakdi ödemeye yöneldikleri tahmin edilebilir. Balkan Savaşları sırasında bedel-i nakdi gibi yüklü bir meblağı ödeyen gayrimüslimler bir sene sonra bu sefer Birinci Dünya Savaşı ile

---

³⁴³ Osmanlı İmparatorluğu'nda savaştan kısa zaman önce ortaya çıkan gayrimüslim mallara karşı iktisadi boykot hareketlerinin gerisindeki toplumsal dinamiklerinin kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak, **a.g.e.**

birlikte ilan edilen seferberlik nedeniyle benzeri bir meblağı ödemeye zorlanıyordu. Bu, sonraki bölümlerde ele alacağımız gibi, kent ve taşradaki orta ve alt sınıf gayrimüslim nüfus için ya askerliği fiilen bir zorunluluk haline getirecek, ya da bu kesimleri bedel-i nakdi ödemek adına borç ilişkisine sürükleyecekti.

1914 yılı Bedel-i Nakdi Kanunu ile ilgili meclis tartışmalarına bakıldığında, askerliğin kent ve kırdaki alt sınıflar için bir zorunluluk haline gelmesinin özellikle tercih edildiği anlaşılmaktadır. İstanbul mebusu Kirkor Zohrap, bedel-i nakdi kanunu gereğince tek seferde veya iki taksit halinde verilecek 43 liranın ahaliyi fena halde zorlayacağını belirterek bu meblağın hiç değilse dört taksit halinde verilmesini teklif etmiş; fakat teklif, verilecek meblağın uzun vadeli taksitlere yayılmasının en fakir adamları bile bedel ödeyebilir hale getirdiği, bunun ise devleti askersiz bırakacağı gerekçesiyle reddedilmişti. Tartışmanın bir tarafında “*kudret-i maliyesi olan versin, olmayan askere gitsin*” diyen Karesi mebusu Hüseyin Kadri Bey yer alıyordu³⁴⁴. Erzurum mebusu Varteks Efendi:

“hangisi verebilir, hangisi veremez? Zenginler, bir taksitte verip, diğerleri hakkında taksitle alınmasın demek doğru olamaz. Bu, can mes'elesi, kan mes'elesidir. Burada zengin verip kurtulsun, fukaraya suhulet verilmeyip, o gidip, orada ölsün. Bu, zannederim ki Meşrutıyyeti müdafaa etmek değil, vatanperverlik değil. Eğer biz askere göndereceksek, hiç kimseden bedel-i nakdi almayalım. Yok, eğer bedel-i nakdi alıp da bazılarına ölmek yolunu gösteriyorsanız, fukaralara da aynı yolu göstermelisiniz. İkisinden birisi, ya ölmeğe herkes gidecek veyahut ölmekten kurtulmak için herkes yol bulacak. Yoksa, öyle takasıtı dört aydan, iki aya indirmek, zenginleri kurtarıp, fukarayı kurtarmamak, bu adalet değil”³⁴⁵

diyerek bu görüşe karşı çıkmışsa da Hüseyin Kadri Bey’in görüşü mecliste çoğunluğu kazanmıştı.

1914 yılı sonuna gelindiğinde Müslüman zenginler ve üst-orta sınıf içerisinde hatırı sayılır sayıda insan bedel-i nakdi uygulamasından faydalanabiliyordu ve bu, halk

³⁴⁴ MMZC, 2 Şubat 1330, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:1. s. 364

³⁴⁵ MMZC, 2 Şubat 1330, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:1. s. 365

arasında askerlik sisteminin zenginlere kıyak geçtiği ve vatan savunması vazifesini fakirlerin omzuna yüklediği yollu şikayetlere sebebiyet vermişti.³⁴⁶ Öyle ki askere alımlarda sınıfsal konumların belirleyiciliği Birinci Dünya Savaşı sırasında söylenilen seferberlik ağıtlarında bile yer alıyordu. Seferberlik ilanı ile birlikte askere alınan 1317 doğumlular için söylenen *Onyedililer'in Ağıdı*'nda bu durum şöyle dile gelmişti:

“Yolları var takırdan

Karavanası bakırdan

Zengin olan bedel verir

Hep ölen böyle fakirden”³⁴⁷

Askere alımların fiilen alt sınıflarla sınırlı olmasından doğan şikayetler resmi askeri kayıtlarda da yer almıştı. Bu kayıtlarda, az bir finansal fayda sağlayan bedel-i nakdinin ahlaken büyük zararlara neden olduğu ifade ediliyordu.³⁴⁸

Seferberlik politikası, savaşın sadece askere alımlarla ilgili değil, aynı zamanda toplumsal bir iş bölümü inşa etmekle ilgili olduğunu gösteriyordu. Bu iş bölümü tüm savaştan devletlerde olduğu gibi iki düzeyde örgütlenmişti. Bunlardan biri cephe ve cephe gerisi arasındaki iş bölümüydü. Savaşın cephedeki üretimi, bedel-i nakdi ödeyemeyecek durumda olan müslüman veya gayrimüslim alt sınıfların üzerine yüklenmişti. Cephedekiler savaş üretmekle yükümlüyken cephe gerisi savaşın ihtiyaçları için gerekli insan gücü ve kaynakların yeniden üretimiyle sorumlu tutulmuştu ve bu iş bölümü genel hatlarıyla seferberliğin başında bizzat padişah iradesiyle halka duyurulmuştu. Bu fermanla seferberlik çağrısına katılabilecek durumda olanların cepheye gitmesi, geride kalanların ise bunların işlerini görmeleri gerektiği belirtiliyordu.³⁴⁹ Bir başka iş bölümü ise cephe gerisi içerisinde kurulmuştu.

³⁴⁶ Mehmet Beşikçi, Osmanlı Seferberliği, **a.g.e.**, s.153.

³⁴⁷ Ahmet Z. Özdemir, **Öyküleriyle Ağıtlar I**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Benzeri bir vurgu için Bkz. Yiğit Akın, When the War Came Home **a.g.e.** s. 64.

³⁴⁸ 30. Tümmenin Harp Ceridesi'nden aktaran Akın, **a.e.** s. 64

³⁴⁹ Yunus Nadi, “Harb ve İktisat”, **Tasvir-i Efkâr**, 14 Ağustos 1330.

Kırsal üreticiler içerisinde seferberlikle yükümlü tutulmayan çocuk, yaşlı ve kadınlar gerek toplumun gerekse savaşın yeniden üretimi işinden sorumluydular. Askeri fabrika işçileri, demiryolu, kömür madeni, vapur ve nakliye işçileri, fırıncılar, hastabakıcılar gibi kesimler de silah altına alınmamakla birlikte savaş cephe gerisinde üretmekle mükellef tutulmuşlardı.

Savaşın yönetimi, sadece merkezi yürütme organıyla değil, aynı zamanda yasama, yargı ve tüm yerel kurumlarıyla devlete aitti. Mükellefiyet-i Askeriye kanunu gereğince askerlikten muaf tutulan uzun bir bürokratlar listesi oluşturulmuştu. Bunlar, savaş siyasi, ekonomik ve ideolojik olarak yönetmekle görevli oldukları için cepheye çağrılmıyorlardı. Bunların başında savaş idare eden nazırlar, mebuslar, valiler, üst düzey yöneticiler, büyükelçiler, kadılar ve müftüler yer alıyordu. Askerlikten muaf tutulanlara posta ve telgraf, banka, muhasebe ve polis memurları, dini görevliler, teknik personel de dahil edildi.³⁵⁰ Bunlar da savaş boyunca Harbiye Nezareti başta olmak üzere savaş hükümetinin öngördüğü politikaları hayata geçirmekle görevlendirildiler. Bu işbölümü içerisinde sermayedarlar, ordunun iaşesine ve memleketin iktisadiyatına hizmet ettikleri³⁵¹ gerekçesiyle yasal koruma elde edip kârlarını artırmaya terk edilmişlerdi.

Bu bağlamda seferberlik ile sermaye birikimi arasında doğrudan bir ilişki vardı. Askere alımlar ile sermaye birikimi arasındaki ilişki savaşın son senesinde çıkarılan Muafiyet-i Askeriye Kanununa ilişkin Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan tartışmaları sırasında da açıkça belirtileceki. Seferberlik politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş süresince ortaya çıkan savaş zenginlerinin kökenini de önemli ölçüde açıklıyordu. 15 Kânunusani 1334 (1918) tarihinde Meclis-i Mebusan'da tartışılan Muafiyet-i Askeriye Vergisi kanunu, Bedel-i Nakdi ödeyerek veya Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu gereğince askerlikten muaf tutulanların bir kısmının savaş sırasında

³⁵⁰ Mehmet Beşikçi, Osmanlı Seferberliği, **a.g.e.** 159

³⁵¹ 15 Kanunusani 1334 (1918) tarihli Meclis-i Mebusan tartışmasında Maliye Nazırı Müsteşarı Hasan Tahsin Bey, savaşın başında sermayedarların neden askerlik dışında bırakıldıklarını bu şekilde gerekçelendirmektedir.

nasıl zenginleştğini ve savaş boyunca derinleşen toplumsal eşitsizlikten doğan çelişkileri önemli ölçüde yansıtıyordu.

Muafiyet-i Askeriye Vergisi Kanunu, bilfiil silah altına alınmayan her Osmanlıdan 1918 senesinden başlamak üzere seferberliğin sonuna kadar her sene için askerlikten muafiyet vergisi ödemesini istiyordu. Vatandaşların verdiği temettü vergileri esas alınarak bunun üç mislinin Muafiyet-i Askeriye vergisi olarak alınması önerilmişti. Mebusan ve Ayan toplantılarında söz alan mebuslar, kanunun teklif edildiği gibi çıkmasına taraf olanlar da kanuna şerh koyanlar da, böyle bir vergi almanın halkın arzusu olduğunu ve kamuoyundaki eşitsizlik algısını giderme gerekliliğini özellikle vurguladılar. Kanunu Maliye Nezareti namına teklif eden Nazır Müsteşarı Hasan Tahsin Bey, kanunu “kan vergisine karşı mal vergisi” olarak tanımlıyor ve teklifin gerekçesini açıklarken askerlikten muaf tutulan tüccarların bir kısmının “sır ticaretine koyularak”, arkadaşları kanlarını akıtırken kendilerinin bir hayli servet biriktirdiğini, bunların nakden bir vergiye tâbi tutularak hiç olmazsa hazineye fedakarlıkta bulunmaları gerektiğini ifade ediyordu³⁵². Hem Hasan Tahsin Bey, hem de Meclis-i Ayan toplantısında söz alarak kanun teklifini savunan Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey, sadece tüccardan değil, silah altına alınmayan zürradan da aynı şekilde vergi alınması gerektiğini ileri sürdüler. Nitekim, Hasan Tahsin Bey’e göre, askere alınanlar da çoğunlukla ziraat ile uğraşan kimselerdi. Bunlar, hudutları korumaya gönderilirken, ziraat erbabının silah altına alınmayan takımı, iâşe meselesine verilen önem nedeniyle memleketlerinde bırakılmış, böylelikle, ellerindeki mahsulü yüksek fiyatlarla satarak fazla bir menfaat elde etmişlerdi. Mehmet Cavid Bey, bunların aylık kazancının 500 liraya vardığını söylüyordu. Askerlikten muaf tutulan ve iâşesini meclisten verilen tahsisatlarla karşılayan mültecilerin de bir kısmı ticarete atılmıştı. Mehmet Cavid Bey bunların sayısının da oldukça fazla olduğunu ileri sürmüştü, bunlardan da vergi alınacağını belirtmişti.³⁵³

³⁵² **MMZC**, “Muafiyet-i Askeriye Vergisi Namiyle İstifa Olunacak Vergi Hakkında Kanun Layihası”, Devre:3, Cilt:1, İctimai Sene:4, 15 Kânunusani 1334, ss. 608-628.

³⁵³ Maliye Nazırı Cavid Bey’in savaş boyunca savaş ekonomisinin temel yürütücülerinden biri olduğu, üstelik 1917 senesi bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada harp zenginlerini olumladığı düşünüldüğünde Muafiyet-i Askeriye Vergisi sırasında dile getirdiği tepkinin çelişkili bir tepki olduğu anlaşılabilir. Bununla birlikte, bu tepki, 1918 yılında tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı

Kanun, teklif ediliş i itibariyle baş ta nazır ve mebuslar olmak üzere seferberlikten istisna edilen devlet memurlarını, öğretmenleri ve askerlik hizmetinden hastalık gibi mücbir sebeplerle uzaklaştırılanları Muafiyet-i Askeriye vergisinden hariç tutuyor, bunun dışında kalan ve askere çağrılabilir durumda olup çağrılmayanların tamamını vergi mükellefi sayıyordu. Bu açıdan kanun, eşitsizliğin cephe ve cephe gerisi arasında olduğu; cephe gerisine yüklenecek bir verginin savaş sırasında meydana gelen adaletsizliğı gidereceğı varsayımıyla yapılmış tı. Fakat gerçekte -tüm diğ er savaşan devletlerde olduğı gibi- Osmanlı İmparatorluğı'nda da cephe, cephe gerisi içindeki eşitsizliğı derinleştirmenin bir aracı olarak işlev görmüş tü ve böyle bir koşulda “eşitlik” iddiasıyla ortaya konan bir kanun, eşitlikten ziyade savaştan kimlerin kazançlı, kimlerin kayıpla çıktığı tartışması etrafında şekillenecek ve sınıfsal farklılaşmanın savaş boyunca nasıl daha da derinleştiğini ortaya çıkaracaktı.

Örneğ in, Kütahya mebusu İbrahim Efendi, zürra sınıfının bu vergiden hariç tutulması gerektiğinde ısrar ediyordu. İbrahim Efendi'ye göre, tüccara, demirciye, esnafa hep birtakım imtiyazlar sağlanmış olmasına rağmen zürra sınıfına hiçbir imtiyaz sağlanmamış tı. Halbuki tüccar sınıfı, genelin menfaatine çalışmamış ; Meclis, memlekete ayakkabıcı lazım olur diye beş , on ayakkabıcıyı askerden muaf bırakmış sa da bunlar ayakkabıyı yüksek fiyatlarla satıp halkı yalınayak bırakmış tı. Oysa devlet, memleketi aç bırakmamak için zürra sınıfının elindeki tüm mahsulatı cüzi bir fiyata satın almış , bunların satışını serbest bırakmamış tı. Dahası, zürradan alınan öşür vergisi öyle yüksekti ki, en fakir çiftçiden alınan vergi, piyasa itibariyle en zengin tüccarın ödediğı vergiden fazlaydı. Zürra sınıfının içinden malı bol olan az bir kısım vardı ve bunların, savaş sırasında ihracat izni olmadığından elindeki malı güvenli bir şekilde satmaları mümkün olmamış tı. Çoğunluğı ise geçimini sağlamak için devletin iaşesine muhtaç olan aç ve fakirlerden oluşuyordu ve kanun kabul edilirse bunlardan da vergi alınacaktı.

Öte yandan, Meclis-i Mebusan'dan Hacı Şefik Bey, bu kanunla birlikte esas zarar görenin küçük esnaf olacağını savunuyordu. Muafiyet-i Askeriye Vergisi'nin,

---

İmparatorluğı'nda da “fedakarlıkta eşitlik” olmayışından kaynaklanan adaletsizlik duygusunun daha fazla görmezden gelinememesi ile ve yine diğ er savaşan devletlerde olduğı gibi harp kazançları vergisi tartışmalarının gündemde olmasıyla ilişkilendirilebilir.

ödenen temettü vergileri esas alınarak belirlenmesi öngörölmüştü ve esnaf, savaş boyunca büyük paralar kazanan tüccar kesime göre, daha yüksek bir temettü vergisi ödüyordu. Nitekim, Temettü vergisinin büyüklüğü, girişimcinin işgal ettiğı dükkan ve mağazanın yüzölçümüne göre belirleniyordu ve birçok tüccar büyük karlar elde etmesine rağmen temettü vergisi ödememek için kendilerine en küçük hanları kiralamışlardı. Meclis-i Ayan'dan Ahmet Rıza Bey de, temettü vergisinin adil olmadığı hususuna değinerek, bu verginin Muafiyet-i Askeriye vergisinin asıl hedefi olan tüccarları özellikle gayri-resmi ticaretle uğraşanları tespit etmeyi mümkün kılmayacağını ileri sürmüştü.

Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan toplantılarındaki bir başka tartışma konusu ise mebusların, nazırların ve bir kısım askeri ve mülki memurların vergiden muaf tutulmasına ilişkindi. Sivas mebusu Dikran Barsamyan Efendi, halk arasında yayılan Ayan ve Mebusan üyelerinin, kendi refah ve çıkarları için çalıştığı, devlet ve milletin çektiğı sıkıntılara iştirak etmediğı yönündeki söylentilere dikkat çekiyor, bu vergiyi vermemenin siyaseten doğru bir şey olmayacağı, mebusların da bu vergiyi vermesi gerektiğini ileri sürüyordu. Ahmet Rıza Bey ve Mahmut Paşa ise Meclis-i Ayan toplantısında daha temel bir sorunu dile getirmişti. Askeri ve mülki memurların bir kısmı da savaş sırasında ticaretle iştigal etmiş ve mühim servetler edinmişti. Hatta bazı valiler, sorumlu oldukları vilayetlerindeki gelirleri kendi hesaplarına geçirerek savaştan ekonomik fayda sağlamışlardı. Daha önceki toplantılarda mecliste dahi, savaş sırasında bir milyon lira kazanan, bir zeytinyağı işinde iki saatte 180 bin lira vurgun yapan mebuslar olduğu itiraf edilmişken bunların Muafiyet-i Askeriye vergisinden hariç tutulması savaş zenginlerini korumak anlamına geliyordu. Bu kimselerin askerlikten muaf tutulurken, Ahz-ı Askeriyye kanununa genel ve özel hastanelerdeki hasta bakıcılar, Hilal-i Ahmet memur ve hademeleri, askeri fabrika ve müesseselerde istihdam edilen işçiler, demiryolu işçileri, kömür madeni işçileri, fırıncılar, Osmanlı vapur şirketleri çalışanları, nakliye işçileri gibi savaşı cephe gerisinde üreten kesimler, doğrudan silah altına alınmadıkları için vergi ile mükellef tutulacaktı.

Meclis toplantılarında dile getirilen tüm bu sorunlara rağmen, Muafiyet-i Askeriye kanunu, teklif edildiğı şekliyle kabul edildi. Maliye Nazırı ve müsteşarı

kanun teklifini gerek kırdaki gerekse kentte olağanüstü savaş kazancı elde edenleri öne sürerek meşrulaştırmak istese de hem kentte hem de kırdaki sınırlı bir kesim elinde zenginliğin yoğunlaşması, çoğunluğun üretim ve geçim araçlarından ayrılmalari pahasına gerçekleşmişti. Bu bağlamda gerek teklifi getiren Maliye Nezareti temsilcilerinin, gerekse meclislerdeki mebusların toplumsal sınıflardan bir meslek alanı olarak bahsetmeleri İmparatorluğun fiili durumuna uymuyordu. Savaş, ihracata yönelik tarım yapabilen büyük toprak sahibi, tüccar, siyasal olarak nüfuzlu kimselere yakın olan bir kısım müslüman esnaf ve memur için sermaye birikimi olanaklarını yaratırken; gerek cepheye gönderilerek gerek cephe gerisinde zorunlu hizmete alınarak savaş üretimini üstlenen kentsel ve kırsal alt sınıflar için mülksüzleşme, yoksullaşma ve proleterleşme anlamlarını taşıyordu. Bu bağlamda seferberlik politikası, bir yandan toplumun alt sınıflarının, savaş üretimi için disiplin altına alınmasını mümkün kılmış; öte yandan ise olağanüstü kârların ve savaş kazançlarının oluşması için gerekli koşulları yaratmıştı.

3.2. İlkse Birikim Yasası Olarak Tekalif-i Harbiye Kanunu: El Koyma Yoluyla Mülksüzleştirme

Seferberlik kanunu, Osmanlı İmparatorluğu fiilen savaşa girmeden aylar öncesinde 2 Ağustos 1914 tarihinde hayata geçirilmişti. Fakat seferberlik sürecini bundan da önce henüz Birinci Dünya Savaşı başlamadığı halde mecliste tartışılarak kabul edilen Tekalif-i Harbiye (Savaş Vergisi) kanunuyla başlatmak gerekir. 15 Haziran 1914 (2 Haziran 1330) tarihinde Meclis-i Mebusan'da tartışılan Tekalif-i Harbiye kanunu, Balkan Savaşları sırasında ilk kez hayata geçirilen savaş vergisi uygulamasının genişletilmiş bir şekilde yeniden yürürlüğe konulmasını içeriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş vergisi ilk olarak Balkan Savaşları sırasında uygulanmak üzere 13 Ağustos 1328 (1912) yılında çıkarılan Harp Vergisi Kanunuyla alınmaya başlamıştı. Bu kanun yoluyla devlet, savaşın olağanüstü masraflarının karşılanması için vatandaşlardan ek vergiler talep edebilir hale gelmişti. Bu ek vergiler, kağıt üzerinde:

1. Müsakkafat (ev, dükkan vb. mülkler) ve temettü vergilerine %25 zam yapılması,

2. Maaşı 300 kuruş kadar olanlar muaf tutulmak ve maaşı 300-500 kuruş arasında olanların 300 kuruştan fazla alınmamak üzere her türlü maaş ve yardımlardan aylık %3 vergi alınması,
3. Askerlik hizmeti karşılığında ödenen bedel-i nakdi bedellerinin 10 lira artırılması,
4. Tuz fiyatının kıyyesine 10 para zam yapılması,
5. Rakı imali için alınan vergiye bir misli zam yapılması,
6. 1500-3000 kuruş arası maaş alanların harcırah ve istihlaklarından %5, ve 3000 kuruştan fazla maaş alanların harcırahlarından %20 vergi alınması³⁵⁴

hükümlerini içerse de fiili durumda savaş vergisi, gelir ve tüketim malları üzerine konan ek vergilerin çok daha ötesine geçerek, halkın geçimini sağlamak üzere kendine ayırdığı tahıl ve üretim aracı olarak kullandığı hayvanlara keyfi biçimde el konmasının yasal zeminini oluşturmuştu. 15 Haziran 1914 yılında Meclis-i Mebusan’a gelen kanun teklifinde ise, halihazırda keyfi biçimde uygulanan Harp Vergisi Kanunu’nun kapsamının genişletilerek tekrar yürürlüğe konması yer alıyordu. 9 Ağustos 1914 yılında değiştirilmeden kabul edilen bu kanun teklifinde şu hükümler vardı:

“1. Seferberlik ilanı tarihinden itibaren Tekalifi Harbiyye tarhının hangi mahallerde icra edileceği, görülecek lüzum üzerine Ciheti Askeriyyeye tayin olunacaktır.

2. Tekalifi Harbiyye tarhı takarrür eden mıntıkanın en büyük memurini Mülkiye ve Maliyesiyle Ciheti Askeriyyeden bir zat ve bulunamadığı takdirde o mıntıkanın Jandarma Kumandanından ve Meclisi İdare ve Belediyeden müntehap birer azadan mürekkep olan her mahalde bir Tekalifi Harbiyye Komisyonu teşkil edilecek ve bu komisyon ahalinin ihtiyacatına kafi miktarın terkiyle üst tarafına

³⁵⁴ Tekalif-i Harbiye’nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun, **Takvim-i Vekayi**, 13 Ağustos 1328.

vaz-ı yed edecek ve vaz-ı yed ettiği levazımata mukabil eshabına mazbata ita eyleyecektir.

3. Tekalifi Harbiyye tarhının icrası emrolunan mıntikanın en büyük Mülkiye memuru derhal Meclisi idare ve Belediye ve Ticaret Odası azalarından mürekkep bir komisyon teşkil ile o mevkiin rayicine göre her nevi levazımata bir fiyat takdir ederek cetvelini tanzim ve zirini' zat mühürleri ile tasdik ederek Hükümeti mahalliyeye ita eyleyeceklerdir.

4. Tüccar ve esnafa ve ahaliye verilecek mazbatalarla alınan levazımata fiyatı mezkur fiyat cetveline göre bilhasap esmanı tasrih ve nihayet seferberlik hitamını takip eden sene bütçesine ithalen tediye edilecektir.”³⁵⁵

Harp Vergisi Kanunu’nun bu genişletilmiş hali, fiilen işleyen iktisadi zor süreçlerine yasal bir çerçeve kazandırarak tüm devlet aygıtını el koyma amacı çerçevesinde yeniden örgütlemeyi öngörüyordu. Kanun, daha öncekinden farklı olarak, içeriği ve yüzdesi belli bir vergi biçiminde değil; halkın ihtiyacından fazla olan her şeye doğrudan el koyma (vaz’ıyyed) yetkisi olarak tanımlanmakta; böylelikle devlet, üreticilerin artık ürününün tamamı üzerinde sınırsız bir yetkiye sahip olmaktaydı. Bunun yanı sıra el koyma sürecinin, devletin merkezi ve yerel organları arasındaki bir iş bölümüyle, başka bir deyişle yetkinin kolektif bir iktidar ağı aracılığıyla uygulanması kararlaştırılmıştı. Buna göre, vali, kaymakam gibi yerel otoritelerin yanı sıra o yerelin belediye ve askeri görevlilerini de barındıran Tekalif-i Harbiye Komisyonu, halkın ihtiyacını ve fazlasını tayin etmede mutlak bir hak elde ederken, hangi mahalde ne tür mallara el konulacağına dair tasarruf yetkisi tümüyle askeri görevlilerin keyfiyetine bırakılmaktaydı. En merkezi düzeyde ise kanunun uygulanma sorumluluğu, Harbiye, Dahiliye ve Maliye Nezaretleri arasındaki iş bölümüne dayandırılıyordu. 1912 yılında geçerli olan halinde kanunun uygulama sorumluluğu salt Maliye Nezareti’ne verilmişken, 1914 yılında üç bakanlığın ortak sorumluluğuna verilmesi el koymanın ölçeğinin daha öncekinden çok daha geniş ve

³⁵⁵ MMZC, “Tekalif-i Harbiyye Tarhının Hangi Mahallerde İcra Edileceğine Dair Kanun Layihası”, 15 Haziran 1914, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:1, 15. İnikad, ss. 311-317.

dolayısıyla salt iktisadi amaç ve araçlarla değil, ancak iktisadi, askeri ve siyasi amaç ve araçların birliğiyle gerçekleşebilir bir düzeyde olduğunu gösteriyordu.

Tekalif-i Harbiye Kanunu, Birinci Dünya Savaşı üzerine yapılan temel referans metinlerinde detaylıca ele alınan bir konu olmamıştır. Örneğin, Ahmet Emin Yalman³⁵⁶, anılarında seferberlik sürecine yer vermesine rağmen Tekalif-i Harbiye Kanunu'yla gelişen elkoymalardan neredeyse hiç bahsetmemiştir. Benzeri şekilde Mehmet Beşikçi seferberlik politikalarına eşlik eden siyasi ve ideolojik süreçleri detaylıca ele almakla birlikte, iktisadi zor süreçlerine oldukça sınırlı düzeyde dikkat çekmiştir.³⁵⁷ Bu çalışmalarda seferberlik politikalarını takiben gelişen yiyecek krizlerine ve gerek cephede gerek cephe gerisinde yaşanan yeniden üretim sorunlarına dair detaylı bilgiler edinebilmemize rağmen, bu sorunların yasal kaynağı olarak Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun irdelenmemiş olduğunu görürüz. Böyle bir durumda savaş süresince ortaya çıkan yiyecek krizleri ve iâşe sorunları, ya tümüyle savaşın arz-talep dengesini bozan “doğal” sonuçlarıyla ilişkilendirilmiş; ya da İttihat ve Terakki Fırkası'nın kurduğu olağanüstü rejim içerisinde devletin merkezi ve yerel kurum ve aktörlerinin defacto eylemlerine atfedilmiş olur.

Savaşın iktisadi boyutu üzerine daha kapsamlı bilgileri edinebileceğimiz Zafer Toprak, Yusuf Hikmet Bayur ve Vedat Eldem'in çalışmaları, savaş ekonomisinin vergilendirme ve borçlanma ile ilişkisini ele almalarına rağmen Tekalif-i Harbiye Kanunu'na kısaca değinmekle yetinmişlerdir. Yusuf Hikmet Bayur, kanunun çerçevesini tarif ederken Tekalif-i Harbiye uygulamaları kapsamında hükümetin savaş boyunca orduya lüzumlu eşyaya ve birçok tüccar mallarına bedeli kısmen veya tamamen ilerde ödenmek üzere el koyabilme hakkını elde edebildiğine değinir.³⁵⁸ Fakat bu bilgidен el koymanın kapsamı ve daha da önemlisi el koymanın sınıfsal içeriğine dair bir sonuç çıkarabilmek mümkün olmamaktadır. Vedat Eldem'in çalışması, el koymanın kapsamının genişliğine değinmekte ve Tekalif-i Harbiye usulüyle el konulan malların (sadece tespit edilebilir olanların) 1917 yılı itibarıyla

³⁵⁶ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda, **a.g.e**

³⁵⁷ Mehmet Beşikçi, Osmanlı Seferberliği, **a.g.e.**

³⁵⁸ Yusuf Hikmet Bayur, “Tekalif-i Harbiye İş-i”, **Türk İnkılabı Tarihi, Cilt III, Kısım I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 186

değerinin 20 milyon lira olduğundan bahsetmektedir.³⁵⁹ Zafer Toprak da Tekalif-i Harbiye Kanunu'na dair verdiği bilgide, seferberlik başlangıcında köylünün tahıl ve erzakına sınırsızca el konulduğunu; tüccarın ise mallarının %25'ine el konulduğunu dile getirmiştir.³⁶⁰ Fakat her iki çalışmada da Tekalif-i Harbiye Kanunu'na salt tarımsal üretimin savaş boyunca aşırı düşüşü ile ilişkili olarak yer verilmiştir. Buna göre savaş vergisi, köylünün ürettiği ürüne el konacağı korkusuna itip onları üretimden caydırması veya ürettikleri ürünlerini saklaması bağlamında önemlidir. Bu anlatıdaki temel sorun ise köylü içerisindeki sınıfsal farklılaşmanın vurgulanmaksızın her birinin potansiyel bir girişimci olarak kabul edilmesi; Tekalif-i Harbiye Kanunu yoluyla üreticilerin üretim ve geçim araçlarından ayrılma ve gittikçe daha fazla üreticinin gerek üretim için gerekli tohum gibi temel hammaddeler açısından, gerekse yeniden üretimlerini sağlayabilme olanakları açısından özerkliğini kaybederek piyasa koşullarına tabi hale gelmesi hususlarının görünmez kılınmasıdır.

Tekalif-i Harbiye Kanunu'na ilişkin en detaylı bilgiler, Yiğit Akın ve Elif Mahir Metinsoy'un çalışmalarında görülebilir. Akın, *When The War Came Home* adlı çalışmasında Osmanlı'da seferberliğin sadece insan gücünü değil, kaynakların da - daha önce görülmedik düzeyde- sınırsız seferberliğini içerdiğini ve seferberliğin başından itibaren ordunun ihtiyaçları için zorlayıcı yöntemlerle sivil mülklere el konulduğundan bahsetmektedir.³⁶¹ Çalışmada Tekalif-i Harbiye Kanunu incelenerek, kanunun Tekalif-i Harbiye Komisyonu'na verdiği olağanüstü yetkilere, özellikle de kanuna amacına ulaşması için gerektiğinde güç uygulama ve cezalandırma yetkisine dikkat çekilmiştir. Gerek bu çalışmada gerekse *War, Women and the State* adlı makalesinde Tekalif-i Harbiye usulüyle savaş boyunca devam eden el koymaların, cephe gerisinde kalanlar özellikle asker yakını olan kadınları nasıl yoksullaştırdığı ve müksüzleştirdiğini dile getiren çok sayıda belgeyi açığa çıkarmıştır.³⁶² Bunlarla birlikte Akın, bu çalışmalarda Tekalif-i Harbiye süreçlerini, askeri yetkililerin sivil mülklere el koyması olarak ele almakta ve el koyma politikasını devletin genel amaçları bağlamında değil, devlet içerisindeki savaş süresince derinleşen sivil-askeri

³⁵⁹ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında*, a.g.e. s.116.

³⁶⁰ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, a.g.e.

³⁶¹ Yiğit Akın, *When the War Came Home* a.g.e., s. 133.

³⁶² Yiğit Akın, *War, Women, and The State*, a.g.e.

fraksiyonların mücadelesiyle ilişkilendirmektedir. Oysa ilerleyen bölümlerde göreceğimiz gibi, el koyma yasası, üretim ve bölüşüm ilişkilerinin kapitalist bir içerikle yeniden düzenlenmesi için bir ön koşuldu ve bu bağlamda devletin her ne kadar biçimi ve şiddeti hususunda farklı eğilimler gelişse de gerek askeri gerek sivil organlarınca desteklenmişti.

Elif Mahir Metinsoy da Yiğit Akın'a benzer şekilde olağanüstü savaş vergilerinin asıl olarak cephe gerisinde kalan asker yakını köylüler üzerine yüklendiğini, artan vergilerin özellikle kadınları açlığa, yoksulluğa, mülksüzlüğe ittiğini ve kadınların bu vergilere karşı gündelik mücadelelerini ortaya koyan belgeleri açığa çıkarır.³⁶³ Bununla birlikte Metinsoy'un bu belgelerden temel çıkarımı, sıradan kadınların savaş döneminde açlık ve yoksulluğa karşı gündelik mücadelelerinin, siyaset üzerinde dolaylı bir etkide bulunarak uzun vadede kadınların vatandaş haline gelmelerinde rol oynadığıdır. Metinsoy, sıradan kadın/orta-üst sınıf kadın ayırımına giderek kadınlar arasındaki sınıfsal farklılaşmaya işaret etse de bu ayrımı önemli ölçüde eğitilmiş kentli/madun köylü arasındaki sosyolojik bir ayrıma dayandırır ve kadınların üretim ve geçim araçlarından ayrılmalara anlamında sınıflaşma deneyiminden ziyade devlet nezdinde tanınma, müzakere, karşılaşma süreçlerine ve vatandaş olma deneyimlerine odaklanır. Dahası Metinsoy'un çalışmalarında Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun amaç ve içeriğine, devletin bu yasa aracılığı ile kazandığı yeni yetkilere ve bu yetkilerin uygulanışındaki sınıfsal seçiciliğe değinilmemiş; dolayısıyla yasanın toplumsal etkileri ele alınmış olmasına rağmen devletin bu yasa yoluyla geçirdiği dönüşüm belirsiz kalmıştır.

Özetle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine dair yapılan çok az çalışmada Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun toplumsal sonuçlarına değinildiği; kanunun hem sınıfsal içeriği hem de mülksüzleşme ve ayrılma süreçlerini ortaya çıkarması bağlamında ilksel birikimle ilişkisinin ise tümüyle ihmal edilmiş olduğu görülür. Bu ihmalin, bir yanıyla sermaye birikimini savaş, olağanüstü hal, şiddet ve el koyma gibi siyasal süreçlerle ilişkisiz biçimde tümüyle üretici güçlerin doğal gelişimine

---

³⁶³ Elif Mahir Metinsoy, **Ottoman Women during World War I Everyday Experiences, Politics, and Conflict**, United Kingdom, Cambridge University Press, 2017.

indirgeyen ilerlemeci tarihsel paradigmanın kapitalizm teorileri üzerindeki belirgin etkisiyle ilgili olduğu söylenebilir. Bu bağlamda geçmişte iktisadi şiddete bağlı toplumsal dönüşümün nedeni ya da göstergesi olabilecek pek çok olay, süreç ve yasa gibi Tekalif-i Harbiye Kanunu da tarihyazımında sermaye birikimiyle ilişkilendirilmeksizin salt bir siyasi zor süreci olarak yer edinmiştir.

Diğer taraftan ise bu ihmal, tarihyazımının Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun Osmanlı yönetici sınıfı tarafından sunulan biçimiyle arasına gereken mesafeyi koyamayışından kaynaklı olabilir. Örneğin, Osmanlı yönetici sınıfının gerek hükümet gerekse meclis içindeki aktörlerinin, Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun amacını savaşta askerlerin ihtiyacını sağlamak olarak sunması³⁶⁴ tarihyazımında sorgulanmadan kabul edilmiş görünmekte; yasanın ortaya çıkardığı toplumsal sorunlar ise yolsuzluk sorunları ile sınırlanıp devletin savaş ekonomisini yönetme kapasitesindeki zafiyetle ilişkilendirilmektedir. Oysa çalışmanın ilerleyen kısımlarında da görüleceği gibi Birinci Dünya Savaşı sırasında karşımıza iktidar kapasitesi düşük bir devlet değil; İmparatorluğun çoğu bölgesinde el koyma, üretim ve bölüşüm ilişkilerinin örgütlenmesi, kaynakların ve emek gücünün büyük bir keyfiyetle seferber edilmesini sağlayabilecek kadar güçlü bir devlet çıkar. Bu bağlamda Rıfa'at Ali Abou-el Haj'ın yaklaşımından hareketle, Tekalif-i Harbiye Kanunu'nu Osmanlı devletinin kendine has kurumsal yapısının yozlaşmasına atfetme ve salt kınamakla yetinmek yerine; bunun belli toplumsal dönüşümlerle ilişkili boyutlarına eğilerek meşru bir araştırma konusu olarak ele alınması gerekmektedir.

Her şeyden önce, Osmanlı köylüsünün ahlaki ekonomisinin *geçim etiği*, *adalet kavrayışı* ve *kendi emeklerine değer verme* bileşenlerine dayandığı veri alınırsa;³⁶⁵ denilebilir ki Tekalif-i Harbiye Kanunu, açıkça bu ahlaki ekonomiyi yerle bir etmek üzerine kuruludur. Savaş vergisi, ilk uygulanışında dahi, hem üretim ve geçim araçlarına bütünlüklü olarak el koymayı mümkün kılan bir iktisadi zor aracı olarak ortaya çıkmıştı, hem de sınıfsal bir seçiciliğe sahipti. Bu durum, 15 Haziran 1914

---

³⁶⁴ Bu hususta, Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun yeniden yürürlüğe girdiği tarihte Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi bir yana Dünya Savaşı'nın bile henüz başlamamış olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla yasanın savaşın doğal ihtiyaçlarının ürünü olmadığı açıktır.

³⁶⁵ Attila Aytekin, Üretim Düzenleme İsyanı, **a.g.e.**, ss.100-102.

yılında Harp Vergisi Kanunu'nun yeniden ele alındığı sırada cereyan eden Meclis-i Mebusan tartışmalarında da dile gelmişti. Kanunun Balkan Savaşları sırasında uygulanma biçimine dair Biga Mebusu Kazım Bey, *“geçen harpte, bu kanun mucibince, elinde çok malı olanlara, İaşe Heyetleri, istedikleri gibi vaz-ı yed edeceklerine, kime fırsat bulmuşlarsa ona vaz- ı yed ettiler”* demiş, kanunun uygulanma sürecinde kudreti olanların verdikleri vergileri geri tahsil edebilirken, sözünü dinletemeyen aciz halkın fena şekilde ezildiğini, bunların alacaklarını alamamanın yanı sıra kendi yiyecek içeceğine dahi el konulduğunu, buna karşı itiraz ettiklerinde de hükümete karşı durma suçlamasıyla şiddete uğradıklarını belirtmişti.³⁶⁶

Kozan mebusu Nalbantyan Efendi ve Bursa Mebusu Ahmet Hamdi Bey de daha önceki deneyimde savaş vergisinin mülk sahibi zenginlerden değil, daha ziyade geçimlik üretim yapan ve sermaye birikimi sağlama imkanı oldukça sınırlı olan küçük üreticilerden alındığını ileri sürmüş, Tekalif-i Harbiye adı altında yapılan adaletsizliklerden bahsetmişlerdi. Nalbantyan Efendi, 9 Ağustos 1914 itibarıyla geçerli olacak teklifte de kanunun sadece tahıl olanlara ve geçimi sırf bir hayvana bağlı olanlara uygulanarak, bunların dışında mal alıp satan asıl servet sahibi tüccara dokunmadığını belirtmiş, elinde araba hayvanı veya nakliye aracı olabilecek hayvanı olanların, kendileri harbe gönderilirken, ailelerine maiyet olarak bıraktıkları hayvanlara da kanun yoluyla devletin el koymasını eleştirmişti. Nalbantyan Efendi bu adaletsiz duruma itiraz ederken şu ifadelere yer vermişti:

“Şimdiye kadar hiçbir zaman böyle bir tarih halinde Hükümet kalkıp mağazalardan çuha almamıştır, kumaş almamıştır, zenginlerden mağaza köşk, sayfiye almamıştır. Aldığı, vesaiti nakliyye ve zehairdir. Bundan ibarettir. Bunlar malum olan eşyadır. Burada onu da görüyoruz ki, bunları verenler alelekser fukara takımıdır. Neden Devlete ve millete karşı yapılacak bir hizmete ağıniya iştirak etmesin? Bu kanunun bu şekle ircağında ne gibi müşkilat var? Yüksek tabakaya bunu çok görmesinler”³⁶⁷

³⁶⁶ MMZC, “Tekalif-i Harbiyye Tarhının Hangi Mahallerde İcra Edileceğine Dair Kanun Layihası”, 2 Haziran 1914, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:1, 15. İnikad, s. 312.

³⁶⁷ MMZC, s. 314.

Bu tartışmalardan savaş vergisinin, hem toplumsal sınıfların varlığını belirginleştiren hem de sınıf ilişkilerini pekiştiren bir işlev gördüğü anlaşıyordu. Meclis tartışması sırasında sıkça dile getirilen “ağniya” (zengin) ve “fukara takımı” ifadeleri, inanç veya kültürel aidiyetler temelinde açıklanamayacak, tarihyazımının çoğu durumda Osmanlı toplumsal yapısındaki varlığını görünmez kıldığı sınıfsal ayrımların toplumda çoktan yerleştiğini göz önüne seriyordu. Kanunun “ağniya” (zengin) ve “fukara takımı”na farklı uygulandığı ve bunun bir adaletsizliğe neden olduğu hususlarında da hiçbir mebus itiraz etmemişti. Kimi mebuslar devletin olağanüstü durumlarda olağanüstü vergiler koymasını ulusal çıkara uygun olduğu gerekçesiyle meşrulaştırma yoluna gitmişler; kanunun taraflı işleyişinin ise devletin bütünlüklü politikasıyla değil, yereldeki memurların disiplinsiz tavırlarıyla ilişkili olduğunu, el koyma işinin iyi teşkilatlanmış bir komisyon aracılığı ile yapılmasının bu sorunları çözüme kavuşturacağını ileri sürmüşlerdi. Bununla birlikte, tümüyle askeriye keyfiyetine terk edilecek bir kurumsallığın, mevcut adaletsizliğe ne ölçüde çözüm olacağı da meclis tartışmaları sırasında sorgulanmış, tüm muhalif çıkışlara rağmen meclis, kanunu değiştirmeksizin kabul etmişti.

Kanunun sınıfsal içeriğine dair altı çizilmesi gereken temel bir nokta, yasanın Ticaret Odaları yoluyla tüccar sınıfına el konulan ürünlerin fiyatının takdir edilmesinde tasarruf hakkı tanırken, vergi yükünü asıl üstlenen geçimlik üretim yapan küçük üreticileri veya -mecliste ifade edildiği biçimiyle- “fukara takımı”nı karar alma süreçlerinin tamamından uzak tutmasıydı. Her ne kadar mecliste, kanunun uygulanması sırasında oluşabilecek usulsüzlükleri engellemenin bir yolu olarak ahalinin karar alma süreçlerine katılımının önünün açılması fikirleri dile gelse de bu kabul edilmemişti.

Osmanlı İmparatorluğu resmi olarak 30 Ekim 1914’de savaşa girmiş olmasına rağmen, devletin bundan aylar öncesinde savaş vergisi adıyla bir vergiyi almayı ve seferberlik ilan etmeyi kararlaştırdığını anlıyoruz. 27 Temmuz 1914 tarihinde savaş vergisi kanuna uygun olarak her yerde Tekalif-i Harbiye komisyonları teşkil edilmiş, savaş vergisi adı altında el koyma süreci başlatılmıştı. Böyle bir kanunun Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden önce meclise gelmesi dikkat çekicidir. Bu, bir yanıla

20.yüzyıl başında militarizasyonun gittikçe artışıyla dünya savaşının ortaya çıkma emarelerinin halihazırda belirmiş olması ile ve Osmanlı yönetici sınıfının, sermayenin küresel hareketine çoktan bağımlı hale gelmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun bu savaşın kaçınılmaz olarak bir parçası olacağı öngörüsüyle ilgili olabilir. Diğer yanıyla ise bu yasanın böyle erken bir zamanda meclise gelmesi, mülksüzleştirme ve ona eşlik eden olağanüstü hal koşullarının sadece savaşın bir gerekliliği ve sonucu olarak değil, aynı zamanda birer ön koşulu olarak zaten yürürlükte olduğunu da gösterir. Nitekim Balkan Savaşları'ndan Birinci Dünya Savaşı'na gerek savaş vergileri gerek bedel-i nakdi gerekse tehcir politikaları biçiminde el koyma yasalarının bir süreklilik içinde bulunduğu görülebilir.

Seferberliğin başlangıcından itibaren hem ahaliden kimseler veya yerel idarelerden Dahiliye Nezaret'ine gönderilen dilekçelerde; hem de taşradaki Fransız konsolosluklarından İstanbul Büyükelçiliği'ne gönderilen raporlarda seferberlik sürecinin ve Tekalif-i Harbiye usulüyle elkoymaların Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl geliştiğine dair önemli veriler bulmak mümkündür. Bu rapor ve dilekçeler el koyma sürecinin, seferberlik başlar başlamaz hayata geçirildiğini gösteriyordu. Ağustos ve Eylül ayı içinde taşra vilayetlerinden gelen konsolosluk raporlarına göre, el koymalar, herhangi bir oran gözetilmeksizin, çoğu durumda yerelin o yıl geçimini engelleyecek düzeyde uygulanıyordu. Örneğin, Erzurum'da el koymalar sonucunda yiyecek stoklarının tamamı erimişti ve eğer hasat yapılamazsa şehri büyük felaketler bekliyordu.³⁶⁸ Samsun'da un stoku tükenmiş, bir hafta yetecek kadar bile ekmek kalmamıştı.³⁶⁹ Maraş'ta askeri yetkililer tüm atlara, hayvan sürülerine, yiyecek maddelerine el koymuş, sefalet düşen halk çok geçmeden vilayette yiyecek ve birincil ihtiyaç maddeleri fiyatlarının aşırı derecede artışıyla karşılaşmıştı.³⁷⁰ Trablusgarp'ta sadece depolarda olanlar değil, fırındakiler de dahil olmak üzere tüm buğday ve una yerel tüketim ihtiyaçları düşünülmeden el konulmuş³⁷¹; Kırkkilise'de şehirde sivil

³⁶⁸ **Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN)**, Affaires Etrangères, Ambassade Turquie, Carton 94, Conflit Européen (1914-1918), Situation en province, no.757, 9 Ağustos 1914.

³⁶⁹ **CADN**, 94, no.1103, 27 Ağustos 1914.

³⁷⁰ **CADN**, 94, no.1002, 17 Ağustos 1914.

³⁷¹ **CADN**, 94, no. 1149, 26 Ağustos 1914

nüfusun beslenmesi için sadece 3 aylık tahıl kaldığı, değirmenlerin çalışmadığı ve dışarıdan hiçbir ürün gelmediği ileri sürülmüştü.³⁷²

Konsolosluk raporlarına göre de, şiddet ve keyfiyet, el koyma sürecinin önemli bir parçası olmuştu. Mersin’de el koyma nedeniyle haneye tecavüzler oldukça artmış, ticari ilişkilerde üçkağıt yaygınlaşmıştı.³⁷³ Diyarbakır’da köylünün buğdayı zorla elinden alınmış, askeri yetkililer tüm erzağa, katırlara ve atlara el koymalarına rağmen karşılığında herhangi bir ücret ödememişlerdi³⁷⁴. Antalya’da askeri hazırlıkları ilgilendirebilecek tüm maddelere değeri ne olursa olsun herhangi bir ödeme yapılmadan yetkililer tarafından el konulduğu, el konan maddelerden elde edilen gelirin 1 milyon franka ulaştığından bahsediliyordu.³⁷⁵

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde de benzeri şikayetleri sıkça görmek mümkündür. Adapazarı ahalisinden Dahiliye Nezareti’ne iletilen şikayetlerden Tekalif-i Harbiye Komisyonu’nun köylülerin ihtiyaçları için ayırdıkları ve henüz toplanmamış olanlar dahil olmak üzere tüm mahsulüne el konulduğu anlaşıyordu.³⁷⁶ Musul valisi Nazif Bey’in 18 Ağustos 1330 tarihli telgrafında jandarmaların vilayette adeta suç işleyenleri toplar gibi şiddetle asker topladıklarından ve aynı şekilde ahalinin erzak ve eşyalarına şiddetle el koyduklarından bahsedilmekteydi.³⁷⁷ Vilayette ahalinin ihtiyaçlarından artan ve ihraç edilen buğday 1 milyon kilo olmasına rağmen kolordu tarafından 7 milyon kilodan fazla buğday talep ediliyordu. Bu şekilde askeri yetkililer bir sene için vilayetten 50 milyon kilonun üstünde erzak talep etmişlerdi. Vali, talep edilen miktardaki erzakın tedarik edilmesinin imkansız olduğunu ayrıca bu büyüklükte bir erzakın taşınmasının bile en az üç sene alacağını belirtiyordu. Valiye göre, Musul ahalisinin elinden gelen destek, senelik ödediği aşar vergisi hariç ordunun beslenmesi için verdiği yardımlardan ibaretti. Eğer yerine getirilmesi imkansız olan taleplerde ısrar edilecek olursa ahalinin bir anda isyan etmesi pek mümkündü.

³⁷² CADN, 94-111-1, n.138, Rapport Confidentiel, 18 Eylül 1914.

³⁷³ CADN, 94-111-1, n.839, 12 Ağustos 1914.

³⁷⁴ CADN, 94-111-1, n.13, 20 Ağustos 1914.

³⁷⁵ CADN, 94-111-1, n.241, 14 Eylül 1914

³⁷⁶ BOA. DH.SYS./123-2-0, H-06.04.1333, Belge no. 53

³⁷⁷ BOA. DH.SYS./123-2-0, H-06.04.1333, Belge no. 44

Erzurum valisinin gönderdiği raporda Gümüşhane mutasarrıfının Tekalif-i Harbiye işlerini kanuna aykırı şekilde yürüttüğü, Bayburt köylerine askeri müfreze sevk edilerek ahaliye ait mallara tümüyle el konulurken el koydukları malların değerini gösteren herhangi bir belge verilmediği ileri sürülüyordu.³⁷⁸ Yasaya göre, Tekalif-i Harbiye komisyonlarının el koydukları erzak ve eşya karşılığında vergi mükelleflerine bunların bedelini gösteren bir mazbata vermeleri, böylelikle seferberliğin sona erişinden sonra Tekalif-i Harbiye usulüyle alınan eşya ve erzak bedellerinin geri ödenmesi öngörülmüştü. Mazbatanın varlığı, savaş vergilerinin bedellerinin ödeneceği garantisini vermiyordu. Nitekim Balkan Harbi sırasında alınan Tekalif-i Harbiye karşılığı verilen mazbataların bedelleri dahi ödenmemişti ve nihayet 15 Aralık 1914 tarihinde alınan bir kararla da Balkan Harbi sırasında el konulan eşya ve tahıla mukabil verilen mazbatalarda yer alan bedellerin ödenmeyip kimin borcu olup olmadığına bakılmaksızın mükelleflerin geçen senelerden kalan borçlarına karşılık sayılması kararı alınmıştı.³⁷⁹ Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı sırasında izlenen seferberlik politikalarında keyfiyet öyle bir noktaya geldi ki pek çok durumda savaş vergisi adı altında el konulan ürün ve malzemelerin bedelini gösteren bir mazbata bile verilmemişti. Yasaya göre, el konulacak eşya ve tahılın önce Tekalif-i Harbiye Komisyonu'ndan ayrı olan bir Fiyat Takdir Komisyonu tarafından o yerele özgü rayic gözetilerek bedellerinin saptanması, sonra bunlara el konulması gerekirken; askeri memur ve zabıtlar, eşya ve tahıllara önce doğrudan el koyuyor, fiyat takdiri daha sonrasında yapıyordu.³⁸⁰ Bunun sonucunda özellikle gayrimüslim ve yabancıların daha kalabalık olduğu İstanbul, İzmir, Karesi gibi bölgelerde mallarına Tekalif-i Harbiye usulüyle el konduğu halde kendilerine mazbata verilmediğine dair şikayetler yaygınlaşmıştı. Kimi durumda, Şam'da ve Van'da olduğu gibi verginin yasanın öngördüğünün tamamen dışında "yardım" adı altında alındığı da oluyordu.³⁸¹

Kimi belge ve tanıklıklardan anlaşıldığı kadarıyla bu denli kapsamlı bir el koyma süreci işletilmiş olmasına rağmen, el koymanın asıl amacı, askerlerin ihtiyacını sağlamak değildi. Örneğin Diyarbakır'dan gelen raporlarda vilayetin tüm erzakına el

³⁷⁸ BOA. DH.SYS./123-2-0, H-06.04.1333, Belge no. 40

³⁷⁹ "Tekalif-i Harbiye Hakkında", **Tasvir-i Efkâr**, 2 Kânunuevvel 1330

³⁸⁰ BOA. DH.İ.UM.EK./27-18. H-07-04-1335.

³⁸¹ CADN, 94-111-1, n.62, 10 Ekim 1914; BOA. DH.İ.UM.EK./71-59, H.19.09.1332.

konulduğu halde askerlere günde bir kez kötü kalitede bir kuru ekmek verildiği ifade edilmişti.³⁸² Ahmet Emin Yalman'ın anılarından da seferberlik sürecinin sadece cephe gerisindeki sivillerin değil cephedeki askerlerin de geçimini düşünmeden yürütüldüğü anlaşıyordu. Yalman'ın gözlemlerine göre seferberliğin ilk ayları, bütün vilayetlerde izdiham, perişanlık, açlık ve hastalıkla geçmişti. Seferberlik politikası büyük bir “militarist çılgınlık”la yürütülmüş, 20-45 yaş aralığında olan 1 milyondan fazla erkek, yanlarına aldıkları üç günlük yemekle en yakın askerlik şubesine başvurmuştu. Fakat bu kadar fazla sayıda kişinin askere alım işlemlerinin tamamlanması, üç gün değil haftalar aldığından, askerlik şubesinde bekleyenler kısa sürede elindeki erzakı tüketerek aç kalmış, çoğu daha askere alınmadan firar etmişti.³⁸³ Savaş boyunca da iase eksikliği sorunu dini inanç ve etnik köken ayırt etmeksizin tüm Osmanlı askerlerini etkileyecek, savaşın ilerleyen süreçlerinde daha da artarak ordu içinde küçük çaplı isyanlara veya daha sık olarak firarlara neden olacaktı.³⁸⁴

Bunun yanı sıra el koyulan eşyaların önemli bir kısmı askeri ihtiyaçlarla ilgisi olmayan eşyalardı. Tekalif-i Harbiye memurları değeri olan tüm lüks mallara da el koyuyordu. Maliye Nazırı Cavid Bey komisyonun her türlü lüks eşyaya el koymasının İmparatorluğun yerli ve yabancı nüfusu içinde büyük şikayetlere neden olduğunu ileri sürmüştü.³⁸⁵ Trabzon'dan gelen bir konsolosluk raporu, el koymaların her zaman keyfi biçimde ve özel bir komisyonun şımarıklığıyla mağazalardaki kağıt, mürekkep, cetvel, bez, kadın çamaşırı, elbise kopçalarına kadar uzandığını belirtiyordu.³⁸⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığı ile bilinen *Tanin Gazetesi* Yazı İşleri Müdürü aynı zamanda Çorum Mebusu Muhittin Birgen'in anlatılarından bu türlü bir el koymanın önemli ölçüde gayrimüslim nüfusa karşı işletilmiş olduğu anlaşıyordu. Muhittin Birgen, 1918 yılında Men-i İhtikar Komisyonu başkanlığı yaptığı sırada teftiş ettiği Adanalı bir Ermeni tüccarının vaktiyle Tekalif-i Harbiye Komisyonu üyelerince nasıl haksızlığa uğradığını anlatmıştı.³⁸⁷ Buna göre Tekalif-i Harbiye Komisyoncuları bu

³⁸² CADN, 94-111-1, n.14, 27 Ağustos 1914

³⁸³ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda, a.g.e, s. 126.

³⁸⁴ Mehmet Beşikçi, Osmanlı Seferberliği, a.g.e.

³⁸⁵ Yusuf Hikmet Bayur, “Tekalif-i Harbiye” a.g.e. s.186

³⁸⁶ CADN, 94-111-5, n.72, 22 Eylül 1914.

³⁸⁷ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, Ed. by Zeki Arıkan, 6.bs. İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017, s. 293.

tüccarın mağazasındaki tüm eşyalara el koymuşlardı. Ermeni tüccar, elindeki mazbataları göstererek: “*Bu gördüğünüz mazbatalarla alınmış eşyanın büyük bir kısmı kadınlara ve çocuklara ait veyahut yalnız onlara yarar eşyadır. Elimdeki mazbataların kuvvet mecmuu, benim mağazalarımda eşya halinde bulunan sermayenin yarısını bile tutmaz*”³⁸⁸ demişti.

İstanbul mebusu Emmanuil Emmanuilidis de Tekalif-i Harbiye Komisyonu memurlarının Hristiyanların dükkanlarına girip askeri önemi dikkate alınmaksızın değeri olan her şeye el koyduğunu, bunların karşılığında bazı tüccarlara mazbata verilirken bazılarına verilmediğini, kimi mazbatalarda malın değeri yazılırken kimisine yazılmadığını ileri sürmüştü.³⁸⁹ Emmanuilidis’e göre el koymaların amacı doğrudan Türk-Müslüman bir burjuvazi yaratma amacıyla ilgiliydi. Nitekim, İstanbul’da fiilen sadece gayrimüslim tüccar ve esnafın mallarına el konuluyor; Müslüman-Türk tüccar ve esnaf uygulamadan muaf tutuluyordu. Müslüman-Türk esnaf ve tüccar İstanbul içi ticarete sınırlı bir etkide bulunmasına rağmen, 1908’den itibaren örgütlenerek İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin toplumsal tabanını oluşturmıştı. Emmanuilidis’in aktardığına göre Tekalif-i Harbiye Komisyonu üyeleri, Hristiyan tüccarların mallarına el koyduktan sonra bunları daha ucuza Müslüman Türk tüccarlara satabiliyorlardı veya Müslüman Türk tüccarlar, Hristiyanların elindeki mallara ulaşamadıklarında Tekalif-i Harbiye komisyonları elindeki el koyma yetkisinden faydalanarak bu mallara zor yoluyla ulaşabiliyorlardı. Böylelikle Tekalif-i Harbiye yasası, mülksüzleştirmenin yanı sıra tümüyle zenginliğin yeniden dağıtımını yasası olarak da işlev görüyordu. Tekalif-i Harbiye komisyonları, İstanbul’da seferberliğin daha başında dahi, el koyma yetkilerini Müslüman Türk bir burjuvazi yaratma lehine kullanmışlardı. Bunu sadece somut olarak el koyarak değil, aynı zamanda piyasa spekülasyonu ile de yapıyorlardı. Emmanuilidis’e göre:

“...ilk hedefinden uzaklaşan bu tedbir, vurgunculuk, dolandırıcılık ve tehdit şeklini aldı. Uygulama açısından resmi mercilerden belli bir mala el konulacağı haberi çıkartılıyordu. Bu şekilde doğal olarak, o mal birdenbire

³⁸⁸ A.g.e. s. 294

³⁸⁹ Emmanuil Emmanuilidis, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Yılları**, Çev. Niko Çanakçıoğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 2014.

değerini kaybediyordu ve o zaman genel müdürler, ordu levazımı, subaylar, devlet memurları ve fırsatçılar bu malı çok düşük fiyattan satın alıyorlardı. O mala ondan sonra el konulmuyordu ve onu satın alanlar büyük karlar elde ediyorlardı”³⁹⁰

Tüm bunlar, Tekalif-i Harbiye Kanunu’nun askeri ihtiyaçları karşılamaktan daha temel olarak, yürütme organına istediği gibi kullanabileceği bir el koyma yetkisi tanıyarak mülksüzleşmeyi doğallaştırmak; sınıfsal ve etnik-dinsel bir seçicilikle uygulanarak sermaye birikimi için uygun koşulları oluşturmak gibi işlevleri olduğunu gösteriyordu. Bu yasa cephe gerisinde kalan kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan bağımsız küçük üreticilerin üretim ve geçim araçlarından ayrılmasına sebep olmakla kalmadı; aynı zamanda İstanbul gibi büyük kentlerde yiyecek fiyatlarının olağanüstü artışına ve kentsel alt sınıfın enflasyon altında ezilmelerine de neden oldu.

Her şeyden önce yasa, uygulandığı itibarıyla büyük bir adaletsizlik taşıyordu. Köylülerin ürünleri ile tüccarların sattığı ürünler arasında el koyma bakımından bir fark vardı. Köylülerin ürünlerine belli bir oran gözetilmeksizin el konulabilirken İmparatorluğun çeşitli vilayetlerindeki üretim merkezlerinden tahıl alıp İstanbul’a satmaya getiren tüccarların mallarının sadece %25’ine el konulması kararlaştırılmıştı³⁹¹. Bu el koyma üzerine karları azalan tüccarlar, İstanbul gibi büyük kentlere yaptıkları gıda ticaretini durdurdular. Gıda ticaretinin durmasının bir başka nedeni de başta demiryolları olmak üzere her türlü ulaşım aracının ordunun kontrolüne verilmesiydi. Bunların sonucunda İstanbul’da henüz seferberliğin başında bir gıda krizi ortaya çıktı. Bunun üzerine İstanbul’a gıda maddesi getiren tüccarların el koyma işlemlerinden tamamen muaf tutularak, bu kimselere mallarını taşıyabilmeleri her gün belli bir miktar vagon verilmesi kararlaştırıldı. Bu durum, ürünlerini taşıyabilme olanağı bulamadığı için satamayan köylülerin mallarının yok pahasına satın alınıp İstanbul’da fahiş fiyatlarla satılmasını mümkün kılan spekülasyon ticareti ortaya çıkardı. İstanbul’un beslenme ihtiyacını sağlamaya yönelik ticaret, savaş süresince sermaye birikiminin en karlı biçimlerinden biri haline gelecekti.

³⁹⁰ Emmanuil Emmanuilidis, Osmanlı İmparatorluğu’nun, **a.g.e.** s. 194.

³⁹¹ “Zahire Celbi İçin Vesikaya Luzum Yok”, **Tasvîr-i Efkâr**, 17 Eylül 1330.

Öte yandan yasa, köylülük içerisinde de eşit ve adil biçimde uygulanmadı. Mülksüz köylüler ve küçük üreticiler Tekalif-i Harbiye uygulamasından büyük ve orta ölçekli toprak sahipleri ve mültezimler gibi etkilenmedi. Aksine, savaş vergisi yoluyla el koyma, küçük üreticiler aleyhine, mültezim ve toprak sahipleri lehine işlemiş, bu şekilde kırdaki sınıfsal sömürüyü artırmıştı. Nitekim, hem seferberlik nedeniyle kırsal üreticilerin büyük çoğunluğunun üretim alanını terk ederek cepheye gitmesi, hem de Tekalif-i Harbiye Kanunu'na uygun olarak işletilen el koyma ve fiyatlandırma politikası mültezimleri daha çok vergi almaya, bu amaçla köylüleri daha çok sömürmeye itecekti.

Savaş öncesinde üreticiler, ürünlerini sattıktan sonra mültezime parasal olarak vergilerini verirken, savaşla birlikte demiryolları ve nakliye araçları ordunun ihtiyaçlarına tahsis edildiğinden üreticiler ürünlerini en yakın pazara bile götürme imkanı bulamamış ve bu, bir yandan ürünlerin fiyatı aşırı derecede düşürürken, diğer yandan aşar vergisini parasal olarak ödemeyi imkansız hale getirmişti. Böylece, seferberliğin başında vergilerin aynî olarak alan mültezimlerin elinde, hem fiyatı düştüğü, bu nedenle satılması karlı olmadığı için; hem de gerekli nakliye aracı olmadığı için paraya dönüştürülemeyen mahsul birikti.

28 Ağustos 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti tüm vilayetlere gönderdiği bir telgraf ile mültezimlerin ellerindeki zehair ve hayvanlara Tekalif-i Harbiye usulü ile el konulacağını, bunların mültezimlerin devlete vermeleri gereken o seneki aşar borçlarına karşılık sayılacağı kararı iletilmişti.³⁹² Böylece, aşar mültezimleri, iltizam ettikleri mahsulden kendi ihtiyaçları için ayırdıklarının geriye kalanını Tekalif-i Harbiye komisyonlarına verecek; karşılığında ise o seneki ve daha önceki devlete ödeyecekleri aşar borçları silinecekti. Bu mahsuller, zaten mültezimlerin köylülerden vergi olarak aldıkları ve her sene bir kısmını devlete taksit halinde ödemeleri gereken borçlardı. Dolayısıyla mültezimlere göre devletin kendine ait olan mahsule Tekalif-i Harbiye usulü ile el koyması sorun değildi. Mültezim, kendi karını devlete verdiği taksitten değil, doğrudan köylülerden daha çok vergi toplayarak sağlıyordu. Temel

---

³⁹² BOA. DH.SYS./123-2-0. H-06.04.1333, Belge n.47.

sorun, el koymanın derecesi ile bu ürünlere ne kadar fiyat biçildiği, yani mahsulün ne kadarlık bir borca karşılık sayılacağı idi.

Dahiliye Nezareti'ne mültezimler tarafından gönderilen ve el konulan ürüne karşılık takdir edilen fiyata itiraz edilen dilekçeler görmek mümkündür. Konya'dan 13 Aralık 1914 tarihinde dokuz mültezim ve tüccarın imzalarıyla gönderilen dilekçe, Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun kırdaki sınıf ilişkilerine nasıl bir etkide bulunduğunu anlamamıza yardımcı olabilir.³⁹³ Mültezim ve tüccarlar Konya'dan İstanbul'a gelerek Dahiliye Nezareti'ne şahsen başvurmuşlar ve ellerindeki mahsullere biçilen fiyatı oldukça az bulduklarını dile getirmişlerdi. Buna göre, Konya'da Meclis-i İdare ve Belediye ve Ticaret Odası azalarından oluşan bir komisyon buğdayın birinci cinsinin kilosu 50, ikincisine 48 para ve arpaya 32 para fiyat biçmiş ve bu fiyatın artmayacağını, aşar iltizamı sırasında da mahsulatın bu fiyattan el konularak İstanbul'a sevk edileceği bildirilmişti. Buna karşılık olarak mültezimler zarar etmemek için üreticilerden vergi olarak külliyatlı bir mahsul almışlardı. Bununla birlikte Tekalif-i Harbiye ile istenenler tahsil edilen aşarın neredeyse tamamına tekabül ediyor, fiyatlandırma sürecinde İstanbul piyasasındaki fiyat değişim göz önünde bulundurulmadan düşük fiyattan satın alma işlemi yapılıyordu. Böylece Aralık ayı başında Konya'da kilosu 36 paraya alınan buğdayın, İstanbul'da kilosu 18-20 kuruştan satılıyordu. Bu nedenle Konya mültezim ve tüccarları tahıllarına olan müdahalenin serbest bırakılmasını ve el konulan mahsullerinin fiyatlandırmasını İstanbul piyasası üzerinden yapılmasını talep ediyorlardı.³⁹⁴ Bunun üzerine Dahiliye Nezareti tüccar ve mültezimlerin bu taleplerinin yerine getirilmesi için Konya Valiliği'ne talimat vermiş ve fiyat takdir edilirken maliyet değil, tüketim piyasalarının dikkate alınmasını istemişti. Böylelikle mültezimler, Tekalif-i Harbiye usulüyle el koymayı kendi lehlerine çevirme olanağı buldular.

Dahası bazı mültezimler, mahsulleri Tekalif-i Harbiye Komisyonu'ndan kaçırıp İstanbul'da yüksek fiyattan satma imkanı da bulmuştu. Bu mültezimlerden biri

³⁹³ BOA. DH.SYS./123-2-0. H-06.04.1333, Belge n.47.

³⁹⁴ Afyon'da da benzeri talepler oluşmuş, köylülerden alınan hububat fiyatlarının İstanbul ve İzmir piyasalarına nazaran çok düşük olduğu sorun edilmişti. BOA. DH.SYS./123-2-0. H-06.04.1333, Belge n.48.

Ankara’da Beypazarı tüccar ve mültezimi Abbaszade Abdullah Efendi idi.³⁹⁵ Abbaszade Abdullah Efendi Ayaş kazasında 6000 yarım buğdayın 5300 yarımını elinde tutuyor, bunun da 1200 yarımından fazlasını Tekalif-i Harbiye Komisyonu’na vermeyeceğini bildiriyordu. Tekalif-i Harbiye Komisyonu’nun Abbaszade ailesinin çiftliğine gidilerek yaptığı tahkikat sonucu 1600 yarım buğdayın ihtiyaçtan fazla olduğu görülmüş, Abbaszade Abdullah Efendi’nin ihtikar maksadıyla gerçeğe aykırı beyanda bulunarak Beypazarı’na zahire kaçırdığı iddia edilmişti. Abbaszade’nin hükümete katiyen bir yarım buğday dahi vermemekte ısrar etmesi üzerine çiftliğe gelinip ambarları kırılarak 800 yarıma daha el konulmuş, yine de toplamda 2000 yarım buğday ele geçirilebilmişti. Abbaszade’nin yüksek makamlara şikayeti üzerine Ankara valisi, ihtikar maksadıyla elinde mal tutanların rızasına bakılmaksızın elindeki zahireye el koyma yönündeki emiri uyguladıklarını yazmıştı. Bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra Abbaszade Abdullah Efendi’nin 1916 yılının sonunda kurulan Ankara Milli Mensucat Anonim Şirketi’nin kurucuları arasında yer aldığı görülmektedir,³⁹⁶ ki milli anonim şirketlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin genel merkezi içinde 1908’den itibaren yaygınlaşan ve nihayet savaş döneminde hegemonik hale gelen olan milli iktisat düşüncesinin fiiliyata dökülmesi olarak kabul edilip her şekilde desteklendiği düşünüldüğünde, Abbaszade Abdullah Efendi’nin ihtikarla suçlanmış bir mültezim tüccar olmasına rağmen bu olay sonrasında yasal bir sorun yaşamak bir yana meşruiyetinin bile sorgulanmadığı anlaşılmaktadır.

Anadolu’da Konya, Ankara, Eskişehir gibi Bağdat Demiryolu üzerinde yer alan tüccar ve büyük toprak sahibi köylülerin mahsullerini Tekalif-i Harbiye Komisyonu’ndan kaçırıp İstanbul’da yüksek fiyattan satma yoluna gitmeleri oldukça yaygın bir tutumdur. Öyle ki 1916 yılına gelindiğinde, piyasada kaçak tahıl haricinde tahıl bulunamaz hale gelmişti. Harbiye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen bir dilekçede, Anadolu hattı muhtelif istasyonlarından dakik ve her nevi ekmeklik ve yemeklik hububatın kısmen parça halinde çuval ve torbalara konarak gizlice vagonlara yüklendiği, Haydarpaşa veya civar istasyonlara gönderilerek Dersaadet’e kaçırıldığı

³⁹⁵ BOA. DH.İ.UM.89-1. H-09.94.1334.

³⁹⁶ M. Bülent Varlık, “Ankara Milli Mensucat (Türk) Anonim Şirketi (1916-1930)”, **Ankara Araştırmaları Dergisi**, Vol: 2, No: 1, 2014, ss.74-92.

yer alıyordu.³⁹⁷ Bununla birlikte, konuyla ilgili yazışmalarda kaçakçılığın asıl nedeni, Tekalif-i Harbiye Komisyonu'nun düşük fiyattan yaptığı el koyma işlemleri ile İstanbul ve civarındaki tahıl fiyatlarının yüksekliği gösteriliyordu. Bu nedenle Anadolu'da ticarete yönelik tarım yapan toprak sahipleri Tekalif-i Harbiye Komisyonu'na taahhüt ettikleri tahılı vermiyor, bunları aracı tüccarlar gibi doğrudan Bursa, İstanbul, İzmir gibi piyasalarda satmaya çalışıyordu. Harbiye Nezareti'nin dilekçesinde ticaret yasağının iktisadın doğal kanunlarına ters düştüğü, kaçakçılık sorununun çözülmesi için tahıl ticareti önündeki yasağın kalkması gerektiği ifade edilmişti. Nitekim, 1917 yılında tahıl ticareti tamamen serbest bırakılacak ve ticarete yönelik tarım yapan köylülerin de gıda ticareti yoluyla sermaye biriktirmeleri mümkün hale gelecekti.

Küçük üreticilere gelindiğinde bunların el koyma süreçlerinden daha da mülksüzleşerek ve yoksullaşarak çıktıkları açıktır. Seferberlik ilanı, hem mültezimlerin aldıkları vergiyi artırmaları için bir bahane yaratmış; hem de devletin savaş vergisi adı altında el koyma yetkisini genişletmişti. Buna da ek olarak, bu kesimin genç erkek nüfusunun ağırlıklı olarak cepheye gönderildiği düşünüldüğünde tüm bu aşırı vergi yükünün geriye kalan çocuk, kadın ve yaşlı erkeklerden oluşan işgücü üzerine bindiğini, dolayısıyla bunların iş yükünün de muazzam ölçüde arttığını, topraktan aldıkları verimin ise yıldan yıla düştüğü tahmin edilebilir.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi bu kesimin kendi yiyeceklerine ve gelecek yıl toprağı ekmek için ayırdıkları tohumluk tahıl da dahil olmak üzere el konuluyordu. Dahası bu durum sadece ahaliden, taşra yöneticilerinden veya yabancı ülke konsoloslarından gelen şikayet dilekçelerinde değil, doğrudan İttihat ve Terakki Fırkası'nın taşra örgütü tarafından da açık edilmişti. 15 Aralık 1915 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti Eskişehir Merkezi'nden cemiyetin genel merkezine yazılan bir mektupta köylülere yapılan yolsuzluklardan bahsediliyor; cemiyet mensuplarının memleket için ölen, memleketinde ölümden korkanları yaşatan, bütün şehirleri doyuran, yaradılış itibarıyla fedakar köylülere karşı insanlık vazifelerini bile yerine

---

³⁹⁷ BOA. DH.İ.UM.98-1. H-05.09.1334.

getirmekten imtina ettiğini yazıyordu.³⁹⁸ Mektuba göre, Eskişehir’de depo alayı köylüden bin araba odun, Levazımat Dairesi de, bir milyon kilo saman talep etmişti. Dahası kendi yiyeceği olmadığı gibi, tohumluk için de hükümetin yardımına avuç açmış olan bu köylülerden 250 vagon buğday bilmem ne kadar arpa; bağı olmayan üzüm yüzü görmeyen köylülerden binlerce kilo pekmez ve bunun gibi birçok şey talep edilmiş, vatan için düşman ayakları altında ezilen şehit ailelerinin bile hiçbir itirazlarına bakılmamıştı. Köylülerin tohum olarak sakladığı buğday ve arpaya el konulması bir yana köylüler angaryaya koşuluyor, elindeki işleri bırakarak odun ve samanları iskeleye götürüp trenlere yüklemeleri isteniyordu. Mektuba göre, tüm bunların suçlusu, köylerin durumunu araştırmadan masa başında vergi hissesi tayin eden hükümetti. Jandarmaya bir telefonla köyün hissesine düşen vergiyi toplamasını emrediyor, imam ve muhtar tarlalarda ve ellerinde ne varsa hepsini alıyor, köylüyü soyup soğana çeviriyor, yine de köyün vermesi beklenen verginin yarısına bile ulaşamıyordu. Jandarma bu orantısız emirlere şaşırıp kalsa da derdini Levazım Riyaseti’nin gölgesinden bile çekinen mutasarrıfa dahi anlatamıyor, mecburen emirleri uyguluyordu. Mektubu kaleme alan, Eskişehir’deki durumu anlattıktan sonra “*eğer her taraf böyle ise neticenin ne olabileceğini pak olan kanaat ve vicdanınıza bırakıyorum*” diye yazmıştı. Bu mektup üzerine Dahiliye Nezareti’nin olayı araştırmak zorunda kalması sonucu Eskişehir’de köylerin durumunun anlatılardan daha da vahim olduğu ortaya çıkmış; Eskişehir mutasarrıfı, köylüleri odun vs. nakli için cebren angaryaya koşanın yalnız depo alayı değil, Levazımat-ı Umumiye namına ot tedarik eden Müddehir Heyeti ve kimi askeri kıtalar olduğunu; liva ahalisinden talep olan samanın 1 milyon değil, 12 milyon kilo olduğunu itiraf etmişti.

Eskişehir’deki durum gibi keyfi el koymaların oldukça yaygın olduğunu biliyoruz. Benzeri haberler değişik biçimlerde pek çok köyden geliyordu. Örneğin, İstanbul Çatalca Aydınlar Kariyesinden Hacı Ahmed imzasıyla çekilen telgrafa göre, bir asker ailesinin 20.000 kilo tahılına el koyulmakla kalmamış, hükümet-i mahalliyece hanesi zabt edilerek ailelerinin iâşesi için ayırdıkları 1600 kilo tahıla da el konulmuştu.³⁹⁹ İnegöl’den Hüseyin ve Mustafa imzalarıyla çekilen telgraf, yasak

³⁹⁸ BOA. DH. KMS.36-12. H-27.02.1334.

³⁹⁹ BOA. DH.SYS./123-2-0, H-06.04.1333, Belge no. 32.

olmasına rağmen çift öküzlerinin bile Tekalif-i Harbiye Komisyonunca ellerinden alındığını yazıyordu.⁴⁰⁰ Tosya’da Kuşçular Muhtarı Arif ve rüfekaşı imzasıyla Meclis-i Mebusan’a gönderilen bir telgrafta ise Tekalif-i Harbiye Komisyonu’nun yerel ihtiyaçla ilgili bir araştırma yapmaksızın senelik 1.200.000 okka pirinç çıktığı varsayılarak bunun 600.000’inin ihtiyaçtan fazlası tayin edilerek el konulduğu, geri kalan 600.000’inin ise 150.000’i mültezime, 250.000’i tohumluk ve 200.000’i ise yerel ihtiyaçlar için ayrıldığı belirtiliyordu.⁴⁰¹ Şikayet dilekçesine göre yerel ihtiyaçlar için ayrılan miktar hayli düşüktü. Köy halkının yiyeceği ve fakir sadakası için hane başına 60’ardan 300.000 okkaya ihtiyacı vardı. Buna yakacağı, faturaları ve yakın zamanda çıkan yangın nedeniyle de yangından zarar görenlerin ihtiyaçları eklendiğinde yerel ihtiyaçlar için ayrılan miktarın artması gerekirken bu yapılmadığı gibi, kaymakam köylere atlıları göndererek ambarların kapılarını kırdırıp darp ve işkenceyle hudutsuz vesikasız el koyma işlemi yapmıştı. Bu şikayet üzerine 600.000 okka pirinç yerine 400.000 okka verilmesi ve onun da yarısının mültezimden yarısının yoksul köylü ve yangından zarar gören kimselerden alınmasına karar verilmişti.

Tüm bu şikayet dilekçeleri, kırdaki Tekalif-i Harbiye usulüyle el koymaların keyfiyetini, şiddetini ve geçim meselesinin savaş içerisinde tümüyle önemsizleşmesini gözler önüne sermekle birlikte kırdaki sınıfsal yapının nasıl pekiştiğini; sömürünün, üretim ve geçim araçlarına el koyma yoluyla mülksüzleşmenin nasıl derinleştirdiğini de gösterir. Tosya’daki olay vesilesiyle, Tekalif-i Harbiye Kanunu’nda öngörülen “ihtiyaçtan fazlası” hususunun da kırdaki sınıf yapısını tümüyle onaylayan ve hatta sınıfsal eşitsizlikleri derinleştiren bir biçimde tayin edilmiş olduğunu; bir mültezime bırakılan mahsul miktarının neredeyse 5000 kişilik bir köy nüfusunun ihtiyaçları için bırakılan mahsul miktarı kadar olmasından anlayabiliriz.

1917 yılına gelindiğinde, köylerdeki alt sınıfların durumunu, Isparta mebusu Mustafa Hakkı Bey’in Meclis-i Mebusan’da anlattığı bir hikayesinden çıkarsamak mümkündür:

⁴⁰⁰ BOA. DH.İ.UM/89-1-0, H-17.03.1334.

⁴⁰¹ BOA. DH.SYS./123-2-0, H-06.04.1333, Belge no. 16.

“Köylünün biri tarlada çalışıyor, çift ile değil, çapa ile çalışıyor gördüm. Rençber, iki dönüm yerden yarım evlek kadarını bir-iki günde yapmıştı. Yanımda da bir arkadaşım vardı. Düşündüm, sormak istedim. Çiftin yok, öküzün de yok, onun için çapa ile çalışıyorsun, demek münasip değildi. Bunu düşünerek sadece Allah kuvvet versin dedim, kaldım. Çünkü çapa ile nadas yapmak, iğne ile kuyu kazmaktır. Bari bel ile yapmalıydı. Bel ile yapsana dedim. Köylü durdu, dedi ki : "Efendi, bel yok, demiri de yok, ağacı da yok. Ben susuyordum. Rençber gülererek ilave etti, demir yok, kömür yok, körük yok, demirci yok, ne yapalım? Buna karşı ne diyebilirdik. Bunun üzerine hiçbir söz söyleyemedik, nihayet oradan arkadaşım ile beraber kaçtık”.⁴⁰²

Şehirlere gelindiğinde, Tekalif-i Harbiye Kanunu’nun en temel etkisi piyasa spekülasyonuna yol açması ve fiyat artışı olmuştu. İstanbul Şehremini Cemil Bey (Topuzlu) de Dahiliye Nezareti’ne Seferberliğin başında bir şikayet dilekçesi göndermiş, jandarmaların Tekalif-i Harbiye Kanunu’na riayet etmediğinden; beldedeki ihtiyacı dikkate almayarak milletin mallarına vazıyyed ettiklerinden bahsetmişti.⁴⁰³ Cemil Bey’in raporuna göre, Tekalif-i Harbiye Komisyonu, İstanbul’da el konacak eşyaları belirlerken, memleketin ihtiyacını göz önünde bulundurmuyor, önüne gelen eşyaya el koyuyordu. Bu durumun şehirde bir haftadan beri devam etmesi nedeniyle şehirde un tükenmişti. Bu hale bir son verilmezse bir hafta sonra İstanbul’da açlık baş gösterecekti. Cemil Bey’in 17 Ağustos 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği raporda dile getirdiği bu uyarı, bize Tekalif-i Harbiye Kanunu’nun ve kanunun uygulayıcıları olarak Tekalif-i Harbiye Komisyonu’nun savaş iktisadı açısından kritik bir noktada durduğunu göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı boyunca izlenen iktisadi politikanın şekillenmesinde İstanbul’un iaşesi sorunu oldukça merkezi bir yerde durmaktaydı. Savaştan önce de İmparatorluktaki büyük şehirler yiyecek maddeleri bakımından, önemli ölçüde yakın civardaki köylere ve dışarıdan getirilen ithal ürünlere bağlıydı. Savaşın başlamasıyla birlikte dış ticaret kısıtlanmış ve büyük şehirlere yiyecek maddeleri taşıyan demiryolları ve nakliye araçları hemen hemen tümüyle ordunun ihtiyaçlarına tahsis edilmişti. Bu da İmparatorluğun en büyük nüfuslu şehri olan İstanbul’da yiyecek sıkıntısının baş göstermesine yol açmıştı. Genel

⁴⁰² MMZC, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi: 4, 17 Teşrinisani 1333.

⁴⁰³ BOA. DH.SYS/123-3-0. H-19.01.1333.

olarak savaş iktisadına dair elde ettiğimiz ikincil gözlemler, İstanbul'daki yiyecek kıtlığı ve buna bağlı olarak gelişen iktisadi politikaları bu temel argümanlar üzerine kuruludur. Başka bir deyişle, Tekalif-i Harbiye Komisyonu'nun yasal bir yetki aracılığıyla gerçekleştirdiği el koymalar, kıtlık, fiyat artışı ve savaş ticareti gibi olgularla ilişkilendirilmemekte; böylece yiyecek kıtlığı, siyasal nedenlerinin dışında sadece savaşın doğal bir sonucu gibi anlaşılmaktadır.

Bu algı, döneme dair bilgileri edinebileceğimiz günlük gazete ve dergilerin savaş hükümetinin politikalarını destekleyen yayın politikalarından ve sansürün varlığından kaynaklanıyor olabilir. Dönemin günlük gazeteleri İstanbul'daki yiyecek sıkıntısının seferberlik ilanıyla birlikte tüm İstanbul halkının panikle fırınlara hücum ederek un ve ekmek alması ve ihtiyacından fazla yiyecek maddesi depolaması nedeniyle ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Örneğin İttihat ve Terakki Fırkası'nın siyasal ve ekonomik yaklaşımına paralel bir yayın politikası izleyen Tasvir-i Efkâr gazetesinde, İstanbul'daki un kıtlığının, halkın seferberlik ilanıyla birlikte kıtlık tehlikesi sezerek bir yerine beş ekmek almaya kalkışmasından kaynaklandığı yazıyordu.⁴⁰⁴ Buna meydan veren ise halkın yoksulluğundan faydalanan, fiyat artışı beklentisiyle halkı galeyana getiren birtakım aç gözlü fırıncı esnafı ile halkı memurlara karşı kışkırtanlardı. Bu vurguncu esnaf yüzünden halk, ekmek için saatlerce fırınların önünde bekliyor, ekmekten başka yiyeceği olmayan aileler açlığa mahkum oluyordu.⁴⁰⁵ Tasvir-i Efkâr'a göre İstanbul'daki yiyecek krizinin çözümü, devlete el koyma yetkisinin tanınması, hükümetin şehirde mevcut zaruri ihtiyaçları belirlemesi, Anadolu'nun İstanbul'daki ihtiyaçlarının ne kadarını temin edebileceğini araştırması, değirmenlerin, fırınların askeri kontrol altına alınması ve tahıl tüccarları, değirmenciler, fırıncılar ve ekmek müşterileri arasındaki parasal ilişkilere devletçe müdahale edilmesinden geçiyordu.⁴⁰⁶ Başka bir deyişle, Tekalif-i Harbiye usulüyle el koyma, sorunu ortaya çıkaran nedenler arasında değil, çözümler arasında sunuluyordu. Tasvir-i Efkâr'da dile getirilen bu yaklaşım birkaç gün içinde bir kararnameye evrilmiş; Dahiliye Nazırı başkanlığında Şehremaneti, Levazım-ı Umumiye Reisi, Polis

⁴⁰⁴ “Ekmek ve Zahir Mesele-i Mühimmesi”, **Tasvir-i Efkâr**, 24 Temmuz 1330

⁴⁰⁵ “Aç Gözlüler”, **Tasvir-i Efkâr**, 25 Temmuz 1330.

⁴⁰⁶ “Yine Ekmek Meselesi”, **Tasvir-i Efkâr**, 25 Temmuz 1330.

Müdür-ü Umumiyesi, İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar Tekalif-i Harbiye Komisyonları toplanarak İstanbul için kimi olağanüstü kararlar almıştı. Buna göre, gerek yabancı devletlerden gerekse İmparatorluk içerisinde İstanbul'a getirilecek un, yağ, pirinç ve şeker ve sabuna Tekalif-i Harbiye usulüyle el konulmayacak; fırınlara hücum ederek ihtiyacından fazla ekmek almaya çalışanlar askeri yetkililerce süratle cezalandırılacak; fırıncılar ihtikar (vurgun) gibi bir maksatla zorluk çıkarırlarsa tutuklanıp fırınlarına el konacak; yiyecek fiyatları Tekalif-i Harbiye Kanunu'na uygun olarak ticaret odasında düzenlenip İdare-i Vilayet ve Cemiyet-i Umumiye-i Belediye azasınca onaylandıktan sonra esnafa duyurularak bu fiyatlar dışında yiyecek satanlar hükümetçe şiddetli şekilde cezalandırılacaktı.⁴⁰⁷ Bu yaklaşımda, sorunu ortaya çıkaranlar en başta muhtekir (vurguncu) esnaftı ve bunlardan tespit edilenler yargılanmak üzere divan-ı harbe gönderildi. Bunların kim olduklarına ve hangi suçtan yargıldıklarına seferberliğin ilk aylarında düzenli olarak gazete haberlerinde yer verildi. Bu haberlere baktığımızda bunların hemen hemen tamamının gayrimüslim esnaftan oluştuğu ve bunların ekmeği belirlenen narhın üzerindeki fiyatla satmak suçu nedeniyle para ve hapis cezasına çarptırıldığı görülmektedir.⁴⁰⁸

İstanbul Şehremini Cemil Bey'in Tekalif-i Harbiye Komisyonu ile ilgili Dahiliye Nezareti'ne sunduğu dilekçe, İstanbul'daki yiyecek krizinin çözümü için alınan olağanüstü önlemlerden bir hafta sonra gönderilmişti ve tüketicilere ve esnafa yönelik tüm ceza tedbirlerine rağmen vilayetteki un sıkıntısının ve açlık tehlikesinin azalmak bir yana bir hafta içinde olağanüstü şekilde arttığını gösteriyordu. Gazetelerde belirtilenin aksine Tekalif-i Harbiye, yiyecek krizini derinleştirmişti. Nitekim, Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun işlevi, sadece seferberlik süresince ordunun ihtiyacını karşılamayı mümkün kılacak eşya ve erzakı sağlamakla sınırlı değildi. Hem toplum içerisinde devletin el koyma yetkisini doğallaştırmasını mümkün kılıyor; hem de bu yetki aracılığı ile piyasa spekülasyonu, fiyat değişimi, kırsal ve kentsel üretime müdahale gibi pek çok iktisadi olanaklar da yaratıyordu. Seferberlik ilanı sonrasında askeri yetkililerin demiryolları ve tüm nakliye araçlarına el koyması üreticilerin ellerindeki ürünü satmak için en yakın pazara dahi ulaştırma imkanını ortadan

⁴⁰⁷ "Mukarrerat-ı Mühimme", **Tasvir-i Efkâr**, 27 Temmuz 1330.

⁴⁰⁸ "Muhtekirlerin Tecziyesi", **Tasvir-i Efkâr**, 3 Ağustos 1330.

kaldırılmış, savaşın yarattığı belirsiz iktisadi durum nedeniyle üreticiler ürünlerini düşük fiyattan elden çıkarmaya yönelmişti.⁴⁰⁹ Böylece spekülâtörler daha seferberliğin başında pek çok ürünü ucuz fiyattan satın alabilmiş ve onları İstanbul gibi büyük tüketim merkezlerinde yüksek fiyattan satma olanağını bulmuşlardı. Savaş boyunca da el koyma, el konulan malların değerinin doğrudan düşmesine ve bu malların bir zaman sonra yüksek fiyattan satmak isteyen savaş vurguncularının eline geçmesine neden olacaktı.

Cemil Bey'in dilekçesi üzerine Dahiliye Nezareti, İstanbul Valiliği'ne bir yazı yazmış; İstanbul'da el koymanın işleyişine dair detaylı bilgi almak istemişti. Vali ise cevaben Cemil Bey'in iddialarını yalanlamış ve Tekalif-i Harbiye Komisyonu'nun her daim mahalli ihtiyacı gözettiğini, jandarmaların komisyondan habersiz doğrudan doğruya keyfi biçimde el koyma muamelesi yapmadığını ileri sürmüştü. Bu şekilde, şehirde meydana gelen yiyecek sıkıntısı ile el koymalar arasındaki ilişkinin üstünün örtülebilmisti.

Savaş boyunca gerek İstanbul'da gerekse taşra da savaş hükümetinin yerel temsilcilerinin Tekalif-i Harbiye Komisyonu üyelerinin usulsüz işlemlerini örtbas ettiğine ve üyelere sahip çıktığına dair işaretleri sık sık görmek mümkün olacaktı. Bu, gelen şikayetler üzerine Tekalif-i Harbiye Komisyonu üyelerine kişisel olarak açılan soruşturmalardan anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, İnegöl belediye reisi Mehmet Sabri Efendi ilgili Ekmekçi Esnafından Garip Hacıoğlu Behçet Usta ve Uzun Mehmed Oğlu Hasan imzalarıyla gönderilen şikayet dilekçeleri üzerine belediye reisi hakkında yapılan tahkikattır ve hem tekalif- harbiye kanunu ile zenginleşme arasındaki ilişkiyi ve devletin sermaye birikimindeki rolünü gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.⁴¹⁰ Mehmet Sabri Efendi, devr-i istibdat zamanı Trabzon'un burjuva ailelerinden Nemlizade'lerden aldığı imtiyaz ile İnebolu'da komisyonculuk ve ticaret yaparak mülkler edinmiş ve şarap ticaretinde kendine bir yer edinmişti. Belediye riyasetine atandıktan sonra ticaretle meşgul olması ve usulsüz alım satım işlemleri nedeniyle meşrutiyetin ilanı ertesinde görevden alınmıştı. Fakat bu dönemde yaptığı

⁴⁰⁹ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda, **a.g.e** , s.129.

⁴¹⁰ **BOA.DH.İD.**/218-31-0. H-02.05.1333.

yolsuzlukların hesabı sorulmamış, bunları kanıtlayan belgeler de sandıklarda mühürlü olarak saklanmıştı. Daha sonra belediye reisliği yapabilecek başkaları da olmasına rağmen her nasılsa Mehmet Sabri Efendi, İnebolu Kaymakamı tarafından yeniden atanmış ve belediye bütçesiyle yolsuzluk yapmaya devam etmişti. Seferberlik zamanında olağanüstü hali fırsat bilerek belediye parasıyla un ve kereste alım satımı işine girmişti. Halk unsuz kalmasın diyerek esnaftan topladığı 5-10 lira ile kilosu 45-50 kuruşa aldığı buğdayları fabrikada un yaptırıp 115 kuruşa esnafa satıyordu. Başka mahallerden un almak isteyen esnafa hemen para cezası kesiyor, ekmekçilere başka mahallelerden un aldırılmayarak fukara ahalinin 50 paraya yiyeceği ekmeği 75 paraya çıkmasına neden oluyordu. Tekalif-i Harbiye namına aldığı parayı zimmetine geçirmiş ve Tekalif-i Harbiye usulü ile toplanan tahıl %15-20 noksan tartıp, Tekalif-i Harbiye ambarındaki tahılı çalarak kendi mağazasına nakil ettirmişti. Gaz tüccarlarını kendine bağlayarak Kastamonu’da gaz sattırması, kendi hesabına çalışan katibine asker olduğu halde belediyeden maaş bağlamıştı.

Mehmet Sabri Efendi yapılan tahkikat sonucu suçlandığı 14 maddenin tamamından suçsuz bulundu. Mehmet Sabri Efendi’ye göre bu suçlamaların ihtikara sapmak isteyen muhtekirlerin işiydi. Müşteki Garip oğlu Behçet Usta ise öteden beri aleyhine kin besliyordu ve 1328 yılı iskele vergisinden 8000 kuruş borcu olduğu için ödemeyi geciktirmek amacıyla şikayette bulunmuştu. Kaymakamlık tarafından yürütülen tahkikata ilişkin fezlekede Mehmet Sabri Efendi’nin dikkat çekici şekilde övüldüğü görülüyordu. Daha evvelinde de yolsuzluktan ceza almış ve azl edilmiş olan Mehmet Sabri Efendi’nin isimden başka bir şey olmayan belediyenin mevcudiyetini fiilen halka göstermiş ve takdirle karşılanmış, pislikten geçilmeyen sokakları temizletmiş, eşraf ve ağniyanın hatırına bakmadan gerektiği durumda para cezası kesmekten geri kalmamış, fırın ve kasap dükkanlarını daima teftiş etmiş faal bir belediye reisi olduğu ve hükümetin takdirine nail olduğu belirtiliyordu. Hizmetlerinden en büyüğü ise harp ilanı sonrasında deniz yolunun kapanması nedeniyle hariçten gelmesi zor olan ve ahalinin ihtiyaç duyduğu buğday ve un gibi zorunlu ihtiyaç maddelerinin tedariki ile piyasanın yükselmesine ve birtakım muhtekire meydan bırakılmamasıydı. İnebolu’ya bağlı kaza ve köylerden gelip Levazımat-ı Umumiye’ye sevk edilen külliyyatlı hayvan ve tahılın sevkinde son derece

gayret ve intizam göstermişti. Ticaretle ilgisinin genelin menfaatine hizmet etmekten başka bir amacı olmamakla birlikte yapmış olduğu ticaretle, muhtekirlerin sakladıkları mallarını piyasaya sunmasını sağlamış, vatani bir vazife olan Tekalif-i Harbiye kanununu uygulamak için geceli gündüzlü hiç bir şikayette bulunmayarak çalışmıştı. Gaz meselesinde, Mehmet Sabri Efendi İnebolu’da ve Kastamonu civarında gazhaneden gazları kaçıracak memleketin karanlıkta kalmasına iki muhtekirin sebep olduğunda dair defalarca takrir sunmuş, fakat sonuç alamamıştı. Böyle olunca gazhanedeki gazları tenekesi 25 kuruştan esnaf ve ahaliye satmış; en azından halkı bir ay daha karanlıkta kalmaktan kurtarmıştı.

Kaymakamlıktan gelen bu fezleke üzerine, Kastamonu valisi Dahiliye Nezareti’ne Mehmet Sabri Efendi’nin gerek beledi gerek Tekalif-i Harbiye işlerinde hiçbir suistimali olmadığı aksine takdire şayan şekilde hizmet ettiğini yazmıştı. Bununla birlikte bu olaydan birkaç ay sonra 18 Eylül 1915 tarihinde Mehmet Sabri Efendi hakkındaki iddiaların aslında doğru olduğu, belediye hesabına yaptığı un ticaretini şahsi menfaati için kullandığı, gazhanede tüccar adına toplanan gaz yağlarına belediye adına el koyup bunları kendi adamlarına yüklü miktarlarda vererek halka yüksek fiyatla sattırdığı ortaya çıktı ve Mehmet Sabri Efendi Kastamonu Vilayeti İdare Meclisi tarafından görevinden azledildi.⁴¹¹ Bu örnek, savaş ticaretinin bir ilişki olarak sermaye oluşumuyla ilgisini göstermesinin yanı sıra, savaş hükümetinin merkezi ve yerel organlarıyla bu ilişkinin nasıl organik bir parçası olduğunu da göstermektedir.

Tekalif-i Harbiye Kanunu’nun uygulayıcıları, sadece kırsal üreticileri mülksüzleştirip bunları üretim ve geçim araçlarından ayrılmasına neden olmakla kalmıyor, aynı zamanda el koyma yetkisini sermaye birikimini olanaklı kılacak şekilde de kullanıyorlardı. Bu, doğrudan yerel yetkililerin şahsi menfaat elde etmeye dönük eylemleri biçiminde olabileceği gibi, sorumlu oldukları bölgedeki zengin ve varlıklı kesimleri kayırmak biçiminde de olabiliyordu. Tekalif-i Harbiye Kanunu’nun gayrimeşru zenginliğin ve bunun doğrudan üretim ve geçim araçlarına el koyma yoluyla gerçekleştirilmesinin itici gücü olarak işlev gördüğü dönemin edebi

---

⁴¹¹ Erol Karcı, “Bir Teftiş Raporunun Söyledikleri ve Söylemedikleri: “Kastamonu Valisi Mehmet Reşit Paşa’nın 15 Temmuz 1914 Tarihli Teftiş Raporuna Dair”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, No:31, 2020, ss. 147-171.

eserlerinden Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Hakka Sığındık* romanında da yansıtılmıştı. Romanda Birinci Dünya Savaşı sırasında zenginlik olmanın iki yolundan bahsediliyordu. Bunlardan biri, İmparatorlukta el konulan erzak, hayvan ve eşyanın gönderildiği nihai mercii olan Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın gölgesinde ticaret yapmaktı. Bununla ilgili olarak Gürpınar, “*bunlar öyle bir ticarete koyuldular ki milyonlar önlerinde taklak atıyordu. En büyük tüccarlar Kamhiler filanlar yanlarında gölge gibi kaldılar*” diye yazmıştı.⁴¹² Bir diğer yolu ise Tekalif-i Harbiye komisyonu zabiti olmaktı:

“Elinde tekalif-i harbiye kamçısıyla bir ticaret evinden, bir depodan içeri girdi mi hokkabazların tılsımlı değnekleri gibi bunun ucunu nereye uzatsa önünde yüzlerce fiçı fiçı yağlar; teneke teneke gazlar, çuval çuval şekerler, gazevilerle pirinçler, balye balye yünler, pamuklar, kumaşlar işaret ettiği tarafa akıp gidiyordu...bu zabıt bir kağıdın üzerine iki üç rakam çiziktirince piyasadaki eşyanın teknilini kaldırabilmek kudret ve harikasına haizdi. Nasıl olup da İstanbul menkul ve gayrimenkul emvaliyle onların tasarruflarına geçmedi? Ve biz bütün sekene, Peçenekli esirleri olarak kalmadık. Şaşılır.”⁴¹³

Arşiv belgelerinde de Tekalif-i Harbiye Komisyonu üyelerinin el koyma yetkilerini nasıl kullandıklarına dair kimi bulgular görmek mümkündür. Örneğin, “Ahali Namına Osman Mustafa” imzalı bir dilekçede Suruç'ta Kaymakam Nusret Bey'in servet biriktirmiş kimselerin (*erbab-ı servet müddehiri*) tahıl ve hayvanlarına el koymayarak birtakım fukaranın damızlık hayvanlarına el koyduğu yazıyordu.⁴¹⁴ Göynük'te de benzeri bir durum dile getirilmişti. Göynük'ten asker zevcesi kadınların Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği dilekçede kaza iâşesinin hep zenginlere tahsis edilirken kendileri gibi asker ailelerinin açlığa mahkum edildiği belirtiliyordu.⁴¹⁵

Yine arşivden edindiğimiz bir başka belgeye göre, Tekfurdağı mutasarrıfı Fethi Bey, yapmış olduğu yolsuzlukla hem şahsi menfaat elde etmiş hem de yerel tüccarları kayırmıştı.⁴¹⁶ Kolordu ahz-ı asker reisi Salim Paşa'nın şikayetine göre, mutasarrıf

⁴¹² Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Hakka Sığındık**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018, s. 23.

⁴¹³ **A.e.** s. 23-24.

⁴¹⁴ **BOA.DH.İ.UM.EK.73-38.H-16.12.1332.**

⁴¹⁵ **BOA. DH.İ.UM.EK.106-53. H-13.04.1335.**

⁴¹⁶ **BOA.DH.İ.UM/11-9-0. H-13.11.1336.**

Fethi Bey'in tüccarlarla yakın ilişkisi halkın diline düşmüş, Tekalif- Harbiye suretiyle hayvanların %10-25 oranına el koyması gerekirken bunu yapmayıp iyi hayvanın satılmalarına neden olmuş; Tekalif-i Harbiye usulüyle yaptığı el koymalara mukabil yüksek fiyat takdir ederek hazineyi zarara sokmuş, askeri ambarlardan 20-30 bin liralık mahsul çalmış ve emval-i metruke tarlalarından elde ettiği üç senelik mahsulatı kendi namına kullanarak karşılığında Tekalif-i Harbiye Komisyonu'na bir mazbata sunmamıştı. Mecidiye Kaymakamı Hasan Tahsin Efendi ise asker iaşesi için toplanan yağ ve peynirleri satarak bunları askeriye vermeyip ajans bedeli adı altında elkoymak, Tekalif-i Harbiye işlerinde istihdam edilmek üzere gönderilen 10 neferi kendi hesabına ektirdiği bostanda ve kendi hayvanlarını otlatmak için çalışmaya zorlamakla suçlanıyordu.⁴¹⁷

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Tekalif-i Harbiye usulünde suistimalat, halkın menfaatlerini ihlal, ahaliyi tazyik, yolsuzluk, irtikâb (rüşvet) gibi ifadelerle tarif edilen ve vali, kaymakam, belediye reisi, mutasarrıf, müftü, jandarma, katip gibi mülki ve askeri memurlar hakkındaki çok sayıda şikayete rağmen bu memurların cezalandırılması oldukça istisnai bir durumdu. Tekalif-i Harbiye Kanunu'nu uygulayan memurların görevlerini suistimal etmeleri durumunda Divan-ı Harb'de yargılanmaları öngörülmüş olmasına rağmen aynı zamanda bu yargılama yolu bir kararname ile zorlaştırılmıştı. Bu memurlar için, Divan- Harb-i Örfi'ye sevk edilmeden önce, yerel mahkemelerce bir ön tahkikat yapılıyor, çoğunlukla bu tahkikatten de men-i muhakeme kararı çıkıyordu. Bu nedenle, Tekalif-i Harbiye memurlarının suçları açık olduğu zamanlarda bile bu memurlar için çoğunlukla men-i muhakeme kararı çıkartılıyor bu şekilde memurlar yargı sürecinden muaf tutulabiliyorlardı.

Cezalandırmanın, yargıdan çok yürütme organının üst makamlarından gelen talimatla yürütülmekte olduğu anlaşıyordu. Örneğin, kaymakamlar, fukara ahali üzerinde sınırsız el koyma yetkisini kullanabilirken özellikle merkezi hükümete yakın olduğu anlaşılan harp tüccarları üzerinde aynı yetkiyi kullanamadıkları, kullandıklarında kimi durumda merkezi hükümetin sert tavrıyla karşılaşabildikleri

---

⁴¹⁷ BOA. ŞD./1373-19-0. H-26.06.1335.

görülyordu. Örneğin, Anadolu'dan un ve tahıl satın alıp İstanbul'da satan tüccarlardan Bahriye Nezareti Dakik müteahhidi ve tüccar Sadık Bey ile Galata tüccarlarından Yuvanaki Abazoğlu'nun İstanbul'a getirecekleri un ve buğdaya Eskişehir Tekalif-i Harbiye Komisyonu tarafından el konulmuş; mesele, Bahriye Nezaretinden Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine bildirilmişti.⁴¹⁸ Dahiliye Nezareti, Bahriye Nezareti'nin talebi ve tüccarların şikayeti üzerine mevzu bahis buğday ve unlara kim el koyduğunu araştırılmasını ve tüccarların mallarının derhal serbest bırakılmasını emretmiş, Eskişehir kaymakamının da görevden alınmasını istemişti. Kaymakam savunmasında el koyma işleminin kanuna uygun şekilde yapıldığını, buğday ve una el koymasının nedeninin bunların aşar mültezim mallarından satın alınmış olması ve aşar mültezimlerinin mallarını Tekalif-i Harbiye Komisyonu'na teslim etmeyip birtakım hilelerle oraya buraya kaçırmalarını engellemek için yapıldığını, mültezimlerin taahhüt ettiği mahsulü Tekalif-i Harbiye Komisyonu'na teslim etmeleri sonrasında ihracatına izin verileceğini ileri sürmüştü. Bahriye müteahhidi ve tüccar Sadık Bey ise şikayet dilekçesinde Eskişehir piyasasından İstanbul'un ihtiyacı için satın aldıkları buğdayın mültezim malı olsa bile kendisi gibi bir müteahhit ve tüccarın satın aldığı mala el konamayacağını, Eskişehir'de yerel ihtiyaçlar için binlerce kilo mal mevcut olduğunu belirtti. Sonuç olarak, Kütahya mutasarrıfı ve Hüdavendigâr valisinin çabalarıyla Tekalif-i Harbiye Komisyonu affedilmiş, tüccarların malları ise yerel ihtiyaçlar için el konulmuş olanlar da dahil olmak üzere kendilerine geri verilmişti. Bu örnek bağlamında düşünüldüğünde cezalandırmanın belli bir stratejik seçiciliğe göre işlediği anlaşılıyor ve kimi durumda yürütme organının harp tüccarlarının çıkarlarını nasıl kolladığını ortaya koyuyordu.

Tekalif-i Harbiye Kanunu yoluyla el koymalara karşı gelişen tepkiler arasında bilebildiğimiz kadarıyla en yaygın olanı, yerel yöneticilerin, Tekalif-i Harbiye ve Fiyat Takdir Komisyonu üyelerinin Dahiliye Nezareti'ne şikayet edilmesi idi. Özellikle savaş ilerleyen dönemlerinde asker yakını kadınların bu tür şikayet dilekçelerine daha fazla rastlamak mümkündür. Bu dilekçeler, erkeklerin askere alınıp kadınların hem kendi hanelerinin hem de cephede askerlerin geçimini sağlamakla yükümlü

---

⁴¹⁸ BOA. DH. SYS./123-34-0. H-39.03.1333.

tutulmalarına, açlıktan ölme sınırına dayanmaları yetmezmiş gibi Tekalif-i Harbiye usulüyle ürünlerine, geçimleri için ayırdıkları erzaklarına veya evlerine zorla el koymasına duydukları öfkeyi yansıtıyordu.⁴¹⁹ Bununla birlikte bu öfke Yiğit Akın'ın tespit ettiği gibi çoğunlukla vatansever bir dille ve asker yakını olduklarına dair vurgularla ifade ediliyordu. Kadınlar, oğullarını ve eşlerini bu savaşa göndererek, başka bir deyişle, ailenin geçimini sağlayan unsurları bu savaşa feda ederek gelirsiz ve ekmeksiz kaldıklarını belirtiyor; hükümetin bab-ı merhametine sığınarak yaşam koşullarının iyileştirilmesini talep ediyordu.⁴²⁰ Bununla birlikte, yukarıda Suruç ve Göynük'den gelen dilekçeler de görüldüğü gibi yoksul köylülerin savaş yönetiminin kendilerini mülksüzleştirmeye dönük politikalarına karşı itirazları sırasında kullandıkları vatansever dil ve asker yakını olduklarına dair vurgulara rağmen kendilerini el koyma sürecinde yerel yöneticilerin şiddetinden koruyamadıklarını göstermektedir. Örneğin, Göynük'teki vakada kaza kaymakamının zenginlerin mallarına el koymayıp sadece yoksul köylüleri teklif-i harbiye uygulaması yapması karşısında kaymakamın suçlanması bir yana, asker zevcesi kadınların suçları ele alınıyordu. Kadınların iâşe ambarından tahıl istemeleri üzerine kaza kaymakamı istenen tahılı vermeyip cevaben “*ölünüz, mezarlık çok*” dediği belirtiliyordu. Taleplerine karşı gösterdiği tepki üzerine kadınlar, sabaha karşı kaymakamın evini taşlamış, bunun üzerine kaymakam kadınlardan şikayetçi olmuş ve kadınlar jandarmalar tarafından darp ve hapis edilmişlerdi.⁴²¹ Bu, savaş hükümetinin hegemonyasının müslüman Türk alt sınıf içerisinde ne kadar güçlü olursa olsun, onları yeterince avantajlı vatandaşlar haline getirmediğini, bu bağlamda ulusun, kaynaşmış bir toplum söylemine rağmen nasıl kendi içinde eşitsiz ve çelişkili bir temelde kurulduğunu gösterir. Fedakarlıkta eşitliğin yokluğu, tüm savaşı devletlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da kendini göstermiş ve her ne kadar büyük isyanlara dönüşmemiş olsa da önemli bir toplumsal çelişkiye dönüşmüştü.

Öte yandan savaş hükümetinin hegemonyasının daha kırılgan olduğu yerlerde savaş hükümeti yerel yöneticileri seferberlik ve el koyma süreçlerinde daha temkinli

⁴¹⁹ Yiğit Akın, War, Women, and The State, **a.g.e.**

⁴²⁰ Yiğit Akın, War, Women, and The State, **a.g.e.** s.27.

⁴²¹ **BOA.** DH.İ.UM.EK. 7-70. H-12.05.1333.

olmaya zorladı. Örneğin, Tekalif-i Harbiye Kanunu bakımından ise aşar mültezimlerinin mahsullerine el koymakla ilgili genel bir karar olmasına rağmen Halep vilayetinin Zor sancağında bu fiilen uygulanmıyor; tacir ve çiftçilerin mallarına Tekalif-i Harbiye usulüyle el konulmasına rağmen aşar mültezimlerine dokunulmuyordu.⁴²² Zor mutasarrıfı, bu halin hükümeti garip bir durumda bıraktığını ileri sürse de Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü’nden Zor mutasarrıflığına gönderilen şifrede her ne sebeple olursa olsun ahali ve aşar mültezimlerini hükümete karşı çıkmaya sevk edecek hareketten şu sırada kaçınmak ve bu hususta son derece metanetli tavır almak gerektiği bildirilmekteydi.

Savaş hükümeti, nüfuz etme kapasitesinin düşük olduğu bölgelerde kimi zaman istese de seferberlik ve el koyma politikalarını hayata geçiremiyordu. Örneğin, Maraş’ta dağ köylülerinin seferberlik için 60 katır sağlamış olsalar da silah altına alınma çağrısına, ülkelerini ve ailelerini Müslümanlara ve Çerkeslere bırakmak istemedikleri gerekçesiyle uymayı reddettikleri görülüyordu⁴²³; öte yandan Musul’da seferberliğe hizmet edebilecek nesneleri satan tüccarlara askeri mahkemeye çağırma cezasıyla satış yasağı getirilmesi karşısında halkın ayaklanmaya yakın bir galeyana içinde bulunduğu; askeri mahkeme korkusundan daha ileri gidilmese de köylerde ve dağlarda yaşayanların büyük kısmının jandarmanın gösterdiği şiddete, askeri mahkemenin tehdit ve uyarılarına rağmen ordudan kaçtıkları belirtilmiyordu.⁴²⁴

Kimi zaman da isyan ihtimalini ortadan kaldırmak için seferberlik ve Tekalif-i Harbiye kanunlarını bazı topluluklar için uygulanmıyordu. Örneğin, Suriye’de Dürzi halk gerek askere alımlardan gerekse el koyma süreçlerinden muaf tutulmuştu. Savaş hükümeti, bu tür görece özerk topluluklarla doğrudan karşı karşıya gelmek yerine zımni bir sözleşmeyle sadaketlerine karşılık savaş ekonomisinin yıkıcı etkilerinden uzak tutmayı kabul etmişti. Hükümetin asıl endişesinin bu örgütlü özerk toplulukların siyasi amaçlarla yapmış oldukları isyanlar olduğu, doğrudan iktisadi nedenlerle gelişebilecek kendiliğinden isyanlara ihtimal vermedikleri anlaşıyordu. Dolayısıyla bu topluluklarla anlaşmayı bir düzeyde başarabildiği ve bunların “siyasi” isyanlarını

⁴²² BOA. DH.EUM. 7. Şb. 3-20. H-25.03.1333.

⁴²³ CADN, 94-111-1, n.1173, 28. Ağustos 1914

⁴²⁴ CADN, 94-111-1, n.20, 25 Ağustos 1914

engelleyebildiği durumda savaş ekonomisini sorunsuz şekilde işletebileceği kanaatindeydi.

Bununla birlikte, daha savaşın ilk yılında salt el koyma politikasına dayanan bir savaş ekonomisinin işlemeyeceği, öngörülenden farklı doğrudan ekonomik şiddete karşı direniş biçimlerine yol açacağı da ortaya çıktı. Seferberlik ilanı ile birlikte tarımdaki işgücüne ve Tekalif-i Harbiye Yasası aracılığı ile de üretim ve geçim araçlarına sınırsızca el konulması, seferberliğin birinci yılından itibaren tarımsal üretimin %50 oranında düşmesine; bunun sonucunda yiyecek krizlerinin ve açlığın başta kentler olmak üzere İmparatorlukta ciddi bir sorun haline gelmesine yol açmıştı. İmparatorluğun kimi vilayetlerinde ortaya çıkan açlık tehlikesi nedeniyle Tekalif-i Harbiye depolarında toplanan erzak ve zahirenin tekrar sivil nüfusa dağıtılmaya mecbur kalındığı da görülmüştü.⁴²⁵ Suriye’de açlık, İmparatorluğun başka yerlerinde hiç olmadığı kadar büyük bir şiddet ve açıklıkla yaşandı. Suriye vilayetinde, kıtlığın oluşmasının -çekirge istilası ve çöl rüzgarının ekili araziler üzerindeki yıkıcı etkisi gibi doğal nedenlerin dışında- en temel nedeni, Cemal Paşa’nın açık iktisadi zora dayanan yönetiminin yanı sıra demiryollarının tümüyle askeri kontrol altına alınması, sivil nüfusun ihtiyaçlarına bakılmaksızın tahılların ve yük hayvanlarının çoğunun Tekalif-i Harbiye depolarına gönderilmesiydi.⁴²⁶ Doğal nedenlerin daha ikincil bir rol oynadığını iddia edebiliriz. Nitekim, seferberlik ve el koyma yasalarından muaf tutulan Dürzilerin, ürünlerini el koyma süreçlerinden koruyabildikleri ve bunları fahiş fiyattan satma olanağı buldukları için kendilerini kıtlığa karşı koruyabildikleri görülmüştü.⁴²⁷ Yiyecek sorunu, sokakların dilenen, Cemal Paşa’nın konağının önüne giderek “*açlıktan ölüyoruz, bize ekmek verin*” diye isyan eden kadın ve çocuklarla dolmasına ve kısa süre içinde kitlesel ölümlere sebebiyet verdi.⁴²⁸ Kadın ve çocukların Şam ve diğer kent merkezlerinde yaptıkları eylemlerin büyümesinden endişe eden

⁴²⁵ BOA. DH. İ.UM/98-1-0. H- 25.02.1334.

⁴²⁶ M. Talha Çiçek, **War and State Formation in Syria: Cemal Pasha’s governorate during World War I, 1914-1917**, London, Routledge, 2014, s.233-234.

⁴²⁷ M. Talha Çiçek, **War and State Formation**, a.g.e. s. 212.

⁴²⁸ Öyle ki, döneme dair araştırmacılar kıtlık nedeniyle kimi annelerin açlıktan çocuklarını yediğini kanıtlayan belgeler dahi ortaya çıkarmışlardır. Çiçek, a.e.; Natwa al-Qattan, “When Mothers Ate Their Children: Wartime Memory and the Language of Food in Syria and Lebanon”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 46, No:4, 2014, pp. 719-736.

Cemal Paşa, tahıl spekülasyonu işiyle ilişkili olduğu söylenen Şam belediye başkanını derhal görevden almıştı.

Açlık sorununa paralel olarak Havran'da Tekalif-i Harbiye usulüyle el koymalara karşı günlerce süren bir isyan patlak verdi. Bu isyan, öngörüldüğü gibi “siyasal” bir isyan olmayıp doğrudan savaş dönemi daha açık hale gelen ekonomik şiddetle ilişkili olarak ortaya çıkmıştı. Suriye Valisi Tahsin Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği raporlar, isyanın Havran sancağına bağlı kaza ve nahiyelerde halkın Tekalif-i Harbiye Komisyonu'nun takdir ettiği fiyat ile zahirelerini satmak ve %15 hayvan vergisi vermek istememesi üzerine patlak verdiği; halk ve jandarma arasında çıkan çatışmada 75 kişinin can verdiği ve 50'den fazla kişinin yaralandığı belirtilmişti.⁴²⁹ Tahsin Bey, bu şiddetli çatışmanın iktisadi mi yoksa siyasi bir nedene mi dayandığını anlamaya çalışıyordu. Valiye göre, vakanın görünüşteki nedeni tahıl ve hayvan meselesi ise de zemini müsait bulan isyancıların varlığı seziliyordu. Halktan kimselerin yanı sıra firari askerler ve siyasi suçlular da çatışmaya dahil olmuştu. Fakat bu isyana Dürziler katılmamıştı ve günlerdir yapılan eylemler menfaat sağlamak için safi yağmakarlığa dayandığına; istasyon ambarlarını yağma ettikleri halde ne trenlere ne telsiz hatlarına veya köprülere ilişmediklerine göre henüz siyasi bir hareket olmaktan uzaktı.

Havrandaki isyan, doğrudan ekonomik zora dayalı nedenlerle ortaya çıkması ve İmparatorluğu yönetenlerin toplumda verili kabul ettiği “siyasal” çelişkilerin ötesinde iktisadi çelişkilerin de var olduğunu açığa çıkarması bakımından oldukça önemlidir. Bununla birlikte, gerek Vali Tahsin Bey, gerekse Suriye'nin yönetiminden sorumlu olan Bahriye Nazırı Cemal Paşa, isyanı olabildiğince istisnai kılmaya çalışmıştı. Çatışmalar sona erdiğinde suçluların cezalandırılması için bir Divan-ı Harb tesis edilmiş ve devletin başına bu dertleri açan memur ve jandarmalar hakkında idam kararı verilmişti. Cemal Paşa'dan gelen beyannamelere uygun olarak da af dileyen halk için af ilan edilecekti. Oysa, Havran'daki örnekte de imparatorluğun tamamında olduğu gibi köylünün hasadına el koyma süreçleri, merkezi ve yerel yöneticilerin işbirliği ile organize edilmişti. Savaş boyunca Suriye'de bir yandan sınırsız bir el

⁴²⁹ BOA. DH.EUM. 4.şb. H-08.08.1335.

koyma, öte yandan keyfi fiyatlandırma ve kağıt para ile alım satım politikalarını askeri zor yoluyla hayata geçiren Bahriye Nazırı Cemal Paşa ve Vali Tahsin Bey'di.⁴³⁰ Esasında Tekalif-i Harbiye işlemi yapan jandarmalar, diğer yerelerde yapılan işlemden farklı bir işlem yapmamıştı. Tekalif-i Harbiye Kanunu'nunun da el koyma hususunda tanıdığı geniş yetki düşünüldüğünde istendiğinde yasaya da uydurulabilirdi. Fakat, yasanın ilk meclise geldiği sırada gerçekleşen meclis tartışmalarında da görüldüğü gibi bizatihi yasanın neden olduğu keyfiyet ve adaletsizlik bir isyan yoluyla açık hale geldiğinde, bunu birkaç küçük memurun sorumsuz davranışlarına atfetmek, böylece yasanın, dolayısıyla savaşın gerekliliğine dair meşruiyetin sorgulanmasına izin vermemek genel bir eğilimdi. Muhittin Birgen'in anılarına baktığımızda bunun yıllar sonra bile böyle tarif edildiği görülmektedir. Muhittin Birgen'e göre, savaş ekonomisinin ortaya çıkardığı sorunlar, ne bütünlüklü olarak İttihat ve Terakki Fırkası'nın ne de yasaların suçuydu. Buradaki adaletsizlik, tek başına, Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan ve Tekalif-i Harbiye işleri ile harp ticaretini kontrol eden Levazımat-ı Umumiye Riyaseti'ndeki İsmail Hakkı Paşa ile Tekalif-i Harbiye Komisyonu üyelerinin kişisel zararlarından kaynaklanıyordu.⁴³¹ Bu şekilde, keyfi el koyma süreçlerinin gerisindeki siyasi ve toplumsal ağ görünmez kılınıbiliyordu.

Tüccarların seferberliğin ilk aylarından itibaren, büyük toprak sahiplerinin ise 1916 yılı itibariyle muaf tutulduğu Tekalif-i Harbiye Kanunu fiilen savaşın sonuna kadar yürürlükte kalmış; küçük köylü üzerinde ekonomik bir zor olarak işlemeye devam etmişti. Tekalif-i Harbiye uygulamaları, savaş sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti Meclis-i Mebusan yargılamaları sırasında doğrudan iddianamenin sekizinci maddesi uyarınca *“savaşın meydana getirdiği zor koşullar içinde halkın isteklerini karşılayacak önlemleri alacak yerde birtakım kişilerin ve kuruluşların servet kazanmalarının sağlanması ve birtakım çıkar yollarına saparak ülkenin ekonomisinin batırılması”*yla ilişkilendirilmiş ve yasanın doğrudan sermaye birikimi amacıyla

---

⁴³⁰ M. Talha Çiçek, War and State Formation, **a.g.e.**

⁴³¹ Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki'de, **a.g.e.** s. 294.

uygulandığı ortaya konmuştu. Bununla birlikte, yargılanan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin hiçbiri doğrudan sorumluluk almamış ve cezalandırılmamıştı.

3.3. Milliyetçi Fanatizm ve İlkel Birikim: *Bedel-i Nakdi*'den Tasfiye Kanununa Gayrimüslimlerin Mülksüzleşmesi

Birinci Dünya Savaşı boyunca savaş hükümetinin hegemonik hale gelmesi ve izlenen ilksel birikim politikalarının hayata geçirilmesinde gayrimüslim nüfusa karşı yürütülen iç savaşın oldukça temel bir rolü bulunmaktadır. Bunun bir iç savaş olarak nitelendirilmesinin temel nedeni, gayrimüslimlere karşı geliştirilen şiddetin safi devlet şiddeti ile sınırlı olmayıp, toplumsal temellere sahip olmasıydı. Bu iç savaş Birinci Dünya Savaşı öncesinde 1912-1914 yılları arası gerçekleşen Balkan Savaşları zamanında başlamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştaki yenilgisiyle daha da derinleşmişti. Kamuoyu nezdinde Balkan Savaşlarından yenilgiyle çıkılmasının sorumluluğu, tümüyle gayrimüslim sermaye üzerine yüklenmişti. Yenilginin en görünen nedeni, Yunanistan'ın savaşı kazanmasının büyük oranda o zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olamayacağı güçte bir deniz zırhlısına sahip olmasıyla ilişkili oluşu ve *Averof* adındaki bu deniz zırhlısının vaktiyle bir Osmanlı Rum sermayedarı tarafından Yunanistan'a bağışlanmış olmasıydı.⁴³² Bu süreç, tarihyazımında milli iktisadi uyanışın müslüman halk içerisinde yankı bulması, ulusal kimlik inşası, siyasal seçkinler arasında Osmanlılık esasına dayalı ideolojinin yenilerek Türkçülüğün zafer kazanması bağlamlarında tarif edilmiş olsa da gerisinde, milliyetçi bir öfke ve fanatizm biçimine bürünen sınıf mücadelesini görmedikçe bu genel yargılar eksik kalacaktır.

İlk bölümde zorunlu askerlik tartışmaları sırasında değindiğimiz gibi iktisadi alanda Müslüman-Türk unsurun mağdur olduğuna dair bir tartışma 19.yüzyıldan beri Müslüman yönetici sınıf arasında dile getirilmekteydi. Bu “mağduriyet” söylemi, bize gerçekliğin bütününe göstermese de toplumsal alanda gelişen çelişkilere ve çelişkilerin aldıkları biçimlere dair bir ipucu sunar. Sermayenin eşitsiz-bileşik hareketi ile ilişkili olarak 19.yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda ilksel birikimin

---

⁴³² Zafer Toprak, Türkiye’de Milli İktisat, **a.g.e.**

birbiriyle ilişkili iki düzeyde geliştiği gözlemlenmektedir. Basitleştirerek ifade edecek olursak bunlardan birisi, yabancı sermaye ürünlerinin serbest dolaşımı karşısında kent ve kırdaki küçük üreticiliğin çözülmeye başlaması, buna karşılık İmparatorluğun kimi kırsal bölgelerinde ihracata yönelik ticari tarımın yaygınlaşması ve kentte üretim ve ticaretin loncadan bağımsızlaşarak serbestleşmesi etrafında gelişmektedir. Bu, doğrudan üretim faaliyetleri içerisinde tarım, ticaret ve emek-yoğun sanayi içerisinde sermayedarları ve proleterleri oluşturan doğrudan ilksel birikim sürecidir.

İlkel birikimin ikinci bir düzeyi ise devletin yıldan yıla artan şekilde borçlanmasıdır. Devlet borcu, Marx'ın *Kapital I*'de ifade ettiği gibi, halktan alınan vergilerin artırılması ve toplanan vergilerin çeşitli kredi ve yatırımlarla yeni sermayedarlar yaratmak için kullanılması anlamında dolaylı bir ilksel birikim anlamına geliyordu.⁴³³ Osmanlı İmparatorluğu özelinde baktığımızda 1856 yılı Kırım Savaşı ile başlayan dış borç, beraberinde yabancı sermayeye başta demiryolu olmak üzere çeşitli alt yapı, banka, sigorta, ticaret, eğitim, sağlık, su madencilik, liman işletmeciliği gibi alanlarda imtiyazlar vermeyi getirmişti ve bu alandaki dolaysız yabancı yatırımları ile başlayan süreç, İmparatorluk için daha fazla borçlanma ve sonunda bitmeyen bir borç döngüsü içerisine girmeyi getirmişti.⁴³⁴ Devletin bu artan borcu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman köylülerin her yıl ödediği aşar vergisi yoluyla ödeniyordu. Böylelikle bu kesimler, -yerli veya yabancı- sermaye birikimini mümkün kılarak ilksel birikimin dolaylı işleyişi içerisine de dahil oluyorlardı.⁴³⁵

İlkel birikimin bu iki düzeyinin toplumsal sınıflar açısından temel birkaç sonucu olmuştur. Bunlardan birisi, doğrudan ilksel birikimle ilişkili olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman ve gayrimüslim küçük üreticilerinin, başta yabancı

⁴³³ Bkz. Karl Marx, *Kapital Cilt I*, a.g.e. ss.722-724

⁴³⁴ Bkz. Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 3.bs, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

⁴³⁵ Bu noktada Rosa Luxemburg'un Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya kapitalistleri arasındaki ilişkiye dair yaptığı bir tespiti yer vermekte fayda vardır. Luxemburg'a göre, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde aşar vergisi, çoktan beri Avrupa kapitalizmi için yeni sömürü olanakları içeriyordu ve İngiltere ile Fransa'dan sonra Almanya'da bu sömürü arayışına dahil oldu. Böylece Alman kapitalizmi Alman işçilerden aldığı artı değeri Türkiye'de demiryolları ve diğer yatırımlar için değerlendirirken, Türk devleti bu yatırımlardan kaynaklanan dış borcunu köylüye aşar vergisiyle ödetmiş, böylece Osmanlı köylüsü Alman sermaye birikiminin yükünü de üstlenmişti. Bkz. Rosa Luxemburg, **The Accumulation of Capital**, London, Routledge, 2003, pp. 419-423 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla*, a.g.e.

sermayedarlar, ikinci olarak gayrimüslim son olarak da Müslüman sermayedarların zenginleşmesi pahasına mülksüzleştiği ve proleterleştiği bir sürecin ortaya çıkmasıdır. İkinci olarak, dolaylı ilksel birikimin sonucu olarak çoğunluğu kırsal nüfustan oluşan ve aşar vergisinin yükünü üstlenen Müslüman nüfusun İmparatorluğun kapitalistleşme sürecinde ortaya çıkan sermaye birikimi olanaklarına oldukça sınırlı düzeyde dahil olabilmesi; bu olanakların daha çok gayrimüslimler tarafından kullanılabilir hale gelmesidir. Üçüncü olarak ise, verginin zahmetsiz fakat her zamankinden daha değerli bir birikim yöntemi olması nedeniyle kırdaki hakim sermaye birikimi formunu koruması; sömürünün vergi yoluyla işletilmeye devam etmesi nedeniyle de kırdaki Müslüman nüfus içerisindeki sermaye birikiminin üretici güçleri geliştirmemesidir. Bunun sonucunda kırsal küçük üreticilerin tefeci sermayeye artan oranda borçlanmış ve nihayetinde kentlere gelerek kentte çoğunlukla hizmet sektörü içinde faaliyet gösteren proleterlere dönüşmesi idi.

Bu şekilde 20.yüzyıla gelindiğinde yerli sanayi ve ticaret ve ihracata yönelik tarıma dayalı sermaye önemli ölçüde gayrimüslimlerin elinde birikmişti. Örneğin, 1915 verilerine göre imalat sanayi içerisinde sermaye, %50 Rumlar, %20 Ermeniler, %5 Yahudiler, %10 yabancılar ve %15 Müslüman Türkler olarak dağılıyordu. Fakat bu, tüm gayrimüslimlerin sermaye sahibi oldukları anlamına gelmemektedir. Aksine, gayrimüslim sermayesi geniş bir gayrimüslim işçi sınıfı emeği üzerine kuruluydu. Verilere bakıldığında imalat sanayi içerisinde emeğin dağılımı da sermaye dağılımına paralel olarak %60 Rumlar, %15 Ermeniler, %10 Yahudiler, %15 Müslüman Türkler biçimindeydi.⁴³⁶ Benzeri bir durum, kır proleterleri içinde geçerlidir. Örneğin, Çukurova bölgesinde yapılan ihracata yönelik tarımdan elde edilen büyük karlar Ermeni tüccar ve toprak sahiplerinin elinde birikmesine rağmen, bu kar pek çoğu çocuk olan Ermeni mevsimlik kır işçileri aracılığı ile sağlanıyordu.⁴³⁷

Fakat 1914 yılında kentsel altsınıfın önemli bir parçasını oluşturan Müslüman nüfus açısından daha görünür olan çelişki, sermayenin gayrimüslimler elinde birikmiş olmasıdır. 1908 ve sonrasındaki iktisadi boykot hareketlerine bakıldığında bunların

⁴³⁶ Gabriel Bie Raundal'dan aktaran Gülten Kazgan, Tanzimat'tan 21. Yüzyıla, **a.g.e.** s.52.

⁴³⁷ Taylan Esin, Osmanlı Savaşı, **a.g.e.**

öncüleri ve örgütleyicilerinin büyük ölçüde kentsel alt sınıflar içerisindeki Müslümanlardan oluştuğu görülmektedir. Kentsel alt sınıflar içerisinde Müslüman nüfusun artması ise toplumdaki kültürel, dinsel temellere dayandırılan bir iş bölümünden değil; 18.yüzyılın sonlarında dahi açıkça görülen bir olgu olarak çoğunluğu Müslümanlardan oluşan köylülüğün proleterleşmesi ve Anadolu'dan İstanbul'a göç ederek kentteki vasıfsız işgücünü oluşturmamasından kaynaklanıyordu.⁴³⁸ Bu kesimin örgütlediği iktisadi boykot hareketlerinin en başından beri gayrimüslimlere karşı yöneltilmiş olduğu söylenemez. Balkan Savaşlarına kadar iktisadi boykot, Avusturya-Macaristan ve Yunanistan gibi siyasal krizlerin de yaşandığı ülkeler başta olmak üzere genel olarak yabancı sermaye idi. Gayrimüslim nüfus, bu boykot hareketinin bir parçası olarak görülüyor ve bunların sermayedar gruplarına özellikle Rum sermayedarlara yerli üretimi destekleme ve Yunanistan ile işbirliği yapmama çağrısında bulunuluyordu.⁴³⁹ Balkan Savaşları ise “düşman” kavramının dışarıda değil artık tümüyle içeride tanımlanmasının miladı oldu. Rum mallarının boykot edilişi ve özellikle liman kentlerinde varlık gösteren Rumların dükkan ve mağazalarına karşı şiddet eylemleri bu dönemde ortaya çıktı⁴⁴⁰. Balkan Savaşları sırasında ortaya çıkan boykot kampanyası, bir yandan “zavallı, gafil ve şaşkın müslümanlar”ın alışverişleri sırasında Rum vatandaşlara kazandırdıkları her bir kurşun kendilerine kurşun olarak döndüğü yönünde bir söylemi içerirken, diğer yandan ticaretin tümüyle Rumların elinde olduğu, Rumların yıllarca müslüman nüfusu sömürerek zenginleştikleri, müslümanları sadece maaşı düşük adi işlerde kullandıkları ifade ediliyordu⁴⁴¹. Bu bağlamda, Balkan Savaşları sırasında toplumun alt sınıfları içerisinde güçlenen milliyetçi ideolojinin gerisinde bir sınıfsal çelişkinin yer aldığı görülür.⁴⁴² Bu bağlamda *Averof* Zırhlısı'nın her ne kadar İslami ve milliyetçi

⁴³⁸ Cengiz Kırılı, Betül Başaran, “Osmanlı Esnafı”, **a.g.e.** s. 18.

⁴³⁹ Y. Doğan Çetinkaya, Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak, **a.g.e.** s.181.

⁴⁴⁰ Çetinkaya, çalışmasında boykot sırasında zorlayıcı eylemlerin somut olarak sadece küçük işletmeleri değil, bankalara bile yöneltildiğini ve tüketimi örgütlemek yoluyla sonuç olarak Rum sermayesinin bütününe zarar verdiğini ileri sürer.

⁴⁴¹ **age.** s. 182

⁴⁴² Sınıf çıkarları bağlamında ele alındığında boykot kampanyası boyunca izlenen siyasetin rasyonel ve tutarlı bir sınıf siyaseti olmadığı haklı olarak ileri sürülecektir. Bununla birlikte bu, belli ideolojilerin hegemonik olma süreçlerinde sınıf çelişkilerinin temel etken olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu açıdan Zafer Toprak'ın boykotaj hareketinin “milli iktisat” fikrini topluma taşıdığı argümanının aksine, sınıfsal bir çelişkinin, milliyetçi fanatizm biçiminde dile getirilmesi olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu geç döneminde, sınıf çelişkisinin manipüle edilerek kendi

kavramlarla ifade edilse de, imparatorluğun alt sınıflarının gözünde ilk birikimin somutlaşmış hali olduğunu anlamak mümkündür. Bu, bize iç savaşın gerisindeki sınıfsal çelişkiyi açıklamakla birlikte, gayrimüslim nüfusu tasfiye etmeye dönük bir iç savaşı ilksel birikime karşı gelişen bir mücadele olarak adlandırmak mümkün değildir. Bunun yerine, iç savaşı, sınıf çelişkisinin manipüle edilmesi olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Balkan Savaşlarında Selanik'in İmparatorluk'tan ayrılması bu iç savaşı mümkün kılan en güçlü sebeplerden biri olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu, İmparatorluk nüfusunun sadece 1908 devrimine de yön veren liberal, çoğulcu anayasacı hareket ve fikirlerle ayrı düşmesine neden olmuyor, aynı zamanda ve daha önemlisi işçi sınıfının en yoğun olarak örgütlendiği Selanik İşçi Federasyonu ve onun içindeki enternasyonalist fikirlerin de Osmanlı'daki işçi sınıfı siyaseti içerisindeki etkisinin son bulmasına neden oluyordu. Bu toplumsal durum, son anda Edirne'yi Yunanistan'dan tekrar alarak Balkan Savaşı'nın yenilgisini bir nebze hafifleten Cemal, Enver ve Talat Paşaların ve onların siyasal programının sadece iktidar değil aynı zamanda hegemonik olmalarını sağlayan temel etkenlerden biri oldu.

Literatür içerisinde savaş dönemi iktisadını “milli iktisat” ve “ekonominin Türkleşmesi” bağlamında ele alan iki eğilim görmek mümkündür. Zafer Toprak, savaş dönemi iktisadını İttihat ve Terakki içerisinde gittikçe güçlenen milli iktisat fikrinin hayata geçirilmesi olarak tarif etmişti.⁴⁴³ Buna göre Türk-Müslüman esnaf, tüccar ve büyük toprak sahipleri hem İstanbul'un iâşesi için aldıkları imtiyazlarla hem de kooperatif usulü örgütlenmeye dayalı anonim şirketler yoluyla harp ticaretini kontrol altına alan ve bu şekilde zenginleşen girişimciler haline gelmişti. Toprak, milli iktisadın hayata geçirilmesini kapitalizm devrini başlaması olarak açıklıyor ve bunu kapitülasyonların kaldırılmasıyla yabancı imtiyazlara son verilerek sanayi, ticaret ve emek gücünün millileşmesi yönündeki teşvik edici yasalarla ilişkilendiriyordu. Bununla birlikte, milli iktisat kavramsallaştırması hem savaş iktisadının aynı zamanda

---

rasyonel çıkarlarıyla uyumlu olmayan bir ideoloji yordamıyla açığa çıkması ne İmparatorluğun geri kalmışlığı ne de Osmanlı toplumunun kendine özgü yapısı veya benzersizliği ile ilgilidir. Aksine, bu çelişkili durum Federici'nin Avrupa'da ilksel birikim ve kapitalizmin doğuşu sürecinde iddia ettiği gibi, Marx'ın Bonapartizm ve Gramsci'nin faşizm analizlerinde detaylı olarak tartıştığı gibi proleterleşmiş ve proleterleşmekte olan toplumsal kesim arasında oldukça eskiye dayanan ve sık rastlanan bir durum olup, olağanüstü hal rejimlerinin ve iç savaşın kapitalizmin gelişiminin organik bir parçası olmasıyla ilgilidir (Sylvia Federici, Caliban ve Cadı, a.g.e.).

⁴⁴³ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, a.g.e.

kitlesel elkoymalar ve tehcir politikaları ile şekillendiğini; hem de savaş sırasında kapitülasyonların özünde tümüyle kaldırılmadığını, müttefik Almanya'ya verilen imtiyazların kapitülasyondan aşağı kalmayıp savaş iktisadının oldukça merkezinde yer aldığını hesaba katmamak gibi bir sorun taşıyordu.

Tehcir ve mübadele süreçlerine dair yapılan kimi çalışmalar ise yerinden etme politikalarının önemli iktisadi momentler olduğunu vurgulamakla birlikte, bunları ekonominin "Türkleşmesi" kavramı etrafında açıklıyorlardı.⁴⁴⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1913 yılı hükümet darbesinin hemen sonrasında Anadolu'daki Türk Müslüman olmayan nüfusu detaylı olarak araştırmaya ve kayıt altına almaya dönük bir çaba içerisinde olduğu ve gayrimüslimlerin taşınır taşınmaz mülklerinin, üretim araçlarının ve mesleklerinin detaylı envanterinin tutulduğu görülmekte; bu olgudan hareketle de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gayrimüslimlerin mülklerine el koyma yönündeki bir eğiliminin savaş ve tehcir politikalarının ortaya çıkmasından çok daha önce başladığı, savaşla birlikte de hayata geçirildiği ileri sürülmekteydi.⁴⁴⁵ Olağanüstü hal ve şiddetin iktisadi boyutuna işaret eden bu çalışmalar, ne var ki hem ekonominin temel formuna dair bir açıklama getirmemekte, hem de halihazırda kendi içinde sınıfsal olarak farklılaşmış Müslüman ve gayrimüslim nüfus içerisindeki -savaş üretimi yoluyla- proleterleşme eğilimini göz ardı etmekteydi. Tehcire dair yapılan çalışmalar, tehcir süreçlerini ulus inşası ile ilişkili olarak İmparatorluk topraklarının Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması bağlamında ele almış ve bunu mümkün kılan nüfus ve iskan politikaları incelenmişti. Fakat tehcir ve zorunlu göçün amacı tek başına ulusu inşa etmek değil, ulusu inşa ederken aynı zamanda ilksel birikimi de mümkün kılmaktı. Bu bağlamda ulusun, salt etnik homojenlik temelinde değil, aynı zamanda kapitalist ilişkiler temelinde kurulduğunu, bu süreci örgütleyen devlet aygıtının da ulus devletin ötesinde kapitalist bir devlet aygıtı olarak işlev gördüğünü vurgulamak gerekmektedir. Bu şekilde savaş boyunca izlenen tehcir ve katliamın gerisinde sadece zenginliğin veya mülkiyetin el değiştirmesini değil, bunun yanı sıra zenginliğin

⁴⁴⁴ Bkz. Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi; **a.g.e.**, Murat Koraltürk, Ekonominin Türkleştirilmesi, **a.g.e.**, Nevzat Onaran, Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, **a.g.e.**

⁴⁴⁵ Dündar, **a.e.**; Taner Akçam, Ermeni Meselesi, **a.g.e.**

birikmesi için sistematik olarak üretim ve geçim araçlarından ayrılma, mülksüzleşme, borçlanma ve proleterleşme süreçlerini görmek mümkün olabilecektir.

Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde hayata geçirilen seferberlik politikalarının 1914 yılının ilk yarısında Rumlara karşı uygulanan tehcir politikasıyla kesiştiği görülmektedir. 1913 yılı itibariyle gayrimüslim nüfusa karşı gerek Müslüman nüfus gerekse yönetici blok içerisinde sertleşen tutum, 1914 yılına gelindiğinde ivme kazanarak özellikle Rumların çoğunlukta bulunduğu Batı illerinde gayri resmi bir tehciri ortaya çıkarmıştı.⁴⁴⁶ Gayri resmi olması, resmi kurum ve kişilerin tehcir uygulamalarıyla ilgisi olmamasından kaynaklanmıyordu. Aksine, tehcirin asıl mimarları arasında merkezi düzeyde Talat, Enver ve Cemal Paşalar ; yerelde Aydın vilayeti valisi Rahmi Bey, Bergama Kaymakamı Arif Bey, Edirne Valisi Hacı Adil Bey, İttihat ve Terakki Fırkası'nı temsilen Mahmut Celal Bayar, Polis Siyasi Masa Şefi Cemil bey, Emniyet Müdürü Mehmet Şeyh ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın gizli silahlı örgütü Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinden Eşref Kuşçubaşı'nın adı geçiyordu.⁴⁴⁷ Tehcirin tanıklarından Félix Sartiaux'nun ifadelerine göre, bu sürecin kumandanları valilerdi ve Rahmi Bey dışında Bursa ve Edirne valisi, Çanakkale mutasarrıfı İzmit'ten Çeşme'ye kadar olan bölgede tehciri yönetmişlerdi. Tehcirin gayriresmi olması, daha çok zorunlu göçün bir tehcir yasası doğrultusunda hayata geçirilmemesi ile ilgiliydi. Kimi köyler, Rum çetelerini barındırmak, onlara yardım etmek, asker kaçaklarını saklamak ve çocuklarını askere göndermemek gibi nedenlerle veya köyün su kuyusu veya samanlık gibi yerlerde Rumlara ait silahlar bulunduğu iddiasıyla jandartmalar tarafından boşaltılıyordu ve bir süre sonra bu topraklara müslüman muhacirler yerleştiriliyordu. Kimi başka köylerde ise muhacirlerin doğrudan köylere gönderilip Rumları zorla yerinden etmeleri sağlanıyordu.⁴⁴⁸ İstanbul Rum mebuslarından

---

⁴⁴⁶ Rumların zorunlu göçe tabi tutulmasına ilişkin çalışmalar arasında tehcir sırasında Foça'da çalışma yürüten Fransız mühendis ve arkeolog Félix Sartiaux ve ekibinin tanıklıklarının yer aldığı metinler (Bkz. Félix Sartiaux, "Le Sac de Phocée et l'Expulsion des Grecs Ottomans d'Asie-Mineure: En Juin 1914", **Revue des Deux Mondes (1829-1971)**, Vol.24. No. 4, 15 Aralık 1914, pp. 654-686, Emre Erol, "A Multidimensional Analysis of the Events in Eski Foça on the Period of the Summer 1914", **Cahiers Balkaniques**, Vol.20, 2012, pp 1-25; Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi; **a.g.e.**; Emmanuil Emmanuilidis, Osmanlı İmparatorluğu'nun, **a.g.e.**, Hans Lukas Kieser, **Talat Paşa: İttihatçılığın Beyni ve Soykırımın Mimarı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021 sayılabilir.

⁴⁴⁷ Dündar, **a.e.** s.199.

⁴⁴⁸ Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi; **a.g.e.**, s.196.

Emmanuil Emmanuilidis'in ifadesine göre, bu şekilde Trakya ve İzmir bölgesinden 250.000 Rum sınır dışı edilerek topraklarına el konulmuştu.⁴⁴⁹ Rumların zorunlu göçle yerinden edilmeleri, İtilaf devletleri lehine casusluk yapmak bahaneleriyle Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra da devam etti ve savaş sırasında tehcir politikası çok daha şiddetli bir şekilde Ermenilere de ulaşacak, büyük katliamlara neden olacaktı.

Kıyı illerin Rumlardan temizlenmesi amacını taşıyan bu gayri resmi tehcir, kendi başına bir el koyma politikası olmakla birlikte seferberliğin başından itibaren hayata geçirilen askere alım, Bedel-i Nakdi ve Tekalif-i Harbiye usulü el koyma politikalarından da tümüyle ayrı değildi. Seferberlik sürecinde gayrimüslim nüfusa karşı uygulanan şiddet, daha açık bir hal almıştı. Bu nüfus, hem 43 lira bedel-i nakdi ödemeye hem de Tekalif-i Harbiye suretiyle savaş vergisi ödemeye zorlanıyordu. Hristiyan nüfusun fazla olduğu kimi vilayetlerde, seferberliğin yükü önemli ölçüde bu kesimin üzerine yüklenmişti. Örneğin Diyarbakır'da⁴⁵⁰ her ailenin ister mal, ister erzak olarak sahip olduklarının yarısını vermekle yükümlü tutulduğu; kazara bir Hristiyan bu asgari yükümlülüğü kabul etmezse, Tekalif-i Harbiye Komisyonu yetkililerinin derhal onun evine girdiği; şikayet ettiği miktarın iki üç katına el koydukları ileri sürülüyordu⁴⁵¹ Ayvalık'tan İzmir Fransız Konsolosluğu'na giden bir belgede seferberlik süresince gayrimüslimlerin durumu şu şekilde anlatılmaktaydı:

“Geçen pazardan bu yana, Müslümanlar ve 20-45 yaş arası Hristiyanlar askere çağrıldı. Bu emir sonrasında yabancılar ve Osmanlılar ayırt edilmeksizin durdurulup yetkili organlarca hapse atıldı. Yabancılar birkaç saat sonra serbest bırakıldı, tabi tokatlandıktan ve kötü muameleye maruz kaldıktan sonra. Osmanlı tebaasından olanlar ise sürekli olarak hapiste tutulmakta ve 43 lira vermeye zorlanmakta, eğer vermezse acımasızca dövülmektedirler. Hiçbir Hristiyan şu anda hiçbir yere gönderilmiyor. Hristiyanlar iki buçuk aydır ıstırap içinde ve katliam tehdidi altında ve Türk tarafından kovulma tehdidi altında yaşıyorlar. Nüfusun birkaç gün içinde açlıktan ölme riski olduğunu bir yana bırakıyorum.

⁴⁴⁹ Emmanuilidis, **a.g.e.** 144.

⁴⁵⁰ 1914 yılı nüfus sayımına göre, Diyarbakır'da 492.101 Müslüman, 55.890 Ermeni ve 1.822 Rum yaşamaktaydı. Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003, s.218.

⁴⁵¹ **CADN**, 94-111-1, n.15, 13 Eylül 1914.

Birkaç gündür askeri kanunlar hüküm sürüyor. Akşam 9 ile yarım arasında sokaklarda dolaşmak yasak...Yiyeceklere el konmaya devam ediyor yabancılarınki dahil...Genel seferberlik haberi sonrasında neredeyse 20-45 yaş arası tüm kişiler evlerinde saklanıyor, dışarıya çıkmaya cesaret edemiyor.”⁴⁵²

Tehcir ve katliam kaygısının, gayrimüslim nüfustan gerek savaş vergisi gerekse askerlikten muafiyet vergisinin toplanmasında temel rolü oynadığı görülmüyordu. Örneğin, İzmir’de askeri yetkililerin stratejik konumdaki Rum evlerine el koymaları ve şehirdeki nüfuzlu Müslümanların ailelerini iç bölgelere taşıması sonrasında Rumlarda katliam amacıyla kuşatıldıkları kaygısı oluşmuştu. Bundan birkaç gün sonra İzmir’de 620 kişinin vergi vererek askerlikten muaf hala geldiği, bu kişilerden İstanbul’a gönderilmek üzere 600.000 frank toplandığı belirtiliyordu.⁴⁵³ Bu süreçte İzmir’de Rumlara karşı uygulanan şiddet ve kötü muamele ile ilgili şikayetler İstanbul’a ulaştığı vakit, Dahiliye Nezareti Aydın Valisi Rahmi Bey’den iddiaların gerçek olup olmadığını sormuş, Rahmi Bey cevaben İzmir’de Rumlara karşı hiçbir fena muamele yapılmadığını, asayişin her zamankinden mükemmel, rumların refah ve emniyetinin her vakitten fazla olduğunu; vilayette ne boykotaj ne de rumları korkutma gibi en ufak bir hadise bile yaşanmadığı, aynı şekilde İngiliz ve Fransız tebasından hiçbir şikayet gelmediğini ileri sürse de⁴⁵⁴ Dimetoika kazasına bağlı birçok köy ahalisinden her gün yardım adı altında yüksek paralar istendiği, Tekalif-i Harbiye Komisyonu’nca bu paraların verilmediği durumda Yunanistan’a gönderilmekle tehdit edildikleri belirtiliyordu.⁴⁵⁵

Katliam tehdidi ve bunun el koyma süreçlerindeki işlevi, sadece İmparatorluğun Batısı ile de sınırlı değildi. Ağustos ayında Van’daki duruma dair sunulan raporda askere alımların polis ve askerleri yetkiler aracılığı ile yapıldığı, bu sırada Ermenilere karşı zor uygulandığı ve Ermeni nüfusun askere gitmemek için büyük ölçüde askerlikten muafiyet vergisi ödediği belirtiliyordu. Almanya’nın Rusya’ya karşı zafer kazandığı haberlerinin ertesinde Ermenilere karşı keyfi şiddet

⁴⁵² CADN, 94-111-1, 11 Ağustos 1914.

⁴⁵³ CADN, 94-111-1, n.241, 14 Eylül 1914.

⁴⁵⁴ BOA. HR.SYS. / 2402 - 59 - 0- M-31.08.1914.

⁴⁵⁵ BOA. DH.EUM.3.Şb / 1 - 32 - 0-H-29.10.1332.

eylemlerinin artmıştı. 17 Ağustos tarihli Van raporunda: “*Türklerin Ermenilere karşı Rusların yenilgisini öngören haberler yoluyla teşvik edilen nefretleri, halihazırda aşırı bir şiddetle ortaya konuyor: el koymalar, keyfi aramalar, tehdit afişleri, sıkıntı verme ve hoyratlık.. hepsi Ermenileri çileden çıkarmak için gerçekleştiriliyor*” denmekteydi.⁴⁵⁶ Eylül ayına gelindiğinde ise Van’da şiddet ve el koyma süreci, açık bir sömürüye dönüşmüştü. 9 Eylül 1914 tarihli bir raporda 31 yaşındaki tüm Hristiyanların işlerinden çıkarıldığı; Türklerin Ermeniler zararına bu işten en yüksek kârı elde ettikleri belirtiliyor; Ermenilerin savaşın başından itibaren daha agresif şekilde el koyma, adli soruşturma ve vergiler yoluyla sömürüldüğü ileri sürülüyordu.⁴⁵⁷

Seferberlik boyunca gayrimüslim alt-orta sınıflar, yiyeceklerine el koyma, işten çıkarma, dükkanlarını yakma, yağmalama gibi süreçlerin yanı sıra, borçlandırma ve nihayet amele taburlarında istihdam edilme süreçleriyle de karşılaştılar. Askerlikten muafiyet için ödenen Bedel-i Nakdi Vergisi, daha önce belirttiğimiz gibi ödenmesi kolay olmayan yüksek bir meblağa denk geliyordu. Daha seferberliğin başından itibaren Bedel-i Nakdi ödeyecek durumu olmayan gayrimüslimlerin bu vergiyi ödemek için ya başkalarına borçlandıkları ya da vergiyi ödeyemedikleri için ordu içinde yol yapımı gibi işleri yapmak üzere amele taburlarına alındıkları görülmüyordu. Örneğin, 25 Ağustos 1914’de Musul’dan gelen bir raporda 500 kişinin askerlik muafiyet vergisini ödeyebildikleri, bunların da çoğunun bu parayı ödeyebilmek için borçlandığını, ödeyemeyenler için ise vilayette üç işçi taburu oluşturulduğu belirtilmekteydi.⁴⁵⁸ Samsun’da ise Balkan savaşları sırasında bedel-i nakdi olarak 100.000 liradan fazla toplandığı halde Birinci Dünya Savaşı başında ancak 7500 lira toplanabilmişti. Bu nedenle, 10.000 kişilik Samsun garnizonu içinde 1200 kişi Samsun-Sivas yolunda çalışmak üzere amele taburlarına alınmıştı.⁴⁵⁹

Seferberliğin başında gayrimüslimlerin bir kısmı, piyasadaki para azlığı sebebiyle, bedel-i nakdi ödeyebilecek durumda olsalar bile ödeyememişlerdi.

⁴⁵⁶ CADN, 94-111-1, n.1035, 17 Ağustos 1914.

⁴⁵⁷ CADN, 94-111-1, n.32, 9 Eylül 1914.

⁴⁵⁸ CADN, 94-111-1, n.20, 25 Ağustos 1914.

⁴⁵⁹ CADN, 27 Ağustos 1914.

Bankalarda parası olanların, savaş söylentisi ortaya çıktıktan sonra kitlesel olarak bankalara akın edip paralarını çekmek istemeleri üzerine devlet, tüm ödemeleri durdurmuştu. Bu da gayrimüslim nüfusun savaş üretiminin bir parçası haline gelmesinde rol oynayan etkenlerden biriydi. Bedel-i Nakdi ödeyemeyenlerin sayısı o kadar fazlaydı ki hükümet bedel-i nakdi ödemelerinin son gününü birkaç kez uzatmak zorunda kalmıştı. Bununla birlikte, piyasadaki para azlığı ve bankalardaki paraya el konması gayrimüslim nüfusun askere alınmasını tek başına açıklamaktan uzaktır. Nitekim, bedel-i nakdi ve Tekalif-i Harbiye tek seferlik vergiler değildi, savaş boyunca düzenli olarak alınacaktı. Kesin bir sayı verilememekle birlikte, seferberliğin başında bedel-i nakdi vergisi ödeyebilir durumda olan gayrimüslimlerin önemli bir kısmının da hem Tekalif- Harbiye usulü el koymalar, hem de artan hayat pahalılığı nedeniyle gittikçe ödeyemez hale geldiklerini tahmin etmek mümkündür. Örneğin 1916 yılının başında alınan bir kararla, savaşın uzaması üzerin bedel-i nakdi ödeme yoluyla askerlik muafiyete sınırlama getirildiğinde Meclis-i Ayan toplantısında hem Ahmet Rıza Bey hem de Arisditi Paşa şiddetle itiraz etmiş ve bedel-i nakdi ödeyerek hükümetten seferberlik boyunca askere gitmeme sözü alan bir kısım fukaranın henüz seferberlik başında ödedikleri 44 liranın borcunu dahi ödeyemediklerine, şimdi bunları tekrar 30 lira bedel-i nakdi ödemeye zorlamanın adaletsizliğine değinerek hiç değilse bunun 20 liraya indirilmesinde ısrar ettilerse de itirazları karşılık bulmamıştı.⁴⁶⁰ Bu, şüphesiz, gayrimüslim nüfusu silahlandırmadan savaş üretimi içerisinde proleterleşmelerine katkıda bulunacaktı.

Vurgulanması gereken bir başka nokta, gayrimüslimlerin mülksüzleşmesi sürecine Müslüman nüfus içinden de destek verildiğidir. Örneğin, 27 Eylül 1914 tarihli Şam Fransız Konsolosluğu'nun raporunda, Müslümanlar, Hristiyanlardan yirmi kat daha fazla sayıda ve daha zengin oldukları halde, Hristiyanlardan bedel-i nakdi ve savaş vergisi olarak istenen paranın daha fazla bir meblağa denk düştüğü, vilayette Hristiyanların büyük bir korku içinde oldukları, başlarına bir şey gelirse suçlusunun bu hatırı sayılır zenginler, kıdemli memurlar ile üst düzey yöneticilerin olacağı ifade edilmekteydi. Buna göre, Müslüman zenginler, yerelde gayrimüslim nüfusa karşı

---

⁴⁶⁰ MAZC, Efrad-ı İhtiyatiye ve Mustahfaza Bedelat-ı Nakdiyesi, Devre:3, Cilt: 1, İctima Senesi 2, 41. İnikad, 28 Şubat 1331

uygulanan şiddetin bir parçası haline gelmiş ve Bedel-i Nakdi vergisi fiilen bu kesimi kayırma işlevi görmüştü.

Diyarbakır'da ise seferberlik sürecine büyük bir yangının ortaya çıkmasıyla birlikte Hristiyanların dükkanların yanması ve yağmalanması eşlik etmişti. 20 Ağustos'ta Diyarbakır'dan gelen bir raporda pazar yerinde çıkan ve üç saat devam eden yangın sonucunda 5 han 1081 dükkan ve 14 fırının yandığı; bunun sonucunda 1 milyon liralık bir zararın söz konusu olduğu ve bu kaybın %98'inin Hristiyanlara ait olduğu belirtilmekteydi. Buna göre, yangın sırasında yetkililerin yangını söndürmek için hiçbir çaba göstermemiş, aksine mallarını korumak isteyen Hristiyanları engellemişlerdi. Konsolos, raporda yangının bir kaza olmadığını ileri sürüyordu. Diyarbakır valisi, olaydan bir gün önce Ermeni piskoposa başlarına kötü bir şey geleceğini ima etmiş, bir hafta sonra ortaya çıkan kanıtlar ve tanıklıklara göre de polis şefi Memduh Bey ile Belediye müfettişi Mustafa Efendi'nin itfaiyecileri geri çevirmesi ve Hristiyanların felaketi durdurmak için pazara girmesine izin vermemesi nedeniyle yangın büyük kayıplara neden olmuştu. Yangından bir hafta sonra, Diyarbakır'daki Kürt askerlerin Hristiyan mallarını yetkililerden çekinmeksizin yağmalamaları başlamıştı. Konsolos Diyarbakır'daki durumu *"Bu 1895'in katliamsız şekilde yeniden sahnelenişidir. Hristiyanların durumu gittikçe daha kritik hale geliyor. Germanofobik olarak suçlanıyorlar ve eğer bir Hristiyan, Türk ajansı tarafından yayınlanan ve tüm gün Almanların zaferinden bahseden yalan haberlere itibar etmezse dövülüyor ya da kötü bir davranışla karşılaşılıyor"* diye açıklıyordu.⁴⁶¹

Genel seferberlikle birlikte toplumda bir süredir artmakta olan milliyetçi fanatizm daha da beslenmişti. Bu, İttihat ve Terakki Fırkası'nın hegemonik siyasetinin temel unsuruydu ve İmparatorluğu savaşa katmak için kamuoyunda meşru bir zemin inşa etme olanağı sağlamanın yanı sıra, Müslüman Türk nüfusun kayda değer bir kısmını savaş boyunca izlenen el koyma, insan gücünün seferber edilmesi ve zenginleşme politikalarının da destekçisi ve ortağı haline de getirmeye yarayacaktı. Milliyetçi fanatizmin bu yönlü beslenişi, henüz savaş başlamadan evvel kapitülasyonların kaldırılması ertesinde her vilayette düzenlenen eylem ve şenlikler

⁴⁶¹ CADN, 94-111-1, n.14, 27 Ağustos 1914.

sırasında da emarelerini görmek mümkündür. 9 Eylül 1914 tarihinde, 1 Ekim tarihinden itibaren geçerli olmak üzere kapitülasyonlar kaldırılmış; yabancılara tanınan mali, iktisadi, adli ve idari imtiyazların tamamına son verilmişti. Bu kararın hemen sonrasında İttihat ve Terakki Fırkası'nın örgütlemesiyle İstanbul'un her tarafında binlerce kişilik eylemler yapılmış, eylemde ertesi gün Sultanahmet Meydanı'nda büyük bir kutlama mitingi yapılması ve bu zaferin taşradaki tüm belediyelere iletilerek her yerde kutlamalara katılması kararları alınmıştı. Ertesi gün Ayasofya Meydanı'nda Donanma ve Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri, İttihat ve Terakki Kulüpleri ve Esnaf Heyetleri sabahın erken saatinde toplanmaya başlamış, kısa süre içinde 50.000 kişiyi aşkın kişi mitinge katılmıştı.⁴⁶² Mitingde yapılan konuşmalarda Kapitülasyonların kaldırılmasının 10 Temmuz 1324 zaferi kadar büyük bir zafer olduğu belirtiliyor, İmparatorluğun geçmişte istibdattan kurtulup siyasi hürriyete kavuştuğu gibi o gün de iktisadi hürriyetine kavuştuğu dile getiriliyordu. Tasvir-i Efkâr gazetesi, Ayasofya Cami ve Ayasofya Meydanı'ndaki kalabalığı birlikte resmeden bir fotoğraf basıp fotoğraftaki derin manayı yorumlamıştı. Buna göre halk bir hüsn-ü tesadüf olarak Müslümanların mazideki muvaffakiyetlerinin en muazzamını temsil eden o Müdafaa-i Milliye sancağı etrafında toplanmış ve dünün heybetli bir galibiyetine bugünün zaferini eklemişti. Bugünkü Müslümanlar da o günkü ittihad-ı milli içinde bulunmalıydı. Böylelikle İslami ve milliyetçi bir kamuoyunun yaratılması yönünde gerek İttihat ve Terakki Fırkası ile ona bağlı olan medya, gayri resmi gönüllü kuruluşlar ve Müslüman-Türk esnaf güçlü bir irade ortaya koymuş, savaş boyunca da Birinci Dünya Savaşı adeta kaçınılmaz bir İstiklal Harbi olarak sunulmaya devam etmişti.

Milliyetçi bir kamuoyunun ne ölçüde oluştuğunu tahmin etmek zordur. Nitekim, savaş dönemi medyası tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da sansüre uğramış, önemli bir süre boyunca İttihat ve Terakki Fırkası'nın siyasal savunuları dışında yayınlara izin verilmemiştir. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu Savaşa girme kararı alındığında *New York Times*'ta Türk kadınlarının Alman elçiliği önünde gösteri yaparak askere gidenlerin hesabını sorduğu yönünde

---

⁴⁶² "Ayasofya Meydanında", *Tasvir-i Efkâr*, 30 Ağustos 1330

haberler çıkmış olmasına rağmen, Osmanlı medyasında bu tür karşı çıkışlara yer verilmemiştir. Dolayısıyla tüm toplumsal kesimlerin savaş ve seferberliğin sorgusuz sualsiz desteklendiği yönünde bir yanılgıya düşmemek gerekir. Bu tür karşı çıkışlar muhtemelen vardı, fakat kamuoyu ile paylaşılmıyordu. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki Fırkası'nın toplumsal tabanının iktisadi boykot ve Rum Tehciri süreçlerinin de etkisiyle daha sıkı örgütlenip özellikle büyük kentlerde belirgin bir güç haline geldiğini de gözden kaçırmamak gerekir.

Taşra Fransız Konsolosluklarından gelen raporlar, taşrada kapitülasyon karşıtı gösterilerin Almanya lehine ve Fransa, İngiltere ve Rusya aleyhine gösterilere dönüştüğünü belirtiyor ve yayılan milliyetçi fanatizmin gayrimüslim nüfusa karşı düşmanlığı artırdığından bahsediyordu. Kırklareli'den gelen raporda kapitülasyonların kaldırılacağı haberinin gelmesinden sonraki gelişmeler şu şekilde anlatılmaktadır:

“Kapitülasyonların kaldırılmasından bu yana Türkler oldukça kibirli yorum ve davranışlar gösteriyorlar. Mevcut keyfi ve terör rejiminde, eğer bu kapitülasyonlar kesin olarak kaldırılmış olursa yabancıların Türkiye’de kalması olanaksız olacak. Yerli Hristiyanlar ise eğer yetkili mercilerin tavırlarında kendi açılarından radikal bir değişiklik oluşmazsa, ülkeyi topluca terk etmeye karar verdiler. Bu nüfusların acıları, baskılar, askeri görev, el koymalar, her çeşit angarya...Türkiye’de Müslüman olmayanlara karşı yıkım ölçüyü aştı. Tarih hiçbir döneminde Türkler Hristiyanlara karşı ne böyle gayrı insani ne de keyfi davranmamıştı. Bugün, fetih düşüncesiyle tüm gerçeklik hissini yitirdiler.....sanırım bu mantalite tüm Türkiye için genelleştirilebilir. Burada kamuoyu diye bir şey yok, o her defasında hükümet tarafından, anın ihtiyaçlarına göre kurgulanıyor”⁴⁶³

Raporlarda kapitülasyonların kaldırılması haberiyle birlikte gelişen bir yabancı yabancı düşmanlığından bahsedilmesine rağmen, aslında bu yabancı düşmanlığı İtilaf Devletleri ile sınırlıdır. Savaşa girilmesinden yaklaşık iki ay öncesinden başlayarak, milliyetçi fanatizm eşliğinde düşman kavramının itilaf devletlerine ve Osmanlı Hristiyanlarına karşı olacak şekilde genişletildiği, buna karşın Almanya'nın dost ilan

⁴⁶³ CADN, 94-111-1, n.138, Rapport Confidentiel, 18 Eylül 1914.

edildiği görülmektedir. Bu nedenle Alman sempatisi Fransa, İngiltere ve Rusya'yı desteklediği düşünülen Osmanlı Hristiyanlarına karşı toplumsal bir şiddete dönüşmüştür. Trabzon'dan gelen bir belgede:

“Bu vilayetteki tüm makamlar İstanbul'dan gelen telkinlere koşulsuz bir tabiyet içerisinde. Türkiye'nin tarafsız kalacağını bir aldatmaca olduğu, Osmanlı hükümetinin istikrarlı şekilde mevcut savaşa Almanya lehine katılmasından, Rusya'ya karşı açığa çıkan provokasyondan, Fransa ve İngiltere ye karşı art niyetlerden, Hristiyan reayayı vatana tehdit olarak görmeye varan bir resmi fanatizmin yerleşmesinden, vicdansız adamlardan oluşan en büyük parti İttihat ve Terakki'nin ulusal bir çılgınlıkla dürtülerek, acımasızca baskıladığı ülkesinin genel çıkarını düşünmeksizin girdikleri zararlı eylemlerinden anlaşılıyor.”⁴⁶⁴

denmektedir. 20 Ağustos'ta da Şam Konsolosluğundan gelen belgede mevcut durum:

“Suriyeli Müslüman nüfusunun temel düşüncesi, memurların, görevlilerin ve ittihatçıların Alman konsolos ve büyükelçileriyle birlikte, haberleri olduğundan başka göstermeleriyle Almanya lehine gelişiyor. Hükümet görevlileri kent sokaklarında gösteriler organize ediyor. Müslüman çeteler bayrak sallıyor ve Allah Sultana ve Almanlara zafersin diye bağırıyor. Hristiyanlara, Muhammed'in dininin kılıcın dini olduğu hatırlatılıyor....Neyse ki fanatizm herkesin gözünü kör etmiş değil...Babı Ali ile anlaşmalar ortadan kalkmış ve tüm dünya onların hegemonyasına boyun eğmiş gibi davranan Osmanlı memurlarından başka kimse yok.”⁴⁶⁵

Olarak ifade edilmektedir. Maraş'tan ulaşan belgelerde de camilerde verilen söylevlerde Almanlara başarı temenni edilip ve askeri mahkemeler aracılığıyla halka Alman sempatisi dayatıldığı, bu sempatiye sahip olmayanların acımasız kovuşturmalara uğradığı belirtilmektedir.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ CADN, 94-111-5, n.70, 16 Eylül 1914.

⁴⁶⁵ CADN, 94, n.1114, 20 Ağustos 1914.

⁴⁶⁶ CADN, 94, n.1002, 17 Ağustos 1914.

Tüm bunlar, kapitülasyonların kaldırılması ertesinde başlayan eylemlilik ve propagandanın iktisadi bağımsızlık söyleminin yarattığı meşru zeminle “düşman” kavramının kamuoyunda yeniden tarif etmek, bu hususta ortaya çıkan çelişkileri yönetmeye çalışmak olduğu anlaşılmaktadır. Bunun, en temelde hükümetin yerel temsilcilerinin yaptığı propaganda ve ajitasyon çalışmalarıyla, savaş süresince sansürün genelleştirilip yerel gazetelerin hükümet çıkarları doğrultusunda haberler yayınlamasıyla ve devlet yetkililerinin Osmanlı Hristiyanlarına karşı şaibeli eylemler ve kanunsuz biçimde işlettikleri şiddete Müslüman nüfus içinden kimselerin de eşlik etmesiyle sağlandığı görülmektedir.

Savaşın başlamasından sonra ise Tekalif-i Harbiye ve Bedel-i Nakdi gibi kanunlarının yanı sıra, gayrimüslimlere yönelik gerek fiili gerekse özel yasa ve yönetmeliklerle mülksüzleştirme ve proleterleştirme süreçleri daha yoğun bir hal alacaktı. Rum tehciri sırasında gayrimüslim nüfusun mülksüzleştirilmesinin nasıl hayata geçirileceğinin ilk emareleri görülmüştü. Rum tehciri ile başlayan bu gayrimüslimlere özel el koyma süreci, 1915 yılında başlayan Ermeni tehciri ile çok daha yoğun bir hale geldi. 27 Mayıs 1915 tarihli “*Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Muvakkat Kanun*” adıyla çıkarılan Ermeni Tehciri Kanununu takiben Anadolu topraklarından zorla göç ettirilen Ermenilerden kalan mülkiyeti düzenlemek amacıyla yapılan yasa ve yönetmelikler, ekonomik ve ekonomi dışı zorun eş zamanlı işleyişini ortaya koymaktadır. Savaşın bu özel momentini araştıran literatür, Osmanlıca kaynaklar içinde dahi bu ilişkiye dair çok sayıda belge ve yasa metnini açığa çıkarmıştır.⁴⁶⁷

Bunlardan ilki, 10 Haziran 1915 tarihli “*Harp ve Olağanüstü Siyasi Durum Sebebiyle Başka Yerlere Gönderilen Ermenilere Ait Mülk ve Arazinin İdare Şekli Hakkında Yönetmelik*” idi. Bu yönetmelikle, göç ettirilen Ermenilere ait mülkiyetin

⁴⁶⁷ Bunların içinde, Nevzat Onaran, Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, **a.g.e.**, Fuat Dündar, Modern Türkiye’nin Şifresi; **a.g.e.**, Taner Akçam, Ermeni Meselesi, **a.g.e.**; Sait Çetinoğlu, “Sermayenin Türkleştirilmesi”, **Resmi Tarih Tartışmaları**, Ed.by Fikret Başkaya, İstanbul, Özgür Üniversite Kitaplığı, Vol: 2, 2006, ss. 79–152; Hilmar Kaiser, “1915–1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları” **İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Etnik Çatışma**, Ed by Erik-Jan Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, ss. 123-156; Uğur Ümit Üngör, Mehmet Polatel, **Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property**, New York, Continuum International Publishing Group, 2011 örnekleri verilebilir.

“terk edilmiş” olarak tanımlanarak bu terk edilmiş mülklerin idaresi için ile ve köylerde Emval-i Metruke İdare Komisyonları kurulması kararlaştırılmıştı. Tüm ülkede kurulan 33 adet komisyonun Ermenilerden kalan malları koruma, satışa çıkarma, kiralama ve satılan veya kiraya verilen malların bedellerini malların asıl sahiplerine verilmek üzere mal sandığına aktarılması kararlaştırılmışsa da döneme dair yapılan araştırmalar, ne bu malların düzenli kayıtlarının tutulduğuna ne de sahiplerine iade edildiğine dair bir belgenin olmadığını ortaya koymuştur.⁴⁶⁸ Dahası, yine bu yasaya göre yerlerinden edilen Ermenilere yerleştirildikleri bölgeden arazileri oranında toprak verilmesi kararlaştırılmış olsa da buna dair de herhangi bir belge bulunamamıştır. Yönetmelik, 26 Eylül 1915 yılında çıkarılan *Tasfiye Kanunu* ile yasa haline geldiğinde göçe zorlanan Ermenilerin kısa vadede yaptıkları vekalet ve satış gibi mülkiyet devri işlemleri de iptal edilmiş, mallarının tasarrufu tümüyle ellerinden alınarak, Emval-i Metruke ve Tasfiye Komisyonları aracılığı ile devletin eline geçmişti. Sonrasında bu mallar vaat edildiği gibi koruma altına alınmamış, yağma, dağıtma ve açık artırma ile satışı gibi süreçlerle bir kısım Türk Müslüman nüfusun eline geçmişti. Gerek Emval-i Metruke Komisyonları gerekse Tasfiye Komisyonları, Tekalif-i Harbiye Komisyonu’nda gördüğümüz gibi olağanüstü yetkilerle donatıldığı belirtilmelidir. Bu komisyonların görevleri sadece Ermenilerden boşalan mülklerin kontrol ve denetimini üstlenmekle sınırlı değildi. Bunlar, tüm terkedilmiş topraklara muhacir ve aşiretlerin iskân işini de üstlenmişlerdi.

Tehcir politikalarının ele alınan birçok boyutu olmakla birlikte bu çalışma bağlamında iki hususu vurgulamak önemlidir. Birincisi, Ermeni ve Rumlardan kalan malların nasıl kullanıldığı ve bunların içinde dağıtılan, yağmalanan ve satışı yapılan malların kimlerin eline geçtiği hususudur. İkincisi ise Tehcir Kanununun ulus devletin aynı zamanda kapitalist bir devlet olarak vücuda gelmesinde gördüğü işlevdir. Her ne kadar Tehcirle ilgili yapılan detaylı çalışmalar tehcirin ilksel birikim ile olan ilişkisini merkeze almasalar da ortaya çıkarılan bilgilerden buna dair işaretleri görmek mümkündür.

---

⁴⁶⁸ Nevzat Onaran, Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, **a.g.e.** s. 272-273.

Taner Akçam ve Nevzat Onaran'ın yaptığı sınıflandırmadan esinlenerek gayrimüslim mallarının nasıl kullanıldığı ve kimlerin eline geçtiği hususuyla ilgili üç temel başlık belirlemek mümkündür. Bunlardan ilki, bu malların önemli bir kısmının Balkanlardan gelen Müslüman muhacirlere dağıtılmış olmasıdır. Bu 1914 yılının ilk yarısında Rum arazi ve topraklarıyla başlamış, 1915 yılı Tehcir Kanunu ile birlikte daha yoğun biçimde Ermeni mallarına ulaşmıştı. Rum tehciri sırasında el konan malların önemli bir kısmı, Balkanlardan gelen ve Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı örgütlü çeteler halinde İttihat ve Terakki'nin politikalarını hayata geçiren muhacirler yerleştirilmişti⁴⁶⁹. Ermeni tehciri yasasından sonra da saha ilk yönetmelikte dahi Emval-i Metruke İdare Komisyonlarının, göç ettirilen Ermenilerden kalan bina, bağ, bahçe ve arazilerin muhacirlere dağıtması öngörülmüştü. Bunun yanı sıra muhacirlerin beslenmesi, giydirilmesi gibi ihtiyaçları da Emval-i Metruke depo ve mağazalarından karşılanacaktı. Ermeni mallarının sıradan vatandaşlara dağıtımı muhacirlerle de sınırlı değildi. Örneğin, Urfa'da evleri yanan Müslümanlara gerekli paranın asilerin emval-i metrukesinden ödenmesi veya bunların boşalan Ermeni hanelerine yerleştirilmesi kararlaştırılmıştı.⁴⁷⁰

İlişkisiz gibi görünmesine rağmen, bu dağıtım politikasının ilksel birikim bağlamında önemli bir işlevi vardır. Her şeyden önce, Ermenilere ve Rumlara karşı işletilen tehcir politikası Müslüman vatandaşlar lehine bir sosyal politika olarak işletildiği ölçüde savaş boyunca geliştirilen el koyma ve zenginleşme ilişkisi bir toplumsal rıza üzerine kurulabiliyordu.⁴⁷¹ Müslüman muhacirlerin korunması meselesi de Osmanlı'da hem savaşı meşru kılmak hem de tehcir politikasına toplumsal bir destek oluşturmak için oldukça merkezi bir yerde duruyordu. Bu şekilde devlet gayrimüslimlerin sermayesini Müslümanlara dağıtma vaadiyle gayrimüslimlerin

⁴⁶⁹ Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi; **a.g.e.**

⁴⁷⁰ Nevzat Onaran, Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, **a.g.e** s.275.

⁴⁷¹ Bu, bir bakıma, Avrupa ortaçağında yaygınlaşan cadı avlarının ilksel birikimle ilişkisini hatırlatır. Sylvia Federici'nin vurguladığı gibi Avrupa'da ilksel birikim ve sınıflı toplumun kuruluşu, bir düzeyde kadınlara uygulanan kitlesel şiddetle ilişkiliydi ve her ne kadar bu şiddet devlet ve kilise yordamıyla işletilmişse de bu, alt sınıf erkeklerinin iş birliği sayesinde mümkün olabilmişti. Başka bir deyişle, alt sınıftan erkekler, sosyal statülerinin kadınlardan üstünlüğünün tanınması, kadınların eve kapatılarak erkeğin tahakkümü altına alınması ve birtakım sosyal teşvikler karşılığında ilksel birikim yasasına rıza göstermiş, bu yasanın hayata geçirilmesi için devlet ile iş birliği yapmıştı. Dolayısıyla ilksel birikim için uygulanan şiddetin iktisadi ve siyasi boyutlarının ötesindeki toplumsal bağları söz konusu (Sylvia Federici, Caliban ve Cadı, **a.g.e.**)

mülksüzleştirilmesini mümkün kılabiliyordu. Gayrimüslimlerden kalan toprakları muhacirlere dağıtmanın ötesinde devlet bu toprakları aynı üretkenlikle işleyebilme ve sermayeye dönüştürme hususunda da desteklemeyi hedefliyordu. Kendilerine verilen toprağı ekmek istemeyen muhacirlere çalışma zorunluluğı getirilmiş, hatta bu amaçla göçe zorlanan Rumların bir kısmını muhacirlere zirai işleri öğretmeleri için tekrar köylerine getirmişlerdi.⁴⁷² Ermeni işçi ve zanaatkarın bir kısmının da göç ettirilmeyip Anadolu'da tutulduğu, bunların toplam nüfusun %5'ini geçmemek ve dağıntık biçimde yerleştirilmeleri koşuluyla köylerinde tutulmasına karar verilmişti.⁴⁷³ Bunun da amacının hem gayrimüslimlerin vasıflı emek gücünü oluşturan kısmından faydalanmak hem de yeni yerleşen muhacirlerin bir kısmını emek gücü olarak eğitmelerini sağlamak olduğu anlaşıyordu. Böylelikle Ermeni mallarının muhacirlere dağıtılması, Müslüman nüfus içinde sermaye ilişkisinin gelişmesi için yaratılan olanaklardan biriydi. İlk kısımda ifade ettiğimiz gibi Maliye Nazırı Cavid Bey, 1918 yılındaki Muafiyet-i Askeriye Vergisine ilişkin yapılan meclis tartışmasında muhacirlerin bir kısmının savaş boyunca askerden de muaf tutulmaları sayesinde ticaretle uğraşıp zenginleşme imkanı bulduğuna değiniyordu. Kimi durumda da muhacirlere ücretsiz dağıtılması gereken mülklerin birtakım yerli eşraf ve memurlar tarafından cüzi paralarla satın alınıp muhacirlere kiralandığı gözlemlenmişti.⁴⁷⁴ Fakat, her iki biçimde de bu dağıtım politikasının Müslüman nüfus içersinde zenginliğin oluşumuna temel hazırladığı görülüyordu.

Gayrimüslim mallarının diğer bir kısmı devletin kimi harcama ve ihtiyaçları için kullanılmıştı. Bunların başında askeri ihtiyaçlar geliyordu. Bu, belli binaların kullanılması biçiminde olduğu gibi tarla, bağ ve bahçelerin ürünleri satılarak gelirlerinin orduya verilmesi biçiminde de oluyordu. Terk edilmiş arazilerdeki hasadın da ağırlıklı olarak gayrimüslimlerin istihdam edildiği amele taburları tarafından yapılması ve orduya aktarılması kararlaştırılmıştı. Buna ek olarak Ermenilerden kalan mallar arasında yiyecek, hububat, kundura, kösele gibi malların Levazımat-ı Umumiye namına Dersaadet'e gönderilmesi istenmişti.⁴⁷⁵ Bu el koyma, askeriye'nin sınırsız talep

⁴⁷² Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi; **a.g.e.** s. 227.

⁴⁷³ **A.e.** s. 298.

⁴⁷⁴ Taner Akçam, Ermeni Meselesi, **a.g.e.** s. 225.

⁴⁷⁵ **A.e.**, s. 230.

etme yetkisinin dışında olmayıp Tekalif-i Harbiye komisyonları tarafından kanuna uygun biçimde yapılması öngörülmüştü. Askeri ihtiyaçların yanı sıra hükümetin Ermenilerin sevkiyatı nedeniyle yaptığı harcamalar da Ermenilerin geride bıraktıkları malların satışından elde ettikleri gelirden karşılanıyordu. Yerinden edilen Ermenilerin iâşesi ise kimi durumda, Zeytun örneğinde olduğu gibi, devlet bütçesinden karşılanamayacağı belirtiliyor doğrudan kendileri tarafından karşılanması isteniyordu. “Terk edilmiş” binalar askeri ihtiyaçlar için kullanılmadığı durumda hükümet tarafından okul, hapishane, karakol, hastane olarak kullanılabiliyor veya malların satışından elde edilen gelir ile muhacirlerin kullanımı için okul yapımına harcanıyordu.⁴⁷⁶ Bunların bütçesi de Emval-i Metruke Komisyonlarında biriken paradan karşılanıyordu. Ermeni mallarının kullanıldığı bir başka devlet harcaması ise hükümete bağlı milis teşkilatının kurulması ve bunların giderlerinin karşılanması idi. Tüm bunlar, Ermeni mallarının bir kısmının da ilksel birikimin bir başka gerekliliği olan savaşın ihtiyaçları ile olağanüstü hal rejiminin ideolojik politik yeniden üretimi için kullanıldığını göstermektedir.

Gayrimüslim malların en temel kullanım amaçlarından biri de, Müslüman-Türk burjuvaziyi destekleme ve Müslüman-Türk unsurlara dayalı yeni zenginler ortaya çıkarma amacıdır. Savaş ve tehcir, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki sermaye dağılımını Müslüman Türk sermayedarlar lehine çevirmek için uygun koşulları oluşturmuştu. Gayrimüslimlerden kalan mallar Müslüman bir burjuva sınıfı yaratmak amacıyla, bazen herhangi bir ücret dahi talep edilmeden bazen de çok düşük peşin ödeme veya çok küçük taksitlerle Müslüman kişi veya kuruluşlara dağıtılmıştı. Bu dağıtım süreci önce Rum malları ile başlamış, daha sonra Ermeni mallarıyla devam etmişti. Buna dair en temel bulgulardan biri, 19 kasım 1914’te Aydın’a çekilen telgraf ve 16 eylül 1915’te Adana’ya çekilen telgrafta belirtildiği gibi önce Rumlardan sonra da Ermenilerden kalan arazi ve emlakın Anadolu Pamuk Şirketi’ne devredilmesi idi.⁴⁷⁷ Dahiliye Nezareti’nden tüm bölgelere yollanan 6 Ocak 1916 tarihli telgraf da Ermenilerden kalan arazi, emlak ve işyerlerinin Müslüman şirketlere aktarımı

⁴⁷⁶ A.g.e. s.234.

⁴⁷⁷ Taner Akçam, Ermeni Meselesi, a.g.e., s. 229; Nevzat Onaran, Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, a.g.e s. 356. Bununla birlikte, Anadolu Pamuk Şirketi’nin esasında Alman sermayesiyle kurulduğunu belirtmek gerekir. Taylan Esin, Osmanlı Savaşı, a.g.e., s.113.

konusundaki en açık belgelerden biriydi. Bu telgrafta göre, Ermenilerden kalan malların kullanılmasındaki amaçlardan birisi memleketteki İslam müesseslerinin artırılmasıdır ve bu amaca uygun olarak Müslümanlardan meydana gelen şirketler tesis edilmeli ve Ermenilerden kalan emval-i metruke uygun şartlarla kendilerine verilmeliydi. Aynı telgrafta, şirketlerin bekası için şirket kurucularının ve yöneticilerinin namus ve iktidar sahibi kimlerden seçilmesine ve bu yeni şirketlere müslüman eşrafın, çiftçi ve esnafın yoğun olarak katılabilmesi için hisse senetlerinin mümkün olduğu kadar küçük miktarda olmasına dikkat edilmesi ve sermayenin yabancıların eline geçmemesine gayret edilmesi isteniyordu. Bunlara ek olarak telgrafta yerel yöneticilerden, Müslüman nüfus içerisinde ticaret hayatının gelişimine özen göstermeleri vurgulanmıştı.⁴⁷⁸

Bu telgraftan anlaşıldığı kadarıyla savaş hükümeti merkezi düzeyde gayrimüslim malların yağmalanmasındansa sermayeye dönüştürülebilecek şekilde değerlendirilmesini; mülkleri alıp satmak veya kiralamak yoluyla elde edilen bir zenginlikten çok sermaye birikimini sürekli kılacak yöntemlerin denenmesini savunuyordu. Bu amaçla, birçok bölgede açık artırmaya dahi gidilmeden Ermeni mallarının müslüman şirketlere doğrudan aktarılmasına ve bu şirketlerin birçoğunun da aldıkları eşyayı birkaç misli fiyatlarla başkasına satarak zenginleşme yoluna gitmelerine engel olmak istenmiş, yerel yöneticilere bu uygulamadan vazgeçilerek müslüman ahalinin şirket kurmaya teşvik edilmesi, bu amaca uygun olarak yardım ve himaye edilmesi hatırlatılmıştı.⁴⁷⁹ Telgraftan anlaşılan başka bir unsur ise sermaye birikiminin olabildiğince kolektifleştirmesi ve müslümanlar arasında yayılmasına dönük vurgu idi ki, bunun amacından bağımsız olarak hem toplumun daha geniş katmanlarını savaş hükümetinin hegemonyasının bir parçası kılmak hem de zenginleşmenin anonimleşerek sınıf çelişkilerine meydan vermemesini sağlamak gibi işlevleri vardı. Gayrimüslim mallar, ücretsiz dağıtılmadığı durumda bile ederinin oldukça altında bir ücretle satıldığından sadece Müslüman Türk tüccar, esnaf ve çiftçilerin üst tabakaları değil, daha orta tabakaları da bu el koymanın bir parçası haline

⁴⁷⁸ Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi; **a.g.e.** s.313; Taner Akçam, Ermeni Meselesi, **a.g.e.**, s. 227.

⁴⁷⁹ Akçam, **a.e.** s. 228.

gelebiliyordu. Ermeni mallarından yasal olarak mülk edinebilme hakkına sahip olanlar içinde Tasfiye Komisyonu üyeleri de vardı. Bunlar, memuriyet görevlerinden istifa etme koşuluyla kimi şirketlerin kurucu heyetleri içinde yer alabilmişlerdi.

Bununla birlikte, merkezi hükümetin Ermeni mallarının dağıtımını kontrol altına alma çabası, sadece kapitalist girişimlerin oluşumunu teşvik etmek için değildi. Aynı zamanda dağıtılan mülklerin savaş hükümetine yakın kimselerin eline geçmesinin istenmesiyle ilgiliydi. Bu amaçla mülklerin oldukça sıkı bir güvenlik soruşturmasından geçirildikten sonra yeni sahiplerine verildiği, hatta Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın elinde mülklerin dağıtılmasında öncelik verdiği kişilerin gayri resmi bir listesinin de bulunduğu ileri sürülüyordu⁴⁸⁰ Yunus Nadi'nin Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınlanan yazısından anladığımız kadarıyla, Enver Paşa'nın da aklında Rumlardan kalan tarım arazilerinin bir kısmının emekli askerlere dağıtmak vardı. Enver Paşa'nın önerisi üzerine Aydın'daki boş topraklar bedeli 30 senede ödemek üzere emekli askerlere dağıtılma kararı alınmıştı. Yunus Nadi'ye göre pek isabetli olan bu kararlar birlikte emekli askerler 40 dönümden başlayarak 1000 dönüme kadar olan arazileri hem herkesten daha verimli işletebilecek, hem emekli maaşı hem de topraktan kazandıkları ile pek büyük bir servete kavuşacaklardı.⁴⁸¹

Öte yandan, gayrimüslimlerin “terk edilmiş” mallarına bu gibi imtiyazlarla sahip olmak zenginleşmenin sadece bir kısmını oluşturuyordu. Bu mallarının yağmalanması, yasadışı olarak kimi kişilerin eline geçmesi de bu zenginleşme sürecinin bir parçasıydı. Her ne kadar 1915 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında merkezi yönetimce bu malların memurlara satışının kötü kullanıma meydan vereceğinden uygun bulunmadığı iletilmişse de devlet memurlarının açık artırmalara katıldıkları ve kimi yollarla bu malları üstlerine geçirdikleri görülmüştü.⁴⁸² Bu, özellikle yerel yönetici ve memurların, merkezden gelen emirleri aynen uygulamadığı durumlarda ortaya çıkıyordu ve sadece tespit edilebildiği kadarıyla müdahale edilebiliyordu. Örneğin, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden edindiğimiz bir belge,

⁴⁸⁰ Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi; **a.g.e.**, Nevzat Onaran, Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, **a.g.e.**, s. 355.

⁴⁸¹ Yunus Nadi, “Pek Musib Bir Teşebbüs”, **Tasvir-i Efkâr**, 23 Ekim 1914,

⁴⁸² Taner Akçam, Ermeni Meselesi, **a.g.e.**, s. 216.

Edremit'te hicret eden Rumların terk ettikleri zeytin bağlarının kaymakam tarafından el konulup Müslüman zenginlere dağıtıldığını; Müslüman zenginlerin İzmir, Midilli ve Ayvalık'tan tedarik ettikleri vekaletnamelerle bu bağları kendi mülkleri haline getirdiklerinden bahsetmekteydi.⁴⁸³ Dahiliye Nezareti her ne kadar bu usulün yasaya uygun olmadığını belirtse de fiili el koymanın bu denli yaygın olduğu bir dönemde bir kısım mülklerin yasadışı yollarla yöneticilerin, memurların ve Müslüman zenginlerin eline geçtiği sıkça görülmekteydi.

Ege'de bu çok açık biçimde cereyan etmişti. Aydın valisi Rahmi Bey'in Selanik'te satamadığı mallara karşılık Manisa'da 200.000 franklık mala kendi adına el koyduğu ve bunun yanı sıra birçok Türkü Ege'de aşırı zengin yaptığı ileri sürülmüştü.⁴⁸⁴ Dolayısıyla malların merkezi hükümetin bilgisi dışında ele geçirilmesinde yerel yöneticilerin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının da etkisi olmuştu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın gayrimüslim mallardan ne ölçüde faydalandığı tam olarak bilinmekle birlikte Teşkilat-ı Mahsusa üyesi olmak iktisadi imtiyaz elde etmede rol oynadığı anlaşıyordu. Örneğin, Teşkilat-ı Mahsusa sabık kumandanı, savaş ticaretine atılarak tüccar Sadıkhade Arif Efendinin ticaretine iştirak etmiş, Sadıkhade Arif Efendi'nin Karaman ve civarından Dersaadet'e ihraç ettiği buğdaylara Tekalif-i Harbiye Komisyonu'nca el konulmamasını Dersaadet Merkez Kumandanlığı'na gönderdiği bir dilekçe ile garanti altına almıştı.⁴⁸⁵ Bu örnekten hareketle, Teşkilat-ı Mahsusa üyeliğinin bürokratik kimi engelleri aşmada Müslüman Türk savaş tüccarlarına sermaye birikiminde imkan sağlayabildiği anlaşıyordu. Buna benzer şekilde Mehmet Celal Bayar ve Kuşçubaşı Eşref'in Ege'de demiryolu hattı üzerindeki Rum esnaf ve tüccarların yerine Türk unsurları yerleştirmeye hizmet ettikleri biliniyordu.

Gayrimüslimlerin yerinden edilmesi ve mallarına el konulması, şüphesiz ki Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine özgü ilksel birikim tarihi içerisindeki en özel momentlerden birisidir, fakat mülksüzleştirmeyi gayrimüslim nüfusun vasıflı

⁴⁸³ BOA.DH.ŞFR./47-230/H-10-01-1333.

⁴⁸⁴ Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, **a.g.e.** s. 202; Emmanuil Emmanuilidis, Osmanlı İmparatorluğu'nun, **a.g.e.** s. 291.

⁴⁸⁵ BOA. DH.UMVM/140-53-0. H-05.10.1334.

işgücünü temsil eden kesimlerinin disipline altına alınma ve amele taburlarında işçileşme süreçleriyle birlikte ele aldığımızda bu tarihi daha anlaşılır kılabilmek mümkündür.

Tehcir politikası, Müslüman-Türk sermayedarın gelişimini mümkün kılacak olanaklar yaratmakla birlikte İmparatorluk'taki vasıflı işgücünün büyük ölçüde tasfiye edilmesi anlamına geliyordu. Savaş döneminde sadece sermayenin değil emek gücünün de etnik-dinsel kompozisyonunu değiştirmeye dönük politikalar geliştirilmişti. Çıracık Mekteplerinin açılması ve bu mekteplerden mezun olanların milli şirketlerde istihdam edilmesine yönelik bir politika izlenmiş; bunun yanı sıra emek gücünün eğitilmesi kapsamında Almanya'ya çok sayıda öğrenci gönderilmişti.⁴⁸⁶ Bununla birlikte, gayrimüslim emek gücünü ikame edecek bir Müslüman-Türk bir işçi sınıfı yaratma yönünde izlenen politikalar kısa vadede sonuç verebilecek politikalar değildi. İşgücünün eğitimi, zaman ve maliyet gerektiren bir işti. Örneğin, henüz seferberliğin başında Zonguldak'tan İstanbul'a gönderilen bir konsolosluk raporunda madende çalışan Hristiyan personelin Orman ve Maadin Nezareti'nce işten çıkarıldığı dile getirilmişti.⁴⁸⁷ Böylelikle Hristiyanlar, maden çalışanı olmak nedeniyle askerlikten muaf sayılabilecekken işten çıkarılmaları sonrasında zorunlu olarak Bedel-i Nakdi ödemek zorunda kalacak, ödeyemeyenlerse amele taburlarına gönderilecekti. Raporda, işten çıkarılan Hristiyanların yerine muhasebeci, makine tamircisi, şoför ve demircilik mesleklerinde deneyimi olmayan Müslümanların ikame edilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmişse de nezaretin kararının değişmediği belirtiliyordu.

Gayrimüslim işgücünün tasfiye edilmesinin işgücünde yaratacağı tahribatın kısa süre içinde fark edilmesiyle, bu hususta daha pragmatik bir politika izlendi. Örneğin, Fransız su şirketinde çalışan Bulgar işçilerin İstanbul halkını susuz bırakacağı nedeniyle göç etmeleri engellenmiş, bunların yerine makine işletmeye vakıf olmayan muhacirlerin istihdam edilmesinin önüne geçilmişti.⁴⁸⁸ Bir başka örnekte, Adana'da iplik fabrikasında çalışan amele Ermeni çocukların sevkini fabrikayı tatil edeceğinden yerlerine Müslüman çocuklar geçinceye kadar çocuk ve ebeveynlerinin

⁴⁸⁶ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, **a.g.e.**

⁴⁸⁷ CADN, 94-11-5, N.57, 16 Ağustos 1914.

⁴⁸⁸ Taner Akçam, Ermeni Meselesi, **a.g.e.** s. 92.

sevkinin ertelenmesine karar verilmişti.⁴⁸⁹ Bir başka örnekte ise Hüdavendigâr'dan göç ettirilen Rumlar, yerlerine iskan edilen muhacirlere Osmanlı ekonomisine ciddi getiri sağlayan zeytin yetiştiriciliğinin inceliklerini öğretmeleri için, göç yollarından gerisin geri getirilerek köylerine yerleştirilmişti.⁴⁹⁰ Bu örnekler kuşkusuz çoğaltılabilir. Bundan daha kapsamlı olarak geliştirilen bir politika ise amele taburlarında istihdam edilen işçi askerler, bunların aileleri ve gayrimüslim zanaatkarın bir kısmının Anadolu'da kalmalarına izin verilmesi idi. Bu kesimlerin, asli yerleşim yerlerinde olmamak, bir arada bulunmamak ve nüfusun %5'ini geçmemek koşuluyla Müslüman köylerinde kalmalarına karar verilmişti.⁴⁹¹ Örnek verilecek olursa, İzmit çuha fabrikasında çalışan Ermeni usta ve işçilerin ailelerinin civar köylere %5 oranında dağıtılmaları emredilmişti. Böylece, bazı önemli sektörlerde gayrimüslim zanaatkar, işçi, demiryolu çalışanları ve amele taburlarında istihdam edilen askerler tümüyle tasfiye edilmek yerine bunlardan sıkı kayıt ve gözetim altında olmak koşulu ile emek gücü olarak faydalanılması yoluna gidildi.

Bu tarz bir uygulamayı en belirgin şekilde Cemal Paşa Suriye için uygulamıştı. Cemal Paşa, çöle sürülen Ermeniler içerisinde zanaatkar olanların ayıklanarak ordu içerisinde veya savaş için gerekli üretimi yapan fabrikalarda çalışmak üzere istihdam edilmesine büyük gayret göstermişti.⁴⁹² Terzi, ayakkabıcı, demirci, marangoz ve dokumacı olanlar hükümetin savaş fabrikalarında çalışmak üzere gönderilmişti. Bunun dışında Halep'te altı adet fabrika kurarak tamamına yakını kadın olmak üzere yaklaşık 10.000 Ermeni işçiye günde bir parça ekmek ve çorba karşılığında bu fabrikalarda çalışmaları için vesika dağıtmıştı⁴⁹³.

Amele taburları da gayrimüslim nüfustan emek gücü olarak faydalanmanın bir başka yolu oldu. Gayrimüslimlerin bu taburlarda istihdam edilmesi, en temelde, yukarıda bahsettiğimiz gibi, iktisadi bir zora dayanıyordu. Gayrimüslimler, gerek Bedel-i Nakdi gerekse Tekalif-i Harbiye Kanunu yoluyla gittikçe mülksüzleşerek amele taburlarında işçileştiler. Amele taburları, İngiltere, Fransa ve Almanya'da savaş

⁴⁸⁹ Esin, **a.g.e.** s. 113.

⁴⁹⁰ Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi; **a.g.e.**, s. 227.

⁴⁹¹ **A.g.e.** s. 298-299

⁴⁹² M. Talha Çiçek, War and State Formation, **a.g.e.**, s. 116.

⁴⁹³ **A.g.e.** s. 123.

esirlerinin ve sömürge topraklardan getirilen işçilerin üstlendiği işleve benzer şekilde bedava emek gücü işlevini üstlendiler.

Amele taburları içerisinde istihdam edilen gayrimüslimler, tıpkı sömürge ve esirler gibi diğer askerlerin daha aşağısında bir yaşam düzeyine sahipti. Pek çoğu açlık sınırında sefil bir hayat yaşıyordu.⁴⁹⁴ Bununla birlikte amele taburları savaş boyunca hem yeniden üretimin bedavaya getirilmesinde rol oynadılar, hem de sermaye birikimini mümkün kılacak altyapı hizmetlerini yerine getirdiler. Öncelikle hasat zamanı gerekli olan emek gücü büyük oranda amele taburlarından karşılanmıştı. Örneğin 1915 yılındaki zirai faaliyetler, çekirge itlafı, odun kesme gibi işler büyük ölçüde amele taburları tarafından yerine getirilmişti. Buna ek olarak, amele taburlarındaki gayrimüslim işçiler hem ordu için stratejik önemi olan hem de ticari malların nakliyatı için gerekli yolların yapımı, tamiri ve bakımı işlerinde çalıştırılmışlardı. Demiryolları yapımında da çok sayıda amele asker çalışıyordu. Örneğin Pozantı'daki demiryolunda 6000 kişilik bir amele taburu görevlendirilmişti.⁴⁹⁵ 1917 yılında işletme imtiyazı Anadolu Demiryolu Şirketi'ne ait olan Adapazarı-Bolu Demiryolu hattının inşasında çalışmak üzere amele taburlarında bulunan 10.000 işçinin şirket emrine verilmesi kararlaştırılmıştı.⁴⁹⁶ Tüm bunların yanı sıra amele taburlarına alınan gayrimüslim asker işçilerden 400 kadarı, 1916 yılında Alman sermayedarlarının desteğiyle kurulan ve milli iktisadın en parlak teşebbüsü olarak değerlendirilen Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme Fabrikası'nın inşaatında da çalışmıştı.⁴⁹⁷

Amele taburları, bir yandan tehlikeli bir unsur olarak görülen gayrimüslimlerin disiplin altına alınmasını mümkün kılıyor, öte yandan bu kesimin emek gücünden mümkün olduğu kadar istifade edilmesini mümkün kılıyordu. Kimi belgelerden amele taburlarındaki işçi askerlerin emek üretkenliğinin mümkün olduğunca rasyonel ölçütlerle hesaplanmaya çalışıldığı ve amele taburlarının esas unsurları olan

---

⁴⁹⁴ Mehmet Beşikçi, Osmanlı Seferberliği, **a.g.e.** s. 146.

⁴⁹⁵ BOA. DH. ŞFR.507-72. R-18.11.1331.

⁴⁹⁶ BOA.BEO./4464-334795/ H-24-06-1335.

⁴⁹⁷ Taylan Esin, Osmanlı Savaşı, **a.g.e.**; Nicole A.N.M. van Os "Ottoman Muslim Women and Work during the First World War", **War & Collapse: World War I and the Ottoman State**, Ed. by M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, Salt Lake City: University of Utah Press, 2015, pp. 427-457,

gayrimüslimlerin safi emek gücü olarak görüldüğü anlaşıyordu. Örneğin, amele taburlarında istihdam edilen askerlerin gerek emek niteliği, gerekse beden kapasitesi bakımından faydaları, çalışma saatleri mühendisler tarafından hesaplanarak valilere sunuluyor; kaç amele ile günde kaç kilometre yol yaptıkları gibi bilgiler düzenli olarak üst mercilere rapor ediliyordu.⁴⁹⁸ Bir başka örnekte ise Trabzon valisi Dahiliye Nezareti'ne yazdığı bir dilekçede bakkal, tüccar, kasap esnafı gibi adamlardan mürekkep amele taburlarının masrafları nispetinde iş göremeyecekleri tespit edildiğinden bu kişilere bedel-i nakdi ödemeleri için biraz daha zaman tanınarak terhis edilmesi, bunların ödeyecekleri birkaç yüz bin liranın menfaatlerine daha uygun olduğu dile getiriyordu.⁴⁹⁹

---

⁴⁹⁸ BOA. DH. SYS. 123-14. H-28.10.1332.

⁴⁹⁹ BOA.DH.ŞFR. 441-91.R-09.07.1330.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CEPHE GERİSİNDE ÜRETİM VE YENİDEN ÜRETİM

Birinci Dünya Savaşı sırasında cephe gerisinde yer alan nüfusunun karşılaştığı en temel sorun savaşın tüm ülkelerde de olduğu gibi yeniden üretim sorunuydu. Savaşın ekonomi politiği: i) vergiler yoluyla edinilen devlet gelirlerinin savaşın finansmanı için kullanılması, ii) yeniden üretimi mümkün kılacak tarım ve sanayideki emek gücünün kitlesel olarak cepheye veya savaş fabrikalarına çekilmesi, iii) ana sanayinin kendisini silah ve mühimmat gibi savaş için gerekli maddelerin üretimine uyarlaması bakımlarından militarizmi üretimin temel amacı haline getirmişti. Buna ek olarak, ileri kapitalist ülkelerde açıkça görülebileceği gibi grev ve iş bırakmanın yasaklanması, sansürün genelleştirilmesi, iş gününün uzatılması, taylorist iş yönetiminin hayata geçirilmesi ve ücretlerin asgari geçimi mümkün kılacak seviyenin altında kalması bakımlarından da emek sürecini disiplin altına almayı da içeriyordu. Savaşın ekonomi politiği, bir yanıyla artı değeri mutlak ve göreci olarak artırmanın toplumsal koşullarını yaratırken, diğer yandan ilksel birikimle sermaye birikimi arasındaki sürekli ve içsel ilişkiyi de açığa çıkarıyordu. Nitekim, bu ekonomi politiğin daha önce de değindiğimiz gibi insanların yeniden üretiminin savaşın üretimi karşısında önemsizleşmesi, yeniden üretim işinin tümüyle cephe gerisi nüfusun üzerine yüklenmesi, böylelikle toplumda kadın ve çocuk-geç işçiler arasında daha kitlesel bir proleterleşme dalgasını ortaya çıkarması gibi sonuçları olmuştu.

Osmanlı toplumunda ise savaşın finansmanı, olağanüstü vergiler, kağıt para emisyonu ve dış borçla sağlanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914-1915 yılı bütçesi 34 milyon altın liraya denk düşüyor, bunun 20 milyonu devlet harcamaları için kalanı 14 milyon ise Duyun-u Umumiye borçlarına sayılıyordu.⁵⁰⁰ Seferberlik ilanı ile birlikte kitlesel askere alımlar nedeniyle olağan vergilerde 7-8 milyonluk bir düşüş

---

⁵⁰⁰ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, a.g.e. s. 355

yaşanması bekleniyordu. 9,5 milyon lira savaşın finansmanı için ilgili bakanlıklara ayrılmıştı. Bu haliyle bile düşünüldüğünde savaş dışı kamu harcamaları için ayrılan bütçenin toplam bütçe içindeki payının düşüklüğü (yaklaşık %12) görülebilir. Fakat savaş için ayrılan 9,5 milyon liralık bütçe de savaşın finansmanı için yeterli değildi. Bu nedenle seferberliğin başından itibaren savaş için gerekli para, İmparatorluk içinden başta Tekalif-i Harbiye usulüyle alınan erzak ve eşya olmak üzere, bedel-i nakdi, memur aylıklarının yarısına el konulması ve gelirlere konan ek savaş vergisiyle; dışından ise başta Almanya olmak üzere ittifak devletlerinden alınan avans ve borçlarla sağlandı. Olağanüstü vergilerle elde edilen gelir, ilk yıl için 6 milyona tekabül ediyordu. Bu meblağ, İmparatorluğun askere alımlar nedeniyle azalan vergi miktarını bile tam karşılayamamıştı. Bu nedenle dış borç ve kağıt para basma savaşın temel finansman yolu oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş boyunca harcadığı toplam para 398,5 milyon lira iken bunun sadece 42,9 milyonu olağan vergi ve gelirlerden sağlanmıştı. Geriye kalan meblağın 161 milyon lirası tedavüle giren Osmanlı kağıt parasına karşılık Duyun-u Umumiye'ye güvence olarak gösterilen Alman hazine bonolarından, 102,4 milyonu Almanya ve Avusturya'dan alınan avanslardan, 18 milyonu iç borç (dahili istikraz) hasılatından ve geri kalan yaklaşık 70 milyonu İmparatorluk içinde müsadere edilen, el konulan mal, mülk, ödenmeyen maaş, ücret ve hizmet bedellerinden sağlanmıştı.⁵⁰¹

Cephe gerisinde yer alan nüfus, savaş harcamalarının bedelini iki şekilde ödemeye zorlandı. Birincisi, olağanüstü savaş vergisini ve bedel-i nakdi vergisini ele aldığımız bölümlerde daha detaylı incelediğimiz gibi üretim ve geçim araçlarına doğrudan el koymayı mümkün kılan, bu şekilde toplumun alt sınıflarını mülksüzleşme, yoksullaşma ve borçlanma gibi sonuçlarla karşı karşıya bırakan yasa ve uygulamalar yoluyla ödemesiydi. İkinci olarak savaş harcamaları için alınan dış borç, izlenen enflasyonist politika ve fiyat artışının da yükü önemli ölçüde cephe gerisinde yer alan alt sınıflarının üzerine yüklenmişti. Kağıt paranın hem meta hem altın lira karşısında değer kaybetmesi, İmparatorluk dahilinde bankaların ve başta büyük toprak sahibi ve tüccar olmak üzere savaş ticaretinin parçası olan kesimlere sermaye birikimi imkanı

---

⁵⁰¹ Veriler için Bkz. Toprak, **a.e.** s. 378; Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında, **a.g.e.** s. 115.

sağlarken, kentteki ücretli ve maaşlı kesim ile kırdaki küçük üreticiler için satın alma gücünde düşüş, artan düzeyde yoksullaşma ve başta kadınlar olmak üzere cephe gerisinde yer alan alt sınıf nüfusun daha fazla üretim sürecine dahil olması demektir.

Kağıt paranın meta karşısında değer kaybetmesi olarak görünen şey, gerçekte tüm dünyada olağanüstü hali geçerli kılarak emek gücünün sermaye karşısında değer kaybetmesi ve sermayeye tabi kılınması anlamına geliyordu. Sermayedarlar, devletler aracılığıyla hem savaş için gerekli maddelerin hem de insanları yeniden üretim için gerekli olan gıda ve eşyanın üretim, dolaşım ve fiyatlandırma süreçlerine tümüyle egemen olmuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda da benzeri şekilde sermayedarlar devletten aldıkları imtiyazlar ile savaş boyunca İmparatorluk dahilinde ve haricindeki tüm alım satım işlemlerinde etkin bir güç elde etmişti. Buna bir de sermayedarların savaş boyunca kağıt para ile altın lira arasındaki değer farkından da etkilenmek hatta bunu kendi lehine çevirmedeki faaliyetlerini de eklemek gerekir. Ücretler ve maaşlar kağıt para üzerinden verilmesine rağmen savaş boyunca paranın gittikçe değer kaybetmesi (değer kaybı, %95 olarak zikredilmiştir) karşısında elinde meta bulunduran tüccar kağıt paradan uzak durmaya altın lira ile satış yapmaya yöneliyordu. Bu da yeniden üretim için gerekli maddelerin piyasada zor bulunur hale gelmesi nedeniyle yükselen fiyatlarının, bir de para değeri farkından yükselmesine neden oluyordu. Tüccar, elinde kağıt para bulundurmamak zorunda kaldığında dahi bu parayı tedavülde tutmuyor; yoksullaşan toplumsal kesimlerin satışa çıkardığı gayrimenkulleri satın alarak değerlendiriyor, bu şekilde de kağıt para mülksüzleşme için bir araç haline geliyordu.⁵⁰²

Kağıt paranın değer farkından yararlanan sadece tüccarlar da değildi. Aynı zamanda bankalar da paranın değer kaybından yararlanmışlardı. Avrupa'da savaşın başlamasını takiben bankalarda parası olanların paralarını bir an önce çekip bankaların iflas etmelerine neden olma ihtimaline karşı 2 Ağustos 1914 günü moratoryum ilan edilerek Tecil-i Deyun Geçici Kanunu yayınlanmış, bu şekilde tüm ödemeler bir ay süreyle ertelenmişti. Moratoryumdan bir gün sonra da bu borçların geri ödemesinin altın lira yerine kağıt para ile yapılmasını zorunlu kılan bir başka kanun çıkarılmış, bu

---

⁵⁰² Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, a.g.e. s. 379.

şekilde bankalar iflas etmek bir yana bundan yüksek kâr sağlamışlardı.⁵⁰³ 1917 yılında 1 altın liranın değerinin 6 kağıt lira ettiği düşünüldüğünde hem bankaların hem de savaş zenginlerinin savaş sonuna kadar paranın değer farkından elde ettikleri karın büyüklüğü görülebilir.⁵⁰⁴

Savaş zenginlerinin zenginleşme süreçleri ve devletin bu süreçteki rolüne sonraki bölümde ele alacağız. Bu bölümde temel olarak savaş boyunca cephe gerisinde yeniden üretim süreçlerinin nasıl şekillendiğini, emek gücü ve sosyal politika alanında çıkarılan yasa ve uygulamalarla ilişkili olarak tartışacağız.

4.1. Yeniden Üretimin Önemsizleşmesi: Muinsiz Aile Maaşından Gönüllü Kuruluşlara Birinci Dünya Savaşı Sırasında Sosyal Politika

Osmanlı İmparatorluğu'nda seferberliğin başından itibaren yeniden üretim sorununun savaşın ihtiyaçlarının gerisine itilerek önemsizleştirilmesi belirgin bir tutum olarak ortaya çıkmış, bu Tekalif-i Harbiye yasası aracılığı ile uygulanan el koyma süreçlerinde açıkça görülmüştü. Buna ek olarak Ahmet Emin Yalman'ın anılarında da özellikle dile getirilen bir husus, seferberlik politikalarının cephe gerisinin geçim olanaklarını hiçbir şekilde hesaba katmadan işletilmiş olmasıydı. Buna göre, 1914 yılında beklenmedik düzeyde iyi olan hasat, zamanında yapılabilmiş ve depolanabilmiş olsaydı savaş süresince yiyecek kıtlığı yaşanmayabilirdi. Fakat hasat zamanı tüm sağlam erkeklerin askere alınması nedeniyle hasat işi yaşlı erkeklerin, kadınların ve çocukların üzerine kalmıştı. Dahası bu kesimin birer üretim ve nakliye aracı olan yük hayvanlarına da el konulmuş; böylelikle seferberliğin hem tarım hem de küçük sanayinin bir anda sekteye uğramasına yol açmıştı. Yine bu anılarda, seferberlik politikasının toplumun yeniden üretimini dikkate almaksızın işletilmesiyle ilgili olarak Harbiye Nazırı Enver Paşa'yla sürecin daha makul yürütülmesi için konuşmaya gelen heyetin “*var olma mücadelesi vermekteyiz. Böyle hayati bir önemi haiz bir zamanda tarım ve ticaret gibi tali konularla ilgilenmemizi bekleyemezsiniz*” diye geri çevrildiği; seferberlik politikalarını eleştiren ya da uygulamada tereddüt eden

---

⁵⁰³ A.e. s. 354.

⁵⁰⁴ A.e. s. 375.

yetkililerin görevden alınma ve ölüm cezasına çarptırılma tehdidi altında olduğu belirtilmekteydi.⁵⁰⁵

Bununla birlikte yeniden üretimin önemsizleşmesi Birinci Dünya Savaşı boyunca merkezden yerele devletin kolektif olarak örgütlediği bir faaliyet oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda ilk defa genel seferberliğin kapsamı, hane halkının özel koşulları dikkate alınmaksızın alabildiğine genişletilmişti. Daha öncesinde bir erkek askere gidebilecek koşulları taşıyor olsa dahi ailenin geçiminden sorumlu tek kişi olması durumunda askerden muaf sayılabiliyordu. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nda bu kişiler de askere alınarak geride bıraktıkları ailelerine geçinmeleri için *Muinsiz Aile Maaşı* ödenmesi öngörülmüştü. Muinsiz Aile Maaşı uygulaması ilk kez Balkan Savaşları sırasında ortaya çıkmış ve 5 Şubat 1913 tarihinde Takvim-i Vekayi'de yayınlanan *taht-ı silaha alınan muinsiz efrad-ı redife ve mustahfazanın ailelerine maaş tahsisine dair kanun layihası* adında bir kanun ile 14 Ekim 1912'den itibaren geçerli olmak üzere ailenin geçiminden sorumlu tek kişinin askere alınması durumunda geride kalan aile bireylerinin her birine aylık 30 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştı.⁵⁰⁶ Bununla birlikte bu uygulama, ilk kez Birinci Dünya Savaşı öncesindeki kitlesel seferberlik sürecinde yaygın ve genel bir nitelik kazanmıştı. Aynı kanun, 27 Mayıs 1914 tarihinde Meclis-i Mebusan'da tekrar ele alınmış, muinsiz asker efradının askere alınmasından terhis olmasına kadar bir aile için toplam 150 kuruşu geçmemek koşuluyla aile bireylerinin her birine aylık 30 kuruş verilmesi kabul edilmişti.⁵⁰⁷

Hali hazırda kimsesiz kalan asker ailelerinin geçimini sağlayabilmesi imkansız olan bu maaşın tahsisi, 1915 yılının Haziran ve Temmuz aylarında yapılan değişikliklerle birtakım ek koşullara bağlanmıştı. Buna göre artık muinsiz aile maaşı alabilmek için evin geçiminden sorumlu sayılan erkeğin askere alınmış olması yeterli değildi. Aynı zamanda, geride kalan aile bireylerini destekleyecek akrabaların da olmaması gerekiyordu. Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'nun 50. maddesindeki değişiklikle asker ailelerinin fiziksel olarak sağlıklı, varlıklı ve 18 yaşını geçmiş olması

⁵⁰⁵ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda, **a.g.e.**, s. 127.

⁵⁰⁶ Nicole A.N.M. van Os, "Taking Care of Soldiers' Families: The Ottoman State and the Muinsiz aile maaşı", **Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925**, Ed. by Eric J. Zürcher, Londra, I.B. Tauris, 2000, s. 97

⁵⁰⁷ **MMZC**, Devre:3, İctima senesi:1, cilt:1, 5. İnikad, 14 Mayıs 1330.

şartıyla baba, anne, çocuk, ağabey, büyükbaba ve kayın babaları eğer aynı köy, kaza ve mahallede ikamet ediyorlarsa muin sayılıyor, bu ailelere maaş tahsisi yapılmıyordu.⁵⁰⁸ Aynı kanunun 52. maddesine göre ise muinsiz aile maaşı almanın koşulu asker ailesinin yaşadığı mahallenin rayic bedeline göre, yani yerel piyasa fiyatlarına göre, senelik gelirinin yaşamını devam ettirmek için gerekli olan meblağın altında olması ve hane üyelerinin tarım, ticaret veya zanaat ile uğraşmıyor olmasıydı.

20 Ocak 1917 tarihli Meclis-i Mebusan kararına göre eğer ailenin geçimini sağlamakla yükümlü asker savaş meydanında vefat ederse bunların muinsizlik maaşı alan ailelerine yetim ve dul maaşı bağlanana kadar muinsizlik maaşını verilmesine devam edilecek, fakat 100 kuruşun üzerinde alınan maaşın iadesi istenecekti. Başka bir deyişle, yetim ve dul maaşının toplamının üst sınırı 100 kuruş olarak belirlenmişti. Aynı şekilde bu asker savaş süresince yaralanır veya askerliğe devam edemeyecek şekilde hastalanırsa maluliyetin derecesine göre maluliyet maaşı alacak, fakat maaş bağlanana kadar verilen muinsizlik maaşının fazla olan kısmının iadesi gerekecekti.⁵⁰⁹

Muinsiz Aile Maaşı, Avrupa'daki *separation allowance* örneğinde olduğu gibi askerleri gönüllü bir şekilde seferber edebilmenin bir yolu olarak ortaya çıkmıştı. Bu şekilde devlet, seferber ettiği askerin sunduğu savaş emeğine karşı, onun ailesinin en temel ihtiyaçlarını garanti altına almayı taahhüt ediyordu. Bununla birlikte, yine tüm savaşan ülkelerde de olduğu gibi, başta temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarındaki aşırı artış nedeniyle, fakat en az bunun kadar önemli olan, devletlerin yeniden üretimdeki sorumluluklarını seferberliğin devamında tümüyle görmezden gelerek bu sorumluluğu önemli ölçüde yarı resmi ve gayri resmi hayırsever kuruluşların üzerine yüklemeleri nedeniyle bu taahhüt yerine getirilmemişti. Aksine savaşa dahil olan toplumlar cephe ve cephe gerisiyle gerek bedenleri gerek emek güçleri bakımından gittikçe daha çok değersizleştirildiler.

Savaş boyunca fiyat değişimlerine bakıldığında muinsiz aile maaşının yeniden üretim işlevini yerine getirmekten oldukça uzak olduğu görülür. Savaş öncesine nazaran Batı ve Orta Anadolu'da perakende fiyatlar harpten öncesine nazaran 1915'te

⁵⁰⁸ Nicole A.N.M. van Os, "Taking Care of Soldiers' a.g.e. s. 98.

⁵⁰⁹ MMZC, Devre:3, İctima senesi:3, cilt:1, 27. İnikad, 7 Kanunusani 1332.

yaklaşık %40, 1916'da %90, 1917'de %200-250, 1918'de %400-500 oranında artmıştı. Bu artış İstanbul gibi üretim bölgelerine uzak olan tüketim merkezlerinde nakliye masraflarının eklenmesiyle daha da artıyordu.⁵¹⁰ Örneğin, İstanbul'daki gıda maddelerinin fiyatı İzmir'dekinin yaklaşık iki katına denk düşüyordu. 1912 yılında belirlenen Muinsiz Aile Maaşı miktarı Birinci Dünya Savaşı boyunca sabit kalırken İstanbul dahilinde parakende fiyatların yıllık ortalaması savaş boyunca muazzam bir artış göstermişti:

Tablo 4.1. İstanbul'da Temel Tüketim Maddeleri Fiyat Artışı (1914-1919)⁵¹¹

Kıyye/Kuruş olarak	1914	1915	1916	1917	1918	1919
Ekmek Serbest	1.25	1.65	9.5	18	34	13
Ekmek Tevzie Tabi	-	-	1.6	2.5	2.5	-
Un	1.75	2.3	12	30	45	20
Makarna	3.0	4.5	24	65	90	38
Pirinç	3.0	5.0	20	45	92	45
Şeker Serbest	3.0	7.5	30	112	195	46
Şeker Tevzie Tabi	-	-	-	20	30	-
Kahve	12.0	25.0	110	300	800	105
Çay	60	120	250	400	500	250
Soğan	0.5	1.0	4.0	8.0	15	7.0
Fasulye Serbest	4.0	7.0	15	40	65	35
Fasulye Tevzie Tabi	-	-	-	10	15	-
Patates	1.0	1.6	3.0	14	27	16
Süt	2.0	3.5	7.0	15	45	40
Peynir, Kaşar	12	20	40	100	210	120

⁵¹⁰ Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında, **a.g.e.**, s. 50.

⁵¹¹ Duyûn-u Umûmiyye İdaresi, İaşe Teşkilatı ve İstanbul Belediyesi verilerinden derleyen: Eldem, **a.e.** s. 51.

Sadeyağ	10	18	30	85	170	130
Tereyağ	20	50	90	155	350	300
Zeytinyağı	8.0	14.5	25	88	160	115
Yumurta /adet	0.5	0.8	1.2	3.0	6.0	4.5
Tuz	1.5	1.5	2.0	2.5	4.5	12
Koyun Eti Serbest	7.0	8.5	16	35	125	70
Koyun Eti Tevize Tabi	-	-	-	30	50	-
Sabun	7.0	12.6	20	53	140	70
Gazyağı	1.5	3.0	50	80	140	22
Odun, Çeki	54	70	150	235	540	500
Odun Kömürü	0.5	1.0	2.0	4.0	11	7.0
Ayakkabı, çifti	70	130	230	350	1.100	700
Erkek elbisesi	450	625	900	2.000	6.000	4.000
Maden kömürü, ton	115	126	200	420	975	3.000
Sigara, ikinci, paket	2.5	2.5	5.0	10	15	20

Bu fiyat artışı düşünüldüğünde muinsiz aile maaşının asker ailelerinin geçimini sağlamaktan ziyade sembolik bir anlamı vardı. Ne var ki savaş boyunca bu sembolik maaş da düzenli bir şekilde ödenmemişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muinsiz asker ailelerinin maaşların kendilerine ödenmediğine dair gönderdikleri çok sayıda şikayet dilekçesinin yanı sıra taşra vilayet ve sancaklardan merkeze gönderilen belgeler bu durumu açıkça gösteriyordu. Örneğin, Eskişehir mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir belgede maaşların zamanında ödenmemesi nedeniyle asker ailelerinin zor durumda kaldıkları belirtiliyordu.⁵¹² Benzeri şekilde Malatya, Halep, İçel, Konya, Edirne, İzmit, Bursa, Bolu, Afyon gibi yerlerden de

⁵¹² BOA. DH. İ. UM./4-9/H-13-05-1336.

muinsiz asker ailelerinin maaşların aylardır ödenmediğine dair dilekçeler gönderilmişti.⁵¹³

Muinsiz aile maaşının bağlanması bir bürokratik işlem yoluyla gerçekleşiyordu. Önce orduda ahz-ı asker daireleri tarafından hazırlanan muinsiz aile listeleri meclis-i idare heyetlerine gönderiliyordu. Meclis-i idare heyetleri bu listelerde yer alan isimlerden topladıkları evraklar aracılığı ile ailelerin maaş almaya hak kazanıp kazanmadığını araştırıyor ve hak kazanan ailelere bir vesika veriyordu. Maaş bağlanmasına karar verildiği durumda ise Maliye Nezareti bütçesinden mal sandıklarına bütçe aktarılıyor ve mal sandığından ailelere aylık ödeme yapılıyordu. Fakat, çoğu durumda mal sandığında muinsiz asker aileleri için ayrılması gereken bütçe bulunmuyor, bu nedenle maaşlar hiçbir zaman vaktinde ödenmediği gibi kimi durumda aylarca ödenmeyebiliyordu. Bunun daha çok vilayet bütçesine aktarılan bütçenin yetersizliğinden mi, yerel yönetici ve sorumlu memurların keyfi tavır ve yolsuzluklarından mı kaynaklandığı belirsizdir. Arşiv belgelerinde her iki türlü örneğe de rastlamak mümkündür. Örneğin, Kayseri mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgraf, muinsiz ailelere ödenmesi gereken maaşın beş aydır ödenmediğini belirtirken mutasarrıfın bunun için talep ettiği 15.000 lira bütçenin yalnız 3.000 lirasının verildiği, bu bütçe ile maaşların ödenmesinin imkansız olduğu dile getiriliyordu.⁵¹⁴ Öte yandan yerel yönetici ve sorumlular tarafından yapıldığı iddia edilen usulsüzlükler de şikayete konu olmuştu. Bunlardan biri, Adapazarı'ndan "Selanik mihacirlerinden Mürüvvet" imzasıyla verilen dilekçeydi. Dilekçede zevci silah altına alındığı için muinsiz kaldığı, kendisi ile 3 çocuğuna toplam 120 kuruş maaş tahsis edilmiş olmasına rağmen yeni atanan mal müdürünün atandıktan sonra bir senelik maaşını vermediği, bunun yanı sıra İstanbul'da geçirdiği 8 aylık süre için de

⁵¹³ BOA. DH.İD../181-56/H-04-11-1332; BOA. DH. ŞFR./470-42/R-25-02-1331; BOA. DH.İ.UM. EK. /30-100/H-22-06-1335; BOA. DH. İ.UM. EK. /31-11/H-25-06-1333; BOA. DH. İ. UM.EK. /21-23/H-05-12-1334; BOA. DH. İ. UM. EK./32-27/ H-17-07-1335; BOA. DH. İ. UM. EK./44-56/H-13-03-1336; BOA. DH. İ. UM. EK./91-57/H-07-04-1333; BOA.DH.İ.UM.EK/88-4/H-12-07-1333; BOA. DH.İ.UM. EK./25-5/H-13-02-1335.

⁵¹⁴ BOA.DH.İ.UM./4-56/H-28-09-1334.

kendisine maaş verilmediğini ileri sürerek hak etmiş olduğu maaş toplamını talep ediyordu.⁵¹⁵

Bir başka belgede ise Meclis-i İdare Heyeti tarafından muinsiz aile maaşlarının dağıtımında usulsüzlük yapıldığı ileri sürülmüştü. Yerel idare meclis heyetlerinin, muinsizlik maaşının tahsisatında oldukça önemli bir rolü vardı. Asker aileleri muinsiz olduklarını kanıtlamak için gerekli olan evrakları bu yerel idare meclislerine sunmak ve maaş almaya hak ettiklerine dair vesikalarını bu meclisler aracılığı ile temin etmek zorundaydılar. Başka bir deyişle, yerel idare meclisleri asker ailesinin muinsizlik maaşını hak edip etmediği konusunda karar vermeye yetkili ilk kurumlardı. Kimi durumda muinsiz asker aileleri bu kurumlarla olan ilişkileri sırasında da mağdur edilebiliyorlardı. Örneğin 4 Şubat 1917 tarihli bir belgede maaş tahsisine ait olan evrakın meclis-i idarece layıkıyla tedkik edilmemesinden ileri gelen yolsuzlukların olduğu, kanunen maaş almaya hakkı olan muinsiz efrad aileleri maaş alamayıp sefaletle düşerken maaş almaya hakkı olmayan güçlü kimselere füzuli maaş verilmek suretiyle hazineye zarar verildiği belirtilmekte, kanuna aykırı işlem yapan bu meclis-i idare heyetleri hakkında tatbikat yapılması talep edilmekteydi.⁵¹⁶

Bunların yanı sıra, asker annesi veya eşi kadınlar tarafından kaleme alınan, muinsiz aile maaşlarını ödemeyen yerel devlet görevlilerinin keyfi tavırlarını ortaya koyan başka dilekçeler de vardı. Bunlardan biri, Harbiye Nezareti'ne gönderilen "Uzunköprü'den umum muhacir asker aileleri/ Seher" imzalı dilekçeydi. Dilekçede, zevçlerinin devlet ve millet uğruna canlarını feda ederek askerlik yapmakta olduğu, bununla birlikte almakta oldukları muinsiz aile maaşlarının üç aydır yatmadığı ve mal müdürünün kendilerine kötü muamelede bulunduğu dile getiriliyor, adalet talep ediliyordu.⁵¹⁷

1917 yılının sonlarında İznik'ten yazılan yedi asker zevcesi ve validesi kadının dilekçesi ise doğrudan yasanın ve yerel yöneticilerinin yasaya aykırı işlemlerinin altını

---

⁵¹⁵ BOA.DH.İ.UM./4-9/H-06-06-1336.

⁵¹⁶ BOA. DH. UMUM/124-81/H-15-04-1335.

⁵¹⁷ BOA. DH. İ. UM.EK. /21-23/H-05-12-1334.

çiziyordu. Kadınlar, karye muhtarlığından aldıkları muinsiz olduklarını gösterir belgelerle “Muinsizler Komisyonu Heyeti”ne müracaat etmiş olmalarına rağmen müracaatları dikkate alınmamıştı. Kadınların Dahiliye Nezareti’ne yazmış oldukları dilekçede üç yıldan uzun zamandır zevçlerinin silah altında olduklarını, muinsizler kanunu mucibince fukaradan olan asker ailelerine her ay bitiminde muinsiz maaşı tahsis edilmesi gerektiği halde kaza kaymakamının asker ailesi kadınların müracaatını dikkate almadığı ve kendilerini “gidiniz!” diyerek başından savdığını öne sürmüştü. Küçük yaştaki çocuklarıyla sefil, perişan, aç, çıplak kaldıklarını dile getiren kadınlar, dahiliye nezaretinden bir memur tayin edilerek durumlarının görülmesini talep ediyorlardı.⁵¹⁸ Benzeri şekilde, Karamürsel karyesinde ikamet eden ve zevci askerde olan Rabia Hanım, Harbiye Nerzareti’ne şikayette bulunarak muinsiz maaşı için gittiği hükümet dairesinde kaymakam ve kadı efendinin hakaretine, tehdit ve takibine uğramış olduğunu ifade etmişti.⁵¹⁹

Dilekçelerde dile getirilen tüm bu durum, muinsizlik maaşına dair bir başka sorun alanına işaret ediyordu. Hali hazırda geçimlerine yetmesi mümkün olmayan bu maaşın bağlanmasından dağıtımına kadar örgütlenen süreç, başlı başına bir şiddet ve adaletsizlik barındırıyordu. Asker aileleri toplumsal olarak hanenin geçiminden sorumlu tutulan erkek bireyin yokluğunda iktisaden tümüyle devletin bağladığı ücrete bağımlı hale gelip yardıma muhtaç kılınmakla kalmıyor; aynı zamanda sistematik olarak muhtaç olduğunu kanıtlamaya zorlanıyor ve geçimlerinin sağlanması için tümüyle yereldeki devlet görevlilerinin insafına kalıyordu. Vaat edilen muinsizlik maaşına adaletsizce ve şiddetle el konulması, devletin yerel düzeydeki meşruiyetini kaybetmesine yol açıyor, muinsiz asker ailesi kadınların nezdinde büyük bir öfkeye neden olarak kadınları hak mücadelesine sevk ediyordu. Kadınlar, çoğu durumda kolektif olarak kaleme aldıkları dilekçelerde muinsiz aile maaşının hakları olduğunu ortaya koymuş, kimi durumda ise örgütlenerek gerek yerel gerek merkezi düzeyde isyanlarda bulunmuşlardı.

⁵¹⁸ BOA.DH.İ.UM.EK./44-56/H-13-03-1336.

⁵¹⁹ BOA. DH.İ.UM./88-4/H-14-05-1334.

Bursa Orhaneli Kazası'ndan Harbiye Nezareti'ne yazılan “Umum Muinsiz Asker Aileleri Namına Yenice Kazası'nın Hamidiye Mahallesi'nden Muhacir Vidinli Mehmed validesi Ayşe ve Hamidiye Mahallesi'nden Muhacir Ali Hamza Zevcesi Cevahir” imzalı dilekçe, muinsiz asker ailelerinin kendilerini sefil duruma düşüren yerel yetkililere olan öfkelerini ve meşruiyet sorgulamasını dile getiriyordu:

“Defterlerin gayr-ı tanzim yapıldığından bahisle mal müdürü maaşımızı vermiyor. Kaymakama müracaatımızda ise biz defterleri yaptık, mal müdürüne verdik ben vazifemi ifa ettim diyor. Bizlere maaş verilmedikçe ne mal müdürü ne kaymakam vazifelerini ifa etmiş olamaz. Artık sekiz aydan beri sokaklarda sürünüyoruz. Aç kaldık, perişan kaldık, vilayete müracaat ettik bir semere hasıl olmadı. Fevkalade zaruriyetimizin bir an evvel izalesine merhamet buyrulmasını istirham ederiz”.⁵²⁰

Muinsiz asker ailelerinin öfkelerinin isyana dönüşmesi ile ilgili çarpıcı bir örnek, İzmir'de meydana gelmişti. Vali Rahmi Bey tarafından 19 Mart 1916 tarihinde İzmir'den gönderilen şifreye göre muinsiz aile maaşlarının birkaç aydan beri ödenmemesi üzerine muinsiz asker aileleri bir fırına hücum ederek fırını yağmalamışlar, mal müdürünü dövmeye kalkışmışlardı. Rahmi Bey, vilayetin diğer yerlerinde de maaşlar ödenmediğinden buna benzer hareketlerin çıkabileceğini belirtiyor, mal sandığının bu maaşları karşılamada aciz kalacağını ileri sürerek Dahiliye Nezareti'nden bu nedenle gerekli meblağ olan 40.000 liranın kendisine süratle gönderilmesini talep ediyordu.⁵²¹ Hükümetin istenen meblağı göndermesiyle muinsiz asker ailelerinin isyanı yatıştırılabildi.

Savaşın son yılına gelindiğinde, yeniden üretim krizinin iyiden iyiye hissedilir bir düzeye gelmesiyle muinsiz asker ailelerinin öfkelerinin yerelden merkeze taşındığı görülmüyordu. Mehmet Beşikçi'nin bir İngiliz istihbarat raporundan aktardığına göre, İstanbul'da bir grup kadın, savaştan dolayı kötüleşen hayat şartlarını protesto etmek için Harbiye Nezareti'nin önünde toplanmıştı. Kadınlar, nezaret binasını taşıyarak pencere camlarını kırmış ve “*ya bizi besleyin ya da kocalarımızı ve oğullarımızı geri*

⁵²⁰ BOA. DH.İ.UM/88-4/H-15-05-1333.

⁵²¹ BOA.DH.İ.UM/4-33/H-20-05-1334.

verin” diye bağırılmışlardı.⁵²² Kalabalık ancak yetkililerin kadınlara gıda malzemesi ve para vermesiyle dağıtılabilmişti.

Muinsiz aile maaşına dair merkezi düzeyde Maliye, Harbiye ve Dahiliye nezaretleri arasındaki yazışmalar ise bu hususta ortaya çıkan sorunların potansiyel siyasal sonuçlarına işaret etmesi bakımından önemliydi. Ekim 1917’de Harbiye Nazırı Enver Paşa, muinsiz efrad ailelerine verilen aylık 30 kuruşun esas amacının asker ailelerinin iaşelerini sağlamak olmasına rağmen fiyatların yüksekliği nedeniyle bu meblağın bazı mahallerde bir günlük ihtiyacı bile karşılamadığı, hudutlarda kanlarını döken efrad-ı millet ailelerinin derecesi malum olan sefaletten kurtarılması, asker zevce ve ailelerinin geçimlerine daha fazla önem verilmesi bu amaçla muinsiz aile maaşlarının artırılması hususunda o sırada sadrazamlık makamında bulunan Talat Paşa’ya bir dilekçe yazmıştı.⁵²³ Enver Paşa’nın bu sorunu dile getirmesinin ardında ordu içinde ortaya çıkan bir sorunun da etkisi olmuştu. Her şeyden önce bu maaşların geçimi sağlamakta yetersiz kalması ve vaktinde ödenmemesi askerden kitlesel firarlara sebebiyet veriyordu. Askerler, ailelerinin kendilerinin yokluğunda sefalete düşmesi karşısında savaşmak istemiyor, cepheyi terk ediyorlardı. Bu durum şüphesiz hem orduya olan güveni sarsıyor hem savaşın meşruiyetine zarar veriyordu. Tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da geçim meselesi ve sosyal adalet sorunları -1917 yılından itibaren gittikçe artan şekilde- seferberliğin başından itibaren itinayla oluşturulmuş olan milliyetçi fanatizm ve savaş propagandasını boşa düşürüyordu. Artan firar vakaları üzerine Dahiliye Nazırı ve Sadrazam Talat Paşa, muinsiz aile maaşının düzenli ödenmemesi, memurların kimi ailelere şahsi kinleriyle veya gayr-ı kanuni birtakım bahanelerle maaş tahsis ettirmemesi gibi durumların asker firarlarına neden olduğunu, bu gibi meşru neden olmaksızın yapılan muameleden sorumlu memurlarının firara teşvik cürümöyle itham olunarak Divan-ı Harb’e gönderileceğini belirten bir talimatname yayınlamıştı.⁵²⁴ Buna ek olarak Talat Paşa, Maliye Nezareti’den muinsizlik maaşının artırılmasını talep etmiş ve maaşların düzenli

⁵²² Mehmet Beşikçi, Osmanlı Seferberliği, **a.g.e.**, s. 157.

⁵²³ **BOA**. BEO/4487-336489/H-28-12-1335.

⁵²⁴ **BOA**.DH. UMUM./124-42/H-05-01-1335.

ödenmemesine neden olan maliye memurlarına müsamaha gösterilmeyerek bunların derhal azledilmesini istemişti.

Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerinden gelen bu talebine karşı Maliye Nazırı Cavid Bey, maaşların geç yatırılmasından sorumlu maliye memurları için gerekenin yapılacağını belirtmiş, bununla birlikte asker ailelerinin geçimi için yeterli bir maaşın hazineden kaşılanmasının mümkün olmadığını ileri sürmüştü.⁵²⁵ Cavid Bey'in ifadesine göre asker ailelerinin maaşlarına bir misli zam yapılsa dahi bu ailelere hiçbir faydası olmayacaktı. Cavid Bey, Sivas Vilayeti'nden kendisine “umum efrad-ı askeriye aileleri namına” imzasıyla gönderilen ve muinsizlik maaşının iki günlük ekmek parasına bile yetmediğini bu nedenle asker ailelerinin iaşelerinin teminini talep eden arzuhalı örnek vererek savaş koşullarının neden olduğu hayat pahalılığı nedeniyle çoğu mahallelerde ekmeğin okkasının 30-40 kuruşa çıktığını dile getirmişti. Öte yandan hazineden her yıl bu maaşlar için 400 milyon kuruş (4 milyon lira) ayrılmaktaydı. Maaşların iki katına çıkarılması 5 milyon liralık ek bir bütçe gerektiriyordu. Hazinenin maliyesi ise buna katiyen müsait değildi. Bu nedenle Cavid Bey, maaşların artırılması yerine Taşra İaşe Heyetlerince iaşe fiyatı üzerinden asker ailelerine kafi miktar ekmeklik verilmesini ve bunların parasının muinsizlik maaşlarından tahsil edilmesini önermişti.⁵²⁶

Bu yazışmalarda muinsizlik maaşının geçimi sağlamak bir yana açlık sınırının bile altında olduğu resmi olarak ifade ediliyordu. Özellikle Cavid Bey'in cevabı, savaş döneminde yürütülen iktisadi ve mali politikanın insanların yeniden üretimini tamamen dışladığının, yeniden üretimle ilgili sorumluluğu da tümüyle bireylerin üstüne yüklediğinin bir itirafı gibiydi. Fakat tüm bunların ötesinde, geçimin asgari koşulu insanın kendini yeniden üretebilecek koşulları oluşturmak değil salt yiyecek ekmeğe sahip olmak olarak anlandırılmıştı. Bu nedenle muinsizlik maaşı ancak ailenin yiyecek ekmeği olmadığı koşulda tahsis edilir hale gelmişti. Enver Paşa'nın yazmış olduğu bir başka dilekçede bu husus somut olarak dile getirilmişti.⁵²⁷ Dilekçe, sadece bir miktar zahire ve ekmeğini karşılayabildikleri için kimi muinsiz ailelerinin

⁵²⁵ BOA. BEO/4479-335883/H-10-10-1335.

⁵²⁶ BOA. BEO/4488-336594/H-08-01-1336.

⁵²⁷ BOA. ŞD./667-27/H-19-07-1336.

maaşlarının kesilmesine ilişkin. Enver Paşa dilekçesinde buna hem Çatalca Mutasarrıfı'nın kararını hem de Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'nun 49. ve 52. maddelerini emsal göstererek karşı çıkıyordu. 52. maddenin 2. fıkrasına göre eğer ailenin kazaları dahilinde yerel piyasa fiyatlarına göre senelik gelirleri nafakalarına yetiyorsa maaş bağlanması uygun değildi. Fakat Maliye Nezareti bu fıkraya atıfla ekmeklik zahiresini temin etmek dışında geliri olmayanlara maaşlarının kesileceği yönünde tebligatlar göndermişti. Enver Paşa'ya göre bu karar, yasanın doğru bir yorumuna dayanmıyordu. Yasa ekmeklik haricindeki ihtiyaçların sağlandığı durumlarda maaşın kesilmesine izin veriyordu. Yalnız ekmekliğin geçimi sağlamayı mümkün kılmayacağı aşıkardı. Bu nedenle yasaya göre bu ailelerin ancak mesken ve elbise gibi ihtiyaçlarını sağlayabildikleri durumda maaşları kesilmeliydi. Buna dair bir başka olay da Afyon Sandıklı kazasında meydana gelmişti. Sandıklı kazasından Dahiliye Nazırı, Sadrazam Talat Paşa'ya muinsiz asker aileleri tarafından kendilerine maaş bağlanmadığı, bu nedenle de büyük zorluklar çektikleri şikayetiyle beş yüze yakın arzuhal yazılmış; Talat Paşa bu iddiaların araştırılması için mülkiye müfettişi Sabri Bey'i Sandıklı kazasına tahkikat yapmaya göndermişti. Yapılan tahkikatta, muinsiz asker ailelerinden kimi kadın ve çocukların amelelik yaparak geçimlerini sağladıkları için kanuna aykırı olarak kendilerine maaşlarının bağlanmadığı tespit edilmişti.⁵²⁸

Bu belgelerden anlaşıldığı gibi muinsizlik maaşı fiilen tam mülksüzlük durumunda veriliyordu. Enver Paşa'nın dilekçesinde dikkat çeken bir başka husus da muinsizlik maaşının "iane" yani yardım adı altında tarif edilmiş olmasıydı. Böylelikle 1917 yılına varıldığında muinsizlik maaşının hanenin geçiminden sorumlu erkeği askere almakla ilişkisinin büyük oranda kesildiği, fiilen muhtaç maaşına denk düştüğü anlaşılıyordu. Cavid Bey'in ifadesine göre muinsizlere ödenmesi öngörülen maaşın 1917 bütçesi içindeki payı 400 milyon kuruştı. Dolayısıyla o yıl için bu maaştan yararlanmaya hak kazanan kişi sayısının yaklaşık 1.1 milyon olduğu görölüyordu. Bu paranın ne kadarının ne kadar süre boyunca asker ailelerine ulaştığı belirsizdir. Fakat bu bize yiyecek ekmekten başka bir şeyi olmayan muinsiz kişi sayısını kabaca vermesi

---

⁵²⁸ BOA. DH.İ.UM. EK./25-5/H-13-02-1335.

bakımından anlamlıdır. Yiğit Akın'ın verilerine göre ise savaşın sonuna kadar bu yardımdan faydalanan en azından kağıt üzerinde 1.5 milyon kişi vardı.⁵²⁹

Muinsiz aile maaşından çok daha sınırlı bir kesime verilmekle birlikte 1917 yılında muhtaçlara maaş bağlanması gündeme gelmişti. Gerçekte bu maaş, meşrutiyetin ilanından sonra 1909 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun 21. maddesine atıfla 14 Ağustos 1909 tarihinde ödenmeye başlamıştı. 14 Haziran 1910 yılında bir *Muhtacin Nizamnamesi* düzenlenmiş, o tarihten itibaren bu nizamname gereğince düzenli ödenmeye devam etmişti. Muhtacin Maaşı 1917 yılında *Muhtacin Maaşatı Hakkında Kanun Layihası* adıyla Meclis-i Mebusan ve Ayan'ın önüne tekrar geldiğinde Maliye Encümeni kanunun amacının mevcut olan işleyişi düzenlemek, yeni maddeler eklemek ve bu sırada fiili durumu kanunlaştırmak olarak açıklamıştı. Maliye Encümeni'nin ifadesine göre, muhtaç maaşlarının ilk ödenmeye başladığı tarihten itibaren Muhtacin Nizamnamesi'ndeki şartları sağlamadığı halde, usulsüz olarak birçok kişiye maaş tahsis edilmişti.⁵³⁰ Şimdi bir kanun yoluyla hükümet hem bu usulsüzlükleri gidermek, hem de maaş tahsis edilmesi hususunda yeni koşullar eklemek niyetindeydi.

Kanunun 1. maddesine göre, Osmanlı tebaasından olan, değeri 4000 kuruş veya senelik geliri 500 kuruşun altında olan gelir getiren mesken hanesinden başka emlakı, mülkü ve maaşı olmayan, bununla birlikte “şeriata göre” iâşesiyle mükellef olan ve iâşesine mali olarak muktedir bir yakını veya akrabası bulunmayan, kâr ve kazançtan tümüyle mahrum ve kazanç sahibi olması önünde engeli olan maluliyet sahibi erkekler, çocuklar ile bu koşulları tümüyle sağlayan ve evli olmayan kadınlara muhtaç maaşı bağlanacaktı. Şeriata göre iâşe ile yükümlü sayılan yakınlar: ilk olarak anne, baba, büyükbaba, büyükanne; ikinci olarak, erkek ve kız evlat ve torunlar; üçüncü olarak ise öz kardeşler, baba veya anne bir kardeşler, amca, hala ve dayı olarak tanımlanıyordu.

Muhtacin maaşı bir şahıs için aylık asgari 50 azami 100 kuruş olarak belirlenmiş ve tahsis olunacak maaşın bir aile için 400 kuruştan fazla olmaması koşulu

⁵²⁹ Yiğit Akın, *When the War Came Home*, a.g.e. s. 154.

⁵³⁰ MAZC, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:4, 23. İnikad, 5 Şubat 1334.

konmuştu. Muhtacin maaşlarının tahsisine, Muhassasat-ı Zatiyye Müdürü'nün başkanlığında Maliye Nezareti'nce nezaretin önde gelen memurları arasından seçilecek 3 kişiden oluşan bir komisyon tarafından karar verecek; verilen karar Maliye Nazırının onayı sonrasında yürürlüğe girecekti. Muhtacin maaşının her şahıs için ayrı ayrı olmak üzere ne miktarda ödeneceği, aynı şekilde bu komisyon tarafından belirlenecekti.

Muhtaçlık maaşı alan kişinin vefatından sonra aldığı maaş eş ve çocuklarına devredilemeyecek; bununla birlikte maaş alan kişi hapse girmeyi gerektirecek cinayet veya hafif suç fiili nedeniyle mahkum olursa maaşı hapiste olduğu müddet boyunca eşine ve 20 yaşından küçük erkek ve evlenmemiş kız çocuğuna devredilecekti. Ek olarak, kanunun 9. maddesine göre, 14 Ağustos 1909 tarihinden sonra muhtacin maaşı almaya hak kazanan kız ve erkek çocuklar 19 yaşını bitirdiklerinde maaşları kesilecek; ancak birinci maddede bahsedildiği türden bir maluliyetin devamı durumunda veya maaş alan kişi 20 yaşına geldiğinde halihazırda bir eğitim kurumunda tahsil görüyorsa mezuniyetine kadar olmak koşuluyla bu kişilere maaş ödenmeye devam edilecekti. Tüm bunların yanı sıra kanunun yürürlükteki nizamnameye getirdiği bir yenilik de hükümete isyan edenlerin veya hükümetten izin almaksızın bir yabancı hükümetin hizmetini veya nakdi yardımını kabul edenlerin maaşlarının derhal kesileceğini belirten 11. madde idi.

Muhtacin Maaşatı Hakkında Kanun Layihası'nın müzakere edildiği Meclis-i Ayan toplantısı, hem Birinci Dünya Savaşı sırasında artan hayat pahalılığı ve yeniden üretim sorunun boyutlarına ilişkin hem de Osmanlı yönetici elitinin bu dönemde alt sınıflara dair bakış açısına ve yeniden üretim sorunlarını nasıl yönetmeye çalıştığına ilişkin önemli ipuçları sunuyordu. En fazla sorgulanan noktaların başında muhtacin maaşının ne ölçüde muhtaçlık sorununu çözebileceği meselesi geliyordu. Örneğin, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan (Damat) Ferit Paşa'ya göre, ilk olarak kanunda bu maaşın senelik 500 kuruştan az gelir getiren meskeni olanlara verilebileceği belirtiliyordu. Ancak, Dersaadet sınırları içinde senede bu kadar az gelir getiren mesken bulmak artık neredeyse imkansızdı. Şehirlerde bir kulübe bile en az aylık 80-100 kuruş gelir getirmekteydi. Dolayısıyla bu kanun, fiilen kent yoksullarını değil salt

kır yoksullarını kapsıyordu. İkinci olarak, aylık 50 kuruş maaş kimsenin geçimine yetmeyeceği gibi İmparatorluk dahilinde kanunun birinci maddesinde belirtilen şartları taşıyan kişi sayısının da milyonlara ulaştığı şüphesizdi. Kanun bu şekliyle kabul edildiği takdirde hem muhtaçlar, geçimini sağlayamayacak hem de maaş bağlananlar ile bağlanmayanlar arasında bir eşitsizlik doğacaktı. Dahası, muhtacin maaşının anlamı artık Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü olduğu bütçede bu maaş için ayrılan meblağ, halkın çalışma ve gayreti neticesi olan kazancından tasarruf ederek ödediği vergilerden geliyordu. Bu vergiyi muhtaçlar için harcarken çalışan nüfusun rızası sorulmuş muydu? Bu nedenlerle Ferit Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nda yetişkin muhtaçların sığınabileceği eskiden kalma imarethaneler ile kimsesiz çocukları barındıran dârüleytamların ıslah edilerek muhtaç nüfusun bu kurumlarca bakımlarının sağlanmasının daha anlamlı bir tedbir olacağını ileri sürüyordu. Çocuklar bir yetimhanede yetişecek olurlarsa iyi bir tâlim ve terbiyeden geçerek birer vatandaş haline gelebilirdi. Aksi halde 50 kuruş maaş alacak bir yetim, bununla iâşesini temin edemeyecek, iâşesini temin için sokaklara düşecek, *“bu suretle ahlaki bozulacak ve insaniyetin haricine çıkmış bir mahluk olarak”* yetişecekti.⁵³¹

Bu argüman ve önerilere karşılık, kanun teklifini savunmak amacıyla hükümeti temsilen Ayan toplantısında bulunan memur Muhassasat-ı Zâtiyye Müdürü İbrahim Bey, kanun teklifinde yer alan mesken geliri kriterinin kendisinin gerek taşrada gerekse Dersadet'te teftişlere dayandırıyordu. Bu teftiş sonucunda buralarda senelik 500 kuruştan az gelir getiren pekçok mesken yer aldığı görülmüş, senelik 500 kuruştan fazla gelir getiren meskenin birkaç odalı bir mesken olduğu tahmin edilerek bu odaların birinde oturup diğerlerini kiraya vermek suretiyle ek gelir elde edebileceklerin muhtacin maaşı almalarının önüne geçmek istenmişti. Nitekim bu kişinin iki odadan alacağı kira bedeli muhtacin maaşından fazla olacağından kanunda mülk geliri kriteri belirlenmişti. Öte yandan İbrahim Bey, muhtacin maaşının oldukça cüzi bir maaş olduğunu kabul etmekle birlikte bu maaşın sadaka maaşı kabilinden bir maaş olduğunun altını çiziyordu. Muhassasat-ı Zâtiyye İdaresi'nin ödediği maaşlar iki gruba ayrılıyordu: biri hak mukabili olan kanuni maaşlar; diğeri atıfet kabilinden olan

⁵³¹ MAZC, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:4, 24. İnikad, 9 Şubat 1334, s..357.

(karşılık beklemeden ödenen, sadaka) maaşlardı. Emekli ve aile maaşları hak mukabilinden olan maaşlar arasındayken; vefat eden devlet memurlarının ailelerine bağlanan maaş, çıraklık maaşı ve muhtacin maaşı atıfet kabilinden verilen maaş kategorisinde yer alıyordu. Muhtaçlara verilecek 50 kuruş sadaka ise emekli memurlar ve asker ailelerine verilen maaştan fazla bir meblağa denk düşüyordu. Son olarak İbrahim Bey, Ferit Paşa'nın imarethane ve dârüleytamların ıslahı önerisine dair bu gibi muhtaçları esirgeme teşkilatlarının öneminin hükümetçe de takdir edildiğini belirtmekle yetinmiş, bu hususta halihazırda yürütülen çalışmaların nihayete ermesi temennisinde bulunmuştu.

Bir başka tartışma, muhtacin maaşının iaşesiyle mükellef olan ve iaşesine mali olarak muktedir bir yakını veya akrabası olmama koşuluna bağlanmış olmasıydı. 1915 yılı değişikliği ile Muinsiz Aile Maaşı için de konmuş olan bu koşula Ahmet Rıza Bey itiraz ederek, farz-ı misal “*böyle bir zavallının halası, o adamı iaşeye mecbur mudur? bu, nasıl icbar olunabilir? Kendisine ‘senin falan yerde bir yeğenin vardır, onun iaşesine mecbursun’ denilebilir mi?’*” diye sormuş; Şeyhülislamlık makamına ve şeriat hükümlerine dayanarak belirlenen akraba ve yakınların, “devr-i meşruiyette” birine bakmakla yükümlü kılınamayacağını vurgulamıştı.⁵³²

Üçüncü bir tartışma konusu, muhtacin maaşı almakta olan çocukların 19 yaşını bitirdiklerinde maaşlarının kesilmesiyle ilgiliydi. Rıza Paşa'ya göre bu maddedeki sorun, kadın ve erkeklerin aynı şartalara tabi tutulmasından kaynaklanıyordu. Erkekler 19 yaşını bitirdiklerinde bir işte çalışarak geçimlerini sağlama imkanına sahip olduklarından maaşlarının kesilmesinde bir mahsur yoktu. Fakat kadınların elinden bu maaş alındığında geçimlerini sağlamaktan tümüyle aciz kalacaklardı. Fakat, mecliste 20 yaşına erişmiş bir kadının da çalışıp kendi geçimini sağlayabileceği görüşü üstün gelmişti. Hatta bununla ilgili olarak Muhassasatı Zatiyye Müdürü İbrahim Bey: “*eğer 19 yaşını ikmal eden bir kadın, pederi vefat ettiğinden dolayı bize maaş tahsisi için müracaat etmiş olsaydı, kendisine ‘sen iaşeni temin edebilirsin. 19 yaşını ikmal*

⁵³² MAZC, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:4, 23. İnikad, 5 Şubat 1334, s. 351

*edenlere maaş tahsis etmiyoruz' diyecektik. Bunun gibi maaş alıp da 19 yaşını ikmal edenlere de 'sen 20 yaşına vâsıl oldun, maişetini temin et' diyeceğiz” demişti.*⁵³³

Kanun teklifinde en çok muhalefet edilen maddelerden biri de muhtacin maaşının hükümete isyan veya yabancı devletlerden nakdi yardım kabul etme durumunda derhal kesilmesiyle ilgili olan 11. madde idi. Madde, “isyan” kavramının belirsizliği, yoruma açıklığı ve muhtacin maaşı ile ilgisizliği nedeniyle Ahmet Rıza Bey ve Ferit Paşa tarafından onaylanmamış, kaldırılması teklif edilmişti. Ferit Paşa ise “isyan” kavramının, muhalefetin yasal olarak yapılma olanağı olduğu meşruti yönetimlerde yeri olmadığını ileri sürerek, eğer isyan kavramı ile kastedilen silahlı, siyasi bir ihtilal ise bunun da geçimini sağlamaktan aciz, kolsuz, ayaksız malul kalmış birinden veya küçük yaştaki çocuklardan beklenemeyeceğini dile getirmişti. Öte yandan Ahmet Rıza Bey, “isyan”dan kavramının kullanılma amacının ya açıklanması ya da tümüyle kaldırılmasını savunuyordu. Ahmet Rıza Bey’e göre, örneğin, muhtacin maaşı alan biri vapurda “*ekmek bugün siyah çıktı, millete bak, acıyan yok*” dediği için maaşı kesilecek miydi? Böyle ufak sebepler yüzünden hapse veya sürgüne gönderilen insanlar bile vardı.⁵³⁴ Muhtacine verilecek para hükümetin değil, milletin kesesinden çıktığı halde, bahsi geçen kanun maddesi hükümetin kendi siyasetini müdafaa etmek için aleyhinde bulunanların maaşını kesmesine kapı aralıyordu.

Muhtacin maaşına ilişkin yapılan kanun ve yürütülen meclis tartışmaları, her şeyden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin daha özelde savaş hükümetinin yeniden üretim sorununu çözmeyi gündemine almadığını, daha çok sadaka temelli bir sosyal politika aracılığı ile yönetilebilir kılma eğiliminde olduğunu gösteriyordu. Muhtacin maaşının insanların geçimini sağlamaya yetmeyecek kadar düşük bir maaş olmasının yanı sıra, bütçede bu maaş için yıllık 860.000 lira ayrılmıştı. En asgari tutardan ödeme yapıldığında bile maaş alabilecek kişi sayısı 1500’ü bulmayacaktı. Gerek miktarı gerekse etki alanı itibarıyla sembolik bir maaş olan muhtacin maaşı bize daha çok bu dönemde devletin yeniden üretim sorununu nasıl yönetmek istediğini göstermesi bakımından anlamlıydı. Bu yönetim stratejisi, devletin geçmişten getirdiği yeniden

⁵³³ MAZC, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:4, 24. İnikad, 9 Şubat 1334, s..359.

⁵³⁴ MAZC, Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:4, 24. İnikad, 9 Şubat 1334, s..362.

Üretim sorumluluğu ve faaliyetlerinden tümüyle arınarak, bu sorumluluğu bireylerin üzerine yüklenmesini içeriyordu.

Şüphesiz bu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeni bir tutumu değildi. Jn Türklerin yönetici elit arasına katılmış olan kesimi içerisinde bu tutum 1908 Devrimi'nin hemen ertesinde açığa çıkmış, Nadir zbek'in belirttiği gibi 1909 yılında Meclis-i Mebusan'da görüşülen ilk yasalardan birisi "serseri, dilenci ve suç şüphesi oluşturan" işsiz kentsel yoksulları disipline etmeye yönelik bir politika üzerine olmuştu.⁵³⁵ Meşrutiyet dönemi henüz başında dahi, insani bir varlık olarak kabul edilme sınırını ücret karşılığı çalışmak ve kendi geçiminden sorumlu hale gelmek olarak belirlemişti. Yukarıda Ferit Paşa'nın ifadelerinden de gördüğümüz gibi aksi halde "*insaniyet dışına çıkmış bir mahluk*" olarak kabul edilmeliydi. Dolayısıyla, Meşrutiyet dönemi yoksulluğu yönetme politikası, makbul geçinme yolu olarak ücretli emek ile marjinal ve değersiz ilan edilen çalışmayan nüfus arasındaki ayrımı toplumsal olarak geçerli kılmak üzerineydi. Dolayısıyla, 1908 Devrimi sonrasında muhtaçlara ödenen sadaka kabilindeki maaşın hem bu ücretli emek dışında kalan nüfusu marjinal kılmak; hem de devletin yeniden üretim alanındaki faaliyet ve sorumluluğundan çekilişinin üzerini örterek meşrutiyetinin sorgulanmasının önüne geçmek gibi bir işlevi vardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın özelliği ise, Meşrutiyetle birlikte yasal hale gelen bu yönetim stratejisindeki çelişkileri derinleştirmesiydi. Her şeyden önce, devletin seferberlik politikası, bütçesini hemen hemen tümüyle savaşı finanse etmek için kullanması ve her türlü metanın üretimi ve ticaretinde sermaye sahiplerinin elini güçlendirmesi gibi nedenler, ücretli emeğin kutsanması üzerine geliştirilen bu stratejiyi geçersiz kılıyordu. Yeniden retim bakımından ücret karşılığı çalışmak ve çalışmamak arasında inşa edilen ayrım büyük ölçüde anlamını yitirmiş; ücret karşılığı çalışanlar ve asker aileleri da dahil olmak üzere toplumun ezici çoğunluğu, insanca yaşam sınırlarının dışına itilmişti. Buna ek olarak, çalışabilecek durumda olan nüfusun bir kısmı da savaşta çalışabilme yetisini kaybetmişti. Maaş ve ücretler, savaş boyunca

⁵³⁵ Nadir zbek, "'Beggars' and 'Vagrants' in Ottoman State Policy and Public Discourse, 1876–1914" *Middle Eastern Studies*, Vol. 45, No. 5, 2009, pp. 783-801.

bir nebze artmış olmakla birlikte, bu artışın temel ihtiyaç maddeleri fiyatı artış düzeyini yakalamaktan oldukça uzak olduğu anlaşıyordu. Savaş döneminin tamamı için elimizde tüm sektör ve işletmelerdeki ortalama ücret düzeylerini gözlemleyebileceğimiz detaylı ve güvenilir bir veri yoktur. Bununla birlikte, 1913-1915 yılı sanayi sayımının verilerinden sanayi alanında istihdam edilen işçi ücretlerine dair çıkarımda bulunmak mümkündür.

Tablo 4.2. 1913-1915 Yılları Arasında Ortalama İşçi Gündelikleri⁵³⁶

Sanayi / Sektörler		İşçilerin günlük ortalama yevmiyesi /kuruş	
		1913	1915
Gıda Sanayi	Değirmencilik	15.1	16.2
	Makarna İmalatı	10-15	12-20
	Şekercilik, Tahin ve Bisküvi İmalatı	7.1	12.7
	Konserve İmalatı	6.3-9.5	12.1-14.9
	Bira İmalatı	14.4	19.6
	Buz İmalatı	12-18	16-22
	Tütün İmalatı	12.3	12.8
Toprak Sanayi	Adi kireç ve su kireci imalatı	12-15	16-18
	Çimento mamulâtı	15.8	18.4
Deri Sanayi	Debagat	13.6	13.9
Ağaç Sanayi	Marangozluk ve Doğramacılık	14.2	16.3
	Kutu İmalatı	17.5	19
	Sair Ağaç İmalatı	-	13.5
Dokuma Sanayii	Yün İplik İmalatı ve Yün Dokumacılığı	8.4	9.5
	Pamuk İplik İmalatı ve Pamuk Dokumacılığı	-	7.8
	Ham ipek imalatı	4	4
	İpek dokumacılığı	6.85	7.6
	Sair dokuma imalatı	5.4	5.04

⁵³⁶ Bu veriler A. Gündüz Ökçün'ün *Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri* adlı çalışmasının farklı sayfalarındaki verilerin derlenmesi ve hesaplanmasıyla oluşturulmuştur. Bkz. A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi, a.g.e.*

Kırtasiye sanayii	Sigara kağıdı imalatı	9.8	11.4
	Matbaacılık ve sair kağıt mamulâtı	13.6	15.9
	Kartonaj imali	7.1	8.2
Kimya Sanayi	Sabun imalatı	11.8	11.1
Madeni Eşya Sanayi		-	13-15

Bu verilere göre, savaş dönemini de kapsayan iki yıl içinde, ücret değişimlerinin yukarıdaki fiyat artışına kıyasla yeterince yükselmediği, kimi sektörlerde ise hiç değişmediği hatta sınıf kompozisyonundaki değişime bağlı olarak düştüğü gözlemlenmektedir. Savaşın ilerleyen yıllarında ücretlerin arttığı görülse dahi bu daha ziyade vasıflı işgücü içerisinde olmuş, vasıfsız işgücü ücretleri içerisinde belirgin bir ücret artışı meydana gelmemiştir. Sanayi alanında imalathanenin büyüklüğüne göre, memurlar, usta başı, ustabaşı muavini, makineci, birinci sınıf usta, ikinci sınıf usta, kalfa, mümtaz çırak, çırak ve yamak olmak üzere çalışanların sınıflandırıldığı görülmektedir. Aynı zamanda ücret hiyerarşisine işaret eden bu sınıflandırma içerisinde gündeliklerin 1918 yılında da 6 ile 55 kuruş arasında yer aldığı görülmüştür.⁵³⁷ Ne var ki 1914'te, bir ailenin temel ihtiyaç maddelerini satın alabilmesi için gerekli asgari meblağ 250 kuruş iken, Eylül 1918'de aynı temel ihtiyaç maddelerini satın almak için 4500 kuruşa ihtiyaç vardı.⁵³⁸ Dolayısıyla ustabaşı ücreti üzerinden hesaplandığında dahi alınan ücret, bir ailenin geçimi için yeterli meblağın yarısı bile etmiyordu. Devlet işletmelerinde çalışan işçi ücretleri özel fabrikalarda çalışanlarınkinden de düşüktü. İmalat-ı Harbiye, Seyr-ü Sefain, Tersane ve Demiryolu gibi kamu işletmelerinde çalışanların gündelikleri 15-20 kuruşa kadar yükselebildi. İmalat-ı Harbiye'ye dolayısıyla Harbiye Nezareti'ne bağlı devlet işletmelerinde ise gündelikler, işçilerin asker statüsünde çalışıyor olması nedeniyle 30-100 para arasındaydı. Asker işçiler, bu işletmelerde neredeyse ücretsiz çalışıyorlardı. Harbiye Nezareti'ne bağlı bu işletmeler içinde ücretlendirme bakımından Yedikule İplik

⁵³⁷ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli iktisat, **a.g.e** s. 458.

⁵³⁸ Nicole A.N.M. van Os, "Ottoman Muslim Women" **a.g.e.**, s. 447.

Fabrikası ve Makriköy Bez Fabrikası birer istisna teşkil etmekte, bu fabrikalarda işçi gündelikleri 60-70 kuruşa çıkabilmekteydi.⁵³⁹

Savaş öncesinde de çok düşük olan ve geçimi karşılamaktan oldukça uzak olan memur maaşları da artan hayat pahalılığı doğrultusunda bir artış yaşamadı. Aksine savaşın çıkmasıyla birlikte alınan tasarruf tedbirleri kapsamında bu maaşların yarısının içeride tutulması yaygın bir uygulama haline geldi. Ahmet Emin Yalman'a göre bir devlet memuru ancak savaş öncesinde aldığı maaşın yarısını düzenli bir şekilde almayı umut edebilir; düzensiz aralıklarla, birkaç ayda bir ise ödenmeyen yarım maaşlarından birini alabilirdi.⁵⁴⁰ 21 Kasım 1915'te gazetelerde maaşların bundan böyle tam ve düzenli olarak ödeneceği ancak geçmiş alacakların ödenmesinin mümkün olmayacağı ilan edilmişti.⁵⁴¹ Bu maaşlara 8 Ocak 1916 tarihinde çıkarılan bir kanunla 10 liraya kadar olan maaşlara %20, 10 liradan fazla olan maaşlara %15'lik bir hayat pahalılığı zammı yapılmışsa da bu da hayat pahalılığı karşısında etkisiz kaldı.⁵⁴² Memur maaşlarının satın alma gücü savaş boyunca savaş öncesine nazaran %60-80 oranında düşmüştü. Örneğin, orta dereceli bir öğretmen 1914 yılı Temmuz'unda 600 kuruş maaş alıyor, bunun 235 kuruşunu temel ihtiyaçları için harcayıp 365 kuruşu diğer giderler ve tasarruf için ayırabiliyordu. Eylül 1918'e gelindiğinde ise geçinme endeksinde yer alan zorunlu giderlerin tutarı aylık 4.594 kuruş olmasına rağmen, aynı öğretmen yalnız 840 kuruş maaş alıyordu.⁵⁴³ Görüldüğü kadarıyla memur maaşlarındaki bu sorun mütareke yıllarında da devam etmişti. Öyle ki, 3 Aralık 1919 tarihinde *Maaşat Zamaimi Hakkında Kararname* ile memur maaşlarına %300 ve üzerinde zam yapıldıktan sonra dahi, asgari geçim için gerekli ücret 24 lira olduğu halde en düşük memur maaşı 6 liraya kadar çıkarılabilmisti.⁵⁴⁴

Yalman'a göre, fikir emekçileri de kazançları bakımından memurlardan farklı değildi. Gazete fiyatları 1917 yılında %100 zamlandığı halde gazete çalışanları içerisinde haber ve makale yazarlar aynı oranda zam alamamışlardı, fakat gazete ve

---

⁵³⁹ Toprak, **a.e.** s. 460.

⁵⁴⁰ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda, **a.g.e.** s.176-177.

⁵⁴¹ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, **a.g.e.** s. 454.

⁵⁴² Yalman, **a.e.** s.177.

⁵⁴³ Toprak, **a.e.** s. 455.

⁵⁴⁴ Yalman, **a.e.** s.177.

kitap işlerinde çalışan dizgiciler, en iyi örgütlenmiş emekçi gruplarından biri olduğu için aynı oranda maaş artışı elde etmeyi başarmışlardı. Bunlardan gazete işçiliğinde çalışanlar savaştan önce 24-30 kuruş maaş alırken; maaşları, savaşın son yılında 60-80 kuruşa kadar çıkmıştı. Dizgicilerin çoğu, hem dizgicilik işi hem askerlik görevi yapıyordu. Gazetelerin çıkabilmesi için bu kimseler askerlik görevlerinden kısmen muaf tutulmuşlardı. Gündüzleri askeri matbaalarda çalışıyor, fakat zaman ve emeklerinin tümünü dizgicilik faaliyetlerine veremediklerinden normalde kazanabileceklerinin altında bir ücret alıyorlardı. Ayrıca eğer bir gazete sahibi şikayetçi olursa bu kişiler asker olarak kazandıkları gelirle yetinmek zorundaydılar.

Kırda da kentte olduğu gibi ücretler hayat pahalılığı karşısında sürekli erimişti. 1914 yılında tarım işçilerinin ortalama gündeliği 5-10 kuruş arasında değişiyordu. Bunların içinde Adana ve Ege bölgesi gibi verimli tarımsal arazilerde gündeliği 20-30 kuruşa çalışanların yanı sıra Diyarbakır, Erzurum, Urfa gibi vilayetlerde günlüğü 1-5 kuruşa çalışanlar da vardı. Bununla birlikte, bir tarım işçisi 1914 ortalarındaki gündeliği ile 5-10 kıyye buğday satın alabilirken, 1918 yazında gündeliği ile ancak 1,5 kıyye satın alabiliyordu.⁵⁴⁵

Birinci Dünya Savaşı sırasında gelirlerini hayat pahalılığı oranında artıran tek toplumsal kesim, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlediği Esnaflar Cemiyeti'ne mensup kayıkçı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafıydı. Bunlar normal olarak ayda 3 lira kazanırken, savaşın son yılında 75-90 lira (7500-9000 kuruş) arası kazanır olmuşlardı. Şehremaneti, İstanbul'un tüm taşıma işini tekelinde bulunduran ve İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey'e doğrudan bağlı olan Esnaf Cemiyeti'ne söz geçiremiyor, bunun sonucunda kayıkçı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafı taşıma ücretlerini dilediği gibi saptayabiliyorlardı.⁵⁴⁶ Öyle ki, birinci derece bir memur veya orduda tümgeneralin aldığı maaş, bu esnafların aylık gelirlerinden daha azdı. Ahmet Emin Yalman'a göre hamallar, yeni zenginlerin dışında savaştan kârlı çıkan yegane toplumsal kesimdi.

⁵⁴⁵ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, **a.g.e.** s. 455.

⁵⁴⁶ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda, **a.g.e.** s.177.

Çalışan ile işsiz yoksul arasındaki farkın ortadan kalkmasının dış ticaretin kesintiye uğramasına bağlı doğal bir kıtlık teorisine bağlanamayacağını tekrar hatırlatmak gerekir. Bunun gerisinde sadece seferberlik ve emek gücünün tasarrufuna dair değil, aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı boyunca uygulanan iâşe politikalarında da gözlenen bilinçli bir siyasal tercih yer almaktadır. Seferberliğin başından itibaren büyük kentlerde ortaya çıkan gıda krizi sonrasında İstanbul'un iâşesini planlama yetkisi Şehremaneti'nden alınarak fiilen İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi'ne verilmişti. İâşe yetkisinin herhangi bir yasal dayanağı olmaksızın gayri resmi olarak parti elinde merkezileşmesi bir tarafa bu yetki yeniden üretim krizini çözmeyi değil, gıda ticareti yoluyla Anadolu'daki toprak sahipleri ve tüccarlar lehine sermaye birikimi amacıyla işletilmişti. İâşe politikaları yoluyla teşvik edilen sermaye birikimine bu çalışmanın son bölümünde daha detaylı olarak yer verilecektir. Bu bölüm özelinde vurgulanması gereken temel bir nokta ise iâşe politikasının Birinci Dünya Savaşı boyunca yeniden üretimin önemsizleştirilerek sınıfsal ayrımları pekiştiren temel politikalardan biri olduğudur. Nitekim bu, meclis tartışmaları sırasında da açığa çıkar. Ahmet Rıza bir Meclis-i Ayan toplantısında “*birtakım mümtaz ve gayri mesul heyetler, cemiyetler teşekkül etti. Menâfi-i umûmiyye bu suretle ihlâl ve gayri meşru husûsi menfaatlere fedâ edilerek ticaret esasen tacir olmayan birkaç kişinin yedi inhisar (tekel) ve ihtikârına (vurgunculuk) bırakıldı*” demişti.⁵⁴⁷ Bir başka toplantıda ise iâşe politikaları nedeniyle efrad-ı milletten bazılarının her gün 4-5 defa karnını doyururken; diğer kısmının beş günde bir defa karnını hakkıyla doyurabildiği dile getirilmişti.⁵⁴⁸ Dönemin tanıklarından Ahmet Emin Yalman'a göre de İstanbul'un iâşesinden sorumlu bu gayri resmi satın alma tekeli, halkın gerçekten nasıl beslendiği ile çok da fazla ilgilenmiyor, ticaretin Türkleştirilmesini, belli nüfuzlu kişilerin ya da partinin çıkarlarını daha ön planda tutuyordu.⁵⁴⁹

François Georgeon, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanan *Karagöz* mizah gazetesini inceleyerek bu dönemin

⁵⁴⁷ MAZC, devre:3, cilt:1, içtima senesi:3, 24. İnikad, 12 Kanunusani 1332, s.315.

⁵⁴⁸ MAZC, Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:3, 31. İnikad, 6 Şubat 1332, s. 500.

⁵⁴⁹ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda, **a.g.e.**, ss.144-145.

toplumsal sınıfları hiç olmadığı kadar belirginleştirdiği tespitinde bulunmuştu.⁵⁵⁰ Karagöz Gazetesi'nde bir yanda nicedir şeker, yağ yüzü görmemiş, mağazalardaki yüksek fiyatlı giysileri alamadığı için gazete kağıdından kendisine giysi yapmış sıradan insanlar ve artan hayat pahalılığı karşısında ücretleri sabit kalan, toplumdaki saygınlıklarını yitirmiş memurlar; öte yanda aşırı tüketim ve eğlence alışkanlığı ile savaş zenginleri resmedilmişti. Karagöz Gazetesi'ne göre savaş, “yeni zenginler” ve “yeni yoksullar” yaratmış; gösterişçi sefahat ile en koyu sefalet, bir hakaret gibi yan yana yürümüşü. Georgeon, savaşın sonunda piyasaya çıkan “yeni fakirler”e ayrılmış olan bir albümün önsözünde şunların yazdığını kaydetmişti:

“Eskiden zengin yoksuldan ayırt edilemezdi. Herkes zengin olarak düşünülüyordu. En yoksulun evinde bile, yakacak odunu, yiyeceği ve kahvesi vardı! Bu açıdan Türkiye mutlu bir ülkeydi. En zenginler devlet görevlileriydi, çok yüksek ücretler alan paşalardı. Bunları otellerde, arabalarda, yazlıklarda görmek mümkündü. Fakat yoksullar açlıktan ölmüyorlardı. Onlar da kendi ölçülerine göre zengindiler. Fakat savaş bu güzel dengeyi yıkıma uğrattı. Avrupa'da olduğu gibi bizde de iki toplumsal sınıf belirdi.”⁵⁵¹

Yoksulluğun bu ölçüde genelleştiği ve ücretli sınıfların muhtaç ve yoksullardan toplumsal olarak ayrıştırılmasının zorlaştığı bir durumda, savaş hükümetinin yeniden üretim sorunlarını yönetmek aynı zamanda toplum nezdindeki hegemonyasını devam ettirmek için hem siyasal bir ayırım etrafında zor ve disipline edici mekanizmalarını devreye sokmak; hem de aile ve akraba gibi toplumsal dayanışma ağlarına seslenmek gibi stratejilere yöneldiği görülebilir. Nitekim, Muhtacin Kanun'u teklifine eklenen 11. madde, muhtacin maaşını siyasi sadakat sahibi olma koşuluna bağlamış; üstelik sadakatsizliğin ölçüsü, gayrimüslimlere yöneltilecek tehcir ve katliama da neden olarak gösterilen yabancı devletlerle ilişki kurmaktan, savaş hükümetine karşı yöneltilecek en ufak bir eleştiriye kadar uzanan geniş ve muğlak bir zeminde tarif edilmişti. Öte yandan, aile ve yakınların muhtaçların bakımını üstlenmesi için, o dönemde toplumsal

⁵⁵⁰ François Georgeon, “Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında”, *İstanbul 1914-1923*, Ed. by Stefanos Yerasimos, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, ss.78-98.

⁵⁵¹ A.g.e. s. 84.

ve iktisadi ilişkilerdeki etkisini önemli ölçüde yitirmesine rağmen, Şeriatın ve Şeyhülislamlık makamının zorlayıcı yetkisine dahi başvurulmuştu.

Birinci Dünya Savaşı boyunca uygulanan başka bir yönetim stratejisi ise devletin sosyal politika işlevini büyük oranda yarı resmi gönüllü sivil toplum kuruluşlarına devrederek bu şekilde yeniden üretim meselesinin gönüllü yardım faaliyetlerine bağlı hale getirilmesiydi. Asker Aileleri Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti, Osmanlı Donanma-yı Milliye İane Cemiyeti ve Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti adlı yarı resmi gönüllü sivil toplum örgütleri savaş boyunca gittikçe iktisadi alanda sosyal politikada daha aktif hale gelmişlerdi.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti 1914 yılının Aralık ayında Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen devlet adamlarının eş ve kız kardeşleri tarafından iki temsilcilik halinde kurulmuştu. Cemiyet, devletin bir dereceye kadar destekleyebildiği muinsiz asker ailelerinin geriye kalan ihtiyaçlarını karşılamamanın özel inisiyatiflerin görevi olduğunu sanıyor ve asıl amacını, bu asker ailelerine gıda ve erzak yardımı yapmak olarak belirliyordu.⁵⁵² Cemiyetin finansal kaynağı, aslolarak Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya'da toplumun üst sınıflarına mensup kadınların cemiyetin yardım organizasyonları vasıtasıyla verdikleri bağışlardan, bunun yanı sıra ordu mensupları, Şehremaneti ve Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti gibi diğer sivil toplum kuruluşlarının bağışlarından oluşuyordu. Ayrıca, 1913 yılında kapanan *Topkapı Fukarâperver Heyeti*'nin bütçesi de cemiyete devredilmişti.⁵⁵³ Cemiyetten yardım alabilmek için önce muinsiz asker ailesi olduğunu mahalle imamı veya muhtara belirterek bunlardan fukara sertifikası temin etmek, sonra bunu yerel polis karakoluna vermek gerekiyordu. Polis tarafından yapılan araştırmalar sonucu yardım alabileceğine kanaat getirilirse asker ailelerine üzerinde gelirlerini belirten fukara vesikaları verilecek; bu vesikalar aracılığı ile cemiyetten erzak ve temel ihtiyaç maddesi temin edilebilecekti. Haftanın farklı günleri İstanbul'un çeşitli yerlerinde erzak ve yiyecek dağıtımı yapan cemiyet, Ocak 1915'ten Kasım 1916'ya

⁵⁵² Nicole A.N.M. van Os, Aiding the Poor Soldiers' Families: the Asker Âilelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, *Türkiyat Mecmuası*, Vol: 21, No: 1, 2011, s. 264

⁵⁵³ A.g.e. s. 265

kadar 49.116 Müslüman 16.370 gayrimüslim muinsiz asker ailesine yardımda bulunmuştu.⁵⁵⁴

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti haricinde savaştan önce kurulmuş olan gönüllü sivil toplum kuruluşları da bu süreçte yarı resmi bir statü kazanarak benzeri faaliyetlerde bulunmuşlardı. *Osmanlı Donanma-yı Milliye İlane Cemiyeti*, Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ortaya çıkan Girit sorunu sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ege denizinde yürüttüğü savaştaki güçsüzlüğünün anlaşılmasıyla birlikte, güçlü bir donanmaya sahip olabilmek ve bu amaçla halktan bağış toplamak için 1909 yılında kurulmuştu. Kuruluşu Osmanlı kamuoyunda büyük heyecan yaratan cemiyet, 1911 yılında birçok vilayete yayılmış, kırk dört şube açmıştı.⁵⁵⁵ Donanma Cemiyeti, her ne kadar belirli bir amaç için kurulmuş olsa da İmparatorluk kamuoyunda milliyetçi fikirlerin gelişmesi ve yayılmasında aktif rol oynamıştı. Cemiyet şubeleri tarafından yürütülen yardım kampanyaları yoluyla sadece büyük kentlerde değil, taşradaki üst ve orta kademe mülki ve askeri görevlilerle yerel eşraf temsilcileri de bu milli bağış kampanyasının iktisadi ve ideolojik parçaları haline gelmişti. Bağışların toplanmasında genel olarak gönüllülük esas alınmakla birlikte Edirne örneğinde olduğu gibi zorunlu tutulduğu da oluyordu.⁵⁵⁶ *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti* ise 1913 yılında Balkan Savaşları sırasında doğrudan milliyetçiliğin toplumda yayılması ve bunun için gerekli propaganda faaliyetlerini yürütmesi amacıyla kurulmuştu. Birinci Dünya Savaşı sırasında cemiyet orduya gönüllü katılımı artırmak için propaganda faaliyetleri yürütmüş ve gönüllülerden alaylar oluşturarak orduya sevk etmişti.⁵⁵⁷ Bununla birlikte *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*'nin de kuruluşundan itibaren ana faaliyetlerinden birisi, İlane Heyetleri aracılığı ile yardım kampanyaları yürütmektir. Öte yandan *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti*, 1911 yılında bu iki cemiyetten daha farklı bir amaçla kurulmuştu.

---

⁵⁵⁴ A.g.e. s. 277

⁵⁵⁵ Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 297

⁵⁵⁶ Nadir Özbek'in çalışmasına göre, Edirne'de vali başkanlığında ve vilayetin ileri gelenlerinin katılımıyla oluşturulan bir komisyon, vilayet sınırları içinde bulunan tüm sivil ve askeri personelden birer aylık maaşları ile bazı kasaba ahalisinden vermiş oldukları temettü vergisi miktarında bağış kampanyasına katkıda bulunmalarını istemişti. Bkz. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, a.g.e.

⁵⁵⁷ A.e. s. 306.

Esas amaç ve faaliyeti savaş zamanı cephede yaralıları tedavi etmek olan cemiyet, kuruluşu esnasında diğer iki cemiyete nazaran daha siyasetler üstü bir özellik gösteriyordu. Kurucu delegeler daha çok, içlerinde gayrimüslim cemaatlerin dini liderleri, gayrimüslim mebus, tüccar ve doktorların da olduğu Osmanlı yüksek devlet erkanından oluşuyordu.⁵⁵⁸ Bununla birlikte, Hilal-i Ahmer Cemiyeti de, diğer cemiyetler gibi, Balkan Savaşları ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti ile gittikçe daha organik bir ilişki geliştirmiş ve özellikle sağlık çalışanları içerisinde milliyetçi fikirlerin gelişimine katkıda bulunmuştu.

Savaş sırasında halihazırda çoktan kurulmuş olan ve asıl işlevi imparatorluk dahilinde ulus fikrini yaymak olan bu cemiyetler de Birinci Dünya Savaşı'na geldiğinde bu faaliyetlerini savaşın ekonomi politığına uyarlamış, savaş hükümetinin yeniden üretim sorunlarını yönetme stratejileri içinde yer almaya başlamışlardı. Örneğin seferberliğin başından itibaren tarımsal emek gücü eksikliğine bağlı olarak ortaya çıkan yiyecek krizinin etkilerini azaltmak amacıyla 1916 yılında Donanma Cemiyeti İstanbul dahilinde patates, mısır, fasülye, nohut, mercimek gibi ürünleri ekme faaliyetine girmişti. Boşta kalan tarlaların ekilmesi faaliyetinin yanı sıra, tarımsal üretimi örgütleme faaliyetini de üstlenmişti. Tarımsal nüfus içerisinde yalnız tohumluğu olan fakat tarlası ya da ekim için gerekli aleti olmayan veya tersine tarlası olan fakat alet veya tohumluğu olmayan kimseler vardı. Bu durum karşısında Donanma Cemiyeti, bunların bilgisini şubeleri aracılığı ile toplayarak, elinde fazla tohumluğu olandan tohumu alıp tarlası olana verecek; tarlası boş duranların tarlasını ve zirai aletini tohumluğu olana verecek; bu şekilde tarımsal üretim için eksik olanların eksikini tamamlayacaktı. Buna ek olarak, bir kişi tarlada ortakçı olarak çalışmak isterse Donanma Cemiyeti şubesine başvuracaktı.⁵⁵⁹

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de ilaç ve sağlık ekipmanı tedarik etmek, yaralı askerleri tedavi etmek, savaş esirlerine yardımlarda bulunmak gibi cephe ile sınırlı faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı sırasında cephe gerisine de uzanmıştı. Savaş sırasında cemiyet, Osmanlı İmparatorluğu dahilinde şubeler açmanın yanı sıra,

---

⁵⁵⁸ A.e. s.309.

⁵⁵⁹ "Donanma Cemiyeti'nin Şayeste-i Takdir Bir Teşebbüsü", *Tasvir-i Efkâr*, 14 Şubat 1916.

Almanya ve Avusturya Macaristan’da da temsilcilikler kurmuş, Avrupa’da da yardım kampanyaları düzenlemişti. Bununla birlikte, Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin bütçesi, yurt içinde ve yurt dışında toplanan yardımlardan ibaret değildi. Bütçenin önemli bir kısmı da Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin savaş boyunca spekülasyon yoluyla kazandığı paradan geliyordu. Ahmet Emin Yalman’a göre bu cemiyete bu parayı mali işlerinden sorumlu Dr. Celal Muhtar Bey’in öngörüsü kazandırmıştı.

Ahmet Emin Yalman anılarında Celal Muhtar Bey’i bir iş dehası olarak adlandırıyor.⁵⁶⁰ Celal Muhtar Bey, henüz daha öğrenciyken küçük çaplı ticari faaliyetlere başlamış, doktor olduktan sonra çok para kazanmış ve bir taraftan da arsa ve bina spekülasyonu gibi işlerle servet sayılacak kadar bir para sahibi olmuştu. Dünya Savaşı arifesinde savaşın uzun süreceği öngörüsünde bulunmuş, az zamanda gıda ve temel ihtiyaç maddelerinin fiyatının olağanüstü artacağı beklentisiyle Hilal-i Ahmer Cemiyeti meclisinde cemiyetin tüm imkanlarıyla yiyecek, giyecek alması ambarlar, depolar, tarımsal üretim teşkilatları kurması, ulaşım ve nakliye ağları sağlaması ve balıkçılık işine girmesini önermiş, cemiyet meclisi bu girişimlerin yerine getirilmesi için Celal Muhtar Bey’e sınırsız yetki tanımıştı. Böylelikle, Hilal-i Ahmer Cemiyeti savaş boyunca en usta harp spekülasyoncusu gibi hareket ederek savaşın arifesinde yok pahasına aldığı erzağı satarak milyonlar elde etmişti. Avrupa’daki temsilcilikleri aracılığı ile şeker gibi piyasada zor bulunan maddeler, Avrupa’daki tevzi fiyatından alınarak marketlere veriliyordu. Ayrıca, Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne ait olduğu için ihraç malların sevkiyatı herhangi bir bürokratik engele de takılmıyordu. Bunun yanı sıra Hilal-i Ahmer Cemiyeti, çiftlikler satın alarak her yıl binlerce ton buğday ve diğer mahsuller yetiştirmiş, balıkçılık ve konservecilik yapmış, ormanlardan kendi kerestesini keserek tahta karyola yapımı için bir marangozhane kurmuştu. Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile ilgili Tanin Gazetesi’nde yayınlanan bir yazı, cemiyet ambarlarının adeta bir fabrika gibi çalıştığını ileri sürmüştü.⁵⁶¹ Buna göre, Hilal-i Ahmer ambarında her biri bir işle uğraşan amele ve uzmanlıklarına göre ayrılmış zanaat erbabı asker gibi çalışıyor ve hudutlardaki kardeşlerine yatak, karyola, çamaşır, kundura, sedye, dolap, koltuk değneği gibi ihtiyaç maddelerini üretiyordu. Ahmet

⁵⁶⁰ Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, **a.g.e.**

⁵⁶¹ “Harb Aylarında İstanbul: Hilal-i Ahmer Anbarında”, **Tanin**, 26 Haziran 1915.

Emin Yalman, Celal Muhtar Bey'in spekülasyon yoluyla kendi namına milyonlar kazanabilecek iken, ticari dehasını Hilal-i Ahmer Cemiyeti çıkarına kullanmasını takdirle karşılıyordu. Olağanüstü kazanç, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne Şam, Medine, Sivas, Samsun ve Musul'da hastaneler yaptırma imkanı tanımıştı.

Donanma ve Hilal-i Ahmer Cemiyetleri, bu iktisadi faaliyetleri aracılığıyla esasen devletin boşalttığı bir alanı doldurmayı hedefliyorlardı. Örneğin Donanma Cemiyeti, Seferberlik Kanunu ve Tekalif-i Harbiye Kanunu aracılığı ile el konulan emek gücü, üretim ve geçim aracından arta kalanını merkezi bir tarımsal üretim planı içinde örgütlemeyi önüne koymuştu. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin esas faaliyet alanı yaralı veya esir bir şekilde savaşın dışına düşmüş askerlerin ihtiyaçları ile ilgilenmek ve cephedeki askerlerin yeniden üretimine katkıda bulunmaktı. Böylelikle fiilen savaşın üretimi ve yeniden üretimi birbirinden ayrılmış; devlet savaşın üretimi işini üstlenirken; “sivil” toplum kuruluşları savaşın yeniden üretimi faaliyetlerinde etkin hale gelmişti. Bununla birlikte, cemiyetlerin kazançları ister gönüllü bağışlardan gelsin, isterse Hilal-i Ahmer Cemiyeti örneğinde olduğu gibi harp spekülasyonu yoluyla sağlansın, sonuçta cephe gerisi nüfus üzerinden kazanılıyordu. Bu şekilde cemiyetler, cephe gerisi nüfusun savaş vergileri haricinde de savaşın ekonomik yükünü taşımasına aracılık ediyorlar ve bunun sivil toplumun sorumluluğu olduğu fikrinin doğallaşmasını mümkün kılıyorlardı. Milliyetçi propagandanın savaşın yeniden üretiminin sorumluluğunu cephe gerisi nüfus üzerine yüklemede önemli bir rolü vardı.

Bu hususla ilgili olarak 1915 yılında Milli Müdâfaa Cemiyeti'nin Tanin Gazetesi'nde yer alan bir ilanı oldukça aydınlatıcıdır. İlanda “*önümüz kış, askerlerin eldiven yün çorap, pamuklu yelek, yün kuşak gibi ısıtıcı elbiseye olan ihtiyacı bu sene de hanelerinde kalan babalar, analar, biraderler, hemşireler tarafından tedariki zaruriyeti görülecektir*” deniyor, bir başka ihtiyaç olarak harp meydanında yaralanan gazilerin tedavisi ve şehit ailelerinin geçiminin sağlanması dile getiriliyordu.⁵⁶² Bu ihtiyaçlar için çiftçilerden her kaldırdıkları mahsulden sadaka olarak verdikleri miktarı

⁵⁶² “Müdâfaa-i Milliye'nin Güzel Bir Teşebbüsü”, **Tanin**, 30 Temmuz 1915.

doğrudan bu sefer doğrudan Müdâfaa-i Milliye şubelerine teslim edilmesi isteniyordu. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti çiftçilere şöyle seslenmişti:

“Alnının teri ile Temmuz sıcağı karşısında çıkardığın mahsulatı anbarına koyacağın surette etrafını çeviren birçok dilenci kıbtîlerle ne idüğü belirsiz serserilerin uzattıkları eli boş çevirmeyerek haline göre verdiği zahirenin yekunu ne kadar çoktur bilir misin? Çalışmayıp da şurada burada dolaşarak senin namuskar kazancından istifade için uzatılan dilenci açlara koyduğu zahire indallah makbul değildir. Çünkü ne dine ne vatana bu gibilerin faydası yoktur. Bu sene her köylünün yapacağı gibi sizin köyünüz dahi ehl-i zürranın hal ve vaktine göre hayır için gelenlere vereceği zahireyi aralarında toplayıp müdâfaa-i milliye cemiyetine getirecek olurlar ise işte bunun hayrı daha büyük olur. Çünkü bunun bir kısmı ile asker kardeşlerimize bulgur ve ekmek yapılıyor, bir kısmının parasıyla da üç beş yetimin gözyaşı siliniyor...Hemen simdiden aranızda bir komisyon yaparak işe başlayınız ve miktar-ı iane hakkında tanzim edeceğiniz mazbata ile kazanızın Müdâfa-i Milliye Cemiyeti’ne getiriniz”

Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti’nin bu ilanı, Birinci Dünya Savaşı vesilesiyle cemiyetlerin milliyetçi ve dini bir propaganda yoluyla hem savaşın yeniden üretimini cephe gerisi nüfusun üzerine yüklediklerini hem de toplumdaki vergi dışı kaynakları seferber etmeye yetkili bir meşru bağış tekeli oluşturduklarını gösteriyordu. Bunun yanı sıra, cemiyetlerin örgütlediği yardım kampanyalarının sadece üst gelir grubunun gönüllü bağışlarını toplamakla sınırlı bir faaliyet olmadığı, bunun ötesinde yerel ve somut dayanışma biçimlerini yerinden ederek milli ve soyut bir dayanışma biçimini geçerli kılmak; ücretli emek gücünü ve kazanç duygusunu teşvik etmek, yerel halkın dayanışması sayesinde geçimini karşılayabilen yoksulları toplum dışına itmek ve bunların yeniden üretim sorunlarını önemsizleştirmek yönünde propaganda işlevlerinin de olduğu görülmüyordu. Bu şekilde cemiyetler, Birinci Dünya Savaşı’nın kendilerine açtığı alandan istifade ederek, sermaye çağının insanların yeniden üretimini önemsizleştiren, üretimin amacını yeniden üretim amacından ayıran, alt sınıfların formel ve enformel sosyal güvencelerini tümüyle ortadan kaldıran sosyal politika mantığını Osmanlı İmparatorluğu’nda yaygınlaşmasına, böylelikle cephe gerisi nüfus içindeki sınıfsal ayrımların derinleşmesine katkıda bulunmuşlardı.

Yeniden üretimi sorununun kritik boyutlara ulaştığı 1917 yılında bu sosyal politika mantığı daha görünür hale geldi. Cemiyetler, savaşın başından itibaren cephe gerisindeki geçim sorunu meselesini salt muinsiz asker aileleri ile sınırlı olarak gündeme getirmişler ve bunları desteklemenin devlet dışı inisiyatiflerin görevi olduğunu savunmuşlardı. Fakat 1917 yılına gelindiğinde hem seferberliğin devamı nedeniyle gittikçe daha fazla aile muinsiz kalmış, hem de ücretler olağanüstü artan gıda ve eşya fiyatlarının oldukça gerisinde kalmıştı. Başta İstanbul ve büyük kentler olmak üzere İmparatorluk'ta geçim sorunu yönetilemez bir noktaya geldiğinde, hem devlet hem de cemiyetler cephe gerisi nüfusun yeniden üretimi konusundaki faaliyetlerini genişletmek zorunda kaldılar.

Devletin bunun ilişkili olarak aldığı önlemler, ücretli bir kesim olarak memurlar ile sınırlı tutulmuştu. Bu, Yunus Nadi'ye göre, herkes hayatını ve kazancını harbin olağanüstü koşullarına uydurduğu, böylelikle en büyük tacirden, küfeci hamala kadar serbest kazanç yolunda yürüyen kesimler kazançlarını eşya fiyatları oranında yükseltebildiği halde, yalnızca hazineden maaş ve ücret namıyla para alan memurların kazancının sabit kalmasıyla ilgiliydi.⁵⁶³ Buna karşı mecliste bir kanun yapılarak maaşı 1000 kuruş ve altında olan memurlara %20; 1000 kuruşun üzerinde maaş alan memurlara %15 oranında maaş zammı yapılmıştı. Fakat zamlı haliyle bile maaşlar artan gıda fiyatlarının gerisinde kalınca İaşe-i Umumiyye İdaresi her ay belirli miktarda gıda maddesini memurlara piyasa fiyatının altında satılmaya başlamış ve günde 1000-1500 memura yemek verebilecek ve fiyatları piyasa hareketliliği ile sürekli değişmeyecek *memurin lokantaları* kurmuştu.⁵⁶⁴

Öte yandan 1917 yılı itibariyle yarı resmi gönüllü kuruluşlar da iaşe faaliyetlerine girişmişlerdi. Örneğin 1917 yılında Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Dersaadet ve ona bağlı olan yerlerde tahsil gören 1780 yoksul ve şehit çocuğunun günlük iaşesini karşılayacağını ilan etmişti.⁵⁶⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti aynı yıl yoksullara ücretsiz yemek dağıtmak amacıyla “aile matbahları” (aile mutfakları) kurmuş, Hilal-i Ahmer Cemiyeti ise daha sonra bu faaliyeti kurduğu aşevleri ile

⁵⁶³ Yunus Nadi, “Musaib ve Müstehasin bir Tedbir”, **Tasvir-i Efkâr**, 22 Eylül 1916

⁵⁶⁴ “Memurin Lokantası”, **Tasvir-i Efkâr**, 1 Ağustos 1917.

⁵⁶⁵ “Müdâfaa-i Milliye'nin Fakir Talebeyi İaşesi”, **Tasvir-i Efkâr**, 2 Mayıs 1917.

İstanbul'da yaygınlaştırmıştı. Hilal-i Ahmer aşevleri, İstanbul'daki yoksulların iâşesi ile ilgili yapılan en kapsamlı faaliyet olmuştu. *Tasvir-i Efkâr*, bu gibi parasız aşhanelerin savaştan devletlerin hemen hepsinde kızılhaç ve benzeri cemiyetler veya hükümet, belediye gibi kurumlar vasıtasıyla çoktan kurulduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nda eksik kalmış bu faaliyetin de sonunda Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin çabasıyla hayata geçirildiğini ve şimdilik yalnız Şehremaneti'nde bir aşhane kurularak her gün 1000 fukaraya sabah ve akşam parasız sıcak yemek verileceğini haber veriyordu.⁵⁶⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti bu gibi aşhaneleri ahalinin en fakir ve en muhtaç kesiminin istifa edecek şekilde İstanbul'un her tarafında kurmak niyetindeydi. Bu amaçla Hilal-i Ahmer Cemiyeti memurları ve mahalle imamları aşhane kurulacak mahallerde dolaşarak muhtaç ailelerin adları ve sayıları kayıt altına almışlar, bu kayıtlara göre vesikalar çıkarmışlardı. *Tasvir-i Efkâr*'a göre Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ni bu hayırlı teşebbüsünde yalnız bırakmamak gerekiyordu. Binlerce fakir ve muhtacın parasız iâşesini yalnız bir cemiyetin üzerine yüklemek doğru olmazdı. Zenginlerin ve hatta orta hallilerin de şu hayırlı iş için Hilal-i Ahmer'e nakdi yardımda bulunması gerekiyordu. Hele harb esnasında zengin olanlar için bu yardım ahlaki ve vicdani bir görevdi. Onlar herkesten fazla bu hususta yardım etmeliydi ki bu şekilde harp kazançlarının zekatını, yine harp yüzünden fakir düşen ve zaruret çekenlere vermiş olacaklardı.

Tasvir-i Efkâr'ın bu çağrısına harp zenginleri içinden küçük bir grubun itibar ettiği ve olağanüstü kazançlarına kıyasla küçük miktarlarda bağışta bulundukları görülüyordu. Hilal-i Ahmer aşhanesine tüccarlar, mebuslar, memurlar, orta ve üst gelir gruplarından bağışlar gelmişti. Bunların ismi ve ne kadar bağışta bulundukları *Tasvir-i Efkâr*'da düzenli olarak yayınlanıyordu. Bağışçılardan biri son birkaç ay içinde üç dört bin lira hayır işlerine harcayan zeytinyağı ve sabun imalatçısı *Yazıcızade Hakkı Bey*'di. Milli iktisattan bekleneni yaparak aşhane için 100 lira bağışta bulunmuştu. Tüccardan Mehmet Hayri Bey 500 lira, *Bayramzade İsmail Hakkı Bey* aşhaneler devam ettiği müddetçe her ay 50 lira, *Reiszade Mehmed Bey* de her ay 10 lira vermeyi taahhüt etmişti. Muhacir tacirlerden Ahmet Nurettin Efendi 20 lira bağışta

---

⁵⁶⁶ “Hilal-i Ahmer'in Hayırlı Bir Teşebbüsü”, *Tasvir-i Efkâr*, 28 Şubat 1917

bulunmuştu. Karesi Mebusu *Hasan Beyzade Ferhad Bey*, Meclis-i Ayan üyesi *Bahur Efendi* ve *Tasvir-i Efkâr* Gazetesi yönetimi de bağışçılar arasına katılmıştı. Toplanan bu bağışlardan sonra Hilal-i Ahmer aşhanesinden günlük olarak faydalanan yoksul sayısı ancak 20.000'e ulaşmıştı.⁵⁶⁷

Yoksulluk meselesine dair izlenen bu politika, yeniden üretimi bir hak olmaktan çıkaran ve bunu tümüyle sermayedarların gönüllü bağışlarına bağımlı kılan bir sosyal politikaya işaret ediyordu. Bu, savaş zenginlerine kazandıkları sermayeyi kamuoyunda aklama imkanı sağlarken, yeniden üretim sorununu da yönetilebilir bir sınırdan tutmaya hizmet edecekti. Bu eğilim, Harp Kazançları Vergisi tartışmaları sırasında Yunus Nadi tarafından da ifade edilmişti. Yunus Nadi eğer savaşın sağladığı imkanlarla zengin olanlar Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin aşhanelerine yeterli bağışı yapmış olsalar, Harp Kazançları Vergisi Yasası'nın hiç gündeme bile gelmeyeceğini ileri sürmüştü; sosyal yardımın, halkın adaletsizlik duygusundan kaynaklanan öfkesini dindirerek devletin sermaye ve sermayedarlar yararına yasama faaliyetlerinde bulunmasını kolaylaştıracağını savunmuştu:

“Esasında ve şeklinde pek şedid görünen bu teklifin ortaya çıkarılmasındaki sebep ve hükümetin harp kazançlarının tevellüd ettiği umumi ve ictimai gayz (öfke) ve kindir. Düşünüyoruz ki zenginlerimiz kendi rızaları ile umurun sefaletini tevherine (azaltmaya) hizmet etmekle bu teklifin pek esaslı tadilata uğratılmasını hak etmiş olacaklardır. Layicenin kanuniyet kesb etmesiyle tatbikati neticesinde mükelleflerin vereceği vergiyi şimdi 8-10 milyon hiç olmazsa 6-7 milyon lira olarak tahmin edenler vardır...Halbuki zenginlerimiz, memlekette sefaletin tehvinine vasi mikyas (büyük ölçüde) iştirak etseler asıl ve hamiyetkâr bir muavenet ve mürüvvet ile evvela Efkâr-ı umumiyyeyi kazanırlar. Saniyen, kanun layicesinin kendi lehlerine olarak... tadiline çalışabileceklere kuvvet vermiş olurlar. Salisen ve binnetice hem pek hayırlı bir iş görmüş, hem de ucuz kurtulmuş bulunurlar”⁵⁶⁸

Bu bağlamda sosyal yardımı örgütleyen sivil toplum cemiyetleri, İstanbul başta olmak üzere tüm İmparatorluk'ta savaş boyunca artan yeniden üretim sorunlarından doğan çelişkileri etkisiz hale getirme, harp zenginlerine karşı gelişen toplumsal tepkileri uzlaşmaya çevirme ve yoksulluk sorununu çözmeksizin yönetebilir kılma

⁵⁶⁷ “Hilal-i Ahmer'in Hayırlı Bir Teşebbüsü”, *Tasvir-i Efkâr*, 1 Mart 1917; “Aşhane İanesi”, *Tasvir-i Efkâr*, 4 Mart 1917

⁵⁶⁸ “Günde Lâakal 1000 Lira” *Tasvir-i Efkâr*, 13 Ocak 1918.

işlevlerinde bulunarak sadece bir ulus formuna değil, aynı zamanda kapitalist forma da bürünen devletin bir uzantısı gibi hareket etmişlerdi.

4.2. Birinci Dünya Savaşı'nda Güvencesizleşen ve İşçileşen Kadınlar

Savaşa katılan tüm ülkelerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da savaşın asıl yükünü taşıyan toplumsal kesim, yakınlarını cepheye gönderen kadınlardı. Cephe gerisinde kadınlarla birlikte yaşlılar ve yirmi yaşından küçük çocuklar da vardı. Bununla birlikte verili toplumsal ilişkiler hane içi yeniden üretim sorumluluğunu kadına verdiğinden savaşın yarattığı yeniden üretim krizi ile doğrudan yüzleşen özne, kadınlar olmuştu. Savaş zamanına kadar, erkeklerin üretim ve hanenin geçiminden sorumlu, kadınların ise hane içi yeniden üretim faaliyetleriyle özdeşleştiği toplumsal işbölümünü üretme ve koruma işlevini sürdüren devletler, savaşla birlikte erkekleri kitlesel olarak cepheye çekerek fiilen kadınları hem üretim hem de ailenin geçiminden sorumlu kılmışlardı. Şüphesiz bu, kadınların önemli bir kısmı için tümüyle yeni bir durum değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun kırsal bölgelerinde kadınlar, eskiden beri, ürünlerin ekiminden pazarda satımına kadar tarımsal üretime etkin olarak katılıyordu. Kapitalist ilk birikim sürecinde de önce eve iş alma yoluyla, daha sonra kentlere göç ederek üretim sürecinin azımsanmayacak bir parçası haline gelmişlerdi.⁵⁶⁹ Sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam edilen kadınlar, kendi geçimlerini sağlamak için kamusal alanda daha fazla görünürlük kazandıkça kadınların serbestliği de disiplin altına alınması gereken bir mesele olarak görülmüştü. Nitekim, 19. yüzyıl bir yandan kadınların gittikçe verili hane içi ilişkilerden bağımsızlaşarak, kamusal yaşama dahil olmasına; öte yandan gerek devletin gerekse kentteki muhafazakar erkek nüfusun kadınları hane içinde tutmak ve kamusal hareketliliğini kısıtlamak yönündeki faaliyetlerine tanık olmuştu.⁵⁷⁰ Kapitalist ilk birikim, “özgür emek” kategorisini

⁵⁶⁹ Donald Quataert, Ottoman Women, Households and Textile Manufacturing, 1800–1914, **Women in Middle Eastern History Shifting Boundaries in Sex and Gender**, Ed. by Nikki Keddie, Beth Baron, New Haven, Yale University Press, 1991, pp. 161-176.

⁵⁷⁰ 19. yy boyunca kadın bedeni ve hareketliliğinin disiplin altına alınma sürecine dair literatür için bkz. “Gülhan Balsoy, “Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması” **Toplumsal Tarih**, No: 223, Temmuz 2012, ss. 22-27; Tuba Demirci, Selçuk Somel, “Women’s Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century”, **Journal of the History of Sexuality**, Vo:17, No:3, 2008, pp. 377-420; Madeline C. Zilfi, Osmanlı İmparatorluğu'nda

doğurmuşsa da tüm dünyada olduğu gibi ne üretim sürecinde ne aile içinde ne de kamusal alanda kadınların özgürlüğü ve eşit temsili hayata geçirmemiş; aksine erkeği ücretli emek gücü, kadını ise emek gücünü yeniden üreten bedava emek gücü olarak kodlamıştı. Toplumlarda egemen cinsiyet kodu kadını -doğrudan üretim faaliyetine katılsa dahi- bir üretici özne olarak görmüyor; kazancını iş karşılığı verilen ücretten çok haneye gelir getirici bir faaliyet olarak kabul ediyordu. Bu nedenle kadınların emeği yeniden üretim alanında olduğu gibi üretim alanında da değersizleşmiş ve bu, ücret eşitsizliği olarak somutlaşmıştı.

1908 Devrimi, Osmanlı kadınlarının bu toplumsal ilişkilere karşı mücadele etme alanını genişletmişti. Kadınlar devriminin salt izleyicisi değil bizatihi onun aktif özneleri olarak meşrutiyet dönemi boyunca devrimin “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” sloganından paylarına düşen hakları talep etmişlerdi. Bu talepler, eşit iş, ücret ve oy hakkı gibi kamusal taleplerinin yanı sıra hane dışına çıkmak, sokakta rahatsız edilmeden yürümek, eşlerini özgür olarak seçebilmek ve yeniden üretim faaliyetlerini değerli kılmak gibi özel talepleri de içeriyordu.⁵⁷¹ Bu talepler, esas olarak meşrutiyet döneminin yönetici elite yakın bir grup eğitilmiş ve entelektüel kadının oluşturduğu örgütler ve çıkardıkları yayınlar yoluyla iletiliyor, kamuoyunda kadınların özgürleşmesi yönünde bir baskı yaratıyordu. Öte yandan, Osmanlı kadın hareketi, sadece yönetici elite yakın çevrelerle sınırlı bir hareket değildi. 1908 sonrası artan işçi grevlerinde kadınlar kimi zaman bu grevlere öncülük ederek kimi zaman da aktif katılımcısı olarak hem sınıf çıkarlarını korumak için, hem de kadınları değersizleştirmenin bir yolu olarak da işleyen fabrikalarda ücret eşitsizliği ve cinsiyet ayrımcılığına dayalı çalışma ilişkilerini değiştirebilmek için mücadele etmişlerdi.⁵⁷²

Kölelik, **a.g.e.**; Müge Özbek, “The Regulation of Prostitution in Beyoğlu (1875-1915)”, **Middle Eastern Studies**, Vol: 46, No: 4, 2010, pp. 555-568; Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı’nda, **a.g.e.**

⁵⁷¹Fatma Büyükkara Yılmaz, Tülay Gençtürk Demircioğlu, **Kadınlar Dünyası: 1-100. Sayılar (Yeni Harflerle)** İstanbul, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009.

⁵⁷² 1895 yılında Selanik’teki büyük bölümü kadın ve kız çocuklarından oluşan 800 işçi çalıştıran iki fabrikada kız çocuklarının işe başlama yaşı, erkek çocuklarından %50 oranında daha düşük olup; Balkanlar’da 1908’de üretime geçen ve işçilerin yarısından fazlası genç kadınlardan oluşan bir fabrikada kadınlar günlük 3-7 kuruş ücret alırken, erkekler 5-9 kuruş ücret alıyordu. Veriler için bkz: Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

1908 sonrasında kadınların grevlerin örgütleyicisi ve aktif katılımcısı olduklarına dair bkz. Nicole A.N.M. van Os, “Bursa’da kadın işçilerin 1910 grevi”, **Toplumsal Tarih** Vol: 7, No: 39, 19917, pp.7-

Savaş başlamadan önce, İstanbul ve büyük kentlerde çoğu küçük ve orta ölçekli atölye ve fabrikalarda yaklaşık 35.000 işçi çalışıyordu. Bu işçiler arasında özellikle tekstil ve tütün sektörlerinde kadınlar hiç de azımsanmayacak bir yer tutuyordu.⁵⁷³

Birinci Dünya Savaşı, kadın hareketinin milliyetçi ideolojiye eklenmesi için gerekli koşulları yarattı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Balkan Savaşları sırasında bile İmparatorluk'ta yayılan milliyetçi ideoloji kadın hareketini tümüyle etkisi altına alamamıştı. Balkan Savaşları sırasında kadın hareketi içinden bir eğilim, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile daha organik bir ilişki geliştirmiş ve milli iktisat düşüncesine Müslüman-Türk girişimciliğin gayrimüslim sermayeyi tasfiye edecek şekilde yaygınlaştırması propagandasına sahip çıkmıştı. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm unsurlarının kardeşliğini savunan, Balkan Savaşları boyunca tırmanan iç savaşın esas olarak erkeklerin savaşı olduğuna ve kadın hareketinin siyasetler üstü olması gerektiğine inanan bir eğilim de mevcuttu.⁵⁷⁴ Birinci Dünya Savaşı, kadınların gerek kamuoyu nezdinde gerekse işçi hareketi içinde yürüttüğü örgütlü mücadeleye büyük bir darbe vurmuştu. Osmanlı kadın hareketi, çağdaşı olan İngiliz sufrajet hareketine benzer şekilde milli çıkarları önceleyerek kadın hakları mücadelesini geri plana itmişti. Yönetici elitte yakın ilişkilerde olan kadınlar bu süreçte Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti gibi yarı resmi sivil toplum kuruluşlarına dahil olmuş, bu şekilde hem İttihat ve Terakki Cemiyeti ile daha organik bir ilişki içine girmiş, hem de savaşın yeniden üretimine iktisadi ve ideolojik olarak katkıda bulunmuşlardı. Aynı süreçte işçi sınıfı içerisindeki kadınların da sınıf hareketinin geneli gibi dört yıllık bir sessizliğe büründüğü görülüyordu. Bunların önemli bir kısmının da dış ticaret aksaklıkları ve üretimin militer bir içerik kazanması nedeniyle işsiz kalarak yeni iş arayışına girdikleri tahmin edilebilirdi.⁵⁷⁵

---

10. Bursa'da 1910 yılında kadın işçiler tarafından örgütlenen grevde kadınlar "Beş Bin Kadın İşçi" imzalı bir dilekçe yazarak ücretler, çalışma saatleri ve çalışma sırasında fiziki şiddetle ilgili şikayetlerini hükümete iletmışlerdi. Hükümetimizin nazar-ı Dikkatine *İştiraki*, n. 2, 5 Mart 1910.

⁵⁷³ Nicole A.N.M. van Os, "Ottoman Muslim Women", **a.g.e.**

⁵⁷⁴ Emine Seher Ali, "Anasır-ı Osmaniye" **Kadınlar Dünyası**, n.10, 1914.

⁵⁷⁵ Nicole A.N.M. van Os, "Ottoman Muslim Women and Work during the First World War", **a.g.e.**

Birinci Dünya Savaşı, halihazırda emek gücüyle geçinen kadınların yaşam koşullarını zorlaştırmakla kalmadı. Kırdan görece kendine yeterli bir hayat sürebilen kadınları üretim ve geçim aracından ayırırken, kentte savaştan önce çalışma mecburiyetinde olmayan birçok kadını da emek gücüyle geçinmeye mecbur kıldı. Kadınlar, savaşla birlikte geçimlerinden tek başına kendileri sorumlu hale gelmiş ve geçinmek için emek gücünü satmak mecburiyetinde kalmışlardı. Bununla birlikte verili toplumsal ilişkiler içinde özellikle kentli kadınların önemli bir kısmı ne ücretli emeğin gerektirdiği vasıflara, ne hareket özgürlüğüne, ne de çalışma koşullarını müzakere edebilme olanağına sahipti. Bu nedenle çalışmaya mecbur kalan birçok kadın için seks işçiliği tek seçenek haline geldi. Birinci Dünya Savaşı literatürü, Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş boyunca fuhuşun özellikle Müslüman kadınlar arasında görülmemiş bir düzeyde arttığını vurgulamaktadır. Mütareke dönemi verilerine göre, İstanbul'da kayıtlı ve kayıtsız toplam 4500-5000 civarı kadın hayatını seks işçiliği yaparak kazanıyordu. Bunlardan vesikalı olarak çalışanların sayısı Sıhhiye Heyeti'nin verisine göre 1.367'si gayrimüslim 804'ü müslüman olmak üzere, 2.171'di.⁵⁷⁶ Savaş döneminde ise kesin veriler olmamakla birlikte bu sayının çok daha fazla olduğu tahmin ediliyordu.

Ahmet Emin Yalman'a göre, Birinci Dünya Savaşı, halkın zihniyetinde dinin yerine iktisat fikrini alması bakımından önemli bir momentti. Savaşın yeniden üretiminde milli iktisat propagandası, dini propagandaya göre daha işlevliydi. Bu nedenle eskiden fuhuşla geçimini sağlayan müslüman kadınlar hem toplumun hem de polisin şiddetli yaptırımlarına uğrarken, Birinci Dünya Savaşı bunu hem normalleştirmiş hem de milli iktisat düşüncesi içinde meşrulaştırmıştı. Bu dönemde, artan zührevi hastalıklar nedeniyle alınan tedbirler kapsamında fuhuşla geçimini sağlamak zorunda kalan kadınlar kayıt altına alınarak vesikaya tabi tutulmuş ve müslüman kadınların fuhuş için ayrı mahalleler oluşturması kabul edilmişti. 18 Ekim 1915 tarihinde yayınlanan Emraz-ı Zühreviyyenin Men'-i Sirayeti Hakkında Nizamname, fuhuşu yasaklamaktan çok düzenlemeyi hedefliyordu.⁵⁷⁷ Bu

⁵⁷⁶ Zafer Toprak, **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm 1908-1915**, 2.bs, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s.118-119.

⁵⁷⁷ A.e. s.139.

düzenlemeye göre, İstanbul'da ve taşrada fuhuşla geçimini sağlamak isteyen kadın, 18 yaşından büyükse Zabıta-i Ahlakîyye Müdüriyeti'ne müracaat edip fakr-u zaruret içinde bulunduğunu ve başka surette hayatını kazanamadığını beyan ederek izin ve vesika talep edecek; bu kadına önce, bu işten vazgeçmesi, hayatını başka şekilde kazanması için nasihatta bulunulacak, ikna edilemediği takdirde kimlik belgesi alınarak Emraz-ı Zühreviyye Müdüriyeti'ne gönderilerek muayene ve kayıt işlemleri başlatılacaktı.⁵⁷⁸

Müslüman kadınların fuhuş yapmasını onaylamak anlamına gelen bu tedbir ve düzenlemeler, Yalman'a göre milli iktisat taraftarlarınca yabancı ve gayrimüslim seks işçilerine giden paradan tasarruf edilmesi bakımından desteklenmişti de.⁵⁷⁹ Bu, ne kadar o dönem farklı kavramlarla ifade edilse de fuhuşun zihinlerde bir seks işçiliği olarak algılanmaya başlandığını gösteriyordu. Bu, gittikçe daha fazla kadının seks işçisi olarak çalışma mecburiyetinin yanı sıra savaşa birlikte seks işçiliğinin daha fazla gelir sağlayıcı bir iş haline gelmesiyle de ilgiliydi. Genelevler, o günün ifadesiyle umumhaneler, gelirlerinin önemli bir kısmını savaşta evlerinden ayrılarak cepheye gönderilen askerlerden sağlıyordu. Öte yandan harp zenginleri savaşta elde ettikleri olağanüstü servetlerini çoğunlukla seks işçileri ve eğlence ile harcıyorlardı. Dersaadet Polis Mektebi Müdürü Mustafa Galip Bey'in ifadelerinden anlaşıldığına göre savaş sırasında fuhuş özellikle Müslüman kadınların içinde yaygınlaşmıştı. İstanbul'un tüm servetini gayrimeşru kaynaklara tahsis ettiğinden, bu sırada zorlayıcı hayat şartlarının kurbanlarının da dikkate değer oranda arttığından bahseden Mustafa Galib Bey, bunun kentteki asayiş bozduğundan bilhassa İstanbul ahali-i müslimesinin bir gayya-i müsibete (müsibet kuyusuna) doğru yuvarlanıp gittiğinden yakınmıştı.⁵⁸⁰

Sadece İstanbul'da değil, taşradaki kadınlar arasında da seks işçiliği önemli oranda artmıştı. Cumhuriyet döneminde hem savaşların sona ermesi hem de yasaklayıcı önlemler nedeniyle seks işçiliği istatistikleri düşmüş olmasına rağmen, Zabıta sicilleri ve İstanbul Emraz-ı Zühreviyye Müdüriyeti'nin 1925 yılı verileri seks

---

⁵⁷⁸ A.e. 143.

⁵⁷⁹ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda, **a.g.e** s.285

⁵⁸⁰ Mustafa Galib (Baysanlı), **Dersaadet Polis Mektebi Müdürü'nün Kaleminden Fahişeler Hayatı ve Redâet-i Ahlâkiyye**, Ed. by Yücel Yiğit, Yasin Özdemir, İstanbul, Libra Yayıncılık, 2021, s. 60.

işçilerine dair daha ayrıntılı sosyolojik bilgiler içermektedir.⁵⁸¹ Bu verilere göre, Zabıta sicillerine kayıtlı 2.153 seks işçisinden 917'si İstanbullu, 1.236'sı taşralı, 899'unun yaşı yirminin altındaydı. İstanbul Emraz-ı Zühreviyye Müdüriyeti'ne kayıtlı 500 seks işçisi kadının 410'u şehirli, 90'ı köylü idi. 313'ü evlilikten önce, 45'i boşandıktan sonra 137'si kocası öldükten sonra seks işçiliğine başlamıştı. Bunlardan 146'sı kimsesiz ve tecavüz sonucu, 196'sı yoksulluk ve sefalet nedeniyle bu işi yapmaktaydı. Bu kadınlardan 346'sının ebeveyninin her ikisi de hayatta değildi.

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte kadınlar seks işçiliği dışında da cinsel şiddet ve sömürü biçimlerini daha fazla yaşar hale gelmişlerdi. Bununla ilişkili olarak Dahiliye Nezareti'nden 1915 yılı başında gönderilen bir emirnamede din, namus ve vatan uğrunda hudut boylarında canlarını feda ederek savaşan askerlerin memleketlerinde kalan ailelerine bazı mahallerde taarruz ve tecavüz edilmekte olduğundan bahsedilmiş; bu gibi asker ailelerinin koruma altına alınarak tecavüz edenler olduğu takdirde tutuklanıp Divan-ı Harb'e gönderilmesi istenmişti.⁵⁸² Fakat bu ceza tehdidinin sorunu çözmediği, 1917 yılında *fi'l-i şen'i* ve *hetk-i ırz* şikayetiyle yazılan yüzlerce dilekçeden anlaşıyordu.⁵⁸³ Savaş sırasında birçok asker zevcesi kadın, köylerindeki askeri görevliler, cepheye gitmemiş erkekler veya doğrudan yüz yüze geldikleri yerel devlet görevlileri tarafından tecavüze uğramıştı.

Yiğit Akın'ın çalışmasına göre de devleti temsil eden asker ve memurlar, taşrada kadınların birer cinsel sömürü aracı haline gelmesinde önemli rol oynamışlardı. Savaşı üretmekle sorumlu askerler, kimsesiz kalan kadınların yiyeceğine ve hayvanlarına el koymakla kalmıyor, kimi zaman bu kadınları evlerinden de atıyorlardı. Çaresiz kalan kadınlar, ellerinde kalan yiyeceği ve evlerini koruyabilmek için Tekalif-i Harbiye görevlileri, iâşe memurları, jandarma ve polis gibi taşrada devleti temsil eden kimselerle cinsel münasebette bulunmaya zorlanıyorlardı. Kayseri belediye başkanı Ahmed Bey, bizzat kendisinin aylık 30 kuruşluk muinsiz maaşını alabilmek için bu memurların cinsel taleplerini kabul ettiğine tanık olduğunu

⁵⁸¹ Zafer Toprak, Türkiye'de Kadın Özgürlüğü, **a.g.e.** s.120.

⁵⁸² BOA.DH.EUM.MTK. /79-34/H-16-02-1333 -

⁵⁸³ BOA.DH.EUM.2.Şb/35-1/H-26-05-1335.

bildiriyordu.⁵⁸⁴ Dolayısıyla muinsiz aile maaşı uygulamasının, kadınlar arasında fuhuşu engellemek bir yana, bizatihi fuhuşu genelleştirmek gibi bir işlevi olduğunu görülmüyordu. Karaman İdadisi Riyaziyye Muallimi Sapançalı H. Hüseyin'in yazdığı *Karaman Ahval-i İctimaiyye Coğrafiyye ve Tarihiyyesi* adlı kitapta da devlet memurlarının kadınları kendilerine tâbi kılarak seks işçiliğine zorlayan en önemli etken olduğu belirtiliyordu. Savaş sırasında Karaman'da muallimlik yapan Sapançalı Hüseyin, Karaman'daki kadınların koşullarıyla ilgili şu bilgileri kaydetmişti:

“12 yaşından ufak kızlardan 30-40 yaşına kadar muhtelif sinnde (yaşta) gelinler yoldan çıkarılır. Bilhassa seferberlikte çoğaldılar. Başlıca amil tahsildar ve jandarma, polis ve iâse memurlarıdır. Çünkü erkek namına kimsesi kalmayan genç gelinler maaş çıkartmak, maaş almak, zahire koparabilmek, firar kocasını saklamak için bu memurlara tabasbus ve müdahineye (yaltaklık ve dalkavukluğa) mecbur idi.”⁵⁸⁵

Kadın bedeninin cinsel sömürüye açık hale gelmesi, kadınların ücrete tabi hale gelmesinin bir biçimiydi. Bunun bir başka biçimi ise fakr-u zarurete düşen kadınların diğer savaştan ülkelerde olduğu gibi savaş üretimine entegre olacak şekilde çalışma hayatına atılmasıydı. Kadınların çalışması meselesi, Meşrutiyet döneminin en tartışılan meselelerinden biriydi. Meşrutiyet aydınları ve yöneticilerinin önemli bir kısmı, kadınların çalışma hayatına katılmasını destekliyorlardı. Özellikle kendilerini milli iktisat fikrini yaymaya adanmış *İktisadiyyat* gibi kimi yayınlar köylerde kadınların bu denli üretime katılırken İstanbul gibi büyük şehirlerinde kadınların çalışma hayatından uzak kalmasını ve iktisadi kalkınmaya hiçbir yönden katkı sağlamayışını eleştiriyorlardı.⁵⁸⁶ Benzeri bir tutum, feminist bir gazete olan *Kadınlar Dünyası* Gazetesi'nde de mevcuttu. 1913 senesinde yayına başlayan gazetenin birçok yazısı, kadınların milli firmalardan alışveriş yapmalarını ve gerek girişimcilik gerekse işçilik yoluyla milli iktisadi hayata katılımlarını teşvik etmek üzerineydi. Kadınlar Dünyası dergisi etrafında örgütlenen Osmanlı feministlerinin hemen hepsi çalışma hayatına

⁵⁸⁴ Yiğit Akın, *When the War Came Home*, a.g.e.

⁵⁸⁵ Karaman İdadisi Riyaziyye Muallimi Sapançalı H. Hüseyin, *Karaman Ahval-i İctimaiyye Coğrafiyye ve Tarihiyyesi*, Ed. by Dr. İbrahim Güler, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s.77.

⁵⁸⁶ “Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi”, *İktisadiyyat*, n.23, 28 Temmuz 1332.

katılmanın, onları özel ve kamusal alanlarında özgürleştireceğine ve milli iktisat fikri içinde kendilerine bir kurtuluş alanı açılacağına inanıyorlardı. Buna karşın, gerek Osmanlı aydınları içinde gerekse toplumun erkek nüfusu içinde kadınların çalışmasına muhalefet eden önemli bir kesim mevcuttu. Kadınların çalışmasına karşı muhalefet, sadece kadınların kamusal görünürlüğünden rahatsız olan ve kadın bedeninin disiplin ve kontrol altında tutulmasını ahlaki ve dini bir gereklilik sayan dinsel propagandadan kaynaklanmıyordu. Bu muhalefet, aynı zamanda erkeği üretici güç, kadını ise emeğin yeniden üretimin bedava işçileri olarak kabul eden ve kadınların çalışma hayatına katılımının bu kapitalist toplumsal işbölümünü baltalamasından kaygı duyan liberal iktisadi düşünceden de kaynaklanıyordu.⁵⁸⁷ Meşrutiyet dönemi her ne kadar örgütlü kadın hareketine alan açmışsa da bu kadın örgütleri daima devlet tarafından gözetim altında tutuluyordu.⁵⁸⁸

Savaş hükümeti ve genel olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin savaş boyunca kadınları birer emek gücü haline getirmek gibi bir amacı olduğunu vurgulamak gerekir. Bu, hem erkek nüfusun cepheye alınması hem de gayrimüslim emek gücünün tehcir politikaları sonucu İmparatorluk'tan gönderilmesi nedenleriyle bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte kadınların emek gücü haline gelmesi milli iktisat taraftarlarının milli bir işgücü yaratma çabalarının da bir parçasıydı. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığı ile bilinen gazetelerden Tanin Gazetesi'nde kadınların da savaşta erkekler gibi seferber edilmesi gerektiği yönünde yazı ve haberler görebilmek mümkündü. Bu haberlerden biri, Erzurumlu kadınların bu savaşta silah altına alınan eş ve çocuklarına cephane taşıdıkları, bu şekilde 93 Harbi kadınlarının kızları olduklarını ispat ettiklerini dile getiriyor ve 93 Harbi'nde Erzurumlu kadınların erkeklerin yokluğunda Rusların eline geçen kalelerini nasıl ellerine aldıkları balta, bıçak gibi silahlarla geri aldıklarından ve Erzurum'u Rus istilasından kurtardıklarından bahsediyordu.⁵⁸⁹ Bir başka yazıda, savaşın asıl kahramanlarının kocalarını, kardeşlerini, oğullarını savaşa gönderen onların

⁵⁸⁷ Zafer Toprak, Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm, **a.g.e.**

⁵⁸⁸ Nazan Maksudyan, "This Time Women as Well Got Involved in Politics!": Nineteenth Century Ottoman Women's Organizations and Political Agency", **Women and the City, Women in the City: Agendered Perspective on Ottoman Urban History**, Ed. by Nazan Maksudyan, New York, Berghahn Books, 2014, pp.107-138.

⁵⁸⁹ "Erzurumda Osmanlı Kadınları", **Tanin**, 7 Ocak 1915.

yiyeceklerini, giyeceklerini taşıyan, yaralarını tedavi eden asil ruhlu kadınlar olduğu söyleniyor ve halifenin tüm müslümanları cihata davet eden fetvasının sadece erkeklere değil kadınlara da buyrulduğu vurgulanıyordu.⁵⁹⁰ Yazıya göre bu savaş, diğer savaşlardan tümüyle farklıydı. Avrupa ve bütün cihan pek çok zamandan beri böyle bir harp görmemişti. Bu fark, sadece savaşın dehşet verici büyüklüğünden kaynaklanmıyordu. Bu, aynı zamanda milletlerin bütün kuvvetlerinin zafer yolunda bir araya getirilmesi itibariyle de daha önce görülmemiş bir savaştı. Böyle bir zamanda her memleketi eski savaş geleneklerini ihya ederken, bizim de İslam'ın eski muhaberelelerindeki geleneği hatırlamamız, 93 Harbi'nde nasıl erkek ve kadın cihada hep birlikte gittiğimizi, islamı ihya edenlerin kadınlar olduğunu nazar-ı dikkate almamız gerekiyordu.

Kadınların ulusun bir parçası olarak öne çıkarılması ve seferber edilmesi düşüncesi, önceki bölümlerde dile getirdiğimiz gibi savaşan devletlerin hemen hemen tümünde söz konusu olmuştu. Kadınlara yönelik bu politika, Birinci Dünya Savaşı'nın ilksel birikim perspektifi içinde oldukça önemli bir yer tutuyordu. Bu şekilde devletler, kadınları savaşın ve kutsal birlik olarak ulusun asli parçalarından biri ilan ederek gerek cepheyi gerekse cephe gerisini örgütlemeyi ve savaşın yeniden üretiminin sorumluluğunu kadınların üzerine yüklemeyi hedeflemişti. Bu perspektif Almanya ve İngiltere'de çok daha belirgindi. 1915 yılında Almanya'da hayata geçirilen *Hindenburg Programı* ile 14-20 yaş aralığındaki tüm kadınların yardımcı kuvvetler olarak savaş üretimine katılmasını zorunlu hale getirilmesi, İngiltere'de kadınlardan oluşan silahlı gönüllü alaylar kurulması, hem kadınların hem de var olan kadın hareketinin savaş üretimine ve milliyetçi ideolojiye eklemlenmesini mümkün kılmıştı. Savaş sırasında ortaya çıkan bu perspektif, Osmanlı İmparatorluğu'nda oldukça ilgiyle izlenmişti. Tanin Gazetesi'nde yer alan bir makale, Avrupa'daki kadınların seferber edilmesine yönelik bu tartışmalara dair detaylı bir analizde bulunuyordu.⁵⁹¹ Makale, savaşın kadınların hak ve özgürlükler bakımından erkeklerle eşit olması önündeki en temel engeli ortadan kaldırdığını, artık kadınların da erkekler gibi seferberliğe dahil edileceğini, dolayısıyla savaşa gitmek meselesini kadınların eşit haklara sahip

⁵⁹⁰ “Cihat ve Kadınlarımız”, **Tanin**, 8 Ocak 1915.

⁵⁹¹ “Harb ve Kadınlar”, **Tanin**, 24 Ocak 1915.

olmaması için bahane gösterenlerin argümanlarının desteksiz kaldığını ilan ediyordu. Her millet, elinde bulunan kuvvetlerin hepsinden son haddine kadar istifade etmeye çalışırken ahalinin yarısını teşkil eden kadınların kuvvet ve meziyetlerinden faydalanmamak israf demektir. Üstelik kadın hakları taraftarları kadın ve erkekler de kadınların savaş sırasında seferber edilmesini destekliyordu. Örneğin Goliç Paşa hazretleri (Goltz Paşa) Almanya’da bu meseleye dair bir risale yazmıştı. Bu risaleden başka Dr. Agnes Von Harnack tarafından *Harb ve Kadınlar* başlıklı bir risale yazılmıştı. Dr. Harnack’ın fikrince erkekler hayat-ı askeriye alındığı gibi kadınlar için de bir hizmet ihdas edilmeliydi. 14 ila 20 yaşları arasındaki kızlar, hükümetin nezareti altında birer sene için ameli bir surette terbiye edilmeli, ilk altı ayda kadınlara basit bir surette yaşayan bir aile için ev idaresi hakkında ne bilmek lazımsa onu öğretmeli, daha sonra bir kısım kadınlara çocuk terbiyesi diğerlerine hasta bakıcılık, bahçe işleri, dikiş ve biçki gösterilmeliydi. Hizmet senelerini ifaya davet edilen kızlar, büyük kışlalara yerleştirilmeli ve orada bir kadın memurinin nezareti altında bir asker hayatı geçirmeliydi. Bu terbiye sayesinde kızlar vücutça kuvvetli hale gelecek, aşırıya kaçan hayalperestliğinden kurtulacak ve kadın hayatına hemen hemen mevcut bulunmayan zapturapt unsuru girmiş olacaktı.

Madam Metzdorf Teschner isminde bir Alman yazar da bu mesele hakkında *Harb Zamanında Kadınlar İçin Hizmet-i Mecbure-i Umumiye* başlıklı bir yazı yazmış, harp zuhurunda kadınlar için ne suretle seferberlik ilan edileceğini en küçük teferruatına varıncaya kadar anlatmıştı. Böylelikle en büyük asilzadelere en aşağı sınıf kadınlara varıncaya kadar memleketin tüm kadınları zorunlu hizmetle mükellef tutulabilecekti. Ailelerini geçindirmek için muhtelif mesailerle sanayide istihdam edilen kadınlar kendilerinden bir askeri vergi almak suretiyle gerektiğinde silah altına alınmak suretiyle ihtiyat sınıfına geçirileceklerdi. Alman kamuoyunu son derece işgal eden kadın hakları meselesiyle ilgili olarak kadın hakları taraftarlarınca bir tartışma toplantısı tertip edilmiş ve bu toplantı neticesinde zorunlu hizmet meselesi konusunda bir fikir birliğine varılmıştı. Bununla birlikte kadınlar zorunlu hizmetin hükümet tarafından bir kanun olarak çıkarabilmesi için evvela kadınlara kanun yapmak hakkı vermek icap ettiğini ve kadınların büsbütün kendilerine ait olan böyle bir kanunun erkekler tarafından yapılmasına tahammül edemeyeceklerini söylemişlerdi.

İngiltere ise bu hususta Almanya'dan daha ileri gitmişti. Orada savaşıacak insana olan ihtiyaç daha fazla olduğundan yakın zamanlara kadar hukuk-u nisvan taraftarı kadınlara karşı gösterilen muameleler unutulurak kadınlardan silahlı gönüllü alayları teşkil edilmişti. Bir iki ay evvel bu meseleden bir latife tarzında bahs olunmuş, hatta Alman gazeteleri sufragetleri harp meydanına sevk etmek suretiyle İngilizlerin bir taşla iki kuş vurmuş olacaklarını; asker tedarik ettikleri gibi memlekette bir dizi kargaşa çıkaran sufragetlerden de kurtulacaklarını ileri sürmüşlerdi. Washington Post adlı Amerika gazetesinin Londra muhabirinin haberi şöyleydi:

“bugün şehremaneti dairesinde kadın ihtiyat gönüllü alayları teşkili için kadınlara muavenet etmek maksadıyla bir ictimaya akdedilmiştir. İctimaya riya set eden şehremini nutkunda ‘akdettiğimiz ictimadan maksat icabında memlekette hizmet edebilmek üzere kadınlardan mürekkep mükemmel ve muallim alaylar teşkil etmektir. Bu alaylar efradına işaretçilik, emir çavuşluğu, telgrafçılık, makinistlik, aşçılık gibi hizmetler gördürebilecek ve mezkur hizmetlerde bulunan erkekler bu sayede serbest kalarak top başına gidebileceklerdir’ demişti”

Tanın gazetesinde Avrupa devletlerinin kadınları seferber etmekle ilgili politikalarını ve özellikle Almanya’da daha belirgin bir husus olarak kadın hareketinin liberal Hristiyan fraksiyonunun bu politikadaki rolünü açığa çıkaran bu makalesi, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetici elitinin bu politikaları Osmanlı toplumuna uyarlama arzusunu da gösteriyordu. Kadınların milliyetçi ideoloji etrafında savaş için seferber edilmesi, birer emek gücü haline gelmelerinin arkasındaki en önemli itici güçtü. Bu şekilde hem kadınların bağımsız hareketi ve sistem içindeki muhalif konumlarının üstesinden gelinecek, hem de bu kesimlerden emek gücü olarak faydalanılabilecekti. Tanin Gazetesi’nin olumlayıcı bir dil kullanarak Osmanlı kamuoyunda benimsetmeye çalıştığı bu politika, kadınları bir yandan özneleştirirken diğer yandan onları disiplin altına alarak cinsiyete dayalı toplumsal ilişkiler içindeki rollerini daha da pekiştirmeyi hedefleyen kapitalist ilksel birikim politikasıydı ve bu politika, kadınların oy hakkı, çalışma hakkı gibi kamusal haklarını genişletme pahasına “özel” alanlardaki cinsiyet hiyerarşisine daha fazla tabi hale gelmelerini; hane içinde bedava, işyerinde ucuz emek gücü olarak var olmalarını koşulluyordu.

Savaşa dahil olan tüm ileri kapitalist ülkeler savaşı vasıfsız işgücü olarak kadınların üretime dahil etmek, bu yolla taylorist iş yönetimi ve işçi ücretlerini düşürmek için fırsat bilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda vasıfsız işgücü olarak kadınların çalışmaya teşvik edilmesinin teknolojiyi üretim sürecine uyarlayarak emeğin üretkenliğini artırırken maliyetini düşürmekle bir ilgisi yoktu. Bununla birlikte, tasfiye edilen gayrimüslim işgücü nedeniyle İmparatorluk dahilinde oluşan emek gücü açığını ilk elden Müslüman-Türk kadın emeğini yaygınlaştırarak telafi etmek gibi uzun vadeli bir amaca hizmet ediyordu. Bu açıdan bakıldığında, kadınların da önemli bir aktörü olduğu milli işgücü yaratma idealinin Osmanlı İmparatorluğu'na özgü ilksel birikim süreciyle bir ilişkisi vardı. Bu nedenle gerek Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin faaliyetlerini gerekse Kadın İşçi Taburu'nun küçük ve doğrudan sermaye birikimine etkisi olmayan bir deneyim olmasından çok Türk-Müslüman işgücünü seferber etmeye dayalı bir kapitalistleşme projesinin savaş sonrasına hazırlığı olarak okumak daha doğru olacaktır.

Müslüman kadınları çalışmaya teşvik etmek ve çalışmak zorunda kalan kadınlara iş sağlamak amacıyla 14 Ağustos 1916 tarihinde *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi* adıyla bir cemiyet kurulduğunda cemiyetin iki temel amacından bahsedilmişti. Birinci amaç, kuruluş nizamnamesinde belirtildiği gibi fakir ve namuskâr ailelerin namuskârane çalışabilmelerini sağlamaktı;⁵⁹² İkinci amaç ise 1917 senesi raporunda yer verildiği gibi çalışmaya can atan kollardan gerek kendilerine gerek memlekete faydalı eserler vermelerine vesile olmaktı.⁵⁹³ Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın komutasında ve eşi Naciye Sultan himayesinde altı kurucu üye tarafından kurulmuştu. Kurucu üyeleri içinde hiç kadın bulunmaması nedeniyle eleştirilere maruz kaldıktan sonra Naciye Sultan Cemiyet'e aktif katılarak bir Hanımlar Hey'et-i İdaresi oluşturmuş ve böylece genel kurulda kadın üye sayısı artırılmaya çalışılmıştı. Bununla birlikte, 1920 yılı verilerine göre genel kurula katılabilecek 435 asli üyeden sadece 78'i kadın; bunların da sadece 6'sı hepsi öğretmenlikle uğraşan çalışan kadınlardan oluşuyordu.⁵⁹⁴ Erkek üyelerinin

⁵⁹² BOA.DH.KMS.42-10.H-17-01-1335.

⁵⁹³ "Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi", *İktisadiyyat*, n.23, 28 Temmuz 1332.

⁵⁹⁴ Yavuz Selim Karakışla, *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti*, a.g.e. s. 80-81.

büyük kısmı ise çoğunluk sırasına göre memur, tüccar, öğretmen, asker, doktor, yazar, dava vekili, esnaf ve zanaatkar mesleklerinden geliyordu. Bununla birlikte kadın üyelerin hiçbiri, cemiyetin yönetim kurulu arasına seçilmeyi başaramamıştı. Cemiyetin yönetim kuruluna cemiyet adına imalathaneler, tezgahlar, fabrikalar ve şubeler kurma yetki ve sorumluluğu tanınmıştı. Cemiyetin kuruluşunu izleyen bir buçuk ay içinde çoğu daha önce hiç çalışmamış, vasıfsız kabul edilen 14.000 Müslüman kadın istihdam edilmek üzere Cemiyete başvurmuştu.⁵⁹⁵

Cemiyet, ilk elden İstanbul'un üç bölgesinde Çapa, Fatih ve Üsküdar'da şube açmak niyetindeydi. Çapa Şubesi'nde 266 kadın şubede dikiş ve örgü makinesi kullanarak, 405 kadın ise yarı zamanlı istihdamla evlerinde yün bükerek ve dikişte kullanılacak iplikleri hazırlayarak tekstil ve konfeksiyon üretimine katılıyordu. Fatih Şubesi'nde aynı şekilde 128 kadın şubede 250 kadın evde çalışmaktaydı. Üsküdar'da ise 60 daimi çalışana karşılık 200 kadın evde yarı zamanlı çalışarak üretime katılmaktaydı.⁵⁹⁶ Zamanla bu şubelerde çalışan toplam kadın işçi sayısı 2.000 civarına yükselmişti. Cemiyet, şubelerde yaptırdığı üretim için Almanya'dan dikiş ve örgü dokuma aletleri, Avusturya-Macaristan'dan dikiş malzemeleri ithal etmiş; bu dokuma makinelerinde işlenmek üzere Adana'dan pamuk getirilmişti.⁵⁹⁷ Cemiyetin faaliyetleri, kadınları salt kendi bünyesinde istihdam etmekle sınırlı değildi. Aynı zamanda Cemiyet, iş ve işçi kurumu işlevi de görüyor; kimi özel ve kamu kuruluşlarıyla anlaşmalar yaparak buralara istihdam edilmesi için kadın işçi ve memurlar sevk ediyordu.

Tablo 4.3. 1917 Yılında İstanbul'da Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi ile Anlaşmalı Özel ve Kamu Kuruluşları⁵⁹⁸

125 kişi	Kadın amele taburu
317 kişi	Reji Fabrikası

⁵⁹⁵ A.e. s. 113.

⁵⁹⁶ A.e. s. 114-116; Tiğınçe Oktar, **Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı: Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi**, İstanbul, Bilim Teknik Yayınevi, 1998, ss. 109-113.

⁵⁹⁷ Yavuz Selim Karakışla, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, **a.g.e.**, s. 123.

⁵⁹⁸ Tiğınçe Oktar, Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı, **a.g.e.** s.112; Yavuz Selim Karakışla, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, **a.g.e.** s. 125.

259 kişi	Şehremaneti
135 kişi	Taksim Fanila ve Çorap Fabrikası
22 kişi	Milli Mensucat Şirketi
20 kişi	Muhtelif aşhanelere aşçı olarak gönderilen
84 kişi	Muhtelif müessesata gönderilen hademe
1.592 kişi	Eyüp Melbûsât İmalathanesi
1.140 kişi	Defterdar Mensucat Fabrikası
863 kişi	Beykoz Debbâğ ve Kundura Fabrikası
833 kişi	Makriköy Bez Fabrikası
157 kişi	Sultanahmed Elbise Anbarı
272 kişi	Levazım İplik Fabrikası
650 kişi	Ahırkapı Melbûsât ve Çadır İmalathanesi
371 kişi	Saraçhane Fabrikası
45 kişi	Müessesat-ı muhtelifeye memur olarak gönderilen

Bu tablodan da görülebileceği gibi, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin işe yerleştirdiği kadınlar büyük bir kısmı sanayi işçisi olarak çalışmakta olup, sayıları 6885'e ulaşmıştı. Bu sayı, evde çalışanlarla birlikte toplamı 8.194'e ulaşıyordu. Bununla birlikte cemiyete çalışmak için başvuran kadın sayısının Kasım 1916'da 15.000 kişiye ulaştığı anlaşıyordu.⁵⁹⁹

Cemiyete istihdam edilen kadınların ne kadarının önceden çalışmamış kadınlardan oluştuğuna dair bir veri yoktur. Nicole van Os, cemiyet aracılığı ile istihdam edilen kadınların, büyük oranda daha önce çalışma deneyimi olan ve savaşın başlamasıyla birlikte işlerini kaybeden kadınlardan oluştuğunu tahmin ediyordu.⁶⁰⁰ Bununla birlikte bu tahmin, doğru olsa dahi, cemiyete iş için başvuranların profiline dair bir tahmin değildi. Dolayısıyla başvuran 15.000 kişinin de daha önce çalışan

⁵⁹⁹ BOA.DH.KMS./42-10/H-17-01-1335.

⁶⁰⁰ Nicole A.N.M. van Os, "Ottoman Muslim Women", a.g.e.

kadınlardan oluştuğunu ileri sürmek mümkün değildi. İkinci olarak, istihdam edilmesi öngörülenlerin önemli bir kısmının bu savaşta yetim kalmış çocuklardan oluştuğu anlaşıyordu. 1917 tarihli Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Dairesi'nden yazılan bir yazıda Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi himayesine iltica eden kız ver erkek çocukların ticarethanelere, sanayi teşekküllerine, çiftlik sahiplerine ve hane içi hizmete gönderilerek buralarda terbiye ve istihdamı için gereğinin yapılması istenmişti.⁶⁰¹ Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nden gönderilen bir belgeden bu şekilde koruma altına alınmış 2550 kadar çocuğun var olduğu anlaşıyordu. Bu çocukların ne tamamının daha önce çalıştığı varsayılabilir ne de savaşın bu çocukların çalışmak zorunda kalması üzerinde bir etkide bulunmadığı söylenebilirdi.

Bunlara ek olarak, kentli kadınlar arasında toplumsal sınıf temelinde bir ayrım olmakla birlikte varlıklı ve henüz işgücüne katılmamış olan kadınlar da geçim koşulları bakımından büyük oranda erkeklere bağımlı olduklarından, hanenin geçimini idare eden erkeğin cepheye gitmesi, bu kesim üzerinde alt sınıf kadınlardan çok da farklı olmayan sonuçlar yaratmıştı. Nitekim, o zamana kadar değerli sayılan para ve ziynet eşyası artan yiyecek ve temel ihtiyaç maddeleri fiyatları karşısında değerini yitirmişti. Cepheye gitmeyip harp ticaretinin bir parçası olan, bu şekilde kazancını arttırma fırsatı bulan imtiyazlı aileler haricindeki kesimler, farklı derecelerde de olsa savaşın yarattığı ekonomik baskıyı ve güvencesizliği deneyimlemişlerdi. İrfan Orga'nın otobiyografik çalışması *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*'nde kadınların içinde bulunduğu güvencesizlik hali ve bunun savaşla birlikte nasıl açık hale geldiği ve genelleştiği görülebilir.⁶⁰²

Varlıklı bir aileye mensup olan İrfan Orga, Birinci Dünya Savaşı başladığında henüz altı yaşındaydı. Babası Hüsnü Bey ve amcası Ahmet Bey askere alındıktan sonra, iki kardeşi, annesi ve babaannesi ile yalnız kalmıştı. Babaannesi kısa süre süre sonra varlıklı biriyle evlenip evden ayrılmıştı. 1915 yılı yazında çıkan bir yangında Sarıyer'deki evlerini ve içindeki değerli eşyalarını kaybetmişler, bir süre babaannesinin yeni evinde kaldıktan sonra babaannesinin eşinin Orga ve ailesine

⁶⁰¹ BOA.DH.İ.UM.EK./36-31/H-07-10-1335.

⁶⁰² İrfan Orga, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, çev. Arın Bayraktaroğlu, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2002.

yaşamaları için verdiği yoksul bir mahalledeki bir apartman dairesine yerleşmişlerdi. Böylelikle İrfan Orga'nın o zamana kadar paranın değeri ve alım gücü hakkında hiçbir bilgisi olmayan; ne parasını idareli kullanma ihtiyacı duyan, ne pazarlık yapmaktan anlayan annesi Şevkiye Hanım için tüm bunları öğrenmek zorunda olduğu yeni bir yaşam başlamıştı. Hem ekonomik olarak güvenceden yoksun hem de hane reisi erkeğin yokluğunda toplumun ahlaki baskısıyla şekillenen bu yeni yaşam içinde Şevkiye Hanım bir süre yangından kurtabildiği değerli eşyasını satarak ve kayınvalidesinin ekonomik desteği ile ayakta kalmaya çalışmıştı. Kısa bir süre sonra kayınvalidesi de eşinin ölümü ve kendisine mirasından hiçbir şey bırakmaması karşısında aynı güvencesizlikle karşılaşarak tekrar yanlarına taşınacaktı. Şevkiye Hanım ve kayınvalidesi bir süre daha ellerinde kalan değerli eşyaları satarak geçinmeye çalışsa da herkesin tüm değerli eşyalarını satarak gittikçe pahalılaşan temel ihtiyaç maddelerini almaya çalıştığı bir zamanda bu eşyalar yok pahasına satılıyordu. 1915 yılının sonuna doğru Hüsnü ve Ahmet Beylerin cepheden ölüm haberi geldikten sonra Şevkiye Hanım ve çocukları için 99 kuruş muinsiz aile maaşı bağlanmıştı. Babası için haber almaya askerlik şubesine gittiğinde Şevkiye Hanım kendisi gibi pek çok kadının orada beklediğini ve askerleri görevlilerin bunlara karşı zalim bir ilgisizlik içinde olduklarını görmüştü. Muinsiz kalmış kadınların, askerlik şubesindeki polisler öfkelerine tanık olmuş, hiç istemedikleri bu savaşın bedelinin kadınların üzerine yüklendiğini farkına varmıştı. Şevkiye Hanım'ın ifadelerinden savaşın onun bedelini ödeyen kadınlar nezdinde hiç de meşru bir savaş olmadığı görülmüyordu. Yaşadığı deneyimi *"Binlerce insan parasız. Hükümet onları yarımsız bırakmış. Bir sokak köşesinde ölseler kimsenin kılı kıpırdamayacak. Erkeklerimiz bunun için mi savaşa gitti? Kocam benim bu durumlara düşeceğimi bilse gider miydi? ... Bütün gözü pek ve aslan gibi insanlar birbiri ardına ölüyor. Dünya sadece kadınlara ve küçük çocuklara kaldı. Güzel padişahımız ise sarayında oturmuş, şehitlerimizin ömrüne paha biçiyor"* diye anlatmıştı⁶⁰³. Muinsiz aile maaşını almaya gittiklerinde bu öfkelerini yüksek sesle dile getirmiş, diğer kadınların da desteğini almıştı. Kadınların bu tepkileri karşısında polis ve askeri görevliler kadınları susturmaya çalışarak onları ya yaka paça dışarı atıyor ya da "devlete hakaret"ten zindana atmakla tehdit ediyorlardı. Eşini kaybeden,

---

⁶⁰³ A.e. s.148.

devletten de geçimlerine yetecek bir maaş alamayan Şevkiye Hanım, 1916 yılına doğru, apartman komşusu dul bir kadının Kapalıçarşı'daki patronuna evden dikiş dikerek çalışma hayatına başlamıştı. Fakat birkaç ay sonra hükümet Gülhane Parkı yakınlarında bir askeri dikiş atölyesinde kullanılmak üzere piyasadaki tüm kumaşları alınca Kapalıçarşı'daki patron kimseye iş veremez olmuştu. Bundan böyle Şevkiye Hanım, eğer çalışmak istiyorsa evden çıkmak, askeri dikiş atölyesine gitmek zorundaydı. Kayınvalidesi buna şiddetle karşı çıkmış ve evdeki son değerli eşyalarını satıp gelininin fabrikada çalışmaya başlamasını geciktirmeye çalışmışsa da yiyecek dışında her şeyin yok pahasına gittiği günlerde çok geçmeden Şevkiye Hanım Gülhane Parkı'ndaki ordu deposuna işçi olarak girmek zorunda kalmıştı. Bu andan sonra ise Şevkiye Hanım savaşın sonuna kadar da bu fabrikada işçiliğe devam ettiği gibi işçilik hayatı savaştan sonra da devam etmişti.

İrfan Orga'nın annesi Şevkiye Hanım'ın deneyimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda savaşın bir kadını hangi ilişkiler ve aşamalarla bir emek gücü haline getirdiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Diğer savaşan devletlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da Birinci Dünya Savaşı'nın topyekun savaş stratejisi ile icra edilmesi, hakim cinsiyet ilişkileri nedeniyle kadınları ücrete tabi hale getirmişti. Üstelik bu ücret, bir kadının kendisi ve geride kalan ailesine bakması için yeterli bir ücret de değildi. Bu, hem çocukların da bu dönemde artan oranda emek gücü haline gelmesinden hem de yukarıdaki örnekte Şevkiye Hanım'ın iş yeri deneyimine dair dile getirilen tanıklıklardan anlaşıyordu. Şevkiye Hanım, büyük olasılıkla Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin ilişkide olduğu Sultanahmed Elibise Anbarı'nda çalışıyordu. Şevkiye Hanım'a bu işi bulan “dul komşu”, her ne kadar aldığı ücret kendi yiyeceği için bile yeterli değilse de işyerinde çalışanlar için günde bir kez sıcak yemek çıkıyor olması nedeniyle bunu pek mesele etmiyordu. Öte yandan Şevkiye Hanım'ın geçiminden sorumlu olduğu üç çocuk ve kayınvalidesi vardı. Aldığı ücretle çocuklara bakamamış, daha iyi bakılacağı inancıyla iki çocuğunu Alman hükümetinin himayesindeki bir yatılı okula göndermişti.

Literatürden Kadınları Çalıştırma Cemiyeti bünyesinde ve ilişkili olduğu sanayi işletmelerinde çalışan kadınların aldığı ücretlere dair kesin bir bilgiye ulaşmak

mümkün değildir. Buna ilişkin olarak, Ahmet Emin Yalman, cemiyetin kendi bünyesinde çalışan kadınlara günde 10 kuruş verdiğini ileri sürmektedir.⁶⁰⁴ Yavuz Selim Karakışla ise cemiyetin hesap kayıtlarında ücretlere dair kesin verilerin yer almadığını, kadınların bir kısmının yarı zamanlı olarak evden çalışması ve ücretlerin parça başı ödenmesinin de doğru bir bilgiye ulaşılmasını imkansız kıldığını vurgulamaktadır.⁶⁰⁵ Öte yandan Nicole Van Os, kadınların her hâlükârda günlük 10 kuruştan çok daha az, ayda en fazla 250 kuruş ücretle, çoğunlukla sadece yemek ve yatacak yer karşılığında çalıştıklarını belirtmekteydi. Kadınların günlük ücretlerinin örneğin, sigara kağıdı endüstrisinde, 2-6 kuruşa kadar düşebildiğini; aynı endüstride erkek işçilerin maaşlarının ise günlük 10-15 kuruş olduğunu vurgulamıştı.⁶⁰⁶ Bununla birlikte tüm bu bilgilerden, bir kez daha kadınların geçimlerine yetmeyecek kadar az bir ücret kazandığı sonucu çıkmakta; fakat bunun yanı sıra savaş boyunca dahil oldukları üretim süreci içerisinde farklı sömürü araçlarını, farklı istihdam uygulamalarını, cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığını, kısacası kapitalist üretim ilişkileri içerisinde kadın emeğinin varoluş tarzını da deneyimledikleri anlaşılmaktaydı.

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin geliri, üyelerin yıllık aidatlarından, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti gibi sivil toplum kuruluşlarının bağışlarından ve en önemlisi, istihdam edilen her kadının maaşının %10'u kadar bir meblağın kesilerek cemiyet kasasına aktarılmasıyla sağlanıyordu.⁶⁰⁷ Kadınları Çalıştırma Cemiyeti bünyesinde üretilen tekstil ve konfeksiyon ürünlerinin alıcıları, varlıklı Osmanlı kadınları, tüccarlar ve Osmanlı Ordusu idi. Varlıklı Osmanlı kadınları cemiyetin ürettiği lüks ürünleri doğrudan kendi tüketimleri için alıyorlardı. Tüccarlar, cemiyet imalathanelerinde çorap ve çocuk elbiseleri ürettirerek bunları kendi dükkanlarında satmak için satın alıyorlardı. Bununla birlikte tüccarların cemiyet ile yaptıkları sözleşmelerin önemli ölçüde Osmanlı Ordusu'nu memnun etmek ve daha büyük devlet ihaleleri alabilmek amacıyla yapıldığı ileri sürülüyordu.⁶⁰⁸ Cemiyet'in en önemli müşterisi ise Osmanlı Ordusu idi. Harbiye Nezareti'nin Ordu için gerek

⁶⁰⁴ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda, **a.g.e.**

⁶⁰⁵ Yavuz Selim Karakışla, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, **a.g.e.** s. 128-129

⁶⁰⁶ Nicole A.N.M. van Os, "Ottoman Muslim Women", **a.g.e.** s. 437.

⁶⁰⁷ **BOA.DH.KMS./42-10/H-17-01-1335.**

⁶⁰⁸ Yavuz Selim Karakışla, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, **a.g.e.** s. 117.

gördüğü tekstil ürünleri, büyük oranda Cemiyet tarafından üretilir hale gelmişti. Böylece Cemiyet, bir yıl zarfında kadın işçilere verilen ücretlerden hariç elli bin liralık bir kâr elde etmişti.⁶⁰⁹ Bu kârın, o dönem kurulan milli anonim şirketlerin kuruluş sermayesinin yaklaşık yarısına tekabül eden bir meblağa denk düştüğü düşünüldüğünde hiç de az bir kâr olmadığı görülebilir.

Önemli bir kısmı işçi maaşlarından oluşan bu paranın 1920 yılına gelindiğinde tümüyle ortadan kaybolduğu görülmektedir. Bunun nedenlerinden biri, Karakışla'nın çalışmasından anlaşıldığı kadarıyla, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve adı vagon ticareti yolsuzluğu ile anılan İsmail Hakkı Paşa'nın da içinde yer aldığı 1917 yılı yönetim kurulundan itibaren süregelen yolsuzluklardır. İkinci bir nedeni ise, 1918 yılına gelindiğinde Osmanlı Ordusu'nun tüm cephelerde yenilmeye başlaması sonucu Ordu adına cemiyete daha fazla sipariş verilemez olması, bunun üzerine 2.000 kadın işçiyi istihdam eden Çapa, Fatih ve Üsküdar Şubelerinin tasfiye edilmeye başlanmasıdır. 1920 yılında cemiyetin Beyoğlu'nda bulunan mağazası da etrafında bulunan mağazalarla rekabet edemeyince kumaş reyonu cemiyete %10 komisyon vermesi karşılığında kumaş tüccarı Yusuf Bey'e ve giyim eşyası satış reyonu da yaptığı satışlardan cemiyete %20 komisyon ödemek şartıyla bir Rus şirketine verilmişti. Böylelikle 1920 yılına gelindiğinde cemiyetin çalıştırmakta olduğu kadın işçi sayısı 50-60'a düşmüştü.⁶¹⁰ Böylelikle Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 1920 yılı itibariyle sönümlenmeye başlamış, 1923 yılından sonra ise tamamen ortadan kalkmıştı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Müslüman kadınları çalışmaya teşvik edilmesine ilişkin bir başka girişim de ordu içinde kadınlara yönelik bir ameale taburu oluşturulmasıydı. Bu yönlü ilk girişim Cemal Paşa tarafından Suriye vilayetinde başlatılmıştı. Halihazırda tarımda, inşaatta, fabrikalarda ve belediye işlerinde gayrimüslimlerden oluşturulan ameale taburlarındaki emek gücünden aktif olarak yararlanan Cemal Paşa, seferberlik nedeniyle boş kalan tarımsal arazilerde çalışma

⁶⁰⁹ Ahmed Emin Yalman, Vakıf Gazetesi'nde yazdığı bir yazıda cemiyetin bu kârına bakarak, cemiyet bünyesinde yapılan üretimin binlerce kadını geçindirdikten sonra, yarın için büyük bir teşebbüs sermayesi hazırlayacak kadar iyi neticeler verdiğini ileri sürmüştür. Bkz. Ahmed Emin, "Kadınları Çalıştırmak Teşebbüsü", **Vakit**, 9 Şubat 1918.

⁶¹⁰ Tiğınçe Oktar, Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı, **a.g.e.** s.123.

zorunluluğu getiren *Mükellefiyet-i Ziraiyye* kanunu kapsamında bir düzenleme yaparak, sahipsiz kalmış topraklarda maaşın yanı sıra yiyecek, barınma gibi ihtiyaçları karşılığında çalışacak kadın tarım işçileri istihdam etmişti.⁶¹¹ Bu girişimin yanı sıra, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin kendisine yapılan başvurularına yetişememesi ve kadınlar arasında gitgide artan yoksulluk nedeniyle Harbiye Nezareti, 1917 yılının Temmuz ayında yiyecek ekmeği, giyecek giysisi ve barınacak yeri olmayan kadınlar için doğrudan Osmanlı Ordusu bünyesinde Kadın Birinci İşçi Taburu adında bir amele taburu kurmuştu. Gayrimüslim nüfusun gönderildiği amele taburlarından farklı olarak Kadın İşçi Taburu, çalışmaya gönüllü kadın işçilerden oluşacaktı. Taburda üst düzey görevleri yapacak olan katibe ve memurlar Kadınları Çalıştırma Cemiyeti aracılığı ile İstanbul'dan sağlanacaktı. Tabura kaydedilecek kadın işçilerin güçlü kuvvetli olması, kucakta çocuğu olmaması, bulaşıcı veya kalıcı hastalık ve sakatlığının olmaması, aşılarının tamamlanmış olması, 18-30 yaş aralığında olması ve namus ve iffet sahibi olması gerekiyordu. Başvuran kadının namuslu ve iffetli olduğuna dair belge bulunduğu mahallenin muhtarı tarafından hazırlanacak ve o bölgenin zabıta yetkililerine onaylatılacaktı.⁶¹² Kadın İşçi Taburu'nun çalışma koşulları, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin sağladığı koşullardan çok daha iyidi. Dolgun bir ücretin yanı sıra yiyecek, yiyecek gibi tüm ihtiyaçların ordu tarafından karşılanacak, toplu taşımadan ücretsiz faydalanılacak, kadınların mektep çağında olan çocukların eğitim masraflarının tabur tarafından sağlanacaktı. Buna ek olarak işinde başarılı işçi kadınlara ödül olarak ikramiye, nişan ve madalya verilecekti. Bu koşullara rağmen Kadın İşçi Taburu'na rağbet, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'ne olduğu kadar fazla olmamıştı. Yine de beklenenin üzerinde bir başvuru ile 30 kadın nakliye işlerinde 270 kadın yol yapımı, siper kazma ve ziraat gibi işlerde çalışmak üzere Kadın İşçi Taburu'nda istihdam edilmişti. Bunun yanı sıra Harbiye Nezareti'nin düzenlediği bir sınav ile tabura kadın katibe ve memurlar da atanmıştı.

Kadın İşçi Taburu'nda çalışan kadınlar silahlı ya da silahsız herhangi bir askeri eğitimden geçirilmemekle birlikte asker statüsünde kabul edilmekteydi. Tabur hiyerarşisinin en üstünde yer alan tabur ve bölüm kumandanları erkek subaylardan

⁶¹¹ Yavuz Selim Karakışla, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, **a.g.e.**

⁶¹² **A.e.** s.144.

oluşmakta, daha aşağı rütbelerdeki hesap memuru, tabur başkatibi, bölükbaşı, takımbaşı, başçavuş, çavuş ve onbaşı kadın görevlilerden oluşmaktaydı. Kadınların atamaları, azledilmeleri, ödül ve terfileri Birinci Ordu'nun onayına bağlıydı. Bununla birlikte tabur kumandanları tarafından katibe ve memurelerin performansları, başarıları ve disiplin durumları hakkında gizli bir sicil defteri tutuluyordu. Katibe ve memurelerin görev ve iş dağılımını tabur kumandanı düzenlemekteydi. Kadın İşçi Taburu'na başvuran kadınlar çoğunlukla İstanbul'da ikamet ediyordu. Bununla birlikte tabur içinde katip, memure, hastabakıcı, terzi yazıcı gibi görevlerde istihdam edilen kadınlar ile ziraat, siper ve yol yapımı işlerinde istihdam edilen kadınlar arasında hem emek niteliği hem de sınıfsal kökenleri itibariyle bir fark olduğu göze çarpıyordu. İlk kategoride yer alan kadınlar okuma yazma bilen, çoğunlukla orta-üst sınıfa mensup iken ikinci gruptaki kadınlar kol emeğine dayalı işlerde çalışmakta ve ekseriyetle alt sınıflardan gelmekteydiler. Katibe ve memurların taburda görevli işçi kadınlar ile her zaman resmi ve mesafeli bir ilişki içinde bulunmaları gerekiyordu. Taburda görevli herkes için çalışma saatleri günlük sekiz saat olarak düzenlenmişti.

Kadın İşçi Taburu için işçi seçiminde sanat sahibi kadınların seçimine önem verilmiş, bu kadınların bildiklerini tabur işindeki vasıfsız emek statüsünde çalışan kadınlara öğretecekleri düşünülmüştü. Bununla birlikte, taburda istihdam edilen kadınların iş verimliliği hayli düşük bulunmuştu. Ziraat ve inşaat gibi işler, işçi kadınların adapte olmakta zorlandıkları ağır işlerdi. Bu sebeple, kadın işçilerin bir kısmı işin ağırlığı karşısında taburdan ayrılıyordu. Bunun nedeninin tabura kayıt yaptıran kadınların çoğunluğunun İstanbul'dan gelmesi ve daha önce bu tür ağır işlerde çalışmamış olması olduğu düşünülmüş, çare olarak da Kadın Çalıştırma Cemiyeti'nin kırsal kökenli kadınları taburda çalışmaya teşvik etmesi önerilmişti. Taburda çalışan işçi kadınlar, Osmanlı Ordusu'na mensup diğer erler gibi ayda 10 kuruş maaş alacaklar, ayrıca yaptıkları işlere göre 150 kuruşa kadar varan ücret alacaklardı. Katip ve memurların maaşları bunun kat be kat üzerinde olmakla birlikte bundan hariç her ay bir erzak paketi alma hakları vardı.⁶¹³

---

⁶¹³ A.e. s.163.

Tablo 4.4. Kadın İşçi Taburu'nda Asgari ve Azami Maaş⁶¹⁴

	Asgari Maaş (kuruş)	Azami Maaş
Tabur başkatibesi	600	800
Tabur ve Bölük Katibeleri	500	700
Tabur İaşe Memuresi	600	800
Tabur Depo Memuresi	500	700
Bölükbaşı	600	800
Takımbaşı	400	600
Hastabakıcı	300	450
Terzi	500	600
Aşçı	250	350
İşçi	10	150

Tabur içindeki bu ücret hiyerarşisi, genel olarak ordu içindeki ücret hiyerarşisinden kaynaklanıyordu. Buna göre taburdaki işçi kadınların er statüsünde bir ücret alırken, katibe ve memurların subaylara denk bir maaş ve ek yardım alması öngörülmüştü.

Osmanlı Ordusu'nun diğer tüm taburlarında olduğu gibi Kadın İşçi Taburu'nda da çalışanların uygunsuz ve disiplinsiz davranışlarını incelemek ve cezalandırmak için bir askeri mahkeme usulü hayata geçirilmişti. Divan-ı Harb ile aynı yetkileri taşıyan bu mahkeme *Haysiyet Divanı* adını almıştı.⁶¹⁵ Tabur kumandanı reisliğinde toplanan bu divanın iki erkek üyesi ve bölükbaşı ve takımbaşının yer aldığı iki kadın üyesi vardı. Buna göre izin almaksızın görevine gelmeyen, görevine geç kalan, kasten iş yavaşlatan, çalışırken iş bırakan veya taburdan firar eden işçi kadınlar, ücret kesintisi, taburdan kaydının silinmesi veya disiplinsizliğin büyüklüğüne göre hapis cezası ile cezalandırılacaklardı. En ağır suçlardan biri olan firar durumunda, işçi kadınların polis

⁶¹⁴ A.e. s.162.

⁶¹⁵ A.e. s.172.

tarafından yakalanması, sorgulanması ve taburdan kaydının silinerek bir daha Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin ilişkide olduğu kurumlarda çalıştırılmamaları için isimleri cemiyete bildiriliyordu. Taburda çalışan kadınlar aşağı yukarı diğer askerlerle aynı disiplin kurallarından sorumlu tutuluyordu. En ağır suçlar olarak sıralanan hıyanet, casusluk, isyan, mukavemet, dolandırıcılık, görevi ihmal, tembellik, kavga etme gibi suçların dışında kadınlar için sadece “fuhşu tebeyyün etmek” (fuhuş yaptığı ortaya çıkmak) gibi bir madde de eklenmişti. İşçi kadınları disiplin altında tutma ve denetlemeye ilişkin faaliyetler bununla da sınırlı değildi. Örneğin, Kadın İşçi Taburu'nun bulunduğu bina erkek ve kadın görevliler tarafından sürekli kontrol altında tutuluyordu. Kadınların tabur dışı dünya ile ilişkileri hemen hemen tümüyle kesilmişti. Dışarıdan kimse ile ticari veya şahsi bir ilişkide bulunmaları veya memuriyet gibi bir görev üstlenmeleri yasaklanmış, tatillerde tabur dışına çıktıkları süre zarfında polis memurlarının gözetimi altında olmaları sağlanmıştı.

Birinci Kadın İşçi Taburu deneyimi, savaş boyunca kırdı ve kentte geçinmek için artan düzeyde üretim sürecine katılan kadınların yanında oldukça küçük ve sınırlı bir deneyimdi. Taburda aktif olarak çalışan kadın sayısı 80-90'ı geçmediği gibi, çalışan kadınların emek verimliliği de istenen düzeye ulaşmamış, ziraat ve inşaat gibi daha ağır işler çoğunlukla yerine getirilememişti. Bu açıdan gayrimüslim erkeklerin oluşturduğu on binleri bulan Amele Taburları'ndan hem niteliksel hem de niceliksel olarak ayrışıyordu. Bununla birlikte Kadın İşçi Taburu deneyimi bize savaş hükümetinin hem kadın emeğini değerlendirme ve disiplin altına alma biçimine dair hem de başta müttefik devletler olmak üzere Avrupa'nın savaş döneminde kadın emeğine yönelik ilksel birikim politikalarından ne denli etkilendiğini gösteriyordu.

Gerek Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, gerekse Kadın Birinci İşçi Taburu deneyimi, kadınları finansal olarak bağımsız kılmaktan çok, kadınların toplumsal işbölümü içerisindeki eşitsiz konumunu yeniden üreterek emek gücü haline gelmelerini hedefliyordu. Bunun temel bir göstergesi, kadın emeği istihdamını teşvik eden politikaların yanı sıra zorunlu evlilik ve nüfus politikalarının hayata geçirilmesi idi. Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin kuruluşunun birinci yılında, 14 aralık 1917'de bir *İzdivaç Talimatnamesi* yayınlanarak cemiyet aracılığı ile

iş bulan kadınların evlenmesini zorunlu tutulmuştu. Bu talimatnameye göre, Kadınları Çalıştırma Cemiyet'ine kayıtlı veya cemiyetle ilişkili imalathanelerde tam zamanlı olarak çalışan erkek ve kadın işçiler -erkekler en geç 25, kadınlar ise 20 yaşına kadar olmak üzere -evlenmek zorundaydılar. Belirlenen evlilik yaşına kadar evlenmeyen ve bu yönlü çabaları geri çevirenlerin kazançlarının %15'ine cemiyet tarafından el konulacak ve bu kişilerin tavırlarında ısrarcı olmaları durumunda cemiyetle ilişkileri kesilebilecekti. Cemiyette çalışan işçi kadınlara cemiyet dışından bir koca aday talip olduğunda bu kişilerin dosyası titizlikle incelenecek eğer aday iyi huylu ve maddi olanakları yeterli ise cemiyet evliliğe destek olacaktı. Bununla birlikte kadına talip olan koca aday, ailesini geçindirecek bir işe sahip değilse cemiyet bu koca adayına bir iş bulmak için aracılık edecekti. Öte yandan talimatname sadece ceza değil, aynı zamanda ödül ve teşvikleri de içeriyordu. Buna göre, çeyiz hazırlamaya maddi olanakları yeterli olmayan kadınlara çeyiz yardımı; ayrıca cemiyet aracılığı ile evlenmeyi kabul eden kadın ve erkek işçilerin maaşına % 20'ye kadar zam ve ek olarak bu evlilikten doğacak çocuklar için de % 20 bir zam daha yapılacaktı.⁶¹⁶

İzdivaç Talimatnamesinde somutlaşan zorunlu evlilik ve nüfus politikası, öncelikle bize savaş döneminde kadınların istihdamının, onlara cemiyetin vadettiği gibi “namuskarane” bir yaşam sürmeleri için gerekli finansal bağımsızlığı vermediğini, kadınlara cinsiyet ayrımı gözetilerek verilen ücretlerin onların tek başına geçinmelerini hiçbir surette sağlayamadığını gösteriyordu. Bu açıdan, zorunlu evlilik politikası kadınların geçim sorumluluğunu evlilik yoluyla erkeklerin üzerine yıkmakla ilgili bir amaç taşıyordu.⁶¹⁷ Başka bir deyişle, yeniden üretim sorununu toplumsal bir sorun olmaktan çıkarıp, özel hane içi bir sorun haline getirme işlevi görüyordu. İkinci olarak ise bu politika, devletin kurumları içindeki ve Osmanlı kamuoyu gibi erkeklerin belirleyici olduğu alanlardaki kadınların çalışmaya başlamasının onları hane içi yeniden üretim sorumluluğundan uzaklaştıracağı yönündeki kaygıyı dile getiriyordu. Buna göre, kadınlar çalışma hayatına katılmalı, fakat aynı zamanda ev işleriyle ilgilenmeli, doğum yapmalı; kısacası yeniden üretimin bedava emekçileri olma konumlarını sürdürmeliydi. Kadınların çalışmaya başlamasının evlilik, doğum gibi

---

⁶¹⁶ A.e. s. 192.

⁶¹⁷ A.e. s. 191.

toplumsal yeniden üretimin asli unsurlarını önemsizleştireceği kaygısı, “geleneksel” aile yapısının çözülmesi kaygısı olarak dile getirilse de aslında savunulan yepyeni bir aile kavramıydı. Geleneksel aile yapısı, özellikle İstanbul gibi büyük kentlerde İmparatorluk’taki kapitalist dönüşümle ilişkili olarak çoktan çözülmeye başlamıştı. Toplumun alt sınıfları, mülksüzleşip ücretli emeğin parçası haline geldikçe ve geçim koşulları zorlaştıkça, evlenme ve çocuk doğurma oranı azalmıştı. Buna ardı arkası kesilmeyen savaşlar ve insan kayıpları da eklendiğinde İmparatorluk’taki nüfus sorunu göz ardı edilemeyecek boyutlara ulaşmıştı.

Savaş öncesinde devlet, hali hazırda evlenmeme ve kadınların doğum kontrol yöntemleri konusunda tedbirler almış, evlenmeleri kolaylaştırmanın yanı sıra doğum oranını denetleme yönünde kimi politikaları hayata geçirmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında uygulanan zorunlu evlilik ve nüfus politikası ise, daha önceki tedbirlerden çok daha açık bir zor yoluyla devletin yeniden üretim meselesini kontrol altında alma ve kadın ve erkek arasındaki iş bölümünü, yeniden üretimi bedavaya getirecek biçimde, düzenleme arzusundan kaynaklanıyordu. Dolayısıyla bu politika, geçmişteki aile ilişkilerini yeniden çağırma ile ilgili değil, aile kavramını kapitalist bir formda yeniden kurma ile ilgiliydi. Her şeyden önce gerek kadın gerekse erkeğin evliliği tümüyle iktisadi boyutuyla ele almasına dayanıyordu. Cemiyet, kendisine evlenme niyetiyle başvuran erkek ve kadın adayların mesleklerini, yaşlarını, eğitim ve vasıf durumlarını içeren ilanları gazetelerde paylaşıyor, ilanla ilgilenenleri cemiyete başvurmaya çağırıyordu.⁶¹⁸ Böyle bir evlilik kurumu içerisinde erkeğin rolü, ailenin geçimini sağlayacak miktarda geliri olmasıydı. Kadının ise bakım emeği sunmaya gönüllü olmasının yanı sıra, namuslu, dindar, iyi aile terbiyesi görmüş olması ve hiç değilse gelir getirici bir faaliyette bulunarak hane ekonomisine katkıda bulunması isteniyordu. Böylelikle zorunlu izdivaç, kadınları bir yandan bedenlerini disiplin ve kontrol altına alma, diğer yandan ise emek gücü haline getirmeyi hedefleyen kapitalist ilksel birikim uygulamalarının Osmanlı toplumuna özgü bir uygulaması oldu. Devlet ise kapitalist bir devlet formuna uygun olarak kapitalist ailenin garantörü olarak konumlanıyordu.

---

⁶¹⁸ Zafer Toprak, Türkiye’de Kadın Özgürlüğü, **a.g.e.**

Bununla birlikte, tüm bu özellikleriyle kapitalist aile formunu, Osmanlı toplumundaki verili aile hukuku içerisinde inşa etmenin zorlukları vardı. Her şeyden önce, evlilik ve boşanma süreçleri mutlak şekilde yasal denetim altında değildi. Bu nedenle 25 Ekim 1917 tarihinde çıkarılan *Hukuk-u Aile Kararnamesi* ile devlet bu yasal denetimi kurma yönünde bir adım atmıştı. 156 maddeden oluşan bu kararnamede devlet, ilk kez evlilik sözleşmesine müdahale ediyor, çok eşlilik ve boşanma konularını düzenliyordu.⁶¹⁹ Bundan böyle devletin izni ile yapılmayan evlilikler tanınmayacak; erkekler, eşlerinin rızası olmadan ikinci bir eş ile evlenemeyecek ve *Talâk* yani kocanın tek taraflı boşanma hakkına sınırlama getirilecekti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meclisten onay almaksızın kanun hükmünde bir kararname ile geçirdiği bu düzenleme, meclis üyeleri arasında benimsenmediği için savaşın kaybedilişinden sonra 19 Haziran 1919'da Ferit Paşa (Damat) Kabinesi tarafından kaldırılmıştı. Bununla birlikte kararname, hem kaldırılışından sonra İmparatorluğun belli kısımlarında fiilen yürürlükte kalmıştı hem de kararnamenin bahsedilen ilkeleri Cumhuriyet döneminin 1926 yılında çıkarılan ilk Medeni Kanunu'nda tekrar edilmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın emeğine yönelik savaş boyunca uygulanan politika ve kadınların çalışma hayatına aktif olarak katılma deneyimleri kimi yazarlar tarafından özgürleşme kavramı etrafında tartışılmıştır. Örneğin, Ahmet Emin Yalman'a göre, her yerde erkeklerin askere alınmasının devlet dairelerinde ve iktisadi kuruluşlarda yarattığı boşluklar kadınlar tarafından doldurulmuş; bu ise kadının kendine olan ve toplumun kadına gösterdiği saygıyı artırarak özgürleşmesine katkıda bulunmuştur.⁶²⁰ Zafer Toprak da benzeri şekilde dört yıl süren savaşın köklü dönüşümler yarattığını, kol ve kafa emek gücünü oluşturan erkeklerin cepheye çekilmesinin hem kadınları kamuya açık alanlarda çalışma yaşamına sevk ettiğini hem de cinsiyete dayalı geleneksel iş bölümünü sorgulatarak kadın özgürlüğünün geniş bir çevrede kabul görmesine neden olduğunu vurgulamaktadır.⁶²¹

Ahmet Emin Yalman'ın yaklaşımında şüphesiz Birinci Dünya Savaşı'nı yaşamış ve o dönemin modernist fikirlerinden etkilenmiş bir entelektüel olmasının

⁶¹⁹ Zafer Toprak, Türkiye'de Kadın Özgürlüğü, **a.g.e.**

⁶²⁰ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda, **a.g.e.** s. 276.

⁶²¹ Zafer Toprak, Türkiye'de Kadın Özgürlüğü, **a.g.e.** s.xiv.

etkisi vardır. Bu yaklaşım, bu bölümün başında da belirttiğimiz gibi çalışmak ve özgürleşmek arasında tek yönlü ve pozitif bir ilişki kurulması ile ilgili olup, genel olarak Osmanlı yönetici sınıf ve entelektüellerinin kapitalizme dair algısında oldukça baskın bir yaklaşımdı. Yalman'a göre çalışmak, en temelde Müslüman kadınların kamusal alanda görünürlüğünü artırması ve hane dışı varlığının meşru hale gelmesi bakımından bir özgürlüktü. Kadının toplumsal varlığı, ona kamusal alanda bir mevki kazandırıyordu. 1917 yılında Tasvir-i Efkâr'da yayınlanan birtakım haberlerden bu yaklaşımın İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde de desteklendiği sonucuna ulaşılabilir. Bunlardan biri, Boğaziçi ve Kadıköy taraflarında ikamet eden kadınların önemli bir kısmının çalışmak için şehir hatları vapurlarını kullanmalarıyla ilgiliydi.⁶²²

Tasvir-i Efkâr'a göre namuslu İslam kadınları birçoğu ev işleriyle doğrudan doğruya kendileri meşgul olduğu gibi fukara ve muhtaç olmaları nedeniyle her gün İstanbul'a gidip gelmek zorundaydı. Vapurlarda kadınlar için tahsis edilmiş olan ikinci mevki mahaller, vapurun dış kısmında kaldığı için kadınlar şiddetli kış koşullarında müşkül duruma düşüyorlardı. Yarım saatten üç saate kadar yağmur ve soğuk altında titreyen bu kadınların arasında göğüslerine yavrularını bastıran valideler bile vardı. Tasvir-i Efkâr, ecnebi kadınların erkeklere mahsus olan salonlarda şiddetli kış karşısında gizlenerek seyrüsefer edebilmelerine mukabil İslam kadınlarının kendi memleketlerinde rüzgar ve yağmura karşı açık mahallerde duçar-ı ıstırap edilmelerinin hiçbir surette kabul edilemeyeceğini iler sürmüş, kış mevsiminin bitişine kadar Şirket-i Hayriye ve Seyr-ü Sefain vapurlarındaki üst kat ikinci mevki kamaralarının İslam hanımlarına tahsisini talep etmişti. Seyr-ü Sefain Şirketi idaresi Tasvir-i Efkâr'ın bu talebini hızlıca yerine getirmişse de Şirket-i Hayriye ise bir süre bu talebi dikkate almamıştı. Bu meselesinin üzerine giden Tasvir-i Efkâr, bir hafta sonra Şirket-i Hayriye idaresine de talebini kabul ettirmişti. Benzeri bir düzenleme tramvaylar için de yapılmış, Polis Müdüriyeti'nce tramvayların en öndeki iki sıra ile vatmanın yanındaki yerin kadınlara tahsis edilmesi kararlaştırılmıştı.⁶²³ Buna göre, kadınlara mahsus mahalleri işgal edenlere karşı kanunu işlem başlatılacaktı. Tasvir-i Efkâr, bu kararın tramvaya binmek için türlü eziyetler çeken ve erkeklerce işgal edilen

⁶²² "Vapurlarda Kadınlara Mahal Tesisi Lüzumu", **Tasvir-i Efkâr**, 3 Ocak 1917.

⁶²³ "Tramvaylarda Hanımlarımızın İstirahati", **Tasvir-i Efkâr**, 1 Aralık 1917.

mahallede rahatsız edilerek yolculuk yapan kadınlar için çok hayırlı olduğunu söylüyor ve bu kararından ötürü Polis Müdüriyeti'ne teşekkür ediyordu. Böylelikle, gerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti fikirlerini görebildiğimiz Tasvir-i Efkâr nezdinde kadınların hareket serbestisi kazanması ve kamusal alanda hak sahibi olmaları savunulması gereken unsurlar olarak ortaya çıkıyor; kadınların çalışma hayatına katılması, bu kamusal hakların meşru nedenini oluşturuyordu.

Zafer Toprak, bu yaklaşımla paralel şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme sürecini aynı zamanda kadınların özgürleşme süreci olarak kabul etmektedir. Toprak'a göre, medeni hukuku modernleştirmeye dönük çabalar, Mecelleyi Tadil Komisyonlarının kurulmasıyla 19.yüzyılda başlamış olmasına rağmen, modernleştirmenin asıl unsuru olarak kadının toplumsallaşması ve kadın erkek eşitliğinin fikrîsel temelleri II. Meşrutiyet yıllarında, maddi temelleri ise Birinci Dünya Savaşı'nda atılmıştı. Kadının çalışma hayatına atılması, aynı zamanda onun toplumsallaşmasını mümkün kılmış; bu da aile kurumunu da bir ölçüde etkilemişti. Bu açıdan savaş sırasında çıkarılan Hukuk-u Aile Kararnamesi, 19. yüzyıldan itibaren medeni hukuk alanında yapılan en köklü düzenlemeyi getiriyordu. Toprak'ın yaklaşımına göre bu kararname kadınları kamusal alandaki güçlenmelerine koşut olarak aile içinde de güçlendirerek hak sahibi kılmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu düzenleme ile çekirdek aile modeline göre şekillenen modern bir “milli aile”nin temellerini atmak niyetindeydi. Milli aile, ulus-devletin nüvesi, aile ahlakı ise ulusal dayanışmanın çimentosu olacaktı.⁶²⁴

Ahmet Emin Yalman ve Zafer Toprak'ın olumlu karşı Nicole van Os, Birinci Dünya Savaşı'nda kadın emeğine yönelik politikaların kadınları çalışma hayatına dahil ederek onları özgürleştirdiğine dair varsayımı tümüyle reddetmiş ve bu varsayımı yanlışlayan birtakım argümanlar ortaya atmıştır.⁶²⁵ Nicole van Os'a göre, her şeyden önce Birinci Dünya Savaşı boyunca istihdam edilen kadınlar, tümüyle daha önce hiç çalışmamış kadınlardan oluşmuyordu. Aksine önemli bir kısmı, savaştan önce de çalışan fakat savaş sırasında dış ticaretin sekteye uğraması sonucu sivil piyasa için

⁶²⁴ Zafer Toprak, Türkiye'de Kadın Özgürlüğü, **a.g.e.** s.15.

⁶²⁵ Nicole A.N.M. van Os, “Ottoman Muslim Women”, **a.g.e.**

Üretim yapan fabrika ve atölyelerin kapanması nedeniyle işsiz kalan kadınlardan oluşuyordu. En fazla kadın işçinin istihdam edildiği dokuma sanayi, savaş boyunca en çok darbe alan sanayilerden biri oldu. Nitekim, dış ticaret olanaklarının kısıtlanması, dokuma endüstrisi için gerekli olan yarı mamul ürünlerin gelememesine yol açtı. Dokuma endüstrisinin hammaddesi olan yüne de büyük oranda ordu tarafından kendi fabrikalarında kullanılmak üzere el konmuştu. Bu, kadınların istihdam edildiği çok sayıda imalathanenin hammaddeden yoksunlaşması anlamına geliyordu. Gerekli ipliğın bulunamaması nedeniyle Anadolu’da halıcılık işinde çalışan çoğunluğu kadın 60.000 işçi işsiz kalmıştı. Pamuk ve tütün sektöründe ise üretimdeki düşüş çok daha dramatikti. Kadın işgücünün kitlesel işsizliğı karşısında Kadınları Çalıştırma Cemiyeti 10.000 kadının istihdamını bile gerçekleştirememişti. Dolayısıyla, van Os’a göre Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi’ne başvuran kadınların ne kadarı daha önce hiç çalışmamış kadınlardan oluştuğu bilinmemekle birlikte, bunların içinden daha önce çalışma deneyimi olan kadınların istihdam edilmek üzere seçilmiş olması muhtemeldi. Hatta fabrika sahiplerinin kadınlardan da düşük ücretlerle asker statüsünde çalışan yüksek vasıflı erkekleri tercih etmiş olması da daha da muhtemeldi. Örneğın 1915 yılında Makriköy Askeri fabrikasındaki pamuklu iplik ve çamaşır üretiminde 270 asker çalışuyordu. Adapazarı’nda 1916’da Almanya’nın yardımlarıyla kurulmuş olan fabrikada asker statüsünde 400 işçi çalışuyordu. Bunlar çok büyük olasılıkla gayrimüslim silahsız ihtiyatiye içinden gelen, fakat emek niteliğı yüksek işçi-asgerlerdi.

Bu yaklaşıma göre, Birinci Dünya Savaşı’nın yarattığı esas değışim, kadın işçilerin istihdam oranının artışında değıl, üretimin coğrafyası ve piyasasında meydana gelmişti. Birinci Dünya Savaşı ile kadınlar, sivil piyasa için lüks ürünler üretmek yerine ordu için çalışmaya başlamış; buna ek olarak kadınların ağırlıklı olarak istihdam edildiğı tekstil üretimi Anadolu’daki atölye ve ev içi üretimden çıkarak daha sanayileşmiş kentsel alanlardaki atölye ve fabrikalara taşınmıştı. Bunun dışında, ne ücret düzeylerinde, ne kadınların işbölümü içindeki rollerinde, ne erkeklerle ilişkilerinde ne de hane dışına çıkmama eğilimlerinde kadını özgürleştiren ve bağımsızlaştıran bir gelişme olmamıştı. Kadınların aldığı ücret, onların geçimini sağlamaktan çok uzaktı. Dolayısıyla ücret, kadınları ekonomik olarak bağımsız

kılmamıştı. İkinci olarak, kadınların işyerinde görece daha vasıfsız işlerde çalıştıkları görülmüyordu. Orta sınıf kadınların birtakım yardım cemiyetlerinde çalıştığı bilinmekle birlikte bunların içinden emek niteliği yüksek işlerde çalışmaya başlayan olup olmadığı belli değildi. Bunun yanı sıra, savaştan önce kadınlar hane dışında bir fabrika veya atölyede genellikle ya evlenmeden önce (15 yaşına kadar) ya da yaşlandıklarında (40 yaşından sonra) çalışıyor, bunun dışındaki sürelerde Alman kadınları gibi annelik görevlerini de yerine getirebilmek için hane içi üretimde bulunuyorlardı. Bu eğilim savaş sırasında da büyük oranda devam etmişti. Ayrıca savaş, Müslüman kadınların ne erkeklerce işgal edilen alanlarda var olmasını ne de erkeklerle daha özgür bir ilişki kurmasını mümkün kılmıştı. Bundan ziyade savaş dönemi uygulamaları kadınların erkeklerden farkını ve uzaklığını korumaya çalışan uygulamalardı. Dolayısıyla kadınlar savaştan hiçbir şekilde kazançlı çıkmamıştı.

Savaşın kadınların özgürleştirilmesi etrafında dönen bu tartışmada Ahmet Emin Yalman ve Zafer Toprak'ın yaklaşımları, kapitalist toplumsal ilişkilere saf olumlu niteliklerin atfedilmesi ve bu ilişkiler içindeki şiddetin görmezden gelinmesi anlamında kapitalizmin doğuşundan beri süregelen ve liberal iktisadi ve felsefi düşünce içinde güçlü bir eğilim olarak ortaya çıkan *doux commerce* (tatlı ticaret) anlatısının tipik bir tekrarı olarak karşımıza çıkar. Öte yandan Nicole van Os, Birinci Dünya Savaşı'nın kadınlar üzerinde iddia edilen iyileşmeyi yaratmadığını, çünkü kadınların iddia edildiği kadar kapitalist üretim ilişkilerine dahil edilmediğini ileri sürmekte, bu şekilde yazarların yaklaşımına karşı çıkılmakla birlikte, bu yaklaşımın temelinde yer alan anlatı sorgulanmamaktadır. Oysa, ücretli emek ve özgürlük arasında kurulan bu olgusal pozitif bağ, dolayısıyla kadınların ne kadar ücretli emek haline gelirse o kadar özgür olacağı varsayımı, ücrete tabi hale gelme sürecinin kendisini görmezden gelinmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda, bizce esas vurgulanması gereken hususlardan biri, savaşın gerek işsizlik yaratma biçiminde, gerekse üretim ve geçim araçlarından ayırma ve sosyal güvencelerinden yoksunlaştırma gibi iktisadi bir şiddet yollarıyla kadınları kitlesel olarak ücrete tabi hale getirmiş olmasıdır. Bunun sonucunda ise kadınlar, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte en azından “yedek sanayi ordusu” olarak ücretli emeğin bir parçası haline gelmiştir.

İkinci bir husus olarak, Birinci Dünya Savaşı sırasında kadınların hangi ilişkiler içinde ücretli emek haline geldiği önemlidir. Bu husus, Nicole van Os'un değerlendirmesinde vurgulanmış, fakat diğer yazarlarca tümüyle göz ardı edilmiş görünmektedir. 1913-1915 sanayi sayımına bakıldığında kadınların istihdam edildiği sektörlerde kadınların cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığına uğradıkları açıkça fark edilmektedir.

Tablo 4.5. Cinsiyete Dayalı Ücret Farklılaşması (1913-1915)⁶²⁶

Sektörler	Çalışan Sayısı		Kadın ve Çocuk İşçi Sayısı		Ücretler Günlük (Kadın)/Kuruş		Ücretler Günlük (Erkek)/Kuruş		Ortalama ücret /kuruş	
	1913	1915	1913	1915	1913	1915	1913	1915	1913	1915
Şekercilik, Tahin ve Bisküvi İmalatı	324	95	77 kadın	15 kadın	3-6	8-10	10-15	17-25	7.1	12.7
Konserve İmalatı	274	65	194 kadın	43 kadın	4-6	8-10	13-20	25-30	6.3-9.5	12.1-14.9
Tütün İmalatı	2109	2237	923 kadın	1.086 kadın	-	<11	-	-	12.3	12.8
Sair Ağaç İmalatı	-	64	-	20 kadın	-	9	-	15	-	13.5
Pamuk İplik İmalatı ve Pamuk Dokumacılığı	612	1227	302 kadın ve çocuk	654 kadın, 170 çocuk	-	4-6 Çocuk: 2-4	-	10-13	-	7.8
Ham ipek imalatı	3648	2316	3665 kadın ve kız çocuğu	2200 kadın ve kız çocuğu	-	-	-	-	4	4
İpek dokumacılığı	806	367	483 kadın	143 kadın	-	-	-	-	6.85	7.6
Sair dokuma imalatı	297	95	192 kadın	61 kadın	-	-	-	-	5.4	5.04
Sigara kağıdı imalatı	550	369	-	-	-	2-6	-	10-15	9.8	11.4
Kartonaj imali	501	90	227 kadın 110 çocuk	15 kadın 27 çocuk	3-5 Çocuk: 2-4	3-5 Çocuk: 2-4			7.1	8.2
Sabun imalatı	85	102	-	9 kadın	-	2-6	-	12-15	11.8	11.1
Sair kimya üretimi	71	13	-	-	2-5	-	13-15	-	-	-

Bu tablodan anlaşıldığı gibi, savaş başlamadan önce halihazırda söz konusu olan cinsiyete dayalı ücret farklılığı, savaş boyunca yeniden üretilmiş; savaş sırasında gelişen olağanüstü enflasyona rağmen kadınların ağırlıklı olarak istihdam edildikleri

⁶²⁶ Bu veriler A. Gündüz Ökçün'ün *Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri* adlı çalışmasının farklı sayfalarındaki verilerin derlenmesi ve hesaplanmasıyla oluşturulmuştur. Bkz. A. Gündüz Ökçün *Osmanlı Sanayi, a.g.e.*

sektörlerde ortalama ücretler ya değişmeden kalmış, ya da düşmüştür. Böylece kadınların ne kadar ücretli emek haline gelirse ortalama ücretlerin o oranda düşme eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu, savaşın kadınları özgürleştirmesinden çok, onların toplumsal işbölümü içindeki konumlarını değiştirmeksizin özneleştirdiğini göstermektedir. Bununla birlikte Savaş döneminde kadın emeğine yönelik politikaları, tarihten soyutlayarak ele almak yerine tarihsel süreklilik içerisinde bir moment olarak değerlendirdiğimizde, bunların aslen savaş sonrasına hazırlık politikaları olduğunu, dolayısıyla uzun vadeli sonuçlar yarattığını anlamak mümkündür.

Mütareke dönemi İstanbul’una dair yapılan kimi çalışmalar, kadınların savaş boyunca hem kitlesel olarak ücrete tabi hale gelmiş olduklarını hem de kalıcı olarak emek piyasasının düşük ücretli çalışanları olarak konumlandırıldıklarına dair ipuçları verebilir. Örneğin, Amerikalı bilim insanlarının 1920 yılında İstanbul’daki iktisadi ve toplumsal duruma dair yaptığı çalışmada, sanayi ve hizmet sektörlerinde kadın işçi istihdamının oldukça yaygınlaştığı dikkat çekmektedir.⁶²⁷ Bu araştırma kapsamında İstanbul’da 100’den fazla işçi çalıştıran üç fabrika, 10-25 arasında işçi çalıştıran 3 fabrika ve tabakhaneler ziyaret edilmiş, burada çalışan 2.850 işçinin 1.050’sinin erkek, geri kalanının çocuk (sayıları 100’ü geçmemekle birlikte) ve kadınlardan oluştuğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, Pera, Galata ve Suriçi’ndeki toplam 19 mağazada çalışan toplam 1152 işçiden 350’si kadın; 17 si 15 yaş altı çocuktan oluşmaktadır. Bu mağazalarda Müslüman kadınların istihdamında bir artış görülmektedir. Fabrikalarda vasıfsız işlerde çalışan erkek işçilerin işe başlama ücreti aylık ücreti 25 lira iken kadın işçilerin ücreti 10 lira olarak belirlenmiştir. Mağazalarda da kadınların aylık ücretleri 16 liranın üzerine çıkmazken, erkeklerin işe başlama ücreti 20-30 lira civarındadır. Kimi mağaza işverenleri, kadınların satış konusunda erkeklerden daha becerikli olduklarını, daha az iş deneyimleri olmakla birlikte yetenek bakımından erkeklerle eşi olduklarını dile getirmişlerdi. Bununla birlikte bu işverenlere göre, kadınlar çalışmayı evleninceye kadar süren geçici bir meşgale olarak gördükleri ve çoğu zaman evde oturdukları için daha az ücretle çalışmaya razıydılar.

---

⁶²⁷ Laurence S. Moore, “Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri”, **İstanbul 1920**, Ed. by Clarence Richard Johnson M.A., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, ss. 147-174.

Yine bu araştırmanın bulgularına göre, dul kadınların ekonomik durumları çalışan tüm kadınlara nazaran çok daha kötüdür.⁶²⁸ Türk dul kadınları, cami, medrese ve imarethanelerde yoksulların barınması ve doyurulması için belirlenen mekanlarda iskan edilmektedir. Bir odada hemen hemen 4 kişi yaşayacak şekilde tasarlanan bu mekanlarda dul kadınlar çamaşır yıkama ve dikiş dikme işinde çalışarak hayatlarını kazanmaya çalışmaktadırlar. 100 dul kadın arasında yapılan araştırmaya göre, bu kadınların aylık gelirleri ortalama 2,58 lirayken, kaldıkları yerlere vermeleri beklenen kira ayda 2,9 liradır. Bu 100 kadından sadece 3'ü devletten üç ayda bir 2.57 lira tutarında bir emekli aylığı almaktadır. Kocalarını savaşta kaybetmiş olan kadınların kocaları “şehit” olarak değil “kayıp” olarak kaydedildiğinden bunlar çoğunlukla devletten hiçbir şey alamamışlardır. Bu nedenle birçoğu geçinebilmek için gıda yardımına muhtaç kalmıştır. Gayrimüslim dul kadınlarının durumu da çok farklı değildir. Bu dul kadınlar da kalabalık evlerde ikamet etmekte; çamaşırcılık, gündelikçilik ve kent içi hizmetlerde çalışmakta, bunun karşılığında ortalama olarak Ermeni kadınlar ayda 4.94, Rum kadınlar, ayda 5.02, Yahudi kadınlar ayda 8.15 lira kazanmaktadırlar. Türk dul kadınların, sağlık, yiyecek ve çocukların eğitimi gibi konularda şeyhülislamlık kurumunun, Hilal-i Ahmer'in ve Evkaf Nezareti'nin yardımlarına bağımlı hale gelmesine benzer şekilde gayrimüslim dul kadınlar da Kızıl Haç, kilise ve sinagogların desteğine bağımlı hale gelmişlerdir.

Mütareke dönemi İstanbul'una dair bir başka gözlem ise çalışan kadın nüfusu içerisinde Türk-Müslüman kadınların çoğalmasındır. Bir Osmanlı aristokratı olan Müftizade Ziya Bey anılarında, mütareke dönemi İstanbul'da Türklerin kadınlı erkekli iş hayatına atıldıklarını, artık İstanbul'daki işyerlerinin çoğunda hatta Galata civarlarında iyi bir dükkanda bile Türk kızlarını iş başında görmenin, onları daktilo başında ya da bir masada hesap yaparken görmenin gayet normal bir şey olduğunu yazmaktadır. Ziya Bey'in anılarında Birinci Dünya Savaşı'nın İmparatorluk dahilinde kapitalist toplumsal ilişkileri ne derece pekiştirdiğine dair de şu gözlemlere rastlanmaktadır:

---

⁶²⁸ Mabelle C. Phillips, “Dul Kadınlar”, **İstanbul 1920**, Ed. by Clarence Richard Johnson M.A., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, ss. 247-278.

“Bgnlerde İstanbul’da iş hayatı pek hareketli değil, fakat çok ilginç ki buna rağmen insanlar arasında iş bulmak veya işini elinde tutmak için inanılmaz bir rekabet var. Maalesef ekonomi ve ticaret yüzyılında yaşıyoruz ve kimin evrensel yaşam mücadelelerinde ne görev yaptığı pek önemli değil. Hayatını kazanmak zorunda olan zavallılar, bu mücadelede birer aktördürler ve nerede olurlarsa olsunlar, Amerika’da, İngiltere’de, İtalya’da, Fransa’da, Türkiye’de veya Çin’de, günlerini, yıllarını bütün yaşamlarını işlerine adanmak zorundadırlar... Zor şartlar şu an Türkiye’de kadın, erkek, çocuk ayrımı yapmadan herkesi çalışmaya zorladı. Türkler bunun derinlerde bir yerde yadırgasalar da çağın maddiyat çağı olması ve bütün milletlerin paraya bakış açılarının aynı olması yüzünden işlerini en iyi şekilde yapmaya çalışmaktadırlar. Bu düşünce Türklerde yeni ortaya çıkmış bir şeydir ve bence Türklere savaşın tek getirisiştir”.⁶²⁹

Kadınların ve daha özel olarak Müslüman kadınların emek piyasasına düşük ücretli çalışanlar olarak gittikçe daha fazla katılması, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne bir süreklilik ve geçişlilik içinde devam ettiği görülmektedir. 1927 sanayi sayımında tüm işçiler içinde kadın işçilerin oranının %25.58 olduğu ve bu kadınlar içinde yabancıların yok denecek az oranda oldukları görülmüştü. İşverenlerin tamamına yakını erkek ve %26’sı yabancı uyrukluymdu. Kadınlar, İmparatorluğun son döneminde olduğu gibi %43.7’si tarımsal kaynaklı ürünler işleyen sanayilerde, %48.1’i dokumacılık alanında çalışmaktaydı. Kadın ve erkek işçiler arasındaki ücret farklılıkları ise aşağı yukarı aynı şekilde korunmuştu.⁶³⁰

4.3. Üretimde Seferberlik: Harb Ziraatı ve Tarımda Çalışma Mükellefiyeti

Birinci Dünya Savaşı’nın büyük kentlerdeki sonucu, harp zenginleri dışında kalan cephe gerisi nüfusun özellikle asker ailesi kadın ve çocukların güvencelerinden yoksunlaşarak emek piyasasının potansiyel bir parçası haline gelmesiye, tarımla uğraşan kırsal nüfus aynı süreci zorunlu çalışma biçiminde deneyimleyecekti. Birinci Dünya Savaşı sırasında izlenen topyekun seferberlik ve tehcir politikaları asıl olarak tarımda ciddi bir emek gücü krizi ortaya çıkmış; buna bağlı olarak gerek cephede

⁶²⁹ Mufty-Zade K. Zia Bey, **Speaking of the Turks**, Çev. Kezban Acar, Ankara, Nobel Yayın, 2004, s.64.

⁶³⁰ 1940’lı yılların sonunda 1.000’i kadın olmak üzere 1.475 işçi çalıştıran Samsun Tekel Tütün bakım ve İşleme Evi’nde kadınların aylık ücreti 35-40, erkeklerin ise 50-60 lira olduğu belirtilmiştir. Bkz. Ahmet Makal, “Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği”, **Çalışma ve Toplum**, Vol:2, No: 25, 2010, s.29.

gerekse cephe gerisinde gıda krizi olarak da ifade edilebilecek bir yeniden üretim krizi meydana gelmişti. Bu kriz karşısında savaş hükümeti tarımda emek gücünü seferber etme yoluna gitmiş, bu amaçla çıkardığı *Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu* ile kırdaki çalışabilir nüfusun tamamını tarımda zorunlu çalışma ile mükellef tutulmuştu.

Tarımda çalışma mükellefiyeti, Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu ile yasalaşmadan önce, 17 Ekim 1914 tarihinde “*Seferberlik Devam Ettikçe Her Köyde Müşterek Amele-i Mükellefe Marifetiyle Tarlaları Suret-i Zer’i Hakkında Talimatname*” ile yürürlüğe girmişti.⁶³¹ Genel seferberlik sürecinde hayata geçirilen bu talimatname, her köyde 16-20 yaş arası ve 45 yaş üstü erkekler ile mükellefiyet-i askeriye yaşında olup da askerliğe elverişli olmadıkları için köyünde bırakılan erkekleri ortaklaşa çalışarak köyün sürülüp hazırlanmış tarlalarına tohum ekmekle yükümlü tutuyordu. Tekalif-i Harbiye ve Vesait-i Nakliye komisyonlarınca el konulmayan ve köyde bırakılan hayvanlar, o köyün ortaklaşa tarımsal üretimde kullanmak üzere “müşterek ameleye” tahsis edilecekti. Tarımsal üretimin planlama ve denetimi ise, Dahiliye ve Maliye Nezareti’ne bağlı mülkiye memurlarına verilmişti. Yerelerde vali, mutasarrıf, kaymakam, nahiye müdürleri, muhtar, köy imamı veya papazı, köy mektebi muallimi ile köyün ileri gelenlerinden iki azadan müteşekkil bir komisyon oluşturulmuş; bu komisyon köylerde gerek müşterek amele ve hayvanların istihdamıyla gerekse ekecek tohumu bulunmayanların ihtiyaç duydukları tohumu miktar ve cinsine göre tedarik etmekle sorumlu tutulmuştu.

Talimatnameye göre, askerlerin toplu olarak bulundukları mekanlarda büyük çiftlik sahipleri tarafından işletilmeyen araziler, cihet-i askeriyece ekilecek; bu amaçla askeri yetkililer, ziraat amelesi olarak asker ve gerekli üretim araçlarını tahsis edeceklerdi. Bunun karşılığında çiftlik sahibine “*örf ve adet-i beldeye tevfi kan münasip bir hisse veya ücret*” verilecekti.⁶³² Bir köyün müşterek amele sayısı o köyün arazisini ekmeye yeterli değilse diğer mücavir köylerden o köye amele takviyesi yapılacak, bu amelenin iâşe masrafları da çalıştıkları köy ahalisi tarafından karşılanacaktı. Büyük çiftliklerde çiftlik sahipleri kafi ücretle çalışacak amele

⁶³¹ A. Gündüz Ökçün, Tarımda Çalışma, **a.g.e.**, s. 3

⁶³² **A.e.** s. 4

bulamadığı takdirde köylerindeki ziraat işlerini tamamlamış olan köy müşterek amelesinin bir kısmı ortalama bir ücretle bu çiftliklerde istihdam edilecekti. Tüm bunların yanı sıra müşterek ameleliği kabul etmeyen ve çalışmaya direnenler, bu talimat gereğince Divan-ı Harb'e sevk edilecekti. Jandarma ve polis memurları, ahaliyi işe sevk etmek veya bilfiil çalıştırmak hususunda mülkî memurların sözlü veya yazılı emirlerini uygulanmaya mecburdu.

Seferberliğin başında yürürlüğe giren ve zorunlu çalışma hususunda oldukça sıkı kurallar belirleyen bu talimatname, savaş döneminde tarımda üretimin yönetimi ve üretim ilişkilerinin aldığı biçime dair birkaç ipucu sunuyordu. Öncelikle, zorunlu çalışma bir yasa yoluyla değil, doğrudan savaş hükümetinin inisiyatifiyle, olağanüstü hal koşullarına dayanarak fiili olarak hayata geçirilmiş; buna bağlı olarak, cezalandırma yetkisi de olağanüstü yargılama kurumu olan savaş mahkemesine (Divan-ı Harb) tanınmıştı. İkinci olarak zorunlu çalıştırma talimatının, pratikte tıpkı Tekalif-i Harbiye uygulamasında olduğu gibi merkezden yerele kolektif bir iktidar aracılığı ile uygulanması öngörülmüştü. Üçüncü olarak, tarımda zorunlu çalıştırma, tarımsal emek gücünü örgütlemek, denetlemek ve üretken kılmak bakımlarından devlete mutlak bir yetki tanıyordu. Bu, devletin bundan önce elde ettiği kırsal nüfusun üretim ve geçim araçlarına savaş vergisi adı altında el koyma yetkisiyle birlikte düşünüldüğünde, devletin tarımsal artığa el koyma ve bunu yeniden dağıtma konusundaki serbestisinin emek gücüne doğru genişlettiğinin bir göstergesiydi. Dördüncü olarak devletin, tarımsal emek gücü üzerindeki bu mutlak yetkisini, görünüşte kırdaki sınıfsal yapıyı bozmadan kullanma niyetinde olduğu anlaşıyordu. Nitekim, tarımsal üretimi merkezi planlamayla düzenlemeyi öngören bu talimatname tarımsal mükellefiyet kapsamına esasen küçük üreticileri, ortakçıları ve tarım işçilerini almış olmasına rağmen, talimatnamede bu, oldukça örtük biçimde “müşterek amele-i mükellefe” adı altında dile getirilmişti. Bu şekilde kırdaki özel mülkiyet ve bunun eşitsiz dağılımı talimatnamede büyük ölçüde yok sayılarak, tarımsal artığın üretimi sınıfsız ve anonim bir nitelik kazanıyordu. Son olarak devlet bu talimatname aracılığı ile emek gücü üzerindeki tasarrufunu -tarımsal üretimi artırmak adına- büyük çiftlik sahipleri lehine kullanabileceğini de ifade etmiş oluyordu. Nitekim gerek cephedeki ağırlıklı olarak gayrimüslimlerden oluşan amele taburları ücret almadan, gerekse tarım

işçileri devletin belirleyeceği bir ücretle bu tarlalarda zorunlu olarak çalıştırılabilecekti.

Tarımda çalışma zorunluluğu, 5 Eylül 1332 (18 Eylül 1916) tarihinde Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu adıyla yasal hale geldi. Yasa, sekiz maddeden oluşuyordu:

“Madde 1. — Çiftçiliği san'atı mutada ittihaz etmiş, tasarruf ve isticar tarikiyle arazi sahibi bulunmuş ve hidematı askeriyye haricinde kalmış olan Osmanlıların zükûr (*erkek*) ve ziraatta meluf (*alışkın*) inasından (*kadın*) 14 yaşını ikmal etmiş her ferdi Ziraat Nezaretince tayin olunacak miktarlarda zer'iyatta bulunmak ve sene-i âtiye için nadas yapmak üzere tarafı Hükümetten mükellef tutulabilecektir.

Madde 2. — Çiftçiliği sanatı mutade ittihaz etmemiş ve hidematı askeriyye haricinde kalmış olanları, bulundukları mahalde en ziyade ekilen mahsulattan, zer'iyattan bulunmak üzere mükellefiyeti ziraiyyeye tabi tutmaya Hükümet mezundur.

İşbu mükellefiyet, Müdafaai Milliye, Donanma, Hilali Ahmer gibi menafii umumiyeye müessesatı ve her nevi imtiyazlı ve imtiyazsız cem'iyat ve şirketler hakkında dahi caridir.

Madde 3. — Mükellefiyeti ziraiyyenin temini için köy ve kasaba çiftçilerini, kendi zer'iyatını ikmalden sonra çift hayvanatıyla beraber ancemaatin (*topluca*) muhtaç-ı muavenet görülecek asker ve fukara aileleri tarlalarında çalışmaya mecbur etmeye Ziraat Nezareti salahiyettardır.

Madde 4. — işbu kanun ahkamına mugayir harekette bulunanlardan Sulh Mahkemeleri ve Sulh Mahkemeleri bulunmayan yerlerde o vazifeyi gören Bidayet Mahkemeleri tarafından 25 kuruştan 100 kuruşa kadar cezayı nakdî ile ve tekerrürü halinde 24 saatten bir haftaya kadar hapis ile mücazat olunurlar, işbu kanun ahkamına mugayir ef'al vukuunda zer'iyat memurlarının tutacakları zabıt varakaları aksi münderecatı sabit oluncaya kadar mamulünbih olan vesaiki kanuniyyedendir.

Madde 5. — işbu kanunun temini icrası için Ziraat ve Ticaret Nezareti bütçesine fevkalade olarak 150 000 lira ilave olunmuştur. Meblağı mezkûrdan 1332 senesinde sarf olunamayan miktarı 1333 senesine devren sarfolunabilecektir.

Madde 6. — işbu kanunun tatbikatı bir nizamname ile tayin olunacaktır.

Madde 7. — işbu kanun, tarihi neşrinden itibaren sulhun aktinden bir sene sonraya kadar meriyyülicradır.

Madde 8. — işbu kanunun icrasına, Dahiliye, Maliye, Adliye ve Ticaret ve Ziraat Nazırları memurdur.”⁶³³

Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu seferberliğin başında izlenen talimatnameden farklı olarak tarımda çalışma zorunluluğunu yasal bir çerçeve büründürüyor, bununla beraber zorunlu çalışma kapsamına giren nüfusun ölçeğini genişletiyordu. 1914 yılı talimatnamesinde tarımsal mükellefiyet kırdaki 16 yaş üzeri erkekler ile sınırlıyken, Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu’nda hem asgari yaş sınırı 14’e inmiş, hem de kırdaki erkek nüfusun yanı sıra kadınlar da tarımsal mükellefiyet kapsamına alınmıştı. Ayrıca, kentsel nüfusun aynı yaş aralığında erkekleri de çiftçilikle meşgul olmasalar dahi hükümetçe tarımsal üretime mecbur tutulabileceklerdi. Yasaya ek olarak, Dahiliye Nezareti’nin 14 kasım 1916 tarihli genelgesinde köylerdeki mültecilerin tarla ve tohumlukları bulunmadığı gerekçesiyle çift hayvanlarıyla beraber boş durmalarının kabul edilemeyeceği belirtilmekte; bu nedenle kanunla mükellef kılınmayan mültecilerin de mevcut hayvanlarıyla muntazam çalıştırılarak ziraat hususunda kendilerinden azami istifade edilmesi istenmekteydi. Kırdaki bu uygulamanın, bir önceki bölümde detaylıca ele aldığımız kadınları savaşın üretimi ve yeninden üretiminin esas parçası haline getirme yönündeki politikaların ortaya çıktığı döneme denk gelmesi tesadüf değildi. Sadece İmparatorluk’ta değil; örneğin Almanya’da da Hindenburg Programı ile hayata geçirildiği gibi, savaşın ikinci yılı itibariyle üretimde seferberlik cephe gerisini de kapsayacak şekilde genelleştirilmişti.

⁶³³ MMZC, devre:3, cilt:2, içtima senesi:3, 44. İnikad, 13 Şubat 1332 (1916), ss.311-317.

Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu'nun Tatbikatı Hakkındaki Nizamname, kanunun icrasından sorumlu merkezi ve yerel kurum ve kişileri detaylıca tanımlıyordu. Buna göre, her vilayette vali veya mutasarrıf riyaseti altında defterdar veya muhasebeci ile ziraat, orman ve baytar müdür, memur veya müfettişleri, jandarma kumandanı ve köyün muteber çiftçilerinden iki üyeden oluşan bir Zerriyat Heyeti teşkil edilecekti. Vilayetin en büyük mülki memuru, her kaza için on ikiden fazla olmamak koşuluyla zerriyat memuru tayin edecek, köy ve mahalle ihtiyar heyetleri, muhtar ve imamları bu memurların emrine tabi kılınacaktı. Nizamnameye göre, ihtiyar heyetleri ve imamlar kendi köy ve mahalleleri dahilinde çift sürmeye elverişli hayvan ve çift sürebilecek kadın ve erkek miktarını kayıt altına alarak tuttukları defterleri zerriyat memurlarına iletmek zorundaydı. Zerriyat memurları ise bu kayıtlara göre her gün ekilmesi mecburi olan dönüm miktarını heyet-i ihtiyariyeye bildirecekti. Zerriyat memurları, mükellefiyet-i ziraiyyeyi cebren yaptırmaya yetkili olup, bu hususun temini için Nahiye Müdürleri'nden kafi miktarda jandarma talep edebileceklerdi. Hangi tür tohumun, kaç dönüme, ne kadar zamanda ve ne kadar emek gücüyle ekildiğini belirten defterler tutmak, çalışanları düzenli olarak gözetleyip yeterli üretimi yapıp yapmadıkları hususunda zabıtlar tutarak bu zabıtları üst kurumlara iletmek zerriyat memurlarının göreviydi. Kaza kaymakamları ve ziraat muallimleri de mükellefiyet-i ziraiyyenin uygulanmasından birinci derecede mesul tutulmuşlardı. Bunlar, nahiye müdürleri ve zerriyat memurlarının mükellefiyet-i ziraiyyi teftiş ve takip edip etmediklerini tetkik etmek, zerriyat memurlarının hazırladıkları raporları inceleyerek liva ziraat memuruna veya mutasarrıflara iletmekle yükümlüydüler. İstanbul'da Ziraat Nazırı'nın riyaseti altında Harbiye, Dahiliye ve Maliye Nezareti müsteşarları ile Ziraat Umum Müdürü'nden ve Ziraat Nazırı'nın uygun gördüğü hariçten iki zattan oluşan Mükellefiyet-i Ziraiyye Heyeti, yerelerde mükellefiyet-i ziraiyye kapsamında yapılan tarımsal üretimin merkezi denetimi ve eşgüdümünden sorumlu olacaktı.⁶³⁴

Görüldüğü üzere, Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu, daha önceki talimatnameye kıyasla devlet içinde tarımsal üretimi yönetmekle ilgili daha detaylı ve kapsamlı bir işbölümü tarif etmişti. Bununla birlikte hem yerel hem de merkezi düzeyde tarımsal

⁶³⁴ A. Gündüz Ökçün, Tarımda Çalışma, **a.g.e.** ss.6-11.

retimin yönetilmesi sürecine -daha önceki talimatnameye benzer şekilde- köyün ileri gelenleri olarak tarif edilen eraftan iki üyenin de dahil edilmesi ngrlmt. Bu, tarımsal üretimde seferberlik ve üretim sürecinin yönetilmesi hususunda devletin tümüyle bağımsız hareket etmediğini göstermesi bakımından önemli bir ayrıntıydı. Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu’nda da devletin, tıpkı Tekalif-i Harbiye Kanunu uygulamasında Ticaret Odaları temsilcilerini el koyma süreçlerinin bir parçası kıldığı gibi, tarımsal üretimde ilan ettiğı seferberlikte de kırdaki büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını hesaba kattığını gösteriyordu. Buna dair vurgulanması gereken bir başka husus da bu nizamnameden bir yıl sonra 20 Eylül 1917 tarihinde yayınlanan Mükellefiyet-i Ziraiyye Nizamnamesi’nde zerriyat memurlarının da silahsız ihtiyat sınıfındaki erbab-ı zürra ve civar çiftlik sahibi arasından seçileceğinin belirtilmiş olmasıydı. Zerriyat memurlarına ayrıca bu ileri için 600 kuru aylık maaş tahsis edilmişti.⁶³⁵ Zerriyat memurları her ne kadar ziraat müfettişlerinin, ziraat müdür, memur ve muallimlerinin emri altında tanımlanmış olsa da üst kurumlara dair tek sorumluluğı, sorumlu olduğı köyü beklenen asgari üretim düzeyine getirmekten ibaretti. Yasa, yerelde üretim ne kadar olması gerektiğı, üretim nasıl artırılacağı, ancemaatin çalışmak istemeyen veya günde belirtildiğı kadar çalışmayan köylülere ne yapılacağı, toprağı, hayvanı ve üretim aracı olmayan tarım işçilerine ne kadar yevmiye verileceğı hususlarında zerriyat memurlarına sınırsız bir yetki tanımıtı. Bu karar, orta ve büyük toprak sahiplerinin tarımsal mükellefiyet yasasının sadece karar alma sürecinde değıl, uygulama sürecinde de belirleyici olmasının önünü açıyordu.

Mükellefiyet-i Ziraiyye Nizamnamesi’ne göre, her ifti günlük asgari sekiz saat tarımsal üretim yapmaya mecburdu. Fakat nizamnamede bunun asgari miktar olduğunun altı çizilerek mevsim ve hava durumuna göre günlük çalışma saatinin 15 saate çıkarılması gerektiğı belirtilmişti. Tasarruf veya kiralama yoluyla ekilecek arazisi bulunmayan, hayvanı ve üretim aracı olmayan çiftçilerin, zerriyat memurlarının belirlediğı ücret karşılığında arazisi ve üretim aracı olanların tarlalarında çalışması mecburiydi. Nizamnamede bu husus gayet mühim bir mesele olarak dile getirilmiş ve asıl amacının “*köylerimizde kesb-i nedret eden kol mevcudunu artırmak, amelesizlik yüzünden eshab-ı arazinin çektiğı bar-ı ızdırabı tahfif etmek ve nihayet kendilerini*

---

⁶³⁵ A.g.e. s. 81.

ataletten kurtararak memleketin bir uzv-ı mühim ve amili sırasına koymak” olarak ifade edilmişti.⁶³⁶ Böylelikle yasa, mülk sahiplerinin ihtiyaç duyduğu emek gücünü sağlama işlevini üstleniyor, mülksüz köylüleri fiilen tarım işçisi haline gelmeye zorluyordu.

Nizamnamenin bir başka maddesine göre, kendine ait arazisi ve çift hayvanı bulunanlar, hayvanın cinsine göre her çift başına asgari 35-45 dönüm arası araziye ekmekle yükümlüydü. Tek çift hayvanı olanların hayvanları nakliye amacıyla satın alınamayacak, mükellefiyet-i ziraiyye için kullanılacaktı. Nizamname, 300 dönümden fazla ekilecek arazisi olanları çiftlik sahibi olarak tanımlamakta; bunlardan henüz askere davet edilmemiş olanları arazileri başında bulunmakla mükellef tutmaktaydı. Bununla birlikte silahsız ihtiyat ve mustahfız kapsamına giren çiftlik sahipleri⁶³⁷ bu mükellefiyetten muaf tutulacaktı. Nizamname gereğince 300-500 dönüm arası toprağı olan silahsız ihtiyatiye ve mustahfız çiftlik sahibinin bir ortakçı veya hizmetkarı, 500-1000 dönüm toprağı olanların iki ortakçı veya hizmetkarı, 1000 dönümden fazla toprağı olanların 3 ortakçı veya hizmetkarı da üretimin sürekliliği için askerlikten muaf tutulacaktı. Sahibi tarafından işlettilirmeyen araziler, haftada bir ancemaatin ekilecek, ekim için gerekli tohumluk hükümet tarafından tedarik edilecekti. Ancemaatin üretimden elde edilen meblağ ise tohumluk masrafı, çalışanların ücretleri, tarlanın kira bedeli çıkarıldıktan sonra, kalanı köy ve kasaba namına zirai alet ve makine satın almada kullanılmak üzere Ziraat Bankası’na yatırılacaktı. Dolayısıyla nizamname, yasanın emek gücünü kolektif olarak seferber etmek suretiyle bir artı değer yaratma ve bunu da tarımda makineleşme gibi emeğin üretkenliğini artıracak uzun vadeli bir yatırım sermayesi olarak kullanma amacını ortaya koyuyordu.

Nizamnamenin diğer maddelerine göre, savaştan önce çiftçilikle uğraşan, fakat genel seferberlikle beraber köyünden ayrılarak askere gitmiş olanların terk ettikleri ailesi içinde çalışacak kimse kalmadığı durumda bu kişilerin tarlaları da haftada bir kez ancemaatin olarak ekilecekti. Bununla birlikte, bu tarlalarda ekim için gerekli tohumluk, tarla sahipleri tarafından tedarik edilecekti. Askerlik hizmetini tüccarlık

---

⁶³⁶ A.g.e. s.87.

⁶³⁷ Bu maddede silahsız ihtiyat ve mustahfız, Mükellefiyet-i Askeriye kanunca askere çağrıldıkları halde bedel-i nakdi vermek suretiyle gerektiğinde askere alınmak üzere askerden muaf tutulan kesim için kullanılmaktadır.

işleri dolayısıyla tecil ettirmiş olanlardan komisyonculuk, simsarlık gibi aracılık işleriyle uğraşanlar sermaye miktarlarına göre 50 dönümden 300 dönüme kadar zerriyat yapmak veya ücret karşılığı yaptırmakla yükümlü tutulacak, aksi halde bu araçlar askere alınacaktı. Köylüler, kendi tarımsal mükellefiyetlerini ifa ettikten sonra komisyoncu ve aracı tüccarların mükellef oldukları miktarda araziye ücret karşılığı ekmeleri için teşvik edileceklerdi. Mükellefiyet miktarından fazla üretimde bulunan çiftçilere ettikleri her fazla dönüm için ve mükellefiyet-i ziraiyenin temininde hizmet ve gayreti görülen mülki memurlar ile jandarma ve zabitanlara, köy imamı ve ihtiyar heyeti üyelerine Meclis-i Vükelaca belirlenecek miktarda nakdi para ödülü verilecekti.

Tüm bu detaylarıyla Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu, Birinci Dünya Savaşı sırasında hayata geçirilen ilksel birikim yasalarından birine tekabül ediyordu. Tarımda ücretli emeği yaygınlaştırmak, kadın ve çocukları tarımdaki emek süreçlerine katılmaya zorlamak, boş kalan tarlaların ekimi için küçük üreticilerin ücretsiz emeğinden faydalanmak, tarımsal üretim sonucu ortaya çıkan artığı tarımda makineleşme için kullanmak, büyük çiftlik sahiplerini tarımsal üretimin yönetimi ve denetimi süreçlerine dahil etmek bizzatıhi yasa ve ilgili nizamnamenin amaçları arasında yer alıyordu. Mükellefiyeti Ziraiyye Kanunu, 1914 yılında yürürlüğe sokulan talimatnameye nazaran yaptırımı daha hafifti. Talimatnamede zorunlu çalışma uygulamasına uymayanlar Divan-ı Harb'e sevk edilirken, yasada sulh veya bidayet mahkemelerinde yargılanmaları, kısa süreli hapis ve asli olarak da para cezasıyla cezalandırmaları öngörülmüyordu. Bununla birlikte, yasa, tarımsal mükellefiyeti daha yaygın bir bürokratik ağ aracılığıyla toplumun daha geniş kesimlerini içerecek şekilde tasarlanmıştı. Başka bir deyişle, tarımda çalışma mükellefiyetinin zorlayıcı şiddetinin yoğunluğu azalırken yaygınlığı artmıştı. Bunun yanı sıra, talimatnamede devlet, zorunlu çalışma uygulaması için gerekli tohumluk, üretim aracı gibi ihtiyaçların köylülerin elinde olmadığı durumda kendisi sağlayacağını açıkça belirtmiş olmasına rağmen, yasa ve ilgili nizamname bu tür ihtiyaçları köylülerin üzerinde tanımlıyordu. Bu da bu bölümün başında belirttiğimiz gibi devletin kapitalist işleyişiyle ilişkili olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında yeniden üretimle ilgili sorumluluğu üzerinden atarak bireylerin üzerine yüklediğinin bir başka göstergesiydi.

Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu'nun tartışıldığı Meclis-i Mebusan toplantısında Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey, yasanın tarımsal üretimin %50 düşmesi nedeniyle teklif edildiğini belirtmişti. Mustafa Şeref Bey, memleket nüfusunun çoğunluğunu köy ve kasaba ahalisinin teşkil ettiğini; İstanbul, İzmir ve Beyrut gibi büyük şehirlerin oldukça sınırlı, bu nedenle ticaret ve sanayi ile meşgul olan nüfusun hayli az olduğunu vurgulamış; memlekette olağan durumda 60 milyon dönümün üzerinde ekim yapılırken seferberlikte nüfusun çoğunluğu olan köy ve kasaba ahalisinin silah altına alınmasıyla, bunun 30 milyon dönüme düştüğünden bahsetmişti.⁶³⁸ İmparatorluğun 1915 yılında çekirge istilasına maruz kalması da tarımsal üretimdeki düşüşün bir başka nedeniydi. Çekirge istilası nedeniyle pek çok tarlada ekili ürünler kaybedilmiş ve topraktaki verim düşmüştü. Tüm bu sebeplerle, hükümet tarımda çalışma mükellefiyetinin yasalaşmasını öneriyordu.

Meclis-i Mebusan'ın çoğu üyesi, yasanın gerekliliği konusunda net bir tutum içerisindeydi. Tarımsal mükellefiyet asgari yaş sınırını 14'ten 16'ya yükseltmedikleri gibi, yasanın kapsamının genişletilmesini teklif edenler dahi olmuştu. Örneğin, Tekfurdağı'ndan Harun Hilmi Efendi, tarımsal mükellefiyetin neden kentli kadınları da kapsamadığını sorarak, bu kadınların da eğitim görmüş olsalar bile taşra kadınları gibi bu vatani düşünmeye mecbur olduğunu söylemiş, kanun teklifinin kentteki kadınları kapsayacak şekilde genişletilmesini teklif etmişti. Bununla birlikte bu teklif, kentli kadınların hali hazırda müdafaa-i milliye'nin çeşitli alanlarında hizmet ettikleri, ayrıca çiftçiliğin evde dikiş dikmeye benzemediği, elini sıcak sudan soğuk suya sokmamış olan bu kadınların zirai mükellefiyete tabi tutulmasının meclisi gülünç duruma düşüreceği gerekçeleriyle reddedilmişti.

Öte yandan Konya Mebusu Haydar Bey, yasadaki ancemaatin çalışma meselesine şüpheyile yaklaşmıştı. Haydar Bey'e göre her ne kadar yasada ancemaatin çalışacak tarlalar fukara ve asker ailelerinin tarlaları olarak belirtilmişse de bundan başka türlü sonuçlar çıkarmak da mümkündü. Bundan maksat eğer çiftçi ahalisinin birtakım zenginlerin tarlalarında bedava çalışmaları ise buna tümüyle karşı çıkılmalıydı. Eğer savaş koşulları dolayısıyla birtakım çiftlik sahiplerinin tarlalarını

---

⁶³⁸ MMZC, devre:3, cilt:2, içtima senesi:3, 44. İnikad, 13 Şubat 1332, s. 309.

ekmek gerekiyorsa ziraattaki mevcut ortakçılık ve yarıcılık usulüne göre hasılatın da çiftlik sahibi ve köylü arasında paylaştırılması gerekiyordu. Bu yasayla ise çiftçilikle uğraşan ahalinin, çiftlik sahiplerinin tarlalarına gönderilerek karşılıksız olarak o çiftlik sahibinin menfaatine hizmet etmeleri mümkün hale gelecekti. Bununla birlikte, Haydar Bey dışında Meclis-i Mebusan toplantısında yasaya belirgin bir eleştiri oluşmamış, yasa, ordunun ve ahalinin iâşe sıkıntısı yaşadığı ve gelecek sene açlıkla karşı karşıya kalacağı gerekçesiyle hızlıca kabul edilmişti. Ancemaatin çalışma ile ilgili şüphelere dair Burdur Mebusu Seyyit Haşim Bey, hükümetin bu yasadaki esas gayesinin fukara aileleriyle askere gitmiş olanların tarlalarını sürdürmek değil, memlekette bilumum ahalinin ve askerin muhtaç olduğu mahsulatı elde etmek; tarımsal üretimdeki gerilemeyi ortadan kaldırmak olarak dile getirmişti. Nitekim, seferberlik, ziraatla iştigal etmesi muhtemel olan kimseleri azaltmakla kalmamış, köylerde ve kasabalarda mevcut olan hayvanların miktarını da azaltmıştı. Dolayısıyla memleketin muhtaç olduğu mahsulatı vücuda getirecek olan kuvvetler yetersiz hale gelmişti.

Seyyit Haşim Bey'in ifadelerinden üretici güçlerin eksikliğini gidermenin verili üretim ilişkilerinin korunmasından daha öncelikli bir sorun olarak konduğu anlaşıyordu. Meclis-i Mebusan'daki toplantıdan savaş hükümetinin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup mebusların genelinin mevcut üretici güçlerin savaşın ihtiyaçları için seferber edildiğini teslim ederek, tarımdaki emek gücü krizini ve memleketteki yeniden üretim krizini cephe gerisinde yer alan kırsal nüfusu tümüyle üretici güç haline getirerek çözmeyi hedeflediğini gösteriyordu. Üstelik bu, rıza ile değil, zor ve yasal şiddet yoluyla hayata geçirilecekti. Fakat zorunlu çalıştırma meselesi, her şeyden önce, Osmanlı yönetici sınıf ve entelektüellerinin 19.yüzyılın sonlarından beri süregelen modernist yaklaşımlarıyla çelişiyordu. Zorunlu çalışma uygulaması, özgürlük ve çalışma arasında doğrusal ve pozitif bir ilişki kuran, kapitalizmin doğası itibariyle toplumsal ilişkileri özgürleştirdiği varsayan anlatıya tümüyle tersti. Nitekim, bu çelişki Meclis-i Ayan müzakereleri sırasında dile getirilecekti.

Meclis-i Ayan toplantısında kanun teklifine Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan kimi mebuslar karşı çıkmışlardı. Ferit Paşa, kanunun ruhunun “fert, cemiyet içindir” mantığını yansıttığı, bunun şahsi hürriyeti hiçe sayarak Meşrutiyet'in temelinde yer alan liberal ideallere ters düştüğü gerekçesiyle kanun teklifine karşı çıkmıştı. Ferit Paşa'ya göre kanun her şeyden önce doğal hukuka (hukuk-u tabiiyye) muhalifti. Temel sorun, yasa yoluyla bireylerin zorunlu çalışmaya tabi tutulmasından kaynaklanıyordu. Fert, cemiyete feda edilemeyeceği gibi hükümetler, her tasarrufunu kanun haline getiremezler, hiçbir ferde sen şu tarlada çalışacaksın diye buyuramazlardı. Yasa, her şeyden önce Kanun-u Esasi'nin ruhuna aykırıydı. Kanun-u Esasi'nin 10. maddesi “*Hürriyet-i şahsiyye her türlü taarruzdan masundur*” demektedir. 13. Maddesi ise “*Tebeâ-i Osmaniyye nizam ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve felâhat için her nevî şirketler teşkiline mezundur*” diye buyurmuştu.⁶³⁹ Dolayısıyla ziraatın gelişmesi ve ilerlemesi için yalnız birtakım şirketler tesisini düşünmüş, bu hakkı hiçbir zaman hükümete vermemişti.

Ferit Paşa'nın hem üretimde devlet müdahalesine hem de bireysel özgürlüğün feda edilmesine karşı çıkan ifadelerine karşılık Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in cevabı, Birinci Dünya Savaşı sırasında maddi ve düşünsel olarak klasik liberal vaatlerden ve varsayımlardan ne denli uzaklaştığını gösteriyordu. Mustafa Şeref Bey, Ferit Paşa'ya cevabında şu ifadelerde bulunmuştu:

“Kendileri de pekâlâ bilirler ki, bugün *hukuku tabiiyyenin* taraftarı bir müellif bulmak hemen Avrupa'da adîmül imkândır (imkansızdır). Bendeniz, gerek Fransa ve gerek Almanya müelliflerinin telifatında (eserlerinde) yaptığım tetkikata nazaran bu gün *hukuku tabiiyye* hakkında bir tek taraftara tesadüf etmedim. Yalnız ahiren (*Rönesans dö Druva Natürel*) namıyla, Belçika müelliflerinden birisi bir telifte bulunmuştur... Ferit Paşa Hazretleri pekâlâ bilirler ki, hürriyeti şahsiyyenin menba-ı sudûru İngiltere'dir...Bugünkü Kavânin-i Esâsiyyenin vâlidî addedilen İngiltere'de, 1615 tarihin de tanzim edilmiş birtakım (akt)lar vardır. İşte bu aktlarla hukuku şahsiyye temin edilmiştir. Yoksa fevkâl kanun olarak hiçbir suretle hukuku şahsiyye temin edilmemiştir. Binaenaleyh, bizim hukuku şahsiyyeyi bu suretle anlamâklığımız lâzımdır. Kanun, sarahat bulunmaksızın hiçbir kimsenin hukuku şahsiyyesine, iktidar hükümeti zecr ve tenkilini elinde tutanlar tarafından taarruz vaki olamaz. Hükümetin de Meclisi Âlinize takdim ettiği lâyiha ile tamamen kanun dairesinde hareket etmek istediği

⁶³⁹ MAZC, devre:3, cilt:2, içtima senesi:3, 49. İnikad, 25 Mart 1333, s.358

ve hukuku şahsiyyeye tamamen riayetkar bulunduğu anlaşıyor...evvela hürriyeti şahsiyye denen hukuk, zaman ve mekân ile gayri mütebeddil bir esası fevkal beşer midir, bunu nazarı itibara almak lâzım gelir. Hürriyeti şahsiyenin ifade ettiği mana, zaman ve mekân ile layetegayyedir diyecek olursak, o halde, kanunun fevkinde bir kuvvet tasavvur etmek lâzım gelir...Hürriyeti şahsiyye zaman ve mekân ile değişir ve zamanın terakkiyatına göre tebdil olunur.”⁶⁴⁰

Bu ifadeler, klasik liberal düşüncede yer bulan bireyin çalışma, sözleşme yapma ve mülkiyeti üzerinde tasarrufta bulunma gibi özgürlük alanlarının, aslında sunulduğu gibi evrensel ve ebedi olmadığını; kapitalist ilk birikim boyunca zaten açık bir gerçeklik olarak açığa çıkan devlet müdahalesi ve zorlayıcı yasal şiddetin Birinci Dünya Savaşı vesilesiyle tüm dünyada kapitalizmin en geçerli biçimi haline geldiğini gösteriyordu. Öyle ki, liberalizmin bu erken formunun, Birinci Dünya Savaşı sırasında çoktan eskimiş, modası geçmiş; bunun yerini doğal kaynakların ve her türlü canlının kendi başına bir hakkı, özgürlüğü veya anlamı olmaksızın birer üretim aracı haline gelmesini doğal gören bir yararcılığa bırakmıştı.

Mustafa Şeref Bey’in sözleri, bu tür bir yararcılığın Osmanlı İmparatorluğu’nda savaş hükümeti tarafından da oldukça bilinçli bir şekilde savunulduğunu göstermekteydi. Bununla birlikte bu perspektif, savaş hükümeti ile sınırlı değildi. Örneğin, Yunus Nadi, 1916 yılında yazdığı bir yazıda insanın her şeyden önce iktisadi bir değeri olduğunu dile geyiriyor, ferdin iktisadi manasının Birinci dünya savaşı ile tüm dünyada kabul edildiğinden bahsederek, “*ferd her şeyden evvel canlı bir makinedir ve bu haliyle maddi ve manevi teşhizatın muarra (arınmış) olduğu halde dahi bir serveti temsil eder. Ne olursa olsun o makine işleyecek, istihlal ve istihlak edecektir*” diye yazıyordu.⁶⁴¹ Bunun yanı sıra tıpkı Balkan Savaşlarını takiben Anadolu genelinde sistemli nüfus araştırmaları ve etnik yapı istatistiklerin hazırlandığı gibi tarımda da emek gücü, sermayenin niteliği, niceliği ve mülkiyet ilişkilerine dair detaylı istatistikler tutulmaya başlamıştı. 1916 yılında, her vilayete mülkiye müfettişleri gönderilerek sorumlu oldukları bölgelerdeki köylerle ilgili, uzun raporlar hazırlamaları ve bu raporlarda detaylı olarak i) ticaret, ii) ulaşım, iii) köy teşkilatı, iv) hayvan mahsulatı ticareti, v) hayvan mahsulatı ticaretiyle köy teşkilatı

⁶⁴⁰ MAZC, devre:3, cilt:2, içtima senesi:3, 49. İnikad, 25 Mart 1333, s.360.

⁶⁴¹ Yunus Nadi, “Ferin İktisadi Kıymeti”, *Tasvir-i Efkâr*, 4 Kasım 1916.

arasındaki ilişki, vi) tarım ve ticaretle iç içe geçmiş olan sanayinin durumu, vii) toplumsal hayat, viii) aşiretlerin yapısı, ix) halkın sağlık durumu, x) çocuk düşürme ve vefat oranı xi) salgın ve ölümcül hastalıkların derecesi, xii) evlenme yaşı, xiii) hükümetin köyler üzerindeki nüfuz ve kudreti, xiv) halkın zihniyeti, asayiş, xv) hayvan hırsızlığı, kaçakçılık ve zirai üretim meselelerine yer vermeleri isteniyordu.⁶⁴² Ticaret ve Ziraat Nezareti bünyesinde bu tür bilgilerin toplandığı İstatistik İdare-i Umumiye Müdüriyeti de kurulmuştu. Kıra yönelik bu devlet politikası, çağın kapitalizm anlayışının çok daha açık biçimde safi maddi bir temelde şekillendiğinin; “özgürlük” kategorisini bir kenara bırakıp, emek gücünü gözetim, disiplin ve kontrol altına almayı önceliğinin bir başka göstergesiydi.

Meclis-i Ayan toplantısında Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu etrafında dile getirilen bir başka güçlü itiraz ise Ahmet Rıza Bey tarafından dile getirilmişti. Ahmet Rıza Bey, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki hür ve müstakil denen köylünün bu yasayla birlikte vaktiyle esirlerin gördüğü muameleden veya Rusya’daki serflerin durumundan daha ağır bir muameleye tabi tutulduğunu ileri sürüyordu.⁶⁴³ Ahmet Rıza Bey’e göre devlet bir yandan kapitülasyonların kaldırarak kendisini diğer devletler gibi hür ve müstakil ilan ederken diğer yandan bu gibi yasalarla koskoca bir milleti esir durumuna düşürüyordu. Halihazırda gerek askerlik gerekse birçok vergi ve el koymalarla zarara sokulan ve ezilen çiftçiler bu kez de tarımsal üretim mükellefiyeti ile daha zarara sokuluyordu. Öncelikle yasada asker ailelerinin topraklarında köyün diğer çiftçilerinin ancemaatin çalışması istenmişse de bu çalışma karşılığında bir ücret öngörülmemişti. Bu, angarya demek olup Kanun-u Esasi’ye tümüyle aykırıydı. Öte yandan, asker aileleri de sadece çalışma mecburiyetiyle mükellef tutulmakla kalmıyor, bunun yanında ekim için gerekli tohumluğun tedarik işi de tümüyle bu aileler üzerine yükleniyordu. Ahmet Rıza Bey’e göre kendi yiyeceğini bulmaktan aciz olan fukara ve asker aileleri sürülecek tarlaları için nasıl tohumluk tedarik edecekleri ise nizamnamede tümüyle cevapsız bırakılmıştı. Devlet, Tekalif-i Harbiye uygulamalarıyla savaşın ilk iki yılı kırdaki küçük üreticilerin yiyeceklerine, hayvanlarına ve tohumluğuna el koyduktan sonra, savaşın uzun sürmesine bağlı

⁶⁴² Yunus Nadi, “Anadolu’nun İçyüzü”, **Tasvir-i Efkâr**, 25 Haziran 1916.

⁶⁴³ **MAZC**, devre:3, cilt:2, içtima senesi:3, 48. İnikad, 24 Mart 1333, s.337.

olarak, bu politikanın cephe ve cephe gerisi nüfusu açlığa mahkum etmek anlamına geldiğini anlamış; bu sefer de, tarımsal üretimi sürekli kılmak için Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'dan tohumluk sipariş ederek tohumluğa muhtaç köylülere merkezi olarak tohumluk dağıtmayı planlanmıştı. Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu vesilesiyle Ahmet Rıza Bey, bu tohumluk siparişinin de zamanında çiftçilere ulaştırılmadığını ve vaat edildiği gibi ihtiyaç sahiplerine dağıtılmadığı ortaya koymuş; böyle bir yasayla köylüleri zorunlu olarak çalışmaya mecbur ederken hükümetin üzerine düşen sorumluluğu ne ölçüde yerine getirdiğini sormuştu. Bununla birlikte, Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu'nun usulüne dair nizamnamede açıkça tohumluğun tarla sahipleri tarafından tedarik edileceği belirtilmişti. Eğer hükümet tohumluğa muhtaç olanların tohumluğunu vermeyi üstleniyorsa, bunu nizamnameye de eklemeliydi. Aksi halde kanun uygulamada pek çok çiftçi aile için zulüm olacaktı.

Ahmet Rıza Bey'in bir başka itirazı ise kanuna aykırı harekette bulunanlar için öngörülen ceza üzerineydi. Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu'na riayet etmeyenleri işini gücünü terk ettirerek jandarmanın önüne katıp Bidayet veya Sulh Mahkemeleri'ne sevk etmek zulümden başka bir şey değildi. Kırdan 14 yaşını bitirmiş herkes, tarımsal üretimle mükellef tutulmaktaydı. Peki, bunların hepsi aynı şekilde cezaya tabi tutulabilir miydi? Örneğin, 14 yaşında bir kız çocuğu kanun zoruyla hapsedilebilir miydi? Medeni Kanun buna izin vermediği halde bu kız çocuğu tarımsal üretimle nasıl mükellef tutulabiliyordu. 14 yaşındaki çocuklar ve genç kadınlar, kendi mahallerinde bulunan Zerriyyât Memurlarının verecekleri bir zabıt varakası üzerine, köylerinde Sulh Mahkemesi olmadığından, kazaya sevk edilecek; oralarda iki dönüm tarla ekmediği için haftalarca sürünecekti. Kadınların yalnız başına Avrupa'ya gitmesine razı olmayan muhterem meclis üyelerinin vicdanı acaba bu çirkin muameleye karşı isyan etmiyor muydu?⁶⁴⁴ Öte yandan Mükellefiyet-i Ziraiye Kanuna uygun nizamnamenin 11. maddesinde, mükellefiyet-i ziraiyenin temininde üstün hizmet ve gayretleri görülen mülki memurlar, jandarma zabıt ve efradı, köy Heyet-i İhtiyariyye azası ve köy imamlarına para ödülü verilmesi öngörülmüyordu. Ahmet Rıza Bey'e göre bu pek garipti. Zürra bedava çalışırken, hali hazırda maaş alan memurlara halkı cebren

⁶⁴⁴ MAZC, devre:3, cilt:2, içtima senesi:3, 49. İnikad, 25 Mart 1333, s.362.

çalıştırdıkları için mükafat olarak fazla para veriliyordu. Bu memurlar bir yandan Hazine-i Devlet’e, diğer yandan ahaliye külfet çıkaracaklardı.

Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey’in muinsiz asker ailelerinin tarlalarında karşılıksız ancemaatin çalışması hususundaki eleştirilere karşı toprakların ancemaatin ekilmesinin ahalinin hali hazırda ahlakına ve teamülüne içkin olduğunu vurgulayarak “*memleketimizde gayet iyi âdât ve teamüller vardır. Bir kere bizde hakikat-ı halde amele hayatı mevcut değildir; fakat ameliyat ve tatbikatta bizde bu “Komün” hayatı tamamen vardır*” demişti.⁶⁴⁵ Mustafa Şeref Bey’e göre köylerde komün hayatının bir gereği olarak ortak bir bütçe vardı ve köylüler aralarından bir muhtar seçip bu kişinin giderlerini köyün ortak bütçesinden karşılardı. Bunun yanı sıra köylüler menfaatlerini müşterek temin ederler, bir yerde yardıma muhtaç bir aile bulursa elli altmış çiftçi bir araya gelerek onun tarlalarını ekerlerdi. Dolayısıyla hükümetin yaptığı tek şey, ahalinin ahlakında halihazırda mevcut olan bu teamülü yasalastırmaktan ibaretti. Mustafa Şeref Bey’in bu cevabında, İmparatorlukta kırdaki mülkiyet ilişkileri çoktan farklılaşmış ve ihracata yönelik tarımsal üretim yoluyla tarımda kapitalist üretim ilişkileri iyiden iyiye yaygınlaşmış olmasına rağmen bu gerçekliğin üstü örtülerek üretim ilişkileri sanki tümüyle geçimlik üretime dayanıyormuş gibi tarif edilmişti. Bu da hegemonik tarihyazımında da karşımıza çıkan bir argüman olarak Osmanlı İmparatorluğu’ndaki küçük köylülüğün çözülmemesi, işçi sınıfı kültürünün yokluğu veya prekapitalist, “geleneksel” sınıf ilişkilerinin kültürel devamlılığı üzerine kurulu toplumsal sınıf anlatısının bizatihi Osmanlı yönetici sınıfınca ilksel birikim yasalarını meşrulaştırmak için dile getirilen bir anlatı olduğunu ortaya koyuyordu.

Öte yandan, Osmanlı yönetici sınıfı gerçekliğin bu anlatıdan tamamen farklı olduğunu gayet farkındaydı. Örneğin, Ticaret ve Ziraat Nezareti’nin 1916-1917 senesi için hazırladığı *Mükellefiyet-i Ziraiyye ve Tohumluk Hizmetleri Hakkında Rapor*’da Osmanlı İmparatorluğu’nda kırdaki mülkiyet ve sınıf farklılaşmasının bir analizi yapılarak Birinci Dünya Savaşı’nın farklı sınıf kategorileri üzerindeki etkileri ele

---

⁶⁴⁵ MAZC, devre:3, cilt:2, içtima senesi:3, 49. İnikad, 25 Mart 1333, s.359.

alınıyordu.⁶⁴⁶ Rapora göre memleket ahalisinin %90'ı çiftçi olmakla beraber bunların büyük çoğunluğunu küçük ve mutavassıt (orta) çiftçiler teşkil ediyordu. Bir veya iki çift ile 100 dönüme kadar üretim yapan çiftçilerle yedi sekiz çift ile 500 dönüme kadar üretim yapan çiftçiler memleketin çoğunluğunu oluşturmakla birlikte, 500-1000 dönüm arası üretimde bulunanların sayısı da oldukça fazlaydı. 1000 dönümden fazla toprakta üretim yapanlar ise azınlıkta kalıyordu. 100-500 dönüm arası toprağı eken birinci sınıf *küçük ziraat eshabı* olarak tanımlanmaktaydı. Burada üretim temelde hane içi emeğe dayanmakta ayrıca ücretli işçi istihdam edilmemekteydi. Bunlar, kadın, erkek tüm aile efradı her birlikte aile reisinin kumandası altında çalışır, kendi ihtiyaçları için üretim yapar ve ürünlerini pazarda satmazdı.

500-1000 dönüm arası toprağı eken ikinci sınıf ise *mutavassıt çiftçi* olarak tanımlanmaktaydı. Bunlar, ziraatı bir girişimcilik faaliyeti olarak icra eder ve üretimleri sırasında ücretli işçi istihdam ederlerdi. Çiftlik sahibinin emri altında ortakçılar ve işçiler çalışır, mahsulün iyiliğı ve bolluğı bu çalışmanın sürekliliğı ile sağlanırdı. Bunlar, küçük üreticilerden farklı olarak ihtiyacından fazla üretimde bulunarak pazarda satarlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda pazarda satışa çıkarılan zahirelerin çoğı, bu sınıf tarafından piyasaya sürülüyordu. 1000 dönümden fazla toprağı eken üçüncü sınıf da *büyük çiftçi* olarak tanımlanmaktaydı. Bunlar, çoğunlukla hayvan gücüyle fakat nadiren de olsa makine gücüyle üretim yaptırır, ziraatı tam bir sanayi teşebbüsüyle idare ederlerdi. Fakat ne yazık ki memlekette bunların miktarı henüz azdı.

Rapora göre, Umumi Harb, her üç sınıfı da zarara uğratmıştı. Seferberliğı başında bunların büyük çoğunluğı Bedel-i Nakdi Kanunu'ndan faydalanarak işleri başında kalmışsa da 1916 yılında çıkarılan Redd-i Bedel Kanunu bu kesimi de işlerinin başından ayrılmaya zorluyordu. Bu durum en fazla memlekette çiftlik sahibi veya ağa namıyla anılmakta olan, adeta bir girişimci ve amir vazifesini icra eden ve emri altında kadınları, ortakçıları ve işçileri çalıştıran mutavassıt çiftçileri zarara sokmuş, bunların işleri başından ayrılmalariyla düzenleri bozulmuştu. Küçük ziraat ashabı ise ailece

⁶⁴⁶ Ticaret ve Ziraat Nezareti, 332-333 Senesi Mükellefiyyet-i Ziraiyye Tohumluk Hizmetleri Hakkında Rapor, Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1333. Aktaran: A. Gündüz Ökçün, Tarımda Çalışma, a.g.e. s.99-106.

tarımsal üretim yapıldığı ve kadınlar da erkekler gibi üretime katıldıkları için askere gidenlerin yeri tümüyle boş kalmamıştı. Bununla birlikte, bunların bir kısmında ya geride kalan aile fertleri arasında çalışacak kimse yoktu, ya da ekecek tohum bulunamıyordu. Bu küçük ziraat erbabı arasında anca 30-35 dönüm ziraatte bulunabilenler pek çoktu. Bu kesim gerek doğal afetlere gerekse toplumsal olağandışı durumlara karşı epey dayanıksızdı. En ufak bir kuraklık, bir aile düğünü, bir seferberlik, bir kaza veya sel baskını bunları kendi yağında kavrulurken bir anda yardıma muhtaç bir vaziyete düşürebilir, kendileri müstakil birer çiftçi iken bir anda uşaklığa, ücretli işçiliğe veya ortakçılığa düşebilirdi. Seferberliğin genişletilmesi, küçük çiftçileri de bir senelik sermayesizliğe mahkum bırakacaktı.

Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin bu raporu, hem tarımsal üretimdeki sınıfsal farklılaşmayı tarif etmesi hem de bir ilksel birikim yasası olarak işlev gören seferberlik yasasının küçük köylülüğü nasıl mülksüzleştirerek işçileştirdiğini göstermesi bakımından oldukça önemli bir belgeydi. Bunun yanı sıra rapor, Osmanlı yönetici sınıfının Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanun ve Nizamnamesi ile tarımdaki üretim ve sınıf ilişkilerine nasıl müdahale etmek istediğine yönelik de işaretler veriyordu. Nizamname, Redd-i Bedel Kanunu gereğince askere alınan ve çiftliklerinin başından ayrılan mutavassıt çiftçilerin yerine aynı işi yapmak üzere zerriyat memurlarını görevlendirmişti. Bu memurlar birer amir gibi teftişte bulunarak çiftlik sahiplerinin olmadıkları süre boyunca tarımsal üretimi sürdürmekle görevlendirilmişlerdi. Bu görevin bir parçası da tohumluk ve hayvanlarına el konulan bu nedenle işsizliğe mahkum olan küçük köylülüğe iş bulma imkanı sağlamak; böylece çalışabilecek erkek ve kadın her çiftçiye ve her çift sürmeye müsait hayvana belirli bir iş tanımlayarak bunların mesai kuvvetlerinden azami istifadeyi sağlamaktı.

İkinci olarak yasanın, orta ve büyük toprak sahiplerini askerlik mükellefiyetinden korumak gibi bir işlevi de olmuştu. Nizamnamede, çiftlik sahiplerinin tarımsal mükellefiyet kapsamında mutlak surette işlerinin başında durmaları gerektiğinin belirtilmesi, Redd-i Bedel Kanunu'nca askere alınacak olan mutavassıt çiftçilere bir kez daha askerlikten muafiyet olanağı sağlıyordu. Bu amaçla Harbiye Nezareti ile yapılan görüşmeler sonucunda “umur-u muamelat-ı ticariyyenin

sekteden vikayesi” için 1000 lira sermayesi olan tüccar ve mutavassıtların askerliklerinin tecil edilmesine karar verilmişti.⁶⁴⁷ Çiftlik sahiplerinin askerlikten muaf tutan bu kararın yanı sıra, Nizamnameye 1917 yılı itibariyle zerriyat memurlarının çiftlik sahipleri arasından seçilmesi koşulu da eklenmişti. Dolayısıyla, zerriyat memurlarının çiftlik sahiplerinin yerine geçmediği, çiftlik sahiplerinin zerriyat memurları haline geldiği anlaşıyordu. Bu da halihazırda mülksüzleşen küçük köylünün fiili olarak toprak sahibi orta ve büyük girişimci-çiftçi denetimi altında işçileşmesi anlamına geliyordu.

Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu’na dair mecliste ortaya çıkan muhalefet, belli bir düzeyde kamuoyuna da yansımış olacak ki Tasvir-i Efkâr’da tarımsal mükellefiyetin zorlayıcı bir şiddet olarak değil daha çok bir hükümet desteği olarak anlamak gerektiğine yönelik yazılar yayınlanmıştı. Örneğin, Yunus Nadi yazdığı yazıda ziraatin bu seneki biçiminin mecburiyet olduğunu, ziraatin hükümet gözetimi, denetimi, zoru ve desteğiyle yapılacağını haber veriyor; fakat bu biçimin cebir boyutunu önemsizleştirerek hükümetin köylüye arka çıkması (müzaheret) olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürüyordu.⁶⁴⁸ Yunus Nadi’ye göre köylü, halihazırda kendi başına kalsa dahi ekip biçmek hususunda ellerinden geleni yapacaktı, fakat tek başına kaldığında çalışması daha eksik daha perişan olacaktı. Öte yandan Mükellefiyet-i Ziraiyye yasası ile hem köylü hükümetin desteğini almış olacak, hem de hükümet ziraat faaliyetlerinden azami faydayı sağlayabilecekti. Cebir, memleketin içinde bulunduğu istiklal harbi içinde halkın ve umumun selameti namına kaçınılmazdı. Bu nedenle en fakir çiftçiye kadar herkes bu sene harp ziraatı yapmalı, ziraatin bu harp içindeki en mühim iş olduğunu bir an bile aklından çıkarmamalıydı. Yunus Nadi’nin ifadelerine göre, hükümet bu yeni ziraat teşkilatıyla üç meseleyi çözmek istiyordu: ziraatı yapacak kollar, yani rençperler ve ziraat amelesi; ziraatta istihdam olacak hayvanlar ve tarlalara atılacak tohumluk. Hükümet bu amaçlarla her taraftaki çiftçi mevcudiyetini muntazam surette çalışmaya sevk edebilir, amelesi yeterli olmayan yerlere başka köylerden ziraat amelesi sevk ve istihdam edebilir, eline

⁶⁴⁷ A. Gündüz Ökçün, Tarımda Çalışma, **a.g.e.** s. 122

⁶⁴⁸ Yunus Nadi, “Mükellefiyet-i Ziraiyye Usulü”, **Tasvir-i Efkâr**, 27 Eylül 1916.

geçirdiği makineler ile birçok yerin kol ve hayvan eksikliğini giderebilir ve çift hayvanı eksik olan yerlere hayvanı çok olan yerlerden nakil yapabilirdi.

Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu ile hedeflenen harp ziraatı ve tarımsal üretimde seferberliğin bilfiil uygulandığı, fakat beklenen üretimi sağlamadığı anlaşıyordu. Seferberlik, Tekalif-i Harbiye ve tehcir politikalarının kırdı ortaya çıkardığı emek gücü, üretim aracı ve hammadde krizinin geriye kalan üretici güçlerin tamamının seferber edilmesiyle çözülmesi mümkün değildi. Her şeyden önce maddi kaynaklarını ve emek gücünü büyük oranda savaş için seferber eden devletin elinde tarımsal üretimi desteklemek için gerekli kaynağının olmadığı görölüyordu. Bu amaçla devlet, Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu'nda da yer verildiği gibi bunu sivil toplum kuruluşlarından, şirket ve bankalar aracılığı ile sağlayacaktı.⁶⁴⁹ Bu amaçla, başta Osmanlı Bankası, Reji, Deutsche Orient Bank, Şark ve Bağdat Demiryolu Şirketleri olmak üzere tüm şirket ve müteşebbisler en az 50 dönümlük araziye tohumluk ve ekiminden sorumlu tutulmuşlardı. Bu, devletin ziraatı teşvik etme yoluyla köylülüğün hukuksal statüsünü korumakla işlevini bir kenara bıraktığını; buna karşın pek çok küçük üretici ve tarım işçisinin bu şirketlerin ektirdiği arazilerde işçileşeceğini gösteriyordu.

---

⁶⁴⁹ A. Gündüz Ökçün, Tarımda Çalışma, **a.g.e.** s.112-122.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEVLET-SERMAYE İLİŞKİLERİ: HARP ZENGİNLİĞİNİN OLUŞUMU VE İLKSEL BİRİKİM

Önceki bölümlerde Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin Birinci Dünya Savaşı boyunca seferberlik politikasını sınıfsal bir temelde uygulamak, doğrudan üreticilerin üretim ve geçim araçlarından ayrılmasına neden olacak kadar bütünlüklü el koyma faaliyetlerini yürütmek, yeniden üretim meselesini önemsizleştirerek cephe gerisi nüfusu sosyal güvencelerinden yoksunlaştırmak ve tüm bunların sonucunda proleterleşmemiş olan toplumsal kesimlerin proleterleşmesini mümkün kılmak gibi doğrudan ilksel birikimle ilişkilendirilebilecek işlevler edindiğini dile getirmiştik. Devlet, olağanüstü hal koşullarını öne sürerek maddi kaynakları, üretim ve geçim araçlarını ve emek gücünü kontrol altına almış ve bunları savaşın ihtiyaçları doğrultusunda seferber etmede mutlak yetki sahibi olmuştu. Bununla birlikte maddi kaynaklar, üretim, geçim araçları ve emek gücüne yönelik yasa ve politikalar devletin ilksel birikimin sürecinin sadece bir düzeyindeki işlevine denk düşmektedir. İlksel birikimin yürütücüsü olarak devletin, bir başka düzeydeki işlevi ise bizatihi sermayenin yaratılması sürecinde ortaya çıkacaktır.

5.1. Literatürde Harp Zenginliği

Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönemini ele alan literatür, Birinci Dünya Savaşı sırasında birtakım savaş zenginlerinin ortaya çıktığını dile getirmekle birlikte Birinci Dünya Savaşı'nı doğrudan kapitalist bir moment ve devleti de kapitalist bir devlet olarak ele almama eğilimindedir. Şüphesiz bu, temelde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine özgülüğüne ve çağdaşı olan Avrupa devletlerinde hüküm süren kapitalizmle uyumsuzluğuna yapılan aşırı vurgu ile ilişkilidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin yokluğuna dair ön kabul, ekonomi politikten ziyade kültüre, topluma dışarıdan nüfuz eden fikirlere, toplumla ilişkisi ihmal edilmiş bir

devlete ve devletin kendinden menkul kapasitesine açıklayıcı bir anlam yüklemeye neden olur.

Bu, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş ekonomisi, iâşe politikaları, anonim şirketlerin kuruluşu ve harp zenginlerine ilişkin oldukça kapsamlı çalışmalar için de büyük ölçüde geçerlidir. Bunlardan Ahmet Emin Yalman'ın *Turkey in the World War* adlı metni, Birinci Dünya Savaşı dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük ölçüde, geri kalmış, ceberut ve keyfi yönetim altında yoksullaşmış, ahlaken çürümüş, siyasal ve ekonomik ilişkileri yozlaşmış bir toplum olarak resmeder. Bu tablo, Yalman'ın idealize ederek büyük ölçekli sanayi girişimlerinin varlığıyla, alt sınıfların örgütlülük düzeyi ile, ekonomik kalkınma ve refahla özdeşleştirdiği Batı kapitalizmine uymadığından, savaş dönemindeki sermaye birikimi, kapitalizmle ilişkilendirilmemekte; daha ziyade bir yolsuzluk sorununa indirgenmektedir.

Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918* adlı çalışması ise kuşkusuz bu konuda yapılmış en kapsamlı ve çok referans verilen metindir. Metin, Birinci Dünya Savaşı dönemini tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da bir kapitalist moment olarak ele almamızı ve devleti de doğrudan kapitalist bir devlet olarak ele alamızı birkaç açıdan zorlaştırır. İlk olarak metin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin savaş dönemi iktisadi politikalarının savunuculuğunu üstlenen İktisadiyyat Dergisi'ndeki “*Kapitalizm Devri Başlıyor*” başlıklı yazısına referansla Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizm devrini başlattığını ileri sürer. Başka bir deyişle, Birinci Dünya Savaşı'nın öncesine tekabül eden, Osmanlı İmparatorluğu'nun sermayenin eşitsiz bileşik hareketiyle ilişkili olarak 18. yüzyıldan beri gittikçe yaygınlaşan kapitalistleşme serüveni yok sayılmıştır. Bu yok sayma, Weber'in düşüncesinde gördüğümüze benzer şekilde, aslında kapitalist ilksel birikim sürecinin sermaye birikimi ile ilişkisi görmezden gelinerek kapitalizmin bir “kültür” ve “rasyonel girişimcilik” meselesi olarak tasavvur edilmesiyle ilişkilidir. Bu tasavvura bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin gelişimi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İmparatorluğun dışından ithal ettiği bir iktisadi düşünce akımı olarak “Milli iktisat” fikrinden ve savaş boyunca devlet teşviki ile yaratılan milli şirketlerden çıkarsanmıştır.

Kapitalizmi her şeyden önce toplumsal ilişkilere dışarıdan nüfuz eden kurucu bir *idea* olarak ele alan bu tasavvur, gerisindeki gerçek maddi toplumsal ilişkilerin üstünü örtmenin yanı sıra, savaş boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sermaye birikimi sürecini, sermayenin savaşın ekonomi politiği doğrultusunda biçimlenen küresel hareketinden yalıtır. Milli iktisat kavramı çerçevesindeki bir analiz, ulusal sermaye ve yabancı sermaye arasında sıfır toplamı bir ilişki varsayarak İmparatorluğun eski emperyalist ilişkilerden bağımsızlaşarak sermaye birikimini sağlayabildiğini ileri sürer. Bu da savaşın İmparatorluğun emperyalizme bağımlılık koşullarını ortadan kaldırmaktan çok, daha farklı koşul ve ilişkiler yordamıyla yeniden üretildiği gerçekliğini; İmparatorluk'taki sermaye birikiminin bağımsızlıktan ziyade fiilen bu ilişki ve koşullara bağımlılık yordamıyla geliştiği gerçekliğini görmemizin önüne geçer.

İkinci olarak metin, Birinci Dünya Savaşı boyunca gelişen sermaye birikimi biçimleri arasında bir ayrıma gitmektedir. Nitekim metinde, savaş zenginliği karşımıza iki ayrı biçimde çıkar: birincisi, doğrudan devlet eliyle gerçekleştirilen meşru, planlı ve devlet imtiyazları yoluyla sağlanan sermaye birikimidir, ki bu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin milli iktisat fikri etrafında desteklediği ve kurulmasına öncülük ettiği, küçük ve orta büyüklükteki sermayelerin örgütlenmesine dayalı milli anonim şirketlere tekabül eder. İkincisi ise, savaş ticareti işine giren ve vurgunculuk, kara borsa ve fiyat spekülasyonu yoluyla zenginleşen gayri meşru kazanç sahibi yeni zenginlerdir.

Bununla birlikte, her iki koşulda da toplumsal bir kategori olarak kapitalist yok sayılmıştır. Anonim şirketlere dahil olanlar, başlangıç sermayeleri kendi başına kapitalist olmaya yetmeyecek kadar küçük olduğundan bunlar kendi başına kapitalist olarak adlandırılmaz. Öte yandan savaş tüccarları, harb zenginleri, türedi veya yeni zenginler olarak adlandırılan kesimler kendi başına kapitalist olabilecek kadar büyük servetlere sahip olmakla birlikte kapitalist bir programa sahip olmayan yozlaşmış, asalak bir toplumsal grubu ifade eder. Birinci gruptakilerin kim oldukları bellidir, buna karşın örgütlenme biçimi bu kişilerin kim oldukları önemsizleşir. Nitekim, korporasyonlara dayalı bir sermaye birikim süreci, kolektif ve yaygın bir birikim ağını içermek suretiyle sermayedarı doğrudan anonimleştirir. İkinci gruptakiler ise hem yasa

dışı bir ağ yordamıyla kazanç sahibi oldukları için kimlikleri gizlidir hem de bunlar sermayelerini büyük ölçekli yatırımlar içerisinde değerlendirme yoluna gitmediklerinden kapitalist olarak değerlendirilmezler. Dolayısıyla her ne kadar bir zenginlikten bahsedilse de bunun bir kapitalist bir sınıfa dayanıp dayanmadığı muammadır. Böyle bir analizde anonim şirketler içindeki pay sahiplerinin birbiriyle eşit olmayan ekonomik, sosyal ve siyasal güçleri hesaba alınmadığı gibi bunların bir kısmının ayrıca büyük servetler yaratan yasa dışı birikim ağına dahil olup olmadığı da muğlaktır.

Bu değerlendirmenin sonuçlarından biri, halihazırda tarihyazımında sıkça karşılaştığımız gibi, sermaye birikimine dair üretken/üretken olmayan, meşru/gayrı meşru, rasyonel/irrasyonel, girişimci/asalak, kapitalist/zengin gibi ayrımların yeniden üretilerek; bu ayrımlara açıklayıcı bir anlam atfederek sermaye birikiminin gerçek bütünlüklü hareketini anlamamızı zorlaştırmasıdır. Bir başka sonuç ise, ele aldığımız dönemle ilişkili olarak, toplumsal sınıfları, devlet ve sermaye arasındaki ilişkinin organikleşme sürecini görünmez kılmış olması; devletin savaş boyunca kazandığı kapitalist formu yok saymış olmasıdır. Nitekim, devletin sermaye birikimi sürecindeki işlevleri ya bir ideoloji olarak milliyetçiliğe indirgenmiş ya da bir istisna hali olarak yolsuzlukla ilişkilendirilmiş olur.

Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918 çalışmasında karşılaştığımız bir başka zorluk ise metinde kooperatif fikri uzunca ele alınmış olmasına rağmen korporatist ekonomik modele ilişkin tutarlı bir yaklaşım sergilenmemiş olmasıdır. Metinde korporatizm, birinci olarak serbest pazara, sınıflı topluma ve bireysel girişime dayalı klasik liberal öğretiyeye dayalı 19.yüzyıl kapitalizminin bir eleştirisi olarak kullanılmıştır. Bu anlamda korporatizm, sınıflı toplum yerine mesleki temsili, serbest pazarın yerini devlet müdahalesini, bireysel girişime karşı kolektif anonim girişimleri ikame eden kapitalizm ile sosyalizm arasında bir üçüncü yol arayışı olarak tarif edilmektedir ki Ethem Nejat ve Mustafa Suphi’den Yunus Nadi ve Celal Bayar’a geniş bir toplam -aralarında bir fark gözetilmeksizin- bu fikrin savunucuları arasında konumlandırılmıştır. İkinci olarak korporatizm, savaş döneminde fiyat spekülasyonu nedeniyle artan gıda fiyatlarıyla mücadele etmenin bir yolu olarak ifade edilmektedir. Tüketim kooperatiflerinin, vurgunculuğa karşı tüketici grevlerinden daha iyi bir alternatif olduğu yönündeki savaş dönemi gazetelerinin propagandası olduğu gibi

tekrarlanmıştır. Üçüncü olarak ise korporatizm, küçük sermayelerin büyük sermayeli yabancı şirketler ile gayrimüslim aracı ve tefeci tüccarlara karşı koruma işlevini gören bu bağlamda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin milli iktisat fikrinin temelini oluşturan dayanışmacı üretim, satış ve kredi birimleri anlamında kullanılmıştır.

Korporatizme dair yapılan bu tanım ve tarifler, önemli ölçüde Türk-Müslüman sermaye ile organikleşen bir ilişki içerisinde bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile savaş dönemi yöneticilerinin propagandasına dayanmaktadır. Metindeki temel sorun ise yönetici sınıfın korporatizme yönelik söylemlerini süzgeçten geçirmeksizin ve gerisindeki çelişkilerini ele almaksızın olduğu gibi sunmuş olmasıdır. Bununla birlikte korporatist ekonomik örgütlenme modeli, 20. yüzyılın başında ilksel birikimi yaygınlaşmasını, sermayenin yoğunlaşmasını, devletin sermaye ile organik ilişkisinin açığa çıkmasını ve sermaye ilişkilerinin hegemonik hale gelmesini mümkün kılan en önemli momenttir. Bu bağlamda salt bir veri olmasının ötesinde ideolojik bağlamı da ele alınmalıdır.

Korporatist ekonomik örgütlenme modelinin gerisinde kapitalistsiz bir kapitalizmin mümkün olduğu ideolojisi gömülü olup, sermaye birikiminin, kendi başına bir sermaye yaratamayan, ancak bir araya geldiklerinde sermaye birikimini mümkün kılabilen küçük ve orta büyüklükteki girişimlere dayandığı varsayımı söz konusudur. Bu şekilde anonim şirketleri vücuda getiren çok sayıda girişimci arasında bir eşitlik kurulmuş, toplumsal sınıflar arası ayrımlar törpülenmiş ve sermaye birikimi toplumun daha geniş kesimlerini içererek demokratikleştirilmiş görünür. Böyle bir model, sermayenin tekelleşme eğiliminin bir momenti olup, 20. yüzyılın başında devletin piyasa ilişkilerine doğrudan dahil olduğu tekelci kapitalist birikim rejimi içinde tüm dünyada yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla 19. Yüzyıl kapitalizmine bir eleştiri ve alternatif olmaktan ziyade onun mantıksal sonucudur. Böyle bir modelde toplumsal sınıfların ortadan kalkmamış, daha çok emek gücünün doğrudan denetim alma biçiminin yanı sıra banka kredi sistemi aracılığıyla dolaylı olarak da denetim altına alma biçimi keşfedilmiştir. Daha küresel ölçekte ise korporatizme dayanan sermaye birikimi, Merkezi Avrupa ülkelerinin kolektifleşerek büyüyen sermayelerine, demiryolu gibi büyük ölçekli yatırımlar aracılığı ile daha geniş pazar alanları yaratma imkanı tanımıştır. Bu şekilde “ileri” kapitalist denebilecek bu ülkelerin büyük

şirketleri, kapitalist ilişkilere eşitsiz koşullarda dahil olan toplumların alt sınıfları üzerindeki sömürüyü derinleştirmekle kalmayıp, bu toplumların kendi ilksel birikim süreçlerinin ortaya çıkmasına da vesile olacaktır.

Bugünden bakıldığında, korporatist ekonomik örgütlenme modelinin bir üçüncü yol değil, tarihsel olarak sermaye birikiminin bir momentine denk düştüğü anlaşılır. Bununla birlikte, 20. yüzyıl başında korporasyonun kapitalizme alternatif bir model olduğu fikrinin II. Enternasyonal’i de içerecek şekilde taraftarları olduğu görülmektedir. Bunu, o dönemin düşünürlerinden ve Alman Sosyal Demokrat Parti’nin üyelerinden Rosa Ruxenburg’un Eduard Bernstein’a yönelttiği eleştirilerden anlayabiliriz. Rosa Luxemburg, içinde yaşadığı Almanya’ya bakarak, önceleri az sayıda büyük girişimin anonim şirket olarak örgütlendiği halde giderek orta hatta küçük girişimlerin de anonim şirket olarak örgütlendiği tespitini yapar.⁶⁵⁰ Rosa Luxemburg’a göre anonim şirketlerin giderek yaygınlaşması, sermayenin demokratik dağılımını değil, kapitalist üretimin toplumsallaştığını gösterir. Anonim şirket, bir yandan küçük tasarrufların büyük üretken sermaye içinde bir araya gelmesinden, öte yandan üretimin -yine kapitalist bir temelde kalarak- kapitalist sahiplikten ayrılmasından oluşur. Sonuçta ekonomik bir kavram olan “kapitalist” artık tek bir bireyle özdeşleşemez, bunun yerine yüzlerce, binlerce kişiden oluşan bir kolektif kişi haline gelir. Dolayısıyla kapitalist kategorisi toplumsal bir kategoriye dönüşmüştür. Oysa Bernstein, bu durumu sermayenin bir araya getirilmesi olarak değil, sermayenin parçalanması, kapitalist mülkiyetin ortadan kaldırılması değil, yaygınlaşması olarak algılar. Bu nedenle Bernstein, bir İngiliz iplik tröstünde 12.300 kişinin tek bir bünyede bir araya gelmesini değil, tam 12.300 değişik kapitalist görmektedir ⁶⁵¹.

Böylelikle Luxemburg, korporatizme dayalı bir sermaye birikiminde söz konusu olanın sermayenin yaygınlaşmasından çok yoğunlaşması olduğunu altını çizmektedir. Buna karşın sosyalistlerin içinde kooperatif ortaklık fikrini sermaye birikiminin bir parçası olarak değil sermaye ile mücadele olarak gören bir eğilimin varlığı da anlaşılmaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu gibi kapitalist toplumsal

⁶⁵⁰ Peter Hudis, Kevin B. Anderson, **Rosa Luxemburg Seçme Yazılar**, Çev. Tunç Tayaç, Ankara, Dipnot Yayınları, 2013, ss. 218-219.

⁶⁵¹ A.g.e. s. 220.

ilişkileri en genel olarak emperyalizm yoluyla deneyimlemiş olan ülkelerdeki sosyalistler açısından daha kuvvetli bir eğilim olabileceği tahmin edilebilir. Nitekim o dönem Osmanlı sosyalistleri açısından da temel çelişki, gittikçe mülksüzleşen, borçlanan küçük köylülük ile alivre (*à livrer*) satış sözleşmesiyle köylülerin ürünlerini yok pahasına satın alan, emeğinin üstüne konan yabancı sermaye, aracı tüccar ve tefecilerdir.⁶⁵² Bu nedenle düzenli kredi verebilecek bir banka ve üretim ve tüketim kooperatifleri vasıtasıyla küçük köylülüğün yabancı sermayenin tahakkümüne, aracı tüccar ve tefecilere karşı korunması Osmanlı sosyalistlerinin dile getirdiği temel ilkelerdendir.⁶⁵³ Bununla birlikte o gün dahi örneğin Mustafa Suphi'nin kooperatifleri tröstlerden ayıran unsurlar veya kooperatifin sosyalizmde yeri olup olmadığı üzerine sorular sorduğu; *Coopération et économie sociale 1886–1904* kitabının yazarı Charles Gide'e referans vererek servetin adil dağılımı, iş yerinde kâra katılım, iyi ve uygun beslenme ve barınma, gelecek güvencesi, emekli ve işsiz sendikaları gibi konular üzerinde durduğu görülür.⁶⁵⁴

Mustafa Suphi'nin servetin adil dağılımı olanağı gördüğü yerde Müslüman-Türk eşraf, tüccar ve esnafı kendi bünyesinde örgütleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti bir sermaye birikimi olanağı görmüştür. Kapitalist ilişkilerin gelişmesi açısından da böyle bir modelin birden fazla faydası olacaktır. Öncelikle, kooperatif örgütlenmesi, üretim birimlerinin küçük ölçekli olduğu ve sermayenin daha çok üretken olmayan ticaret sermayesi elinde toplandığı Osmanlı İmparatorluğu gibi bir toplumda üretken bir sermayenin yaratılabilmesi için makul bir ilk birikim aracıdır. İkinci olarak, korporatif ekonomik model, kendilerini ülkenin kapitalistleşme sürecinin kaybedenleri olarak gören ve çıkarları dış ticaret tüccarlarıyla çelişen Türk-müslüman çiftçi, küçük girişimci ve esnafı örgütler.⁶⁵⁵ Böylece bunlardan bir sermayedar bloğu yaratmanın önkoşullarını oluşturabilir. Üçüncü olarak, böyle bir model, mesleki temsile dayalı bir halkçılık programı yoluyla toplumsal sınıf farklılaşmasının üstünü örterek farklı

⁶⁵² Bkz. Mustafa Suphi, *İlk Yazılar*, 1. Cilt 1908-1910, Çev. Dilek A. Kanat, İstanbul, Amaç Yayınları, 1989.

⁶⁵³ Erden Akbulut, Mete Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne 1919-1923*, 1. Cilt, İstanbul, Sosyal Tarih Yayınları, 2012.

⁶⁵⁴ Mustafa Suphi, *İlk Yazılar*, a.g.e. s. 127-133.

⁶⁵⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Programı", *Cumhuriye'in Harcı: Köktenci Modernite'nin Doğuşu*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 359.

toplumsal sınıflar arasında bir uzlaşa yaratmaya hizmet eder. Nitekim kooperatif fikriyle i) sermayenin olabildiğince demokratikleşeceği, ii) sermayedarın anonimleşeceği, iii) küçük sermayelerin birleşerek büyük şirketleri meydana getireceği, iv) üretim birimleri ile tüketiciler arasındaki aracı tüccarların ortadan kaldırılmasıyla hem tüketicilerin hem de üreticilerin kazançlı çıkacağı söylemi iletilir. Bu açılarından korporatif ekonomik model sadece ilk birikimi sağlamakla kalmaz; sermaye birikimini toplumsal olarak örgütlemesi ve birikim sürecinin sadece zora değil, aynı zamanda kolektif bir rızaya da dayanması açısından, sermaye ilişkisinin hegemonik bir nitelik kazanmasını da mümkün kılar.

Korporatist ekonomik modele içkin muğlaklık, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Müslüman-Türk tüccar, toprak sahibi ve esnaf arasındaki koalisyonun ve bu koalisyonu temsilen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hegemonyasının çimentosunu oluşturmuş olsa da Birinci Dünya Savaşı, korporatist ekonomik modelin kapitalizme alternatif olmayıp bir sermaye birikim biçimi olarak işlediğini, sermayeyi yaygınlaştırmaktan çok yoğunlaştırdığını ve sınıflar arası farklılıkları törpülemekten çok derinleştirdiğini açıkça ortaya çıkarmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hegemonyasını dağıtırken, tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı sosyalistleri açısından da düşünsel bir kırılmaya yol açmıştır. Örneğin savaştan önce koyu bir Türkçü olarak tarif edilen, kooperatif örgütlenmesinin ve milli anonim şirketlerin önde gelen savunucularından Ethem Nejat, Türkiye Komünist Fırkası Birinci Kongresi'nde savaş boyunca izlenen sermaye birikimi programının küçük bir azınlığın elinde sermaye birikimini mümkün kılarken proleter ve yarı proleter sınıfları yoksullaştırdığını ve toplum içindeki sınıfsal farkı derinleştirdiğini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Proletaryası öteden beri dünya kapitalistlerinin esiri olan Türkiye bugün Harb-i Umumîde sermayedarlığın yeni ve büyük bir soygununa hedef oldu. Harp içinde başlayan ve yeni bir sermayedarlık tesis ve hayat pahalılığını ihdas eden cereyan, harpten sonra da devam etti... Harp içinde iddihar-ı servet eden, sermayedar mevkiine geçen Türk burjuvazisinin ekserisi ellerindeki paraları sefihâne sarf etmeye başladılar...İstanbul'un proleter ve yarı proleter sınıfları, kapitalizmin ve kapitalistlerin menfaatine hizmet eden hükümetin bariz

soygunculuğunu tabiatıyla gördü ve anladı. Vaktiyle İstanbul’da proletarya ve nîm-proletaryanın hayat ve maişeti hiç olmazsa asgari bir derecede temin ediliyor, mehmaemkan giyecek bir şey buluyor ve ailesine ekmek tedarik edebiliyordu. Ve o vakit sınıf zıddiyetini duyamıyor, ezen ve ezilen sınıflar hakkında imale-i zihin etmeğe lüzum hissedemiyordu. Fakat harp ve mütareke günlerinin müthiş tazyik ve iktisadi esareti (yövmün cedid rızkûn cedid) yaşayanlara sınıf şuurunun, sınıf benliğini, sınıf zıddiyet ve düşmanlığını hissettirdi. İstanbul’un umum proleterleri anladılar ki iki zıt iki düşman sınıf daima mevcuttur...ağızlarda dolaşan “vatan” ve “vatanperestlik” mefhumunun biçare halkı soymak ve çalıştırmak için vesile teşkil ettiğini, “vatan” ve “milliyet” diye bağırانların proletaryayı ezenler olduğunu anladı.”⁶⁵⁶

Bu sözlerden, Ethem Nejat’ın sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin mesleki temsile dayalı halkçılık programına, korporatizme dayalı bir sermaye birikimine veya toplumu sınıfsız kaynaşmış bir kütle olarak bir arada tutan ulus tasavvuruna inancını yitirmekle kalmadığını, aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı sırasında devlet ve sermayedarlar arasında kurulan organik ilişkinin, devletin sermaye birikiminin yürütücüsü olarak işlev gördüğünün de açığa çıktığını anlarız. Ethem Nejat’ı milliyetçi bir çizgiden sosyalist bir çizgiye itenin, 1918 senesinde Almanya’da bulunduğu sırada Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht’in öncülüğünü üstlendiği Spartaküs Birliği ile yolunun kesişmesi olduğu söylenir.⁶⁵⁷ Benzeri bir şekilde Mustafa Suphi de 1913 senesinde sürgüne gönderildikten sonra 14 arkadaşı ile Rusya’ya gitmiş ve yolu Bolşevik Parti ile kesişmişti. Osmanlı sosyalistlerinin hem Bolşevik Devrimi’ne hem de Almanya’daki devrim ve karşı devrim sürecine şahit olmaları, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun korporatist ekonomik modele dayalı sermaye birikimi programı ile ilişkilerini kesin olarak kesmelerinde önemli bir faktör olmuştur. Kooperatiflerin sınıflar arası ayrımları törpülemediği gibi savaş döneminde sermaye birikiminin bir aracı olarak işlev gördüğü görüşü TKP delegelerinin Komintern’e sunduğu “İttihat ve Terakki’nin Patronluğu” başlıklı raporunda şu şekilde ifade edilmiştir:

⁶⁵⁶ Mete Tunçay, **Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925, Cilt 1.** İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 527.

⁶⁵⁷ Erden Akbulut, Mete Tunçay, İstanbul Komünist Grubu’ndan...1. Cilt, **a.g.e.**, s.373.

“Umumi Harp sırasında İttihat ve terakki, bir yandan sözünü ettiğimiz bir takım anonim şirketler ve bankalar kurarak kendi milli burjuvazisini oluştururken, diğer yandan küçük burjuvazi ve liman işçilerini de teşkilatlandırıyor. Bu komite, tekstil müteşebbislerini, fırıncıları, saraçları, vb. Kooperatifler halinde bir araya getiriyordu. Onlar askerlik hizmetinden muaf tutuyor ve hükümet siparişleri veriyor, kredi açıyor, gayrimenkul tahsis ediyor ve onlar için Almanya’dan makine sipariş ediyordu. Aynı zamanda milli adını taşıyan birtakım tüketim kooperatifleri açıyor, bunlar yine kendileri tarafından kurulmuş büyük tekel şirketlerinin malları için sürüm dükkanları olarak hizmet veriyordu. Bu hareket, bizzat işçiler ve halk tarafından kendiliğinden kurulmuş her türlü işçi teşkilatına ve kooperatifine son verdi ve artık sadece ittihatçı kliğin himayesi altındaki teşkilatlar mevcudiyetlerini sürdürebildi”⁶⁵⁸

Bununla birlikte, savaş sonrasında yayılan sosyalist fikir ve hareketler, tek başına Bolşevik Devrimi’nin dışarıdan etkisiyle açıklanamaz; bu, temelde tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da savaş boyunca sınıfsal ayrımların maddi koşulları itibarıyla daha önce olmadığı kadar belirginleşmesiyle ilgilidir. Mütareke dönemi boyunca gerçekleşen kitlesel grevler, korporatizme dayalı bir ekonomik model etrafında kurgulanan; yabancı ve gayrimüslim sermaye ile karşıtlıkla toplumsal rızayı örgütleyen milli iktisadın tüm kaynaştırıcı, eşitleyici ve örgütleyici söylemlerine karşın, alt sınıfları dışladığının somut bir kanıtıdır. Mütareke döneminde yayın hayatına tekrar dönen hükümetten bağımsız gazete ve dergiler de savaş döneminde devletin toplumsal sınıflardan bağımsız, kapsayıcı bir milli iktisat fikrinin değil, sermayedar bloğunun temsilcisi olduğunu öne sürmektedir. Devletin bu stratejik seçiciliği, 1919 yılında *İdrak Gazetesi*’nde yayınlanan bir yazıda şöyle ifade edilmektedir:

“Tüccar, esnaf ittifak edip bahusus bu son harp senelerinde hûn-rizâne ihtikar yaparken, aldığı beş on kuruş gündelikle geçinemeyen amele, her sızlandıkça duçar-i hareket, her yalvardıkça giriftar-ı ceza oldu. Zira her teşebbüs

⁶⁵⁸ Erden Akbulut, Mete Tunçay, **İstanbul Komünist Grubu’ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi’ne 1919-1926, 2. Cilt 1924-Mart 1926**, İstanbul, Sosyal Tarih Yayınları, 2013, s. 108.

münferid, her şikayet yalnız vakıa oluyordu. Aynı zamanda yıkılıp giden İttihat ve Terakki hükümeti amelenin hasm-ı canı idi. Çünkü o çetenin avanesinden birçoğu beytülmalın parasını çalıp çırparak köyleri kasabaları soyarak sermaye sahibi olmuş, fabrikalar destgahlar, tarlalar, çiftlikler bütün yârânın eline geçmişti. Orada bir dilim kara ekmeğe çalışan amelenin rençberin halini şikâyet ne hakkı olabilirdi. Binaenaleyh teşkili arzu edilen sendikalar yerine esnaf cemiyetleri teşekkül etti. Ve bu cemiyetler işçilerin değil, sermayedarların lehine çalıştı. Mal sahibi zengin, amele fakir oldu. Mütarekenin akdine ve hatta kısa bir müddet sonraya kadar koca Türkiye'nin mukadderatına musallat olan İttihat ve Terakki belası herkesin hakkı gibi amelenin hakkını da bu suretle daima ezdi ve bugünkü sefalet hep o yadigarların yadigarıdır.⁶⁵⁹ (İdrak, No:1, 28 Nisan 1335-1919, Tunçay, 1991:171)

Aynı dönemde *Kurtuluş Gazetesi*'nde de benzeri bir analizde bulunulur.

“Avrupa'da sanayiî inkişafı, memleketimizde mevcut sanatları az zamanda mahvederek İktisadî hayatımızı büsbütün başka bir mecraya soktuğu gibi bilhassa Harb-i Umumî esnasında kapitalizm usulü İktisadîsi, millî iktisat namı altında bütün fenalıklarıyla memleketimizde yerleşerek istihsal artmayıp bilâkis eksildiği halde umumî servetin zararına bazı fertleri lüzumundan fazla zengin edip orta halliler için geçinmek imkânını giderdi, halk tabakalarını hemen kamilen zarurete duçar etti. Kapitalizm memleketimizde Avrupa'da olduğundan kat kat fazla tahribat yaptı. Emsali daha pek çok olan bütün bu hadiseler bizim Avrupa'nın iç hayatını yakından takip etmek ıztılarında olduğumuzu pek güzel ispat eder”⁶⁶⁰

Birinci Dünya Savaşı boyunca devlet eliyle birtakım kişilerin zengin edildiği şüphesiz sadece sosyalistler tarafından da ileri sürülmemiştir. Bu tür bir vurgu, yönetici sınıf içerisinde olup İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin otoriter ve devletçi sermaye birikimi programına muhalefet eden, bireysel girişim ve serbest piyasa ilişkilerini savunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası temsilcileri tarafından savaş boyunca yer yer dile getirildiği gibi savaş sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis-i

⁶⁵⁹ “Hak”, *İdrak Gazetesi* No:1, 28 Nisan 1335 (1919). Bkz: Mete Tunçay, **a.g.e.** s.171

⁶⁶⁰ *Kurtuluş Gazetesi*, Sayı:1, **Kurtuluş Yolu**, 20 Eylül 1919. Bkz. Erden Akbulut, Mete Tunçay, İstanbul Komünist Grubu'ndan...1. Cilt, **a.g.e.** s.16.

Mebusan ve Divan-ı Harb yargılamalarında hatta 1926 yılı İzmir suikastı sonrasında Ankara İstiklal Mahkemesi yargılamaları sırasında da dile getirilmiştir. Bunların ne kadar gerçek veya bağımsız bir yargılama olduğu tartışmasını dışarıda bırakıp yargılama notlarını tarihe atılmış birtakım notlar olarak düşündüğümüzde Meclis-i Mebusan'ın 1919'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yargıladığı suçlardan birinin şu olduğunu görürüz: “*Harbin ihdas eylediği müşkilat karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül edecek yerde birtakım eşhas-ı maddiye ve hükmiyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen ihtikar ve su-i istimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması*”.⁶⁶¹ Meclis-i Mebusan'ın sınıfsal kompozisyonu düşünüldüğünde bu sorunun sermaye birikimine karşı olmayan, fakat bunun mesleki temsile dayanan, Alman sermayesi ve devlet tarafından güdümlenen bir programdan ayrıştırılmasını savunan ve bu açıdan İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde de benzeri eğilimleri bulabileceğimiz bir yönetici sınıf fraksiyonundan geldiği tahmin edilebilir. Bununla birlikte yargılama raporlarında dikkate alınması gereken önemli bir husus, Tekalif-i Harbiye Kanunu yoluyla vaz'ıyyed muamelelerinden iase politikalarına, ihracat vesikalarının satışından, anonim şirketlere ve savaş ticaretine varıncaya kadar tüm uygulamaların savaş boyunca gelişen sermaye birikimin organik parçaları olduğunun ilan edilmesidir. Tüm bunlar, bambaşka ifadelerle ve amaçlarla olsa da savaşın, ilksel birikim ve sermaye birikiminin bir çakışma momenti olduğuna ve devletin bu süreçte birikimin yürütücüsü, örgütleyicisi ve garantörü olarak işlev gördüğüne sadece toplumun alt sınıfları tarafından değil üst sınıfları tarafından da işaret edildiğini gösterir.

Bugünden bakıldığında savaş dönemi iktisadını ele alan literatürün iki temel ihtiyacı olduğu görülür. Bunlardan birisi, tarihi temize çekmeden veya tarihle ilişkiyi kesmeden tarihyazımında belirsizce yer edinen harp zenginleri meselesinin bunların kim oldukları, hangi ilişkiler ve yasalar yordamıyla zenginleştikleri ele alınarak açıklığa kavuşturulması ihtiyacıdır. İkinci bir ihtiyaç ise, sermaye birikimini ilksel birikimden yalıtmayan, tarihyazımına ilksel birikim perspektifini dahil eden, devleti

---

⁶⁶¹ Erol Şadi Erdiñç, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları I: Birinci Dünya Savaşı'nda İttihat ve Terakki Hükümetlerinin Sorumluluğuna Dair Meclis-i Mebusan Soruşturması**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.

kendi başına bir olgu olarak ele almayıp toplumsal ilişkiler içerisine yerleştiren bir yöntemle savaş dönemi sermaye birikiminin kuramsal bir çerçevede anlamlandırılması ihtiyacıdır. Çalışmanın bu bölümünde, bu iki ihtiyaç doğrultusunda literatüre küçük de olsa bir katkıda bulunmaya çalışacağız.

5.2. Birinci Dünya Savaşında Tarımda Sermaye Birikimi ve Devlet

1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun dahilinde ticarete yönelik tarımsal üretimin belirgin olarak geliştiği bölgeler, Batı Anadolu kıyıları, Çukurova Bölgesi ve Konya, Ankara, Eskişehir gibi Bağdat Demiryolu üzerinde yer alan Orta Anadolu bölgesiydi. Batı Anadolu kıyılarındaki ihracata yönelik tarım, önemli ölçüde yerli toprak sahipleri ve levanten tüccarlar arasındaki işbirliğine dayanıyor; buradaki mahsul İzmir limanından başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerine gönderiliyordu. Balkan Savaşlarından önce, yerli toprak sahipleri ve işgücünün önemli bir kısmı Rumlardan oluşuyordu. Bu kesim, daha önce belirttiğimiz gibi, Balkan Savaşlarını takiben uygulanan tehcir politikalarıyla Anadolu'nun iç kesimlerine sürülmüş, boşalan toprakları Balkanlardan İmparatorluğa göç eden muhacirlere verilmişti. Bölgede kalan ihracata yönelik tarımsal üretimde bulunabilecek Türk-Müslüman toprak sahiplerinin birer kapitalist girişimci olmaları önündeki temel sorun, ürünlerini sattıkları tüccarların birbirleriyle rekabet halinde olmalarıyla ilişkili olarak ürünlerine düşük fiyat vermeleri ve çiftçilerin ticari faaliyetlerini geliştirebilmeleri için gereken krediyi verebilecek bir bankanın yokluğu idi.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bölgenin İngiltere ve Fransa gibi Avrupa devletleri ile ticari ilişkileri kesilmesi ve akabinde kapitülasyonların kaldırılması, savaş hükümetine bölgedeki ihracata yönelik tarımı yeniden örgütleme, ilksel birikimin seyrini değiştirerek tarımda sermaye birikimini geliştirme olanağı verdi. Bunun ilk adımı, yerli bankacılık faaliyetleri ve kır burjuvazisinin ortak bir sermaye birikimi programı etrafında örgütlenmesiydi. 1914 yılında, Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve Ziraat ve Ticaret Nazırı Ahmed Nesimi Bey'in fahri başkanlığında ve Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa'nın fiili başkanlığında sermayedar çiftçileri örgütlemek üzere *Çiftçiler Derneği* kuruldu. Dernekte, Mehmed Emin Paşa, Kâtib-i Umumi Abdullah Emin Bey, Veznedar Hasan Bey, Müdür-i Mesul Dava Vekili Celal

Derviş Bey, İstanbul Merkez-i Umumi Murahhası Kemal Bey, Doktor Mustafa Hulusi Bey, Ahmet Hamdi Bey, Yusuf Ziya Bey, Doktor İsmail Bey, Tasvir-i Efkâr başyazarı ve Aydın Mebusu Yunus Nadi Bey gibi çoğu sınıfsal kökenleri itibariyle büyük toprak sahibi olan ve tümü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçkin üyeleri arasında yer alan kişiler yöneticilik yapmıştı. Çiftçiler Derneği'nin kuruluşu, tarımda sermaye birikimine öncülük edecek toplumsal sınıfı oluşturmaya yönelik çabanın önemli bir göstergesiydi. Bunun yanı sıra, 18 Temmuz 1914 tarihinde yönetim merkezi Aydın'da olmak, Aydın vilayeti incir üreticilerine borç vermek ve incir üretimi ve satışına ilişkin mali işlemleri yapmak; Aydın'da kurulan *Kooperatif İncir Üreticileri Şirketi*'ne borç vermek ve gerektiğinde kefil olmak üzere, Ziraat Bankası'nın katılımıyla 50.000 lira sermaye ve 50 sene müddetle *Aydın Milli Bankası* kurulmuştu.⁶⁶² Aydın Milli Bankası'nın kurucularının önemli bir kısmı, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi incir, zeytinyağı, pamuk üreticisi büyük toprak sahiplerinden oluşuyordu.⁶⁶³ Bunlardan Aydın'da geniş incir bahçelerinin sahibi olan *Kazım Nuri Bey* ile İzmir'de incir bahçeleri olan ve aynı zamanda İzmir'de Topçuoğlu İncir İhracat Firması'nın sahibi *Topçuoğlu Nazmi Bey*, daha sonrasında *Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Anonim Şirketi*'nin kuruluşunda da yer alacaktı.

Konya, Ankara, Eskişehir gibi bölgelerde ihracata yönelik tarımsal üretimin yapılabilmesi ise, 20. yüzyılın başı gibi görece geç bir zamanda Anadolu-Bağdat Demiryolu projesinin İstanbul, Ankara, Kayseri ve Konya'yı içerecek şekilde uzatılıp bu bölgedeki mahsulü İmparatorluğun içinde ve dışındaki diğer bölgelere

⁶⁶² Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 1918 yılında yayınlanmış olan "Memalik-i Osmanliye'de Osmanlı Anonim Şirketleri" başlıklı Katalog Transkripsiyonu: Celali Yılmaz, **Osmanlı Anonim Şirketleri**, İstanbul, Scala Yayıncılık, 2011, s. 351.

⁶⁶³ Bankanın kurucuları: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kayıtlı olan "*toprak sahibi ve incir üreticisi Kazım Nuri Bey, incir üreticisi ve tüccar Topçuoğlu Nazmi Bey, incir bahçeleri sahibi Necip Bey, bahçe ve arazi sahibi, ihracatçı Hacı Ömer Efendizade İzzet Bey, incir üreticisi, tüccar Hacı Yahyazade Hafız Ahmed Efendi, arazi sahibi ve pamuk ekicisi Karagözzade Şükrü Bey, incir tüccarı Osmanzade Rüştü Bey, çiftçi Kuşadalı Hacı Mahmutzade Hasan Bey, incir tüccarı ve komisyoncu Balcızade Hamid ve Hakkı beyler*" ile "*incir bahçeleri sahibi, tekke şeyhi Peştemalcızade, Şeyh Aziz Efendi; emlak ve arazi bahçe sahibi Peştemalcızade Hüdaî Efendi, dava vekili Osman Zeki Efendi; arazi ve bahçe sahibi, zeytinyağı tüccarı Kulaksızzade Mehmed Efendi; han sahibi İdris Efendi; arazi ve bahçe sahibi, çiftçi Hacı Glagıçzade İsmail Safa Bey; arazi ve incir bahçesi sahibi Sarızade Ahmed Bey; arazi sahibi Hacı Halil Efendi; arazi sahibi Hacı Taşlı Mehmed Ağa; zeytinlik sahibi Hancı Sarı Molla; İzmir'de Yemiş Çarşısı'nda birinci sınıf komisyoncu Karacasulu Alioğlu Mustafa Bey; çiftçi Hasan Efendi; emlak sahibi ve tüccar Sükkerizade Tevfik Paşa*" idi. Bkz. Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, **a.g.e.** s. 229-230.

ulaştırılabilmesiyle ve Konya Ovası'nın kurutulup verimli tarım arazileri haline getirilmesiyle mümkün olmuştu. Batı Anadolu'dan farklı olarak Konya'da ticari tarım, henüz başlangıcında, Alman sermayesinin kontrolü altında şekillendi. Bu bölgedeki demiryolu imtiyazı, büyük kısmı Alman sermayesiyle kurulan Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi'ne verilmiş, Alman sermayedarlara bölgede yatırımlarını artırma olanağı sunmuştu. Konya Ovası'nın beş sene içinde kurutulup verimli tarım arazilere dönüştürme projesi imtiyazı da 1907 yılında Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi'ne bağlı Philipp Nolzman C.O. Frankfurt A.M. Şirketi'ne verilmiş, bu şekilde Konya Ovası'nda yaklaşık 50.000 hektarlık arazi sulanabilir hale getirilerek tahıl üretimindeki verimin on misli artması sağlanmıştı.⁶⁶⁴ Bu şekilde Alman sermayedarlar, elde ettikleri imtiyazla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pazar payını genişletmekle kalmamış; aynı zamanda tarımı ticarileştirerek Konya'daki Türk-Müslüman toprak sahiplerinin ihracata yönelik tarımsal üretim yoluyla ilk sermaye birikimlerini gerçekleştirmelerine vesile olmuştu. 1913 yılına gelindiğinde, İmparatorluk'taki iç ticaretin yarısından fazlası, Anadolu ve Bağdat Demiryolu hattında cereyan ediyordu.⁶⁶⁵

Konya'daki toprak sahipleri, bölgedeki yatırımlardan karlı çıkmakla birlikte, Batı Anadolu'daki çiftçi tüccarlar gibi, bankadan uygun bir faizle ihtiyaç duydukları krediyi alamamaları sebebiyle ticari faaliyetlerini geliştirme imkanı bulamıyorlar; tarımsal üretim için tefeci ve aracı tüccarlara bağımlı kalıyorlardı. Girişimci çiftçiler önündeki bu engel, ilk yerel bankaların bu bölgede oluşmasına zemin hazırlamıştı. Konya Milli İktisat Bankası Türk-Müslüman toprak sahibi ve tüccarların yerel bankacılık faaliyetinden ilki olup,⁶⁶⁶ 1909 yılında Şirket-i İktisadiye-i Milliye Adıyla komandit şirket olarak kurulmuş ve 1911 senesinde Konya Osmanlı İktisad-ı Milli

---

⁶⁶⁴ Ahmet Atalay, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Konya'da Kurulan Millî Şirketler ve Bankalar*, Konya, Çizgi Kitabevi, 2011.

⁶⁶⁵ Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York: Columbia University Press, 1982, s. 57.

⁶⁶⁶ Bankanın Kurucuları: *Nakibzade Hacı İbrahim Efendi, Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi, Kadızade Hacı Edhem Efendi, Attar Halilağazade Eyüp Efendi ve Keleşzade Hacı Ahmed Efendidir*. Bkz. A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar*, Ed. by Osman Okyar, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 420.

Anonim Şirketi'ne dönüştürülmüştü. 50 sene müddetle ve 100.000 liralık sermaye ile kurulan şirketin Birinci Dünya Savaşı sırasında adı Konya Milli İktisat Bankası olarak tekrar değiştirilmişti.⁶⁶⁷ Şirketin esas amacı bankacılık işlemlerini yapmak, borç alıp vermek, gerektiğinde mali, ticari sınai, madeni, bütün taşınır taşınmaz mallarla ilgili işlemler ile uğraşmaktı. Konya Milli İktisat Bankası, henüz daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan evvel, 18 Nisan 1914'te Konya'da bir şayak fabrikası kurmak, işlenmiş ve işlenmemiş yerli malının sürümünü temin etmek ve işlenmiş madde alıp satmak amacıyla 100.000 liralık bir sermaye ile Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi adlı bir şirketin kuruluşuna iştirak etmişti.

Girişimci Türk-Müslüman çiftçiler, 1914 yılına geldiğinde İttihat ve Terakki Fırkası ve meclislerdeki temsilcileri aracılığı ile yerli bankacılık faaliyetlerinin ötesine geçerek girişimci çiftçileri desteklemek amacıyla merkezi bir düzenlemeye gidilmesini sağladılar. 1914 yılının sonunda Meclis-i Mebusan'a getirilen *Ziraat Bankası Kanunu* teklifi, tarımsal girişimleri desteklemek üzere atılmış en önemli adımlardan biri olarak nitelendiriliyor, bu kanun sayesinde artık köylünün ihtiyaç duyduğu krediye daha kolay şartlarda ulaşacağını ve sadece ziraat erbabının değil, sanayiye yönelik tarımsal girişimlerin de desteklenebileceği müjdeleniyordu.⁶⁶⁸ Mecliste, tarımda sermaye birikiminin önündeki temel sorun girişimci köylülerin bankadan kolaylıkla kredi alamamaları, bu yüzden yüksek faizle tefecilere borçlanmaları ve elde ettikleri kârı bu muhtekir tefecilere kaptırmaları olarak dile getirilmişti. Ziraat Bankası'ndan kredi almak isteyen köylülerin, alacakları krediye karşılık teminatı gayrimenkul olarak göstermeleri ve pek çok ek masrafa girmeleri gerekiyordu. Bunun yanı sıra hükümetin ne zaman nakde ihtiyacı olsa bu ihtiyacını Ziraat Bankası'nın sermayesinden karşılıyor ve bankadan aldığı borcu geri ödemiyordu. Bu ise bizzat köylülerin tasarruflarıyla meydana getirilen Ziraat Bankası'nın gelirlerinin köylülerin yararına kullanılmasını engelliyordu.

Kanun teklifinde, i) Ziraat Bankası'nın çiftçi, toprak sahibi, zirai sanayi girişimcileri ve ziraatın gelişmesi maksadıyla kurulan şirketlere kredi sağlaması; ii) bu tür şirketlere hisse satın almak suretiyle iştirak edebilmesi; iii) zirai alet, tohumluk ve

⁶⁶⁷ Celali Yılmaz, Osmanlı Anonim Şirketleri, **a.g.e.** s. 268.

⁶⁶⁸ **MMZC.** Devre:3, Cil:1, İctima Senesi:1, 4. İnikad, 10 Kanunuevvel 1330.

hayvan tedarik ederek bunları ihtiyaç sahiplerine satması, iv) hükümetin izni doğrultusunda arazi satın alma ve bunları bedeli karşılığında ahaliye satma işini yürütmesi ve v) kanun dairesinde kurulan ve Bankanın Merkezi Meclis-i İdaresince itibar edilen Ziraat Kooperatif Şirketlerinin senet ve ticari evraklarına iskonto muamelesi yapması öngörülmüştü. Ziraat Bankası Kanunu ile girişimci köylüler için bankadan kredi alma şartları büyük ölçüde esnetilmişti. Daha önce kredi alma koşulu köylünün teminat olarak gösterebildiği gayrimenkule bağlı iken yeni durumda borca karşılık kefil göstermek yeterli olacaktı. Buna ek olarak ambarda buluna zirai hasılat ile Osmanlı borsalarında kabul olunan ve Ziraat Bankası İdare Meclisi'nce kabul görülen tahviller ve hisse senetleri de teminat olarak kabul edilebilecekti.

Bu kanun ile, Ziraat Bankası'na iki bakımdan sınırsız yetki tanıyordu. Bunlardan biri, Ziraat Bankası'nın şirketlere belli bir oran gözetilmeksizin iştirak edebilme yetkisiydi. Kimi mebuslara göre bu yetki, suiistimal edilmesi durumunda, Ziraat Bankası'nın şirketlere kredi sağlamanın ötesinde neredeyse sıfırdan şirket kurmasını bile mümkün kılacak derecede geniş bir yetkiydi. İkinci olarak ise bu kanun yoluyla Ziraat Bankası, verdiği kredi taksitlerinin zamanında ödenmediği durumda borç meblağının tamamını tek seferde ödemeye zorlama, ödenmediği durumda ise borçlu köylünün mülkünü mahkeme kararı olmaksızın icra edebilme hakkına sahip oluyordu. Üstelik, köylünün, Ziraat Bankası'nın icra, haciz gibi işlemlerine yargı yoluyla itiraz etmesi veya borcun geri ödemesi hususunda zaman aşımı söz konusu olmayacaktı. Bu şekilde Ziraat Bankası, borcun ödenmediği koşulda köylünün tüm arazisine el koyabildiği gibi arazinin değeri, borcun miktarından düşükse elindeki diğer gayrimenkullere de el koyabilecekti. Ziraat Bankası'nın alacaklarını doğrudan tahsil etme yetkisini mebusların bir kısmı, köylünün borcunu ödemeye alıştırılmasının onun menfaatine olduğu gerekçesiyle desteklemiş, buna karşın pek çok mebus da köylünün hakkını mahkemeler yoluyla arayamayışını bir hak ihlali olarak değerlendirmiş, bunun tefecilikten farkı olmadığını ileri sürmüştü.⁶⁶⁹

⁶⁶⁹ Taylan Esin, bu kanunun aynı zamanda Ziraat Bankası'na borçlu olan tehcir edilen gayrimüslim çiftçilerin borçlarını tahsil etme amacıyla ilişkili olarak çıkarıldığını ileri sürmüştür. Taylan Esin, "Hristiyan Malları ve Ziraat Bankası (1914-1919)", **Kebikeç**, No: 42, 2016, ss. 49-83.

Yürürlüğe giren Ziraat Bankası Kanunu ile her şeyden önce ticaret ve sanayiye yönelik tarımsal sermayenin banka sermayesiyle buluşturulması amaçlanıyordu. Bu amaç doğrultusunda sermaye birikiminin önündeki bürokratik engeller olabildiğince azaltılmıştı. Bununla birlikte kanun, halihazırda güvencesiz bir toplumsal grup olan küçük üreticileri sermaye birikim olanaklarından tümüyle mahrum bırakmıştı. Buna dair Denizli mebusu Rüştü Bey, “*kabul etmiş olduğumuz şu ziraat bankası kanunu ile zürraya verilen selahiyetten ziyade zannederim ki bankaya bir selahiyet verdik*”⁶⁷⁰ demiş, kanunun ufak zürra ve fukara için zararlar yaratırken, zürra görünümü ardında birer tefeci ve tüccar olan zenginlerin banka sermayesini yağmalamalarına neden olacağını ileri sürmüştü. Özellikle Ziraat Bankası’nın alacaklarını doğrudan ve tüm meblağ ile tahsil etme yetkisi, daha çok orta ve büyük toprak sahibi olup ticaret ve sanayiye yönelik üretim yapan girişimci köylülerin çıkarlarını hesaba katarak hazırlanmıştı. Bu yeni borçluluk ilişkisi, kendi geçimini zor sağlayan ve en ufak bir dış sebeple koşulları istikrarsız hale gelen küçük üreticiler için güvence yaratmak bir yana bu kesim içinde daha yaygın bir mülksüzleşmenin ortaya çıkma olanaklarını barındırıyordu.

Bunun yanı sıra, bu kanunla ilk defa tarımda kooperatif şirketlerin yasal bir çerçevede konumlandırılarak teşvik edilmesi öngörülmüştü. Ziraat Bankası Kanunu teklifinden birkaç ay önce, Ziraat Bankası Müdür-ü Umumi Muavini Rıfkı Bey ve Ticaret ile Ziraat Nezareti Özel Kalem Müdürü Cemal Bey, Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan’a giderek buradaki kooperatif şirketleri ve tarımda sermaye birikimi (itibar-ı zirai) hakkında araştırma yapmakla görevlendirilmişlerdi. Seyahatleri sonucunda hazırladıkları raporlar doğrultusunda 21 Nisan 1914’te Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi’nden, Islahat-ı Maliye Komisyonu’ndan ve Maliye Nezareti tarafından seçilen üyelerle birlikte Osmanlı İmparatorluğu için zirai itibarda bulunmak üzere kooperatif şirketlerin kurulmasına yönelik bir kanun layihası hazırlanması öngörülmüştü.⁶⁷¹ Henüz kooperatif şirketler yasası Meclis-i Mebusan’ın önüne gelmemişken Ziraat Bankası Kanunu ile bu şirketlerin kuruluşu yasal hale gelmişti. Ziraat Bankası Müdür-ü Umumi Muavini Rıfkı Bey, tarımda kooperatiflerin ne

⁶⁷⁰ MMZC. Devre:3, Cil:1, İctima Senesi:1, 7. İnikad, 15 Kanunuevvel 1330, s.81.

⁶⁷¹ BOA.ŞD.2828-36/H-09-06-1332.

olduğunu mecliste açıklarken bu nispeten yeni müesseselerin Raiffeisen isminde bir Alman'ın icadıyla ufak sermayeleri, birbirinden ayrı mesailerini aynı amaç etrafında cemetmek, böylece kuvvetlerin ziyanına sebep olmaksızın iştirakçılardan azami istifadeyi sağlamak amacıyla ortaya çıktığını, 50-60 senelik bir mazisi olsa da son 20 sene zarfında Amerika'dan Asya'ya her tarafta bu tür kooperatif şirketlerin kurulduğunu ve özellikle İtalya'da büyük gelişme gösterdiğini dile getirmişti.⁶⁷² Kolektif ve anonim şirket görevini ifa eden bu şirketler, yalnız banka muameleleri için değil, zirai ve sınai işler yapabilmek ve ihtiyaç duyulan krediyi kolayca alabilmeleri için de ufak sermayelere bir itibar sağlayacaktı. Böyle bir itibarla işe başlayan kooperatif şirketleri müşterek zirai alet, makine satın alacak; mahsullerini temsilcileri aracılığı ile müşterek olarak satacak ve bunun sonucunda hem ayrı ayrı satış ve alış kooperatif şirketlerinin kuruluşuna hem de tarımı destekleyen diğer maddelerin kooperatif şirketlerinin kuruluşuna yol açacaktı. Bu açıdan kanun, teşvik edilen tarımsal kapitalizmin biçimini de tanımlıyor, sermayenin korporatif bir biçimle yaratılacağını haber veriyordu.

Ziraat Bankası Kanunu ile somutlaşan korporatizme dayalı tarımda kapitalistleşme projesi, İttihat ve Terakki Fırkası'nın savaş boyunca desteklediği bir proje olacaktı. Korporatizm ve Mesleki Temsil Programı'nın ilk savunucularından olan Muhittin Birgen, Türklerin içinde bulunduğu temel sorunun ticaretle uğraşan ve kazanan bir orta sınıfın, yani bir Türk burjuvazisinin olmayışı olduğunu ileri sürer. Birgen'e göre bu sorun, eğitimin, sanatın genel olarak toplumsal ilerlemenin önündeki en büyük engeldir. Böyle bir sınıf ancak milli üreticilerin ve milli esnafın korunmasını içeren "milli himaye" politikasıyla ile yaratılabilir. Milli himaye ise büyük sermayeli şirketler, tüccara kolaylık sağlayacak bankalar kurmak ve toplumsal olarak örgütlenerek imece şirketleri oluşturmakla mümkün olur.⁶⁷³ Birgen, büyük sermayeli şirket ve bankaların kısa vadede kurulmasının olanaksızlığından hareketle en kolay yolun imece (kooperatif) şirketleri kurmak olduğunu dile getirir. Bununla ilişkili olarak: *"Bu şirketlerin her tarafta kurulması sayesinde iş ehli adamlar yetişecek, ticaret ve sanat işlerine hepimiz alışacağız. Ve muhtaç olduğumuz şeyleri yapmak için*

⁶⁷² MMZC. Devre:3, Cil:1, İctima Senesi:1, 4. İnikad, 10 Kanunuevvel 1330, s.37.

⁶⁷³ Zeki Arıkan, **Tarihimiz Ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, ss.13-14.

*fabrikalar açacağız. Ahali bankaları teşkil edebileceğiz” diye yazmaktadır.*⁶⁷⁴ Ancak imece şirketleri, ahali bankaları, çiftçi sandıkları, zirai kredi kooperatifleri ve tüketici kooperatifleri aracılığı ile köylü içinde bulunduğu yoksulluktan, mülksüzlükten ve borçtan çıkabilecektir. Bu fikir örüntüsü savaş döneminde sermaye birikimi lehine izlenen politikaların anlaşılabilmesi için oldukça önemlidir. İlk olarak Birgen, korporatizmin asıl amacının kapitalizm olduğunu net bir şekilde ortaya koyar. Osmanlı ekonomisinin “geriliği” milli bir sermayenin kendi doğal seyrinde birikmesini olanaksız kıldığı için sermaye, kolektif bir el birliği yoluyla inşa edilmelidir. İkincisi Birgen, asıl önemli olanın ticaret sermayesinin gelişimi olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, asıl amaç, köylüyü mülksüzleştirmekten veya borçtan korumak değildir. Daha ziyade, ticaret sermayesinin hızlı gelişimini mümkün kılan koşullar, İmparatorluk’ta henüz oluşmadığı için, daha kolay bir yol olarak tarımda sermaye birikimine yönelmek gerektiği savunulur. Üçüncü olarak ise, Türk burjuvazisini oluşturan sürecin, köylüyü ilksel birikimin yıkıcı etkilerinden koruyan süreç olduğuna işaret eder. Böylelikle, sermaye birikimi, sınıfsal farklılıkları aşan, kolektif bir amaç olarak ortaya konur.

Yunus Nadi, hem Tasvir-i Efkâr gazetesinin baş yazarı, hem İttihat ve Terakki Fırkası üyesi ve Aydın mebusu, hem de eşraf kökenleri itibariyle Anadolu’da ilk Türk Müslüman tarım burjuvazisi girişimini temsil eden Çiftçiler Derneği’nin yönetici kadrosundan olması nedenleriyle bu dönemde harp ziraatı, tarımda makineleşme ve sermaye birikimine dair yazdığı yazıları dikkate almak gerekir. Bu yazılarda dile gelen bakış açısı ve tarımla ilgili savunulan fikirler hemen hemen tümüyle İttihat ve Terakki’nin programına dahil olmuştur. Bu bağlamda Yunus Nadi’yi hem toplumsal konumu itibariyle tarım burjuvazisinin bir temsilcisi ve yönetici sınıfın korporatist ilkelere dayalı bir tarımsal kapitalizm modelini savunan aktörlerinden biri; hem de Tasvir-i Efkâr gazetesindeki yazıları aracılığı ile bu modeli daha geniş kitlelere benimsetmeyi hedefleyen bir gazeteci olarak kabul etmek gerekir.

Yunus Nadi, memleketin idari ve içtimai olarak tanımamasının hükmetçilik bahsindeki en temel sorunu teşkil ettiğini belirtmiş, birkaç seneden beri hükümetin

---

⁶⁷⁴ A.e. s. 14

bilhassa Dahiliye Nezareti'nin “*memleketi bilmek esasına müstenid bir idare tesis edebilmek lazım ve ihtiyacını*” iyiden iyiye hissettiğinden ve bu amaca yönelik büyük gayretler gösterdiğinden bahsederek; mülkiye müfettişlerinin bu raporlarının son derece hayati olduğunu dile getirmişti. Yunus Nadi'ye göre mülkiye müfettişinin Kastamonu'ya bağlı Kengiri (Çankırı) Sancağı üzerine yazdığı rapor, hemen hemen tüm Anadolu'da benzerini görebileceğimiz bir toplumsal yapıyı resmediyordu.⁶⁷⁵

Kengiri'de ticaret, diğer ticaret kazalarında olduğu gibi kaza merkezinde toplanmıştı. Kasabada 300'den fazla dükkan mevcut ise de bunların 20 kadarı istisna edilirse diğerlerinin sermayesi 100-200 lira veya aşağısındaydı. Kazanın nahiyeleri dahil edildiğinde bile bir iki bin liralık sermayeye sahip kişilerin adedi 60'a çıkmıyordu. 10 ve 20 bin liralık sermayeler ise bir iki kişiden ibaretti. Bununla beraber sermaye sahiplerinin çoğu sermayelerini ticaretten ziyade tefeciliğe borçlu idi. Bu sermaye sahipleri, köylülere ihtiyaç zamanında %15-20 oranlı faizle borç vermekte; buna mukabil mahsul zamanı piyasa fiyatından %10-15 eksikliğine mal almakta, böylece sermayesini %30-40 oranında artırmaktaydı. Sanayi ve ticarete ise kâr payı %10'u geçmediğinden halkın sermayelerini bir araya getirmek suretiyle bu büyük şirketlerin ticari ve sınai müesseseler vücuda getirmeleri ihtimali pek uzaktı. Nitekim, parasını %30 ve 40 ile işleten ve aynı zamanda köyde bu suretle tegallub (zorbalık) ile nüfuz eden bir adam, kendisine yalnız %10 kadar bir kazanç sağlayan meşru ticaret yoluna giremezdi. Yunus Nadi'ye göre, eğer paranın faizi mevcut biçiminden kurtulursa, başka bir deyişle, eğer faizler düşerse o zaman küçük sermayedarlar da ticaret etmeye başlarlar, bugünkü cehaletlerinden kurtulurlar ve maliyetlerini rasyonel biçimde hesaplayıp tasarruf edebilirlerdi. Servetini köylünün cehaletine borçlu olan bu muhtekir (vurguncu) ve mütegallice tefeciler, memleketin gelişmesinin önündeki en büyük düşmanlardı. Bunların en büyük emeli, küçük de olsa bir memuriyet işgal edebilmek, bu yolla nüfuz elde etmektir. Vergi tahsildarlarına, belediye çavuşuna varıncaya kadar her memurun köylü üzerinde bir nüfuzu vardı ve köylü daima bunların tesiri altındaydı. Hükümet, köylüyü feyz ve bereket içinde görmek istiyorsa onun kesesini doldurmalıydı. Bu da verilecek hazır paradan çok köylünün tabi olduğu iktisadi şartları değiştirmekle mümkündü. Bu nedenle hükümet, köy sandıklarını tesis

⁶⁷⁵ Yunus Nadi, “Anadolunun İç Yüzü”, *Tasvir-i Efkâr*, 13 Haziran 1332.

ederek ve köylüye işletme sermayesi yapabilmesi için düşük faizli krediler sağlayabilirse köylü mevcut borç yükünden kurtularak sermaye biriktirebilir duruma gelebilirdi. Her ne kadar Ziraat Bankası böyle bir amaç doğrultusunda, doğrudan köylülerin tasarruflarıyla kurulmuş olsa da zaman içinde kuruluş amacından uzaklaşmış, köylü için ihtiyacı gideren bir itibar (değer) mercii olma özelliğini yitirmişti.⁶⁷⁶

Yunus Nadi'ye göre köylü elinde beş on para biriktirme olanağı kalmadığında, ümitsizliğe ve hissizliğe sürükleniyor, ziraatta ilerleme teşebbüsünde dahi bulunmuyordu. Bu nedenle köyler, kahvehanede atıl ve miskin şekilde oturan erkeklerle dolarken, kadınlar tarlaya giderek ev harici işlerin dışında tarımsal üretim işini de yapar olmuşlardı⁶⁷⁷. “İctimai felaket” anlamına gelen bu durumdan kurtulunması için İttihat ve Terakki Fırkası köylüyü teşvik etmeli ve köylerde köy itibar sandığı açmayı programına koymalıydı. Bu sandıklar en mükemmel şekilde Almanya'da kurulmuş, Avrupa'nın her yerinde hatta Bulgaristan'da bile çoktan hayata geçirilmişti. Bunlardan örnek alınarak memlekete uygun bir şekilde hayata geçirilebilirdi.

Bununla birlikte, Anadolu'da 10-15 haneli birbirinden dağınık şekilde örgütlenmiş köyler pek fazlaydı. Bunun için önce yeni bir köy teşkilatı hazırlığı yapılarak birbirine yakın olan köyleri birleştirmeyi hedeflemeliydi. İkinci olarak köyleri ve kasabaların yönetiminde bir istikrar sağlanması gerekiyordu. Asıl karar mercii olarak görev yapan vali ve mutasarrıflar, vilayette tarımsal birikimi sağlamak için pek çok defa harekete geçiyor, talimatnameler hazırlıyor, fakat bunları hayata geçirmeye vakit bulamadan başka bir yere tayin oluyorlardı. Bundan da önemlisi, devlet, iktisadi hayata daha fazla dahil olmalı, ziraatla ilgili kanunlar hazırlamalı ve merkezi kurumlar inşa etmeliydi. Tarım meselesi, sadece Ziraat Nezareti'nin sorumluluğu altında tanımlanacak bir mesele değildi. Tüm ileri memleketlerde olduğu gibi, bir milli müdafaa meselesi olarak kabul edilmeli ve devlet, tüm resmi ve yarı resmi kurumları ile bu göreve dahil olmalıydı. Başta Ziraat Nazırı veya umum müdürü olmak üzere, harbiye, dahiliye, maliye ve nafia nezaretlerinden; Donanma ve Müdafa-

⁶⁷⁶ Yunus Nadi, “Köy Sandıkları”, **Tasvir-i Efkâr**, 30 Temmuz 1332

⁶⁷⁷ Yunus Nadi, “Köy Teşkilatı”, **Tasvir-i Efkâr** 23 Haziran 1332

i Milliye Cemiyetlerinden birer aza ile bir heyet teşkil edilmeli, bu heyet memleketin her tarafından malumat toplayarak ziraatı mükemmelleştirmek için programlar hazırlamalı, ziraat mıntıkları teşkil edilerek gerekli yerlerde tarımı kolektif olarak örgütlemeli, hayvanca eksik olan yerlerin hayvan ihtiyacını, hayvanı çok olan en yakın yerlerden temin etmeli, tohumların dağıtım işini merkezi olarak idare etmeli ve her liva, kaza ve nahiyede birer şube açmalıydı⁶⁷⁸.

Bu önerilerle ve kamuoyuna sunulma biçimiyle ilgili kimi noktaları vurgulamak ve tartışmaya açmak gerekir. Öncelikle, Yunus Nadi, köylüyü içindeki sınıfsal farklılaşmalardan tümüyle bağımsız bir meslek grubu olarak dile getiriyor ve temel sorunu kırdaki sermaye birikiminin üretici güçlere yaslanmamasında görüyordu. Oysa daha önce de ifade edildiği gibi, tarımsal nüfusun çoğunluğu sadece kendini geçindirecek toprağa sahip veya tümüyle topraksız köylülerden oluşuyordu. Bunlar da hali hazırda seferberlik ve el koyma yasaları ile üretim ve geçim araçlarından önemli ölçüde ayrılmıştı. O halde Yunus Nadi'nin tarımda sermaye biriktirmeye davet ettiği kesimin tümüyle köylülük olmayıp, orta ve büyük ölçekli toprak sahipleri olduğu anlaşılmalıdır. Bununla birlikte Yunus Nadi'nin “köylü” vurgusu, İttihat ve Terakki Fırkası'nın mesleki temsil sistemine uygun korporatist halkçılık politikasını yansıtıyordu. Mesleki temsil, kooperatiflere dayalı bir örgütlenmeyle daha geniş bir toplumsal grubu sermaye birikiminin bir parçası kılıyor, dolayısıyla savaş hükümetinin hegemonyasının tabanını genişletiyordu. Örneğin yazılarda köy itibar bankasının ısrarla köy itibar sandığı olarak adlandırılması da önemli ölçüde bu korporatist bakış açısıyla ve sermayenin kolektifliğinin altını çizmekle ilgilidir.

Bunun yanı sıra köylü, kırdaki sınıfsal farklılaşmanın üzerini örtmek ve kırsal nüfusun ortak çelişkilerine seslenmek için de uygun bir kavramdı. Bu bağlamda, muhtekir, mütegalibe gibi adlandırmalarla anılan tefeci sermayesi bu ortak çelişkiyi temsil ediyor, köylünün yoksullaşmasının temel sorumlusu olarak gösteriliyordu. Bu ortak düşman yoluyla, kırsal nüfusu ortak bir ruh etrafında toplamak mümkün olabildiği gibi savaşın başından itibaren devletin Mükellefiyet-i Askeriye, Tekalif-i Harbiye ve Tasfiye Kanunları yoluyla kırım hem emek gücü hem üretim aracı hem

---

⁶⁷⁸ Yunus Nadi, “Yeni Ziraatın Teşkilatı” **Tasvir-i Efkâr**, 2 Ağustos 1332.

hammadde hem de geçim araçları bakımından nasıl yoksullaştırdığı görünmez kılınıbiliyordu. Fakat, bu kapsayıcı söyleme rağmen, Yunus Nadi'nin asıl olarak seslendiği kesim, mallarına el koyulma korkusu yaşadığı için üretim fazlasından vazgeçen, ürünlerini saklayan veya kaçak yollarla ticaretine girişen girişimci olma potansiyeline sahip toprak sahipleri, gıda ve hayvan tüccarları ve ihracata ve sanayiye yönelik tarımsal üretim yapan, fakat henüz sayıları oldukça az olan büyük toprak sahipleriydi. Bunların devlet tarafından desteklenerek sermaye birikimine yönlendirilmesini savunuyordu.

Tüm bunlar göz önüne alındığında, Yunus Nadi'nin ziraatın iyileştirilmesi ve geliştirilmesi olarak ifade ettiği reform programının kırdaki üretim ve mülkiyet ilişkilerini küçük ölçekli veya topraksız köylüler lehine dönüştürmeyi değil; kolektif ve üretken sermayeye dayalı bir tarımsal kapitalizm modeli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kolektif sermayenin oluşumu ise Müslüman- Türk sermayedar çiftçilerin Tekalif-i Harbiye uygulamalarından muaf tutulmasına, banka sermayesi dolayısıyla tarım ile ticaret ve sanayi arasında organik bir ilişki kurulmasına; buna ek olarak, kaynakların orta ve büyük toprak sahiplerini belli bir seçicilik doğrultusunda destekleyecek şekilde yeniden dağıtımına dayanmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında devletin büyük toprak sahipleri ve girişimci çiftçileri desteklemeye yönelik faaliyetlerinden biri, daha önceki bölümde bahsettiğimiz gibi, zorunlu çalışma uygulaması yoluyla emek gücünü garanti altına almakla ilgiliydi. Bu amaçla, tarımda esir asker emeği kullanımından amele taburlarına ve son olarak da Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu aracılığı ile askere alınmayan nüfusu için tarımda zorunlu çalışma uygulamasına başvurulmuştu. Esir emeği kullanımı, doğrudan Enver Paşa'nın emriyle İstanbul, Bursa, Edirne vilayetleri ile İzmit ve Çatalca livalarında araziye sahip olup da amele bulunmamasından dolayı arazisini sürdüremeyen çiftlik sahiplerine Ordu tarafından verilen bir destek olarak hayata geçirilmişti. Gazetelere ilan verilmiş, talep eden isteyen çiftlik veya arazi sahiplerinin işçi olarak ne kadar esire ihtiyacı olduğunu, çiftliğin kaç dönüm olduğu ve adresi ile birlikte Dersaadet Menzil Müfettişliği'ne bildirmeleri istenmişti.⁶⁷⁹

---

⁶⁷⁹ “Çiftlik Sahiplerine Muavenet-i Askeriye”, *Tasvir-i Efkar*, 23 Teşrinievvel 1332

Birinci Dünya Savaşı sırasında tarımda sermaye birikimine yönelik devlet tarafından verilen bir başka destek ise tarımda makineleşmenin teşvik edilmesi idi. 20. yüzyılın başında Tarsus, Çukurova bölgesinde tarımda makine kullanımı başlamıştı. Fakat bunların sayısı çok azdı ve bu nedenle her ihtiyacı olana kiralanamıyor oldukça sınırlı bir arazide kullanılabiliyordu.⁶⁸⁰ Bununla birlikte tarımsal ürünlerin dış ticaret piyasasında rekabet edebilir hale gelmeleri için sermaye yoğun bir üretim süreci gerekiyordu. Bu, örneğin 1914 yılında dış ticarete pay sahibi olmaya aday ürünlerden biri olarak pamuk üretimini hem makineleşme yoluyla sermaye yoğun bir hale getirmiş, hem de sulama, ıslah projeleri ve demiryolu inşası ile üretim ve ticaret hacmini artırmaya itmişti.⁶⁸¹ Seferberlik ve tehcir politikaları sonrasında ise tarımda makineleşme sadece üretim ve ticaret hacmini artırmak için değil aynı zamanda kırdan boşalan emek gücü eksikliğini gidermek için de bir gereklilik olarak ortaya çıktı. Bunun sonucunda 1916 yılına gelindiğinde Ziraat Nezareti, nezaret bütçesinin büyük kısmını tarımda emeğin üretkenliğini artıracak makineleri satın almaya ayırmıştı. Macaristan'daki zirai alet fabrikasından 15 tane lokomobil ve harman makinesi satın alınmış, bundan başka 130 parça orak makinesi ve 1000 taneye yakın pulluk getirilerek Anadolu'nun muhtelif merkezlerine sevk edilmişti. Yıl içerisinde pulluk makinelerinin 2000'e çıkarılması ve tohum gömmeye yarayan 2000 makinenin de alınması öngörülmüyordu. Aynı süreçte Almanya'dan 50 tane traktör makinesi sipariş edilmiş ve Anadolu'ya sevk edilmek üzere 100 tane daha traktör alınması kararlaştırılmıştı.⁶⁸²

Sadece Anadolu'da değil, İstanbul'da da Vilayet Ziraat Müdürlüğü bütçesi 13.000'den 41.000'e çıkarılarak bütçeye ziraat makinesi satın alma kalemi eklenmişti. İstanbul Ziraat Müdürü Ahmet Hamdi Bey, bu gerekliliği şöyle açıklıyordu:

“çalışkan çiftçi kollarının şimdi hudutlarda silah taşımakla meşgul olmaları hasebiyle şu sırada nazar-ı itibara alınması lazım gelen ciddi bir mesele de çiftçi işçileri yerine makine kuvvetini ikâme eylemek idi. İşte biz bu ciheti de mümkün mertebe nazar-ı dikkate aldık. Yeni bütçemize şehri 1600 lira kıymetinde olan ve traktör tabir olunan ziraat otomobilleri mesarifi de ithal olundu. Bunlardan bir tanesini nisbeten yakında getirtmek kabil olacaktır. Bu

⁶⁸⁰ Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin Birinci Gezi**, İstanbul, Kavram Yayınları, 1977, s. 176.

⁶⁸¹ Taylan Esin, **Osmanlı Savaşı, a.g.e.**, s.105.

⁶⁸² “Ziraat Makineleri”, **Tasvir-i Efkâr**, 11 Eylül 1332.

makineler, fevkalâde bir suretle hem araziyi sürmeye, kirizme etmeye ve ekmeye yaradıkları gibi, arkalarına 4-5 orak makinesi takarak biçmek, harman makinesi takarak harman etmek, ondan sonra da çıkan hububatı Avrupakârı değirmenlerde öğütmek ve nihayet seyyar fırınlarda ekmek yaparak ağzımıza kadar götürmek suretiyle de kabil-i istifadedir. Bizim sipariş ettiğimiz makine 60 beygir gücünde olup pek cüzi ücretle mütemadiyen çiftçilere kiralanacaktır”.⁶⁸³

Bunun yanı sıra, İstanbul’un her kazasında birer Alat-ı Ziraiyye deposu inşa edilecek, kaza ziraat muallimleri bu depoların idaresiyle sorumlu kılınıp çiftçilerin kirizme, hasat, harman gibi işlerine nezaret ederek yeni ziraat esaslarının hayata geçmesine hizmet edeceklerdi.

Tarımda makineleşmeni teşviki 1917 yılında da devam etmişti. Yunus Nadi, yıllardır verilen tüm uğraşlara rağmen hayata geçirilemeyen tarımda makine kullanımının nihayet umumi harp içinde başarıldığını dile getiriyordu.⁶⁸⁴ Tarımda makine kullanımı pek çok gelişmiş ülkede çoktandır hayata geçmiş olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu bu hususta oldukça geri kalmıştı. Yunus Nadi’nin değerlendirmesine göre, umumi harpten önce ziraata girebilen makine miktarı oldukça azdı. Ziraat depolarındaki makinelere yeterince müşteri çıkmıyor, bir depo muhteviyat senelerce yerinde kalıyordu. Şimdi ise her ne kadar ithal edilen makineler memleketin ihtiyaçlarının yarısını bile karşılayamayacak kadar azsa da dün ile bugün arasında büyük bir fark vardı. Bugün Avrupa’dan getirilen bir makine, daha gelmeden dahi her vilayetten ve vilayetin hemen her tarafından talep oluyordu; nezaretin satın alabildiği makinelerin adedi, talebe oranla oldukça yetersiz kalıyordu. Bunun sebebi ise mümkün olduğu kadar fazla ziraat icrası ihtiyacı idi. Harp hali nedeniyle, ziraatle meşgul olan en zinde kuvvetler vatan müdafaasına sevk edilmişti. Tarlalarda çalışacak bu kol eksikliğinin zirai üretimde de bir eksik yaratmasından daha doğal bir sonuç olamazdı. Bununla birlikte, tarlaları işleyecek kollar eksildi diye daha az ziraat ile iştigal etmek ne doğru ne de mümkündü. Nitekim, ziraatte üretim fazlası açlık tehlikesini ortadan kaldırmakla kalmıyor, çiftçiye şimdiye kadar emsali görülmemiş derecede fazla para kazandırıyor. Yunus Nadi’ye göre ziraat yapan kolların yerini doldurabilecek tek

⁶⁸³ “Vilayet Ziraat Müdürü’nün Beyanâtı”, **Tasvir-i Efkâr**, 5 Şubat 1331.

⁶⁸⁴ Yunus Nadi, “Ziraatte Makine Devri”, **Tasvir-i Efkâr**, 22 Kânunuevvel 1333.

şey, makineydi. En ufak puluktan en büyük traktöre kadar her çeşit makine bugün mülkün her tarafta bugün başarıyla işletiliyordu. Harpten sonra da bu makine devrinin büyük bir hızla devam edeceğine şüphe yoktu. Her ne kadar harpten sonra tarım ürünleri harpte olduğu kadar yüksek fiyatla satılma imkanı bulamasa da harpten önceki fiyatlara da katiyen düşülmeyecek, ziraat erbabı himaye edilmeye devam edecekti.

Birinci Dünya Savaşı sırasında tarımda makineleşmeyi teşvik etmekle ilgili ortaya konan politika ve söylemler şüphesiz İmparatorluk'ta tarımda makineleşmenin fiilen genelleştiği anlamına gelmiyordu. Her şeyden önce Almanya ve Avusturya'dan sipariş edilen traktör gibi makinelerin çoğu savaşın getirdiği nakliyat sorunları nedeniyle getirilememişti. Tüm bu makinelerin getirilebildiği durumda dahi, bunların tarımdaki emek gücünü tümüyle ikame edebilecek kadar büyük bir etkide bulunmaları beklenemezdi. Bununla birlikte gerek Yunus Nadi, gerekse Ziraat müdürü Ahmet Hamdi Bey'in ifadeleri birer propaganda olmanın ötesinde anlamlara da sahipti. Öncelikle, makine alımının Birinci Dünya Savaşı boyunca devlet harcamaları içindeki payının arttığını, dolayısıyla somut olarak devletin tarımda makineleşmeyle ilgili bir stratejisi olduğunu gösteriyordu ki, bir önceki bölümde gördüğümüz üzere, Mükellefyet-i Ziraiyye Kanunu kapsamında ancemaatin çalışma zorunluluğunun amaçlarından biri küçük ve topraksız köylülerin ürettiği artığın tarımda makineleşme için kullanılacak olmasıydı. İkincisi, tarımda makineleşme vurgusu girişimci çiftçi ve tüccarlar ile sınıfsal olarak eşraf kökenli olup mecliste de azımsanmayacak bir grubu oluşturan, bu şekilde yönetici sınıfın bir fraksiyonunu oluşturan kesimdeki kapitalist vizyonu ortaya koyuyordu. Bununla ilişkili olarak, 1918 yılında *İslâh ve Terakki-i Ziraat Şirket-i Osmaniyesi* adında bir şirket de kurulmuştu. 150.000 lira sermaye ve 50 sene müddetle kurulan şirketin asıl amaçlarından biri, Osmanlı ülkesinde zirai araç ve gereçleri getirerek satmak, bunların nasıl kullanılacaklarını göstermek, bu araç ve gereçleri üretmek için fabrikalar kurmaktır.⁶⁸⁵ Öte yandan, Yunus Nadi'nin düşüncesine göre, tarımda sermaye birikimi, o günün meselesi olmaktan ziyade uzun erimli bir süreçti. Dolayısıyla savaş dönemi uygulanan politikaların sermaye birikimindeki etkilerinin aslen savaş sonrasında görülmesi bekleniyordu. Bu kesimler için ziraat, *Tasvir-i Efkâr*'da yayınlanan bir yazıda da belirtildiği gibi, sadece ordu ve halkın iâşesi

---

⁶⁸⁵ Celali Yılmaz, Osmanlı Anonim Şirketleri, **a.g.e.**, s.409

için değil; yerli sanayiye gerekli olan ham maddeler ile müttefik devletlerdeki fabrikaların tedarik etmeye muhtaç oldukları hammaddelerin İmparatorluk dahilinde yetiştirilmesi için önemliydi.⁶⁸⁶ Almanya ve Avusturya-Macaristan'daki sanayiciler fabrikaları için gerek duydukları zirai hammaddelerin çoğunu o gün olduğu gibi harpten sonra da Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal edeceklerdi. Dolayısıyla makineleşme tarımdaki emek gücünü önemsizleştirmekten çok, spesifik olarak sanayiye yönelik bir ziraatın gelişmesi için ve İmparatorluğun ihracattaki payını güçlendirmek için önemliydi. Bu anlamıyla tarımda sermaye birikimine yönelik Birinci Dünya Savaşı politikaları, salt niceliksel değil, niteliksel bir fark yaratmayı da amaçlıyordu. Üçüncü bir nokta olarak tarımda makineleşmeye yönelik politika ve söylemler, daha genel anlamda devletin sermaye ilişkileri içerisindeki etkinliğini ortaya koyuyor, bu bağlamda devlete bir amaç ve bir görev tanımlıyordu. Başka bir deyişle devleti, ilksel birikimin yürütücüsü ve sermaye bloğunun destekçisi olarak konumlandırmayı amaçlıyordu.

Tüm bunların ötesinde Birinci Dünya Savaşı boyunca devletin tarımda sermaye birikimine yönelik en büyük desteği, devletin merkezi, yerel, resmi ve gayri resmi kurumlarıyla Anadolu'da orta ve büyük toprak sahiplerinin ihtiyaçlarından fazla ürünlerini fahiş fiyatlarla satın alması ve bu satıştan doğan sermayenin, gelecek yatırımlarda ilk sermaye olarak kullanılmasını mümkün kılacak şekilde bankalarda toplamasına aracılık etmesiydi. Bu destek, 1915 yılında, İttihat ve Terakki İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin başında bulunan Kemal Bey'in İstanbul'un iâşesinden sorumlu kılındığı dönemde fiilen verilmeye başlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'un iâşesine yönelik devlet politikaları, sermayenin Anadolu'daki büyük ve orta ölçekli toprak sahiplerinin ve başta zahire olmak üzere temel ihtiyaç maddelerini Anadolu'daki köylerden satın alarak İstanbul'a getiren tüccarların elinde birikmesini mümkün kılan en temel politikalardan biriydi. Bu nedenle bu bölümde iâşe politikalarına da değinmek gerekir.

5.2.1 Birinci Dünya Savaşı'nda İâşe Politikaları ve Toprak Sahibi Tüccarların Sermaye Birikimi

⁶⁸⁶ M. Zihni, "Harb ve Ziraat 1", *Tasvir-i Efkâr*, 15 Şubat 1331.

Seferberliğin başından itibaren öncelikle gerek tarımsal ürünlere gerekse tarımdaki emek gücüne sınırsız biçimde el konması ve ikincil olarak ulaşım yollarının kapanması, dolayısıyla temel ihtiyaç maddelerinin dış ticaret yoluyla da sağlanamaması nedenleriyle başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde gıdaya erişim sorunu ortaya çıkmış, tüm gıda maddelerinin fiyatları hızla artarken, henüz savaşın başında bir un krizi ortaya çıkmıştı. Seferberlik sürecinde gerek aracı tüccarlar gerekse pazara yönelik üretim yapan köylüler Tekalif-i Harbiye uygulamaları kapsamında mallarının %25'ine el konulacağı kaygısıyla ellerindeki malı hızla satıp paraya dönüştürme yoluna gitmişti. Bununla birlikte savaştan önce de önemli bir kısmı ithal edilen un, savaş nedeniyle Akdeniz'le bağlantının kesilmesi, Rusya'nın savaşa girişi ve Romanya'da un fiyatlarının yükselişi nedeniyle yeterince ithal edilemez hale gelmiş, unun çuvalı 90 kuruştan önce 140 kuruşa ve birkaç gün içinde 300 kuruşa yükselmişti.⁶⁸⁷

Fiyatların ani yükselişi karşısında devlet, ilkin piyasayı doğrudan ve merkezi olarak düzenleme yoluna gitti. Öte yandan, İstanbul'un iâşesi meselesi, Şehremaneti'nin yetki alanının ötesine uzanmış; Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın başkanlığında İstanbul Valisi, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıfları ve Ticaret ve Sanayi Odası temsilcilerinin bir araya gelmeleriyle bir *Havaic-i Zaruriyye Komisyonu* kurularak, komisyona halkın iâşe ve temel tüketim mallarını sağlama, piyasada istif edilmiş malları saptama, gerektiğinde bunlara el koyma yetkileri tanınmıştı.⁶⁸⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sivil yönetici kadrolarının önemli bir kısmı, piyasayı zapturapt altına almak, esnaf, tüccar ve köylüye yaptırım uygulamak yoluyla gıda krizinin çözülemediği gibi, fiyatların artışının da engellenemeyeceği kanaatindeydi. Bu kanaate göre, İstanbul'daki gıda krizinin temel nedeni, tüccarın mallarına el konulacağı veya ulaşım araçlarının tümüyle Ordu'ya tahsis edilmesi nedeniyle mallarını taşıyamayacağı kaygısıyla piyasaya ürün tedarik etmeyi durdurmasıydı. Bununla birlikte, Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun yürürlükte olması, sadece birtakım aracı tüccarları ticari faaliyetten caydırmıyordu; aynı zamanda

⁶⁸⁷ Kemal, "İttihat ve Terakki Kongresi", **Tanin**, 7 Ekim 1916

⁶⁸⁸ **A.g.e.**

piyasaya dönük tarımsal üretim yapan orta ve büyük toprak sahiplerini de üretimden caydırıyor, ekimin sınırlı tutulmasına neden oluyordu. Ayrıca tüccarlar, Tekalif-i Harbiye uygulamalarından hariç tutulsalar bile Şehremaneti'nin narh uygulaması sebebiyle istedikleri kâr elde edemiyorlar, bu nedenle başta un ve buğday olmak üzere temel ihtiyaç maddelerinin ticaretini yapmaktan imtina ederek, daha fazla kâr getirecek lüks malların ticaretine yöneliyorlardı.

Öte yandan gıda sorunu, savaşın uzaması ve tarımda emek, ham madde ve üretim aracı eksikliğinin belirgin hale gelmesiyle gittikçe toplumda bir yeniden üretim krizine yol açmış, böylece savaşın yeniden üretimi için de kritik bir soruna dönüşmüştü. Bu nedenle Havayic-i Zaruriye Komisyonu i) Dersaadet'e zahire getiren tüccarın ve zahire ticareti yapan çiftçinin malına Tekalif-i Harbiye usulü ile el konulmaması; ii) tüccara gerek Anadolu'dan gerekse dış ülkelerden getirdiği mala ordu tarafından el konulduğu takdirde bunun Şehremaneti tarafından tazmin edileceğini garantisinin verilmesi, iii) temel gıda maddelerinin ülke içinden tedarik edilmesi için İstanbul'un Anadolu ile ulaşım ve ticari bağlantılarının sağlanması, iv) her gün 30 vagonun İstanbul'a mal getiren tüccara tahsis edilmesi gibi kararlar almıştı.⁶⁸⁹

Havayic-i Zaruriye Komisyonu bu kararlarıyla iâşe politikalarını tüccar ve büyük çiftçilerin çıkarları etrafında şekillendireceğini açıkça ortaya koymuşsa da bu kesimlerin güvenini sağlama konusunda yeterince başarılı olamamıştı. Bunun yanı sıra, satın alma şirketi gibi de işlev gören Havayic-i Zaruriye Komisyonu'nun zahire için belirlediği fiyatlar da düşük bulunmuş, bunun sonucunda zahire tüccarları mallarını ya kaçak yoldan satma yoluna gitmiş ya da tümüyle başka maddelerin ticaretini yapmaya yönelmişlerdi. Bu nedenle, İttihat ve Terakki Cemiyeti, İmparatorluk'taki iâşenin üretimden dağıtımına tüm sürecini merkezi olarak kontrol altına alma yoluna giderek; devlet iktidarı aracılığı ile bir yandan gıda krizini yönetilebilir kılmaya, öte yandan esnaf, tüccar ve orta ve büyük toprak sahiplerini stratejik bir seçicilik doğrultusunda teşvik etmeye ve bu kesimler arasında organik bir ilişki kurarak bir sermaye birikimi ağı kurmaya yöneldi. Bu amaçla, 1914 yılının

---

⁶⁸⁹ A.g.e.

sonunda doğrudan Cemiyet'in Heyet-i Merkezi'ne bağlı ve başında İttihat ve Terakki Heyeti Merkeziyesi'nin İstanbul temsilcisi Kemal Bey (Kara Kemal) ile Ekmekçiler Cemiyeti Katibi İzzet Bey'in bulunduğu *Heyet-i Mahsusa-i Ticariye* kuruldu ve resmen Şehremaneti'ne ait olan kentlerin iaşe planlama ve yönetimi yetkisi, gayri resmi olarak bu heyete verildi. Heyete zahire nakliyatı için günde 40 vagon tahsis edilecek ve İstanbul'daki ekmek sorununu çözmek üzere Ordu'nun şartlarına uygun olarak değirmenlere el koyma yetkisi tanınacaktı.

Heyet, fiilen, uzak pazarlardan tahıl satın alan İstanbullu tüccarlar ile tahıl ticareti ile uğraşan Anadolu'daki çiftçilerin ürünlerini fahiş fiyattan peşin para ile satın alan ve bunları peyderpey İstanbul esnafına dağıtan bir tekel vazifesi görmüş ve 1915 yılı sonuna kadar İstanbul'un iaşesi işini üstlenmişti. Kemal Bey, 1916 yılı İttihat ve Terakki Kongresi'nde 1 yıl 3 ay süre yürürlükte kalan Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin faaliyetlerini uzunca anlatmıştı. Heyet, İstanbul'daki ekmek ihtiyacını gidermek için Konya'dan tamamı İttihat ve Terakki Fırkası üyesi olan sekiz tüccar ile mukavele imzalamış, günlük 20 vagon sevk etmek şartıyla 3600 vagon buğday getirmeleri için anlaşmaya varmıştı. İstanbul'un iaşesi için bu mukaveleleri başka mukaveleler izlemiş, Konya, Ergani, Karaman gibi zahire merkezlerinden o zamana kadar yalnız komisyon marifetiyle İstanbul piyasasına mal sevk eden tüccarlarla da aynı fiyatlarla başka anlaşmalar yapılmıştı. Kemal Bey'in ifadelerine göre zahire tüccarlarıyla yapılan bu mukavelelerin iki temel amacı vardı. Bunlardan biri Anadolu tüccarının ticari menfaatini en iyi şekilde sağlanması; ikincisi ise çoğalacak olan ticaretin yaratacağı rekabet nedeniyle çiftçiden düşük fiyatlarla zahire alma çabalarının önüne geçilmesiydi.

Böyle bir tekelin varlığından Türk ve Müslüman tüccarlar karlı çıkacaktı. Çünkü sadece malları yüksek fiyattan satın alınmıyor, aynı zamanda bu kesimlere mallarını gönderebilmeleri için vagon tahsis ediliyordu, ki savaş koşullarında bizatihi sevkiyat izni bile imtiyaz yaratmaya yetecekti. İkinci olarak satın alma tekeli, piyasaya zahire süren çiftçilere de sermaye biriktirme olanağı sunacaktı. Nitekim, Kemal Bey'in açıklamasına göre Heyet işe başlamadan önce Anadolu'da zahirenin kilosu 20-25 paraya düşerken tüccarlar kendilerine tahsis edilen vagonlarla sevk ettikleri zahireyi

kilosu 60-70 paradan satarak az bir maldan büyük bir para kazanmıştı. Buna mukabil, üretim maliyetlerine bile tekabül etmeyen bir fiyatla mallarını elden çıkarmaya mecbur kalan zürra zarara girmişti. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, zahirenin kilosuna 44-55 paraya kadar çıkararak Anadolu'daki zürraya büyük bir mali güç bahşetmiş ve o andan itibaren her tarafta ticaret büyük bir ivme kazanmıştı. Dün İstanbul piyasasında adı sanı duyulmamış birtakım tüccarın bugün birtakım kolektif şirketler teşkil ettikleri görülmeye başlamıştı.⁶⁹⁰

Bununla birlikte Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, Esnaf Cemiyeti içinde örgütlenen Türk Müslüman İstanbul esnafının da çıkarlarını koruyacaktı. Halihazırda Esnaf Cemiyeti tarafından kontrol edilen Heyet, çoğunlukla malları alabilecek peşin parası olmadığı için tüccarlarla alışveriş yapamayan esnafa ihtiyaç duyduğu malı tedarik edebiliyordu. Buna ek olarak Heyet, İstanbul'daki değirmenlere el koymuş, buna karşın fırıncı esnafını serbest bırakmıştı. Dolayısıyla İstanbul'a gelen buğdayın sadece öğütülmesi kısmı doğrudan devletleştirilmiş, ekmeğin üretimi ve satışına müdahale edilmemişti. Böylelikle devlet, İstanbul'un iâşesini gıdanın üretiminden ticaretine, fırında veya bakkalda satışına kadar, büyük çiftçi, tüccar ve esnafın inisiyatifine terk etmişti. Dolayısıyla, iâşe meselesinin çözülmesinden çok, gerek İttihat ve Terakki Fırkası kadrolarının gerekse bahsettiğimiz toplumsal kesimler elinde bir sermaye birikimine yol açmıştı.

Görüldüğü üzere pazara yönelik üretim yapan çiftçiler, iâşe yönetimi etrafında kurulan sermaye birikim ağının oldukça önemli bir parçasıydı. Bir önceki bölümde Ziraat Nezareti'nin bunları pazara dönük üretim yapan mutavassıt çiftçi adı altında tanımlandığına değinmiştik. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye tarafından İstanbul'un en büyük ihtiyacı olan buğday, un ve tahıl, Konya, Karahisar, Eskişehir ve Ankara'daki yerli tahıl üretici ve tüccarlarından oldukça yüksek fiyatlarla satın alınmıştı. İktisadiyat Dergisi'ne göre, bu çiftçilere savaş öncesinden sekiz, on misli fazla para ödenmişti.⁶⁹¹ Ziraat Umum Müdürü Nesib Bey, 1915 yılı için Konya ve Ankara vilayetlerinden sadece İstanbul'a 7500'er vagon buğday satışı yapıldığını açıklıyordu.⁶⁹² Kaldı ki bu

⁶⁹⁰ Kemal, İttihat ve Terakki Kongresi, **Tanin**, 8 Ekim 1916.

⁶⁹¹ "Bursa Muhabir-i Mahsusemizden", **İktisadiyat Mecmuası**, n.67, 8 Teşrin-i sani 1333.

⁶⁹² "Ahval-i Ziraîyyemiz: Ziraat Müdür-i Umumiyesinin Beyanatı", **Tasvir-i Efkâr**, 9 Ağustos 1332.

iki kentten Eskişehir, İzmir, Bursa gibi vilayetlere de yasal veya yasadışı yollarla buğday ticareti yapılmıştı. Bu nedenle 1915 yılında hasattaki muazzam düşüşe rağmen, birtakım bölgelerde üretim azalmak yerine artmış, tahıl ticaretine girişen toprak sahipleri ve tüccarlar önemli bir servet edinmişlerdi. Öyle ki bu servet, ilk milli anonim şirketlerinin ve ilk milli bankanın kuruluş sermayesi olacaktı. Bu milli şirketler ve bankaya bir sonraki bölümde daha detaylı olarak yer vereceğiz. Ziraat özelinde vurgulanması gereken nokta, 1915 yılının İmparatorluk nüfusunun çoğunluğu için mülksüzleşme, üretimin düşmesi, fiyatların olağanüstü artması ve yiyecek krizlerinin ortaya çıkması anlamına gelirken küçük bir azınlık için tarımda sermaye birikimi imkanlarını yaratmış olmasıdır.

1916 yılında gelindiğinde ise hasılat ilk altı ayda 1915 yılı seviyesine ulaşmıştı ve sonbahar hasadıyla birlikte hasılatın 1914 yılı seviyesinin de üstüne çıkması bekleniyordu. Bu koşullar altında, Yunus Nadi'nin ilk köy itibar sandığı olarak tarif ettiği köy itibar bankası Konya'da kurulmuştu. Vali Sami Bey'in talimatnamesiyle 50 haneye kadar mevcudu olan her köyde köy ihtiyar heyeti, kaza ziraat muallimi, kaza ziraat mualliminin de bulunmadığı mahallerde ziraat memurları tarafından kararlaştırılan en verimli 10 dönümlük bir veya birkaç parçadan oluşan tarla, o köyün amele-i müşterekesi ile ekilerek hasadından kazanılan meblağ Köy İtibar Bankası'nın kuruluş sermayesi yapılmıştı. Bu şekilde sadece bir yıl içinde bu şekilde 30-40 000 lira (1 milyon franka yakın) kazanılmış ve bankaya konulmuştu.⁶⁹³

Yerel mülki amirler, köydeki müşterek ameleyi çalıştırmaya zorlamak veya belli bir miktar ürüne el koymak yoluyla tarımda sermaye birikimini sağlanmasına hizmet etmişlerdi. 1915 yılında kurulan *Karaman Milli Bankası* ile 1916 tarihinde kurulan *Kayseri Köy İktisat Bankası* bu türlü bir çabanın sonucuydu. Konya valisi Sami Bey'in kurulmasına vesile olduğu Karaman Milli Bankası'nın sermayesi amelenin ortaklaşa ürettiği artıktan karşılanmış ve Karaman'da kantariye, manifatura, zahire, kösele gibi çeşitli çeşitli konularda ticaret yapan yirmi kişi tarafından kurulmuştu.⁶⁹⁴ Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey'in de kurucular arasında

⁶⁹³ Yunus Nadi, Köy Sandıkları, *Tasvir-i Efkâr*, 30 Temmuz 1332.

⁶⁹⁴ A. Gündüz Ökçün, Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar, *a.g.e.* s. 424.

imzası bulunmaktaydı. *Kayseri Köy İktisat Bankası* ise Kayseri mutasarrıfı Zekai Bey'in talimatıyla köylülerin her çift öküz başına 30'ar okka buğday ve bunun iki katı arpa ve çavdar vererek bankanın pay senetlerini almakla yükümlü tutulmasıyla hayata geçirilmişti. Böylelikle sadece ticarete yönelik tarım yapan orta ölçekli toprak sahipleri ve hayvan tacirlerinin değil tek çift öküzü olan geçiminden başka bir gelir elde etmeyen, dolayısıyla banka sermayesinden çıkar sağlaması olası olmayan küçük köylü de sermaye birikimine katkıda bulunmaya zorlanmıştı. Kuruluş sermayesi 10.000 lira olan banka, ilk yıl 7.000 liralık tahıl toplamış, 1917 de ise tahıl fiyatlarının artmasıyla bu sermayesini 50.000 Osmanlı lirasına çıkardı.⁶⁹⁵ Bankanın kurucuları, tamamı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan, kimileri daha sonra Birinci TBMM üyesi olacak olan toprak sahipleri ve hayvan tüccarlarıydı.⁶⁹⁶

1916 yılında Ziraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey ve Ziraat Umum Müdürü Nesib Bey, Anadolu'nun kimi bölgelerinde yaptıkları teftişlerde İmparatorluğun çoğu bölgesinde üretimin ve kazancın muazzam oranda arttığına işaret ediyorlardı. Nesib Bey'in verdiği beyana göre 1916 yılında kimi yerlerde geçen seneye nazaran %70-80 oranında zirai artış olmuştu ve mahsul neredeyse her yerde geçen seneye göre fazlaydı⁶⁹⁷. Örneğin, mahsul Kastamonu'da geçen seneye nazaran %90 artmış, İzmir'de geçen seneye nazaran 95.200 dönüm fazla mahsul ekilmişti. Sonbahar mahsulü o kadar iyidi ki Çatalca'da mahsul hiçbir zaman 1'e 6-7 oranını geçmezken 1'e 10'a kadar ulaşmış, Balıkesir ve İzmir'in çoğu yerinde 1'e 12 hasılat alınmış, 1'e 20 veren yerler bile olmuştu. Bu şekilde geçen yıl Konya'dan aldığı tahıl ile ihtiyacını sağlayan İzmir, bu sene tahıl ihtiyacını vilayet dahilinde sağlayabilecekti. Sam rüzgarlarının ekinlerin bozulmasına neden olduğu Suriye hariç tutulursa tüm Anadolu'da 1916 yılı bereketli geçmişti ve Nesib Bey'e göre bu bereketin sebebi köylülerin para kazanma hevesiyle ve hükümetin bu kesimleri teşvik etmesiydi.

⁶⁹⁵ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, **a.g.e.**, s.227.

⁶⁹⁶ Bankanın kurucuları: Orta büyüklükte arazi sahibi ve hayvan taciri *İmamzade Mehmed Bey*, Orta büyüklükte arazi sahibi *Birinci TBMM'de mebus Uşşakzade Osman Zeki Bey*, Jandarma subayı *Mehdizade Mazhar Bey*, Şeriye Mahkemesi başkatibi *Birinci TBMM'de mebus Gözübüyükzade Sabit Efendi*, Orta büyüklükte toprak sahibi *Belediye meclis üyesi Bahçecizade Hacı Mehmed Efendi*. **A.g.e.** s. 227.

⁶⁹⁷ "Ahval-i Ziraiyyemiz: Ziraat Müdür-i Umumiyesinin Beyanatı", **Tasvir-i Efkâr**, 9 Ağustos 1332.

Ziraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey de İzmir’e yaptığı teftişle ilgili benzer bir beyanda bulunmuştu. Gezdiği yerlerde her tarafı ekilmiş ve yeşillik içinde bulan nazır, gelecek sene için mahsulün İmparatorluk ihtiyacının tamamını sağlamakla kalmayıp ihracata bile yeterli geleceğini ileri sürmüştü. İncir, palamut, kuru üzüm vesair mahsulatin evvelki senelere oranla daha iyi ve yüksek fiyatla satıldığı; bundan ise gerek müstahsillerin (üreticilerin) ve gerekse tüccarın fevkalade memnun olduğunu anlatıyordu. Görüştüğü tüccarların hepsi tebessüm ile “*Elhamdülillah kazandık*” diyorlar, müstahsiller ise “*mahsulümüz çok, hasad zamanı geliyor bize orak ve harman makineleri yetiştiriniz*” diye rica ediyorlardı. Memleketin her yerinde Ziraat mektepleri, hayvanat depoları gibi ziraatı ilerletecek çeşitli müesseseler vücuda getirilmesi hedefleniyor. Bu bölgede gıda tüccarları o kadar kazanmıştı ki Ahmet Nesim’i Bey, seyahati sırasında zengin bir sermaye ile yeni bir ticari şirketin kuruluşuna da şahit olmuştu. Üretici ile tüketici arasında aracılık etmeye yarayan bu şirketler bilhassa harpten sonra iktisadi hayatta önemli roller oynayacaktı.

1915 yılının sonunda görev süresi biten Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye’nin yerini, doğrudan hükümet eliyle oluşturulan İaşe Heyeti aldı. Dahiliye Nazırı Talat Paşa başkanlığında, Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumi Reisi İsmail Hakkı Paşa, Maliye, Ticaret ve Ziraat Nezareti müsteşarları, Ziraat Bankası Umum Müdürü ile Dahiliye Nazırının uygun göreceği iki kişiden oluşan Merkez İaşe Heyeti, gerek ordunun gerekse halkın iaşesinden sorumlu olacaktı. Alman modeli esas alınarak hazırlanan bu teşkilatın idaresinde iki Alman uzman da yer almakta ve merkez teşkilatın yönetimi fiilen Almanya devlet tahıl örgütü kurucularından Hügo Meyer’e verilmekteydi. Hazırlanan yeni İaşe Nizamnamesi’ne göre, Osmanlı toprakları iaşe bölgelerine ayrılıp her bir bölgenin kendi içinde yiyecek alım satımı yaptığı bir dağıtım modeli hedeflenmişti. Bu yeni teşkilat, sıkı ve detaylı bir bürokratik ağdan oluşmakta, Merkez İaşe Heyeti’nin kararlarını uygulamak üzere en büyük mülki ve askeri yöneticilerin başkanlığında taşra iaşe heyetleri kurulmaktaydı. İaşe Heyetleri, Osmanlı İmparatorluğu dahilinden ve hariçten getirilecek başta zahire olmak üzere temel gıda maddelerinin alım satım işini tümüyle üstlenmekte olup bunun dışında yapılacak

zahire ticaretini menetmeye de yetkiliydi.⁶⁹⁸ Zahire, sadece her bölgede Taşra İaşe Heyetleri'nin vesikasına sahip mubayaa vekilleri tarafından satın alınacaktı.

İaşe planlamasındaki bu değişiklik, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin iaşe işlerini yürüttüğü süre boyunca, halkın geçim sorununu bir kenara bırakıp Anadolu'daki bir kısım tüccar ve çiftçiyi zengin ettiği yönündeki artan şikayetlerle ilgiliydi. Bu süre boyunca gıda maddelerindeki fiyatlar düşmek bir yana gittikçe artmış, Kemal Bey, tüccarın ve çiftçilerin mallarını saklama ve kaçakçılığı başvurma gibi yöntemleri karşısında bu kesimlerin menfaatlerini düşünmeye mecbur olduğunu ileri sürmüştü. Bununla birlikte, 1916 yılına gelindiğinde ekmek sorunu, tüm dünyada olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük sorunu haline geldi. Ekmek, yeniden üretimin vazgeçilmesi mümkün olmayan tek maddesiydi. Sınıfsal ayrım gözetmeksizin her bireye asgari düzeyde sağlanmaksızın iktisadi, siyasi ve askeri ilişkilerin hiçbirisi süreklilik arz edemezdi. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin iaşe politikaları, nüfusun tamamını ekmeğe erişim konusunda imtiyazlı toprak sahibi, tüccar ve esnafın kendi çıkarları etrafında aldıkları kararlara tabi hale getirmişti. Bu sonucu olarak 1916 yılına gelindiğinde ekmeğin kilosu yaklaşık altı kat artmış, ekmek, toplumun sınırlı bir üst gelir grubunun haricinde erişilmesi mümkün olmayan bir madde haline gelmişti.

1916 yılında yapılan iaşe düzenlemesi, en azından ekmeğin erişilebilir olması için zahire ticaretinin kısmen devlet kontrolü altına alınması anlamına geliyordu. Zahire tüccarları ve çiftçiler ile gittikçe yoksullaşan İstanbul halkı arasında bir orta yolu bulmak adına ekmeğin iki farklı şekilde piyasaya sürülmesine karar verildi. Birisi piyasa fiyatı 9.5 lira olan iyi kalite beyaz unla yapılmış sadece küçük bir azınlığın satın alabildiği francala ekmeği, diğeri ise vesikaya tabi 1.6 kuruştan oldukça kötü kalitede üretilen ve toplumun geniş kesimine dağıtılan ekmektir. Francala için günde 200 çuval iyi kalite un ayrılıyor, bunun dışında piyasaya İaşe Heyeti'nin belirlediği fiyatla satılan kötü kalite ekmek sürülüyordu. Dahası, toplumun geniş kesimlerine satılan bu ekmeğin kalitesi, fiyatların satın alma gücünün üstüne çıkmaması için savaş boyunca giderek daha da bozulmuştu. 1917 yılına gelindiğinde ise ekmeğin piyasa fiyatı 15

---

⁶⁹⁸ “Zahire Hakkında Kanun-u Muvakkat”, **Tasvir-i Efkâr**, 13 temmuz 1332

kuruşta çıkmış, vesika ile satılan ekmeğin kilosu da 2 kuruşta yükselmişti. Dahası, vesika ile satılan ekmek miktarı azalmış, dört kişilik bir aileye ancak günde 1 ekmek verilebilir hale gelmişti. Satın alma gücündeki erimenin gittikçe toplumdaki daha fazla kişiyi etkilemesi sonucu şeker, fasulye ve et de piyasaya iki ayrı fiyattan iki farklı kalitede sürülen ürünler arasına dahil olmuştu.

İaşe Heyeti, piyasaya düşük fiyattan ekmek sürebilmek için zahire ticaretiyle uğraşan orta ve büyük toprak sahiplerini hükümet tarafından belirlenen fiyata tabi kılmıştı. Aracı tüccar, çiftçiden farklı olarak toprağa ve elindeki ürüne bağımlı değildi, istediği zaman sattığı ürünü değiştirebilir, hareket serbestisi sayesinde İaşe Heyeti'nin denetiminden kaçabilir, yasadışı yollarla da olsa yüksek fiyatla ticaret yapmaya devam edebilirdi. Üstelik, fiyatları yükselten tüccarlara karşı narh veya ceza yoluna da gidilmemişti. Daha önce tecrübe edilen bu usul, başarılı olmamış, bilakis eşyaların gizlenerek 4-5 misli fiyatlarla satılmasına neden olmuştu.⁶⁹⁹

Bununla birlikte, İaşe Heyeti, toplumsal ve siyasal olarak gittikçe örgütlenen ve Meclis-i Mebusan üyelerinin çoğunluğu tarafından temsil edilen büyük ve mutavassıt çiftçilerin çıkarlarını da korumak istiyordu. Bu amaçla, bu kesimlere zahire için savaş öncesine kıyasla 2-3 hatta 4 misli fiyat teklif etmiş; buna karşın, bu çiftçileri yeterince memnun edememişti.⁷⁰⁰ Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin İstanbul'un iaşesi işini üstlendiği dönemde devletle yaptıkları avantajlı sözleşmelerden sonra Anadolu'daki mutavassıt çiftçi elinde azımsanamayacak miktarda bir sermaye birikimi sağlanmış; 1915 yılında ilk birikimlerini gerçekleştirerek ticari kapasitelerini artıran bu çiftçiler, 1917 yılına gelindiğinde ürünlerini dilediği fiyattan satabilmek için ihracatın serbestleşmesini talep etmişlerdi.

10 Mart 1333 tarihli İaşe Kanunu tartışmaları sırasında İaşe Heyeti'nin fiyat politikasından duyulan memnuniyetsizlik ve zahire ticaretinin serbestleşmesi toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil eden mebuslar tarafından dile getirilmişti. Mebusların çoğuna göre, mevcut iaşe politikası kaçakçılığı engelleyemediği gibi hem zürrayı hem de tüketicileri zarara sokmuştu. Hükümet, vesika ile kilosu 2 kuruştan piyasaya ekmek

⁶⁹⁹ Talat Paşa, İaşe Kanunu, **MMZC**, devre:3, cilt:3, içtima senesi: 3, 52. İnikad, 10 Mart 1333, s. 148.

⁷⁰⁰ Talat Paşa, İaşe Kanunu, **MMZC**, devre:3, cilt:3, içtima senesi: 3, 52. İnikad, 10 Mart 1333, s. 147.

sürebilmek için zürranın malını kilosu 90 para veya 3 kuruştan alıyordu. Tüccar tarafından ise ekmek 15 kuruşa satılıyordu. Bunun üzerine buğday üreticileri, ürünlerini gizleyip iyi kalite buğdayı el altından tüccara daha yüksek fiyata satma yoluna gidiyor; İaşe Heyeti'nin mubayaa memurlarına ise düşük kalitede ve daha az miktarda zahire satar hale geliyordu. Bunun sonucunda düşük fiyatla piyasaya sürülen vesika ekmeği miktarı azalıyor ve dört kişiye ancak bir ekmek düşecek kadar dağıtılabiliyordu. Meclis-i Mebusan toplantısı sırasında Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi, vesika ekmeği ile bir günü geçiremeyen tüketicilerin bir ekmeği vesika ile alıyorsa bir ekmeği de mutlak suretle piyasadan almaya mecbur olduğunu dolayısıyla fiilen ekmeğin kilosuna 8,5 kuruş verdiğini, aradaki farkın ise müstahsillerin cebine gitmeyerek birtakım araçların kesesini doldurduğunu dile getirmişti. Halbuki müstahsillere kilo başına 4-5 kuruş fiyat verilse hem müstahsil hem müstehlik memnun olurdu. Karesi Mebusu Ali Galip Bey de köylünün ürünlerini serbestçe satması engellendiğinde, gelecek dönem ziraatının pek az olacağı öngörüsünde bulunarak, buna karşı yeni bir iaşe planı önermişti. Buna göre, zürranın verdiği öşür, Ordu'nun iaşesi için tahsis edilecek, öşrün bir misli de bedeli ile alarak İstanbul halkına dağıtılacak. Geri kalanı ise zürranın elinde bırakılarak, ticareti tümüyle serbest bırakılacaktı. Eğer zürra malının ne kadarını hükümetin alacağını, ne kadarının kendinde kalacağını bilmez ise mutlak surette suiistimal yoluna sapacaktı. Diyarbakir Mebusu Fevzi Bey'e göre de İaşe Heyeti'nin yaptığı muamele bir el koyma (vaz'ıyed) muamelesinden farksızdı. Hükümet, evvelden 30 paraya aldığı zahireyi şimdi 100 paraya alıyordu belki, ama zürra evvelden çift aleti bozulduğunda tamiri evvelden 10 kuruşken şimdi 50 kuruşa tamir ettiremez hale gelmişti.

Talat Paşa, bu itirazlara cevap olarak her ne kadar çiftçilerin çıkarlarının korunmasından yana olsa da yüksek fiyatlar vermenin çiftçinin faydasından çok zararına olacağını ileri sürmüştü. Sulh zamanı 28-30 paraya alınan mahsul savaş zamanı 2-3 kuruşa kadar çıkmıştı. Çiftçi bu yüksek fiyatlara alışırsa yarın savaş sona erip de Romanya'dan Odessa'dan Amerika'dan tahıl gelebilir halde olduğunda %80 gümrük konsa yine de malını satamayacaktı. Nitekim Almanya'da bile zahirenin kilosu 50 parayı geçmiyordu. Öte yandan, köylünün üretim maaliyeti artmışsa da makara, nal, demir gibi ihtiyaçlarla ekmek ihtiyacı bir değildi.

Birinci Dünya Savaşı boyunca vurgunculuk yoluyla sermaye birikiminin İmparatorluk'taki boyutunu ortaya koyan bu iâşe tartışmalarının sonucunda orta ve büyük çiftçi de tüccar gibi bu tür bir sermaye birikiminin parçası haline gelebilme olanağı buldu. Uzlaşılan yeni model, Karesi Mebusu Ali Galip Bey'in önerdiği ve Talat Paşa'nın da temelde desteklediği modeldi. Böylelikle, öşrûn Ordu'ya, öşrûn bir mislinin İstanbul halkına vesika fiyatından dağıtılması için piyasa fiyatının altında bir bedelle İâşe Heyeti'ne satılmasına ve geri kalanının çiftçinin tasarrufuna verilerek serbest ticarete bulunmasına karar verildi. Bu model, daha sonra iâşe işleri Levazımât-ı Umûmiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'ya, dolayısıyla Ordu'ya, devredildikten sonra da devam ettirildi.

Bu yeni iâşe politikası, kırdaki sınıfsal farklılaşmanın daha belirgin hale gelmesi anlamına geliyordu. Pazara yönelik üretim yapan ve büyük toprakları kontrol eden çiftçiler, ürünlerinin bir kısmını İâşe Heyeti ve Ordu'ya verdikten sonra istedikleri fiyattan satabilmeleri için ellerinde külliyyatlı zahire kalıyordu. Öte yandan, hali hazırda öşrûnü zar zor ödeyen küçük üreticiler, kendi geçiminden fazla ürünleri olsa dahi bunları düşük fiyattan İâşe Heyeti'ne satmaları isteniyordu.⁷⁰¹ Böylelikle büyük toprak sahipleri ve mutavassıt çiftçiler, sahip oldukları sermaye birikimi olanağıyla savaş zenginleri arasına dahil olmanın yolunu bulurken, küçük köylü savaşın yükünü taşımaya devam edecekti.

Birinci Dünya Savaşı boyunca sermaye birikimi olanağı bulan çiftçiler, banka sermayesinden de faydalanarak birtakım kooperatif ve anonim şirketleri kurmuşlar, aynı zamanda elde ettikleri kârı kolektifleştirerek yeni banka sermayelerini oluşturmuşlardı. Bunların önemli bir kısmı, Anadolu'da demiryolu hattı boyunca Konya, Karaman, Ankara, Eskişehir gibi yerlerde kurulmuştu. Sayıca en fazla şirket Konya'daydı. Burada 1908-1920 tarihleri arasında toplam 19 anonim şirket kurulmuştu. 1911 yılında kurulan Konya Milli İktisat Bankası, 1914 yılında Konya Mensucat ve Emtia Osmanlı Anonim Şirketi'nden sonra 1916 yılında *Konya Ticaret-i Umûmiye Türk Anonim Şirketi*'nin kuruluşuna da iştirak etmişti. 45 sene müddetle 50.000 lira sermaye ile kurulan şirketin sermayesinin yarısı Konya Milli İktisat

⁷⁰¹ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 157.

Bankası tarafından karşılanmıştı. *Konya Ticaret-i Umûmiye Türk Anonim Şirketi*, bakkallığa ilişkin eşyayı alıp satmak, gerektiğinde sermayesinin bir kısmıyla mali, sınai ve ticari kuruluşlar kurulmasına ve işletilmesine iştirak etmek amacıyla kurulmuştu.

1917 yılında bu şirketlerin sayısında bir artış yaşandı. Şirketlerden biri 2 Haziran 1917 tarihinde merkezi İstanbul'da olup Konya'da faaliyette bulunmak ve diğer şehirlerde ve yurtdışında şubeler açabilmek koşuluyla ticaret ve ziraatla ilgili her türlü faaliyette bulunmak ve bununla ilgili üretilmiş alet ve edevatın satışını yapmak üzere 20 sene müddet ve 50.000 lira sermaye ile kurulan *Konya Rençber Ticaret ve Sanayi Osmanlı Anonim Şirketi*⁷⁰² idi. Kurucuları arasında Konyalı tüccarların yanı sıra Konya mebusu Ali Haydar Bey de yer alıyordu. Konya'da kurulan diğer şirketlerin tamamının merkezi Konya'da yer alıyor, kurucu kadroların hemen hepsi Konyalı tüccarlardan oluşuyordu. 1917 yılında ticarete ait her işle meşgul olmak, fabrika ve imalathaneler açmak, hükümet ile sözleşmeler imzalamak ve komanditer sıfatıyla başka şirketlerle ortaklıklar kurmak amacıyla 20.000 lira sermaye ile *Konya Emtia-i Umûmiye-i İkbaliye Anonim Şirketi*⁷⁰³ ve 50.000 lira sermaye ile *Konya Emtia-i Umumiye Saadet Osmanlı Anonim Şirketi*⁷⁰⁴ ve aynı amaç doğrultusunda kantariye alanında faaliyet göstermek üzere 40.000 liralık sermaye ile *Konya Kantariye Osmanlı Anonim Şirketi*⁷⁰⁵ kuruldu. Bu şirketlerin yanı sıra koyun, kantariye eşyası, yapağı,

---

⁷⁰² Şirketin kurucuları: *Konya mebusu Ali Haydar Bey, Bayraktarzade Ali bin Ali bey, Vükela-yı Deaviden Celal Derviş Bey, tüccardan Kadriyade Hafız Ahmet efendi, Hacıyade Mehmet Nuri Efendi, Mecdi bin Derviş Ağa, Kaşıkçıyade Mehmet efendi, Kaşıkçıyade Şükrü Efendi, Kadriyade İsmail Efendi. BOA. ŞD/1258-34/H-15-08-1335.*

⁷⁰³ Şirket kurucuları: *Burhanzade Mustafa Efendi, Kalfazade Sabit Efendi, Saraçzade Hacı İsmail efendi, Burhanzade Hacı Mehmet Nazım Efendi. Ahmet Atalay, Konya'da Kurulan Milli Şirketler, a.g.e. s.144*

⁷⁰⁴ Şirket kurucuları: *Konya tüccarından Taşbaşı Hacı Hüseyin Remzi Efendi, Armağanzade Hacı Mehmet Efendi, Tahralıyade Ali Efendi, Kuygunzade Ali Efendi, Kalfazade Hüseyin Efendi, Atıkzade İsmail ağa, Burhanzade Hacı Mustafa Efendi, Hacı Mehmetzade Hüseyin Efendi, Kalfazade Hacı Sabit Efendi, Taşbaşıyade Mehmet Nazım Efendi. Ahmet Atalay, Konya'da Kurulan Milli Şirketler, a.g.e s.147*

⁷⁰⁵ Şirket kurucuları: *Konya tüccarından Kadıyade Ahmet Efendi, Termiyecizade Hüseyin Efendi, Tenekeçizade Kamil Efendi, Hacı Bahri Efendizade Hacı Pertev Efendi, Ehvinzade Nuri Efendi, Aşçıyade Mustafa Efendi, Taşbaşıyade Nazım Efendi, Saraçzade İsmail Efendi Ahmet Atalay, Konya'da Kurulan Milli Şirketler, a.g.e s.160*

tiftik ve deri gibi eşyaların alım satımı için 19 Eylül 1917 tarihinde 25 yıl müddetle ve 30.000 lira sermaye ile *Konya Sadırlar Ticaret Anonim Şirketi*⁷⁰⁶ meydana getirildi.

1918 yılında Konya’da zirai, ticari ve sanayi faaliyetlerde bulunmak ve hükümetle sözleşmeler yapmak amacıyla *Konya Tefeyyüz Osmanlı Anonim Şirketi*, aktariye alanına özgü olarak *Konya Attariye Osmanlı Anonim Şirketi* ve mensucat üzerine *Konya Milli Mensucat ve Eşya-yı Ticariye Osmanlı Anonim Şirketi* kurulmuştu. Kuruluş sermayesi 70.000 ila 200.000 arasında olan bu şirketlerin kurucularının önemli bir kısmı mütareke döneminde milli mücadele taraftarı haline gelmiş ve bu şekilde şirketler varlıklarını Cumhuriyetin ilanından sonra 1920’lerin ortalarına kadar sürdürebilmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı boyunca Konya’da sermaye birikiminin geldiği düzeyi en belirgin olarak gösteren şirket, 26 Mart 1918 tarihinde kuruluş izni verilen *Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi* idi. İmtiyaz müddeti 99 yıl olup 500.000 lira sermaye ile kurulması tasarlanan şirketin kurucu kadroları içinde Konya’da kurulan diğer anonim şirketlerin kurucu kadroları arasında da yer almış olan *Kadızade, Burhanzade, Taşbaşlızade, Aşcızade, Termiyecizade, Kaşıkçızade, Mendizade ve Keleşzade* ön adlı kimseler yer alıyordu. Şirket, i) Konya şehir ve kasabalarının elektrik ile aydınlatılması, ii) elektrik ile çalışan tramvay tesislerinin kurularak işletilmesi, iii) ihtiyaç duyan mahallelere dekovil hatları tesisi, iv) ziraat aletleri ithali ile bu aletleri üreten fabrikaların tesisi, tuğla ve kiremit fabrikalarının tesisi, v) soğuk hava depolarının inşası, vi) bataklık arazilerin kurutularak verimli arazilere dönüştürülmesi, vii) son model üretilmiş her türlü medeniyet araçlarının ithal edilerek halka arzı ile iştiğal etmek amacıyla kurulmuş ve bu amaçlar doğrultusunda hükümetle her türlü sözleşmeyi yapma ve taşınmaz mallar edinme imtiyazı elde etmişti. Şirket, 1919 yılında hükümetle yaptığı imtiyaz sözleşmesi doğrultusunda Konya’da bir elektrik fabrikası kurmuşsa da elektrik üretiminden gerekli verimin alınamaması üzerine 1924 yılında yaptığı genel kurulda şirketin amacı banka muameleleri yürütmek olarak değiştirilmiş ve adı da *Konya Ahali Bankası*’na dönüştürülmüştü.⁷⁰⁷

⁷⁰⁶ Şirket kurucuları: *Keçecizade Hacı Mehmet Efendi, Hacı Abdürrahimzade Hakkı Bey, Seyyit Ağazade Ahmet Efendi Keçecizade Ahmet efendi, Hacı Abdurrahimzade Tevfik Efendi, Teflizade Halil İbrahim Efendi.* Ahmet Atalay, Konya’da Kurulan Milli Şirketler, **a.g.e** s.165

⁷⁰⁷ Ahmet Atalay, Konya’da Kurulan Milli Şirketler, **a.g.e**, ss. 209-219.

Konya vilayeti dışında Eskişehir ve Ankara’da da tüccar ve büyük toprak sahiplerinin ortaklığında yeni anonim şirketler meydana getirilmişti. Eskişehir’deki *Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi* Bursa eski mebuslarından *Abdullah Sabri* ile Eskişehir’in önde gelen eşraflarından olup Kütahya’da mebusluk yapmış olan aynı zamanda *Eskişehir Çiftçi Bankası* kurucularından *Zeytunizade Hasan ve Şevket Beyler*’in öncülüğünde altmışa yakın sayıda zahire, deri ve manifatura tüccar ve mülteziminin bir araya gelmesiyle kurulmuştu.⁷⁰⁸ Kurucu isimler içinde 1924 senesi Adana Ticaret Odası Rehberi’nde ilanına rastlanılan *Alaiyelizade Biraderler Şirketi*’nden Alaiyelizade Hacı Mehmed ile 1923 senesi İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası’na kayıtlı olan *Tüfenkçizade* ön adlı Eskişehir tüccar ve mülteziminden Hacı Mustafa ve Arif Beylerin olduğu görülüyordu. 10 Eylül 1916 tarihinde 50.000 lira sermaye ile kurulan şirketin amacı, Eskişehir’de her türlü ticaret ve sanayi ile uğraşmak, imalathane ve fabrikalar kurarak bunları işletmekti.⁷⁰⁹

Ankara’da kurulan *Ankara Milli Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi*, 1913 senesinde *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*’nde yayınlanan Ankara Vilayet Genel Meclisi Nafia Encümeninin Mazbatasında yer aldığı üzere Ankara’da bir iplik fabrikasının kurulması niyetiyle hayata geçirilmişti. Encümenin mazbatasına göre, Ankara vaktiyle imal ettiği kumaşlarla ünlenmiş bir vilayet olup, şehrin her tarafında kumaş imali için tezgahlar açılmışken, zamanla bu tezgahlar, Avrupa’daki tekstil ürünleriyle rekabet edemeyip kapanmıştı. Avrupa Devletleri özellikle İngiltere, Kırşehir, Kayseri ve Sivrihisar’da kadınların 60 para-2 kuruş gündelikle yaptıkları tiftikleri 20 kuruşa alıyor ve bundan iplik imal ederek Osmanlı İmparatorluğu’na 70-80 kuruşa tekrar satıyorlardı. Bu derdin devası, Ankara tezgahlarında üretilen sof ve şal ipliğinin imalinde kullanılan alet ve usul terk edilerek hali hazırda bu sektörde gelişme gösteren makinelerin kullanımına geçilmesi; bu amaçla hem tiftik hem yün ipliği imalatını üstlenecek bir fabrikanın Ankara’da açılmasıydı. Böyle bir fabrikanın açılması, Avrupa mallarının hücumundan yerli sanayiye kurtaracak ve yerli işgücünü harekete geçirerek kadınların boş durmayıp çorap, fanila, halı ve kilim dokuyarak Avrupa’dan tedarik edilen ihtiyaçları dahilde üretmesini mümkün kılacaktı. Böylece

⁷⁰⁸ BOA. ŞD./1256-5/H-06-10-1334.

⁷⁰⁹ Celali Yılmaz, *Osmanlı Anonim Şirketleri*, a.g.e., s. 120.

Avrupa'ya giden sermaye de Türk müteşebbislerin elinde kalacaktı.⁷¹⁰ Birinci Dünya Savaşı sırasında kapitülasyonların iptali ve itilaf devletleriyle ticari ilişkilerin kesilmesi, Ankara ve çevresinde zahire ticaretinden sermaye biriktiren mültezim ve tüccarlara İmparatorluk'ta dış ticaret imtiyazları yolu ile süregelen ilksel birikimden pay alma fırsatı tanıdı. Anadolu Milli Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi, 8 Ocak 1917'de bu amaç doğrultusunda her türlü mensucat, iplik boya ve diğer hammaddelerin hazırlanması için fabrika açmak ve mensucat için yün tiftik ve diğer hammaddelerin ticaretiyle uğraşmak üzere bir araya gelen girişimciler tarafından 50.000 lira sermaye ile kurulmuştu. Kurucu kadro içerisinde, bu çalışmanın önceki bölümlerinde Tekalif-i Harbiye görevlilerinden mallarını kaçırarak kaçak yollardan satmak üzere depoladığını gösterir bir belge sunduğumuz ve ayrıca 1923 yılı İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası kaydında da adına rastladığımız mültezim ve tüccar *Abbaszade Abdullah Efendi* de yer almaktaydı.⁷¹¹ Anadolu Milli Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi, Cumhuriyetten sonra da bir süre varlığını devam ettirmiş; 1930'da Türkiye İş Bankası tarafından satın alınmıştı.

Orta Anadolu bölgesinin yanı sıra, kooperatif örgütlenmelerin ve anonim şirketlerin yaygınlaştığı bir başka bölge Batı Anadolu'daki Aydın, İzmir ve Manisa bölgesiydi. Bunlardan *Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Anonim Şirketi*, büyük bir sermaye ile kurulmuş olmamasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımda ilk birikimin korporatist biçimine, ilk birikim sürecinde milli iktisadın nasıl işlediğine ve devletin sermaye ile nasıl organik bir ilişki içine girdiğini görebileceğimiz önemli bir deneyimdi.

⁷¹⁰ “Ankara' da Kurulması Düşünülen İplik Fabrikası ve Anonim Şirketi Üzerine Vilayet Genel Meclisi Nafia Encümeninin Mazbatası”, **Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi**, 29. sene, no: 1493, 3 Ağustos 1329, s. 516-517. Aktaran: Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, **a.g.e.** s. 635.

⁷¹¹ Şehsüvarzâde Hacı Osman Bey, Kayserili Mustafa Ağa, Urunkuşlu Hacı Şükrü Ağa, Karagedikli Cemal Bey, Eskişehirli Hüseyin Efendi, Mihaliççıklı Emin Efendi, Çulhazâde Rıfat Efendi, Salihzâde İsmail Hakkı Bey, Ser Attarzâde Rasim Efendi, Bulgurluzâde Mehmed Efendi, Kınacızâde Şakir Efendi, Karabüberzâde Ahmet Ağa, Fincancızâde Mehmet Efendi, Erzurumlu Hacı Ahmetzâde Necip Bey, Mihaliççıklı İsmail Ağazâde Hacı Hüseyin Ağa, Beypazarlı Katipzâde Hafız Rıfkı Efendi, Beypazarlı Abbaszâde Abdullah Efendi, Beypazarlı Ahmet Beyzâde Mustafa Efendi, Beypazarlı Kasabalızâde İsmail Efendi, Beypazarlı Hacı Raşid Efendizâde Ali Efendi, Beypazarlı Ecberzâde Hacı Ahmet Efendi, Beypazarlı Hafız Alizâde Hafız Hüseyin Efendi, Beypazarlı Sipahizâde Hacı Ömer Efendi, Beypazarlı Damatzâde Hakkı Efendi, Beypazarlı Attarlar Kahyasızâde Hafız Şevki Efendi, Beypazarlı Süleyman Beyzâde Mustafa Efendi, Ayaşlı Fettullahzâde Fuad Bey, Ayaşlı Mavizâde Ahmed Ağa, Yağcızâde İsmail Efendi. M. Bülent Varlık, “Ankara Milli Mensucat (Türk) Anonim Şirketi, **a.g.e.** ss. 81-82.

30 Ekim 1915 tarihinde kurulan Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Anonim Şirketi, Aydın sancağı, Ödemiş, Tire, Kuşadası kazası incir üreticileri arasında, ürünü bilimsel yöntemlerle işlettirerek, zürraya azami fayda temin edecek şekilde ülke içinde ve dışında satışını gerçekleştirmek amacıyla kurulmuştu.⁷¹² Merkezi İzmir’de olan, Osmanlı İmparatorluğu dahilinde ve yabancı ülkelerde şube açmaya yetkili olan ve 30 sene müddetle iş görmesi öngörülen şirketin kuruluş sermayesi 10.000 lira olup, her biri 2 lira olmak üzere 5000 hisseye bölünmüştü. Ziraat Bankası ve Aydın Milli Bankası, Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Şirketi’ne gerek sermaye gerekse yönetici kadrosu itibariyle iştirak etmişti.⁷¹³

10 Ağustos 1916 yılında yapılan genel kurul ile bu sermaye beş katına çıkarılarak 25.000 hisseye bölündü.⁷¹⁴ Bu genel kurul üzerine Yunus Nadi, Aydın’da kurulan bu şirketi, milli iktisadın ilk esaslı adımı olarak yorumlamış, başka yerler ve başka mahsuller için de emsal teşkil edeceğini ileri sürmüştü. Yunus Nadi’ye göre, bundan birkaç sene evveline kadar, inciri Aydın’ın bahçe sahipleri yetiştiriyor, mahsul zamanı geldiğinde de diğer tüm mahsuller gibi mutavassıt tacirlere teslim ederek işin içinden adeta sıfır olarak çıkıyorlardı. İncirden kazanılan servet, incir bahçelerinin sahipleri olan Ali’nin Veli’nin cebine değil, o bahçelerle hiç alakası olmayan, hatta ekseriyetle bu vatan ile bile alakaları olmayan, “*kalplerinin en derin ve en samimi köşelerinde bu vatan ve milletin düşmanlığını taşıyan John’un Jan’ın Yanni’nin*” kasalarına giriyordu.⁷¹⁵ Türkün mahsulü yok pahasına elinden alınmakta ve zavallı Müslüman rençperlerin alnını terleri muhtekirlerin servet ve saadetlerini teşkil

⁷¹² Kuruluş Nizamnamesi için Bkz. **BOA**. ŞD.1253-26/H-11-09-1333.

⁷¹³ Kuruluş nizamnamesinde kooperatif şirketinin kurucularının isimleri yer almaktadır. Bunlar, Milli Aydın Bankası müessesesinden *Nazmi Bey, Kazım Nuri Bey, Ahmed Kemal Efendi, Sarızade Ahmed Bey, Katibzade, Hacı Hasanzade Hacı Celil Efendi, Ahmed Beyzade Necib Bey, Hacı İdris Efendi, Mutaftzade Ahmed Efendi* ile Aydın ve İzmir civarında ikamet eden: *Nuribeyzade Refet Nuri Bey, Sarı Hüseyin Ağa, Tabur Katiplerinden Hüseyin Efendi, Nuribeyzade Mustafa Nuri Bey, Hacıhasanzade İsmail Efendi, Kadıköylüzade Mehmed Ali Efendi, Hükamzade Hacı İbrahim Efendi, Serdaroğlu Abdullah Ağa, Mustafa oğlu Ali Efendi, Mehmet Efendi oğlu Hafız Mustafa Efendi, Ali Ağa, Hacı Hüseyin oğlu Muharrem, Veli Kahya oğlu Ahmed Ağa, Hacı İbrahim Ağa, Halil İbrahim oğlu Şakir Ağa, Kara Hüseyinoğlu Mustafa Ağa, Muğlalıoğlu İbrahim Ağa, Dağlıoğlu Hasan Ağa, Hacı Veli oğlu Durmuş Ağa, Hüsnü Efendi, Çakır Ahmedbeyzade Ali Haydar Bey, İncelioğlu Halil İbrahim Ağa, Kibar oğlu Sühari Efendi, Kulalı Şeyh İbrahim Efendi oğlu Hacı Mehmed, Hacı Hüdaverdi Bey, Hacı Halil oğlu Hacı Mehmed, Mehmedzade İbrahim Efendi, Sarızade Ali Efendi* **BOA**. ŞD.1253-26/H-11-09-1333.

⁷¹⁴ Celali Yılmaz, Osmanlı Anonim Şirketleri, **a.g.e.** s. 155.

⁷¹⁵ Yunus Nadi, “Milli İktisadın İlk Hatvesi 1”, **Tasvir-i Efkâr**, 28 Eylül 1332.

eylemekte idi. Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Şirketi Meclis-i İdare reisi Kazım Nuri Bey toplantı genel kurulda şu ifadelerde bulunmuştu:

“hepimiz bahçe sahibiyiz ve bu memleket servet-i tabii itibariyle vilayetin en zengin livasıdır. Livanın servetinin kısm-ı azamını bizim incir bahçelerimiz teşkil ettiği halde bu vakte kadar bu bahçelerin sahipleri olan bizler bahçelerden hakkımız olan istifadeyi layıkıyla temin edemiyor ve yetiştirdiğimiz mahsulleri ötekine berikine kaptırarak pek cüzi...istifade ediyor idik. En zengin bölgede olduğumuz halde yüzde seksenimizin borç içinde boğulmasına sebep olmuş bizi servet içinde fakir ve sefaletle mahkûm etmiş idi. Cenabı hakkın bizim memleketimize verdiği imtiyaz-ı tabiinin faideleri memleketin asıl sahipleri olan bizlere değil bize tamamen yabancı olan kimselere akıp gidiyor idi”.⁷¹⁶

Bu ifadelere referansla Yunus Nadi, yabancı ve gayrimüslim mutavassıt tüccarın kırdaki mülksüzleşmenin asıl nedeni olarak ileri sürmekte ve “*bir zaman sahibi olduğu bahçesinin az zaman sonra müsteciri (kiracısı) ve daha sonra hizmetkârı olan ne kadar zavallı aileler vardır*” diye yazmaktaydı.⁷¹⁷

Yunus Nadi’ye göre aynı durum palamut mahsulü için de geçerliydi. Palamut mahsulü değeri Türk müstahsiller tarafından yeterince anlaşılamamış olmakla birlikte kimya sanayi için vazgeçilmez bir zirai üründü. Tüm dünyanın sanayisi için gerekli olan palamut mahsulü en çok Osmanlı İmparatorluğu’nda, ekseriyetle de Aydın’da yetişiyordu. Hiç uzun boylu tımar gerektirmeyen ağaçların mahsulü olan palamudun tek külfeti, ağacından toplanıp ihraç edilmek üzere İzmir’e nakledilmesiydi. Vaktiyle çok para eden palamudun 1305 senesi itibariyle fiyatı düşmeye başlamış, bunun sonucunda son yirmi senede halkın palamut yetiştiriciliği ile ilişkisi kalmamıştı. Bunun nedeni, İttihat ve Terakki İzmir Katib-i Mesul’ü Celal Bey’in (Mehmet Celal Bayar) yaptığı araştırmalara göre:

1. Dahilde palamut mahsulünü himaye edecek bir kuvvet bulunmaması, palamut müstahsilleri ile yerli tacirlerin iktisadi bir teşkilat etrafında toplanmamaları,

⁷¹⁶ Yunus Nadi, “Milli İktisadın İlk Hatvesi 2”, **Tasvir-i Efkâr**, 29 Eylül 1332.

⁷¹⁷ Yunus Nadi, “Milli İktisadın İlk Hatvesi 2”, **Tasvir-i Efkâr**, 29 Eylül 1332.

2. İhracat ile iştigal eden büyük tüccarların hariçte tüketici piyasalarına satışta birbirleri ile rekabet etmeleri, alivre satış yapmaları

3. Bu rekabetin tesiri ile fiyatları düşüren büyük tacirlerin ziraatten ve yerli ticaretten mümkün olduğu kadar ucuz fiyat ile satın almaya çalışmaları

4. Büyük tüccarların aylık ihtiyaçlarına kafi gelecek miktarda ihtiyat deposu yaptıktan sonra “*sanayide palamudun yerine başka kimyevi bir madde kaim olmuştur*” teranesiyle sahte istiğna (tok gözlülük) göstermeleriydi.

Böylelikle yerli üreticide büyük bir servet yaratabilecek palamut mahsulü, Avrupa ile münasebette bulunma işini üstlenen birkaç levantenin piyasaya hakim olup halkı üretimden caydırmasıyla heba olup gitmişti.

Yunus Nadi’ye göre, Milli Aydın Bankası ile Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Anonim Şirketi, Anadolu’nun artık uyanarak içinde bulunduğu dertten kurtulmaya başladığının bir göstergesiydi. İncir müstahsilleri, muhtaç oldukları parayı bankadan alacaklar mallarını da kendi aralarında müteşekkil olan kooperatif ile sattıracaklardı. Bu surette aradaki muhtekir mutavassıtlar ortadan kalkacak, sonuç olarak değer pahasına satılacak olan mallardan sağlanacak 80-100 bin lira rençperin cebine girecekti.⁷¹⁸

Bu idrak ve teşebbüste Aydın gençliğinin ve Aydın’ın kıymetli Müslüman hamiyetkârlığının hissesi olduğu gibi, hükümetin gayretinin de dahli vardı. Dört sene öncesinde ekseriyet üyesi ecnebi olmak üzere incir ticaretini tüketicilerin ve üreticilerin zararına tekelleştirmek maksadıyla İzmir’de bir sendika kurulmuş, incir müstahsilleri, incirlerini zamanında sevk etmeyerek birtakım tedbirler almaya çalışsa da kendilerini koruyacak bir hükümetten mahrum oldukları için tüm mallarını bu sendikaya kaptırmıştı. Neyse ki o hükümetin yerini memleketi kurtarmanın ancak

---

⁷¹⁸ Yunus Nadi, “Milli İktisadın İlk Hatvesi 2”, **Tasvir-i Efkâr**, 29 Eylül 1332.

müstahsili yükseltmek ve onun kesesini doldurmak olacağı kanaatiyle yürüyen şimdiki hükümet almıştı.⁷¹⁹

Kooperatif şirketleri vücuda getirmekle ilgili bu anlatı, Birinci Dünya Savaşı kapitalist momentinde sermaye biriktirme olanağı bulan Türk-Müslüman burjuvazinin oldukça önemli bir özelliğini ortaya koyuyordu. Çiftçiler, kendilerini kolektif bir sermayenin parçası olarak değil, daha çok ilksel birikim sürecinin mağdurları olarak sunuyorlar, kendilerini küçük üretici veya topraksız köylülerle aynı toplumsal kategoride konumlandırıyorlardı. Bu her şeyden önce, sermaye birikiminde sömürüyü dışsallaştırılmaya ve sermaye birikiminden doğan sınıf çelişkisinin ulus çelişkisiyle ikame etmeye yarıyordu. Bu anlamıyla “milli iktisat” Osmanlı İmparatorluğu’nda toplumsal ilişkilere dışarıdan veya yukarıdan müdahale eden, kurucu bir ideal olmaktan çok; toplumsal ilişkilere içkin, toplumsal sınıflarca bizatihi sermaye çelişkinin örtülmesinin, saptırılmasının bir yolu olarak kullanılan maddi ve ideolojik bir araçtı.

İkinci olarak, bu ilk birikim süreci, topraksız veya kendine yeterli üretim yapan küçük üreticiler kadar mülksüz ve istikrarsız koşullarda olmayan, fakat daha küçük bir sermayeye sahip olup Batı Anadolu’da 19. yüzyıldan beri gelişmekte olan ihracata yönelik kapitalistleşme sürecinde sermaye birikimi olanaklarını gittikçe yitiren çiftçileri sermaye birikimi sürecine eklemliyordu. Bu bağlamda kooperatif şirketler, tüccar ve üretici arasındaki ilişkileri rekabet ilişkisinden çıkarıp, bunların birbirleriyle uzlaşabileceği bir tekel yaratma, bireysel kapitalisti önemsizleştirerek kolektif sermayeyi öne çıkarma gibi bir amaç taşıyordu. Bu amaç, hatırlanabileceği gibi İttihat ve Terakki Kongresi sırasında Kemal Bey tarafından da dile getirilmişti. Kemal Bey, uyguladığı iâşe politikasının hem tüccarın hem köylünün eş zamanlı kazanması amacına dayandığını belirtmişti. Bu kolektif sermayenin ve uzlaşının ömrünün, oldukça kısa vadeli olabileceği tahmin edilebilir. Bu, sadece savaşın sona ermesi ve dış ticaretin olağan seyrine kavuşmasıyla birlikte rekabetin tekrar canlanmasından değil, kapitalist kârın doğasıyla ilişkili olup, savaş sırasında dahi gittikçe belirginleşen bir olgu haline gelmişti. İlerleyen kısımlarda ele alacağımız gibi 1917 yılı itibariyle

⁷¹⁹ Yunus Nadi, “Milli İktisadın İlk Hatvesi 3”, **Tasvir-i Efkâr**, 3 Teşrinievvel 1332.

artan ihtikar (vurgunculuk) eleştirileri ve “türedi zenginler” tartışması, savaş boyunca kurulan bu kolektif sermayenin gerisinde kazananların ve kaybedenlerin olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Bununla birlikte, korporasyona dayalı bir sermaye birikiminin asıl işlevi, uzun vadeli olarak sermayeyi geniş toplumsal kesimlere yaymak, onu demokratikleştirmek değil; bundan ziyade i) sermaye düzeyleri arasındaki farkı önemsizleştirmek; ii) mesleki temsile dayalı bir halkçılık programıyla kapitalizmi, geniş toplumsal kesimlerin rızasına dayanan, ulusal kolektif bir irade olarak hegemonik kılmak; iii) kapitalisti anonim hale getirmektir.

Bu anlatıdan ortaya çıkan bir başka husus da devletin sermaye ile ilişkisinin şüpheye yer bırakmayacak şekilde organikleştiği idi. Bu, devletin Batı Anadolu gibi İmparatorluğun halihazırda kapitalistleşmiş bir bölgesinde, eski sermaye gruplarının tasfiye edilerek yeni sermayedarların örgütlenmesi, teşvik edilmesi ve iç ve dış ticarete imtiyazlı kılınması süreçlerinde ortaya çıkacaktı. 1916 yılında Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Anonim Şirketi, Aydınlı toprak ve bahçe sahipleri adına üzüm ve incirin serbestçe ihraç edilebilmesi ile ilgili askeri ve sivil bürokrasi ile anlaşmaya varmıştı. Buna göre, ordunun bu ürünlere ihtiyacı olsa dahi bunları piyasa fiyatından satın alacak bunun dışındakiler ise Amerika piyasasına ihraç edilebilecekti.⁷²⁰ Girişimci toprak sahiplerinin bu ihracattan önemli bir sermaye biriktirdiği tahmin edilebilir. Örneğin, yukarıda konuşmasına yer verdiğimiz *Kazım Nuri Bey*, Birinci Dünya Savaşı öncesinde büyük incir bahçeleri sahibi olarak yer edinirken, savaş sırasında önce kooperatifin daha sonra da *İzmir İthalat ve İhracat Türk Anonim Şirketi* kurucuları arasında yer aldı. Berlin şubesi temsilcisi tüccar *Nuri Aziz* ile ayrı bir ispiroto şirketi kurmuş, bu şirket aracılığı ile Bulgaristan ve Avusturya Macaristan ile zeytin yağı ve soda ticaretine girmişti.⁷²¹ 1918 yılında şirket, Rusya ile ticari ilişkileri başlatmak ve palamut ticareti ile uğraşmakla ilgili faaliyetlerde de bulunmuştu.⁷²² 1923 yılına gelindiğinde *Kazım Nuri Bey*’i İzmir’deki az sayıdaki üzüm ihracatçısı arasında ve *Nuri Aziz-Kazım Nuri* adlı şirketi de İstanbul Ticaret ve

⁷²⁰ BOA.HR.İD../1272-2/H-24-08-1915.

⁷²¹ BOA.BEO./4421-331563/H-09-09-1334

⁷²² BOA. DH. EUM. SSM./23-24/17-09-1336.

Sanayi Odası kayıtlarında komisyonculuk ve bankerlikle uğraşan ikinci sınıf tüccarlar arasında görmek mümkündür.⁷²³

Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Anonim Şirketi'ni çok daha büyük sermayelerle vücuda getirilen *İzmir İthalat ve İhracat Türk Anonim Şirketi*, *Manisa Bağcılar Bankası* ve *Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi* teşebbüsleri izledi. İzmir İthalat ve İhracat Türk Anonim Şirketi, İzmir, Aydın ve Manisa çevresinden eşraf ve tüccarın bir araya gelmesiyle 200.000 lira sermaye ile kurulmuştu. 29 Mart 1917'de kurulan şirketin amacı İzmir'deki her türlü dış ticaret ile ithalat ve ihracat komisyonculuğu faaliyetlerini yürütmektir.⁷²⁴ Kurucu kadroları içinde yukarıda ismi anılan Kazım Nuri Bey'in yanı sıra, bu bölge kurulan banka ve anonim şirketlerin kurucu kadroları içerisinde adlarını birden fazla yerde gördüğümüz *Aşcızade*, *Balcıade Nalbandzade*, *Nakibzade*, *Kadıade*, *Şerbetcizade*, *Buldanlı Hacı Emin ve mahdumları* yer alıyordu. Bunların içinden *Balcıade Biraderler Anonim Şirketi* Birinci Dünya Savaşı öncesinde de halihazırda bir aile şirketi idi. Şirket, 31 Mart 1912 tarihinde "her türlü ticari işlemler ile iştigal etmek, fabrika ve imalathane açmak ve müteahhitlik yapmak"⁷²⁵ amacıyla 25 sene müddetle ve 50.000 lira sermaye ile kurulmuştu. Şirketin sermayesi ve hisse senetlerinin %95'i Balcıade ailesine aitti. Balcıade ailesi, Birinci Dünya Savaşı'nda kurulan anonim şirketlerden İzmir İthalat ve İhracat Türk Anonim Şirketi'nin yanı sıra, Türkiye Palamutçular Osmanlı Anonim Şirketi'nin de kurucuları arasında yer almış, bu dönemde ithalat ve ihracat yoluyla sermaye birikimini gerçekleştiren Türk girişimcilerden biri olmuştu. Gerek İzmir gerekse İstanbul ticaretinin etkin ailelerden biri olan Balcıade ailesi, *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*'nden anladığımız kadarıyla ithalat için vagon vesikası olarak Almanya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na kibritle getirmişti.⁷²⁶ Balcıade Biraderler Şirketi 1923 yılı İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı birinci sınıf tüccarlar arasında yer almanın yanı sıra;⁷²⁷ Balcıade Biraderlerden Hakkı Bey, üzüm ihracatçısı az sayıda Türk

⁷²³ Zekeriya Kurşun, **Dersaadet/İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nda Kayıtlı Olan Banker, Tüccar Ve Komisyoncuların İsimleri (1923)**, İstanbul, İTO Yayınları 2008.

⁷²⁴ Şirketin kurucuları ve kuruluş Nizamnamesi için Bkz. BOA. A.}DVN.MKL/62-26/H-27-07-1335.

⁷²⁵ Celali Yılmaz, Osmanlı Anonim Şirketleri, **a.g.e.**, s. 163.

⁷²⁶ "Tacirlerimizin Emtia Celbi İçin Aldıkları Vagonlar", **Tasvid-i Efkâr**, 26 Teşrinisani 1333.

⁷²⁷ Zekeriya Kurşun, Banker, Tüccar Ve Komisyoncuların İsimleri (1923), **a.g.e.**

müteşebbislerden biri olup 1924 yılında İzmir Ticaret Odası Başkanı olmuştu.⁷²⁸ Aynı zamanda bu ailenin mahdumları, Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal'in onayı ile Aydın'daki linyit madeni imtiyazını da almıştı.⁷²⁹

İzmir İthalat ve İhracat Anonim Şirketi, İzmir'in işgali sırasında bir süre Yunanistan yönetimi altına girmiş fakat kapanmamış, cumhuriyet döneminden sonra da varlığını sürdürmüştü. 1923 yılında İzmir'de üzüm ihracatçısı milli şirketler arasında Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Anonim Şirketi'nin yanı sıra İzmir İthalat ve İhracat Türk Anonim Şirketi de yer alıyordu. 1923 yılında Bu alanda ihracat yapan diğer Türk tüccar ve şirketler ise: *Alaiyelizade Mahmud Bey, Balcızade Hakkı Bey, Mustafa Süleymanovic ve Şürekası, Kemahizade İbrahim Hakkı Bey, Aydınlı Kazım Nuri ve Şürekası, Sahlebcizade Galib ve Mahdumu İzzet, Şerifzade Rıza ve Mahdumu, Boşnak Hasan Fehmi, Şerbetcizade Hasan Galib ve Şürekası ve Hocasade Ahmed idi.*⁷³⁰

Manisa Bağcılar Bankası, 27 Kasım 1917 tarihinde yönetim merkezi Manisa'da olmak üzere, üzüm ticareti ile bağların ıslah edilmesine ait işlemleri yapmak ve bağ sahiplerine borç para vermek gibi mali işlemleri yerine getirmek amacıyla kurulmuştu. Her türlü bankacılık işlemlerinin yanı sıra, bağlar ve bağcılar için gerekli eşyayı satın almak, bağ sahiplerinin üzümlerini satın almak, üzüm ve üzümden üretilen maddeler hakkında komisyonculuk yapmak, bağcılara kefalet, taşınır taşınmaz mallar karşılığında kredi vermek, bağcılıkla ilgili iktisadi girişimlerin kurulmasına aracılık etmek, halihazırda kurulmuş şirketlere yardım etmek veya ortak olarak katılmak şirketin amacına dahildi.⁷³¹ 50 sene müddetle kurulan şirketin sermayesi, 150.000 olup beşer liralık 30.000 hisseye bölünmüştü. Bankanın kurucuları arasında, *Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi* ile Manisa, *Palamut Nahiyesi kaymakamı Hacı Şabanzade Mustafa Fehmi Efendi* gibi devlet görevlilerinin yanı sıra büyük toprak sahipleri ve tüccarlar yer alıyordu.⁷³² Kuruluş nizamnamesinde

⁷²⁸ BOA.HR.SFR.04../926-153/M-16-12-1923

⁷²⁹ 30-18-1-2 Kararlar Daire Başkanlığı (1928-)/ 2 -16 -8 / 20.02.1929

⁷³⁰ İzmir üzümlerinin Avrupa'ya pazarlanması için İzmir'de üzüm ihracatıyla meşgul tüccarların listesi için bkz. BOA.HR.SFR.04../926-153/M-16-12-1923

⁷³¹ Celali Yılmaz, Osmanlı Anonim Şirketleri, **a.g.e.** s. 383.

⁷³² Bankanın kurucuları: *Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi, Karaosmazade Halid Paşa, Hacı Mehmed Beyzade Kâni Bey, Hafız Mehmed Efendi, Buldanlı Hacı Mehmed Efendi, Tüccardan: Giritli*

kurucuların isimlerine büyük ölçüde geldiği köy, kasaba, vilayet veya meslekleri belirtilerek yer verilmişti. Buradan bankanın kurucuları arasında Yunanistan'ın Girit, Kardiçe gibi yerlerinden Ege Bölgesi'ne gelen muhacirlerin de azımsanmayacak bir yer tuttuğu görülüyordu.

Türkiye Palamutçular Osmanlı Anonim Şirketi ise 1916 yılında kuruluş hazırlıkları başlamış olmasına rağmen ancak 22 Aralık 1919 yılında kurulabilmişti. Merkezi İzmir'de olmak üzere 50 sene müddetle ve 600.000 lira sermaye ile kurulan şirketin hisseleri her biri bir lira olan 600.000 hisseye bölünmüştü. Kuruluş Nizamnamesi'nde şirketin amacı, Türkiye palamutlarından azami istifadeyi sağlamak isteyip de yapılan hilelerden dolayı fiyatı düşen palamutun hileden kurtararak ticari kıymetini korumak , bu suretle üretim ve ihracını mümkün olduğunca artırarak işbu “membra-i serveti” himaye etmek, palamut müstahsillerine avans vermek, palamudun işlenmesi için fabrikalar tesis etmek, palamut ile alakalı her nevi ticari muameleyi yapmak ve sanayii tesis etmek, bu gibi sanayi şirketlerine iştirak etmek olarak belirtilmişti. Kuruluş sermayesi oldukça fazla olan bu anonim şirketin toplam hisselerinin yarısının müstahsillere tahsis olunması kararlaştırılmıştı. Şirketin kurucuları içerisinde Kütahya Mebusu Abdullah Efendi'nin yanı sıra, İmparatorluğun en zengin ve imtiyazlı Türk-Müslüman sermayedarlarından *Manizade Hacı Hüseyin*, *Alaiyelizade Mahmud*, *İsmail Beyzade Fuad*, *Balcızade Mehmed Adil* ve *Hakkı Beyler* yer alıyordu.⁷³³ Bu büyük sermayedarların bu denli büyük sermayeli bir zirai, ticari ve

---

Selim Efendi, Adanalı Hacı Hafız Hasan Efendi, Külahda-zade Rıza Bey, Gazizade Abdürrahim Efendi, Mehmet Çavuş Efendi, Debbâğ Hacı Ahmet Efendi, Hasan Efendi, Hüseyin Beyzade Yenişehirli Azmi Bey, Saraç Hüseyin Efendi, Emir Hasan-zade Ömer Efendi mahdumu Şükrü Efendi, Emir Hasan-zade, Mehmed Efendi, Hacı Şeyh Mehmed Efendi, Kardiceli Aziz Ağa, Giritli Sofu Bey, Bosnalı Süleyman Efendi, Menemenizade Halid Efendi, Fırıncı Haydar Efendi, Kardiceli Mustafa Bey, Fenercizade Hacı İbrahim Efendi, Şükrü Beyzade Ahmet Bey, Helvacı Ali Rıza Efendi, Hacı Ömer Efendzade Mustafa Efendi, Kosovalı Şerif Şakir Efendi, Saraç Hacı Mustafa Efendi, Nalbandoğlu Halil Ağa mahdumu Ali Bey, Yemişçi Katibzade İbrahim Efendi, Hacı Osman Ağa, Kardiceli Hakanlızade Mustafa Fehmi Efendi, Şişeci Halid Efendi, Kardiceli Emin Bey, Arpacı Hacı Ahmed Ağa, Palamut Nahiyesi'nden kaymakam Hacı Şaban-zade Mustafa Fehmi Efendi, Tepecikli Mehmed Ağa, Akhisar'dan Sındırgılızade Mehmed Bey, Manisalı Mehmed Bey, Paketçizade Ali Efendi, Çakıl-zade Hafız İbrahim Efendi, Sahaf Kamil Efendi, Tatar Kariyesi'nden Hüsameddin Efendi, Salihli'den Hasan Vafı Efendi, Foça'dan Cemil Efendi, Alaşehir'den Asaf Bey, Ahmet Çavuş oğlu Bayram Efendi, Katib Ali Efendi, İzmirli Karagözzade Mehmed Efendi, Denizlili İsmail Hakkı Efendi, Hasan Çavuş mahdumu Halil Efendi, Murteza Abdi Bey, Mandalcızade Hacı Hüseyin Bey, Cemal Efendizade Abdülhalim, Musa Beyzade Ahmed Bey, Bosnalı İbrahim Efendi. BOA. ŞD. 1259-18/H-16-11-1335.

⁷³³ Şirketin Kurucuları: *Boşnak Hacı Mustafa Efendi, Alaiyelizade Mahmud, Manizade Hacı Hüseyin, İsmail Bey-zade Fuad, Aşçızade İbrahim Hilmi, Aşçızade Mustafa Nuri, Hilmi Beyzade Fazıl, Baduralı İbrahim, Hatabkapılı-zade Kadri, Hüseyin Nafi, Mehmed Kadri, Pomaklızade Reşad, Ali Vafı, Alizade*

sanayi girişiminin içine dahil olması, palamudun başta Almanya olmak üzere Avusturya Macaristan, Bulgaristan, Romanya gibi ülkelere ve savaştan çekildikten sonra Rusya'ya ihraç edebilmek içindi. Yunus Nadi'nin henüz 1916 yılında işaret ettiği gibi, palamut mahsulü o kadar önemliydi ki Rusya, bu maddeyi Midilli'den ihraç etmek için epey külfetli bir çabaya giriyor, İngiltere, palamudun kantarına 5 İngiliz lirası gibi yüksek bir fiyat veriyordu.⁷³⁴ Birinci Dünya Savaşı öncesinde palamut ağırlıklı olarak İngiltere'ye ihraç ediliyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında da Aydın ilinin ihtiyaçtan fazla olan palamudu müttefik ve tarafsız devletlere ihraç edilmişti. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na İzmir'de şubesi bulunan *Gerhardus und Söhne* adlı Alman şirketinden 33 vagon, Bulgaristan'dan 32 vagon, Avusturya Macaristan'dan 320 ton palamut ihracı talep edilmişti.⁷³⁵ Romanya'daki *Etoile Roumaine* adlı petrol şirketine 50.000 ton benzin karşılığında 150.000 ton palamut satılmıştı.⁷³⁶

5.3. Birinci Dünya Savaşı'nda Ticari İmtiyazlar, Milli Banka ve Sermaye Birikimi

Osmanlı Devleti en genel anlamda iki temel politika aracılığı ile tüccar ve girişimci çiftçiler elinde bir sermaye birikimi yaratılmasını mümkün kılmıştı. Birincisi, yukarıda değindiğimiz gibi, savaş boyunca uygulanan iâşe politikalarıydı. İkincisi ise, dış ticarete ilişkin politikalardı. İâşe politikaları, bir satın alma tekeli aracılığı ile hali

---

Abdülkerim, Mustafa Ali Nihad, Palaslı Mehmet Ali Beyzade Ahmed, Kabalakzade Osman Zeki, Kütahya Mebusu Abdullah, Ziyadeddin Hacı Ali Bey-zade Mustafa, Kel Mehmedzade Mehmed, İlyas-zade Nuri, Salih Mustafa oğlu Salih, Hilmizade Mehmed Refik, Hilmizade Hamid, Softazade Mustafa, Başağazade Yusuf, Giritli İsmail Hakkı, Kırçalızade Hafız Ali, Hacı Şeyhzade Hacı Ahmed, Hacezade Mehmed Cevdet, Ali Haydar Hezar, İbrahim Edhem, Hacı Kadirzade Ahmed, Hacı Edhem Efendi mahdumu Ahmed, Mustafa Hacı Ahmed Efendi mahdumu Hüsnü Ali Nazmi, Giritli Mustafa Raşid, Osman Nuri, Ahmed Burhaneddin, Nalbandzade Mustafa Fuad, Hasan Fehmi, Fescizade Selim, Fescizade Ziya, Kantarcızade, Mahmud Zeki, Müftizade Mehmed Efendi damadı Ahmed, Reşidaki Mehmed, İmamverdi Mehmed Alli, Şerifzade Rıza, Şükrü-zade Tevfik, Milaslı Salih Efendizade Murat Salih, Balcızade Mehmed Ali, Nazillili Reji Müdürü Şükrü, Aydınli Hüseyin Efendizade Mehmed Nazmi, Selahaddin Sabid, Abidin-zade Hüseyin, Şerbetçizade Hüseyin Galib, Ekmekcibaşı Hancısı-zade Ahmed, Nalbandzade Mehmed Hulusi, Mütekaid Miralay Mustafa, Asım Bey-zade Bekir, Vehbi Kamil, Mustafa Şevket, Antikacı Mehmed Zeki, Laz Hacı Hüzeyinzade Refet, Şamil Hasan Vehbi, Mehmed Ali, Kırımlı-zade Ömer Nafiz, Dülgerzade Kemal, Çavuş-zade İbrahim Edhem, Artanlı Kalpakyan, Hereke Mağazası Müdürü Hüsnü, Buldanlı Hacı Emin, Buldanlı Hafız Edhem Manisa Pazarı Hacı Hafız, Balcızade Hakkı, Balcızade Mehmed Adil bey, paşa ve efendiler.

⁷³⁴ Yunus Nadi, "Milli İktisadın İlk Hatvesi 3", *Tasvir-i Efkâr*, 3 Teşrinievvel 1332.

⁷³⁵ BOA.BEO.4371-327759/H-14-10-1333.

⁷³⁶ BOA.BEO/ 4421-331522/02-09-1334.

hazırda sermayedar olma potansiyeline sahip Anadolu ve İstanbul gıda tüccarları, büyük ve mutavassıt çiftçiler ile İstanbul esnafı arasında bir ağ yaratarak ve bunların çıkarlarını ortaklaştırma yoluna giderek sermaye birikimini mümkün kılmıştı. Bu şekilde İstanbul'un iaşesi meselesi dolayısıyla Anadolu'daki tüccar ve pazara yönelik üretim yapan çiftçi İstanbul piyasasında güçlü hale gelmişti.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye ile başlayan iaşe politikaları Batı Anadolu ve İç Anadolu bölgesindeki çiftçi ve tüccarlara sermaye birikimi olanağı yaratmanın yanı sıra, İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi elinde de bir sermaye birikmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'nin doğrudan ve açıkça sermaye birikimine dahil olması, *Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi*, *Milli Ekmekçiler Anonim Şirketi* ve *Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi*'nin kuruluşunu mümkün kılan sermayenin yaratılmasında ve bu şirketler aracılığı ile elde edilen kârın milli bir bankanın tesis edilmesi için kullanılması süreçlerinde ortaya çıktı. Bu şirketler, Kemal Bey'in başında bulunduğu Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin iaşe işlerini yürüttüğü bir yıl üç aylık süre içinde elde ettiği ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zimmetinde bulunan 273.324 liralık kâr ile kurulmuştu.⁷³⁷ Şirketlerden ilki olan Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, 20 sene müddetle ve 200.000 lira sermaye ile kurulmuş, sermayenin yarısı İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi tarafından karşılanmış, diğer yarısı 10 liralık paylara ayrılarak pay senetleri Konya, Ankara gibi Bağdat Demiryolu güzergahında bulunan Anadolu tüccarına malına karşılık olarak dağıtılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dahilinde üretilmiş olan zahire, tiftik, koyun, yapağı, yün, deri ve afyon gibi malların alım satımı işiyle uğraşan şirket, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin görevde bulunduğu sürenin son üç ayında Heyet adına Anadolu-İstanbul arasındaki zahire ticaretini yürütmüştü. Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin kurucuları arasında İstanbul Esnaf Cemiyeti temsilcisi İzzet Bey ile ona bağlı on bir esnaf ve İstanbul, Konya, Karaman, Ereğli, Akşehir, Ankara, Eskişehir'den otuz kadar tüccar yer alıyordu. Kurucu kadro içinde Konya Milli İktisat Bankası yönetiminden tüccar *Hacı Ethem* ve

---

⁷³⁷ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, **a.g.e.**, s. 137.

Hacı Tahir ile Eskişehir Çiftçi Bankası ve Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi kurucuları arasında da yer alan *Zeytunizade* ön adlı kimseler yer alıyordu.⁷³⁸

Anadolu Milli Mahsulat Anonim Şirketi, yalnız dahilde üretilmiş olan malların alım satımıyla ilgilenmiyor, aynı zamanda Almanya ve Avusturya'ya da büyük miktarda deri, tiftik, yapağı ve pamuk ihraç ediyordu. Bu amaçla şirket, 1915 yılında 2 milyon kilo eski yapağıyı, müttefik ve tarafsız ülkelere ihraç etmişti.⁷³⁹ Meclis-i Vükela, Mayıs 1916'da Osmanlı İmparatorluğu dahilinde üretilmiş olan 3.5 milyon pamuğun 2 milyonunun Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi, 1.5 milyonu ise Anadolu Milli Mahsulat Anonim Şirketi tarafından orduların ihtiyacı için Almanya ve Avusturya'ya ihraç edilmesine karar vermiş; fakat bundan bir ay sonra alınan bir başka kararla yalnız Milli Mahsulat Anonim Şirketi tarafından 4.5 milyon kilo kadar pamuk ve 1 milyon kilo tiftik ihraç edilmesine müsaade edilmişti.⁷⁴⁰ Bu şekilde Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı anonim Şirketi, 1915 yılının sonunda %44, 1916 yılının sonunda %159 kar elde etti.⁷⁴¹ 1916 yılı bilançosunda 318.820 net kârı görünen şirket, 20 Aralık 1917 tarihinde Bank-ı Osmani ile birlikte Türkiye Milli Sigorta Şirketi'nin kuruluşuna da iştirak etmişti. Her biri 20 liradan 8800 hisseye bölünmüş toplam 176.000 lira sermaye ile kurulan şirketin, hayat, yangın ve nakliyat üzerine sigorta faaliyetinde bulunması öngörülmüştü.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye aracılığı ile kurulan ikinci şirket, Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi'di. Bu şirket de 200.000 liralık sermaye ile kurulmuş olup yarısı aynı şekilde İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi tarafından diğer yarısı ise İstanbul esnafına ödetilmişti.⁷⁴² Kuruluş nizamnamesinde şirketin amacı,

⁷³⁸ Anadolu Milli Mahsulat Anonim Şirketi'nin kurucuları: Esnaf Cemiyeti Katib-i Mesulu *İzzet bey* ile Esnaftan *Sami, Cemal, Said, Rıza, Celal, İhsan, İbrahim, Refik Bey*; tüccardan *Konya İktisat Bankası Müdürü Hacı Edhem, Çorbacızade İsmail, Hacı Bahri Efendizade Pertev, Alaaddinzade Emin, Tenekecizade Emin, Ereğli'de Şükrü, Karaman'da Müzehhebzade Hüseyin, Ereğli'de Şükrü, Aksaray'da Ali Bıçakzade Vehbi, Akşehir'de Rüşdü, Akağazade Abdullah, Karahisar'da Akosmanzade Hüseyin, Keşrizade Eyüb, Bulgurluzade Tevfik, Hanıfzade Mehmed, İstanbul'dan zahire tüccarlarından Hacı Mustafa, Rafet; Bakkaliye tüccarlarından Mustafa, Hayati, alat-ı ziraiyye tüccarından Emin, Deavi vekillerinden Salih İhsan ve Midhat, İstanbul tüccarından Şerif Alizade Murad, Eskişehir tüccarından Zeytunizade Şevket ve Hacı Hakkı, Konya İktisat Bankası reisi Hacı Tahir, İstanbul tüccarından Seyid Mehmed, Karyörükzade Ali...BOA. ŞD./1256-6/H-26-11-1338.*

⁷³⁹ BOA.HR. SFR.04../692-6/M-09-10-1915.

⁷⁴⁰ BOA.BEO./414-331008/H-14-07-1334; BOA. BEO./4419-3314220/H-21-08-1334.

⁷⁴¹ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, **a.g.e.**, s. 410.

⁷⁴² Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi'nin kurucuları: *Seyid, Rıza, Saadettin, Cemil, Hasan Celal, Rıza, Tantavizade İzzet, Hayri, Haşim Midhat, Bekir, Mahmut Eyliya* ve Bakkal esnafından *Kısıklı'da*

gerek dahilden gerek hariçten mevad-ı bakkaliye ve kantariye tedarik ederek bunların satışını yapmak ve bu mevad üzerine komisyon muamelesinde bulunmak olarak belirtilmişti. 30 sene müddetle kurulan şirketin 200.000 liralık sermayesi her biri 10 liralık 20.000 hisseye bölünerek yarısı İstanbul esnafının halka şeker dağıtımını sırasında taşıma ve dağıtım bedeli olarak alış fiyatına ekledikleri meblağın yarısının İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne verilerek karşılığında pay senedi almalarıyla karşılanmıştı.⁷⁴³

Milli Kantariye İthalat Anonim Şirketi, İstanbul-Anadolu arasındaki gıda ticaretini üstlenmenin yanı sıra gıda maddelerinin ithalat ve ihracatında da imtiyaz sahibi olmuştu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden anlaşıldığı kadarıyla şirket, İmparatorluğun çeşitli yerlerinden satın aldığı 1 milyon kilo zeytin yağını Almanya satın alma tekeli aracılığıyla Almanya'ya ihraç etmiş; İstanbul'un ihtiyacını karşılamak amaçlı Hollanda'dan 200.000 kilo kahve ve 500.000 kilo tereyağı ithal etmişti.⁷⁴⁴ Bu ticari faaliyetlerinin sonucu olarak şirket, 1916 yılında %60 oranında yani 121.128 liralık bir kâr elde etmişti.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye faaliyetiyle kurulmuş olan üçüncü şirket, Milli Ekmekçiler Anonim Şirketi idi. Şirket, dahilden ve hariçten gerek aynen satın alma gerekse buğday öğütme suretiyle un ve undan üretilmiş her maddenin imali, satışı ve bu maddeler üzerinde komisyon muamelesi yapmak üzere İstanbullu tüccar ve fırıncı esnafı tarafından kurulmuştu.⁷⁴⁵ 20 sene müddet ve 100.000 lira ile kurulan şirketin sermayesinin yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye tarafından karşılanmış, diğer kısmı da fırıncı esnafına satılan her un çuvalı için 40 para alınıp karşılığında pay senedi

---

Hayri, Beyazıd'da Hasan Hayri, Kalenderhane'de Hüseyin, Furuzağa'da İsmail Hakkı, Fatih'te Mustafa, Eyüp'de Ahmed, Asma Altında Mehmed Sadık, Yunus, Hafız İbrahim, Beyoğlu'nda İbrahim, Kadıköy'de Muhiddin, Saraçhane'de Ziya Muhtar, Loşçalı Mustafa, Beşiktaş'ta Kamil, Bebek'te Ferid, Hoca Hayreddin Mahallesi'nde Mehmed, Mustafa, Bekir, Kasablı'da Yusuf, Karaman yokuşunda Hacı Mustafa, Yeni Bahçe'de Ahmed Bey Efendi'ler. BOA. ŞD./1255-37/H-06-10-1334.

⁷⁴³ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, **a.g.e.**, s. 138.

⁷⁴⁴ **BOA.BEO./4437-332701/H-03-01-1335; BOA.DH.İ.UM.EK/24-36/H-26-01-1335**

⁷⁴⁵ Şirketin kurucuları: Dersaadet'te muamelat-ı ticariye ile uğraşan, Namık Yusuf, Raif Ağazade Hüseyin, Galib, Bahtiyar, İsmail, Enver, Hayri, Muhtar Refik, Hacı Mustafa, Galib İzzet ve ekmekçi esnafından, Kamil, Ali, Hüseyin, Nuri, Şehremini'de Raşid, Davutpaşa'dan Emin, Kocamustafapaşa'dan Ali, Mihanur'dan Yakub, Atlama'dan Hacı Bilal, Küçükustafapaşa'dan Akif, Fatih'de İsmail, Sarıgözel'de Hafız Şerif, Ortaköy'de Ali, Beşiktaş'ta Şakir, Galata'da Osman, Kasımpaşa'da Hasan Fehmi, Şehzadebaşı'nda Ali, Halıcıoğlu'nda Abbas ve Mustafa, Teşvikiye'den Hüseyin, Çengelköy'den Fehmi, Asmalımescid'den Galib, Balıkpazarı'ndan Hilmi, Fatih'de Nuri, Tozkoparan'da Abdullah, Kadıköy'de Hacı Mahmud, Büyük Ada'da Rauf, Hasanpaşa'da Vasıf, Atlama'da Ahmed Bey Efendiler. **BOA.İ.DUİT/120-21/H-16-02-1335.**

verilerek sağlanmıştı. Milli Ekmekçiler Anonim Şirketi ile gerçekleştirilen ekmek dağıtımından şirket %33'e denk düşen 33.095 liralık bir kâr sağlamıştı.⁷⁴⁶ Bununla birlikte, Şehremaneti'nden Şura-yı Devlet Riyaseti'ne gönderilen bir belgeden bu şirketin kanuni bir çerçevede değil, mevcut mevzuata aykırı bir biçimde kurulduğu anlaşılıyordu. Nitekim ekmek, en zorunlu ihtiyaç maddesi olarak kabul edildiğinden diğer gıda maddelerinden ayrı bir kanun ve düzenlemeye tabi olup, bu alanda esnafın kendi aralarında örgütlenip bir ticari şirket meydana getirmeleri mümkün değildi. Bu nedenle Şehremaneti mütalaasında şirketin kuruluşunu onaylamakla birlikte, ekmek dağıtımını konusunda çıkabilecek sorunlara ilişkin hükümetçe tedbir alınması gerektiği vurgulanmıştı.⁷⁴⁷

Her üç şirketin de kuruluş sermayesini asıl olarak gıda maddelerini yüksek fiyatlarla satın alan İstanbul halkının ödediği; tüccar, esnaf ve çiftçilerden oluşan geniş bir ağın ise bir ticaret tekeli içinde örgütlenerek biriken kârın ortağı yapıldığı açıktı. Böyle bir ticaret tekelinin oluşumu, Birinci Dünya Savaşı boyunca kentin alt sınıfları üzerinde ekonomik bir şiddet üretmekle kalmayıp, aynı zamanda bu şiddetin toplumsal olarak da örgütlenmesini mümkün kılmıştı. Bu şirketleri meydana getiren çok sayıda kişi, her biri birer kapitalist olması bakımından değil, ilksel birikimin işleyişinin organik parçaları haline gelmeleri, bu şekilde sermaye ilişkilerinin toplumsallaşmasını mümkün kılmaları bakımından önemliydi. Nitekim sermaye denemeyecek denli küçük paralarla ortak olunabilecek kooperatif örgütler ve anonim şirketlerin asıl işlevi sermayenin yoğunlaşmasını ve örgütlenmesini sağlamak olup; toplumdaki geniş bir kesimin değil gerçekte sadece belli isimleri sermayedar haline gelmesini mümkün kılıyordu.

Bu açıdan düşünüldüğünde Esnaf Cemiyeti, sermayenin toplumsallaşmasının ve örgütlenmesinin en önemli aktörü olmuştu. 1915 yılında Kemal Bey, elli bir esnaf cemiyetini “Eснаflar Cemiyeti” çatısı altında birleştirmiş, esnafı gayrimüslim tüccarlar karşısında tutunabilmesi için Şehremaneti'nden para aktarmıştı.⁷⁴⁸ Esnaf Cemiyeti, sadece korporatist bir ekonomik modele uyumlu bir sermaye birikiminin iktisadi

⁷⁴⁶ Zafer Toprak, Türkiye’de Milli İktisat, **a.g.e.**, s. 138.

⁷⁴⁷ BOA.ŞD./1255-38/H-09-02-1335.

⁷⁴⁸ Sacit Kutlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Esnaf Örgütleri”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret**, Ed. by Fatmagül Demirel, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 154.

gücünü sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bu sermaye birikimini toplumsal olarak sürekli kılabilmek için potansiyel bir zor aygıtı olarak da işlev görmüştü. Öyle ki, bununla ilişkili olarak Esnaf Cemiyeti'nin İstanbul'da her an bir ayaklanma düzenleyebilecek Kemal Bey'e bağlı bir nevi komando kuvveti olduğu, Kemal Bey'in emrindeki bu ayak takımını Talat, Enver ve Cemal Paşalara karşı bir tehdit olarak kullanıp istediği her şeyi yaptırdığı ileri sürülmüştü.⁷⁴⁹

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin meydana getirdiği bu üç milli anonim şirket yoluyla yürüttüğü ticaretin birtakım kişileri zengin etmek için yapıldığına yönelik söylentilerin kamuoyunda iyiden iyiye yaygınlaştığı, 1916 yılı İttihat ve Terakki Kongresi'nde Kemal Bey'in savunuculuğunu üstlenen Tanin Gazetesi tarafından dile getirilmişti.⁷⁵⁰ Bununla birlikte Kemal Bey, İttihat ve Terakki Kongresi'nde bu şirketlerden elde ettiği toplamı 400.000 liraya ulaşan kârı şahsi menfaati için değil, partinin namına, milli bir banka kurulması için kullanılmasını önermiş, ahalinin de katılımı sağlanarak 1.000.000 liralık bir milli banka kurulmasının, milli iktisadın en büyük işinin yapılmış olacağı ve teşekkül etmiş bu gibi şirketlere de cesaret vereceğini ifade etmişti.⁷⁵¹ Bu şekilde Kemal Bey, kongreden eleştirilmek bir kenara, önerileri de kabul edilmiş biçimde daha da güçlü çıkarken, İttihat ve Terakki Fırkası da halkın sefaleti pahasına milli bir burjuvazi yaratmak konusundaki kararını kamuoyuna net bir biçimde ifade etmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurmayı hedeflediği banka, 1.500.000 lira gibi büyük bir sermaye ile ve *Milli İktisat Bankası* adıyla Milli Mahsulat Anonim Şirketi, Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi ve Milli Ekmekçiler Anonim Şirketi'nin ortaklaşa girişimleriyle ancak Nisan 1918'de kurulabilmişti. Bankanın kuruluşundaki gecikmenin temel sebebi, bundan önce kısa vadede Osmanlı Bankası'nın yerini alabilecek, devlet bankası imtiyazlarına sahip bir milli bankanın, *İtibar-ı Milli Bankası*'nın, kuruluş çalışmalarına ağırlık verilmiş olmasıdır.

İaşe politikaları yoluyla sermaye biriktiren tek kesim, Anadolu'da anonim şirketler altında örgütlenen ve İmparatorluk dahilindeki gıda ticaretini yürüten tüccar

⁷⁴⁹ Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, a.g.e. s. 321; İlhan Tekeli; Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeleri İçinde İaşe Nezareti ve Kara Kemal Bey'in Yeri" **Cumhuriyet'in Harcı 2. Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, ss.1-44.

⁷⁵⁰ Kemal, "İttihat ve Terakki Kongresi", **Tanin**, 28 Eylül 1332.

⁷⁵¹ Kemal, "İttihat ve Terakki Kongresi", **Tanin**, 28 Eylül 1332.

ve çiftçiler değildi. Aracı tüccar işlevi gören, Anadolu tüccarına nazaran daha büyük sermayeli, dış ticaretle uğraşan, dolayısıyla kendi başına da birer sermayedar olma vasfına sahip İstanbul tüccarı da gerek iâşe gerekse ordunun ihtiyaç duyduğu emtia ticaretinde imtiyazlı kılınmak yoluyla büyük sermayeler elde etmişti. Bununla birlikte bu kimseler, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye yoluyla kurulan sermaye birikimi ağının dışında yer alıyordu.

Kemal Bey, Celal Bayar ve Yunus Nadi girişimci çiftçi ve tüccar arasındaki rekabeti ortadan kaldırarak bunlar arasında bir işbirliği tesis etmek, böylece üretken sermayeye dayalı bir kapitalizm projesini hayata geçirmek gibi bir amaç taşıdıkları, devleti de bu kapitalizm projesinin yürütücüsü ve garantörü olarak konumladıkları anlaşıyordu. Öte yandan bireysel girişimci olarak hareket eden bir kısım tüccar, ticari faaliyetlerini örgütlü bir işbirliğinden çok fiyat kırma üzerine kurmaya eğilimliydi. Bunların sermayesi üretici güçlere dayanmaktan çok üretici ve tüketici arasındaki aracılık faaliyetine dayanıyordu. Bu tüccarlar şahsi menfaatleri doğrultusunda hareket edip, kendi karlarını artırmak için mutavassıt çiftçi ve büyük toprak sahiplerinin mallarını ucuza alma gayreti içinde olduklarından aksine üretici güçlere dayanan bir sermaye birikiminin önüne geçmiş oluyorlardı. Kemal Bey'in işaret ettiğine göre, bu aracı tüccarlar Dersaadet Ticaret Odası'yla organik bağları olan ve İstanbul piyasasında hakimiyeti koruyan kimi İstanbullu tüccarlardı.

Aracı tüccarlar sermaye bloğu içerisindeki en avantajlı gruptu. Bu avantaj, en temelde tüccarların sabit bir yer veya ürüne bağlı olmamaları, faaliyetlerini hızlıca yeni koşullara adapte edebilmeleri ve siyasi ve hukuki denetim süreçlerinden uzak kalarak fiyatlar üzerindeki kontrollerini kaybetmemelerinden kaynaklanıyordu. Bunun yanı sıra tüccar, vergi bakımından da avantajlıydı. Esnaf ve köylü, sabit bir yere bağımlı olup aynî veya nakdî gelirleri üzerinden öşür veya temettü vergisi ödüyor; bu kesimlerin yıllık gelirleri, kırdaki ve kentteki devlet görevlileri tarafından denetlenebiliyordu. Öte yandan aracı tüccarın gelirlerini tespit etmek neredeyse imkansızdı. Çoğunun düzenli olarak tutulan ve gelirlerini gösteren hesap defteri olmadığı gibi, temettü vergisi ödememek için de büyük ticari işletmeler tesis etmekten kaçınıyorlardı. En kazançlı ihracat sözleşmelerini yapan İstanbullu pek çok tüccarın ticari işletmesi, Galata veya Sirkeci'deki hanlarda kiralanmış tek bir odadan ibaretti.

İstanbul'daki un ve ekmek krizinin baş gösterdiği genel seferberlik aylarından bu yana İstanbul tüccarı ile Anadolu tüccarı arasında vagon meselesi üzerinden bir çıkar çatışması yaşandığı anlaşıyordu. Kemal Bey'in 1916 yılı İttihat ve Terakki Kongresi'ndeki ifadelerine göre Esnaf Cemiyeti'nden İzzet Bey'in yönetimindeki Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'ye Anadolu'dan İstanbul'a zahire sevkiyatı için başta Harbiye Nezareti tarafından günlük 40-50 vagon tahsis edileceği söylenmişse de Heyete ancak 20-25 vagon verilmişti. Geri kalan vagonlar ise, Şehremaneti, Ticaret Odası bir müddet sonra da vali ve mutasarrıflarca dağıtılan vagon vesikalarıyla tüccarlar arasında paylaştırılmıştı. Böylelikle ellerinde mal bulunan kimi tüccarlar, vagon vesikası suiistimali yoluyla ticarete girişmişler, bu da Heyet aracılığı ile yapılan zahire ticaretini müşkülata sokmuştu. Bununla ilişkili olarak nakliye vagonlarının Dersaadet tüccarı ve fabrikatörlerin adamlarına tesis edilmesi nedeniyle Anadolu istasyonlarında bekletilen zahirenin çürümeye başladığına yönelik şikayetlere de rastlanıyordu.⁷⁵²

Anadolu tüccarı ve İstanbul tüccarı arasındaki sevkiyat izni üzerine şekillenen rekabet devlet bürokrasisi içerisinde de bir ayrılığa yol açmıştı. Dersaadet Ticaret Odası ile Anadolu tüccarı-Esnaf Cemiyeti ağı arasındaki çıkar çatışması, zamanla İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi ile Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiye Müdürlüğü Reisi İsmail Hakkı Paşa arasındaki ihtilafla görünür hale geldi. 1915 yılında iaşe işlerini yürütme yetkisi sivil ve askeri bürokrasi arasında paylaştırılmıştı. Kemal Bey, sivil nüfusun iaşesinden, İsmail Hakkı Paşa ise Osmanlı Ordusu'nun iaşesinden sorumluydu. İsmail Hakkı Paşa, ordunun temel ihtiyaçlarını İmparatorluk dahilinden ve haricinden sağlamakla görevli olup; gerek Tekalif-i Harbiye yoluyla el konulan gıda ve malzemelerin toplanması ve dağıtımında, gerekse bunların nakliyatında en üst yetkili mercii temsil ediyordu. Demiryolu ve limanların Harbiye Nezareti'nin kontrolüne geçmesiyle 1915 yılında *Osmanlı Seyr-ü Sefain ve Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi* müdürlüğüne atanmıştı. Demiryollarını inşa etme ve işletme yetkisi verilen bu idarenin bütçesi yıldan yıla artırılmış ve Hicaz Demiryolu Müdüriyetinin bütçesi de idareye aktarılmıştı. Bu şekilde İsmail Hakkı

⁷⁵² BOA.DH.SYS./123-3/H-25-03-1333.

Paşa hem demiryolu inşaatı işlerini yürütme hem de İmparatorluğun iç ve dış ticaret nakliyatını kontrol etme yetkisine sahip oldu.

Kemal Bey, İttihat ve Terakki Kongresi'ndeki konuşmasında doğrudan hedef göstermemekle birlikte idare ettiği Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'ye verilmeyen vagonların aslında İsmail Hakkı Paşa tarafından verilmediğini kastediyor; kendisinin birtakım kişileri zengin ettiğine yönelik söylentilere karşılık, İsmail Hakkı Paşa'nın sağladığı vagonlarla zenginleşen İstanbul tüccarını hedef gösteriyordu. Savaş boyunca sermaye birikiminin bu iki biçiminin bir arada yürütüldüğünü anlıyoruz. Bununla birlikte, savaşın üçüncü yılı itibariyle bir yandan savaş zenginliği meselesi kamusal hale gelmesi öte yandan alt sınıflar arasında derinleşen yeniden üretim krizi, sermaye birikiminin bu iki biçiminden ilkinin ikincisini vurgunculuk ve spekülasyon ile suçlamasına neden olacak; bu şekilde İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'nin ve onun öncülük ettiği sermaye birikimi süreci kendini aklama yoluna gidecekti.

1917 yılında, iaşe planlamasının askeri ve sivil ayrımına son verilerek iaşe işleri tek merkezden yürütülmek üzere tümüyle Osmanlı Ordusu'nun sorumluluğuna verildi. Talat Paşa'nın başkanlığında ve Alman mütehassısların katılımıyla oluşturulan İaşe Heyeti lağvedilerek yerine İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi kuruldu ve başına İsmail Hakkı Paşa getirildi. Böylece İsmail Hakkı Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nda yürütülen alım satım işlerini bütünüyle kontrol altına alma fırsatı bulabildi. Bununla birlikte Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi'nin ticaret yapmaya yetkisi yoktu. İdarenin asıl işlevi, demiryollarına ilişkin işleri tüccarlara ihale etmek ve iaşe ile ilgili ticarette tüccara mallarını taşıyabilmesi için vagon vesikası sağlamaktan ibaretti. Bununla birlikte Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi ile yakın ilişki içindeki bürokratlar ellerindeki vagon vesikalarını tüccarlara satmak yoluyla kendileri için bir zenginlik yaratmanın yanı sıra belli tüccarları imtiyazlı kılarak bunların savaş ticareti yoluyla sermaye biriktirebilmelerini mümkün kılmışlardı. Böylelikle sevkiyat izinleri meselesi 1917 yılından itibaren devletin sermaye birikimini teşvik etmeye yönelik bir başka politika olarak hayata geçirildi.

Askeri Demiryolları ve Limanlar Şirketi ile kurduğu ilişki vasıtasıyla sermaye birikimi olanağı bulan tüccarlarla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden kimi isimlere rastlamak mümkündür. Bunlardan biri, Dersaadet Musevi tüccarından *Rafael Vitali Kamhi* idi. Boya, erzak, ecza maddesi ve silah ticareti ile uğraşan Rafael Kamhi'nin oldukça erken bir tarihten başlayarak Almanya ve Avusturya'daki şirketlerle ticaret yaptığı anlaşıyordu. Örneğin, Temmuz 1894'te Almanya'dan üç sandık boya ihraç etmiş ve Hereke Fabrika-ı Humayun'a satmıştı.⁷⁵³ 1896 yılında Birinci Dünya Savaşı sırasında bilinen silah ve mühimmat şirketlerinden biri olan *Schenker & Co.* Şirketi ile ecza maddesi ticareti yapmıştı.⁷⁵⁴ Buna ek olarak, 13 Nisan 1908'de Avusturya Vapur Kumpanyası'ndan Rusçuk'a gelen şilepten çıkan altı sandık revolver fişeginden üç sandığın Rafael Kamhi'ye ait olduğu belirten belge, Kamhi'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de silah ticareti ile de ilgilendiğini gösteriyordu.⁷⁵⁵ 1908'den sonra Rafael Kamhi doğrudan Harbiye Nezareti bünyesinde ticari faaliyette bulunmaya başlamıştı. Örneğin, 1909 tarihli bir belge Rafael Kamhi'yi, "erzak-ı askeriyye müteahhidi" olarak tanımlamakta ve orduya erzak ve zahire sattığından bahsetmekteydi.⁷⁵⁶ Rafael Kamhi, Balkan Savaşları sırasında da bu görevine devam ederek ordunun ihtiyacı için makarna imal etmiş, orduya 2.000 baş sığır ve 800.000 kilo pirinç satmıştı.⁷⁵⁷ Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın iâşe işlerini devraldığı dönemde Rafael Kamhi'nin adı, Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi'nden yapılan iâşe ve levazımat sevkiyatı belgeleri arasında yer alıyordu. Rafael Kamhi, İsmail Hakkı Paşa vesilesiyle aldığı vagonlarla Schenker Şirketi vasıtasıyla hariçten amonyak, soda ve cam ihraç etmişti.⁷⁵⁸ Ayrıca Rafael Kamhi, ileriki bölümlerde görüleceği gibi 1917 yılının başında kurulan İtibar-ı Milli Bankası büyük kurucu hissedarları arasında da yer alıyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise, *Herstal- Liège* Belçika silah fabrikasının İstanbul vekili olmuştu.⁷⁵⁹ Rafael Vitali Kamhi'nin savaşlarla geçen yıllar içinde önemli bir sermaye biriktirdiği anlaşıyordu. Nitekim, 1923 yılında da İstanbul Ticaret ve Sanayi

⁷⁵³ BOA.MV./83-16/H-05-07-1312; BOA.ML.EEM./193-35/R-21-05-1310.

⁷⁵⁴ BOA.BEO./842-63115/H-15-04-1314

⁷⁵⁵ BOA.HR.SFR.04../825-19/M-14-05-1908.

⁷⁵⁶ BOA.BEO./3629-272146/H-20-08-1327.

⁷⁵⁷ BOA.MV./177-98/H-27-06-1331; BOA.BEO./4176-313143/H-18-06-1331.

⁷⁵⁸ BOA.HR.SFR.04../38 -3/M-06-01-1917.

⁷⁵⁹ BOA.DH.EUM.LVZ./59-70/H-13-11-1339.

Odası'na kayıtlı olan birinci sınıf tüccarlar arasında yer alacaktı. Muhittin Birgen, Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin anılarında Rafael Kamhi ile İsmail Hakkı Paşa arasındaki ticari münasebetlerden bahsetmekteydi. Bir arkadaşının kendisine verdiği bilgiye göre Rafael Kamhi öldükten sonra hesapları araştırılırken İsmail Hakkı Paşa'nın Kamhi'ye vaktiyle 300.000 lira verdiği görülmüş, Harbiye Nezareti Levazımat İdaresi Reisi nezdinde bulunan bu yüklü meblağın kaynağı merak konusu olmuştu.⁷⁶⁰

İsmail Hakkı Paşa ile ilişkisi yordamıyla sermaye biriktirdiği anlaşılan bir başka tüccar ise daha önce Türkiye Palamutçular Osmanlı Anonim Şirketi kurucuları arasında zikredilen *Manizade Hacı Hüseyin Sabri* idi. İstanbul tüccarlarından Manizade Hüseyin, Manizade Hacı Hüseyin Efendi ve Ortakları Şirketi'nin yöneticisi olup; 1906-1907 senesine ait belgelerde adı muteber tüccar ve hazine-i hassa müteahhidi olarak geçiyordu.⁷⁶¹ Balkan Savaşları sırasında Birinci Kolordu için arpa müteahhitliği yapmış, ihracat ve ithalat faaliyetlerinde bulunmuştu. 1910 yılına kadar Hüdavendigar vilayetine bağlı Gürgendağı Ormanı'nın meşe kesimi imtiyazına sahip olmasından uzun zamandır kereste ticareti de yaptığı anlaşılıyordu. Ayrıca Balıkesir civarında ve İstanbul'da arazileri vardı. Manizade Hüseyin, Birinci Dünya Savaşı sırasında, İshakpaşa Tevkifhanesi inşaatı için devlete demir, makine tuğlası satmış; İstanbul'da bir çivi fabrikası kurmuş ve Balıkesir Sultançayırı Borasit madenlerinden hisse satın almıştı. Bunların yanı sıra Manizade Hüseyin, Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi'ne inşaat malzemesi üretip satan birkaç kişiden biriydi. 1917 tarihli bir belgede Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi'nce yürütölmekte inşaatlarda kullanılacak kereste imali işi Manizade Hüseyin, *Batumizadelerden Hakkı ve Şevki* Beylere verildiğı, bu kişilere Eskişehir'de bulunan Batıkköprü ve Doğanoğlu ormanlarından kereste imal etme imtiyazı tanındığı belirtiliyordu.⁷⁶² 1916 yılında Manizade Hüseyin, ortağı *Debreli Fuad* (Türkiye Palamutçular Osmanlı Anonim Şirketi kurucuları arasında adı geçen Debre Mebusu, tüccar İsmail Beyzade Fuad) ile İstanbul-Köstence arasında işletilmek üzere bir vapur satın almıştı. 1918 yılında ise bu iki tüccar, gemi inşaatı, tamirâtı ve buna ilişkin her türlü ticari ve sınai faaliyeti

⁷⁶⁰ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de, a.g.e.*

⁷⁶¹ BOA.İ.TAL./395-27/H-28-03-1324; BOA.İ.TAL./421-16/H-28-03-1325

⁷⁶² BOA.DH.İ.UM.EK./29-82/H-01-06-1335.

yürütmek üzere 200.000 lira sermaye ve 50 sene müddetle *Sanayi ve İnşaat ve Ticaret-i Bahriye Anonim Şirketi*'ni kurmuşlardı.⁷⁶³

Manizade Hüseyin'in adı, 1917 yılında merkezi ve milli bir banka olarak kurulacak olan İtibar-ı Milli Bankası'ndan avans alan tüccarlar arasında da geçiyordu. Kabataş'ta kurduğu antrepo için bankadan 200.000 lira kredi aldığı ve antreponun tamamlanması için nezaretçe gösterilen tüm kolaylıklara rağmen kredi borcunu 1922 yılında hala ödemediği anlaşıyordu.⁷⁶⁴ Bununla birlikte Manizade Hüseyin, mütareke döneminde de ticarete devam etmişti. 1919 yılında savaş sırasında iaşe namına Romanya'dan satın alınmış olan, parası gönderildiği halde depolarda bekletilen iki şilep, üç römorkör ve seksen küsur bin çuval eşyanın İmparatorluğa getirilmesi; getirilemediği durumda ise hükümet adına orada satılması için yeni hükümetin Maliye Nazırı Tevfik Bey ile mukavele imzalamıştı.⁷⁶⁵ Manizade Hacı Hüseyin Sabri'nin adı 1923 yılı İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası kayıtları arasında ikinci sınıf tüccarlar arasında da yer alacaktı.

İsmail Hakkı Paşa ile ilişkisi yoluyla sermaye biriktiren bir başka tüccar da *Bayramzade İsmail Hakkı* idi. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce asına pek rastlanılmayan Bayramzade İsmail Hakkı'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında hem Almanya, Avusturya, Romanya ve Bulgaristan'daki şirketlerle ihracat-ithalat işine girdiği hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan kimi anonim şirketlerinin kurucu kadrosunda yer aldığı görülmüyordu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden görebildiğimiz kadarıyla Bayramzade İsmail Hakkı 1915 yılında ihracat yasağından muaf tutularak Romanya'ya 300 çuval arpacık soğanı ihraç etmişti.⁷⁶⁶ Bunun yanı sıra, 1915-1916 yıllarında Bulgaristan'dan Osmanlı Ordusu için fasulye ve Rusçuk'taki Mayer & Aftalion Şirketi'nden kumaş ithal etmiş; kuru sebze karşılığında Romanya'ya iki bin kilo zeytin ihraç etmişti.⁷⁶⁷ 1917 yılında Harbiye Nezareti adına Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi'nden aldığı vagonlarla Almanya'dan altı yüz sandık kibrit ihraç etmiş; içinde çivi, şeker, kibrit, cam gibi maddelerin yer aldığı 45

⁷⁶³ BOA.MV./249-35/H-12-05-1336.

⁷⁶⁴ BOA.BEO. / 4711-353317/H-17-09-1340.

⁷⁶⁵ BOA. MV./216-137/H-01-12-1337.

⁷⁶⁶ BOA. MV./195-30/H-13-01-1333.

⁷⁶⁷ BOA.HR.SFR.04./ 646-29/ M-07-01-1916.

vagon malını Rusçuk'taki vekilleri aracılığı ile Dersaadet'te getirmişti. Ayrıca, 1917 ve 1918 yıllarında yapılan şeker ticaretinde de Bayramzade İsmail Hakkı'nın adı geçiyordu, ki o yıllardaki şeker ticareti savaş boyunca yapılan büyük vurgunlardan biri olarak hatırlanacaktı. İsmail Hakkı Paşa'nın İaşe Müdüriyet-i Umumisi Reisi olduğu dönem Rusçuk Şehbenderliği ile yaptığı yazışmalarda Bayramzade İsmail Hakkı'nın Avusturya'dan ithal edilmiş ve Rusçuk'ta bekleyen her biri 100 kiloluk 195 sandık şekerleri olduğu, bunları İmparatorluğa getirmek için 16 vagon tahsis edildiği ve Schenker Kumpanyası aracılığı ile nakledilecek şekerler için 14.575,5 lira nakliyat ücreti ödediği yazıyordu.⁷⁶⁸

Bu ticari faaliyetlerin yanı sıra Bayramzade İsmail Hakkı üç ayrı anonim şirket kurmuştu. Bunlardan 1917 yılında kurulan *Yerli Çimento Osmanlı Anonim Şirketi*, merkezi Dersaadet'te olarak Osmanlı İmparatorluğu dahilinde ileri tekniklerle işleyen (terakkiyat-ı fenniye ve sınıâyyeye muvafık) çimento fabrikaları tesis etmek amacıyla 50 sene müddet ve 60.000 lira sermaye ile kurulmuştu.⁷⁶⁹ Aynı yılda, *Yerli Mensucat Anonim Şirketi* aba, şayak ve emsali yün ve pamuk imal ve bunlara ilişkin sınai ve ticari teşebbüslerde bulunmak amacıyla 50 sene müddet ve 60.000 lira sermaye ile kurulmuştu.⁷⁷⁰ Bu şirketlerden üçüncüsü ise Sufizade Sudi Bey ile birlikte 1919 yılında 50 sene müddet ve 50.000 lira sermaye ile kurduğu *Osmanlı Tahlisiye ve Cerr ve Dalgıç Anonim Şirketi* idi.⁷⁷¹

Bu şirketlerin savaş ticaretinden edinilen sermayenin üretken bir sermaye içinde değerlendirilmesi amacıyla mı yoksa sermaye birikiminin gayrimeşru niteliğini örtmeye yarayan birer paravan şirket olarak mı kuruldukları belirsizdir. Bununla birlikte her iki koşulda da bize Birinci Dünya Savaşı boyunca oluşan sermaye birikiminin “meşru” ve “gayrimeşru” biçimleri arasındaki muğlaklığı ve sermayenin aslında tam da bu muğlaklık temelinde birikme olanağı bulduğunu gösterir. Bayramzade İsmail Hakkı bunun tipik bir örneğidir. Savaş boyunca artan vurgunculuk ve fiyat spekülasyonuna karşı savaş hükümetinin yayınladığı men-i ihtikar kararnamesi gereğince 25 Mayıs 1917 yılında Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat

⁷⁶⁸ BOA.HR.SFR.04../38 -3/M-06-01-1917.

⁷⁶⁹ BOA.İ.DUİT/121-4/H-26-09-1335.

⁷⁷⁰ BOA.İ.DUİT/121-17/H-25-11-1335.

⁷⁷¹ BOA.İ.DUİT/122-35/H-06-01-1337.

Paşa'nın başkanlığında Hüseyin Cahid Bey, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri Osman Bey ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkez üyelerinden Doktor Nazım ve Resuhi Beylerden oluşan *Men-i İhtikar Komisyonu*, vurgunculuk meselesini araştırmaya başladığı ilk günlerde Bayramzade İsmail Hakkı tarafından yapılan vurgunları fark etmişti. Hatta Men-i İhtikar komisyonu bu bilgiyi ifşa etmiş; Tasvir-i Efkâr'da İstanbul'daki kösele ve manifatura vurguncularının Bayramzade İsmail Hakkı ve Samuel Tiyyano adlı iki tüccar olduğu yazılmıştı. Tasvir-i Efkâr'daki yazıda bu tüccarların her kademi 28,5 kuruş kıymetinde olan 100.000 kadem murabba deriyi 29.000 liraya satın aldıkları sonra bunu muhtelif fiyatlarla bir ay içinde parça parça sattıkları, bu satış esnasında %70-80 derecesinde bir kar elde ettikleri, bu suretle de kösele fiyatının son zamanlarda olağanüstü artmasına neden olarak senevi temettü hesabıyla %700'ü aşkın bir sefahat temin ettikleri belirtiliyordu.⁷⁷² Bu yazıdan bir gün sonra ise bu bilgi Men-i İhtikar Komisyonu tarafından yalanlanarak kösele ve derinin elden ele alınıp satılmasına ve fiyatların artmasına Bayramzade İsmail Hakkı'nın sebep olmayıp, asıl ihtikarı Samuel Tiyyano adlı Musevi tüccarın tek başına yaptığı yazılmıştı. Tasvir-i Efkâr'ın ve Men-i İhtikar Komisyonu'nun Bayramzade İsmail Hakkı'yı aklama yoluna gitmesinde siyasi nüfuzu olan birtakım kişilerin aracılığının ve Bayramzade'nin Türk ve Müslüman bir tüccar olarak hükümetin milli iktisat politikasının bir temsilcisi olmasının etkili olduğu tahmin edilebilir. Nitekim daha sonrasında Bayramzade İsmail Hakkı, kamuoyunda Hilal-i Ahmer aşhanelerine yardım eden hayırsever zenginler arasında gösterilmiş; böylelikle gayrimeşru kazançlarını meşru kılma olanağı elde etmişti. Bayramzade İsmail Hakkı'nın mütareke döneminde mallarına el konması endişesiyle firar ettiği ve 1924'te hayatını kaybettiği anlaşıyordu.⁷⁷³ Bununla Birlikte Bayramzade İsmail Hakkı'nın adı da Manizade Hacı Hüseyin Sabri gibi 1923 yılı İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası kayıtları arasında ikinci sınıf tüccarlar arasında yer alıyordu.

Gerek Kemal Bey'in idare ettiği Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye yoluyla sermaye biriktiren Anadolu tüccarı, gerekse İsmail Hakkı Paşa'dan aldığı imtiyazlar yoluyla sermaye biriktiren İstanbul tüccarı sermayesini büyük ölçüde devlet ihalelerine ve

⁷⁷² "İhtikara Karşı Mücadele", *Tasvir-i Efkâr*, 29 Mayıs 1333.

⁷⁷³ Taylan Esin, *Osmanlı Savaşı*, a.g.e., s.440.

sevkiyat izinlerine borçluydu. Özellikle sevkiyat izni meselesi, daha önce ifade edildiği gibi Kemal Bey ile İsmail Hakkı Paşa arasındaki rekabetin temelinde yer aldığı görülmekteydi. Anadolu tüccarını temsil eden Kemal Bey'in Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'ye tahsis edilecek olan vagonların verilmeyip onun yerine İstanbul tüccarına verildiğinden dert yanması gibi İsmail Hakkı Paşa da kendisine vaat edilen vagonların verilmeyerek bunların Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi'ne tahsis edildiğinden şikayet ediyor, bu nedenle tüccar namına hariçten gelen malların taşınmadığından yakınıyordu.⁷⁷⁴ Ayrıca İsmail Hakkı Paşa, iaşe işlerini ilk devraldığı sırada Milli İthalat Kantariye Şirketi'nin Avusturya'dan getirdiği 2000 vagon şekerin kendisinin başında olduğu İaşe-i Umumiye Heyet-i Merkeziyesi'ne devredildiği ve Selanikli İhsan Namık adlı bir tüccarın Avusturya'dan satın aldığı 105 vagon şekerin de depoda beklediği bilgisini vermişti.⁷⁷⁵ Vagon, savaş ticaretinin tartışmasız en önemli gereksinimi idi. Savaş sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti Meclis-i Mebusan yargılamaları sırasında Emmanuel Karasu'nun böyle bir vesika için İsmail Hakkı Paşa'ya 50.000 lira ödediği belirtilmişti.⁷⁷⁶ Bu sadece İsmail Hakkı Paşa'nın yolsuzluk yoluyla zenginleşmesini değil, aynı zamanda tüccarların savaş ticareti yoluyla elde edilebilecek kârın büyüklüğünü ortaya çıkarır.

Sevkiyat izni meselesi tarihyazımında vagon vesikasına sahip devlet yetkililerinin bu vesikaları tüccarlara satması ile sınırlı olarak ele alınmış ve bu bakımdan büyük bir skandal ve yolsuzluk olarak değerlendirilmişti. Ahmet Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı anılarında bunu şöyle açıklıyordu:

“Ülke içi ticarete para kazanmanın başlıca yolu ise posta paketinden vagona kadar, mal yollama izinleriydi. İzinler için ödenen ücret vagon başına 1500 liradan 2500 liraya kadar değişiyordu. Genelde izni alan şahsın gönderecek malı yoktu. Hükümet ileri gelenleri tarafından bu izinler siyasi ya da kişisel dostlara risksiz ve sorunsuz bir miktar para kazandırma amacıyla veriliyor, bu izinlerin sevk edecek malı olan gerçek tüccarlara satılacağı anlayışından hareket ediliyordu. Bu, savaş süresince İttihat ve Terakki liderlerinin izlediği tipik bir politikaydı. İzinler için ödenen bu yüksek ücretlerin fiyatları yükseltmek için yeni

⁷⁷⁴ BOA.HR.SFR.04../38 -3/M-06-01-1917.

⁷⁷⁵ BOA. HR.SFR.04../38 -3/M-06-01-1917; 87. Belge.

⁷⁷⁶ Erol Şadi Erdinç, İttihat ve Terakki Yargılamaları, **a.g.e.** s. 347.

bir sebep ve mazeret teşkil edeceğini ve böylece hayatı giderek daha da güçleştireceğini düşünemediler. Ayrıca, bu izin sisteminin sevk edilen malların mahiyetinin denetimini de imkansız kıldığını göremediler. Nakliye araçlarının yetersizliği nedeniyle, her şeyden önce tüketim merkezlerine iâşe temini amaçlanıyordu. Ne var ki savaş tüccarlarının derdi bu değildi. Onlar en fazla karı getiren malları tercih ettiler”⁷⁷⁷

Ahmet Emin Yalman sevkiyat izinleri yoluyla sermaye birikimini yolsuzluk ve öngörüsüzlük olarak yorumlasa da savaş yoluyla pekişen devlet ve sermaye ilişkisi münferit bir vaka olmayıp, bu tür kavramlarla izah edilemeyecek kadar gayri kişisel ve genel bir hale bürünmüş ve devletin bütünlüklü karakterini meydana getirmişti.

Dahası bu ilişki Osmanlı İmparatorluğu ile sınırlı olmayıp savaştan veya savaş ticaretine katılan tüm ülkelerde açığa çıkan bir ilişkiydi. Daha spesifik bir düzeyde ise devlet, şüphesiz sermaye bloğu içindeki farklı eğilimlerin bir mücadele alanıydı. Dolayısıyla sevkiyat izni meselesinin özü, vagon vesikasına sahip devlet görevlilerinin şahsi çıkar peşinde koşmaları veya yanlış hesapları değil; sermayedar bloğunun farklı fraksiyonları arasındaki savaş kârları üzerine gelişen rekabet ve çıkar çatışmasıyla ilişkiliydi.

1917 yılının sonuna doğru sevkiyat izni ve vagon vesikası ticaretinin ayrı bir vurgunculuk meselesi haline gelmesi karşısında gelişen tepkilerle ilgili olsa gerek, Tasvir-i Efkâr’da hariçten mal ithal etmek için vagon vesikası alan tüccarların bir listesi yayınlanmıştı. Buna göre 20 Teşrinisani 1333 (1917) tarihinden itibaren Almanya’dan Memalik-i Osmaniye’ye getirilecek eşyanın birinci dört haftalık listesi:

Tablo 5.1. Almanya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Gönderilen Emtia, Emtia Sahipleri ve Tahsis Edilen Vagon Sayıları⁷⁷⁸

Eşya sahibinin adı	Eşyanın nev’i	Vagon miktarı
İsmail Fevzi Paşa ve Selahattin Fevzi bey	Gazete kağıdı	1
Ali Asgar Tebrizi	Mektup kağıdı	1
Mehmed Kehnemoni ve Şürekası	Yazı kağıdı	1
Selanik Bonmarşesi	Elektrik edevatı	1
Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi	Elektrik Edevat-ı muhtelifesi	1

⁷⁷⁷ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı’nda, **a.g.e.** s.160.

⁷⁷⁸“Tacırlarımızın Emtia Celbi İçin Aldıkları Vagonlar”, **Tasvir-i Efkâr**, 26 Teşrinisani 1333.

Estephan Şahinyan	Elektrik borusu takımları ve demir kaynak makinesi	1
David Kasari	Sülfat de magnezi	9
Ekrem Necib Bey	Ecza-i tıbbiye ve edevat-ı ispençariye	1
Hungarya Bank	Kibrit	1
Milli Kantariye Şirketi	Kahve	3
Kalis Kalayter	Pencere camı	1
Dehânizade ve Şürekası	Demir çivi	2

17 kanunuevvel 1333 tarihinden itibaren Almanya'dan Memalik-i Osmaniye'ye celb olunacak eşyanın ikinci dört haftalık listesi:

Eşya sahibinin adı	Eşyanın nev'i	Vagon miktarı
Ali Asgar Tebrizi	Mektup kağıdı	1
Mehmed Kehnemoni ve Şürekası	Defter ve yazı kağıdı	1
David Kasavi	Ecza-ı parşömen kağıdı	1
Selanik Bonmarchési	Mektup ve harita kroki kağıdı	1
Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi	Elektrik Edevatı	1
Hungarya bank	Iska tulumbas	1
	Tırpan ve edevatı, balta	2
Salomon Polikar ve Mahdumu	Naftalin	1
Raif Mehmed Ali ve Şürekası	Civid boya	1
Dehânizadeler ve Şürekası	Asit kaloriderin	1
Balcızade Mehmed Adil Bey	Kibrit	1
Milli Kantariye Şirketi	Kahve	3
Dehânizadeler ve Şürekası	Demir çivi	1
Mustafa ve Esad Simaiszade (?)	Ağaç çivi	1

20 Teşrinisani 1333 tarihinden itibaren Avusturya Macaristan'dan Memalik-i Osmaniye'ye celb olunacak eşyanın birinci dört haftalık listesi:

Eşya sahibinin adı	Eşyanın nev'i	Vagon miktarı
Milli Kantariye Şirketi	Paket kağıdı	1
Matbacılık ve Kâğıtçılık Anonim Şirketi	Kağıt	1
Hungarya Bank	Yazı kağıdı	1
Mehmed Sadık Efendi	Elektrik motoru	1
Ekrem Necib Bey	Ecza-ı tıbbiye	1
Hungarya Bank	Tırpan ve edevatı, balta	2
Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi	Elektrik edevat-ı muhtelifesi	1
Hungarya Bank	Matbah (mutfak) emaye takımı	1
Aris Efendi Sabun Fabrikası sahibi	soda	1
Mehmet Hüsnü Bey	Karaboya sülfat dö fer	1
Abdülhak Adil Bey	Kibrit	1
Balcızade Mehmet Adil Bey	Kibrit	1
Matbaacılık ve Kâğıtçılık Anonim Şirketi	Kibrit	1
İbrahim Osman Bey	Çimento	2
Singer Kumpanyası	Nişasta	1

17 kanunu evvel 333 tarihinden itibaren Avusturya Macaristan'dan celb olunacak eşyanın dört haftalık listesi

Eşya sahibinin adı	Eşyanın nev'i	Vagon miktarı
Milli Kantariye Şirketi	Paket kağıdı	1
İsak Acimyan	Yazı kağıdı	1
Hungarya Bank	Sigara kağıdı	1
	Yazı kağıdı	1
Singer Kumpanyası	Yazı kağıdı	1
Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi	Elektrik alat ve edevatı	2
İzmirli İsmail Salih Efendi	Kara boya sülfat dö fer ve süt usulleri	1
Balcıade Mehmet Adil Bey	Sülfat dö fer	2
Kuyumcubaşı Emin Bey	Süt kostik	1
Abdülhak Adil Bey	Kibrit	1
Macar Banka ve Ticaret Şirketi	Kibrit	1
Singer Kumpanyası	Nişasta	1
İbrahim Osman Bey	Çimento	2

İlhan Tekeli-Selim İlkin İsmail Hakkı Paşa ve Kara Kemal arasındaki çıkar çatışmasının gerisinde iki ayrı ideolojinin yer aldığını vurgularlar.⁷⁷⁹ Buna göre, temel karşıtlık, Maliye Nazırı Cavid Bey ile Emmanuel Karasu'nun serbest ticaret ilkelerini benimseyen programına karşı Kara Kemal'in iase politikalarının temelini oluşturan Kör Ali İhsan ve Muhittin Birgen'in mesleki temsil programı arasındadır. Erol Ülker ise bu fikirsel karşıtlığın temelinde iki ayrı sermaye birikimi programının yer aldığına işaret eder. Buna göre, savaş dönemi ekonomisi asıl olarak Cavid Bey ve İsmail Hakkı Paşa arasındaki, başka bir deyişle askeri ve mali çevreler arasındaki fiili işbirliğine dayanır.⁷⁸⁰ Bu işbirliği 1917 yılında İsmail Hakkı Paşa'nın iase işlerini devralmasıyla savaş ekonomisine egemen olmuş, savaş karlarının büyük ölçüde müttefik devletler sermayedarlarıyla işbirliği içinde olan İstanbul tüccarının elinde yoğunlaşmasını mümkün kılmıştır. Öte yandan Ülker'e göre Kara Kemal liderliğindeki İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin mesleki temsil ve korporatizme dayalı programı, esnaf örgütlenmesi, anonim şirketler ve iase politikaları etrafında edindiği politik ve ekonomik güç yoluyla iktidarda yer alan askeri-mali kompleks karşısında anti-liberal bir muhalefet programını temsil eder. Bu kesim, askeri ve mali çevreler arasındaki işbirliği sonrasında savaş ekonomisinden dışlanmıştı. Dolayısıyla Ülker, İsmail Hakkı

⁷⁷⁹ Tekeli, İlkin, (Kör) Ali İhsan, **a.g.e.**

⁷⁸⁰ Erol Ülker, "Osmanlı Savaş Ekonomisi Ve Bir Muhalefet Programı Olarak Temsil-i Meslekî: İmparatorluğun Son Yıllarında Sermaye-İktidar İlişkileri Üzerine Notlar", **Alternatif Politika**, Vol:12, No: 1, 2020, ss.260-280; ayrıca bkz. Erol Ülker, "Military Finance", **a.g.e.**

Paşa ile Kara Kemal arasındaki çatışmanın ekonomik bir çıkar çatışmasının ötesine geçen siyasallaşmış bir paylaşım mücadelesi olduğunu vurgular.⁷⁸¹

Bahsedilen ayrım, devletin aynı zamanda sermaye fraksiyonları arasındaki bir mücadele alanı olduğunu, bu mücadelenin iki ayrı siyasal program olarak vücut bulduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bununla birlikte bu ayrım, savaşın ekonomi politığının temel çelişkisine tekabül etmediği gibi devlet-sermaye arasındaki ilişkinin asıl formunu da oluşturmamaktadır. Savaşın ekonomi politığının temel çelişkisi, tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da mülksüzleştirilenin genelleştirilmesi yoluyla sermayenin bir azınlığın elinde birikmiş olmasıdır. Her iki sermaye fraksiyonu da, aralarındaki farklılıklara rağmen savaş ticaretinin önemli bir parçası olmuştur. Hem Kara Kemal'in yönetimi altındaki Milli Mahsulat Şirketi, hem de İsmail Hakkı Paşa'nın başında bulunduğu Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi, ister korporatist bir biçim altında ve yaygın bir birikim ağı yoluyla olsun, isterse doğrudan bireysel girişimcilere verilen ihracat imtiyazları yoluyla olsun, sermayenin yoğunlaşmasını mümkün kılmıştır. Bu bağlamda devlet, sadece sermaye fraksiyonları arasındaki ayrımın görünür olduğu alan değil; aynı zamanda bu farklı çıkarlar arasındaki dengenin kurulduğu, uzlaşının sağlandığı alandır. Örneğin, yukarıda dile getirdiğimiz Milli Mahsulat Şirketi ile Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi'ne verilen ihracat imtiyazı meselesi,⁷⁸² bir çatışmayı temsil ettiği kadar bir uzlaşmayı da ortaya çıkarır. Bir sonraki kısımda gösterileceği gibi, İtibar-ı Milli Bankası aracılığı ile sermaye birikimi sağlayanlar, daha ziyade İsmail Hakkı Paşa nüfuzu aracılığı ile askeri-mali çevrelere yakın duran kesimler olmasına rağmen; Milli Mahsulat Şirketi bu türlü bir kazancın tümüyle dışında kalmamıştır. Benzeri şekilde dış ticaret faaliyetlerinde imtiyazlı kılananlar arasında İsmail Hakkı Paşa'nın desteklediği bireysel girişimcilerin yanı sıra Kara Kemal'in yönettiği Eşya Anonim Şirketi de vardır.

⁷⁸¹ Erol Ülker, Sermaye-İktidar İlişkileri, **a.g.e.** s. 272.

⁷⁸² Meclis-i Vükela'nın Mayıs 1916'da Osmanlı İmparatorluğu dahilinde üretilmiş olan 3.5 milyon pamuğun 2 milyonunun Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi, 1.5 milyonu ise Anadolu Milli Mahsulat Anonim Şirketi tarafından orduların ihtiyacı için Almanya ve Avusturya'ya ihraç edilmesi kararı.

İkinci olarak, siyasal alanda açık hale gelen ayrımlara karşın sermaye biriktirme olanağına sahip olanların daha pragmatik ve yararçı bir tutum aldıkları göze çarpar. Örneğin Balcıade ailesi, hem milli iktisadın ilk önemli adımları olarak görülen milli şirketlere ve kooperatiflere güç vermiş, hem de 1917 yılından sonra İsmail Hakkı Paşa'nın dış ticaret imtiyazlarından faydalanmıştır. Öte yandan İsmail Hakkı Paşa aracılığıyla zenginleşenlerin başında gelen Bayramzade İsmail Hakkı, bizatihi mesleki temsil anlayışını savunan Tasvir-i Efkâr Gazetesi tarafından aklanmıştır. Dahası, mesleki temsilin ve korporatizmin güçlü savunucularından olan ve 1917 yılından sonra milli menfaatleri hesaba katmadan vurgunculukla zenginleşen harp zenginlerin karşı en güçlü muhalefeti temsil eden kişilerden biri olarak Yunus Nadi'nin İsmail Hakkı Paşa'nın İaşe Heyet-i Merkeziyesi'nin başına getirildiği gün bunu iaşe işlerindeki ikiliği ortadan kaldırması nedeniyle pek hayırlı bir gelişme olarak yorumlaması nasıl açıklanabilir? Tüm bunlar bize, devlet ve sermaye arasındaki ilişkinin asıl formunun spesifik görüş ayrılıklarını aşan genel bir ilkeye bağlı olduğunu gösterir. Bu nedenle asıl vurguyu bu genel ilkeye, yani o veya bu şekilde sermaye birikimi için gerekli koşulların oluşturulması üzerinde tutmak daha doğru olacaktır.

Bir sonraki bölümde savaş dönemi dış ticaretini ele alacağız. Dış ticaret imtiyazları, savaşın ekonomi politığının en temel unsurlarından biridir. Savaş dönemi dış ticareti, hem İmparatorluk dahilinde bir sermayenin birikmesinin koşulunu yaratmış, hem de bu sermayenin Almanya ve Avusturya sermayesine bağımlı gelişimini ortaya koymuştur. Dış ticaret imtiyazları ve kurulan ihracat heyetleri, yerli ve yabancı sermaye arasındaki ilişkinin birbirine karşıt, sıfır toplamlı bir ilişki olmayıp; bunların birbiriyle ilişkili olarak biriktiğini; böylece küresel ölçekte sermaye birikiminin eşitsiz-bileşik hareketini örgütlediğini gösterecektir.

5.3.1 Birinci Dünya Savaşı'nda Dış Ticaret İmtiyazları

Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'nin dış ticaret politikası, en genel anlamda müttefik devletler Almanya ve Avusturya-Macaristan sermayesi ile organik bir ilişki içinde İmparatorluktaki ilksel birikim koşullarını yaratmaya dayanmaktaydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, tüm milli iktisat propagandasına karşın dış ticarete özellikle uzmanlık ve teknoloji gerektiren büyük ölçekli yatırımların

gerçekleştirilmesinde yabancı sermayeye imtiyaz tanınması gerektiği fikrindeydi. Bununla ilişkili olarak Cavid Bey'in, kendisiyle Alman sermayesine verilecek imtiyazlar hakkında görüşmeye gelen Alman yetkili Guinner'e söylediği sözler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dış ticaret ve yabancı sermaye imtiyazlarıyla ilgili politikasını özetliyordu:

“Teşkil edilecek bilumum şirketlerde ekseriyetin Osmanlılara ait olması fikrinde olmadığımızı, küçük ve mutavassıt şirketler için bu siyaseti takip edeceğimizi, fakat bilhassa ecnebi memleketlerde tahvilat ihracını istilzam edecek pek büyük işler hakkında meclis-i idare ekseriyetinin ve sermaye ekseriyetinin ecnebilere ait olması lazım geleceğini takdir ettiğimizi, Osmanlı-Alman-Avusturya grubu teşekkül etmekle beraber umum işlerin bu gruptan geçmeyeceğini, Avusturya'nın ihtisası olan bir işin yalnız Avusturya ile Almanya'nın ihtisası olan bir işin Almanya ile yapılacağını söyledim.”⁷⁸³

Cavid Bey'in bu sözlerinin savaş hükümetinin genel politikasının tercümesi olduğunu görebilmek için madenlerin imtiyazı meselesine bakmak yeterlidir. Madenlerin işletilerek gerek sanayide hammadde gerekse olarak değerlendirilmesi ileri kapitalist ülke sermayedarları için çok daha önce hayata geçirilmiş olduğundan bu ülkeler Osmanlı İmparatorluğu'nun aksine maden arama teknolojisine ve uzman kadrosuna sahipti. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu yönetici eliti madenlerin yabancı sermaye imtiyazına verilmesini doğal bir zorunluluk olarak görüyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce madenlerin imtiyazı İngiliz ve Fransız tüccar ve şirketlere verilmiş; bakır madeni Osmanlı Bankası aracılığı ile piyasa fiyatının altından satın alınarak İngiltere ve Fransa'ya ihraç edilmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında kapitülasyonların kaldırılması ve İmparatorlukta milliyetçiliğin yaygınlaşması maden işletmesinin yabancı sermayeye bağımlılığını azaltmamıştı. Sadece eskiden İngiltere ve Fransa şirketlerine verilen imtiyazlar, Almanya ve Avusturya şirketlerine verilmiş hale gelmişti.

Alman şirketleri, Birinci Dünya Savaşı öncesinden başlayarak madenlerin imtiyazına talip olmuş; hatta bir kısım madenlerin imtiyazını da fiilen üstlenmişti.

---

⁷⁸³ Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi III. Cilt**, haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2015, s.428

Buna ilişkin olarak 25 Nisan 1915 tarihinde Evkaf Nezareti'nden Dördüncü Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya gönderilen bir telgraf, Almanların Bağdat Demiryolu üzerindeki kömür madenlerini kendilerine mal etmeye teşebbüs ettiklerini ve bu suretle “*alem-i İslam'ın yegane hattı*” Hicaz Demiryolunu beyninden vurma emelinde olduklarını; yerel yetkililerin de Bağdat Demiryoluna birtakım iktisadi imtiyazlar temine etme hususunda kimi teşebbüslerde bulunduklarını ileri sürmüştü.⁷⁸⁴ Bunun yanı sıra, 1882'de Fransız sermayesi ile kurulan ve Balıkesir bölgesindeki simli kurşun, linyit kömürü ve manganez madenlerinin imtiyazına sahip olan *Balya Karaaydın Şirketi* de savaşın başlamasını takiben fiilen Almanya'nın kontrolüne geçmiş; madenlerde çok sayıda İtalyan ve Romanya uyruklu savaş esiri çalıştırılmıştı.⁷⁸⁵ Savaş sırasında Prusya Harbiye Nezareti Balya Karaaydın Şirketi ile sözleşme yapacak; sözleşme gereği şirket tarafından çıkarılan aylık 1200 ton kurşunun 240 tonunu; 1200 tondan fazla çıkarıldığı koşulda ise 300 tonunu üretim fiyatıyla Prusya Harbiye Nezareti'ne satacaktı.⁷⁸⁶

Bunların yanı sıra Alman şirketlerinin Ergani bakır madenine özel bir önem atfettiği görülüyordu. Türkiye'nin en zengin ve saf bakır madenine sahip olan Ergani bakır madeni, henüz savaşın başında Fransa ve Almanya arasında bir müzakere konusu olmuştu. 1913 yılında Almanya, Ergani bakır madeni imtiyazının kendisine verilmesi karşılığında Fransa'nın inşa etmeyi hedeflediği Harput-Ergani-Van-Bitlis demiryolunun Ergani'den geçmesine onay vereceğini belirtmişti. Cavid Bey'in anılarından da anladığımız üzere, Alman yetkililer gerek Ereğli kömür madenleri gerekse Ergani bakır madenleri imtiyazı ile ilgili Cavid Bey'le müzakerelere başlamışlardı. Öyle ki Alman devlet yetkilileri, Ereğli kömür madeni işletme amacıyla kurulması planlanan şirketin hisseleri için Avusturya Macaristan ile rekabete girerek sözleşme üzerinde bu şirketlerinin hisselerini eksik göstermişti.⁷⁸⁷ 1916 yılında Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki kimi madenlerin imtiyazını alan Alman şirket ve tüccarlara rastlanıyordu. Örneğin, Alman *Krupp Şirketi*, halihazırda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kimi madenlerin işletilmesi için çabalara başlamıştı. Senede iki

⁷⁸⁴ BOA.DH.ŞFR./52-130/H-11-06-1333.

⁷⁸⁵ Arşiv belgelerinde Balya Karaaydın Şirketi'ne bağlı madenlerde çalışan İtalyan esir işçi sayısının 500 olduğu belirtilmektedir. BOA.HR.SYS./2228-60/M-19-01-1918.

⁷⁸⁶ BOA.MV./205-45/H-06-03-1335.

⁷⁸⁷ Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi, a.g.e.

bin ton krom madeni çıkarmak üzere Hüdavendigâr Vilayetine bağlı Mirandağ'ında üç kıta krom madeninin imtiyazını 10 seneliğine almış;⁷⁸⁸ Kütahya'da demiryolu civarından arazi satın alarak fabrikasında kullanmak üzere Kütahya krom madenlerini de Almanya'ya nakletmişti.⁷⁸⁹ Krupp Şirketi'nin yanı sıra İzmir'de yaşayan Alman maden tüccarlarından *Franz Kopez*, Akhisar kazasındaki simli kurşun ile karışık bakır ve zımpara madenlerinin işletme ruhsatını almış, Almanya ve Avusturya Macaristan'a zımpara madeni ihraç etmeye başlamıştı.⁷⁹⁰ 1916 ve 1917 yıllarında Franz Kopez tarafından bu bölgeden Almanya ve Avusturya'ya 1.500.000 kilo zımpara madeni ihraç edilmişti.⁷⁹¹

1917 yılında Ergani bakır madenleri imtiyazının Almanya şirketlerine verilmesi yeniden gündeme gelmiş ve Almanya Hazine Bakanı Karl Helfferich, imtiyaz için Cavid Bey ile görüşmelere başlamıştı. Cavid Bey'in ifadesine göre Almanya Ergani havzasında maden araştırma ve çıkarma çalışmaları için bütçesinden 300-400.000 frank ayırmıştı.⁷⁹² Bununla ilişkili olarak Krupp fabrikasının mühendislerinden oluşan bir heyet Ergani'ye maden araştırmaları için gönderilmişti. Heyetin raporuna göre Ergani bakır madeni, 50.000 altın değerinde maden kapasitesine sahipti.⁷⁹³

Osmanlı Devleti, Cavid Bey'in karşı çıkmasına rağmen Ergani bakır imtiyazını “birtakım siyasi sebepler ve zorunluluklar” nedeniyle o sırada kurulmuş olan İtibar-ı Milli Bankası'na vermişti.⁷⁹⁴ İtibar-ı Milli Bankası yöneticisi Victor Weil ile yapılan anlaşmaya göre, Ergani Bakır Madeni'nin 25 km'lik bölümü 30 sene müddetle İtibar-ı Milli Bankası'na kiralanacak, banka dört ay içinde madeni işletmek üzere bir anonim şirket kurarak haklarını şirkete devredecekti. Kurulacak şirket altı ay içinde üretimi artıracak olan makineleri tedarik ederek, en geç iki sene sonunda bakır üretimine başlayacaktı. Şirketin yılda en az 2500 ton saf bakır üretmesi; elde edilen gelirin

⁷⁸⁸ BOA.MV./199-160/H-07-02-1334.

⁷⁸⁹ BOA.DH.İ.UM/26-7/H26-06-1335.; BOA. DH.İ.UM.EK./22-29/H-20-12-1334.

⁷⁹⁰ BOA.ŞD./1258-12/H-26-01-1336.

⁷⁹¹ BOA. BEO./4406-330415/H-25-05-1334; BOA. BEO./4459-334363/H-14-05-1335

⁷⁹² BOA.BEO/4481-336020/H-29-10-1335.

⁷⁹³ Ersoy Zengin, “Ergani Bakır Maden-i Humâyunu (1900-1918)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Vol: 22, No: 2, 2018, s. 952.

⁷⁹⁴ BOA.BEO/4481-336020/H-29-10-1335.

hükümetle şirket arasında paylaşılması gerekiyordu.⁷⁹⁵ Cavid Bey'e göre bu karar, Almanların İstanbul'da yürüttüğü muzır siyaset nedeniyle alınmıştı. Yoksa Osmanlı'daki nasyonalizmin Almanya açısından korkulacak bir tarafı yoktu. Cavid Bey Ergani bakır imtiyazının Almanya'ya verilmeyerek bununla ilgili yaklaşımını anılarında şöyle anlatmaktadır:

“bu meselenin Almanlarla müzakere edilmiş olduğunu, kendilerine karşı bir taahhüdümüz yoksa da bunu Almanlara vermek arzusunu izhâr eylemiş olduğumuzu ve Almanların da bunda bir hak iddia edeceklerini, bu iş kârlı bir iş olduğu için Almanlara vermek istediğimi, biz burada Almanlara para kazandırmayacak olursak ba'de-l-harb onları bize raptetmek imkanı olmayacağını harpten sonra Almanya'nın burada ancak menâfi-i iktisadiye ümit edeceğini, bu kapıyı da kendilerine kapatmak muvafık olamayacağını, Ergani madeninin senevi temin edeceği yüz bin lira kârın Almanya'ya olan borcumuzun beş altı milyon faizi yanında kaale alınamayacağını... imtiyazı Alman ve Osmanlı sermayesinden müteşekkil bir şirkete vermek en münasip yol olacağını söyledimse de daima olduğu gibi bu defa da bu sözler bir faide vermedi... Nihayet Ergani imtiyazının Milli Banka'ya tamamen milli şirket halinde idare edilmek üzere verilmesi takarrür etti. Fakat harpten sonra işe başlayacak! Bugün mevcut olmayan bir şeyin imtiyazını verdiler”⁷⁹⁶

Alınan bu kararın, madenlerin millileştirilmesi anlamına gelmediği kısa zamanda anlaşıldı. Nitekim Ergani madenleri ile ilgili karar bir süre sonra ana şirketin İtibar-ı Milli Bankası'nın kurduğu şirket olarak kalması kaydıyla bir ortaklığa dönüşmüştü. Yeni uzlaşmaya göre, madenin işletilmesine yönelik yabancı yatırımların %70'i Almanya %30'u Avusturya-Macaristan kaynaklı olacaktı. Sonuç olarak, Ergani madeninden 1917-1918 yıllarında Almanya'ya gönderilmek üzere toplam 17.000.000 kilo bakır çıkarıldı.

Madenler, savaş sanayinin en önemli hammadde kaynağıydı. Başta bakır olmak üzere krom, borasit, kurşun, kükürt, mangan ve zımpara madenleri silah ve mühimmat imalinde kullanılması bakımından savaş üretiminin en temel

⁷⁹⁵ A.g.e. s. 953.

⁷⁹⁶ Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi, a.g.e. s. 387.

ihtiyaçlarındandı. Osmanlı İmparatorluğu, müttefik devletlerle yaptığı anlaşma gereği bu devletlere mühimmat hammaddesi ihraç ediyor ve karşılığında silah ve mühimmat satın alıyordu. Örneğin, Almanya'nın en büyük savaş fabrikasına sahip olan Krupp Şirketi ile Avusturyalı *Schenker* Şirketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun mühimmat sipariş ettiği fabrikaların başında geliyordu. Cavid Bey'in anılarından anladığımız kadarıyla Almanya'nın verdiği borçlara karşılık, Osmanlı İmparatorluğu silah ve mühimmat alışverişini daha ziyade Alman şirketleri ile yapmaya mecbur kalıyordu.

Maden yatakları, savaşın başlamasıyla birlikte ordunun çeşitli ihtiyaçlarını üretmek için kurulan İmalat-ı Harbiye fabrikalarında kullanılmak üzere Osmanlı Ordusu'nun kontrolü altına alınmış; bu fabrikaların ihtiyacından arta kalan madenler de müttefik devletler orduları ve fabrikaları için Almanya ve Avusturya-Macaristan şirketlerine ihraç edilmişti. Örneğin, Almanya'ya 1916 yılında İmalat-ı Harbiye'deki lüzumundan fazla 10 ton bakır, 1200-1500 ton pirinç 30-60 ton piyade mermi gömleği ihraç edildiği görülmüyordu.⁷⁹⁷ Bundan bir yıl sonra da Prusya Harbiye Nezareti Alman Harp Maden Şirketi Dersaadet Şubesi tarafından, Harbiye Nezareti Levazım-ı İbtidaiye Şubesi'nden satın alınan 250 ton pirinç ile 50 ton tunç ihraç edilmişti.⁷⁹⁸ Benzeri şekilde, savaş sanayi için gerekli olan hammaddelerden biri olan kükürt ve kükürt cevheri rezervinden imalat-ı harbiye fabrikalarının sekiz aylık ihtiyacı ayrılıp geri kalanının Almanya'ya ihraç edilmesine karar verildi.⁷⁹⁹

Almanya ve Avusturya Ordusu'nun ihtiyacı için Osmanlı İmparatorluğu'ndan Almanya'ya maden ihraç eden kimi belirli tüccar ve şirketler vardı. Örneğin, 1916 yılında Ergani bakır madeninden çıkarılan 1.300.000 kilo ham bakır, tonu 109 Osmanlı altını karşılığında Frankfurt'ta bulunan *Berz und Heimer Şirketi*'ne satılmış,⁸⁰⁰ 240.000 kilo bakır da Avusturya menşeli *Schenker* şirketi aracılığıyla Avusturya Macaristan'a ihraç edilmişti.⁸⁰¹ Viyana'daki Pretzschner&Fritzsching Şirketi, harp mühimmat imalinde kullanılmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndan Viyana'ya 4 fiç 4 grafit ihraç

⁷⁹⁷ BOA.BEO./4431-332318/H-24-11-1334.

⁷⁹⁸ BOA.MV./209-27/H-03-11-1335.

⁷⁹⁹ BOA.MV./203-21/H-05-11-1334.

⁸⁰⁰ *Berz und Heimer* Şirketi, ayrıca Kocaeli Derince'den 500.000 kilo krom satın almıştı. BOA.MV.196-128/H-09-04-1333.

⁸⁰¹ BOA.BEO/4346-325893/H-11-05-1333.

etmişti.⁸⁰² Maden ihracatçısı bireysel girişimciler içinden arşiv belgelerinde en dikkat çekici figürlerden biri, tüccar ve armatör *Max Bachmann*'dı. 1915 yılındaki bir belgeye göre, Almanya Ordusu, ordunun ihtiyacı için gerekli olan hammaddelerin alım satım işleriyle uğraşmak üzere Max Bachmann'ı görevlendirmişti; Max Bachmann bu amaçla 1915 yılında 100.000 ton eski bakır ile 3000 balya kuzu ve oğlak derisini Osmanlı İmparatorluğu'ndan Almanya'ya ihraç etmişti.⁸⁰³ Max Bachmann dışında arşivde Alman ordusu ihtiyacı için *Mösyö Lundegard*'ın 60.000 kilo; *Mösyö Kuri*'nin de 40.000 kilo hurda bakır ihraç ettiği bilgisi yer alıyordu.⁸⁰⁴ Ayrıca, 1916 yılında 2 milyon mark sermaye ile Bremen'de Almanya ve Avusturya-Macaristan Satın Alma Şirketi (*Deutsche Orientalische Gesellschaft*) adında bir şirket kurulmuş, bu şirket İstanbul ve Sofya'da birer şube açarak Avusturya ve Almanya devletlerini temsilen Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan'la yapılacak ihracat işlerini büyük ölçüde tek merkezden yürütmeye başlamıştı. Bu şirketin kuruluşundan sonra Almanya ve Avusturya Macaristan orduları için gerekli hammaddenin Osmanlı İmparatorluğu'ndan satın alma işlemleri için şirketin İstanbul şubesi yöneticisi *Mösyö Brauer* görevlendirilmişti.

Silah ve mühimmat hammaddesi olarak kullanılan bir başka maden de manganezd. *Prusya Manganez Şirketi* tarafından 1915 yılında Ereğli'de bulunan Kepez ve Yörük mevkilerinden 2.000.000 kilo; 1917-1918 yıllarında Fırımlar, Armudlu, Uşak, Bahçesultan, Malkacık, Lapseki ve Geyve'den toplam 1.435.000 kilo manganez, top ve mermi imalatı için Prusya Manganez Şirketi tarafından Almanya'ya ihraç edilmişti.⁸⁰⁵ Buna ek olarak, Ereğli'de bulunan manganez ocaklarından çıkartılan 5.000.000 kilo manganez de Almanya'ya ihraç edilmek üzere Almanya ve Avusturya-Macaristan Satın Alma Şirketi tarafından satın alınmıştı.⁸⁰⁶

Madenlerin hammadde olarak değerini anlayan Osmanlı yönetici sınıfının, maden ihracatını artırmak için kimi teşebbüslerde bulunduğu anlaşılıyordu. Örneğin, 1915 yılında İzmir'de maden kömürü mevcut olduğu hususunda, Başkumandanlıkça

⁸⁰² BOA.BEO./4348-326067/H-23-05-1333.

⁸⁰³ BOA. BEO./4347-326016/ H-20-05-1333; BOA.BEO/4353-326475/ H-21-06-1333.

⁸⁰⁴ BOA.MV./197-18/H-02-05-1333.

⁸⁰⁵ BOA.BEO./ 4475-335604/H-06-09-1335; BOA.MV./205-37/ H-02-03-1335; BOA.BEO./4501-337508/H-11-04-1336.

⁸⁰⁶ BOA.BEO./4480-335930/H-19-10-1335.

istihbaratta bulunulduğundan bahisle gerekli tahkikatın yapılarak kömürün dışarıya ihracının temini hakkında Muhaberat-ı Umumiye dairesinden Aydın Vilayeti'ne bir telgraf çekilmişti.⁸⁰⁷ İkinci olarak, Biga Kazası dahilinde Aydore kariyesi civarında ihale devresine girmiş olan manganez madeninin değerinin tespiti için Avrupa'ya numune olarak 2000 ton cevher ihracı için maden müteahhitleri Ömer Lütü ve Mehmed Nuri Efendi'lere ruhsat verilmişti.⁸⁰⁸ Savaş fabrikalarının şiddetle ihtiyaç duyduğu madenlerden biri olan boraks madeni için Meclis-i Vükela, Osmanlı İmparatorluğu dahilinde mevcut boraks madenlerinin imtiyazını belli bir şirkete ihalesi yoluyla gerek harp süresince gerek harpten sonra Almanya şirketleri tarafından işletilmesine karar vermiş;⁸⁰⁹ bu sırada Avusturya'nın Prag şehrinde bulunan fabrikalarda boraks imal etmek için de 400.000 kilo borasit cevheri Avusturya'ya ihraç edilmişti.⁸¹⁰ Bunların yanı sıra, bu dönemde Emval-i Metruke kategorisinde yer alan madenlerin de Almanya'ya ihraç edildiği anlaşıyordu. Mesela, Adana'dan tehcir edilen Rumlara ait olan 1.100.000 kilo krom madeni cevheri ise Adana'daki satın alma memurlarından Schröder ve Weber'e fiyatı takdir ettirilerek iki parti olarak Prusya Harbiye Nezareti'ne satılmıştı.⁸¹¹ Bakır ihracı savaş dönemi dış ticaretinde o kadar önemli bir yer tutuyordu ki Suriye'deki tüm bakır tencerelere Almanya'ya mühimmat üretimi için ihraç etmek için el konulmuş, bu husus, İttihat ve Terakki Cemiyeti yargılama sürecinde açığa çıkmıştı.⁸¹²

Madenlerin ihracı, salt yabancı sermayenin İmparatorluk kaynaklarını sömürmesi anlamına gelmiyordu. Bunun yanı sıra, İmparatorluk dahilinde ilk birikimin koşullarını da geliştirmişti. Bu, hem yerli tüccar ve girişimcilere sermaye birikimi olanağı sağlamasından hem de madenlerin ihracı mukabilinde kapitalist üretimi artırmaya dönük makinelerin ihraç edilmesinden çıkarsanabilirdi.

Savaşın ihtiyaçları için yapılan hammadde ticareti, sadece yabancı sermayedarlara değil Osmanlı tüccar ve sermayedarlarına da ihracat alanı açmıştı. Bu tüccarlar önemli ölçüde bir kısım madenlerin imtiyazına sahip olan gayrimüslim

⁸⁰⁷ BOA.DH.ŞFR./53-227/H-20-07-1333.

⁸⁰⁸ BOA.BEO./4466-334923/H-03-07-1335.

⁸⁰⁹ BOA.MV./201-90/H-30-06-1334.

⁸¹⁰ BOA.BEO./4407-330485/03-06-1334.

⁸¹¹ BOA.MV.205-120/H-04-04-1335.

⁸¹² Erol Şadi Erdinç, İttihat ve Terakki Yargılamaları, **a.g.e.** s. 161.

nüfustan oluşmaktaydı. *Albert Tarika* ve *Albert Yaşova* savaş sırasında Osmanlı uyruklu olup maden ihracatı işinde bulunan tüccarların başında geliyordu. Aydın Vilayeti, Tire kazası, Halkapınar Çiftliği zımpara madenlerinin işletme ruhsatı *Albert Yaşova*'da; Muğla ve Milas'takilerin ise imtiyazı ise *Albert Tarika*'da bulunuyordu. Savaş sırasında *Albet Tarika* Almanya ve Avusturya'ya 500.000 kilo zımpara madeni cevheri; *Albert Yaşova* da Almanya'ya 200.000 kilo zımpara madeni cevheri ihraç etmişti. Bu kişilerin yanı sıra, İstanbul tüccarlarından *Kapril Gazarosyan* ile *Edhem Efendi* de Almanya'ya 100.000 kilo krom cevheri ihraç etmiş; *Ali Haydar Bey* adlı bir başka tüccar da Avusturya vatandaşı *Kezzapçioğlu Isak Levi* ile birlikte Avusturya Ordusunun mühimmat ihtiyacı için 100.000 kilo hurda bakır ihraç etmişlerdi. Maden ihraç eden tüccarlardan biri de İzmirli Musevi tüccar *İsaac J. Danon Efendi* idi. Avusturya Macaristan hükümeti ile sözleşme imzalayarak 25 vagon eski ve yeni bakır ihraç etmek için Osmanlı hükümetinden ihracat vesikası talebinde bulunmuştu. İstanbul tüccarlarından *Rafael Kohen* de Şark Demiryolu Şirketi'nden aldığı 197.100 kilo hurda madeni Sofya'ya ihraç etmişti. Madenlerin dış ticaretteki payının büyüklüğü, kimi Müslüman-Türk tüccarı da bu alanda ileriye dönük yatırımlar planlamaya ittiği fark ediliyordu. Nitekim savaş sırasında Manizade Hüseyin'in yanı sıra *Yazıcızade Fuad* ve *İsmail Hakkı Bey*'ler de Zonguldak Kozlu maden ocağı hisseleri ile Kastamonu vilayetindeki simli kurşun, bakır ve çinko madenlerinin imtiyazını almışlardı.⁸¹³ Ayrıca tüccarlardan *Konya'da Teshilat Şirketi Umum Müdürü Süleyman Sırrı*, *Hacı Enver Timurzade*, , *Çeçen Osman Efendi*, *Battalbaşızade Mehmed Tahir Efendi*, *Haydar Rifat Bey*, maden imtiyazı almak ve her nevi eşya ihraç ve ithal etmek üzere merkezi Konya ve Beyşehir'de olmak üzere 20 sene müddet ve 100.000 lira sermaye ile *İnkişaf-ı Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi* adında bir şirket kurmuşlardı.⁸¹⁴

Madenler, sadece doğrudan savaş sanayi için gerekli hammaddeler değil, aynı zamanda ileri teknoloji makinelerin de hammaddesi olarak kullanılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde madenleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan sipariş etmiş olduğu makinelerin imalatında kullanılmak için veya ihtiyaç duyduğu ileri

⁸¹³ BOA.BEO./4348-326069/H-25-05-1333; BOA.BEO/4518-338844/H-26-08-1336.

⁸¹⁴ BOA.ŞD./1263-42/H-14-11-1336.

teknoloji mamul mallara karşılık olarak da ihraç ediyordu. Özellikle savaş döneminde -Yunus Nadi'nin deyimiyle- paranın bol olduğu buna karşın metanın kıt olduğu; dolayısıyla metanın para karşısında değerlendirildiği koşullarda, dış ticarete metanın meta ile mübadele edilmesi daha önemli hale gelmişti.

Meta mübadelesine dayalı alışverişin esas aktörlerinden biri Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi idi. İdare, 1916'da Almanya'daki *Henschel* Fabrikası'na sipariş edilen 20 lokomotif makinesi karşılığında *Kriegs-Metall Aktien-gesellschaft* şirketi aracılığı ile Almanya'ya 172.000 kilo hurda bakır ihraç etmişti⁸¹⁵ 1917 yılında da lokomotif karşılığında aynı şirket aracılığı ile 150.000 kilo bakır ihraç edecekti.⁸¹⁶Yine 1917 yılında Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi Hicaz Şubesi için *Hisch Kupfer und Messing(werk)* ve *Haggemann Aktien-gesellschaft* fabrikalarına bakır boru siparişi verilmiş ve buna mukabil bakır, *Kriegs-Metall Aktien-gesellschaft* şirketi vasıtasıyla Almanya'ya ihraç edilmişti.⁸¹⁷

İşlenmiş bakır, aynı zamanda demiryollarının hareket motorlarının bir gereksinim olduğundan savaş sırasında işlenmiş bakıra karşılık hurda bakır da ihraç edilmişti. Anadolu, Şark ve Kasaba Demiryolları Şirketleri ve İzmir tren yolu için Almanya'dan mamul bakır sipariş edilerek karşılığında yaklaşık 70.000 kilo hurda bakır ihraç edilmişti⁸¹⁸ Demiryolu şirketleri, Almanya'nın yanı sıra Avusturya ile de meta alışverişinde bulunmaktaydı. 1917 yılında *H. Dj. Blumenthal Brothers* Şirketi'nin Viyana'dan getireceği bakır motor mukabilinde 35 kilo bakır gönderilmişti.⁸¹⁹ 1916 ve 1918 yıllarında da Şark demiryolları şirketi tarafından Budapeşte Demir Sanayi Fabrikalarına ağır eşya lokomotifleri sipariş edilmiş ve bunların karşılığında yaklaşık 22.000 kilo maden ihraç edilmişti.⁸²⁰

Demiryolu Şirketlerinden başka fabrika, ziraat, matbaa, şirket ve mesleki eğitim okullarında kullanılacak teknoloji yoğun makineler, aletler ve ihtiyaçlar için de maden ihraç etme yoluna gidilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden tespit

⁸¹⁵ BOA.MV./203-10/H-24-10-1334.

⁸¹⁶ BOA.BEO./4452-333863/H-05-04-1335.

⁸¹⁷ BOA.BEO./4442-333110/H-04-02-1335.

⁸¹⁸ BOA.BEO./4465-334854/H-27-06-1335; BOA.DH.İ.UM.EK./26-37/H-06-03-1335.

⁸¹⁹ BOA. DH.İ.UM. EK./26-140/H-06-03-1335.

⁸²⁰ BOA.DH.İ.UM/20-8/H-10-04-1334; BOA.MV./212-107/H-19-10-1336.

edebildiğimiz kadarıyla savaş sırasında makine karşılığı maden ihracından faydalanan kurum ve kişiler şunlardan oluşuyordu:

Tablo 5.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Boyunca Maden İthalat ve İhracatında Bulunan Şirket ve Kurumlar⁸²¹

İthal Eden Kurum	İthal Edilen Ürün	İthal Edilen Ülke/Şirket	İhraç edilen madde
Beykoz Fabrikası ve Unkapanı Değirmeni	1 adet dinamo ve kablo	Avusturya/ <i>Ganz Elektrik Şirketi</i>	1500 kilo bakır 1200 kilo kurşun
Askeri Mensucat Fabrikaları	Bakır aksamı	Avusturya <i>Jozsef's Erin (?) Şirketi</i>	17.800 kilo bakır
Dördüncü ordu bölgesinde kurulacak çuha ve kundura fabrikaları	Tüm makine, alet ve edevat	Avusturya ve Almanya	9.400 kilo bakır ve 5.000 kilo pamuk
Şam Mensucat Fabrikası	Motor aksamı	Avusturya	120 kilo bakır
Terakki-i Sanayi Türk Anonim Şirketi fabrikası	Motor	Almanya/ <i>Siemens Şirketi</i>	400 kilo bakır
Osmanlı Seyr-ü Sefain İdaresi Fabrikası	Bakır boru, bazı alet ve edevat	Viyana/ <i>Siemens Şirketi</i>	5800 kilo bakır 120 kilo pamuk
Tersane-i Amire fabrikaları	Tezgah imali için bakır	Almanya	24.000 kilo bakır
Galata'da kuru pil fabrikası sahibi <i>Vafiyadis</i>	Motor	Avusturya	120 kilo bakır
Donanma-yı Hümayun ve Tersane-i Amire	Elektrik	Almanya	600 kilo hurda bakır
Donanma-yı Humayun	1.000.000 kilo bakır	Romanya/ <i>Ryze Şirketi</i>	50.000 kilo kurşun
Posta Telefon ve Telgraf Nezareti	Telefona ait bazı eşya	Budapeşte	1000 kilo hurda bakır
Dersaadet Osmanlı Anonim Tramvay Elektrik ve Tünel ve İstanbul Gaz Şirketleri	Bakır, kalay	Avusturya	20.000 kilo eski bakır
Ziraat Bankası	250.000 kilo göztaş 150.000 kilo kibrit	Almanya	40.000 kilo yeni bakır 40.000 kilo eski bakır
Halkalı Ziraat Mektebi	Elektrik motoru	Berlin/ <i>Paul Funke Şirketi</i>	700 kilo hurda bakır
Edirne Sanayi Mektebi	Elektrik	Viyana/ <i>Siemens Fabrikası</i>	2.000 kilo bakır
Edirne Sanayi Mektebi	Alat-ı fenniye	Almanya	2.560 kilo bakır
Mekteb-i Sultani ve Dârülmualliminler	Fizik aleti	Almanya	90 kilo pirinç 12 kilo bakır
Matba-i Amire	Makine	Almanya/ <i>Siemens Şirketi</i>	6.000 kilo bakır
Matbaa-i Bahriye	Elektrik motoru	Viyana/ <i>Siemens Fabrikası</i>	280 kilo bakır
Donanma Cemiyeti	Elektrik motoru	Almanya	110 kilo bakır 8 kilo pamuk

⁸²¹ Listede belirtilen şirket, kurum ve kişilerin bilgilerini belirten belgeler sırayla: **BOA.BEO/4479-335871/H-13-10-1335.**; **BOA.DH.UM.EK./37-81/H-07-11-1335.**; **BOA. DH.İ.UM. EK./41-10/H-17-01-1336.**; **BOA.BEO/4501-337561/H-18-04-1336.**; **BOA.BEO/ 4494-337021/H-21-02-1336.**; **MV.212-88/H-05-10-1336.**; **BOA.BEO/4494-337019/H-21-02-1336.**; **BOA.BEO./4482-336119/H-11-11-1335.**; **BOA.BEO./4469-335156/H-22-07-1335.**; **BOA.DH.İ.UM.EK./23-112/H-19-01-1335.**; **BOA.BEO/4425-331847/H-11-10-1334.**; **BOA.BEO/4451-333810/H-01-04-1335.**; **BOA.BEO/4463-334665/H-13-06-1335.**; **BOA.BEO/4458-334325/H-12-05-1335.**; **BOA.MV./208-2/H-10-07-1335.**; **BOA.BEO44-51-333811/H-01-04-1335.**; **BOA.BEO/4464-334794/H-24-06-1335.**; **BOA.BEO/4435-332554/H-21-12-1334.**; **BOA.BEO/4464-334735/H-20-06-1335.**; **BOA.BEO./4461-334565/H-06-06-1335.**; **BOA.BEO/4487-336486/H-28-12-1335.**; **BOA.MV./211-186/H-12-07-1336.**; **BOA.MV./212-33/H-15-08-1336.**; **BOA.MV./212-193/H-23-12-1336.**; **BOA.BEO/4480-355939/H-22-10-1335.**; **BOA.MV./ 201-25/H-21-05-1334.**; **BOA.BEO./4461-334568/H-06-06-1335.**; **BOA.MV/211-113/H-29-05-1336.**

Tahniye ve Fırınlr İdaresi Müteahhidi <i>Abdülkadir Efendi</i>	10 adet elektrikli motor	İsviçre	2640 kilo ham bakır
Dokuma ve Terzi Mektebi İmalathaneleri	3 motor	Budapeşte / <i>Karl Angel Fabrikası</i>	132 kilo bakır,2 kilo nikel
İzmir Mensucat Fabrikası	Elektrik motoru	Avusturya <i>Jozsef's Erin (?) Şirketi</i>	4.000 kilo bakır
Eşya-yı Askeriye Anonim Şirketi	100.000 adet madalya	Avusturya	4.000 kilo bakır
Hilal-i Ahmer Cemiyeti	Müzeyyenat hammadresi	Avusturya	1.000 kilo bakır
Hilal Matbaası sahibi <i>Esad Muhlis Efendi</i>	7 adet elektrik motoru	Viyana	70 kilo bakır
Asr Matbaası	5 adet elektrik motoru	Viyana	150 kilo bakır

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun bu şekilde meta mübadelesine dayalı ihracat faaliyetleri içinde madenlerin dışında pamuk, yapağı, tiftik, deri, zeytinyağı, ve palamut ihracatının da önemli bir yer vardı. Alman Şark Ticaret Şirketi, Alman orduları için; İzmir ve Dersaadet'te şubeleri bulunan *Ungarishe Bank* ile *Handels Aktien-gesellschaft* Şirketleri ise hem Almanya hem de Avusturya Macaristan'da orduların ihtiyacı ve askeri fabrikalarda kullanılmak üzere gerekli pamuk, yapağı, tiftik, koyun ve kuzu derilerini Osmanlı İmparatorluğu'ndan ihraç ediyordu.⁸²² Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi de makine, alet ve edevat karşılığında Alman Şark Ticareti'ne külliyyatlı miktarda pamuk ihraç etmişti.⁸²³ Buna ek olarak İzmit ve Defterdar Fabrikaları da fabrika için gerekli olan kart şeritlerinin imali için Avusturya'ya 4.000 kilo yapağı, 4.000 kilo pamuk, 3.500 kilo keten ihraç etmişti.⁸²⁴ Almanya ve Avusturya Satın Alma Şirketi ise mektepler yararına nakdi yardım yapmak karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'ndan 4.000.000 kilo müstamel yün ihraç etmişti.⁸²⁵ Buna ek olarak, şirket bedelinin %7.5'u kadar bir meblağı Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi'ne vermesi karşılığında 2.000.000 kilo eski çorap ve yün paçavrasını Almanya'ya ihraç etmişti.⁸²⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk, yapağı ve deri ihracı mukabilinde sağlamayı hedeflediği ihtiyaçlardan biri askerler için gereken yazlık ve kışlık

⁸²² BOA.BEO/4330-324709/ H-17-02-1333; BOA.BEO./4333-324966/H-09-03-1333.;

BOA.BEO/4349-326140/H-29-05-1333. Ungarishe Bank'ın adı, bu dönemle ilgili arşiv belgelerinde ve gazetelerde Hungarya Bank olarak da geçmektedir.

⁸²³ BOA.MV./208-28/H-28-07-1335; BOA.MV./208-86/H-07-09-1335.

⁸²⁴ BOA.BEO./4330-324706/H-17-02-1333.

⁸²⁵ BOA.BEO / 4425- 331832/H-10-10-1334.

⁸²⁶ BOA.BEO/ 4431-332279/H-21-11-1334 -

elbiselerin imal edilmesi idi. Bunun için Osmanlı İmparatorluğu daha çok Avusturya, Romanya ve Bulgaristan'daki şirket ve tüccarlarla çalışmıştı. Örneğin, bahriye-i şahane efradının kışlık elbiseleri için 100.000 metre kumaş karşılığında Avusturya'ya 20.000.000 kilo kirli yapağı ihraç edilmişti.⁸²⁷ Bulgaristan *Alexander Fabrikası* ve tüccardan *Tüfençfiyef* bu dönemde Osmanlı ordusuna sağladığı askeri kıyafetler karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'ndan yün ve yapağı ihraç etmek üzere sözleşme imzalamışlardı.⁸²⁸ Arşiv belgelerinde pamuk, deri ve tiftik ihracı işinde bulunan yerli ve yabancı tüccarların isimlerine de rastlamak mümkündür. Yabancı tüccarlar içinde İzmir Şark Şirket-i Sanayisi'nden 2000 paket pamuk satın alarak Bulgaristan'a ihraç eden *Iako Ascher Levy* ile Bulgaristan'a üç vagon ham pamuk ve balmumu ihraç eden *David Isac Mitrani* sayılabilir.⁸²⁹

Öte yandan gerek Osmanlı ordusu ile gerekse müttefik ve tarafsız ülke yetkilileriyle imzaladıkları sözleşmeler aracılığı ile kumaş, pamuk, tiftik, yapağı ve deri ticaretine girmiş yerli tüccarlar da görmek mümkündür. Bununla birlikte bu maddeler ihracatında maden sektöründen farklı olarak yerli tüccarlar içinde Türk-Müslüman unsur daha fazla göze çarpıyordu. Örneğin tüccardan *Hüsni Bey*, müttefik devletler orduları için Osmanlı İmparatorluğu'ndan 260.000 okka yünlü paçavra ile 20.280 okka pamuk ve iplik deşesini ihraç etmek üzere Meclis-i Vükela'dan ruhsat almıştı.⁸³⁰ Dersaadet Ticaret Odası başkanı olup 250.000 lira sermaye ile kurulan Mehmed Abud ve Mahdumu Ticarethanesi sahibi *Mehmed Abud*, İzmir Şark Şirket-i Sanayisinden satın alınan 60.000 balya bükülmüş pamuğu Bulgaristan'a ihraç etmişti.⁸³¹ Trabzon'un bilinen sermayedarlarından *Nemlizade Cemal'e* de Almanya'dan Dersaadet'e iplik makaraları getirmek şartıyla Almanya'ya 2.000 kilo pamuk ihraç etmesine müsaade edilmişti.⁸³² *Ruşuklu İbrahim Efendi* cihet-i askeriye hizmetlerine mukabil yapağı ihraç edebilmesi için bir vagon tahsis edilmişti.⁸³³

⁸²⁷ BOA.MV./210-40 /H-03-02-1336.

⁸²⁸ BOA.BEO/4343-325663/H-26-04-1333; BOA.BEO/4376-328182/H-18-11-1333.

⁸²⁹ BOA.BEO / 4353-326429/H-19-06-1333.

⁸³⁰ BOA.MV. /208-10/H-18-07-1335.

⁸³¹ BOA.BEO / 4345 – 325817/H-05-05-1333.

⁸³² BOA.MV./206-28/H-28-04-1335.

⁸³³ BOA.MV./203-118/H-04-01-1335.

Bir başka pamuk ihracatçısı tüccar ise ileride değineceğimiz gibi İtibar-ı Milli Bankası'nın ilk müfettişlerinden olan *Mehmet Ali Ayni* idi. Mehmet Ali Ayni, *Celal Sahir Bey* ile birlikte Osmanlı Ordusuna her takımı 36,5 krona 300.000 takım haki elbise ve her takımı 9 krona 500.000 takım iç çamaşırı sağlamak karşılığında kilosu 30 kuruştan 150.000 kilo pamuk ihraç etmek üzere Askeri Demiryolları ve Limanlar idaresi ile sözleşme imzalamıştı.⁸³⁴ Buna ek olarak Eşya-yı Askeriye Anonim Şirketi namına Kemal Bey'in de Osmanlı ordusuna her takımı 35 krona 210.000 takım yazlık asker elbisesi mukabilinde kilosu 8 krondan 300.000 kilo pamuk ihraç etmesine müsaade edilmişti.⁸³⁵

Bu dönemde ihracat izni verilen diğer Türk Müslüman tüccarlar ise Bulgaristan'a 7716 adet koyun derisi ihraç eden *Sarıkcı Hacı Celal Efendi* ile müttefik ve tarafsız devletlere 20.000 kilo köhne yapağı ihraç eden İstanbul tüccarlarından *Abdurrahman Şerif Efendi* idi.⁸³⁶

Kahn Biraderler Ticarethanesi ile maden ihracatından bildiğimiz *Kapril Gazarasyan*, bu dönemde koyun derisi yapağı ve kumaş ticaretinde işine giren Dersaadet Ticaret Odası'na kayıtlı gayrimüslim ihracatçılardı. Kahn Biraderler Ticarethanesi Viyana Ticaret Odası ile yapmış olduğu sözleşme gereğince Avusturya Macaristan ordularının ihtiyacı için Osmanlı İmparatorluğu'ndan 1.200 parça koyun ve kuzu derisi ile keçi tüylerinden mamul kumaş ihraç etmişti.⁸³⁷ Kapril Gazarasyan ise Romanya'ya 100.000 kilo Anadolu yapağısı göndermişti.⁸³⁸

Osmanlı ordusu ve müttefik devletlerin orduları ihtiyacı için yapılan bir başka ticari faaliyet de gıda ve palamut ihracatı idi. Örneğin, 1916 yılında Alman ordusu ihtiyacı için 4 milyon kilo zeytinyağı ve 500.000 okka eski pamuk ihraç edilmişti.⁸³⁹ Bu dönemde Alman ordularının ihtiyacı için gıda ticareti yapan yerli şirketlerden birinin İzmir sermayedarlarından Avedikyan Biraderler Şirketi olduğu; şirketin Berlin'e 400.000 kilo fasulye ve arpa gönderdiği görülmüyordu.⁸⁴⁰ Askeri Demiryolları

⁸³⁴ BOA.MV./206-10/H-21-04-1335.

⁸³⁵ BOA.MV./208-80/H-04-09-1335.

⁸³⁶ BOA.BEO / 4347-H-16-05-1333.

⁸³⁷ BOA.BEO./4334-324990/H-11-03-1333.; BOA. BEO/4339- 325408/H-09-04-1333.

⁸³⁸ BOA.BEO / 4347-326007/H-20-05-1333.

⁸³⁹ BOA.MV.202-140/H-14-10-1334.

⁸⁴⁰ BOA. BEO/4330-324709/ H-17-02-1333.

ve Limanlar İdaresi imalat-ı harbiye fabrikalarının ihtiyacı için de 1916 senesinde 2.000.000 kilo çimentoya karşılık Bulgaristan'a 60.000 kilo zeytinyağı ihraç edilmişti.⁸⁴¹ Savaş sırasında askeri uçaklarda kullanılmak üzere benzin mukabilinde zeytinyağı ve palamut ihracı için Romanya'dan *Etoile Roumaine* ile *Rumanische Petroleum Gesellschaft* ile sözleşme imzalanmıştı. Bunlardan Rumanische Petroleum Gesellschaft şirketi ile yapılan ticarete aracı olan, Dersaadet tüccarlarından *Banker Aslan Fresko ve Mahdumları Ticarethanesi* ile *Mebus Mahir Efendi* idi. Bu kişiler Osmanlı ordusunun benzin ihtiyacı için Romanya'dan 600.000 kilo benzin alıp mukabilinde 300.000 kilo zeytinyağı ihraç etmek için ordu ile sözleşme imzalamışlardı.⁸⁴² Banker Aslan Fresko ve Mahdumları Ticarethanesi, 1923 yılı İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası kayıtlarında birinci sınıf tüccarlar arasında yer alacaktı. Bu kişilerin dışında gıda ticareti ile ilişkili olan yerli tüccarlar, Romanya'ya 350 çuval arpacak soğanı ihraç eden Bayramzade Hakkı ile müttefik ve tarafsız ülkelere 200.000 kilo toz kepek ihraç eden Sami Bey'di.⁸⁴³

Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefik ve tarafsız devletlerle girmiş olduğu ticari ilişkiler içerisinde yerli ve yabancı sermaye karşılıklı olarak birbirini mümkün kılmakla birlikte bu ilişkinin tümüyle çelişkisiz ve bir ilişki olmadığını da vurgulamak gerekir. Bu iki sermaye biçimi şüphesiz savaş ticaretinden doğan kârın paylaşımı hususunda birbiriyle pazarlık ve rekabet içindeydi ve devletlerin bununla ilgili de önemli işlevleri olacaktı. 1916 yılında Bremen'de Almanya ve Avusturya-Macaristan Satın Alma Şirketi'nin (*Deutsche Orientalische Gesellschaft*) kurulmasının temel nedeni, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan'dan ihraç ettiği malların fiyatlarının yüksekliği ve istikrarsızlığı idi. Almanya ve Avusturya Macaristan şirketleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir ürün almak istediklerinde bunun fiyatının şehirden şehire değiştiğini ve fiyat spekülasyonu nedeniyle kısa süre içinde fiyatlarının arttığını görüyordu. Bu durum karşısında Almanya ve Avusturya-Macaristan sermayedarları ihraç edilen malların fiyatını düşürmek, bu arada bulundukları ülke içi ticaretteki fiyatların düşmesine engel olmak; bunun için de kendi aralarındaki rekabeti azaltmak üzere bir satın alma tekeli oluşturmuş; malların ihracatını tek bir merkezden yürütme

⁸⁴¹ BOA.MV.203-25/H-12-11-1334

⁸⁴² BOA. BEO/4400-329956/H-20-04-1334 -

⁸⁴³ BOA.MV./197-41/H-12-05-1333.

yoluna gitmişlerdi. Almanya ve Avusturya-Macaristan Satın Alma Şirketi'nin kurulması, doğal olarak Osmanlı sermayedarlarının çıkarını tehdit eden bir durumdu. Bu nedenle Osmanlı Devlet yetkilileri, ihracattaki tekelleşme kararının iptal edilmesi için müttefik devletlerle bir müzakere başlatmıştı.

Bu dönemde Yunus Nadi, Tasvir-i Efkâr'da Avrupa'da kurulan bu satın alma tekelinin Osmanlı sermayedarları üzerinde yaratacağı zararları anlatan çok sayıda yazı yayınlamıştı. Yunus Nadi'nin bu yazılarına göre, müttefik devletler Osmanlı memleketinde yaptırdıkları tetkiklerde fiyatlarda sulh zamanına nispetle iki üç misli bir artış görmüşler ve Türk müstahsillerin ve tacirlerin fırsattan istifade fazla kar temin etmek gayretinde olduklarına kanaat getirmişlerdi. Almanya ve Avusturya-Macaristan hükümetlerinin aldıkları bu malumattan sonra fiyatları makul bir seviyeye çekmek istemeleri gayet tabiiydi. Bununla birlikte, Türkiye'de eşyanın fiyatları üzerinde geliş güzel oynayacak bir sendika yoktu. Yalnız bazı maddeler üzerine komisyon muamelesi yapan Milli Mahsulat Şirketi vardı ki onun da kazandığı, ancak müstahsillerin menfaatine hizmet ediyordu. Bunun dışında Türkiye'deki alışveriş tümüyle iktisadiyatın arz ve talep ilkesine uygundu. Bunu bir ihtikar meselesi gibi görmek abes olurdu. Nitekim, Ali herhangi bir mala fazla para istiyorsa Veli onu daha ucuza vermeye hazırdı. Eğer ikisi de ucuz vermiyorsa demek ki o malı daha ucuza vermenin madden imkanı yoktu. Bu maddi imkansızlığı inhisar (tekeli) ile tahakküm altına almak abes olduğu kadar zararlıydı da.⁸⁴⁴ Yunus Nadi'ye göre, Türkiye'de ihracat işlerini pahalılaştırmasındaki asıl neden nakliyatındaki zorluklardı. Öte yandan Bremen'de kurulan bu satın alma şirketi, bir devlet şirketi değil, özel bir şirketti. Hammaddeleri en ucuz şekilde temin edeceğini söyleyerek Almanya ve Avusturya-Macaristan hükümetlerinin desteğini almıştı. Şimendiferler ile Tuna Seyr-ü Sefain Şirketleri bu şirketin emrine verilmekle kalmamış, gerek Alman-Avusturya-Macar tüccarların gerekse Türk tüccarların sevk ettiği malları Avusturya-Macaristan hududunda tutarak orada takdir edilecek fiyata tabi kılma yetkisine sahip olup her türlü rekabet ihtimalini de ortadan kaldırmıştı. Almanya ve Avusturya Macaristan hükümetleri bu şirkete bahsettikleri desteklerle sadece ihtikar sorununu çözmeyi öngörmüşler, fakat bunun en az ihtikar kadar zararlı olan; hatta ihtikarın başka bir

⁸⁴⁴ Yunus Nadi, "Yine İhracat Meselesi", *Tasvir-i Efkâr*, 13 Şubat 1331.

vesilesi olan inhisara yol açtığını düşünmemişlerdi. Fahiş bir fiyatla satmak ihtikar ise fahiş denilecek bir noksanla satmaya mecbur etmek de başka bir ihtikardı. Alıcı tekelden ibaret kalınca piyasayı dilediği gibi tahakküm altına alabilecekti. Oysa “*ticaretin en makul ve en tabii suretle cereyanı malumdur ki ancak mübadelenin serbestisi ile mümkün olabilir*”di.⁸⁴⁵

Osmanlı hükümeti ve tüccarlarının tekelliliğe karşı serbest piyasayı savunan tüm argümanlarına, Almanya ve Avusturya Macaristan hükümetlerini bir satın alma tekeli kurma fikrinden caydırmaya dönük tüm muhalefetine rağmen müzakere çabaları sonuçsuz kalmış; mevzu bahis şirket Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak ticari faaliyetlerin tek yetkili kurumu tayin edilmişti. Müttefik devletlerin bu stratejisine karşılık Osmanlı hükümeti de Osmanlı tüccar ve müstahsillerinin çıkarlarını korumaya yönelik bir ihracat tekeli yaratarak Almanya ve Avusturya Macaristan Satın Alma Şirketi’nin fiyat kırma politikasıyla mücadele etme yoluna gitti. 14 Eylül 1916 tarihinde *Dersaadette bir ihracat heyeti teşkiline dair kanun* başlığı altında bir yasa çıkarıldı. Bu yasanın maddeleri şöyle özetlenebilir:⁸⁴⁶

- İstanbul’da, Ticaret ve Ziraat Nazırının veyahut Meclis-i Vükelâ kararıyla tayin olunacak bir kişinin riyaseti altında, üyelerinin yarısı tüccardan olmak üzere, Meclis-i Vükelaca tayin olunacak kişilerden mürekkep bir heyet teşkil olunacak; Memâlik-i Osmaniyyeden ihraç edilecek olan eşyaların tümü bu heyet tarafından verilen ihraç vesikasının alınmasıyla sevk olunabilecektir.
- İşbu heyetin kararlarını vilayetler, müstakil liva merkezleri ve kazalarda icra etmek üzere en büyük mülkiye memurunun riyaseti altında Meclis-i İdarenin üyelerinden ve tüccardan birer kişiden oluşan tali heyetler teşkil edilecektir.
- İhracat Heyeti, gerek doğrudan doğruya gerekse arabuluculuk biçiminde ihraç olunacak eşyanın tümü için fiyat belirleme yetkisine sahiptir.
- İhracat eşyası bulunan kimseler, bu eşyanın miktarı, cinsi, hangi mahallin mahsulü olduğu, nerede bulunduğu ve hangi mahalde teslim

⁸⁴⁵ Yunus Nadi, “Yine İhracat Meselesi 2”, *Tasvir-i Efkâr*, 22 Şubat 1331.

⁸⁴⁶ **MMZC**, devre:3, cilt:3, içtima senesi:3; 56. İnikad, 17 Mart 1333.

edilebileceğini İstanbul Merkez İhracat Heyeti'ne veyahut şubelerine bir beyanname ile bildirecekler ve heyetle imzaladıkları sözleşme sonrasında eşyaları ihraç edebileceklerdir.

- Bu kanunun yayınlanma tarihinden önce ihraç olunmak üzere satın alınan eşyanın ihraç edenler tarafından belirlenen fiyatı İhracat Heyeti'nde düşük görüldüğü takdirde bu fiyat farkı Hazine namına ihraç edenden alınacaktır.

- İhracat Heyeti, ihracına müsaade edeceği Osmanlı mamullerine mukabil ecnebi mamulünün ithal edilmesi şartını koymaya yetkilidir. İhracat Heyeti'nin bu konuda vermiş olduğu kararlarda istisna ancak Meclis-i Vükela kararıyla yapılabilir.

- Bu kanuna aykırı hareket içinde bulunan, sahte beyan, hile ve gizli oyunlarla kanunun uygulanmasına engel olanlar Sulh Hâkimleri ve bunların bulunmadığı mahallerde Sulh Hâkimleri Usûl-ü Muhakemesine uygun olarak Bidayet Mahkemeleri tarafından bir haftadan altı aya kadar hapis veya 5 liradan 1 000 liraya kadar para cezasıyla cezalandırılacak ve İhracat Heyeti tarafından ticaretten men olunabilecektir.

- Heyet tarafından verilen ihraç vesikalarının muhtevi olduğu eşya ve maddelerin kıymetleri üzerine %10'u geçmemek üzere bir ihraç resmi konularak vesikayı alanlardan istifa edilecektir. Her kalem eşya hakkındaki rüsumun miktarını belirten cetveller Meclis-i Vükelâ kararıyla tayin edilir.

- İşbu kanun yayınlandığı günden itibaren harbin nihayetinden 3 ay sonrasına kadar geçerli olup, bu müddetten evvel iptal edilmesi ancak Meclis-i Vükela kararı ile olur.

İhracat Heyeti, 17 Mart 1917 tarihinde Meclis-i Mebusan'ın önüne bir yasa taslağı olarak gelmeden altı ay önce fiilen hayata geçirilmişti. Hatta devlet bu altı ay zarfında tüccarlara verdiği ihracat vesikası mukabilinde aldığı vergilerinden 500.000 lira elde etmişti. Bununla birlikte bu, yasa olarak tartışılmaya başlandığında yerli tüccarlar nezdinde bir memnuniyetsizlik ve şüpheyeye yol açmıştı. Karın bir kısmının devlete bırakılması ve tüccarların fiyatları istedikleri gibi belirleyememeleri, ticareti faaliyetini daha kısa vadeli kâr üzerine kuran tüccarlar açısından olumlu bir gelişme

olarak görülmedi. Bununla birlikte, ilk bakışta piyasaya müdahale edip sermayedarları zapturapt altına alıyormuş gibi görünen bu yasa, aksine sermayedarların genel ve uzun vadeli çıkarları gözetilerek yürürlüğe sokulmuştu. Her şeyden önce, dış ticaret faaliyetlerini düzenlemek yoluyla Osmanlı girişimcilerinin mallarını ucuza elden çıkarmalarını engellemeye ve bu şekilde bunların küresel sermaye piyasasında pazarlık payını artırarak sermaye biriktirebilmelerini mümkün kılmaya hizmet ediyordu. Bu, en temelde müstahsil olarak tanımlanan girişimci toprak sahiplerinin çıkarlarını korumaya yönelikti. İkinci olarak yasa heyete metanın meta ile mübadelesini şart koşma yetkisi tanıyarak yerli sermayedarların paranın değer kaybından kaynaklanan sermaye kaybını azaltmayı hedefliyordu. Ki bu, küçük sermaye sahiplerinden çok, dış ticaret sözleşmelerinde söz hakkı olan büyük sermayedarların veya anonim şirketlerinin uzun vadeli çıkarlarına yarayabilecek bir maddeydi. Üçüncü olarak yasa, devletin ihracat işlerinin garantör olarak yer almasını öngörerek sadece yerli sermayeyi değil, alıcı konumunda bulunan yabancı sermayeyi de korumayı hedefliyordu. Bu şekilde ihraç edilen ürünün kalitesi ve sevkiyat hızı devlet güvencesine alınmış olacaktı.

Yasa teklifi Meclis-i Mebusan'da tartışılırken yasanın hazırlığını üstlenen Talat Paşa ve ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey, yasayı tümüyle yerli tüccar ve müstahsilleri korumak amacıyla ve müttefik devletlerle daha eşit koşullarda ticaret yapabilmek amacıyla hazırladıklarını ileri sürmüşlerdi. Ziraat ve Ticaret Nazırı Mustafa Şeref Bey, tüm memleketlerde kendi eşyalarını pahalıya satmak ve hariçten getirilecek hammaddeleri ucuz almak isteyen birtakım teşkilatlar kurulduğunu, hatta müttefik devletlerde dahi eşya fiyatlarının sulh dönemine nazaran dört-beş misline satılabilmesi için birtakım tedbirler alındığını dile getirmişti. Mustafa Şeref Bey'in ifadelerine göre, onlar birtakım satın alma komisyonları tertip edip gönderiyor, bu komisyonlar haricinde kişiler tarafından yapılabilecek satın alma işlemlerini yasaklıyorlardı. Bunlarla müstahsiller veyahut asıl yerli tacirler karşı karşıya bırakılacak olursa, yerli malların fiyatları aşırı düşecekti. Bunlara karşı, mukabil bir surette mukavemet edebilecek bir heyet tesisi zorunlu olmuştu.

Talat Paşa'ya göre de bu kanun tanzim edilmeden önce de memleketten çıkan eşya tek bir elden çıkıyordu; fakat yerli piyasa başkalarının elinde bulunuyordu.

Fiyatlar o derece düşmüştü ki burada kilosu 5 kuruşa olan mal, başka yerlerde 80 kuruşa satılıyordu. Bu hal doğal olarak yerli tüccar ve müstahsillerin zararına işliyordu. İhracat Heyeti kurulduktan sonra ise bu durum yerli müstahsil ve tüccar lehine değişmişti. Buna göre yerli sermayedar, artık yabancı sermayeye mutlak bir tâbiyet içinde kalmayacak, ticari ilişkilerde yabancı sermaye ile pazarlık edebilen bir aktör haline gelecekti. Talat Paşa, İhracat Heyeti'nin Osmanlı tüccar ve müstahsillere sağladığı faydaları şöyle anlatmıştı:

“Müttefiklerimizin burada birtakım mubayaa memurları vardır. Onların bu teşkilâtı yapmaktan maksatları, kendi memleketlerinin malını ucuz satmamak ve memleketlerine girecek malı da pahalı almamaktır. Biz de bu teşkilâtı aynı maksatla yaptık. Tabii, bu iki teşkilât karşı karşıya gelince, tarafeynin yekdiğeriyle anlaşması lüzumu zahir oldu ve müzakereye girişildi. Neticede bir itilaf akdolundu. Bu itilafın akdında daha ziyade ihtiyacat-ı harbiyye esası gözetilmiştir; yani müttefiklerimiz bize top, tüfek vesaire gönderiyorlar. Biz de onlara lüzumu olan mevaddı iptidaiyyeyi (*hammadde*) gönderiyoruz. Diğer mevaddı müttefiklerimiz komisyondan alacaklardır. Biz onlara teshilat-ı lâzıme iraa edeceğimiz cihetle bittabi onlar da bize teshilât (*kolaylık*) gösterecektir. Evvelden buradan gönderdiğimiz mallar, orada tekalif-i harbiyye suretiyle mubayaa (*satın alma*) ediliyordu ve bu yalnız bize mahsus olarak yapılmıyordu «Aynkavft gezelşafft» (*Einkaufsgesellschaft*) ismindeki şirket-i resmiyye her taraftan kendi mubayaa ettiği malı Almanya'da kendi satıyordu. Bu şirket haricinde mübâyaaatta bulunup da, Almanya'ya mal ithal edenlerin mallarını fazla fiyatla satmalarına mani olmak üzere bu suretle getirilen mallara tekalif-i harbiyye suretiyle vaz'ı yed ederek (*el koyarak*), takdir ettikleri bir fiyatla mubayaa ediyorlardı. Şimdi biz anlaştık, bu suretle bizden giden mallara vaz'ı yed ettikleri takdirde, takdir-i fiyat hususunda bizim ile anlaşacaklar ve bize vagon vereceklerdir. Biz, yapılan îtilâfname mucibince, hem tüccarımızın hukukunu müdafaa etmiş ve hem de onlara teshilât göstermiş olduk.”⁸⁴⁷

İhracat Heyeti kurulması hakkında kanun, hükümet tarafından meclislerde savunulduğu gibi hükümet yanlısı gazeteler aracılığı ile kamuoyunda da güçlü bir şekilde savunulmuştu. Örneğin Yunus Nadi, yasayla ilgili şüphe ve

⁸⁴⁷ MMZC, devre:3, cilt:3, içtima senesi:3; 52. İnikad, 10 Mart 1333, s.140.

memnuniyetsizlikleri ortadan kaldırmak üzere ihracat heyetinin vazifesinin yalnız harice gidecek eşya ile alakalı olup iç ticaretle hiçbir ilişkisi olmadığını vurguluyordu.⁸⁴⁸ Böylece Yunus Nadi, devletin ticari faaliyetler üzerindeki kontrolünü sıkılaştırmasından endişe eden, İstanbul'a zahire, gıda ve eşya sevkiyatı ile uğraşan Anadolu tüccarının kaygısını ortadan kaldırmayı hedefliyordu. Bunun yanı sıra, bu heyetin kurulmasından rahatsızlık duyabilecek müttefik devletler sermayedarlarının kaygılarının da giderilmesi amaçlanıyordu. Bunun için, heyetin sadece yerli tüccar ve müstahsillere değil aynı zamanda müttefik devletlerin de çıkarlarına hizmet edeceği, artık ecnebi tacirlerin ihraç edecekleri mallar için onun bunun peşinden koşmak zorunda kalmadan ve garantili sözleşmeler yoluyla alışveriş yapabilecekleri ısrarla vurgulanmıştı.

Tüm bunların ötesinde, İhracat Heyeti'nin kurulması yerli girişimcinin sermaye birikimini sağlamakla ilgili devletin önemli işlevi olabileceği anlamına geliyordu. Öncelikle devlet, ihracat ile uğraşan Osmanlı tacirlerine dünya piyasaları hakkında doğru bilgiyi sağlayarak onların yaptıkları alışverişten zararlı çıkmalarını önleyecekti. Yunus Nadi ihracat heyetinin planladığı faaliyetleri şöyle anlatıyordu: i) ihraç edilecek Osmanlı mamulü malların sevk olunacak memleketlerdeki fiyatını tahkik edecek; ii) daima değişen fiyatlarla ilgili düzenli surette haberdar olunarak süratle üretim merkezlerini bilgilendirecek; iii) ihraç olunacak eşyanın dünya piyasası fiyatıyla satılmasını mümkün kılacak; böylece örneğin, yün-yapağı fiyatı Bulgaristan'da 35 kuruş ise o malın Osmanlı İmparatorluğu'nda 15-20 kuruşa satılmasının önüne geçebilecek; iv) ihracat işleriyle meşgul olunurken bilmukabele memleketin muhtaç olduğu emtianın ithalini de temin edecekti. Bunlara ek olarak, İhracat Heyeti'nin gazetelerden okuyamayacağımız, ancak arşivde bilgisine rastladığımız bir işlevi daha olacaktı. İhracat Heyeti, ihracı menedilecek maddelerle ilgili düzenli kararlar alıyor ve bu kararlar o maddenin İmparatorluk dahilindeki arzının düşmesi veya artmasına bağlı olarak sık sık değiştiriliyordu. Bu noktada İhracat Heyeti bir malın ihracının menedilmesi veya serbest bırakılması ile ilgili kararını ilan etmeden önce bu bilgi Müslüman tüccarlara ulaştırılıp onların zarar etmeyip aksine daha fazla kar elde edebileceği yatırımlara yönelmesini mümkün kılıyordu. Örneğin,

---

⁸⁴⁸ Yunus Nadi, "İhracat Heyetinin Vazifesi Hakkında", *Tasvir-i Efkâr*, 16 Eylül 1332.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Dahiliye Nezareti'nden vilayetlere gönderilen bir telgrafta kuzu ve oğlak derileri ihracına hükümetçe müsaade edileceği, Müslüman tacirlerin şimdiden bu konuda haberdar edilerek mübayata teşvik edilmeleri istenmişti.⁸⁴⁹

5.4. İtibar-ı Milli Bankası'nın Kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda İlksel Birikimde Milli Banka Sermayesinin Rolü

İtibar-ı Milli Bankası 1917 yılının Ocak ayında 4 milyon sermaye ile bir anonim şirket olarak kurulmuştu. Sermayesi her biri 10 liralık 400.000 hisseye bölünmüş ve hisselerin satışı İmparatorluğun tüm vilayetlerinde yerel mülki amirler aracılığı ile örgütlenmişti. Hisse satışından gelen paralar İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluş işlemleri tamamlanıncaya kadar Ziraat Bankası'nda toplanacak, Ziraat Bankası şubesinin olmadığı yerlerde de o yerin en büyük mülki amirin kontrolü altında birikecekti. Sermayesinin yarısını topladığı koşulda İtibar-ı Milli Bankası kurulmuş sayılacaktı. İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluşu, sermayedarlar ve sermaye birikimi açısından iki bakımdan önemliydi. Birincisi, İmparatorluk'ta emisyon yetkisine sahip tek banka olarak Osmanlı Bankası'nın para politikası, bankanın ağırlıklı olarak İngiliz ve Fransız sermayesine bağlı olması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin izlediği mali politikalarla organik bir ilişki geliştirmiyor, bağlı bulunduğu sermayelerin çıkarlarını önceliyordu. Bu durum, Balkan Savaşlarından beri emisyon yoluyla savaşları finanse etmek üzerine kurulu olan Osmanlı maliyesini zora sokuyordu. Osmanlı Bankası, Balkan Savaşları sırasında Maliye Nezareti'nin çıkarmak istediği hazine bonolarını kabul etmediği gibi, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı başında Almanya'dan alınan 5.000.000 lira avans karşılığında 15.000.000 kağıt banknot tedavüle sokma talebini de geri çevirmişti.⁸⁵⁰ Bu geri çevirme üzerine Almanya Hazine Bakanı Karl Helfferich, Almanya ve Avusturya-Macaristan sermayelerinin de katkılarıyla emisyon yetkisine sahip bir devlet bankası kurulması önerisinde bulunmuşsa da Maliye Nazırı Cavid Bey'in muhalefeti üzerine bu yola gidilmemiş; bunun üzerine emisyon yetkisi Duyun-u Umumiye İdaresi'ne devredilmişti.⁸⁵¹ Duyun-u Umumiye İdaresi banknotları

⁸⁴⁹ BOA.DH.İ.UM./16-3/H-25-05-1333.

⁸⁵⁰ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, **a.g.e.**, s.200 ; Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında, **a.g.e.**, s. 118.

⁸⁵¹ Eldem, **a.e.** s. 118.

basmayı kabul etmiş fakat banknotların altın lira karşılığı olmasını şart koşmuştu. Kağıt paranın altın lira karşısındaki değerinin günden güne azaldığı ve buna karşın savaş boyunca emisyonu dayalı bir mali politika izlendiği düşünülüyordu bu, devlet borcunun günden güne artması anlamına geliyordu. Devlet borcunun, ilksel birikimin dolaylı bir aracı olduğu gözetildiğinde, bu birikim yerli sermayedarlar elinde birikmekten çok İngiliz ve Fransız sermayesi elinde birikiyordu. İtibar-ı Milli Bankası gibi ulusal bir devlet bankasının kuruluşuyla her şeyden önce devletin mali politikasını desteklenerek bu birikimin İmparatorluk dahilinde kalması bekleniyordu. Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde bu beklenti şöyle ifade edilmişti: *“bu banka imtiyaz ve muafiyetiyle pek yakın zamanda terakki edecek ve yavaş yavaş ecnebi müessesatın yapmakta olduğu işleri kendine celb edecektir. Memleketimizde ecneblerin her sene harice gönderdikleri avuç avuç kazançların memleket dahilinde kalmasını temin edeceklerdir.”*⁸⁵² İngiltere, Fransa ve Almanya'nın ileri kapitalist ülkeler arasında olmalarını kurdukları ulusal bankalara borçlu olduklarını belirten Tasvir-i Efkâr, İtibar-ı Milli Bankası'nın böyle bir ulusal banka rolünü üstlenmesi gerektiğini ileri sürüyordu.

İkinci olarak İtibar-ı Milli Bankası, stratejik bir seçicilikle Türk sermayedarın sermaye birikiminin teşvik edilmesi açısından bir ihtiyaç olarak görülüyordu. Osmanlı Bankası'nın hissedarları içinde Türk sermayedarın neredeyse hiç olmayıp İngiliz, Fransız ve gayrimüslim sermayedarların varlığı, bankanın İmparatorluk dahilinde daha çok gayrimüslim sermayedarı desteklemesiyle sonuçlanmıştı. Türk-Müslüman girişimcilerin, Osmanlı Bankası nezdinde ticari bir itibara sahip olmayışı, bunların sermaye birikimleri önündeki en temel sorunlardan birini oluşturuyordu. Zafer Toprak'ın anlatısına göre Osmanlı Bankası şubeleri, Türk bir girişimciye kredi açmak için Hristiyan bir tacirin kefilliğini şart koşmuş, hatta Adapazarı'ndaki ilk yerli bankacılık deneyimi bu nedenle kredi alamayan tüccarlar tarafından meydana getirilmişti.⁸⁵³ Yerel bankacılık faaliyetleri, İmparatorluk dahilindeki ticaret için Türk-Müslüman girişimcilere belli bir kredi sağlamışsa da bu krediler daha büyük ölçekli yatırımları mümkün kılacak düzeyde değildi. Yunus Nadi'ye göre bundaki en temelde

⁸⁵² “Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası”, **Tasvir-i Efkâr**, 8 Kanunusani 1332

⁸⁵³ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, **a.g.e.**, s.233

sorun, Osmanlı Devleti imtiyazlarına sahip yabancı sermaye şirketlerinin Ziraat Bankası veya Aydın Milli Bankası gibi yerel bankalarla çalışmaya yanaşmaması, bu bankalara itibar göstermemesiydi. Bununla ilişkili olarak Yunus Nadi “*Halbuki aynı müesseselerin itibar bahsinde bizim banka ile kıyas bile caiz olmayacak birtakım ferdlere uzun boylu merasime tabi olmaksızın her nevi teshilat icra ettikleri malum idi. Bir kısım efrad ve müessesatımızın bu yoldaki muamelat ve teshilat haricinde tutulmalarına onların Türk ve Müslüman olmalarından başka bir sebep yok idi*” demektedir.⁸⁵⁴ İtibar-ı Milli Bankası’nın kuruluşu Türk-Müslüman girişimciler açısından yabancı sermayenin güvenini kazanmak ve yabancı sermaye ile ilişki kurarak daha büyük ölçekli yatırımların bir parçası haline gelmek için de önemliydi.

Tüm bu sebeplerden dolayı hükümet, İtibar-ı Milli Bankası’nın kuruluşuna hayati bir önem atfediyordu. Bu amaçla, İtibar-ı Milli Bankasının hisselerinin satışını örgütlemeye gayret etmiş, tüm vilayetlere gönderdiği telgrafla “iktisadi cihat adı altında” fiilen İmparatorluk nüfusunun tamamını bu hisseleri satın almakla yükümlü kılmıştı. Bu süreçte *Tanin*, *Tasvir-i Efkâr* gibi hükümet yanlısı gazeteler de İtibar-ı Milli Bankası’nın milli bir ihtiyaç olduğu yönünde bir kamuoyu oluşturmaya çalışmış, bankanın “iktisadi bağımsızlık” yolundaki en önemli araçlardan biri olduğuna yönelik bir propaganda yoluyla banka hisselerinin satışını artırmaya çalışmıştı.

Bununla birlikte İtibar-ı Milli Bankası, bir devlet bankası olarak değil özel bir banka olarak kurulmuştu. Osmanlı Bankası’nın devlet bankası olarak imtiyazının süresi olağan durumda 1924 yılında sona erecekti. Savaş hükümeti, Osmanlı Bankası’nın imtiyazına son vermek yerine sürenin bitişine kadar yerine ikame edeceği bir bankayı çeşitli imtiyazlar sağlamak yoluyla hazır hale getirme yolunu tercih etmişti. Her ne kadar savaşın başında Osmanlı Bankası’nın yabancı yöneticileri yerine Türk yöneticiler atanmış ve emisyon yetkisi Duyun-u Umumiye İdaresi’ne devredilmiş olsa da Osmanlı Bankası savaş boyunca devlet bankası olarak statüsünü korumaya devam etmiş, imtiyazı 1924 yılına kadar devam etmişti. Bu nedenle İtibar-ı Milli Bankası’nın imtiyazına dair kanun Meclis-i Ayan toplantısına geldiğinde kimi mebuslar hali hazırda Osmanlı Bankası imtiyazı devam ederken özel bir banka olarak

⁸⁵⁴ Yunus Nadi, “Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası”, *Tasvir-i Efkâr*, 7 Kanunusani 1332.

İtibar-ı Milli Bankası'na da kimi imtiyazlar sağlanmasına, dahası hükümetin doğrudan hissedar kılınacak olmasına şüpheyile yaklaşılmıştı. Örneğin, Hürriyet ve İtilaf Fırkası temsilcisi Ferit Paşa, bir devlet bankası olarak kurulmamış dolayısıyla kuruluşu meclis tarafından onaylanmamış, kurucuları ve müdürü irade-i seniye ile seçilmemiş; tedavüle banknot ihraç edip etmeyeceği, devleti kârından hissedar edip etmeyeceği belirsiz; ecnebi sermaye tarafından suiistimal edilmeye açık olabilecek bir bankanın imtiyazından konuşulmasının bile doğru olmadığını ileri sürmüştü.

Bu kanunla İtibar-ı Milli Bankası'na verilen imtiyaz i) bankaya ait gayrimenkul, bina, depo ve mağaza gibi emlakı için her türlü vergi ve harçtan muafiyeti ii) banka muamelelerinde kullanılacak evrak ve senetlerin damga vergisinden ve Hicaz Demiryolu ianesinden muafiyeti iii) yabancı devletlerden ihraç edeceği her türlü mefruşat, levazım, kasa ve teferruatının gümrük vergisinden muafiyeti iv) bankanın imparatorluk dahilinde her türlü haberleşme ve nakit transferi işlemlerinin posta ve telgraf ücretinden muafiyetini içeriyordu.⁸⁵⁵ Ferit Paşa'ya göre bu genişlikte imtiyazın ulusal bankalar hariç özel bir bankaya verildiği İngiltere, Fransa, Almanya dahil olmak üzere hiçbir memlekette görülmemişti. Yabancı sermaye düşmanı olmadığı halde 2 milyon lira ile kurulup kısa zamanda sermayesini dört-beş kat artırmış olan Osmanlı Bankası'ndan öteden beri hoşlanmadığını ileri süren Ferit Paşa, yeni bir imtiyazlı banka kurmak yerine Osmanlı Bankası'nın imtiyazlarının neden İtibar-ı Milli Bankası'na devredilmediğini sorgulamış, eğer amaç milli bir banka kurmaksa bunun devlet bankası olması gerektiğini; aksi halde, bu imtiyazda bir bankanın yabancı sermaye tasarrufuna geçmesi durumunda tam tersi bir sonuca yol açacağını; bu şekilde yabancı sermayeye Osmanlı Bankası'nda olduğundan da fazla ayrıcalık verilmiş olacağını savunmuştu.⁸⁵⁶

Meclis-i Ayan toplantısında dile getirilen sorunlardan bir diğeri ise İtibar-ı Milli Bankası müdürünün seçilmeyip hükümet tarafından doğrudan atanmış olmasıyla ilgiliydi. Bankanın yüzde yüz milli bir banka olması, hissedarların tamamının Türk ve Müslümanlardan nüfustan oluşması kararlaştırılmışsa da bankanın yöneticiliği Avusturya-Macaristan vatandaşı olan *Victor Weil*'e verilmiş ve on yıl müddetle uzman

⁸⁵⁵ MAZC, devre:3 cilt:1 içtima senesi:3, 31. İnikad, 6 Şubat 1332.

⁸⁵⁶ MAZC, devre:3 cilt:1 içtima senesi:3, 31. İnikad, 6 Şubat 1332, s.496.

kadrosu içinde yabancı uyruklu kişilerin yer almasına müsaade edilmişti. Üstelik bu karar, meclislere sorulmadan salt nazırların katıldığı Meclis-i Vükela toplantısında verilmişti. Tartışılan bir başka sorun da bankanın “*münhasıran Osmanlı sermayesi ile tesis edilen devletin taht-ı himayesinde bir müessese-i milliye şeklinde temin ve idame-i muvaffakiyeti için 50.000 adet hisse senedatının Hükümet namına*” satın alınmasıydı.⁸⁵⁷ Böylelikle kanun, bankayı doğrudan devlet himayesi altında tarif etmenin yanı sıra devlet bütçesinden 500.000 liranın bu bankanın kuruluşu için sarf edilmesini öngörüyordu. Halkın ekmek parası dahi bulamadığı böyle buhranlı bir zamanda banka tesisine kalkışmayı ahlaken çirkin bulduğunu ve zorla tesis edilen bir bankaya ciddi ve sağlam bir mali müessese olarak bakılamayacağını dile getiren Ahmet Rıza Bey, hükümetin bankaya 500.000 lira ile hissedar olmasına da İtibar-ı Milli Bankası’nın devlet bankası olmadığı halde devlet himayesi altında tanımlanması da karşı çıkmıştı. Ahmet Rıza Bey’e göre bu 500.000 lira esasen halkın parası olup bir ticari şirkete yatırılıyordu. Eğer bu şirket iflas ederse devletin yatırmış olduğu paranın hangi suretle tanzim edileceği düşünülmemişti.

Maliye Nazırı Cavid Bey, Meclis-i Ayan müzakereleri sırasında gelen bu soru ve itirazları detaylıca yanıtlamıştı. Bu yanıtlar arasında dikkat çeken önemli bir husus, hükümetin Osmanlı Bankası’na ilişkin ılımlı yaklaşımıydı. *Türkiye’de Milli İktisat* metninde savaşın başında hükümet ve Osmanlı Bankası arasında daha keskin bir ihtilaf ortaya çıktığı Osmanlı Bankası’nın devletin emisyon talebine karşı çıkması sonrasında müdürlerin görevlerine son verilerek ülkelerine gönderildiği dile getirilmiş olmasına rağmen Cavid Bey’in ifadelerinden bu kadar keskin bir karşıtlığın oluşmadığı anlaşıyordu. Meclis-i Ayan toplantısında dile getirilen ilk sorun olarak Osmanlı Bankası’nın imtiyazlarını kaldırma yoluna gitmeksizin İtibar-ı Milli Bankası’na imtiyaz verilmesiyle ilgili Cavid Bey, her şeyden önce ne kendisinin ne de hükümetin Osmanlı Bankası’nın devlet bankası statüsünün değişme taraftarı olmadığını, Osmanlı bankasının mevcut imtiyazlarının lağvedilmeden imtiyaz süresinin sonuna kadar sürdürüleceği konusunda hükümetin ortak bir fikir içinde olduğunu dile getirmişti. Cavid Bey’e göre Osmanlı Bankası, savaşın başında “*biraz garip bir vaziyette*

⁸⁵⁷ MAZC, devre:3 cilt:2 içtima senesi:3, 35. İnikad, 14 Şubat 1332, s.3-4.

*kalmıştı.*⁸⁵⁸ Bankanın yönetiminin Paris ve Londra’da bulunması nedeniyle İmparatorlukta bulunan müdürler doğal olarak amirlerinden emir alamayacak halde kaldıkları gibi kendileri de bizzat Fransız ve İngiliz tâbiyetinde bulunuyorlardı. Bunlar savaşın ilanından sonra memuriyetlerini terk ederek memleketlerine gitmişler ve hükümetin talebi üzerine halihazırda bankada çalışan ve Osmanlı tâbiyetindeki üç kişi yerlerine müdür olarak atanmıştı. Şimdiki müdürler, Fransız ve İngiliz müdürleri tarafından usulü çerçevesinde ileride hiçbir itiraza mahal kalmayacak şekilde seçilmişlerdi. Bankanın sermayesi, düşman devletleri tebaasına ait olmakla birlikte savaşın başından itibaren bankanın hükümetle muamelesi gayet muntazam devam etmişti. Bununla beraber, hükümet milli bir banka tesisi ihtiyacını hissettiğinden kendisini böyle bir bankanın hazırlıklarını başlatmakla görevlendirmişti.

İtibar-ı Milli Bankası’na tanınan imtiyazlar meselesine ilişkin Cavid Bey, milli bankanın hazırlık çalışmaları sırasında Avrupa’daki ulusal banka deneyimlerini incelediğini, Ferit Paşa’nın dediği gibi bu genişlikte bir imtiyazın tanındığı başka bir bankaya rastlamadığını ifade etmişti. Bununla birlikte Cavid Bey’e göre, başka memleketlerde mevcut olmayan imtiyazların Osmanlı İmparatorluğu’nda verilmesinin büyük faydaları olacaktı. Eğer bu imtiyaz verilmeyecek olursa bu gibi milli müesseseler teşkil edilemezdi. Şimdiye kadar içinde bir santim yerli sermayesi bulunmayan ecnebi şirketlerine bile bundan büyük imtiyaz verilmişti. Eğer bu bankanın sermayesi halktan toplanabilirse bu sayede memlekette pek çok iktisadi teşebbüs vücuda gelecekti. Banka bir ana müessese vazifesini ifa ederek memlekette sınai, ticari, gerekse bayındırlık işlerine ilişkin olarak ileride teşekkül edecek birçok şirkete doğrudan doğruya dahil olmasa dahi yardımcı olacaktı. İtibar-ı Milli Bankası, bir devlet bankası olmamakla birlikte, ileride bir devlet bankası olmak üzere tasarlanmıştı, bu açıdan düşünüldüğünde bankaya tanınan imtiyazın da o kadar mühim şeyler olmayıp, halkı bu milli teşebbüse rağbet ettirmek için hükümetin bu imtiyazı vermesinde hiçbir beis görülmemeliydi.

Bankanın devletin himayesi altında tarif edilmesine ve hükümetin bankaya 500.000 lira ile hissedar olmasına dair ise Cavid Bey, bu himayenin “manevi himaye”

⁸⁵⁸ MAZC, devre:3 cilt:1 içtima senesi:3, 31. İnikad, 6 Şubat 1332, s.493.

anlamına geldiğini, yasal bir karşılığının bulunmadığını, bununla birlikte hükümetçe 50.000 hissenin satın alınma kararının da bankanın kâr elde edeceğine dair pek kuvvetli bir kanaate dayandığını dile getirmişti. Cavid Bey, her ne kadar kendisi de bireysel ticari teşebbüslerin daha başarılı olduğu fikrinde olup büyük ölçekli bayındırlık yatırımları ve mali teşebbüsler hariç iktisadi işlere devlet müdahalesini onaylamasa da memleketin mevcut durumunda bu bireysel teşebbüslerin önünü açabilmek için bile hükümetin teşvik ve yardımına ihtiyaç olduğunu ileri sürüyordu.

İtibar-ı Milli Bankası İmtiyazı Hakkında Kanun, meclislerde teklif edildiği gibi kabul edilerek yürürlüğe girmişti. Bankanın ilk yöneticileri; Biga Mebusu ve Maliye Nazırı *Mehmed Cavid Bey*, Duyun-u Umumiye İdaresi Vekillerinden *Hüseyin Cahid Bey*, sonradan Ticaret Nazırı olacak olan *Mustafa Şeref Bey*, *Mahmud Nedim Bey*, Dersaadet Ticaret Odası *Başkanı Mehmed Abud Efendi*, *Sason Efendi*, Selanik tüccarlarından *Tevfik Bey* ve banka direktörü *Victor Weil*'den oluşuyordu. Bu kişilerin arasına daha sonra, Tevfik Paşa kabinesinden *Damat Şerif Paşa* ve İttihat ve Terakki Cemiyeti genel sekreteri *Midhat Şükrü Bey*, *Reşad Hikmet Bey*, Hilal-i Ahmer Cemiyeti yöneticisi *Celal Muhtar Bey*, *Serim Kibar Bey* ve *Suphi Ziya Bey* katılacaktı. Bankanın ilk müfettiş kadrosu ise *Tevfik Bey*, *Selahaddin Ali Bey*, *Reşid Paşa*, *Mehmed Ali Ayni* ve *Babanzade Hikmet Bey*'den oluşuyordu. Bankanın ilk büyük hissedarları ise şu kişi ve kurumlardan oluşuyordu:

Tablo 5.3. İtibar-ı Milli Bankası İlk Hissedarları ⁸⁵⁹

Banka Hissedarları	Hisse Sayısı
Harbiye Nezareti Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi	50.000
Harbiye Nezareti (Umumi Depo) Şehit Yararını Müdafaa Şubesi	14.000
Osmanlı İmparatorluğu Namına Maliye Nezareti	50.000
Evkaf Nezareti	11.000
Donanma Cemiyeti	31.000
İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi	1.500
Milli Müdafaa Cemiyeti	1.500
Şirket-i Hayriye	2.000
Osmanlı Milli Sigorta Şirketi	500
Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi	2.000
Ordu Donanma Pazarı	500

⁸⁵⁹ İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği Raporu, 1919: **BOA.BEO/ 4588-344077/H-29-11-1337**.

Anadolu Demiryolu Şirketi	1.000
Şark Demiryolu Şirketi	1.000
Reji Tütün İdaresi	1.500
Rasim Bey	2.000
Yazıcızade Edremitli İsmail Hakkı Bey	1.000
Pertevniyal Sultan Vakfı	1.000
Halıcıoğlu Şirketi	1.000
Ibranoszade Hacı Sırrı Bey	600
Osmanlı Seyr-ü Sefain Anonim Şirketi (Hüdavendigâr)	500
Mecid Mehmed Karakaş	500
Mustafa Balcı bin Bekir Bey	500
Kibar Serim Bey	600
Mahmud Nedim Bey	500
Kistibyan Efendi	1.000
Rafael Kamhi Efendi	1.250
Aliye Binti Ahmed Hanım	500

İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği 1919 yılı teftiş raporuna göre İtibar-ı Milli Bankası'nın hissedarlarına 1917 yılı sonunda açıklanan 9,5 aylık faaliyet raporunda bankanın amacı, halihazırda mevcut sanayileri desteklemek ve yenilerinin kuruluşunu kolaylaştırmak olarak dile getirilmiş ve aşağıda belirtilen şirketlerin kuruluşu öngörülmüştü:

1) Her türlü madencilik işleri, metalürji ile ilgili sanayi, vapur ve gemi tamiri ile uğraşmak ve zirai alet ve edevat imalathaneleri kurmak üzere 30 sene müddet ve 200.000 lira sermaye ile kurulan *Maadin ve Sanayi-i Medeniye Osmanlı Anonim Şirketi*. Bu şirketin kuruluşu tamamlanmış, fakat işletilmeye başlamamıştı.

2) 30 sene müddet ve 300.000 lira sermaye ile kurulan *Umur-u Nafia ve İnşaat-ı Osmani Anonim Şirketi*. Bu şirketin yasal kuruluş işlemleri tamamlanmamıştı.

3) *Milli İktisadi Demiryolu Şirketi*, Avusturyalı bir kodaman olan Baron Groedel ile Paris eski büyükelçisinin oğlu Cemal Münir Bey tarafından kurulmuş; Avusturyalı bir mühendis, İnebolu-Kastamonu arasında bir demiryolu inşası üzerine çalışmıştı. Bununla birlikte şirketin kuruluşu yasal olarak henüz tamamlanmamıştı.

4) İzmir ve diğer yerlerde faaliyet göstermek üzere *Şark Umumi Tabakhane Şirketi*,

5) *Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi*. İtibar-ı Milli Bankası tarafından 440.000 lira sermaye ve 99 sene müddetle 16 Ocak 1918 tarihli Meclis-i Vükela kararı ile kurulacaktı.⁸⁶⁰

6) *Arduvaz Yatağı İşleme Osmanlı Anonim Şirketi*. Yasal olarak henüz kurulmamıştı

7) *Ergani Bakır Madeni İşleme Osmanlı Anonim Şirketi*. 5 Ağustos 1917 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla Diyarbekir vilayetine bağlı Ergani bakır madenlerinin işletme imtiyazı 30 sene müddetle İtibar-ı Milli Bankası'na verilmişti.⁸⁶¹ Türkiye'nin en zengin bakır madeninin bulunduğu Ergani bakır madenlerinin işletilmesi için Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şerif Bey'in kolaylaştırıcı faaliyetleriyle bir şirket tesis edilecekti. Bununla birlikte şirket, savaştan sonra faaliyete başlayacaktı.

Burada belirtilen faaliyetleri dışında arşiv belgelerinden görülebildiği kadarıyla İtibar-ı Milli Bankası Donanma Cemiyeti adına tesisi düşünülen tersane için sermaye tedarikini üstlenerek 30.000 liralık ikramiyeli tahvilat çıkarmış ve büyük İstanbul yangınından sonra yangından zarar görenler için para yardımı organize etmişti.⁸⁶²

İtibar-ı Milli Bankası, kuruluşu itibariyle toplumun tüm kesimlerinin zorla ve gönüllü olarak sermaye birikimine dahil edilmesi bakımından savaş boyunca sürdürülen ilksel birikim politikasının bir devamıydı. Bununla birlikte, İtibar-ı Milli Bankası'nın kamuoyunda dile getirildiği gibi tümüyle "milli" esaslara göre işleyen ve de küçük sermayeleri destekleyici faaliyetlerde bulunmak yerine, daha ziyade, Almanya ve Avusturya sermayeleri ile organik bir ilişki tutturmanın bir aracı; savaş ticaretini ve vurgunculuk yoluyla sermaye birikimini gizleyen bir perde vazifesi görmüştü. Her ne kadar para basma yetkisi ile donatılmış olmasa da 1917-1918 yılları arasında İtibar-ı Milli Bankası'nın, Marx'ın İngiltere Ulusal Bankası'na dair öne sürdüklerine oldukça benzer şekilde birtakım spekülörlere yüksek kârlar sağlarken;

⁸⁶⁰ BOA.MV./249-8/H-03-04-1336.

⁸⁶¹ BOA.MV./247-81/H-16-10-1335.

⁸⁶² BOA. MV./207-40/H-28-05-1335.; BOA. MV./ 213-36/H-23-02-1337.

toplumun büyük kısmının fahiş fiyatlar altında ezilmesi işlevini gördüğü anlaşıyordu. Erol Ülkeri'nin ifade ettiği gibi İtibar-ı Milli Bankası aracılığı ile yürütülen ticari faaliyetlerin başını Maliye Nazırı Cavid Bey ve Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi Müdürü İsmail Hakkı Paşa arasında kurulan askeri-mali kompleks çekti.⁸⁶³ İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği'nin İtibar-ı Milli Bankası'na dair yazdığı raporu detaylıca inceleyerek bu dönemde banka aracılığı ile oluşan sermaye birikimini görünür kılabiliriz.

1919 yılında İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği, İtibar-ı Milli Bankası hesaplarını incelemeye başladığında, bankanın 1918 yılı başındaki 9,5 aylık faaliyet raporunda hissedarlara ilan ettiği kâr ile gerçekteki kârı arasında oldukça büyük bir fark olduğunu tespit etmiş ve Osmanlı yetkilerinden hesaplardaki bu farklılığın araştırılmasını talep etmişti. Bankanın hissedarlara ilan ettiği rapora göre bankanın kârı 9,5 ay içinde 19.500 liradan 316.367 liraya çıkmıştı. Bunun 30.000 lirası banka yönetimine, 6.000 lirası banka personeline verilmiş; 80.000 lirası ihtiyat akçesi olarak ayrılırken, 200.000 lirası da hissedarlara kâr payı olarak dağıtılmıştı. Bankanın ilan ettiği raporda açıklanan kâra banka tarafından Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi'ne ödenen 603.542 lira, hesap ve mallar için ayrılan 7.000 liralık rezerv ve “özel rezerv” adıyla banka hesap defterinde yer alan 417.000 lira dahil edilmemişti. Bunlar da dahil edildiğinde bankanın gerçek kârı 1.343.908 liraya ulaşyordu. İlan edilen kâr ile gerçek kâr arasındaki fark, emtia ticaretinden elde edilmiş fakat hissedarlarla paylaşılmayan gizli bir kârdı. Yapılan hesaplamalara göre karın 603.542 lirası Hicaz Demiryolu Yönetimi'ne verilen kısmı çıkarıldığında geriye kalan 740.000 liranın 200.000 lirası kâr payı olarak hissedarlara dağıtıldıktan sonra kalan 540.000 lira özel rezerv ve ihtiyat akçesi olarak ayrılmıştı.

İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği'nin raporuna göre, 1917 yılı boyunca İtibar-ı Milli Bankası, emtia ticaretinden anormal bir kâr elde etmiş ve bu kâr, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mal edilmişti. Bu ticaretlerden ilki, birinci etap şeker ticaretiydi. Banka, kilosu 12 kuruştan 2.023.735 kilo (200 vagon) şeker satın almış, bunu 30 kûsur kuruşa hükümete satmıştı. Böylelikle banka bundan %66'lık bir kâr

---

⁸⁶³ Erol Ülker, *Military Finance*, a.g.e.

elde etmişti. Hicaz Demiryolu Yönetimi, kârın yarısını almıştı. Dolayısıyla bu işlem, tamamıyla banka tarafından finanse edilmişti. İkinci etap şeker ticaretinde banka, 266.666 liraya Viyana'dan 2.000.000 kilo şeker satın almıştı. Harbiye Nezareti Levazımat Müdürü İsmail Hakkı Paşa bankaya 1.940.000 kilo şeker kilosu 37 kuruştan satmak üzere naklettireceği bilgisini verdi. Kalan 60.000 kilo şeker banka personeline kilosu 25 kuruştan satılmıştı. Bu şekerlerin 1.375.270 kilosu, kilo başına 50 kuruştan satılmak üzere İstanbul'a gönderilmişti. Bunun 573.800 kilosu İstanbul tüccarına verildi; 500.000 kilosu taşraya gönderildi ve kalan 261.200 kilosu da İaşe Müdüriyetine verildi. Bu ticaretten banka %200 kâr sağlamış; kârın yarısı Hicaz Demiryolu İdaresi'ne verilmişti. Bununla birlikte ticari işlem hemen sonuçlanmamıştı. İsmail Hakkı Paşa'nın düşüşünden çok sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı Milli Mahsulat ve Kantariye Şirketleri tarafından sonuçlandırılacak, bu şirketler de şeker ticaretine aracı olmak yoluyla 500.000 kron kâr elde etmişlerdi.

Banka aracılığı ile yapılan üçüncü ticari işlem ipek ticaretiydi. İsmail Hakkı Paşa'nın talebiyle İtibar-ı Milli Bankası Hicaz Yönetimine 9 Mayıs 1917'de ipek satın alması için 200.000 lira avans vermişti. Bu işlemde banka %25 kâr sağlayacaktı. Bankanın bu ticari işlemde ne haberi ne de bu ticari işlem üzerinde bir denetimi oldu. 200.000 lira ile 49 balya ipek alınarak kilosu 520 kuruşa banka hissedarlarından ve İstanbul'da Kibar Ali Biraderler Şirketi yöneticisi olan Kibar Sarım Bey'e satıldı. Bu satış bankaya 25.463 lira kâr bırakmıştı. Banka'nın 5 Mart 1919 tarihli bir faturasında ise Hicaz İdaresi tarafından satın alınan ipek miktarının 58.049 kilo olduğu; kilosu 344 kuruşa satın alınıp 520 kuruşa satıldığı belirtiliyordu. Bu ticaretten ortaya çıkan kâr 101.854 lira olması gerekirken 25.463 lira olarak kaydedilmişti. Aradaki farkın nereye gittiği ise tamamen belirsizdi.

İtibar-ı Milli Bankası vesilesiyle yapılan ticaretlerden dördüncüsü tütün ticareti idi. Ocak 1917'de banka, Maliye Nezareti'nden külliyatlı miktarda tütün satın almış ve bunu Mayıs 1917'de Tütün Rejisi'ne satmıştı. Banka hesap defterleri bu alım satımın iki ayrı ticari işlemle yapıldığını gösteriyordu, fakat esasında birbirleriyle ilişkili iki taraf arasında yapılmış tek bir ticari işlemin söz konusu olması daha muhtemeldi. Bahsi geçen tütün, Samsun, Bafra, Çarşamba, Terme ve Ünye'den tehcir edilen veya buralarda katledilen Ermenilerden kalan araziden toplanan ve Emval-i Metruke

Komisyonları elinde bulunan tütün idi. Emval-i Metruke Komisyonu'nun yasal olarak işlevi bu tütünü en iyi fiyata paraya çevirmek ve bu meblağı tehcir edilenlere veya katledilenlerin yasal temsilcilerine ulaştırmaktı. Fakat bunun yerine komisyon piyasa fiyatının oldukça altında bir fiyatla tütünleri Maliye Nezareti'ne satmıştı. Söz konusu tütün, Samsun'da olup miktarı 633.471 kilo idi. Tütün, açık artırma yoluyla İstanbul'da satışa çıkarıldı. İhalenin taraflarından biri İtibar-ı Milli Bankası; diğeri ise Debreli Fuad Bey (Debre mebusu, Manizade Şirketi ortağı) idi. Reji ihaleye girmedi ve tütün bu iki taraf arasında danışıklı olarak İtibar-ı Milli Bankası'na satıldı. Fuad Bey, 100.000 lira teklif etmiş; sonra da ihaleyi İtibar-ı Milli Bankası'na bırakmıştı. Böylece İtibar-ı Milli Bankası tütünleri oldukça ucuza kilosu 20 kuruştan satın aldı. Ki tütünün o zamanlar piyasada fiyatı 30 ila 40 kuruş arasında değişiyordu. Bu ihale Maliye Bakanı Cavid Bey ile İtibar-ı Milli Bankası müdürü Victor Weil arasında imzalanan kontratla onaylandı ve 633.471 kilo tütün bu vesileyle bankaya geçti. Bu tütünün 496.882 kiloluk kısmı ticari işlemlerle satıldı. 135.589 kiloluk kısmı ise kaldı. Kalan tütün stokuna ne olduğu muamma idi.

İtibar-ı Milli Bankası, satın aldığı tütün için 99.376 lira ödemiş; aynı tütün birkaç ay sonra Reji'ye kilosu 67 kuruştan toplam 331.046 liraya satılmıştı. Bu işlemde İtibar-ı Milli Bankası %225, 223.910 lira, kâr etmişti. Bu işlemde elde edilen kârın yarısı da anlaşılmayan bir nedenle Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi'ne hediye edilmişti. Reji, İtibar-ı Milli Bankası tarafından yapılan bu satışı tek bir koşulla kabul etti. O koşul, İtibar-ı Milli Bankası'nın 1 Mayıs 1917 tarihinde Tokat, Erbaa ve Niksar'daki tehcir edilen Ermenilere ait 1.500.000 kilo tütünün ihalesinde yer almamasıydı. Böylece bu tütünleri Reji satın alabilecekti.

İtibar-ı Milli Bankası'nın 1917 yılı içinde yaptığı başka ticaretler de vardı. Bunlardan biri, kibrit ticareti idi. Banka ilk parti kibrit ticaretinde kasası 11 liraya 10.065 kasa kibrit almış, bunu 105.980 lira kâr ile İaşe Umum Müdürlüğü'ne satmıştı. Elde edilen %76'lık kârın yarısı hicaz yönetimine verilmişti. İkinci parti kibrit ticaretinde ise İtibar-ı Milli Bankası, İsveç'ten 385.000 lira değerinde 27.000 kasa kibrit satın almıştı. İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği'nin banka hesaplarını araştırdığı tarihe kadar bu kibritlerden kasası 33 liraya 1754 kasa satılmış, bu ticaretten

%100 oranda bir kâr elde edilmişti. Kalan kibritler ise İsveç-İstanbul yolu üzerinde Almanya, Avusturya ve Romanya gümrüklerinde bulunmaktaydı.

İtibar-ı Milli Bankası'nın yaptığı bir başka ticaret çorap ticareti idi. Banka, Almanya'dan Men-i İhtikar Komisyonu namına 72.000 liraya çorap satın almıştı. Bu çorapların 35 kasalık 32.000 liralık kısmı İstanbul'da *Mösyö Orosdi Rack'a* satılmış ve %45 oranında bir kâr elde edilmişti. Bu çorapların satın alınması, Berlin'e gidip banka adına işlemi yürüten Hüseyin Cahid Bey'in kişisel teşebbüsü ile gerçekleşmişti. Bunun yanı sıra İtibar-ı Milli Bankası, Ağustos 1917'de Hollanda'dan *Lipman Rosenthal* firmasından 12.066 paket kahve almış, bunun için 350.000 lira ödenmişti. Fakat sonrasında Hollanda hükümeti tarafından bu kahvelere el konulmuştu.

Tüm bunların dışında Banka, İsmail Hakkı Paşa'ya sık sık faizsiz kredi vermişti. Bunlardan birinde banka ipek satın alması için İsmail Hakkı Paşa'ya 200.000 lira avans vermiş, fakat verilen avans ipek satın almak için değil başka bir amaç için kullanılmıştı. Bu para, birkaç ay sonra bankaya geri ödendi. Bir başka seferde ise banka İsmail Hakkı Paşa'ya tütün alması için 400.000 lira avans vermiş, fakat bu para da aynı şekilde tütün satın alınmadan bir süre sonra bankaya geri ödenmişti.

Bankaya ait 250.000 liralık bir avans da Türkiye'nin Batum'u işgalinden sonra İsmail Hakkı Paşa ve Victor Weil'in Batum'u ziyareti sırasında Batum Demiryolu müdür yardımcısı Refik Bey'e verilmişti. İsmail Hakkı Paşa'nın niyetinin Hicaz Demiryolu'nda olduğu gibi Batum'da da ticari ilişkilere girmek olduğu anlaşıyordu. Fakat bu avansın ne amaçla verildiği bilinmemekteydi. Verilen 250.000 lira avans Batum Şimendiferi borcu hanesine yazılmış ve bu iki şirket arasındaki sözleşmeden 65.000 liralık bir kâr oluşmuştu.

İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği raporuna göre, İtibar-ı Milli Bankası genel müdürü Victor Weil'in bu emtia ticareti işlerinin oluşan kazançların üstünü örtmek için banka genel kurulu üzerindeki yetkisini kullanmakla ilgili bir talimat aldığını ileri sürüyordu. Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası, siyasal nüfuzu olan yakın arkadaşlar sayesinde Ermenilere ait tütünleri oldukça önemsiz fiyatlara satın almanın yanı sıra, Avusturya ve Almanya'dan yapılan satın alımlarda kolaylıklar gösterilmişti. Tüm bu ticari işlemler bankaya anormal kâr sağlamış ve bu kârın çok büyük bir kısmı -hiçbir

açık kanıt bırakmaksızın- Hicaz Demiryolu İdaresi'ne verilmişti. Banka bu şekilde hariçten getirdiği malları tüketicilere normal bir fiyattan da satmıyordu. Aksine bu mallar aracılara ve bankanın kimi yakın dostlarına satıldı ve bu kişiler bu malları tüccarlara satarken büyük kârlar elde ettiler.

Raporda ayrıca 1918 yılı banka hesaplarına göre bankanın kredi verdiği kişi ve şirketler ile avans miktarı belirtiliyordu. 1918 yılında toplamı 522.521 lira eden banka kredisinden yararlananlar şu isimlerdi:

Tablo 5.4. 1918 Yılında İtibar-ı Milli Bankası'ndan Kredi Alan Kişi ve Şirketler

Kişi/Şirket İsmi	Avans Miktarı (Lira)
Enver Paşa	846
Alaadin Efendi	3.516
Naci Bey	1.843
Cavid Bey	3.644
Emmanuel Karasu	66.928
Nuri Bey	548
Nesim Mazliyah	1.426
Rahmi Bey	41.962
İbrahim Bey	9.362
Hüseyin Cahid	11.491
Halil Ziya Bey	1.204
Genel Müdür Victor Weil	570
Baron von Bruder	35.080
Ali Canani Bey	8.677
Kemal bin Halil	12.048
Milli Müdafaa Cemiyeti	24.101
Kırzade Şükrü Bey	7.162
Şabanzade Baki Bey	2.581
Necmeddin Molla	7.072
Hacı Adil Bey	4.126
Mustafa Asım Bey	1.360
Celal Nezih Bey	4.570
Milli Mahsulat Şirketi	60.598
Milli ekmekçiler Şirketi	8.657
Milli İthalat Kantariye Şirketi	13.957
Milli Mensucat Şirketi	6.022
Ali Haydar Midhat	4.716
Ahmed Nesimi Bey	1.229
Şerafeddin Bey	2.810

Bu rapordan anlaşıldığı kadarıyla her ne kadar Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi ile Maliye Nezareti İtibar-ı Milli Bankası aracılığı ile yapılan ticari faaliyetlerde asıl aktörler olarak ortaya çıksa da Milli Mahsulat Şirketi başta olmak üzere İttihat ve Terakki İstanbul Heyet-i Merkeziyesi inisiyatifiyle kurulmuş olan milli anonim şirketlerin bu faaliyetlerden tümüyle dışlanması söz konusu değildir. Bu kesim, İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluşuna oldukça sınırlı bir destek sunmuş asıl olarak birikimini 1918 yılında kurulacak olan Milli İktisat Bankası'na saklamıştı. Bununla birlikte, İsmail Hakkı Paşa'nın ülkeyi terk etmesinden sonra yarım kalan ticari faaliyetleri tamamlamak Milli Mahsulat ve Kantariye Şirketleri'ne kalmıştı.

5.5. Korporatizmden İhtikara Harp Kazançları

Önceki bölümlerde dile getirdiğimiz gibi, Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşan sermaye birikimi iki temel üzerine kuruluydu. Bunlardan birisi, Kemal Bey'in iase politikaları yoluyla örgütlenen Anadolu tüccar ve büyük toprak sahipleri ile Esnaf Cemiyetleri arasında kurulan ve bir kısım İstanbul tüccarının da dahil olduğu, nihayetinde milli anonim şirketler ve bankaların oluşumuna yol açan sermaye birikimi ağı idi. İkincisi ise Dersaadet tüccarı ile Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi yöneticisi ve Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa arasındaki yakın ilişkiden doğan savaş tüccarlarının sermaye birikimiydi. Bununla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi, 1917 yılından itibaren kamuoyunda kendisini savaş tüccarlarından ayrı tutmaya; müstahsillere ve kurulan milli anonim şirketlere dayalı sermaye birikim yöntemini meşru ilan ederken; fiyat spekülasyonu ile sermaye biriktirenleri aracı tüccarları gayrimeşru ilan etmeye başlamıştı.

Bu durum 1917 yılında Tasvir-i Efkâr'da hemen her gün yayınlanan ihtikar karşıtı yazılardan görülebilmektedir. Bu yazılarda Yunus Nadi, fiyatların yükselmesinin ürünlerini yüksek fiyattan satmak isteyen çiftçilere mal edilemeyeceğini asıl sorumlunun malı uzak yerlerden ucuz fiyata alıp fahiş fiyatla İstanbul'da satmaya çalışan, mallarını saklayıp fiyatı yükseldiğinde piyasaya süren ve satacağı malı elden ele dolaştırıp her seferinde üzerine kâr payı koyarak satan tüccarlar olduğunu ileri sürmekteydi. Fiyat artışının müsebbibi müstahsil değildi, bunlar

mallarını sulh zamanının birkaç misli fiyatına satmışlarsa da kendi üretim maliyetleri olağanüstü arttığı için satmışlardı. Bu nedenle ihtikar meselesinin çözümü için Yunus Nadi'ye göre yapılması gereken, ilk olarak, müstahsil ile müstehlik arasında hiçbir mutavassıt bırakmamak, müstehsilin doğrudan müstehlik ile temasını temin eylemektir. Bunun için devlet, zorunlu ihtiyaçların tümü için elinde olan nakliye araçlarını yalnız müstahsil ve müstehlikin menfaati namına tahsis etmeli, arada kim olursa olsun hiçbir mutavassıta mahal verilmemeliydi.⁸⁶⁴ Bu, ilk bakışta tüccarların zararına gibi görünse de ticaret hiçbir zaman %200-300 kazanmak değildi. Ahvalin fevkaladeliğinden istifade ederek fazla ticaret yapma hırsı tümüyle gayrimeşru idi. İkinci olarak yapılması gereken ise tüccarların kayıt altına alınmasıydı. Tacirlerin ekserisi ismini resmi bir dairenin siciline bile yazdırmamıştı. Ne zamanki Redd-i Bedel Kanunu ile bedel-i nakdi ödeyenlerin de askere alınması gündeme gelmiş, bir kısım tacir askerden muaf kalabilmek için ticaret odalarına kaydolmuştu. Yine de çoğunun hiçbir odada sicili bulunmuyor, bunların ne alıp sattığı, ne kazandığı bile bilinmiyordu. İşte ihtikar, ticaretle hiç alakası olmayan birtakım adamların sermayenin olağanüstülüğünden faydalanarak piyasaya dahil olmalarından veya birtakım tüccarların şimdiye kadar hiç ilgilenmedikleri alanlarda ticaret yapmalarından kaynaklanıyordu.⁸⁶⁵

Yunus Nadi, aracı tüccarların kontrol altına alınmasını şiddetle savunurken, mesele girişimci büyük toprak sahiplerine geldiğinde bunların hali hazırdaki serbest ticaret olanaklarının tamamen muhafaza edilmesinden yanaydı. 1917 yılında kabul edilen İaşe Kanunu'na göre, aşarın bir misli köylüden bedeli ile satın alınacak üst tarafı tamamen serbestçe ihraç edilmek üzere müstahsillerin elinde bırakılacaktı. Yunus Nadi, o sene pek bereketli olan zahireye tanınan serbest ticaret nedeniyle spekülasyonların baş gösterebileceğini; tacirlerin erkenden zahireyi toplayıp saklayarak azar azar pahalı fiyatlara satılabileceğini, bu nedenle şimdiden bir çare düşünülmesi gerektiğini yazmıştı. Bununla birlikte, Yunus Nadi'ye göre ihtikar olmasın diye zahire ticaretindeki serbestiyi ortadan kaldırmak, zahire ticaretini menetmek de doğru değildi. O zaman mahsulün %75'i için köylüye temin olunan serbestinin hiçbir manası kalmayacaktı. Yalnız müstehliklerin değil, müstahsillerin de

⁸⁶⁴ Yunus Nadi, "İhtikara karşı yapılacak tedbirler", **Tasvir-i Efkâr**, 25 Mayıs 1333.

⁸⁶⁵ Yunus Nadi, "Alışverişin Teşkilata Rabtı", **Tasvir-i Efkâr**, 30 Mayıs 1333.

menfaati düşünülmemeliydi. Menedilmek istenen ticaret değil ihtikar ve spekülasyondur. Meşru ve makbul ticaretin her zamanda ve her mekanda baş üzerinde yeri vardı.⁸⁶⁶ O halde yapılması gereken, zahire piyasasının karıştırılmaması için bir veya bir araya gelmiş çok sayıda tacirin külliyyatlı zahire satın alarak bunları biriktirmesinin önüne geçilmesi ve bir kararname yayınlanarak tacirin %10'u geçmeyecek bir kâra razı edilmesiydi.

1917 yılında savaş zenginliğinin meşru ve gayrimeşru biçimleri arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti kadroları arasında bir ayrılığın var olduğu anlaşıyordu. Örneğin, Maliye Nazırı Cavid Bey, 1917 yılı Meclis-i Mebusan'daki bütçe görüşmeleri sırasında verdiği beyanda hükümetin harp sırasında oluşan olağanüstü kazançlara bir vergi koyma amacını dile getiriyor ve mebuslara şu ifadelerle sesleniyordu:

“Eğer harp uzun müddet devam edecek olursa, esna-yı harpte, harp uzun müddet devam etmeyecek olursa badelharp derhal tatbik edilmek üzere harp esnasında birçok kimselerin kazanmış oldukları temettüat-ı fahişe (olağanüstü kazanç) üzerine de bir vergi tarh etmek lazım gelecektir. Efendiler, kazanç ne şekilde olursa olsun, esbab ve vesaiti meşru olmak şartıyla meşrudur. Zannetmeyiniz ki, harp esnasında para kazananlara karşı bir husumetim var. Bilakis, gerek sulh ve gerek harp esnasında memleketin serveti umumiyesinin tevhidinde medar olmak üzere para kazananları en ziyade takdir edenlerdenim ve onların kazançlarını tezyid etmek için de kendilerine muzaheret ve muavenetten (destek ve yardım) geri durmam. Fakat, her türlü haklarını, bey-ü-şira (alışveriş) edecekleri her türlü mevadd üzerinde hukuk-u tasarrufiyye ve temellukiyyelerini kendilerinin hiçbir suretle ızzar edilmemelerini (zarara girmemelerini) temin eylemeye çalışırım. Fakat kendilerinden de ona mukabil Hazine-i Maliyye için fedakarlık talep etmeye zannederim hakkım vardır. Ve bunu şimdiye kadar harpte bulunan memleketlerin kaffesi yapmıştır. Biz de bu muameleyi yapmakla istisna yapacak değiliz. Teslim ederim ki, bizim memlekette bunu tatbik etmek, başka memleketlere nisbetle biraz daha güçtür. Onların tüccarların sabit tüccarlar, defterleri muntazam defterler, muamelat-ı ticariyyeleri mürettep ve müessese muamelattır. Bizde defatire müracaat etmek, kazanç sahiplerinden kazançlarına dair beyanat talep etmek, siz de teslim ederseniz ki, oldukça güç muvaffakiyet

⁸⁶⁶ Yunus Nadi, “Şimdiden Düşünülecek Bir Mesele”, **Tasvir-i Efkâr**, 28 Haziran 1333.

verecek şeylerdendir. Artık şimdiye kadar bu gibi hususatta kabul ve ittihaz edilmiş olan muhtelif sistemleri meze ve tevhid ederek memleketimizin ahval ve şeraitine muvafık bir sistem bulmağa çalışacağız.”⁸⁶⁷

Cavid Bey’in harp sırasında “ne şekilde olursa olsun” elde edilen kazançları takdir ettiğini belirten bu konuşması, savaş tüccarlarının olağanüstü kazançlarını açıkça onaylamak anlamına geliyordu. Öte yandan Yunus Nadi, milli iktisat fikri ekseninde görece küçük sermayelerin korporatist bir örgütlenme modeli yoluyla üretken bir sermayeyi vücuda getirme idealini, ihtikar spekülasyon yoluyla sermaye birikiminden tümüyle ayırmaya dönük bir propaganda faaliyeti yürütüyor; ihtikar yoluyla elde edilen servetin ne milli iktisat fikrine ne de iktisadi terbiyeye sığmadığını ileri sürüyordu. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde sermaye birikiminin biçimine dair oluşan farklı eğilimlere dair Yunus Nadi’nin yazdığı birkaç yazı özellikle aydınlatıcıdır.

“*İktisadi Terbiye*” başlıklı yazısına Yunus Nadi, tüccarın, doğası gereği her ne şekilde olursa olsun, vicdanlara ne kadar sığmaz olursa olsun para kazanma hesabıyla her fırsattan istifade edebilen bir mahluk olduğunu belirterek başlıyordu.⁸⁶⁸ Yazıya göre, şu harbin doğurduğu Türk-Müslüman tacirlere Hilal-i Ahmer yöneticisi Celaledin Muhtar Bey’in sözlerini benimsetmek gerekiyordu. “On paranın kıymetini bilmeyen Osmanlı” olmaz diyen Celaledin Muhtar Bey, bu efendilerin harb tesadüfıyla ellerine geçen paranın aslında kendilerine ait olmadığını, o paranın milletin servet ve sermayesi olduğunu akıllarından bir an bile çıkarmamalarını ve servetlerini bu bilinçle artırmalarını salık vermişti. İktisadi hayatta sermayenin oynadığı rol pek büyüktü, bununla birlikte, iktisaden ekseri teşkil eden maddiyat aleminde hangi şube olursa olsun kazanç nisbeti ortalama senede sermayenin % 8-10’unu geçmezdi. Bugünkü yüzde yüzü ve daha fazlasını ticaret sayan ve her zaman iktisadiyatın bu şekilleri ile yürüyeceğini zanneden gafiller hem aldanıyorlar hem de milletleri namına büyük bir ihanette bulunuyorlardı. Harp sebebi ile fazla para kazanabilen millettaşlardan bazılarının hesapsız kitapsız hayatları, mensup oldukları millet ve milliyet itibarıyla en büyük cenabetten birini teşkil ediyordu. Servet ancak

⁸⁶⁷ MMZC, devre:3 cilt:1, içtima senesi:3, 47. İnikad, 3 Mart 1333.

⁸⁶⁸ Yunus Nadi, “İktisadi Terbiye”, *Tasvir-i Efkâr*, 24 Mayıs 1333.

makul ve mantıklı surette muhafaza olunmakla servet olur; umumi menfaatler şahsi menfaatler ile kaim olduğu gibi şahsi menfaatler de ancak umumun hayrına hizmetle payidar olabilirdi. Memleketin muhtaç olduğu sermaye, sahibine büyük kar temin edecek fakat aynı zamanda bin, beş bin kişiyi istihdam ve iâşe eyleyecek ve aynı zamanda mensup olduğu memleketin şanını yükseltecek bir fabrika tesis etmektir. Şu itibar ile çok muhterem ve mübarek olmak lazım gelen sermayeleri karhanelerde, meyhanelerde, kumarhanelerde heba eden mirasyedi gafillerin hissesine düşecek hakiki miras bugün nefret ise yarın lanet olacaktır. Türk Müslümanın iktisadiyat aleminde bir mevki olmalıydı. Fakat iktisadiyatın da pek iyi bilinmesi gereken fakat Türk-Müslüman tüccarların bilmediği kendisine mahsus pek âli bir terbiyesi vardı.

“Yeni Zenginler Meselesi” başlıklı yazısında ise Yunus Nadi, gayrimeşru kazançları destekleyen bunların biriktirdiği sermayenin hayat-ı iktisadiyede bir ilerleme olarak gören İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının büyük bir hataya düştüğünü yazmıştı.⁸⁶⁹ Yazıya göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti Millet-i Osmaniye’nin kurtuluşu namına canını feda eden Türk-Müslüman unusurun memleketin sahibi ve hakiki hakimi olması için Balkan Savaşlarından beri mücadele vermektedir. Balkan harbinden sonra müslümanlarda memleketin selametinin, *unsur-u aslinin* iktisaden yükselmesine bağlı olduğu kanaati hasıl olmuş; o kanaatle Balkan Harbini müteakib islamlar arasında büyük bir cereyan-ı iktisadiyenin işaretleri görülmeye başlanmıştı. O dönemde Tasvir-i Efkâr da bu cereyanı desteklemek için çokça çalışmış ve neşriyatta bulunmuştu. Her yeni Müslüman ticarethanesine ilan sayfalarında yer verilmişti. Fakat maalesef Balkan Harbi’nden sonra husule gelen bu iktisadi uyanışın umumi harp ile birlikte sona ermiş, harbin doğurduğu olağanüstü halden istifade yolunu bulan yeni zenginler türemeye başlamıştı. Bugün bazı İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları bu yeni zenginlerin Balkan Harbi’nden sonra işe başlayıp da umumi harp nedeniyle faaliyetine son veren ticaret erbabının yerini tutacağı iddiasında bulunuyorlardı, ki bu tamamen yanlışti. Şu harb-i umumi gibi insaniyet ve medeniyetin en müthiş afeti olan avhalden istifade ederek ve hiçbir kanuna dayanmaksızın birden bire zengin olanlardan memleketin hayat-ı iktisadiyatına bir kaide tertip etmek imkanı yoktu. Bilakis bunlar, kazandıklarını hüsn-ü idare edememek ve bir de ahlakı

⁸⁶⁹ Yunus Nadi, “Yeni Zenginler Meselesi”, **Tasvir-i Efkâr**, 13 Ağustos 1333.

umumiyei bozmak gibi suretlerle yaşadıkları memleketi madden ve manen zarara sokuyorlardı.

Yazının ikinci kısmında Yunus Nadi, usulü dairesinde ticaret ile yükselmiş olan memleketlerden örnek vererek bu türlü bir sermaye birikiminin ahaliye refah, huzur ve asayiş getirdiğinden bahsediyordu. Oralarda ticari faaliyetle uğraşan zenginler, vatanlarının hayrı için büyük fedakarlık yapmış, bu şekilde memleketlerine hayat vermişlerdi. Bunu idrak etmek için Yunanistan'a bakmak yeterliydi. Yunanistan Balkan Savaşlarındaki hakimiyetini Averof Zırhlısı'na borçlu olup bu zırhlı Osmanlı hezimetinin başlıca sebebiydi. Bu zırhlı ise malum olduğu üzere Averof namındaki aslı Osmanlı olan bir Rum tüccarının Yunanistan'a teberru ettiği iane ile alınmıştı. Ticaretin memleket için ne büyük faideler meydana getirdiğine en iyi örnek Averof'tu. Averof o paraları uzun seneler alın teri dökerek kazanmış ve serveti kendi ırkı hesabına bu kadar büyük bir hizmete alet olmuştu.

Bugün Osmanlı memleketlerinde türeyen yeni zenginlerin Averof ile uzaktan yakından alakası yoktu. Yeni zenginlerin ekserisi ticari kaidelerden tamamiyle bihaber kimselerdi. Bundan dolaydır ki ancak gavail-i harbden istifade suretiyle zengin olanlarımızdan memleket için madden ya da manen bir faide beklemek mümkün değildi. Zahmetsiz para kazananların servetlerini hayırlı bir yere sarf eyledikleri görülmüş şey değildi. Mesela kazançları hakkında her gün türlü türlü rivayetler dolaşan bu türedi tacirlerin memlekette tesisat-ı nafia vücuda getirmeye teşebbüs ettikleri veya kazançlarının zekatını verdikleri bir kez bile görülmemişti. Bunlar, bilakis ellerindeki paraları zevk-i sefaları uğrunda zamanın fecaatı ile hiç de mütenasip olmayacak surette israf ediyorlar; memleketin en büyük dertlerinden biri haline geliyorlardı.

Yunus Nadi, esasında harp zenginliğini değil, harp zenginliğinin biçimlerinden birini eleştiriyordu. Eleştirdiği kimseler, zenginliği doğrudan emek gücüne dayanmayıp sermayesi üretken olmayan, servetini piyasaya yeni emek gücü sağlamak için kullanmayan; bu açıdan toplumsal amaçlardan çok bireysel amaçlara hizmet eden; dahası, varlığı tüketim alışkanlıkları yoluyla kamuoyunda açık hale gelen kesimlerdi. Bununla birlikte, ne milli anonim şirketlerin iâşe ticareti yoluyla elde ettiği sermaye,

ne de milli banka üzerinden yapılan ticaretlerden doğan olağanüstü kâr Yunus Nadi'nin gündeminde yer almıştı. Oysa bu çalışmanın bütününde de gördüğümüz gibi İstanbul tüccarı kadar Anadolu tüccarı da sermaye birikimi adına yasal olmayan veya otoriter biçimde yasalaştırılan siyasal araç ve kurumlardan yararlanmış ve gayrimeşru kazanç yollarına sapmıştı. Fakat Yunus Nadi'ye göre bu kazanç ulvi bir amaca hizmet ediyordu. Bu amaç, sermaye birikimini kolektif bir temelde örgütleyerek sermayeyi toplumsallaştırırken aynı zamanda sermayedarı anonimleştirip kapitalist ilişkilerin hegemonik hale gelmesini mümkün kılma amacıydı.

Kapitalizmin hegemonya krizi 1917 yılında küresel ölçekte baş gösterdiğinde, sermaye birikiminin örgütsüz ve sınırsız biçimlerine karşı korporatizme dönüş her şeyden önce sermayedarların varlık koşulları açısından bir gereksinim olarak ortaya çıkmıştı. 1917 yılı tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da yeniden üretim krizinin savaşın meşruiyetini ciddi ölçüde sarsacak kadar derinleştiği ve sosyal adaletsizlik sorununun görmezden gelinemeyecek kadar belirginleştiği bir yıl olmuştu. Savaşın ülkelerin çoğunda 1917 yılında büyük ölçekli grev ve yiyecek isyanlarının baş göstermiş, Rusya'da sosyalist bir devrimin meydana gelmesinde yiyecek sorunu en temel etken olmuştu. 1917 yılından itibaren tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da gazeteler sansüre rağmen hayat pahalılığından, spekülâtorlerden, yeni (türedi) zenginlerden ve tüm dünyada hüküm süren iâşe buhranından sık sık bahsetmeye başlamışlardı. İhtikar (vurgun) meselesi hemen her gün gündeme taşınıyor, buna sebebiyet verenler lanetleniyor, ihtikarla mücadele stratejileri ele alınıyor ve *Ucuz Geçinmek İçin Ne Yapmalı?* türünde yazılar yayınlanıyordu. Bu andan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de yadsınması mümkün olmayan bu sorunu propagandasının bir parçası haline getirmesi, sorumluların kim olduğuna dair hedef göstermesi ve potansiyel çözümler ileri sürmesi her şeyden önce kendi kapitalizm programının ve cemiyet üyelerinin meşruiyetini sürdürebilmek için bir zorunluluk haline gelmişti. Nitekim, 1917 yılında hayat pahalılığı ile mücadele etmede grev ve boykot gibi yöntemlerin kullanılabileceği yönünde tartışmaların olduğu görülüyordu. *İkdam Gazetesi* tarafından yapılan tüketici grevlerine karşı Yunus Nadi, tüketim kooperatiflerini öneren bir yazı kaleme almıştı.

Yunus Nadi 2108 tarihli baş yazısında hayat pahalılığının esasında *“sermayenin tahakkümüne karşı halkın ferdi kuvvetlerinde mukavemet imkanı bulamamasından ileri gelmekte”* olduğundan bahsediyor; *“kuvvetli sermayeler havayic-i zaruriyeden olan olmayan eşyayı kolaylıkla ele geçirebiliyorlar. Elden ele dolaştırabiliyorlar. Bu suretle fiyatların terfi ederek halkın ihtiyaçları da tazyik olunmuş oluyor”* diyordu.⁸⁷⁰ Bununla birlikte Yunus Nadi, grevin sermayenin bu tahakkümü ile mücadelede etkili bir araç olmadığını savunuyordu. Çocukların şu mevsimde yeni ayakkabıya ihtiyacı varken grevin hiçbir hükmü olmayacağını, halkın çoğunluğunu teşkil eden kesimin ihtiyaçlarını sağlayabilmesi için istihlak (tüketim) kooperatiflerinin teşkiline yönelmek gerektiğini ileri sürüyordu. İhtikara karşı grev örgütlemek yerine aracı tüccarlardan kurtulabilecek, en uzak üretim birimlerinden aldığı ihtiyaç maddelerini Dersaadet’e getirerek üyelerine uygun fiyattan satış yapabilecek bir tüketim kooperatifi teşkiline girişmek gerekiyordu. Daha önce Fatih’te halihazırda ise Erenköy’de kurulmuş olan tüketim kooperatifi şirketleri diğer semtlere de yayılmalıydı. Erenköy Tüketim Kooperatifi’nin amacı ahaliye bakkaliye ürünlerini tedarik etmek ve bunları hissedarlarına mümkün olduğunca uygun fiyata satmaktı. Şirkete hissedar olabilmek için Osmanlı tebaasından olmak, Erenköy muhitinde oturmak, senelik peşin 250 kuruş veya ilk ay 30 kuruş ve sonraki aylar 25 kuruş olmak üzere en az bir senelik taksitler halinde ödeme yapmak gerekiyordu. Şirket, kendi hissedarları dışındakilere piyasa fiyatı üzerinden satış yapacak ve buradan elde ettiği ile masraflarını karşıladıktan sonra kalan %95 karı hissedarlara dağıtacaktır.

Yunus Nadi’nin bu yazısı, her şeyden önce bir grev ihtimalini bertaraf etme; tüketim kooperatifine hissedar olabilecek kadar geliri olan orta sınıfın kazanç duygusuna seslenerek bu kesimi yiyecek ekmek dahi bulamayan alt sınıflardan ayırma çaba ve işlevine işaret ediyordu. İkinci olarak ise yazı, muhalefetin eleştiri odağında yer alan İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi ve savaş hükümetini sorumsuz kılmayı hedefliyordu. Buna göre hükümet, iâşe sorununu çözmek için seferberliğin başından itibaren geceli gündüzlü çalışıyordu. Sorun, iktisadi terbiyeye

---

⁸⁷⁰ Yunus Nadi, “Milli İstihlak Kooperatifleri”, **Tasvir-i Efkâr**, 20 Mayıs 1333

sahip olmayan, ihtiyacı olmaksızın her gördüğü eşyayı kaçsa satılırsa satılsın almaya çalışan, milletine faydası olmayan, kazandığını paranın zekatını ödemeyen kesimlerdi.

Yunus Nadi'nin İstanbul Heyet-i Merkeziyesi aracılığı ile sağlanan sermaye birikimini aklayarak İstanbul tüccarını gayrimeşru kazanç sağlamakla suçlayan yazılarını destekleyici şekilde, Tasvir-i Efkâr'da vaktiyle Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin başında bulunan Kemal Bey'le yapılan bir mülakata da yer verilmişti. Kemal Bey, iaşe işleri Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'den Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın başkanlığında kurulan İaşe Heyeti'ne devredildiğinde de iaşe planlamasına ilişkin yetkilerini tümüyle bırakmamış; içinde İstanbul, Edirne, Konya, Ankara, Aydın, Kastamonu vilayetlerinin olduğu birinci iaşe mıntıkasının başına getirilmişti. Tasvir-i Efkâr, İstanbul'un iaşesinden sorumlu olan Kemal Bey'e ihtikarın kaynağı hakkında sorular sorduğunda Kemal Bey bu sorunu büyük ölçüde dışsal ve doğal nedenlere ve ek olarak elden ele, başka bir deyişle, zincirleme usulüyle ticaret yapan ve kâr eden tacirlerin insafsızlığına bağlamıştı:

“Bugün memleketimizde biri gala diğeri ihtikar olmak üzere iki mühim iaşe meselesi vardır. Memleketimizdeki galanın (kıtlık ve pahalılık) muhtelif sebepleri vardır. Diğer memleketler gibi bizim memleketimiz de bu esbab-ı tabiinin tesiri altındadır. Birinci sebep evrak-ı nakdiye kıymetlerindeki düşüştür. İkinci sebep, en mühim havayic-i zaruriyeden olan hububat fiyatının yükselmiş olmasıdır. Üçüncü ise kuvve-i istihsaliyenin düşüşüdür. Bunlara vesait-i nakliye kıtlığını ve bu gibi vesait icrasının terfiini zam ve ilave eylemek gerekir. Tüm bu sebepler nedeniyle bugün memleketimizde bir gala-yı fevkalade hasıl olmuştur. İhtikarın büyük bir insafsızlık olduğuna şüphe yoktur. Bunun sebepleri nedir? Evvela biliyoruz ki sermayenin hareketi eski zamana nazaran bugün çok daralmıştır. Saniyen harbin başlangıcından beri tatlı para kazanmaya alışanlar saat be saat katlanıyor. Malumdur ki sermayenin vasf-ı hakikisi tedavüldür. Evvelce bütün dünya üzerinde devreden sermaye bugün mahdud bir sahaya inhisar ettiğinden tedavül lüzumu artmıştır. Hariçten mal gelememesi ile dahildeki eşyanın mahdud bir surette alınıp satılabilmesinden dolayı spekülasyon dediğimiz şey başladı ve bundan da doğal olarak ihtikar çıktı. Halbuki sermayeyi

tedavül ettirenler bunu da insafî bir surette yapsalar idi; iş, bu mertebe-i vehamete kesb etmeyebilirdi.”⁸⁷¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi’ni temsil eden bu açıklamanın, esasında 1917 yılına gelindiğinde bir yandan toplumda geçim sıkıntısı nedeniyle gelişen öfkenin, diğer yanda sermaye bloğu içinde kârın paylaşımına yönelik rekabet ve çıkar çatışmasının yoğunlaşması ve cemiyet merkezinin İstanbul tüccarını tasfiye ederek tek meşru sermaye tekeli olarak varlık göstermek istemesiyle bir ilgisi vardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi, bu noktada savaşın başından beri oluşturmaya gayret ettiği sermaye birikimini tehlikeye atmadan hem kamuoyundaki ihtikar algısını biçimlendirmeye, hem ihtikarla mücadelenin araçlarını eline almaya hem de kendisi ile yeni zenginler arasına bir fark koyarak halkın yaşadığı geçim sorununun sorumluluğunu üstünden atma yoluna gitmişti.

İhtikarla mücadele kapsamında 24 Mayıs 1917’de bir *Men-i İhtikar Kararnamesi* yayınlanarak Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa’nın başkanlığında Mebusan Meclisi Reis Vekili Hüseyin Cahit Bey, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri Osman Bey ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkez üyelerinden Doktor Nazım ve Resuhi Beylerden oluşan Men-i İhtikar Komisyonu kurulmuştu. Bu kararname maddeleri özetlenecek olursa:⁸⁷²

- serbest arz ve talep belirlenen eşya fiyatlarını yükselterek kazanmak kastıyla alışveriş; satın alınanın piyasada mevcut eşyanın fiyatına tesir edecek derecede tekelleşmesi veya eşyanın fiyatının artmasına sebep olacak surette elden ele geçmesi kanunen ihtikar addolunacak,
- ihtikar cürümü hakkında tatbikat ve takibatta bulunmak, İaşe Heyeti’nin meşgul olduğu maddelerin haricindeki maddelerin tedarik ve alışverişleri hakkında tedbirler almak üzere bir Men-i İhtikar Heyeti kurulacak,
- Men-i İhtikar Heyeti, ne miktardaki malın toptan, ne miktardaki malın perakende satış olduğunu tayin etmeye, toptan satış için belli mahaller

⁸⁷¹ **Tasvir-i Efkâr**, 30 Mayıs 1333.

⁸⁷²“ İhtikarın Men’i Hakkında Kararname”, **Tasvir-i Efkâr**, 26 Mayıs 1333.

belirlemeye ve o mahale haricindeki satışı men etmeye, perakende satılacak eşya için fiyat tayin etmeye yetkili olacak,

- kendilerinden talep edilen malumatı vermeyen, esya miktarını gerçeğe uygun olarak beyan etmeyen, mallarını saklayan veya imha edenler ihtikar suçu işlemiş sayılarak üç aydan üç seneye kadar hapis ve 100 liradan 5000 liraya kadar nakit para cezası ile cezalandırılacak,

- bu kanunun ilanından itibaren tüm tüccar ve esnaf ellerindeki malın fiyatını ilk satın aldıkları hale düşürecek,

- işbu kanunun muhakemesi Divan-ı Harb-i Örfiler tarafından yürütülecek,

- işbu kanun yayınlandığı günden sulhun ilanına kadar yalnızca Dersaadet şehri için icap edilip, taşralarda lüzum görülecek mahallerde Meclis-i Vükela kararıyla tatbik olunacaktı.

Bu kararnamede dikkat çeken önemli hususlar, i) vurgunculuk meselesinin üretim süreciyle ve geniş kapsamlı olarak dolaşım süreciyle tümüyle ilişkisiz olarak tanımlanmış olması, ii) Men-i İhtikar Heyeti'nin yetkisinin sadece İstanbul'daki esnaf ve tüccar ile sınırlı tutulması, iii) Men-i İhtikar Heyeti'nin yetki alanının İaşe Heyetleri nezdinde yürütülen ticari faaliyetlerin tamamen dışında tarif edilmesiydi. Böylelikle Men-i İhtikar Heyeti, zahire, gıda ve temel ihtiyaç maddeleri ile ilgili yürüyen ticaretin tümüyle dışında, salt kibrit, deri, patiska, kösele gibi maddelerin ticareti ile ilgilenmişti. Bu ticari faaliyetteki ihtikarı engellemek için de malın üreticiden çıkıp tüketiciye ulaştırılırken aradaki aracılar zincirini başa doğru takip ederek malları ilk sahibine ulaştırmayı hedeflemişti. Eğer malın son sahibi malını muhafaza etmek istiyorsa kendinden önceki alıcılara kardan % 2 düşmek koşuluyla ödeme yapması ve malı %25'ten fazla kârla satmama konusunda garanti vermesi gerekecekti. Bu şekilde zincirleme usulünün ortadan kalkacağı ve malların elden ele dolaşarak fiyatı artmasına engel olunacağı ileri sürülmüştü.⁸⁷³

⁸⁷³ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşında, **a.g.e.** s. 162.

Zincirleme usulü ile ihtikar, savaş boyunca işletilen sermaye birikiminin oldukça küçük bir kısmına denk düşüyordu. Bu çalışma boyunca gördüğümüz gibi sermaye birikiminin asıl aktörleri başkaydı ve hemen hemen tümü iâşe ve ihracat politikaları ve dahi İtibar-ı Milli Bankası aracılığıyla sermaye biriktirmiş toplumsal kesimlerdi. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi, iâşe işlerinin Men-i İhtikar Heyeti'nin yetki alanından özerk kalmasında ısrar etmişti. İâşe maddeleri ile ilgili ticaretin denetiminin Men-i İhtikar Komisyonu'na devredilmesi tartışılmışsa da bu tartışmadan olumlu bir sonuç çıkmamıştı. Bu nedenle Men-i İhtikar Heyeti'nin faaliyetleri her halükârda akamete uğramaya mahkumdu. İkinci olarak, Men-i İhtikar Komisyonu'nun faaliyetlerinin İstanbul ve iâşe harici mallarla sınırlı tutulması, ihtikarın asıl aktörü olarak ilan edilen aracı tüccarları ticari faaliyetlerini İstanbul dışına kaydırması ve serbestleşen zahire ticaretine yönelmeleri sonucunu doğurmuştu, ki bu hayat pahalılığının azalmak bir yana artması anlamına gelecekti. Tüm bunların yanı sıra, Men-i İhtikar Komisyonu üyeleri savaş sırasında kurulan sermaye birikim ağından bağımsız değildi. Aksine heyetin başında gerek iâşe gerekse İtibar-ı Milli Bankası aracılığı ile yapılan ticaretlerde payı olduğunu bildiğimiz Talat Paşa ve Hüseyin Cahid Bey yer alıyordu. Nitekim Men-i İhtikar Komisyonu, birtakım esnaf ve mağaza sahibini günah keçisi ilan edip ağır cezalara uğrattırken, ihtikarın asıl aktörlerini serbest bırakmakla suçlanacak, böylece kuruluşundan kısa süre sonra komisyon lağvedilecekti.

Men-i İhtikar Kararnamesi'nin yürürlükte kaldığı süre boyunca Tasvir-i Efkâr'da yayınlanan Men-i İhtikar Komisyonu faaliyetleri ve ifşa edilen muhtekirler listesinden anlaşıldığı kadarıyla komisyon hakikaten hiçbir Türk müteşebbisi cezalandırmamıştı. Bir ara bir harp zengini olan Bayramzade İsmail Hakkı ihtikar ile suçlanmışsa da bir gün sonra adı temize çıkarılmıştı. Cezalandırılanlar, ağırlıklı olarak gayrimüslim olmak üzere Beyoğlu esnafı; *Karlman*, *Eştayn* gibi büyük yabancı mağazalardı. Bunun dışında komisyon, zincirleme usulünün başarılı bir şekilde işletememiş, bunun üzerine narh uygulamasına geçilerek; kibrit, fes, kahve, limon tozu, mum, ecza, kaya ve çakmaktaşı, basma, patiska gibi kumaşlar ve kösele, deri ve çivi fiyatlarına üst sınır getirilmişti. Halkın ayakkabı ihtiyacının karşılanması için itibar-i Milli Bankası ve İsmail Hakkı Paşa'nın ortaklaşa çalışmasıyla piyasa fiyatının

altında dayanıklı harp kunduraları yaptırılmış; esnaf ürünlerin fiyatlarını gösteren etiketleri dükkan vitrininde görünecek şekilde koymaya ve komisyon tarafından kurulan bir karne sistemiyle satış yapmaya mecbur bırakılmıştı.

14 Şubat 1918 tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda. Men-i İhtikar Komisyonu'nun ihtikar sorununu çözmayip piyasadan malların çekilmesine neden olduğu ve birtakım kişilere iltimas sağlayarak ihtikarı daha da pekiştirdiği iddiaları nedeniyle Ziraat Encümeni'nin teklifi ile Men-i İhtikar kanunun iptali gündeme gelmişti. Bu iddialarla ilgili olarak Hüseyin Cahit, mecliste Men-i İhtikar Komisyonu'nun faaliyetlerini savunmuş, tüccarın yüksek fiyatlardan piyasaya mal sürmesi, istifçilik yapması ya da malını piyasadan çekerek karaborsacılığı tetiklemesini savaşın doğal sonucu olarak sunmuştu. Hüseyin Cahid'e göre, ihtikarın en temel sebebi, savaş nedeniyle ticaret serbestisinin ve buna bağlı olarak rekabetin ortadan kalkmasıyla ilişkiliydi. İşin bu kısmı, hükümetin savaş devam ettiği müddetçe çözemeyeceği bir mesele olduğundan komisyon, borsa tüccarları olarak bilinen kesimlerin, yani mal şehre ulaştıktan sonra el değiştirmesi sırasında oluşan vurgunculuğu engellemeye odaklanmıştı. Komisyonun zinciri tersine çevirmek dışında uygulayabileceği bir yaptırım yoktu. Çünkü her esnaf alıp sattığı maldan sadece %10 kar ettiğini belgeleriyle kanıtlayabilir ve bu bir suç teşkil etmezdi, fakat on esnafın elinden geçtiğinde kar %100'e çıkardı ki bu durum Hüseyin Cahid'e göre vurgunun esas zeminini oluşturmaktaydı. Komisyon fiyatını indirdiği tüm bu eşyalardan tüm vatandaşları eşit olarak faydalandıramamış olsa da en azından fakir halkın bir kısmı az da olsa bunlardan faydalanabilmişti. Men-i ihtikar komisyonunun gayreti olmasaydı bu eşyalar belki piyasada daha fazla bulunabilir olacaktı fakat üç beş bin iyi gelirli dışında kimse bunları alamayacaktı⁸⁷⁴.

Aynı tarihte *Tasvir-i Efkâr* gazetesindeki yazısında Yunus Nadi, Hüseyin Cahit'in savunmasını destekleyen ve Men-i İhtikar Heyeti'nin lağvedilmesine karşı çıkan bir yazı kaleme almıştı. Buna göre Men-i İhtikar Heyeti iş başında olduğu süre boyunca üç binden fazla muallim ve memura ucuz fiyatla ayakkabı tedarik etmişti. Herkes faydalanamıyor diye bundan da mı mahrum kalınmalıydı. Ayrıca Men-i İhtikar

---

⁸⁷⁴ MMZC, Devre.3, cilt.2, içtima senesi.4, 50. İnikad, 14 Şubat 1918, s.319

Heyeti fahiş fiyata mal satanları takip ediyor, vesikasız iş yapanları cezalandırıyordu ki bu sayede yedi sekiz liraya bir çift potin alınabilir hale gelmişti. Men-i İhtikar Heyeti'nin şüphesiz noksanları vardı, fakat Meclis-i Mebusan'ın işi bu heyeti lağvetmek değil; bu noksanları ortaya çıkararak bunlara çare olabilmektir.⁸⁷⁵

Dönemin gazetecilerinden olan Ahmet Emin Yalman da komisyonun faaliyetlerini olumlayarak “komisyon görevini o kadar kesin ve kararlı biçimde yaptı ki fiyatlar neredeyse savaş öncesi seviyelere geriledi. Birçok kimse ihtiyaçlarını temin edebilir hale geldi. Memurlar, öğretmenler birlik üyeleri ve gazeteciler bundan en fazla yararlananlardı...ne var ki komisyon ilk zamanlardaki şevkini ve hevesini kaybetti. Komisyonun çalışmaları sonucunda kayba uğrayanlar bir propaganda faaliyetine giriştiler. Bazı tüccarlara özel ayrıcalıklar tanındığını iddia ettiler ve ihtikarın meni hakkındaki kanun-ı muvakkat giderek etkisiz hale geldi” demektedir.⁸⁷⁶

Öte yandan Meclis-i Mebusan müzakereleri sırasında komisyonun aleyhinde düşünen kimseler de söz konusuydu. Örneğin, Hüseyin Cahit'in savunmasına karşılık Aydın milletvekili Veli Bey komisyonun esnaf karşısındaki tutumunun saldırgan, iktisadi dengeleri gözetmeyen ve sorunu çözme amacını gütmeyen bir tutum olduğunu savunmaktaydı:

“Muhtekirler kahrolsunlar, bunda şüphe yok. Fakat ihtikârı men edeyim derken bir memleketin zaten ahvalin icabatı, neticesi olarak darlık içinde bunalan, faaliyyet-i iktisadiyyesini büsbütün kökünden kurutacak bir vaziyet almak erbabhall-ü-akdin yapacağı hayırlardan değil, yapmaması lazım gelen şerlerdendir... Benim sözlerimde zincirleme tarzı ile vâki olan ihtikâr hakikatinin müdafaası şaibesi bile tasavvur edilmemelidir. - Fakat zincirleme diye vâki olan ve men-i ihtikârın Roma sansörlerinin müdahalât-ı keyfiyyesini andırır bir surette celp ve davetini sevk ve izamını istilzam eden o tarzı tecrimler içinde zannederim dün arkadaşlarımızdan bir kaçının söylediği gibi, asıl ana muhtekirler durdu, ocakları sönecek surette mâruz-u tecrim kalan, biçâreler oldu”⁸⁷⁷.

⁸⁷⁵ İhtikarın Leh ve Aleyhinde, **Tasvir-i Efkâr**, 15 Şubat 1918.

⁸⁷⁶ Ahmed Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda, **a.g.e.** s. 163.

⁸⁷⁷ **MMZC**, Devre.3, cilt.2, içtima senesi.4, 51. İnikad, 16 Şubat 1918, s.347

İstanbul mebuslarından Şefik Bey, savaş başladığında Avrupa devletlerinin ülkelerindeki büyük mali grupların varlığı nedeniyle vurgunculuk tehlikesini önceden sezerek, mevcut tekelci oluşumları dağıtmanın ve rekabet edebilir küçük parçalara ayırmanın, ticaret erbabını çoğaltmanın yollarına baktıklarını, Osmanlı'da ise aksine büyük müessese teşkil etmek adına tekeller oluşturulduğunu, ihtikarın da bundan doğduğunu ileri sürmüş ve şöyle devam etmişti:

“Bu zamanın para kazanmak zamanı, müessese teşkil etmek zamanı değil, memleketi kurtarmak zamanı olduğunu düşünemedik...Meselâ İstanbul'da 150 tane bakkal var. Bunların 150'şer lira sermayesi var. Yahut 500 Lira sermayesi var. Böyle 150 Lira ile, 500 Lira ile iş göremezsiniz. Gelin bir araya toplanın denildi. Bir şirket yapıldı, yine, 1000 tane zahireci dükkânı var. Hayır, böyle olmaz. Cemiyet teşkil edin, bir araya toplanın denildi. Bu suretle hamallara varıncaya kadar her esnaf bir kitle hallini aldı. ...Efendiler, memleketi kurtarmak böyle kanunlarla değil, işi temelinden tutmakla başlar. Ta Ankara'daki fasulyeden başlar. Kocahisar'daki nohuttan başlar. Acaba o zavallı, kendi kendine çalpaklanan rekabeti icra edecek olan ufak eller, Ankara'dan bir çuval fasulye getirebildi mi? Eğer getirdi ise, o fasulyeyi buraya getirinceye kadar ne kadar safahattan geçirdi? Vagon için para, yolda gelirken müsadere ve daha neler. («Doğru» sadaları) 10 Kuruşa aldığı fasulye, burada dükkânına 110 Kuruşa girdi...Efendiler, emin olunuz ki, bu memleketin öyle sülük gibi kanını emenler, o sizin gördüğünüz kunduracı dükkânları ile basma satan dükkânlar değildir, o esnaf değildir. («Aferin» sadaları, alkış) Büyük büyük zadeler, o Ramazanzadeler, Şevvalzadeler, Zilkadezadeler yok mu, işte onlardır. (Handeler). Hatta ismi lâzım değil, bizim içimizde bulunan bir arkadaş dahi bir milyon lira sahibidir, diyorlar.... Efendiler, ihtikârı, bugün şu veya bu yapmıyor. İhtikârı elinde milyonlarca şeker bulunanlar yapıyor. Elinde birçok vesaiti bulunan büyük, büyük, pek büyük vasıtalar yapıyor.”⁸⁷⁸

Şefik Bey'in meclis içinden bir kişiyi ihtikarla yüksek meblağda kazanç sağlayanlar arasında göstermesi üzerine salondan isminin o kişinin verilmesi için tezahüratta bulunulmuş fakat Şefik Bey, ismini vermek istememişti. Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi meclisin içinde bir eğilim, ihtikarın kaynağının şehirdeki küçük esnaf

⁸⁷⁸ MMZC, Devre.3, cilt.2, içtima senesi.4, 50. İnikad, 14 Şubat 1918, s.334

değil, bunlardan çok daha büyük servetleri tek elinde toplayan, içinde siyasi elitlerin ve bunlarla sıkı ilişkide olan büyük sermayedarların yer aldığı birikim ağına dayandığını gayet farkındaydı. Birçokları, bürokratların, mecliste ve icra yetkisine sahip kurumlardaki nüfuzlu kişilerin ihtikarın önemli bir parçası olduğunu bilmekle birlikte, savaşın getirmiş olduğu olağanüstü hal nedeniyle bunların kim olduğunu açıktan söyleyemedikleri görülüyordu. Savaş döneminde hükümet, kimi mebuslar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bazı üyelerinin savaş boyunca oluşan sermaye birikiminin organik bir parçası olduğu, savaş boyunca kimi muhalif mebuslar tarafından dile getirildiği gibi, harp kazançları vergisi tartışmaları sırasında da belirgin hale gelmiş; ayrıca üst düzey görevlerde yer alan kimi tanıkların savaş sonrasında açığa çıkan anılarında ortaya konmuştu.

Seferberliğin başında İstanbul Şehreminiliğini yürüten Cemil Paşa'nın (Topluzlu) anılarına göre, savaş vurgunculuğu henüz seferberliğin başında İstanbul'da ortaya çıkan un sıkıntısı sırasında Bakkal ve Esnaf Cemiyeti temsilcisi Kara Kemal'in faaliyetleriyle başlamıştı. Cihan Harbi patlak verince fırsatı ganimet bilen Kara Kemal, İstanbul'un iâşesini fiilen üstüne almak için un meselesi üzerinden bir kriz çıkarmıştı. Cemil Topuzlu, şehirde un stokunun azalması karşısında Dâhiliye Nazın Talât Paşa'nın da Romanya'ya gitmiş bulunmasından istifadeyle Romanya'dan çuvalı 29 frank olmak üzere 100.000 çuval un sipariş etmişti. Ayrıca Talat Paşa Romanya'daki yetkililerle anlaşmış; yetkililer bu fiyat üzerinden ne zaman ihtiyaç olursa un satmaya hazır oldukları belirtmişlerdi. Bu şekilde ekmeğin kilosuna beş para bile zam yapmadan şehirde kıtlık çıkmasının önüne geçilmişti. Fakat Cemil Topuzlu Şehremaneti makamında bulunduğu bir sırada İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi'nden iki kişi kendisini ziyarete gelmişti. Bunlardan biri ticaret aleminin bilinen simalarından diğeri de Merkez-i Umumi'nin faal aktörlerinden biriydi. Bu kişiler, Cemil Topuzlu'ya Romanya'dan sipariş edilen unların yerine kendilerinin sattığı unları almasını teklif ediyor; unların her çuvalını 32 franktan olmak üzere 100.000 çuval unu hemen vermeye hazır olduklarını söylüyorlardı. teklif sahiplerinin verecekleri unların çuvalı ile Bükreş'ten satın alınan unların çuvalı arasında üç franklık bir fiyat vardı ki bu, yüz bin çuvalda 300.000 frank Osmanlı lirasıyla 500.000 lira tutuyordu. Cemil Topuzlu, Şehremaneti'nin menfaatine aykırı olan bu teklifi kabul

etmemişti. Fakat ertesi gün Dahiliye Nazırı Talat Paşa Şehremanetine gelerek Cemil Topuzlu'ya Kara Kemal namına teklif edilen 100.000 çuval unu neden almadığını sormuş Cemil Topuzlu'nun izahı üzerine ise şöyle demişti “*Paşa, Emaneti hiçbir zaman zarara sokmak istemem. Kemal Beyle de aranızı bulmak arzusundayım. Düşündüm, taşındım, şu çareyi buldum: Ekmeğin okkasına on para zammediver! Emanet mutazzarrır olmaz, Kemal Bey de gücenmez... Kırma beni!..*”. Bunun üzerine Cemil Topuzlu “*Havayic-i zaruriyeden olan ve halkımızın yegâne gidasını teşkil eden ekmeği, başkalarının kazanç temin etmelerine hizmet için pahalılaştıramam. Maatteessüf bunu kabul etmiyeceğim*” demişti.⁸⁷⁹

Bu olaydan sonra, Kara Kemal, Talat Paşa'ya ya kendisini ya da şehremini Cemil Topuzlu'yu seçmesi gerektiğini söylemiş, bunun üzerine de Talat Bey de savaş hazırlıkları sürerken genel merkez içinde bir krize yol açmamak için şehreminin istifasını istemişti. Cemil Topuzlu'nun anlatısına göre istifasından sonra yerine Kara Kemal'in isteklerini sorgulamadan yerine getirecek olan İsmet Bey atanmış, üç gün sonra ekmeğin okkasına 10 para zam yapılarak Kara Kemal'den çuvalı 32 franka 100.000 çuval un alınmıştı. Bu andan sonra da savaş boyunca İstanbul Şehremini tarafından yapılan tüm alışverişlerde Kara Kemal'in kararları belirleyici olmuştu.

İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi ve savaş hükümeti eliyle yürütülen ihtikar meselesine dair Ayan Meclisi'nde de yer yer şiddetli tartışmalar yaşanıyordu. Ayan Meclisi vekili Ahmet Rıza, 1916 yılı bütçesi ile ilgili tartışmalar sırasında bütçede giderlerin bir kısmının eksik gösterildiği ve gelirlerin baştan başa hayal olduğunu belirterek hükümetin karıştığı yolsuzluk ve ihtikar meselelerini müzakere etmek istemişti. Buna karşılık, Maliye Nazırı vekili olarak Talat Paşa, hükümetin Meclis-i Ayan'a karşı değil Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olduğu teşkilat ve bütçe açığı sorularını savaşta olunması ve devletin çıkarlarının bunu gerektirmesi nedeniyle cevaplayamayacağını söylemiş ve kendi kanaatini şöyle açıklamıştı:

“hükümet öyle bir fırsat elde etmiştir ki bütün teşkilatını bugün yapmalı ve masraftan çekinmemelidir. Dolayısıyla büyük Frederik in olağanüstü

⁸⁷⁹ Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982, ss. 143-144.

durumdan faydalanarak Almanya'yı evc-i bâlây-ı terakkiye (ilerlemenin en yüksek derecesi) yükselttiği gibi biz de Hükümet-i Osmaniye'yi öylece evc-i bâlây-ı terakkiye yükseltmeye çalışmalıyız... Bütçe açığı ve borçları için savaştan sonra yeter para bulunup sarf olunacak ve sonuçta siz de yapılan işlerden memnun olacaksınız.”⁸⁸⁰

Öte yandan Ahmet Rıza, fiiliyatta ortaya çıkan kimi sorunları dile getiriyordu. Ekmek sıkıntısının çözüleceğinin vaat edilmesine rağmen ekmeğin gittikçe daha az ulaşılabilir olduğuna, fiyatların bölgeler arası farklılıklarına dikkat çekiyor ve böyle bir durum söz konusuysa Bakkal ve Esnaf Cemiyetleri gibi arkasında kolektif bir esnaf grubunun olduğu bir teşkilatı devlet gücüyle himaye ederek, iâşe işlerini tekeldi bir anlayış etrafında düzenlemeye çalışmanın ahali içinde adaletsiz pek çok durumun oluşmasına sebebiyet vereceğini ifade ediyordu. Buna dair “*mesela bakkal cemiyetine mensup bir zat bir adama dayak atıp yaralasa... ve dayak yiyen adam da korkusundan şikayet edemese... nasıl olur. Bu ahlak-ı umumiye'yi ifsat eder. Böyle şeylerde hukuk-u umumiye davasının sukutu nasıl caiz olur? Anlayamadım*” demiş, iâşe politikalarının ele alınış biçiminin toplumun adalet duygusunu sarsarak, düzeni bozacağına işaret etmişti.⁸⁸¹

Ahmet Rıza'nın anılarında onun bu muhalif konumunun İttihat ve Terakki Fırkası içinde baskılanmak istenen bir eğilim olduğu anlaşılıyordu. Ahmet Rıza bununla ilgili anısını şöyle anlatıyordu:

“Bir gün Âyân'daydım. Mithat Şükrü, Seyyid, Ağaoğlu Ahmed Bey'ler benimle görüşmeye geldiler, Merkez-i Umumi'den temsilci olarak geliyorlardı. Benim Âyân'da yiyecek vurgunculuğu gibi sorunlar konusundaki itirazlarımdan Cemiyet'in üzüldüğünü, böyle davranmayı sürdürürsem beni Cemiyet'ten çıkaracaklarını bildirdiler. Cemiyet'in tüzüğüne aykırı davrandığımı, Cemiyet'in isteklerine ve düşüncelerine hizmet etmediğimi, sitem yollu belirttiler. “Cemiyet'in tüzüğüne aykırı davranan ben değilim, sizlersiniz,” dedim, “Asıl Cemiyet'in ilkelerine bağlı olan benim; siz beni Cemiyet'ten çıkaramazsınız; ben

⁸⁸⁰ Yusuf Hikmet Bayur, “1914-1918 Genel Savaşı”, **Türk İnkılabı Tarihi Cilt: III, Kısım 4**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1991, s.501.

⁸⁸¹ **A.g.e.** s.533.

sizi Cemiyet'ten çıkarırım. Ayrıca Halis [Saf] İttihadçılar adıyla bir dernek kurarım. Ben Âyân'da, Cemiyet'in amaçlarına karşıt olan bir kaç kişinin isteklerine değil, yurdun çıkarlarına hizmet ediyorum. Tuttuğum yol doğrudur inancındayım. Bundan beni engelleyemezsiniz!” sözlerini söyledim”.⁸⁸²

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri de savaş boyunca sivil ve askeri devlet yetkililerinin bu dönemde artan vurgunculuğun bir parçası olduğunu kabul etmişti. Bununla birlikte ihtikarın daha çok İstanbul Heyet-i Merkeziyesi aracılığı ile mi yoksa Levazımat Reisi İsmail Hakkı Paşa aracılığı ile mi yapıldığı konusunda farklı eğilimler mevcuttu. Örneğin, Cavid Bey'in 1915 yılı anılarında gerek hayat pahalılığı nedeniyle gerekse İstanbul'daki iktisadi hayatın Esnaf Cemiyeti gibi iş bilmez adamların eline bırakılması nedeniyle Talat Paşa ve parti yönetimine öfkesini dile getiriyordu. Memlekette hayatın pek güçleştiğini, her şeyin pahalandığını, halk ile pek az iştiğal edildiğinden herkesin şikayetçi olduğunu dile getiren Cavid Bey, umuma tercüman olmak için yükselen seslerin de kısıldığına dikkat çekiyordu. Hayat pahalılığı meselesine dikkat çeken Ahmet Rıza ve Ayan Meclisi'ni tehdide varan sözler söylenmiş, hayat pahalılığını tahkik etmek üzere kurulan encümen, tüm şikayetlere rağmen gayet hafif bir rapor yazmıştı. Öyle ki, raporu gördüğünde Cavid Bey, “dağ sıçan doğurdu” yorumunu yapmıştı. Cavid Bey'e göre fırkanın tehdit dışında Ayan'a sunabileceği tek bir silahı yoktu.⁸⁸³ Cavid Bey günlüklerinde yer yer Enver Paşa'ya da iktisadi meseleler nedeniyle öfkelenildiğini dile getiriyordu. Enver Paşa, Cavid Bey ile yaptığı bir sohbet sırasında “*harpte hiçbir şey kazanmasak tazminat almasak bile bizim için muharebe karlıdır, hiç olmazsa yol yaptık*” demiş; buna karşılık Cavid Bey de her kilometresi birkaç yüz bin kişinin kanına mal olan bu yolları bu şartlarla yapmak bir muvaffakiyet ise ne iyi! yorumunda bulunmuştu.⁸⁸⁴

Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden ve korporatist ekonomik modelin, milli iktisadın ve mesleki temsilin fanatik savunucularından Muhittin Birgen ise anılarında, İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'nin ihtikar meselesinde hiçbir sorumluluğu bulunmadığını, aksine tüm

⁸⁸² Ahmet Rıza, **Anılar**, Cumhuriyet Aydınlanma Dizisi:208, 2001, ss.55-56.

⁸⁸³ Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi, **a.g.e.** s. 149.

⁸⁸⁴ Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi, **a.g.e.** s. 162.

sorumluluğun Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'ya ait olduğunu yazmıştı. Muhittin Birgen'e göre harp zenginlerinin %95'i piyasanın öteden beri hakim unsuru olan Yahudi, Rum, Ermeni tüccarlardı. O vakit vagon ticareti denilen bir şey peyda olmuş, vagonu veren de alan da zengin olmuştu. Haydarpaşa'dan memleketin iktisadi ihtiyacını tatmin etmek üzere kurulmuş olan nakliyat şebekesi, bir vagon ticarethanesinden bir kaçakçılık şebekesinden başka bir şey değildi. Bu ahlaksız ticareti yapanlar, başlangıçta o zamanın tüccarlarıydı. Bunların içinde Türk de azdı. Sonraları yavaş yavaş araya Türkler de karışmaya başladı. Bu Türkler ekseriyetle Harbiye Levazımat İdaresi'ne yakın olanlar, vagoncularla münasebet tesis edebilenler veyahut levazım reisi İsmail Hakkı Paşa'ya: "aman paşam, ben geçinemiyorum bana bir vagon" diyenlerdi.⁸⁸⁵ Bunlar, çoğunlukla siyasi, yarı siyasi unsurlardı. O zamana kadar hayatlarını yarı asker, yarı komiteci olarak geçirmiş, idealistten ziyade dalavereci olan kimi unsurlardı ve zenginler bu tipler arasında ortaya çıktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi, o zamanlar "Türk'ten tüccar yetiştirelim, Türk para kazansın" fikrindeydi, ama tatbikatta Türk bir kazanıyorsa Türk olmayan yüz kazanıyordu. Muhittin Birgen'e göre Men-i İhtikar Heyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin namuslarına en çok güvendiği unsurlardan oluşuyordu, görevde bulunduğu süre içinde pek çok ihtikarı ortaya çıkarmıştı. Bunlardan habersiz olan halk ise "men- iktikar komisyonu"na "menba-ı ihtikar komisyonu" adını takarak alay ediyordu. Muhittin Birgen, 1918 senesi ilkbaharında Hüseyin Cahid Bey yerine Men-i İhtikar Heyeti'ne vekalet etmişti. Anılarında mevkisinin bu spekülasyon işlerinden çok para kazanmaya müsait olduğunu fakat bunu aklından bile geçirmediğini söylüyordu.

Muhittin Birgen'e göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhalifleri, Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında harp zenginlerinin İttihaçılardan oluştuğunu ileri sürseler de hakikat öyle değildi. Harpte zengin olanlar, ittihatçılıkla alakası olmayan Ermeni, Rum ve Yahudilerdi ve bunlara ticaretlerinde kolaylık gösteren ve koruyan yalnızca İsmail Hakkı Paşa idi. Talat Paşa da İsmail Hakkı Paşa'nın aleyhinde idi. Ne var ki bu hususta Enver Paşa'ya söz geçiremiyordu. Muhittin Birgen'e göre, İstanbul Heyet-i

---

⁸⁸⁵ Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki'de, a.g.e.s. 296.

Merkeziyesi hem İsmail Hakkı Paşa'nın harp zenginlerini koruyan politikalarını en çok eleştiren hem de oldukça düzgün bir iktisadi zihniyeti taşıyan "İttihat ve Terakki'nin en demokratik" siyasal odağı idi. İstanbul Heyet-i Merkeziyesi tarafından temsil edilen iâşeciler tertemiz hislerle çalışmışlar ve fakir olarak ölmüşlerdi.

Bu ifadelerden Muhittin Birgen'in de Yunus Nadi'ye benzer şekilde milli iktisat idealiyle bağdaşması mümkün olmayan, çoğu gayrimüslim olarak tarif edilen İstanbul tüccarının harp zenginleri olarak tanımlarken; İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi ve onun etrafında kurulan sermaye birikim ağını aklamaya yönelik bir propaganda faaliyeti yürüttüğü açıkça görülebilirdi. Bununla birlikte Talat Paşa, savaşın sonuna kadar hükümet ve parti içindeki kimselerin ihtikar işlerine karışıp görevlerini suiistimal ettiklerine dönük söylemleri reddettikten sonra yurtdışına kaçma öncesindeki son İttihat ve Terakki Kongresinde, ihtikar suçlarıyla ilgili sorumluluğunu itiraf ve kabul etmişti. Talat Paşa'nın kongrede şu sözleri ifade ettiği belirtilmekteydi:

"Beklendiğinden daha fazla devam eden harp, nakliye ve ticaret işlerinde ve ihtiyaç maddelerinin tevziinde yolsuzluklar yaratmıştır. Bugün bunları inkara imkan yoktur. Yolsuzlukları cezalandırmak hükümetin elbette vazifesi idi. Bu vazife ifa edilmemiştir. Bu ihmalden kimlerin mesul olduğu malumdur. Bu mesuller biziz ve hareketlerimizin bütün mesuliyetini çekmeğe hazırız. Yolsuzluklar çok umumi bir şekil almıştı. Birçok memurların, askerin ve tüccarın işin içinde parmağı vardı. Bu kimseleri tevkif etseydik, bir takım mesai arkadaşlarından kendimizi mahrum edecektik. Bunun için mesulleri cezalandırmağı harbin sonuna bıraktık"⁸⁸⁶

Savaş hükümetinin en üst kademesinde olanların halkın sefaletine karşı lüks tüketim içinde olduklarına ve bunun da gayrimeşru kazançla sağlandığına dair bir bilginin parti içinde gitgide daha çok fark edildiği anlaşılyordu. Ali Fuat Türk geldi'nin anılarında Şeyhülislam Hayri Bey'e görevinden neden istifa ettiği sorulduğunda "*Geçen gün Enver Paşanın yalısının arkasındaki köşkte vermiş olduğu ziyafette siz de hazırınız, siz de gördünüz o masraflar o ihtişamlar neyle oluyor; ben*

---

⁸⁸⁶ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi Cilt 1**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990, ss.199-200.

*artık onlarla birlikte bulunamam” diye cevap verdiği anlatılıyordu.*⁸⁸⁷

Türkleştirme politikalarının bilfiil icracısı olan Ali İhsan Sabis de savaş döneminde yapılan ihtikarın sorumlusu olarak milli çıkarları gözetmeyen bir grup sivil siyasetçiyi göstermekteydi:

“Halka oruç tutmayı vazeden bir hoca, oruç yerse, bu yobazın sözüne artık kim inanır? Bir milli tasarruf ve iktisat cemiyeti halka, tasarruf için altın sözler sarf ederken kendisi, yani bu cemiyeti idare edenler her çeşit yeme ve içmeyi mubah görürlerse, hırsızlıkları tevatür derecesinde malum mahluklar böyle cemiyetlerin veya Milli yardım teşkillerinin başlarında bulunurlarsa, bu hal millette itimat hasıl eder mi? Bir ihtikarı men komisyonu, güya ihtikarı men için uğraşırken kendisi ihtikar yaparsa milletin kin ve gayzını celp etmez mi? Harbe hazırlanmayı tavsiye edenler bu tavsiyelerle telif edilmeyecek surette israflar, yerinde olmayan masraflar yaparlarsa gülünç olmazlar mı? Harp, harp diye bağırانlar kendileri harbe gitmezler veya çocuklarını harbe göndermezler veyahut harbe yardım için harp vazifesi deruhte etmezlerse bunların samimi olduklarına inanılır mı?”⁸⁸⁸

İhtikarla ilgili tartışmalar 11 Nisan 1918’de sansürün kalkmasından sonra basında açıkça yer almaya ve tartışılmaya başlanmış, sadece hükümetin üst kademesindekiler ve iâşe işlerinden sorumlu olanlar değil taşrayı da kapsayacak şekilde her türlü kademedен devlet görevlilerinin ve parti üyelerinin ihtikar suçuna iştirak ettiği dile getirilmişti. Savaş boyunca yayınlanması yasak olan ve savaş sonrasında iktidarın Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na geçmesini büyük bir memnuniyetle karşılayan yayınlardan *İctihad* dergisi bu iddianın başını çeken dergilerden biriydi. 19 Ağustos 1918 yılında çıkan yasak sonrası ilk sayısında Abdullah Cevdet, savaş süresince uygulanan iktisadi politikaları ve devlet eliyle sermaye birikimi sürecini şu şekilde dile getirilmişti:

“...vakıa Balkan Harbi’nde bu harpte olduğu gibi milli müesseseler teşkil edip milleti soymamış ve hırsızlık alabildiğine mübah olmamıştı. Şekerin kıyyesini 15 kuruşa İstanbul’da mal edip şehitlerin gazilerin uzak serhadlarda kan

⁸⁸⁷ Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949, s.136.

⁸⁸⁸ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım**, a.g.e.s.202.

ve çamurla dolu siperler içinde aç çıplak titreyen bedbaht ve vatandaşların ailelerine üç yüz kuruşa satmayı kimse havsala-i ahlak ve vicdanına sığdırmamıştı. Valilerden, nazırlardan hiçbirinin 800 000, 3 milyon lira iddihar (biriktirme) etmiş olduğuna dair musir ve mütevatir şaiyalar yoktu. İzmir’de vagonların İstanbul’a her seferi için ikişer bin lira rüşvet alındığı ve İstanbul’a yakın zengin bir vilayet valisinin 7 milyon liralık servet yaptığı dillerde dolaşmamıştı. Kağıt liralardan altı tanesi bir altın lira ettiği bir zamanda, zavallı küçük maaş sahiplerinin, bir kağıt lira yüz kuruş hesabıyla verildiği halde vekil-i devletin rüesa-i idarenin (idare reisleri) ve arada sırada da vekil-i millet olan mebus efendilerin maaşlarının altın lira olarak verilmesi gibi bir müsavat perverlik (!) o zamanki vükelanın ahlak, hatır ve hayalinden geçmemişti. Dağlardaki eşkiyaya merhamet okutacak muhtekirler o zaman ortaya çıkmazlardı. çünkü o zaman millet (!) perdesi yoktu. O zaman had-i zatlarında gayri mukaddes olmayan "milli" "turan" ileh (ve benzeri) kelimelerinin altında hırsızlıktan farksız olduğu için kanun nazarında mucib- i takip olan ihtikar, dahili haydutluk gizlenemezdi⁸⁸⁹

5.5.1. Harp Kazançları Vergisi

1917 yılına gelindiğinde savaşın hala devam ediyor olmasına rağmen, onu idame ettirecek bütçenin tükenmesi nedeniyle hükümet, dahili istikraz ve harp kazançları vergileri hazırlıklarına girişmişti. İç borçlanma, halkın tüm kesimlerinden belli bir faizle geri ödeme koşulu ile gönüllülük esasına göre toplanan paraları kapsarken, harp kazançları vergisi, savaş süresince harp vesilesiyle zenginleşmiş kimselerin servetlerinin bir kısmına savaşın her yılı için ayrı ayrı hesap edilerek el konulmasını içeriyordu.

Bu vergi teklifi 4 Nisan 1918 tarihli meclis oturumunda müzakere edildi. Müzakerede verginin gereksinimi birkaç açıdan tartışılıyordu. Birincisi, savaş başlayalı dört sene olmuştu ve bu sürede kimi şirketler en başından kurulmuş ve kazanç sağlamaya başlamış, kimisi ise daha yakın zamanlarda kurulmuş ve henüz yeterince kar sağlamamıştı. İkincisi biriken bu servetler, kimisi anonim şirketlere aitti ve her yıl şirket karı kar sahipleri arasında paylaştırıldığı için geriye dönük olarak vergi

⁸⁸⁹ “Hükümetler Düşürülmez Düşerler”, *İctihad*, 19 Ağustos 1918.

alınmasının imkanı yoktu. Başka bir deyişle böyle bir vergi alınması için geç kalınmıştı. Ayrıca, böyle bir durumda aşırı vergi yükü ile karşılaşan ve daha yeni yeni gelişmeye başlayan milli şirketlerin zarara uğratılması, izlenen milli iktisat politikasıyla çelişiyordu. Üçüncüsü, meşru zenginlikle gayrı meşru zenginliği ayırmaksızın her servete vergi koymak, özellikle anonim şirketlerin pay sahiplerinin küçük esnaf, memur, öğretmen gibi daha alt sınıfların daha küçük birikimleriyle kurulduğu düşünüldüğünde adaletli olmayabilir, birtakım kayıtsız muhtekirleri korurken, girişimcileri aşırı zarara uğratabilirdi.

Harp kazançları vergisi kanun teklifinin mutlaka onaylanması gerektiğini düşünen mebuslar, harp yoluyla kazanç edinmiş kişilerin yol açtığı sefaletler ve buna bağlı artan ölümler gibi suçlara meclisin ortak olmaması gerektiğini savunuyordu. Örneğin, İstanbul mebusu Hacı Şefik Bey, harp sırasında edinilmiş zenginliğin tamamen gayrı meşru olduğunu ileri sürerek bunların tamamen müsadere edilmesi gerektiğini ifade etmişti.

“Efendiler, dünyada en âdilâne alınacak bir vergi varsa, o da Harp Kazançları Vergisidir. Bunun şeklinden bahsetmeye bendeniz hiç lüzum görmüyorum. Bendenizce harp kazançları dendiği vakit, gözümün önünde başka bir şey görüyorum. Alelade Ticaretle meşgul olan adamlar, her gün ticaretleriyle meşgul olan adamlardır. Harp zamanında, asude zamanda olduğu gibi kâr da ederler, zarar da ederler. Bu harp vergisi dendiği zaman, benim nazarımda bu adamlar teecessüm etmiyor. Yâni bunlardan para almayalım demiyorum. Fakat harp kazancı denilince benim nazarımda bir cinayet teecessüm ediyor. Bu harbi memnuniyetle karşılayarak, kanlar içinde yüzen insanların kanlarına dahi hürmet etmeyerek, hayatta bulunan insanların açıktan ölmelerine sebep olacak surette ticaret eden insanları görüyorum. Onlar bu harp kazancından milyonlar biriktirmişlerdir. Ben eminim ki, bugün o adamlar muharebe bitiyor diye müteessirdirler. (Handeler) Buna emin olabilirsiniz. Felâket zamanında bilâ-tereddüt bir senede, iki senede 100 bin, 200 bin, 300 bin, bir milyon lira kazanmayı hiçbir vakit bu Memleket görmemiştir. Ben 60 yaşımı geçtim, anamdan doğmuşum, ticaret içine düşmüştüm. 80 senelik bir mağazamız olduğu halde biz öyle 100 bin lira, 50 bin lira görmedik. Bu Memlekette 40 sene, 50 sene namusuyla ticaret etmiş zenginleri bize sorarlarsa, 100 bin lirası var demeye

düşünüyorduk. Gasbedilmiş olan paraları bu vergi istirdat edecektir. Tabî, ahali yegân yegân kalkıp da, zâlimlerden gasbolunan malını almaya muktedir değillerdir. Bunu Beytûlmâl almalı ve Milletin umur ve hususuna, belki açlıktan ölenlerin yetimlerine bu parayı alıp, vermelidir. Çünkü gasptır, gasbolunan paraları ferîh ve fahur bunlara yedirmeye Millet razı değildir. Efendiler, zamanı geçmiş mi, geçmemiş mi, olabilir, biz, bundan dolayı Hükümeti tahtie edebiliriz. Niçin vaktiyle gözünü açmadı? Bu zevat her gün gözümüzün önünde otomobillerle, konaklarla, zevklerle, kumarlarla ömürlerini geçirsın, Milleti tahkir etsinler. Buna Milletin tahammülü yoktur. Hükümet, emlâkini haczetsin, kanunen ne miktar alınacaksa, bu mazlumların parasını kurtarıp Beytûlmâl teslim etsin. Bunda iğmâzulâyn edersek, emin olunuz, büyük vebal işlemiş olur ve belki cinayete iştirak etmiş bulunuruz”⁸⁹⁰.

Buna karşılık Cavid Bey, harp zenginlerinin tamamen gayrı meşru yollardan kazanç sağlayan zenginlerden oluşmadığını, Şefik Bey’in bahsettiği şekilde zenginleşen anca bir iki kişinin olduğunu belirttikten sonra, böyle bir vergiyi koymakta geç kalmış sayılmadıklarını, tüm savaşı devletlerde harp vergisi uygulamalarının harp başladıktan en az bir iki sene sonra başlayabildiğini, çünkü kimsenin savaşın bu kadar uzun süreceğini beklemediğini belirtmişti.

Harp Kazançları Vergisi’nin alınmasıyla ilişkili geliştirilen itiraz ise Ağaoğlu Ahmet Bey’den gelmişti. Ağaoğlu Ahmet Bey, hem kurulan kooperatif ve anonim şirketlerinin hissedarları arasındaki eşitsizliği ortaya koyuyor, bu verginin esas sermayedarlardan alınamayacağını, buna karşın küçük sermaye sahiplerini ve memurları mağdur edeceğini ileri sürüyordu.

“Efendiler, harp ticareti üzerine bir vergi vaz’edilmek isteniliyor. Bu verginin vaz’edilmesini Heyet-i Umûmiyyenizle beraber bütün Millet istiyor. Bunun hakkında bu nokta üzerinde hiç muhalif bir şey bulamazsınız. Yalnız mesele, bu verginin kimlerden alınmasına aittir. Maliye Nâzırı Beyefendi Hazretleri, vergiyi bence pek mahdud, bu vergiye en az müstahak olan insanların üzerine tarh etmiştir. Bu defa getirilen...kanunun metninde, anonim şirketlerin başında bulunan müessisler bundan müstesna tutulmuştur. Demek ki kazanç

⁸⁹⁰ MMZC, Devre.3, cilt.2, içtima senesi.4, 75. İnikad, 25 Mart 1918, s.350

temettü yüzde 15'den tevkif edilecektir. Fakat kimin temettüleri tevkif edilecek? Anonim şirketlerine iştirak etmiş olan bir hisse, iki hisse, üç hisse almış bulunan dul kadınların, ufak memurların, ötekinin, berikinin temettüleri tevkif olunacak. Halbuki aynı anonim şirketlerin başında bulunan yüzlerce esham alan zevat, bundan müstesna tutulmuştu. Kanunda müessisler istisna edilmişlerdir. Halbuki anonim şirketlerinde en büyük hisseler müessisler maliktir...Sonra bu muharebe esnasında milyonlar kazanmış olan efrâd-ı şahsiyye, banka müessisleri, diğer anonim şirketler bunun haricinde tutulduğu gibi, ufak adamlardan teşekkül etmiş ufak hususî şirketlerin kâffesi de yine bu kanunların haricinde bırakılmıştır...umum sofradan o büyük parçaları, o arslan paylarını alanlar, tamamen bundan istisna edilmiştir...Harp ticaretinden vergi almak, hakikaten âdilânedir ve vicdân-ı millet de bunu talep ediyor. Fakat bu vergi müsavat üzerine teessüs etmelidir...Bugün, biz biliyoruz ki, efrâd-ı şahsiyyeden milyonlarca paralar kazanmış insanlar vardır. Bunlar gayr-i meşru surette pek çirkin yollarla bu paraları kazanmışlardır. Onlar kenarda kalacak, onların topladıkları paralar belki ecnebi bankalarını dolduracak ve burada yerli ahali içinde iktisadiyyata doğru henüz başlamış olan cereyan, azîm darbeye uğrayacaktır. Anonim şirketlerinin teşekkülünü niçin istiyorduk? Maliye Nâzın Beyefendinin arzu ettikleri gibi, yerli, ufak kapitallerin, sermayelerin toplanıp, büyük sermayeler husule getirmek ve büyük teşebbüsler yapılmak için bu şirketlerin teşekkülüne çalışıyorduk. Fakat tam bu şirketler faaliyete başladığı zaman en büyük darbe o anonim şirketlerine vuruluyor. Ufak sermaye sahiplerine, paranızı buraya getiriniz deniliyor. Sonra o paraların temettuatı darbelere mâruz kılınıyor. Size sorarım, bunu kabul edecek misiniz?⁸⁹¹”

Ağaoğlu Ahmet Bey’in itirazının mecliste genel kabul görmesi üzerine harp kazançları vergisi anonim şirketler için kazanç payı geniş tutulacak şekilde düzenlenmiş ve 1919 senesinde sadece bir sefer olmak üzere alınabilmişti. Özel kişilerden vergi alma işi ileriki bir tarihte görüşülmek üzere ertelenmişti.

Harp kazançları vergisi tartışması sırasında geliştirilen önerilerden biri de Yunus Nadi tarafından *Tasfir-i Efkâr* gazetesi’ndeki bir yazısında ortaya atılmış, yazıda Yunus Nadi, görüşünün *Tanin* gazetesi yazarları tarafından da benimsendiğini

⁸⁹¹ MMZC, Devre. 3, cilt. 2, içtima senesi. 4, 76. İnikad, 27 Mart 1918, s.375-376

ifade etmişti. Daha erken tarihli bir yazısında Harp kazançları vergisinin leh ve aleyhinde iki görüş belirtmektedir. Harp zenginleri için:

“Onların aleleade ticaret kaidelerine hiç uymayan bu kolay kazançları, umurun, yani ekseriyetin sefaleti hesabına iddihar edilmiş servetlerden ibarettir. Binaenaleyh iğtisab (zorla zapt etme) ve müsadere onlar tarafından başlamış demektir. Mağsubin (gasp edilmişlerin) istirdadı (geri istenmesi) her memleketin hukukunda kanun şeklini almış bir kaidedir. Biz ise işe yine büyücek bir ticaret hissesi bırakarak mağsubin yalnız bir kısmını istirdad ile iktifa ediyoruz (yetiniyoruz). Nasıl oluyor da buna itiraz edebilirsiniz denilir. Fakat böyle denilmekle beraber şu tehirden münbais (kaynaklanan) hoşnutsuzluk ve hatta zorluk bilemeyiz ki tamamen izale edilmiş (giderilmiş) olabilir mi?

İkinci bir nokta da bu vergi münasebetiyle piyasamızın ihlal edilmemesi ve hususiyle iktisadi âtimiz darbelenmemesi lazımdır. Herkesin kazancı her gün kasasında birikip bekliyor değildir. Defterlerde tahkik ettirilecek olan bu kazançların pek büyük bir kısmı ya emval ve eşya üzerindedir. Yahud muhtelif teşebbüslere yatırılmıştır. Herhangi bir şahsa veya müesseseye defaten: -ver beş bin lira, ver elli bin lira denildiği zaman çünkü kanun tatbiki namına taleb-i umumi olacağından işin içinden bir piyasa buhranı olmaksızın çıkıvermek zan olunduğu kadar kolay bir şey olmayacaktır. Ben beş bin liralık vergimi vermek için elimdeki malı satmak mecburiyetinde olduğum zaman hemen her harp karcısı aynı vaziyette olacağından malların kıymeti nisbetsiz ve adeta muharreb (yıkıcı, tahrip edici) bir surette sükut etmek ihtimal yok değildir. Halbuki biz aynı zamanda bu günkü iktisadiyatımızı muhafaza etmek ve bilhassa yarına hazırlanmak mecburiyetindeyiz. Demek istiyoruz ki bu işte adaletin yanı başında pek mühim bir maslahat da vardır: en yüksek manasıyla milli bir maslahat. Hülasa harp kazançları vergisi bizde de tesis edilmelidir. Bunda ihtilafa mahal yok. Fakat vergi alacağız diye iktisadiyatımızda tahrib ve teşviş (karışıklık) edilmemelidir”⁸⁹².

Bir başka yazısında ise Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin sosyal işlevleri üzerinde durup, bu gibi yardım örgütlerinin toplumda hüküm süren sefaleti çözmek için işlevli

⁸⁹² “Harb Kazançları Vergisi” **Tasvir-i Efkâr**, 28 Aralık 1917.

olabileceğinden bahsetmektedir. Yunus Nadi, o sırada Üsküdar'da arka arkaya cereyan eden yangınlar ve pek çok ev ve dükkanın yanması sonrasında evlerinden ve dükkanlarından olan kimselerin Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne ait aşevlerinde ücretsiz yemek yiyebildiklerine referansla bu tarz teşkilatların zenginlerin bağışları yoluyla desteklendiğinde tüm toplumun refahını artırmak hususunda önemli roller oynayabileceğini ifade etmektedir.

Yunus Nadi, önerdiği ve *Tanin* gazetesi tarafından da desteklendiğini bu üçüncü yol, kapitalist ilksel birikimin temel bir amacını dışa vuruyordu: yoksullaşan halkın sermaye ile barış olanaklarının yaratılması, halkın öfkesinin azaltılarak, zenginlerin toplumdaki meşruiyetinin artması. Bu yolla, harp zenginleri hem ağır vergi yükünden kurtulacak, hem de bunun zorunluluk değil gönüllülük esasına dayanması yoluyla da halkın sefaletinin doğrudan sorumlusu olmaktan çıkacaktı. Böylelikle servet birikiminin, Yunus Nadi'nin de altını çizdiği gasp edici içeriğinin üstü örtülerek doğal bir birikim süreci haline gelmesi, sefalet düşenlerin de gaspa uğrayan hak sahibi konumundan, yardıma muhtaç konumuna geçişi tamamlanmış olacaktı.

Talat Paşa Kabinesi'nin düşmesinden sonra İaşe Nazırlığı'na Hilal-i Ahmer Cemiyeti başkanı Celal Muhtar Bey'in geçirilmesi bu yönlü bir meşrulaştırma çabasının işareti olabilir. Bu atamayla hem iaşe gibi savaşın en esaslı sorunlarından birinin doğrudan İttihat ve Terakki Fırkası içinden olmayan birinin sorumluluğuna verilmek istenmiş, öte yandan Celal Muhtar Bey'in savaş boyunca Hilal-i Ahmer'e tahsis edilen ve ne Kemal Bey ne de İsmail Hakkı Paşa tarafından el konamayan vagonlarıyla yaptığı ticaret ve dağıtımın çok daha işlevli olduğu düşünülmüştü.

SONUÇ

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda ilksel birikim ve sermaye birikimi arasındaki içsel ilişkiye dayalı kapitalist bir momentin açığa çıktığını ve devletin bu süreçte kapitalist bir nitelik kazandığını ortaya koyar. Bu tez, her şeyden önce belirli bir kapitalizm kavrayışına dayanır. Bu kavrayış, kapitalizmi salt niceliksel ve rasyonel bir birikim tarzı veya tümüyle nitel bir sıçrama olarak değil, bir toplumsal ilişki olarak ele alır ve bu toplumsal ilişkinin gelişme, sanayileşme, demokrasi, zenginlik ve özgürlükle ifade edilen modernist ve liberal esaslara değil; tarihsel olarak şiddete, el koymaya, spekülasyona, devlet borcu ve korumacılık sistemine, yağma, sömürgecilik ve savaflara dayandığını varsayar. Bu kavrayışa göre, kapitalizmin dünden bugüne değişmeyen temel yasası, kalıcı bir ilişki olarak ilksel birikim, yani üreticilerin üretim ve geçim araçlarından ayrılması (veya emeğin nesnel koşullarından ayrılması) ve bu ayrılığın korunarak gittikçe daha geniş ölçekte yeniden üretilmesidir.

Kapitalizme ilişkin pozitif varsayımlardan uzaklaşarak onun doğasını emeğin nesnel araçlarından ayrılması, devlet zoru, disipline edici yasalar, el koyma ve mülksüzleşmenin genişletilmesi üzerinden ele alan bu bakış açılarını Marx başta olmak üzere, Luxemburg ve Lenin'in emperyalizm tartışmalarında görmek mümkündür. Troçki, sermayenin sadece eşitsiz değil aynı zamanda bileşik gelişiminin altını çizerek, ilksel birikimin daha geniş ölçekte yeniden üretilmesinin geç kapitalistleşmiş ülkelerde ara aşamaları geçirmeksizin kapitalizme geçiş sürecini hızlandırdığını, üretici güçleri ve üretim ilişkilerini dönüştürdüğünü ortaya koyar. Böylece, ilksel birikim sadece merkez kapitalist ülkelerin kendi dışındaki dünyayı sömürgeleştirmesinden ibaret olmayıp; bu "dışsal" dünyanın kendi sömürü ilişkilerini de ortaya çıkararak içerilmesi anlamını kazanır.

Kapitalizmin doğal ve barışçıl bir birikim biçimi olmayıp, siyasal ve ideolojik şiddet araçları yoluyla geliştiğini gösteren ilk temel metinler E.P. Thompson'ın İngiliz işçi sınıfı üzerine yapmış olduğu çalışmalardır. Bununla birlikte bu bakış açısı, asıl

olarak 2000’li yıllardan itibaren, günümüz kapitalizmiyle ilişkili olarak yaygınlaşmaya başlamıştır. Peter Linebaugh, Sylvia Federici, Sven Beckert, Peter Way, Michael Perelman, Jason Read, Massimo De Angelis, Werner Bonefeld gibi yazarlar, böyle bir bakış açısıyla sermaye birikiminin tarihsel kuruluşunu yeniden ele alırken; aynı zamanda tarihsel kuruluşun mantığının sermaye birikimin sürekli yeniden üretilen kalıcı bir ilişkisi olduğunu da ortaya çıkarır. Böylece, dolaysız üreticilerin üretim ve geçim araçlarından (veya emeğin kendi nesnel araçlarından) ayrılması tarihin istisnai ve Avrupa’ya, daha özelde İngiltere’ye özgü bir olayı olmaktan çıkarak; gittikçe yayılan, genişleyen ve tekrarlanan bir “ilişki” biçimi olarak sermaye birikiminin içkin mantığı ve sınıf mücadelesinin temel konusu haline gelir.

Böyle bir perspektiften Birinci Dünya Savaşı’na baktığımızda “ayrılma”nın daha geniş ölçekte yeniden üretildiği bir süreçle karşılaşırız. Bu savaş, ilksel birikimin sermaye birikiminin değişmez yasası olduğunun tüm dünyada açık hale geldiği bir momente işaret eder. Birinci Dünya Savaşı, endüstriyel seferberliğin topyekûn savaş konseptiyle bütünleştiği bir savaştır. Savaş boyunca devletler, sorumlu oldukları ülke kaynaklarına, insan gücüne, üretim ve geçim araçlarına sınırsızca el koyma ve bunları savaşın ihtiyaçları doğrultusunda yeniden dağıtma yetkisi elde etmişlerdir. Pek çoğu kırsal ve kentsel işçi veya küçük üreticiden oluşan vatandaşlar, genel seferberlik ilanıya askere alınmış; bunların arasından nitelikli işçiler, mühimmat ve silah üretimi için fabrikalara alınıp askeri disiplin altında çalıştırılırken; askerlerin cephe gerisinde kalan aileleri, yani kadınlar, çocuklar ve yaşlılar, emek gücü olarak savaşın yeniden üretimi işini üstlenmişlerdir.

Bu süreçte kadınlar ve 18 yaş altı gençlerin emek gücünün asli unsurları haline gelmelerine tanık oluruz. Bu, her şeyden önce hane reisi erkeğin yokluğunda geçim olanakları kısıtlanan kadın ve çocukların ücrete duydukları ihtiyaçla ilişkilidir. Bununla birlikte bu kesimlerin emek gücü haline gelmesi, sermayedarlara üretim teknolojisini vasıfsız emek gücüne göre yeniden düzenleme olanağı sağlayan yeni üretim teknolojilerin imal edilmesi, bu şekilde taylorist iş yönetiminin hayata geçirilmesiyle mümkün olmuştur. Savaş üretimi, sanayicilerin yeni üretim teknolojilerinin yüksek maliyetlerini savaşın henüz başında, silah ve mühimmat

üretimi için devletle yapmış oldukları kârlı sözleşmeler vasıtasıyla devlete ödetmelerini mümkün kılmış; böylece vasıflı emek gücünün değersizleşmesine, pazarlık olanaklarının daraltılmasına, sonuç olarak reel ücretlerin düşürülmesine yol açmıştır. Bunun yanı sıra, cephe gerisi nüfus sadece emek gücü olarak değil, aynı zamanda vatandaş olarak da savaşın finansmanına katılmak zorunda kalmış; devletler, beklediklerinden uzun süren savaşın finansmanı için yaygın bir borçlanma ve vergilendirme politikasına başvurarak bunların yükünü de vergi biçiminde cephe gerisi nüfusun üzerine yüklemiştir.

Bu genel tablo, şüphesiz savaşan tüm ülkelerde tek biçimli olarak gerçekleşmemiştir. Savaşa giren ülkenin sanayisinin gelişmişlik düzeyine göre, sosyal sınıfların biçimlenişi, örgütlülük düzeyi ve devletin sosyal sınıflarla ilişkilerine göre, ülkenin jeopolitik konumu ve sömürgelerle ilişkilerinin kesintiye uğrayıp uğramamasına göre az-çok farklı biçim ve derecelerde hayata geçirilmiştir. Tüm devletler, savaş adı altında kitleleri pasifize eden, disipline eden mülksüzleştiren ve proleterleştiren politikalar uygulamaktan geri kalmadıkları gibi, savaş ticaretiyle yeni sermaye birikimi olanakları yaratılmasına da imkan tanımışlardır. Bu, savaşın salt ulus inşası, kültürel ve diplomatik ilişkiler bağlamında anlaşılması mümkün olmayan, doğrudan kapitalizmle ilişkili bir yönünü oluşturur.

Birinci Dünya Savaşı, Marx'ın ele aldığı iki ilksel birikim biçiminin de daha geniş ölçekte yeniden üretilmesini içerir. Bunlardan ilki, toplumun daha geniş kesimlerinin ücrete bağımlı hale gelmesi, küçük girişimcilerin büyük karteller tarafından yutulması, işçi hareketinin, örgütlülüğünün bastırılması, savaş esirlerinin ve sömürge ülkelerden getirilen işgücünün bedava veya ucuz emek gücü olarak kullanılması, Taylorizm ve emek gücünün askeri disiplin altına alınması yoluyla artı değerın mutlak ve görelı olarak artırılması bağlamında doğrudan “ayrılma mantığı”nın daha geniş ölçekte üretilmesidir. İkincisi ise, devlet borçlanması ve korumacılık yoluyla genişletilen ilksel birikimdir. Bu, bir yandan devletin borçlanarak savaş üretimi için yaptığı harcamaların vergiler biçiminde vatandaşlara ödetilmesine, öte yandan doğrudan devlete savaş malzemesi satarak sermaye biriktiren sermayedarların oluşumuna yol açan süreçtir. Bu şekilde savaş, hem yerleşik büyük sanayicilerin

birikimlerini artırmasını, hem de yeni türedi sermayedarların oluşmasını mümkün kılmıştır. Bunun yanı sıra savaş nedeniyle dış ticaretin sekteye uğraması, cephe gerisindeki sivil nüfusun yeniden üretimleri için gerekli temel ihtiyaç maddelerinin ticaretini yapan tüccarların yararına “doğal” bir koruma kalkanı oluşturarak fiyatların olağanüstü artmasına sebebiyet vermiştir. Böylece savaş, cephe gerisinde kalan sivil nüfusa yapılan fahiş fiyatlı satışlar yoluyla başta gıda tüccarları olmak üzere savaş üretimine doğrudan dahil olmayan sektörlerde de sermaye birikimini mümkün kılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı deneyimi, kendine özgü bir deneyim olmayıp; çağdaşı olan ileri kapitalist ülkelerin deneyimiyle oldukça ilişkilidir. Osmanlı yönetici eliti, Birinci Dünya Savaşı’na katılmayı doğrudan iktisadi bir yarar ile ilişkilendirilmiş; savaş, İmparatorluk için yabancı sermayeye verilen ticari imtiyazları lağvedilmesi ve ulusal bir sermayenin yaratılması için bir fırsat olarak görülmüştür. İktisadi bağımsızlık söylemi, Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşa girmesini meşrulaştırmak için savaş boyunca kamuoyunda sıkça dile getirilir. Osmanlı İmparatorluğu’nda kapitalizm devrinin başladığı müjdelenir.⁸⁹³ Savaş, imparatorluğun ileri kapitalist ülkelerle eşit koşullarda ticaret yapması, yerli sermayeyi koruyabilmesi ve yüzyıllardır yoksun kaldığı zenginliğe ulaşabilmesi için tüm halkın ödemesi gereken bir bedel olarak ileri sürülür.

Öte yandan fiili gerçekliğin Osmanlı yönetici elitinin iktisadi bağımsızlık söyleminden tümüyle farklı cereyan ettiği açıktır. Bu, her şeyden önce kapitalizmin eşitsiz-bileşik hareketiyle ilişkilidir. Osmanlı İmparatorluğu’nun uluslararası sermaye birikimi süreçleri içindeki eşitsiz konumu, görece erken bir zamanda Rosa Luxemburg tarafından 1903 yılında inşaatına başlanan Berlin-Bağdat Demiryolu’na ilişkin olarak dile getirilmiştir.⁸⁹⁴ Luxemburg’un altını çizdiği gibi, Alman kapitalistleri, Alman işçilerden sağladıkları artı değeri ve Deutsche Bank’tan aldıkları kredileri Osmanlı İmparatorluğu’nda demiryolu yatırımları için kullanmış; bu şekilde Osmanlı Devleti’ni kendisine borçlandırmıştır. Bu borçlar, faizleriyle birlikte Avrupa

⁸⁹³ Tekin Alp, “Kapitalizm Devresi Başlıyor”, *İktisadiyat*, n. 67, 8 Teşrinisani 1333 (8/11/1917).

⁸⁹⁴ Rosa Luxemburg, *Accumulation of Capital*, a.g.e.

mallarıyla rekabet edemediklerinden ekonomik kazançları minimuma düşen Osmanlı köylüsünün halihazırda ödemeye zorlandığı yüksek aşar vergileriyle ödenmiştir.

Savaş, bu eşitsiz iktisadi ilişkileri ortadan kaldırmak bir yana daha da yoğunlaştırır. Osmanlı İmparatorluğu, müttefik devletler Almanya ve Avusturya-Macaristan ile yapmış olduğu anlaşma gereğince bu ülkelerden silah, mühimmat ve asker kıyafetleri gibi savaş gereçlerini satın almaya karşılığında ise bu ülkelere bakır, krom, manganez gibi madenler ile yün, palamut, tiftik gibi hammaddeleri ihraç etmeye zorunludur. Bu şekilde Osmanlı Devleti uluslararası savaş ekonomisinin bir parçası haline gelirken aynı zamanda savaşın ihtiyaçları için devasa bir dış borç yükü altına girer. Savaş boyunca müttefik devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendilerine sunmuş olduğu ticari imtiyazlardan faydalanmakla kalmamış, orman ve maden gibi doğal kaynaklar üzerinde de imtiyaz elde etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu, yabancı sermayedara ticari imtiyazlar sağlayan kapitülasyonları lağvetmiş olsa da kapitülasyonlara oldukça benzer imtiyazları müttefik devletlere sunmuştur ki bu husus savaş dönemi Maliye Nazırı Cavid Bey'in günlüklerinde detaylı olarak yer bulur.⁸⁹⁵

Bununla birlikte Osmanlı yönetici eliti savaşın sadece ileri kapitalist ülkeler için değil Osmanlı toplumu için de bir sermaye birikim momentı olduğunda konusunda tümüyle haklıdır. Ne var ki bu, iktisadi bağımsızlık, refah, endüstriyel kalkınma, özel mülkiyetin kutsallığı gibi barışçıl ve liberal kavramlarla ifade edilebilecek türden bir kapitalizm değildir. Bu, daha ziyade kapitalizmin tarihsel kuruluşuna oldukça benzer şekilde şiddet, yağma, mülksüzleştirme ve yerinden etme ve spekülasyona dayalı bir kapitalizmdir ve birbiriyle ilişkili beş temel politika ile hayata geçirilmiştir: i) doğrudan mülksüzleştirme ve üretim ve geçim araçlarından ayrılmaya sebebiyet veren Mükellefiyet-i Askeriye, Bedel-i Nakdi ve Tekalif-i Harbiye yasaları; ii) gayrimüslimlerin yerinden edilmesini ve mallarına el konmasını mümkün kılan tehcir politikaları; iii) cephe gerisinde yer alan, başta kadınlar olmak üzere asker ailelerinin geçim sorununun önemsizleştirilmesine, bunların sosyal güvencelerinden yoksunlaştırılmalarına, ücrete bağımlı hale gelmelerine ve disiplin altına alınmalarına yol açan sosyal politikalar; iv) Türk-Müslüman unsura dayalı sermayedarları

⁸⁹⁵ Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi, **a.g.e**; Taylan Esin, Osmanlı Savaşı, **a.g.e**.

yaratmaya dönük üretim ve ticaret ağının oluşturulmasına dönük uygulamalar; v) hem müttefik devlet sermayedarlarına verilen imtiyazlar yoluyla sermayenin ulusaşırı yoğunlaşmasını besleyen; hem de yerli sermayedarın uluslararası savaş ticaretine ortak olmasını mümkün kılan dış ticaret politikaları.

Bu tezde bu beş temel politika arşiv materyallerine, savaş döneminde çıkarılan gazete ve dergi yazılarına, meclis tutanaklarına ve ilgili ikincil kaynaklara referansla incelenmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin izlediği seferberlik politikası kır ve kentin alt sınıflarının askere alınması, tüccar ve büyük-orta ölçekli toprak sahiplerinin ise Bedel-i Nakdi kanunundan faydalanarak 43 lira karşılığında askerlikten muaf kılınabilmeleri anlamında doğrudan sınıfsal bir içerik taşımaktadır. 19. yüzyıldan itibaren gayrimüslimleri silah altına almamak için uygulanan bedelli askerlik uygulamaları Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde Müslüman nüfusun üst gelir gruplarının da etkin biçimde yararlandığı uygulamalar olmuş ve maddi güç, seferberlik politikalarında daha önce hiç olmadığı kadar belirleyici olmuştur. Seferberlik politikasının bu tür bir sınıfsal farklılaşma temelinde uygulanması, ulusun kaynaştırıcı söylemi içerisinde belirgin bir çelişkiyi ortaya çıkarmasının yanı sıra, savaş dönemi oluşturulan toplumsal işbölümünün de çerçevesini belirler. Bu işbölümü içerisinde devlet, merkezi ve yerel organlarıyla savaşın siyasi, ekonomik ve ideolojik olarak yönetilmesinden sorumluyken, alt sınıflar gerek cephede gerek cephe gerisinde savaşın üretimi ve yeniden üretiminden sorumlu tutulmuş; sermayedarlar ise 1914 yılı koşullarına göre ödenmesi hiç de kolay olmayan askerlikten muafiyet vergisini ödeyerek serbestçe kârlarını artırabilmişlerdir. Bu bağlamda savaş döneminde gelişen olağanüstü savaş kazançlarının gerisinde seferberliğin bu sınıfsal seçicilik doğrultusunda uygulanmasının önemli bir etkisi olduğu vurgulanmalıdır. Bu seçicilik, 1916 yılında çıkarılan Redd-i Bedel Kanunu ile bedel-i nakdi ödeyenlerin de askere alınmasının gündeme geldiği bir zamanda dahi ortaya çıkar. Bu yasa, gayrimüslim nüfus üzerinde ek bir ekonomik ve siyasi baskının temellerini atarken, Müslüman toprak sahibi ve tüccarlara yönelik askerlikten muafiyet imtiyazının, Mükellefiyet-i Ziraiyye gibi ek yasa ve nizamnameler yoluyla sürdürüldüğü görülmüştür. Bedel-i

Nakdi Kanunu, gayrimüslim nüfusun daha ziyade alt sınıfları üzerinde doğrudan ekonomik bir zor işlevi görmüş ve bu kesimin gittikçe mülksüzleşmelerine, borçlanmalarına ve nihayet amele taburlarında işçileşmelerine neden olmuştur.

Tekalif-i Harbiye Kanunu (Savaş Vergisi Kanunu), benzeri şekilde hem etnik-dinsel hem de sınıfsal bir seçicilikle işleyen bir el koyma yasası olarak işlev görmüştür. Seferberliğin başından itibaren uygulanmaya başlayan yasa, devlete halkın ihtiyaçlarından arta kalan her şeye el koyma olanağı tanırken; aynı zamanda devleti merkezden yerele el koyma amacı etrafında yeniden örgütlemiştir. Bu yasayla devlet hem yerelin ihtiyacını belirleme hususunda hem de toplumsal artığı yönetme ve yeniden dağıtma hususunda oldukça geniş bir yetkiye sahip olmuştur. İkinci olarak yasa, Ticaret Odalarını karar alma süreçlerine dahil ederken, yasadaki en çok etkilenecek olan küçük köylü ve girişimcileri karar alma süreçlerinin dışında bırakmıştır. Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun uygulama süreci ise yasanın sağladığı yetkinin çok daha ötesine geçen bir keyfiyetle işletilmiştir. El koymalar, pek çok durumda sivil nüfusun ihtiyacı gözetilmeden gerçekleştirilmiş; köylünün üretim aracı olarak kullandığı çift hayvanı, geçimi ve gelecek seneki üretimi için ihtiyaç duyduğu yemeklik ve tohumluk tahıla doğrudan şiddet yoluyla el konulmuştur. Bu bağlamda Tekalif-i Harbiye Kanunu, hem geçim meselesinin savaşın ihtiyaçları karşısında önemsizleşmesi hem de küçük köylünün üretim ve geçim araçlarından ayrılması ve mülksüzleşmesi bağlamında Birinci Dünya Savaşı'nda izlenen ilksel birikim politikalarından birini oluşturur.

Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun ilksel birikim yasası olarak tarif edilmesi, sadece el koymanın kaynağının şiddet ve keyfiyetle örülen bir ekonomi dışı zora dayanmasıyla değil, aynı zamanda bu el koyma yetkisinin sermaye birikimini mümkün kılacak şekilde kullanılmış olmasıyla ilişkilidir. İlk olarak el koyma işleminin bizatihi kendisi, piyasanın manipüle edilerek tüketim piyasalarındaki fiyat artışını tetikleyerek birtakım spekülörlerin ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. İkinci olarak, yasanın uygulanışındaki etnik-dinsel ve sınıfsal seçicilik, toplumun bir kısmı için mülksüzleşme anlamına gelirken, diğer kısmı için korumacılık kalkanı işlevini görür. Bunlar, yasanın sermaye birikimi ile olan ilişkisini ortaya çıkarır. Türk-Müslüman

tüccarlar, esnaf, orta ve büyük toprak sahipleri el koyma sürecinden kendilerini korumakla kalmamış; sermaye biriktirebilmek için yasanın sağladığı el koyma yetkisinden de faydalanmışlardır. Bu çalışmada ortaya çıkarıldığı gibi bu, bir düzeyde İstanbul içi ticarete kendisini göstermiştir: Tekalif-i Harbiye Komisyonu'nun İstanbul'daki Türk-Müslüman tüccar ve esnafın mallarına el koyma işlemi yapmayıp, gayrimüslim esnaf ve tüccarın mallarına el koyması; gayrimüslim tüccarların el konulan mallarının oldukça ucuz bir fiyattan Türk-Müslüman tüccarlara satılması; dahası belirli bir mala el konulacağı söylentisinin yayılarak o malın piyasa değerinin düşürülmesi, böylece kimi ulaşılması zor lüks malların piyasa spekülasyonu yoluyla Türk-Müslüman tüccarlar için kolayca erişilebilir hale gelmesi biçiminde.

El koyma yetkisinden faydalanma bir başka düzeyde, İstanbul'a yapılan gıda ticaretinde ortaya çıkmıştır. Yasanın ilk uygulanışında köylülerin ihtiyaç fazlası ürünlerinin tamamına el koyulmuş olmasına rağmen İstanbul'a tahıl ticareti yapan aracı tüccar, el koyma işleminden muaf tutulmuş ve tüccara İstanbul'a tahıl getirmesi için belli bir sayıda vagon tahsis edilmiştir. Bu, tüccarların üretim merkezlerinde ürünlerini elinden hızlıca çıkarmak için fiyatları düşüren köylüden tahılı oldukça ucuz bir fiyattan satın almasını ve İstanbul'da fahiş fiyatlarla satmasını mümkün kılmıştır.

Bir diğer düzeyde ise ticarete yönelik üretim yapan orta ve büyük toprak sahiplerinin ürünlerini Tekalif-i Harbiye Komisyonu'ndan kaçırarak İstanbul'da aracı tüccarlar gibi yüksek fiyattan satmalarında ortaya çıkar. El koyma politikası, bu kesimler arasında kaçakçılığı bir kural haline getirmiş; önce fiilen yasadan muaf tutulmalarına yol açmış, 1916 yılından sonra ise yasal olarak serbestçe ticaret yapabilmelerini mümkün kılmıştır. Bu şekilde Anadolu tüccar ve toprak sahipleri gıda ticaretinden doğan büyük kârların ortağı haline gelmiştir.

Tekalif-i Harbiye Kanunu, asıl olarak küçük üreticiler ve kentteki alt sınıflar için gerek üretim ve geçim araçlarına el koyma; gerekse tüketim piyasalarındaki fiyatların, aşar ve olağanüstü vergilerin aşırı yükselişi nedeniyle mülksüzleşmenin genelleşmesi anlamına gelmiştir.

El koyma yoluyla birikimin bir başka biçimi, gayrimüslimlere yönelik tehcir politikalarında ortaya çıkmıştır. Bu politikalar, gayrimüslimlerin yerinden edilerek mallarına el konmasını ve bu malların başta Türk-Müslüman nüfustan olmak üzere belirli bir kesime tümüyle ücretsiz veya oldukça düşük fiyatla dağıtılmasını içerir. Bu çalışma içinde vurgulandığı gibi bu süreç, salt bir mülkiyet transferi ile sınırlı olmayıp gayrimüslim malların belli kesimlerin elinde sermayeleşmesi sürecini oluşturur. Bu bağlamda “ekonominin Türkleşmesi”nden ziyade bir ilksel birikim yasası olarak ele alınması gerekir. Nitekim tehcir politikaları gayrimüslimlerin el konulan mallarının kolektif olarak dağıtılmasını değil, belirli müteşebbislerin elinde sermayeleşmesini öngörmüştür. Bunların içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne yakın Türk-Müslüman müteşebbisler, Alman Sermayesi ile kurulmuş olan Anadolu Pamuk Şirketi, Tütün Rejisi, İtibar-ı Milli Bankası ve onun gerisindeki mali çevreler ve ihracat zenginlerinin yer aldığı görülür. Bunların gayrimüslim mallar yoluyla edindiği sermayeyi Türklük şemsiyesi altında görünmez kılmadan doğrudan Osmanlı İmparatorluğu’nun kapitalistleşme süreci içerisinde konumlandırarak tartışılması gerekir.

Öte yandan tehcir süreçlerinin ilksel birikim ile ilişkili ele alınması, tehciri siyasi, hukuksal ve insani içeriğinden soyutlayıp dar bir ekonomik kavramsallaştırmaya indirgemek değildir. Aksine kapitalizm dar bir ekonomik kavramsallaştırma olmayıp, yasa, şiddet, katliam, yağma, sömürgecilik gibi insani olmayan araçlarıyla gelişir ve yayılır. Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı deneyiminde de milliyetçi fanatizm, iç savaş, yağma, katliam gibi şiddet araçları doğrudan kapitalist amaçlar doğrultusunda kullanılmıştır. Bu bağlamda yükselen milliyetçi fanatizm, hem ilksel birikimim doğrudan bir aracı hem de İmparatorluk dahilinde gittikçe yoğunlaşan sınıfsal çelişkileri etkisizleştirerek bunları ulusal bir çelişki altında soğurmanın bir yolu olarak ortaya çıkar.

Tehcir ve el koyma yasalarının yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı sırasında ilksel birikimle ilişkili ele alınması gereken temel hususlardan biri de cephe gerisi nüfusun yeniden üretimi meselesidir. Bu, yeniden üretimin önemsizleşerek bireysel bir sorumluluk haline gelmesi, kadınların sosyal güvencelerinden yoksunlaşıp ücrete tâbi kılınmaları ve seks işçiliği de dahil olmak üzere ücretli emeğin bir parçası haline

gelmeleri bakımından ilksel birikim sürecinin bir parçasıdır. Savaş, savaş sonrasında da süreklilik gösterecek şekilde proleterleşmemiş olan toplumsal kesimlerin, kadın ve çocukların proleterleşmesi için uygun koşulları oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda cephe gerisi nüfusun geçim sorununu hesaba katmayan bir seferberlik politikası izlenmiştir. Daha önce bir erkek, hanenin geçiminden sorumlu tek kişi olduğu durumda askere alınmazken; Birinci Dünya Savaşı'nda bu kişiler de askere alınmış, buna mukabil geride kalan ailelerine Muinsiz Aile Maaşı bağlanmıştır. Bu tezde de gösterildiği gibi Muinsiz Aile Maaşı, asker ailelerinin bir aylık asgari geçimini sağlamaları için gerekli olan meblağın kat be kat altında olup, savaş boyunca yükselen enflasyon karşısında daha da değersizleşerek sembolik bir maaş haline gelmiştir. Üstelik, savaş boyunca bu maaş fiilen düzenli bir şekilde ödenmediği gibi 1915 yılından sonra da birinci derece yakınların olmaması koşuluna bağlanmıştır. Benzeri şekilde savaş döneminde yeniden ele alınan Muhtacin Maaşı Yasası, yoksullara bir sosyal güvence sağlamaktan oldukça uzaktır ve asıl olarak yoksulları disipline etmeyi hedefler.

Birinci Dünya Savaşı'nda devletin, fiilen yeniden üretimle ilgili sorumluluğundan tümüyle vazgeçerek geçim sorununu hak temelli olmayan sadaka ilişkisine dayalı bir sosyal politika aracılığı ile yönetilebilir kılmayı hedeflediği görülür. Savaş dönemi artan yoksulluk, Donanma Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi gayri resmi sivil toplum kuruluşlarının yardım faaliyetleri aracılığı ile yönetilmeye çalışılmış; bu kuruluşlar hem üretim hem de yeniden üretim süreçlerindeki etkinliklerini artırmışlardır.

Öte yandan hane içindeki verili iş bölümüne göre hanenin geçiminden sorumlu erkeğin yokluğunda kadınlar, geçimlerinden tek başına kendileri sorumlu hale gelmiş ve geçinmek için emek gücünü satmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bununla birlikte özellikle kentli kadınların verili toplumsal ilişkiler içinde hareket özgürlüğüne ve ücretli emeğin gerektirdiği vasıflara sahip olmayışı, seks işçiliğinin kadınların önemli bir kısmı için tek seçenek olmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra kadınlar, savaş döneminde çeşitli sanayi alanlarında, çiftlik sahiplerinin hizmetinde ve ev içi hizmet alanında artan oranda istihdam edilmişlerdir. Kadınların seks işçiliği veya başka

biçimlerde emek gücü haline gelmeleri karşısında devlet, kadınların denetim ve gözetim altında tutularak çalışmaya teşvik edilmeleri yönünde bir politika izlemiştir. Genel anlamda bu politikalar, seks işçiliğinin yasal bir çerçevede tanımlanarak belli kurallara bağlanmasını; kadınlara bir yandan iş sağlanırken öte yandan hareketlerini kontrol altında tutmayı mümkün kılan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti ve ordu bünyesinde kurulan Birinci Kadın İşçi Taburu gibi inisiyatiflerin kurulmasını; kadınların hane içi iş bölümündeki konumlarını korumak ve geçimini erkeğin sorumluluğuna vermek amacını taşıyan zorunlu izdivaç uygulamalarını içerir.

Bu çalışmada üzerinde durulan bir başka husus da, tarımda çalışma ve ekme yükümlülüğü anlamına gelen Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunudur. Kanun, kırdaki yaşayan 14 yaşının üstündeki tüm erkek ve kadınları tarımsal üretimle mükellef tutmuş, bu şekilde kır nüfusunun askere gitmeyen kesimlerini zor yoluyla üretici güç haline gelmelerini öngörmüştür. Bunun yanı sıra, Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu, büyük ve orta ölçekli toprak sahiplerinin yararına işletilmiş; bu kesimler için emek gücünün garantiye alınmasını mümkün kılmıştır. Öte yandan, kanun, bu kesimlerin Redd-i Bedel Kanunu'na tekrar askere çağrılmalarının önüne geçerek; topraklarının başında kalmalarına, üretimi ve verimliliği denetleyen memurlar haline gelmelerine yol açmıştır.

Birinci Dünya Savaşı boyunca izlenen ilksel birikim politikaları, bir yandan mülksüzleşmenin, üretim ve geçim araçlarından ayrılmanın ve ücrete tabi olmanın koşullarını yaratırken; diğer yandan toprak sahibi, tüccar ve esnaftan oluşan bir sermaye bloğunun örgütlenmesini ve tarım, ticaret ve banka sermayesinin oluşmasını mümkün kılmıştır. Bu tezin ileri sürdüğü gibi bu ikili süreç, Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş dönemi devletinin kapitalist bir devlet niteliğini kazandığını ortaya koyar. Devletin kapitalist niteliği, onun doğrudan kapitalist sınıfla özdeşleştirilebilmesinden değil; sınıf mücadeleleri ve sermaye birikimindeki işlevinden çıkarsanabilir. Osmanlı Devleti savaş döneminde her ne kadar içinde farklı çıkarları ve sermaye birikimine ilişkin farklı siyasal programların mücadelesini barındırsa da bu, devletin genel formunun kapitalist olduğunu ve son çözümlemede sermaye içi farklı çıkarların bir uzlaşısı alanı haline geldiği gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Devlet, hem korporatizm yoluyla hem de savaş ticaretinden doğan olağanüstü kârları mümkün kılan imtiyazlar yoluyla genel olarak sermayenin birikmesini, yoğunlaştırmasını mümkün kılmıştır. Dolayısıyla devlet kapitalist niteliğini sadece bireysel sermayedara arka çıkmak yoluyla değil; aynı zamanda bir sermaye birikimi ağı inşa ederek kolektif sermayeyi genişletmek biçiminde de ortaya koyar. Bu bağlamda harp zenginliği, korporatizm ve anonim şirketler ile spekülasyon ve vurgunculuk yoluyla birikimin çelişkili birliğinden doğmuştur denilebilir.

Bu tezde Birinci Dünya Savaşı'nda tarım, ticaret ve banka sermayesinin nasıl geliştiği ve devletin bu süreçteki işlevleri detaylıca ele alınmıştır. Devletin savaş döneminde tarımda sermaye birikimini destekleyici politikaları: i) Ziraat Bankası Kanunu ile büyük ve orta ölçekli toprak sahiplerinin krediye erişimlerinin kolaylaştırılması, bunların kooperatifler altında örgütlenmesinin teşvik edilmesi ve banka sermayesi aracılığı ile sanayiye yönelik tarımsal üretimi artırılması; ii) toprak sahipleri adına tarımda çalışacak emek gücünü garantiye alınması; iii) ihracata yönelik tarımsal üretimin geliştirilmek için tarımda makine kullanımının yaygınlaştırılmasına yönelik bütçe desteği; iv) Anadolu'da tüccar ve toprak sahiplerinin ürünlerinin yüksek fiyatlarla satın alınması biçiminde gelişmiştir.

Ticaret sermayesinin birikiminin ise iki temel devlet politikasına bağlı olarak geliştiği görülmüştür. Bunlardan biri, İstanbul'un iâşesi için Anadolu'daki tüccar ve toprak sahipleri, İstanbul tüccarı ve Esnaf Cemiyeti arasında ticari bir ağ kuran merkezi İaşe politikalarıdır. Savaş dönemi iâşe politikası, merkezi bir satın alma tekeli tarafından üretim merkezlerindeki gıda maddelerinin yüksek fiyatla İstanbul piyasasında satılmasını mümkün kılmış, böylelikle farklı oranlarda olsa da hem toprak sahibi hem tüccar hem de esnafın kârını artırarak iç ticarete bir sermaye birikimi yaratmıştır. Dolayısıyla devlet, bu politika aracılığı ile piyasaya sermaye lehine müdahale ederek ve temel ihtiyaçlara erişimi tümüyle bahsi geçen ticari ağın kontrolüne terk ederek ticaret sermayesinin gelişimini desteklemiştir.

Bir diğer devlet politikası ise dış ticarete yönelik politikalar. Bu politikalar, bir yanıla müttefik devletler sermayedarlarına verilen imtiyazlar yoluyla Alman ve Avusturya sermayesinin birikimini mümkün kılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, savaş

boyunca hammadde ihraç eden buna mukabil mamul mal ithal eden konumunu sürdürmüştür. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu sermayenin uluslararası birikiminin edilgen bir seyircisi olmayıp; her ne kadar bağımlı ve eşitsiz bir ilişki yoluyla da olsa uluslararası savaş ticaretinin bir parçası haline gelmiştir. Bu dönemde devlet, Osmanlı tüccarlarının savaş döneminde tüm dünyada belirgin olarak görülen olağanüstü savaş kazançlarından payına düşeni almaları yönünde bir politika geliştirmiştir. Bu amaçla, Almanya ve Avusturya Macaristan sermayedarlarını temsilen kurulan ve devletler nezdinde de tanınan Almanya ve Avusturya Macaristan Satın Alma Şirketi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ihraç edilen malların fiyatlarını düşürme eğilimine karşılık Osmanlı Devleti, bu fiyatların aşırı düşmesini engellemek, iç rekabeti ortadan kaldırmak ve ihraç malların fiyatını müttefik devletlerle merkezi düzeyde müzakere edebilmek için İstanbul'da bir İhracat Heyeti kurmuş; böylelikle dış ticaretle uğraşan İstanbul tüccarına yönelik korumacı bir politikaya başvurmuştur.

İtibar-ı Milli Bankası ise ilksel birikim sürecinin görünmez, fakat bir o kadar önemli bir aktörü olmuştur. Bankanın kurucu hissedarları, başta Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi ile Maliye Nezareti olmak üzere yarı resmi sivil toplum kuruluşları, İttihat ve Terakki Genel Merkezi, Kemal Bey'in yönetimindeki Milli Mahsulat Anonim Şirketi, Tütün Rejisi ve kimi tüccar, şirket ve vakıflardan oluşmaktadır. İtibar-ı Milli Bankası, devlet ve savaş tüccarları arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymanın yanı sıra; sağladığı resmi ve gayri resmi krediler yoluyla birtakım spekülâtörlerin ortaya çıkışını mümkün kılmıştır. Bu bağlamda İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluşunun Marx'ın İngiltere Ulusal Bankası'na ilişkin ifade ettiğine oldukça benzer bir işlevi gerçekleştirdiği görülmüştür. Bu tezde İtibar-ı Milli Bankası aracılığı ile yapılan ticari faaliyetlere ve elde edilen kâra ilişkin bilgilere yer veren İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği'nin 1919 yılı raporu detaylıca incelenerek, 1917'den itibaren İtibar-ı Milli Bankası'nın kendisine sağlanan geniş imtiyazlar yoluyla savaş kârlarının nasıl temel araçlarından biri haline geldiği gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık DH.SYS, DH.İ.UM.EK, DH.İ.UM, DH. KMS,
Osmanlı Arşivi: DH.İD., DH.EUM, DH.UMVM, DH. ŞFR, DH. UMUM,
ŞD, HR.SYS, HR.İD, HR.SFR., BEO, İ.DUİT, MV, İ.TAL,
A.}DVN.MKL

Centre des Archives diplomatiques de Nantes: Affaires Etrangères, Ambassade Turquie, Carton 94,
Conflit Européen (1914-1918), Situation en province

Resmi Gazete ve Meclis Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
Meclis
Tutanakları : Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri

Takvim-i Vekayi

Sürelî Yayınlar : Tasvir-i Efkâr

Tanin

İktisadiyat

Vakit

Kadınlar Dünyası

İctihad

Kitap ve Makaleler:

Abou-El-Haj,
Rifa'at Ali: **Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Oktay Özel, Canan Şahin, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2000.

Ahmad, Feroz: **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, 5. Bs, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2006.

Akbulut, Erden;
Tunçay, Mete: **İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne 1919-1923, 1. Cilt**, İstanbul, Sosyal Tarih Yayınları, 2012.

İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne 1919-1923, 2. Cilt, İstanbul, Sosyal Tarih Yayınları, 2013.

Akça, İsmet: "Ordu Devlet ve Sınıflar: 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi Örneği Üzerinden Alternatif Bir Okuma Denemesi", **Türkiye'de Ordu Devlet ve Güvenlik Siyaseti**, Ed. by Evren Balta Paker, İsmet Akça, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, ss. 351-406.

Akçam, Taner: **Ermeni Meselesi Hallolunmuştur, Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

Akdağ, Mustafa: **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları”**, İstanbul, Cem Yayınları, 1995.

Akın, Yiğit: “War, Women, and the State, The Politics of Sacrifice in the Ottoman Empire During the First World War”, **Journal of Women’s History**, Vol.XXVI, No.3, 2014, ss.12-35.

When the War Came Home The Ottomans’ Great War and the Devastation of an Empire, California, Standford University Press, 2018.

Amin, Samir: **Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Underdevelopment**, New York, Monthly Review Press,1974.

Anderson, Kevin: **Marx Sınırlarda: Etnisite, Ulus, Ulusçuluk ve Batı Dışı Toplamlar**, Çev. Deniz Gedizlioğlu, İstanbul: Yordam Kitap, 2018.

Anderson, Perry: ‘Origins of the Present Crisis’, **New Left Review**, Vol. XXIII, 1964, pp.26–53

- Anievas,
Alexander;
Nişancıoğlu,
Kerem: **Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu: Kapitalizmin Jeopolitik Kökenleri**, Çev. Çağdaş Sümer, İstanbul, Yordam Kitap, 2020.
- Arıkan, Zeki: **Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Atalay, Ahmet: **Meşrutiyetten Cumhuriyete Konya'da Kurulan Millî Şirketler ve Bankalar**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2011.
- Avcıgölu, Doğan: **Türkiye'nin Düzeni: (Dün-Bugün-Yarın)**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1969.
- Aytekin, Atilla: **Üretim Düzenleme İsyan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük**, Ankara, Dipnot Yayınları, 2022.
- Azeri, Siyaveş: “Ursprüngliche Akkumulation”nın Sürekliliği, Dolaylı Tahakküm ve Devlet”, **Praksis**, No:47, 2017, ss.93-118.,
- Babacan, Hasan;
Avşar, Servet: **Cavid Bey: Meşrutiyet Ruznamesi III. Cilt**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Balsoy, Gülhan: “Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması” **Toplumsal Tarih**, No: 223, Temmuz 2012, ss. 22-27;

Barkan, Ömer Lütü: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü”, **Ülkü Dergisi**, No: 49-50, 1937.

Barkey, Karen: **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi**, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Versus Yayınları, 2008

Barrow, Clyde W.: “The Miliband-Poulantzas Debate: An Intellectual History”, **Paradigm Lost: State Theory Reconsidered**, Ed. by Stanley Aronowitz, Peter Bratsis, London, University of Minnesota Press, 2002, pp. 3-52.

Bayur, Yusuf Hikmet: “Tekalif-i Harbiye İş”, **Türk İnkılabı Tarihi, Cilt III, Kısım I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991.

“1914-1918 Genel Savaşı” **Türk İnkılabı Tarihi Cilt: III, Kısım 4**. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1991.

Beckert, Sven: **Pamuk İmparatorluğu: Tek Bir Meta İle Kapitalizmin Küresel Tarihi**, Çev. Ali Nalbant, Ankara, Say Yayınları, 2018.

Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 18.bs, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Berktaş, Halil: “The feudalism debate: The Turkish end—is ‘tax-vs.-rent’ necessarily the product and sign of a modal difference?”.

The Journal of Peasant Studies, Vol:XIV, No: 3, 1987, pp.291-333.

Kabileden Feodalizme, 2.bs, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1989.

Beşikçi, Mehmet: **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Birgen, Muhittin: **İttihat ve Terakki'de On Sene**, 6.bs, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017

Bonefeld, Werner: "Primitive Accumulation and Capitalist Accumulation: Notes on Social Constitution and Expropriation", **Science & Society**, Vol: LXXV, No: 3, 2011, pp. 379-399.

Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama: Devlet, Sermaye, Sınıf, Çev. Özgür Yalçın, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2014.

"Kapitalist Birikim ve Özgür Emek: Toplumsal Kuruluş Üzerine", **İlkel Birikim Sermayenin Kaldıracı**, Ed. by Özay Göztepe, Ankara, Notabene Yayınları, 2014, ss. 65-88.

Bonzon, Thierry; Davis, Belinda: "Feeding the Cities" **Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919**, Ed. by Jay Winter, Jean-Louis Robert, Newyork, Cambridge University Press, 1997, pp.305-341.

Boswell, Jonathan S.; Johns, Bruce R.: “Patriots or Profiteers? British Businessmen and the First World War”, **Journal of European Economic History**, Vol:XI, No:2, 1982, pp. 423-445.

Brenner, Robert: “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe”, **Past & Present** No:70, 1976, pp.30-75.

“The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism”, **Introduction to the Sociology of Developing Societies**, Ed. by Alavi vd., Macmillan Publishers, 1982, pp.54-71.

Broadberry, Stephen; Howlett, Peter: “The United Kingdom during World War I: business as usual?”, **The Economics of World War I**, Ed. by Stephen Broadberry, Mark Harrison, United Kingdom, Cambridge University Press, 2005, pp. 206-234.

Büyükkara Yılmaz, Fatma; Gençtürk Demircioğlu, Tülay: **Kadınlar Dünyası: 1-100. Sayılar (Yeni Harflerle)**, İstanbul, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009.

Chesneaux, Jean: “Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları”, **Asya Tipi Üretim Tarzı**, Çev. İrvem Keskinoglu, İstanbul: Ant Yayınları, 1970, ss. 23-68.

Chickering, Roger: **Imperial Germany and the Great War**, United Kingdom, Cambridge University Press, 2014.

Chickering, Roger; Förster, Stig: **Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918**, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

Clarke, Simon: **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, Çev. İbrahim Yıldız, Ankara, Ütopya Yayınları, 2004.

Clynes, J.R.: “Food Control in War and Peace”, **The Economic Journal**, Vol:XXX, No:118, 1920, pp.147-155

Cuff, Robert D.: “Woodrow Wilson and Business-Government Relations During World War I”, **The Review of Politics**, Vol: XXXI, No: 3, 1969, pp. 385-407.

Çetinkaya, Y. Doğan: “Türkiye’de İşçi Sınıfı, Tarihyazımı ve Sınıf Bilinci”, **Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014 Yeni Yaklaşımlar Yeni Alanlar Yeni Sorunlar**, Ed. by Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, ss. 132-144.

Osmanlı’yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914), Çev. Özgür Bircan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

Çetinoğlu, Sait: “Sermayenin Türkleştirilmesi”, **Resmi Tarih Tartışmaları**, Ed. by Fikret Başkaya, İstanbul, Özgür Üniversite Kitaplığı, Vol. II, 2006, ss. 79–152;

Çiçek, M. Talha: **War and State Formation in Syria: Cemal Pasha’s governorate during World War I, 1914-1917**, London, Routledge, 2014.

D’Avenel, Georges : “Les Nouveaux Riches”, **Revue des Deux Mondes (1829-1971)**, Vol.XLVI, No:2,1918, pp. 378-397.

Dalla Costa, Mariarosa: **Kadınlar ve Toplumun Altüst Edilmesi**, Çev. Kolektif, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2015

Davis, Belinda J.: **Home Fires Burning Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin**, London, The University of North Carolina Press, 2000.

De Angelis, Massimo: “Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's enclosures”, **Commoner**, No:2, 2001, pp.1-22.

Demirci, Tuba; Somel, Selçuk: “Women’s Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century”, **Journal of the History of Sexuality**, Vol:XVII, No:3, 2008, pp. 377-420;

Devlet İstatistik Enstitüsü: **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara, 1973.

Dinler, Demet: “Türkiye’de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi”, **Praksis**, No:9, 2011, ss.17-54.

Divitçioğlu, Sencer: **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.

Dobb, Maurice: **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, Çev. F. Akar, İstanbul, Belge Yayınları, 1992.

Downs, Laura Lee: **Manufacturing Inequality: Gender Division in the French and British Metalworking Industries 1914-1939**, London, Cornell University Press, 1995.

Dündar, Fuat: **Modern Türkiye’nin Şifresi İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, 2. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

Eisenstadt, Samuel N.: **Political Systems of Empires**, Newyork, The Free Press, 1969.

Comparative Civilizations and Multiple Modernities, Leiden, Brill, 2003.

Eldem, Vedat: **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994.

Emmanuilidis, Emmanuil: **Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları**, Çev. Niko Çanakçıoğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 2014.

Erdinç, Erol Şadi: **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları I: Birinci Dünya Savaşı'nda İttihat ve Terakki Hükümetlerinin Sorumluluğuna Dair Meclis-i Mebusan Soruşturması**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.

Erdost, Muzaffer İ.: **Kapitalizm ve Tarım**, Ankara, Onur Yayınları, 1888.

Erol, Emre: “A Multidimensional Analysis of the Events in Eski Foça on the Period of the Summer 1914”, **Cahiers Balkaniques**, Vol.XL, 2012, pp. 1-25.

Esin, Taylan: “Hristiyan Malları ve Ziraat Bankası (1914-1919)”, **Kebikeç**, No: 42, 2016, ss. 49-83

Osmanlı Savaşı'nın İktisadi Aktörleri (1914-1919), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020.

Faroqhi, Suraiya: “Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (Sixteenth and Seventeenth Centuries)”, **Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950**, Ed. by

Donald Quataert, USA, State University of Newyork Press,
1994, pp.13-58,

Federici, Sylvia: **Caliban ve Cadı: Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim**, 2. bs,
Çev. Öznur Karakaş, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2014.

Feldman, Gerald D.: **Army, Industry and Labor in Germany 1914-1918**, New
Jersey, Princeton University Press, 1966.

“Mobilizing economies for war”, **The Great War and the
Twentieth Century**, Ed. by Jay Winter, Geoffrey Parker and
Mary R. Habeck, New Haven, CT, Yale University Press,
2000, pp. 166-186.

Fortinati,
Leopoldina: **The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution,
Labor and Capital**, Newyork, Autonomedia, 1995.

Frank, Andre
Gunder: “On So-called Primitive Accumulation”, **Dialectical
Anthropology**, Vol: II, No:2, 1977, pp.87-106.

Frank, Andre
Gunder; Gills,
Barry K.: **Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?**, Haz.
Alaaddin Şenel, Yavuz Alogan, Çev. Esin Soğancılar,
Ankara, İmge Kitabevi, 2003.

Galib (Baysanlı), **Dersaadet Polis Mektebi Müdürü'nün Kaleminden**
Mustafa: **Fahişeler Hayatı ve Redâet-i Ahlâkiyye**, Ed. by Yücel
Yiğit, Yasin Özdemir, İstanbul, Libra Yayıncılık, 2021

Georgeon, "Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında", **İstanbul 1914-1923**,
François: Ed. by Stefanos Yerasimos, Çev. Cüneyt Akalın İstanbul,
İletişim Yayınları, 1996, ss. 78-98.

Godelier, Maurice: **Asya-Tipi Üretim Tarzı**, Çev. Attila Tokatlı, İstanbul,
Sosyal Yayınları, 1966.

Goffman, Daniel: **Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700**, Çev. Ülkün
Tansel, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.

Grandy, Christine: "Avarice and "Evil Doers": Profiteers, Politicians, and
Popular Fictions in the 1920s", **Journal of British Studies**,
Vol:L, No:3, 2011, pp.667-689.

Grayzel, Susan R.: **Women and the First World War**, Essex, Pearson
Education, 2002.

Gülsoy, Ufuk: **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, İstanbul,
Simurg Yayınları, 2000.

Gürpınar, Hüseyin **Hakka Sığındık**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018.
Rahmi:

- Hacısalıhoğlu, Mehmet: “Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire”, **Journal of Modern European History**, Vol: V, No: 2, 2007, pp. 264–286
- Haldon, John: **The State and the Tributary Mode of Production**, London, Verso, 1993.
- Hamilton, Gary G.: “Tarihte Konfigürasyonlar: S. N. Eisenstadt'ın Tarihsel Sosyolojisi”, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, Ed. by Theda Skocpol, 4. bs, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Harvey, David: **Yeni Emperyalizm**, Çev. Hür Güldü, İstanbul, Everest Yayınları, 2004
- Hautcoeur, Pierre-Cyrille: “Was the Great War a watershed? The economics of World War I in France” **The Economics of World War I**, Ed. by Stephen Broadberry, Mark Harrison, United Kingdom, Cambridge University Press, 2005, pp. 169-205.
- Heper, Metin: **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Çev. Nalan Soyarık, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2006.
- Hilferding, Rudolph: **Finance Capital: a Study of the Latest Phase of Capitalist Development**, London, Routledge & Kegan Paul, 1981.

Hirschman, Albert O.: **Tutkular ve Çıkarlar: Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?**, Çev. Barış Cezar, İstanbul, Metis Yayınları, 2008.

Hobsbawm, Eric: “Feodalizmden Kapitalizme”, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, Sweezy vd., 3.bs., Çev. Müge Gürer, Semih Sökmen, İstanbul, Metis Yayınları, 1984, ss.172-178.

”Marx ve Engels’in Yapıtlarında Pre-Kapitalist Kuruluşlar”, **İlk Sınıflı Toplamlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**, Çev. Kenan Somer, Ankara, Birey ve Toplum yayınları, 1985, ss. 45-86.

İmparatorluk Çağı 1875-1914, Çev. Vedat Aslan, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1999.

Hobson, John A.: **Imperialism: A Study**, New Yok, Cosimo Classics, 2005.

Horne, John: “Labor and Labor Movements in World War I”, **The Great War and the Twentieth Century**, Ed. by Jay Winter, Geoffrey Parker and Mary R. Habeck, New Haven, CT, Yale University Press, 2000, pp. 187–227.

Hudis, Peter; Anderson, Kevin B.: **The Rosa Luxemburg Reader**, Newyork, Monthly Review Press, 2004.

Rosa Luxemburg Seçme Yazılar, Çev. Tunç Tayaç, Ankara, Dipnot Yayınları, 2013.

Issawi, Charless: **An Economic History of the Middle East and North Africa**, New York, Columbia University Press, 1982.

İnalcık, Halil: “The Nature of Traditional Society: Turkey”, **Political Modernization in Turkey and in Japan**, Ed. by Robert E. Ward, Dankwart A. Rustow, Princeton: Princeton University Press, 1968, pp. 42-63.

“Capital Formation in the Ottoman Empire”, **The Journal of Economic History**, Vol.XXIX, No.1, 1969, pp. 97-140.

İnalcık, Halil; Quataert, Donald: **Osmanlı Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004.

İnce, Onur Ulaş: **Colonial Capitalism and the Dilemmas of Liberalism**, Newyork, Oxford University Press, 2018.

İslamoğlu, Huri; Keyder, Çağlar: “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”, **Toplum ve Bilim**, No:1, 1977, ss. 49-80.

İslamoğlu, Huricihan: **Osmanlı’da Devlet ve Köylü**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.

“Mukayeseli Tarih Yazını için bir Öneri: Hukuk-Mülkiyet-Meşruiyet”, **Toplum ve Bilim**, No: 62, 1993, ss.19-33.

Neden Avrupa Tarihi, 2.bs, Çev. Simten Coşar, Özgür Gökmen, Yıldırım Kırköz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

Joll, James: **The Origines of the First World War**, London and Newyork, Longman, 1984.

Kaiser, Hilmar: “1915–1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları” **İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Etnik Çatışma**, Ed. by Erik Jan Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 123-156.

Karakışla, Yavuz Selim: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

Karcı, Erol: “Bir Teftiş Raporunun Söyledikleri ve Söylemedikleri: “Kastamonu Valisi Mehmet Reşit Paşa’nın 15 Temmuz 1914 Tarihli Teftiş Raporuna Dair”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, No:31, 2020, ss. 147-171.

Karpat, Kemal H.: **Osmanlı Nüfusu 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003.

Kaya, Alp Yücel: “Labour Relations and Agrarian Capitalism in the Çifliks of Nineteenth Century Western Anatolia” **Halciyan Days in Crete X. Symposium**, 2018.

“Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)”, **Devrimci Marksizm**, No:45-46, 2021, ss. 11-66

“19.yy İzmir’inde Tüccarlar ve Esnaflar veya “Hacıağalar, Beyler ve Frenkler”, **Osmanlı’dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret**, Ed. by Fatmagül Demirel, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, ss. 79-104.

Kazgan, Gülten: **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 3. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Keyder, Çağlar: **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1983.

“İmparatorlukta Hukuk ve Meşruiyet”, **Toplum ve Bilim**, No:100, 2004, ss. 65-83.

Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, 19.bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

- Kırlı, Cengiz; Başaran, Betül: "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf ve Ticaret**, Ed. by Fatmagül Demirel, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, ss.7-20.
- Kocka, Jugen: **Facing the Total War German Society 1914-1918**, Cambridge, Harvard University Press, 1984.
- Koistinen, Paul A.C.: "The "Industrial-Military Complex" in Historical Perspective: World War I", **The Business History Review**, Vol:XXI, No:4, 1967, pp. 378-403.
- Koraltürk, Murat: **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Kurşun, Zekeriya: **Dersaadet/İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nda Kayıtlı Olan Banker, Tüccar Ve Komisyoncuların İsimleri (1923)**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2008.
- Kutlu, Sacit: "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Esnaf Örgütleri", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret**, Ed. by Fatmagül Demirel, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, ss. 143-160.
- Küçükömer, İdris: **Sivil Toplum Yazıları**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1994.

Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması, 5. bs., İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2007.

Lenin, V.I.: **Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi**, Çev. Seyhan Erdoğan, Ankara, Sol Yayınları, 1975.

Proleter Devrim ve Dönek Kautsky, 5.bs., Çev. Kenan Somer, Ankara, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1989.

Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, 12.bs., Çev. Cemal Süreya, Ankara, Sol Yayınları, 2009.

Linebaugh, Peter: **Londra İdamları: 18.yy’da Suç ve Sivil Toplum**, Çev. Çiğdem Demir, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2015.

Luxemburg, Rosa: **The Accumulation of Capital**, London, Routledge, 2003

Makal, Ahmet: “Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği”, **Çalışma ve Toplum**, Vol:II, No: 25, 2010, ss.13-40.

Maksudyan, Nazan: “This Time Women as Well Got Involved in Politics!”, Nineteenth Century Ottoman Women’s Organizations and Political Agency”, **Women and the City, Women in the City: A Gendered Perspective on Ottoman Urban History**, Ed. by Nazan Maksudyan, New York, Berghahn Books, 2014, pp. 107-138.

Mardin, Şerif: “Power Civil Society and Culture in the Ottoman Empire”,
Comperative Studies in Society and History, Vol:XI, No:3,
1969, pp.258-281

Türkiye’de Toplum ve Siyaset, İstanbul: İletişim Yayınları,
1990.

Türk Modernleşmesi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.

Marx, Karl: **Grundrisse: Ekonomi Politğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**,
Çev. Sevan Nişanyan, İstanbul, Birikim Yayınları, 2008.

Kapital Cilt I, Çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, İstanbul,
Yordam Kitap, 2011.

Kapital Cilt III, Çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp, İstanbul,
Yordam Kitap, 2015.

Marx, Karl;
Engels, Friedrich: **Komünist Parti Manifestosu**, Çev. Süleyman Arslan,
Ankara, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1976.

Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri, 2.bs., Çev. Mihri
Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1977.

Alman İdeolojisi, 2.bs., Çev. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2015.

Metinsoy, Elif
Mahir: **Ottoman Women during World War I Everyday Experiences, Politics, and Conflict**, United Kingdom, Cambridge University Press, 2017.

Mies, Maria: **Ataerki ve Birikim: Uluslararası İşbölümünde Kadınlar**, Çev. Yıldız Temurtürkan, Ankara, Dipnot Yayınları, 2012.

Miliband, Ralph;
Poulantzas Nicos;
Laclau, Ernesto: **Kapitalist Devlet Sorunu**, Çev. Yasemin Berkman, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.

Moore, Barrington
Jr.: **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, Çev. Şirin Tekeli, Alaaddin Şenel, Ankara, İmge Kitabevi, 2012.

Moore, Laurence
S.: “Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri”, **İstanbul 1920**, Ed. by Clarence Richard Johnson M.A., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, ss. 147-174.

Muftı-Zade K. Zia
Bey: **Speaking of the Turks**, Çev. Kezban Acar, Ankara, Nobel Yayın, 2004.

- Mustafa Suphi: **İlk Yazılar, 1. Cilt 1908-1910**, Çev. Dilek A. Kanat, İstanbul, Amaç Yayınları, 1989.
- Nairn, Tom: “The English Working Class”, **New Left Review**, No:24, 1964, pp. 45-57.
- Natwa al-Qattan: “When Mothers Ate Their Children: Wartime Memory and the Language of Food in Syria and Lebanon”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol: XXXXVI, No: 4, 2014, pp. 719-736.
- Neocleous, Mark: **War Power Police Power**, Edinburg University Press, 2014.
- Nichols, Robert: “Disaggregating Primitive Accumulation”, **Radical Philosophy**, No:194, 2015, pp. 18-28.
- Offer, Avner: **The First World War, An Agrarian Interpretation**, New York, Oxford University Press, 1989.
- Oktar, Tiğınçe: **Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı: Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi**, İstanbul, Bilim Teknik Yayınevi, 1998.
- Onaran, Nevzat: **Osmanlı’da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919) Emvâl-i Metrûke’nin Tasfiyesi**, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2013

Orga, İrfan: **Bir Türk Ailesinin Öyküsü**, Çev. Arın Bayraktaroğlu, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2002.

Os, N.A.N.M. van: “Bursa’da kadın işçilerin 1910 grevi”, **Toplumsal Tarih**, Vol: VII, No: 39, 1997, ss.7-10.

“Taking Care of Soldiers’ Families: The Ottoman State and the Muinsiz aile maaşı”, **Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925** Ed. by Erik J. Zürcher, Londra, I.B. Tauris, 2000, pp. 95-110.

“Aiding the Poor Soldiers' Families: the Asker Âilelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti”, **Türkiyat Mecmuası**, Vol: XXI, No: 1, 2011, pp. 255-289

“Ottoman Muslim Women and Work during the First World War”, **War & Collapse: World War I and the Ottoman State**, Ed. by M.Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, Salt Lake City, University of Utah Press, 2016, pp. 427-457,

Oyan, Oğuz: **Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları**, Ankara, İmaj Yayıncılık, 1998.

Ökçün, Ahmet
Gündüz: “1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**

Metinler/Tartışmalar, Ed. by Osman Okyar, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, ss. 409-475.

Tarımda Çalışma Ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-İ Ziraiyye)- Belgeler 1914-1922, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983.

Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri, İstanbul, Hil Yayın, 1984.

Özbek, Müge: The Regulation of Prostitution in Beyoğlu (1875-1915). **Middle Eastern Studies**, Vol: XLVI, No:4, 2010, pp. 555-568;

Özbek, Nadir: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.

“‘Beggars’ and ‘Vagrants’ in Ottoman State Policy and Public Discourse, 1876–1914” **Middle Eastern Studies**, Vol: XLV, No: 5, September 2009, pp. 783–801.

Özdemir, Ahmet Z.: **Öyküleriyle Ağtlar I**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

- Pamuk, Şevket: **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Parsons, Talcot: **Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives**, New Jersey, Prentice-Hall, 1966.
- Pedersen, Susan: “Gender, Welfare and Citizenship in Britain during the Great War”, **The American Historical Review**, Vol: XCV, 1990, pp. 983-1006.
- Perelman, Michael: **The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation**, Durham&London, Duke University Press, 2000.
- Phillips, Mabelle C.: “Dul Kadınlar”, **İstanbul 1920**, Ed. by Clarence Richard Johnson M.A., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, ss. 247-278.
- Procacci, Guiliano: “Tartışma Üzerine Bir İnceleme”, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, Sweezy vd., 3.bs., Çev. Müge Gürer, Semih Sökmen, İstanbul, Metis Yayınları, 1984, ss. 141-156.
- Prost, Antoine: “Workers”, **The Cambridge History of The First World War, Volume II: The Sate**, Ed by. Jay Winter, United Kingdom, Cambridge University Press, 2014, pp. 325-357.

Quataert, Donald: “Ottoman Handicrafts and Industry in the Age of European Industrial Hegemony, 1800- 1914”, **Review (Fernand Braudel Center)**, Vol: XI, No: 2, 1988, pp. 169-178.

“Ottoman Women, Households and Textile Manufacturing, 1800–1914”, **Women in Middle Eastern History Shifting Boundaries in Sex and Gender**, Ed.by Nikki Keddie, Beth Baron, New Haven, Yale University Press, 1991, pp. 161-176.

Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908), Çev. Sabri Tekay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.

Quataert, Donald; Zürcher Erik Jan: **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.

Read, Jason: **The Micro-Politics of Capital: Marx and the Prehistory of the Present**, Albany, State University of New York Press, 2003.

Rıza, Ahmet: **Anılar**, Cumhuriyet Aydınlanma Dizisi:208, 2001.

Robert, Jean-Louis   “The Image of the Profiteer” **Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919**, Ed.by Jay Winter, Jean-Louis Robert, Newyork, Cambridge University Press, 1997, pp.104-132.

Roberts, William C.:   “What was Primitive Accumulation? Reconstructing the Origin of a Critical Concept”, **European Journal of Political Theory**, 2017, No: 0, pp.1-21.

Rozaliyev, Y.N.:   **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesinin Özellikleri (1923-1960)**, Çev. Azer Yeran, Ankara, Onur Yayınları, 1978.

Sabis, Ali İhsan: **Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi Cilt 1**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990.

Sapancalı H.   **Karaman Ahval-i İctimaiyye Coğrafiyye ve Tarihiyyesi**,
Hüseyin-Karaman   Ed. by Dr. İbrahim Güler, Ankara, Türk Tarih Kurumu
İdadisi Riyaziyye   Basımevi, 1993.
Muallimi:

Sariyannis,   Unseen Rebels: The ‘Mob’ of Istanbul as a Constituent of
Marinos: Ottoman Revolt, Seventeenth to Early Nineteenth Centuries,
Turkish Historical Review, No: 10, 2019, pp. 155-188

Sartiaux, Félix: “Le Sac de Phocée et l’Expulsion des Grecs Ottomans d’Asie-
Mineure: En Juin 1914”, **Revue des Deux Mondes (1829-1971)**, Vol.XXIV, No: 4, 15 Aralık 1914, pp.654-686,

- Skocpol, Theda: **Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi**, Çev. S. Erdem Türközü, Ankara, İmge Yayınları, 2004.
- Smith, Adam: **Milletlerin Zenginliği**, 11.bs, Çev. Haldun Derin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Somel, Kenan: **İlk Sınıflı Toplamlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985, ss.1-32.
- Supple, Barry: “War Economies”, **The Cambridge History of The First World War, Volume II: The Sate**, Ed. by Jay Winter, United Kingdom, Cambridge University Press, 2014, pp. 295-324.
- Suret Canale, Jean: “Tropikal Afrika’da Geleneksel Toplamlar ve Asya Tipi Üretim Tarzı”, **Asya Tipi Üretim Tarzı**, Çev. İrvem Keskinoglu, İstanbul: Ant Yayınları, 1970, ss.145-190.
- Sweezy, Paul: “Eleştiri”, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, Sweezy vd., 3.bs., Çev. Müge Gürer, Semih Sökmen, İstanbul, Metis Yayınları, 1984, ss.32-59.
- Şerif, Ahmet: **Anadolu’da Tanin Birinci Gezi**, İstanbul, Kavram Yayınları, 1977.

Tekeli, İlhan; İlkın, Selim: “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Programı”, **Cumhuriye’in Harcı: Köktenci Modernite’nin Doğuşu**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, ss. 355-449

“Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’ndaki Ekonomik Düzenlemeleri İçinde İaş Nezarati ve Kara Kemal Bey’in Yeri” **Cumhuriye’in Harcı 2. Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, ss. 1-44.

Terzibaşoğlu, Yücel: “The Ottoman Agrarian Question and the Making of Property and Crime in the Nineteenth Century, **Ottoman Rural Societies and Economies**, Ed. by Elias Kolovos, Rethymno, Crete Yniversity Press, 2010, pp. 309-332.

Terzibaşoğlu, Yücel; Kaya, Alp Yücel: “19. Yüzyıl Balkanlarda Toprak Rejimi ve Emek İlişkileri”, **İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Tartışmalar**, Ed. by Ulaş Karakoç, Alp Yücel Kaya, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021, ss.49-106.

Teschke, Benno: “Bourgeois Revolution, State Formation and the Absence of the International” **Historical Materialism**, Vol: XIII, No:2, Leiden, Brill, 2005, pp.3-26.

Thompson, Edward P.: “Peculiarities of English”, **The Socialist Register**, Vol:II, 1965, pp. 311-362.

İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları, 2004.

Avam ve Görenek: İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları, 2006.

Tooley, T. Hunt: “The Hindenburg Program of 1916: A Central Experiment in Wartime Planning”, **The Quarterly Journal of Austrian Economics**, Vol:II, No:2, 1999, pp. 51-62

Toprak, Zafer **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm 1908-1915**, 2.bs., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Topuzlu, Cemil: **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982.

Tökei, Ferenç: “Çin’de Asyagil Üretim Tarzı”, **İlk Sınıflı Toplamlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985, ss.113-134.

Trimberger, Ellen K.: **Tepeden İnmecei Devrimler**, Çev. Mehmet Fatih Uslu, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2003

Troçki, Leon: **Sürekli Devrim: Sonuçlar ve Olasılıklar**, Çev. A. Muhittin, İstanbul, Köz Yayınları, 1976.

Tunçay, Mete: **Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925, Cilt 1.** İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.

Turna, Nalan: “Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz”, **Osmanlı’dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret**, Ed. by Fatmagül Demirel, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, ss. 21-42.

Turner, Bryan S.: **Marx ve Oryantalizmin Sonu**, Çev. H. Çağatay Keskinok, Ankara, Kaynak Yayınları, 1984.

Türkgeldi, Ali Fuat: **Görüp İştittiklerim**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949.

Ülker, Erol: “Military, Finance, and Economy in the Late Ottoman Empire: Directorate-General of Hedjaz and Military Railways and Ports, 1914–1919”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Vol: XXII, No: 1, 2018, pp.17-28.

“Osmanlı Savaş Ekonomisi Ve Bir Muhalefet Programı Olarak Temsil-i Meslekî: İmparatorluğun Son Yıllarında

Sermaye-İktidar İlişkileri Üzerine Notlar”, **Alternatif Politika**, Vol:XII, No:1, 2020, ss. 260-280.

Üngör, Uğur Ümit; Polatel, Mehmet: **Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property**, New York: Continuum International Publishing Group, 2011.

Varlık, M. Bülent: “Ankara Milli Mensucat (Türk) Anonim Şirketi (1916-1930)”, **Ankara Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Sayı:1, 2014, ss.74-92.

Wallerstein, Immanuel: **World-Systems Analysis: An Introduction**, Duke university Press, 2004.

Way, Peter: “Class-Warfare: Primitive Accumulation, Military Revolution and the British War-Worker” **Beyond Marx Theorising the Global Labour Relations of the Twenty-First Century**, Ed. by Marcel van der Linden, Karl Heinz Roth, Leiden, Brill, 2014, ss.65-87

Weber, Max: **Economy and Society**, Ed. by Guenther Roth, Claus Wittich, London, University of California Press, 1978.

Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, Çev. Zeynep Gürata, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1999.

Ekonomi ve Toplum Cilt 1, Çev. Latif Boyacı, İstanbul, Yarın Yayınları, 2012.

Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı, Çev. Özer Ozankaya, İstanbul, Cem Yayınevi, 2014.

Wood, Ellen M.: **Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış**, Çev. A. Cevdet Aşkın, Ankara, Epos Yayınları, 2003.

“Historical Materialism in “Forms which Precede Capitalist Production”, **Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later**, Ed by Musto Marcello, New York, Routledge, 2008, pp. 79-92.

Yalman, Ahmed Emin: **Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye**, Çev. Birgen Keşoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, İstanbul, Pera Turizm Yayınları, 1997.

Yalman, Galip: “Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi”, **Sürekli Kriz Politikaları**, Ed. by Neşecan Balkan, Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 2004, ss. 44-75.

Yerasimos, Stefanos: **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, İstanbul, Gözlem yayınları, 1976.

- Yılmaz, Celali: **Osmanlı Anonim Şirketleri**, İstanbul, Scala Yayıncılık, 2011.
- Yi, Eunjeong: **17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri**, Çev. Barış Zeren, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.
- Zengin, Ersoy: “Ergani Bakır Maden-i Humâyunu (1900-1918)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Vol: XXII, No: 2, 2018, ss.933-959
- Zilfi, Madeline C.: **Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)**, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.
- Zürcher, Erik Jan: “The Ottoman Conscription System in Theory and Practice 1844-1918”, **Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925** Ed. by Erik J. Zürcher, Londra, I.B. Tauris, 2000, s.79-94.

ÖZGEÇMİŞ

2010 yılında Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü’nden mezun oldu. 2014 yılında Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü’nde Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. “Apprentices and class culture: The case of apparel and metalworking workers in İstanbul” başlıklı yüksek lisans tezini yazdı. 2015 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nün Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi doktora programına kaydoldu. 2016 Aralık ayında doktora yeterlilik sınavından başarılı bulunarak 2017 Mart itibariyle doktora tezini hazırlamaya başladı. Doktora tezini yazma sürecinde bir BAP, bir de TÜBİTAK projesinin saha ve raporlama çalışmalarında görev aldı. 2012 Kasım ayından beri İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı’nda araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.